

**Գ. Բ. ԶԱՀՈՒԿՅԱՆ, Է. Բ. ԱՂԱՅԱՆ,
Վ. Դ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ, Վ. Ա. ՔՈՍՅԱՆ**

ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒ

I մաս, Ա. պրակ

**ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ, ՀՆՁՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ,
ԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ԴԱՐՁՎԱԾԱԲԱՆՈՒ
ԹՅՈՒՆ**

Թույլատրված է ՀՍՍՀ քառնրագույն և միջնակարգ մաս-
նագիտական կրթության միևիստրության կողմից որպես դա-
սագիրք ընմների ուսանողներին համար:

**«ԼՈՒՅՍ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1980**

Դասագիրքը գրել են Գ. Բ. Զահուկյանը (սենթաթուշթյուն), է. Բ. Աղայանը (սրառագիտություն), Վ. Դ. Առաքելյանը (սՀնչյունարանություն), Վ. Ս. Քոսյանը (սԴարձվածաբանություն):

Հայոց լեզու: Դասագիրք բուհերի համար: Եր. լույս, 1980:

Հ 282 I մաս, Ա պրակ, 1980: 528 էջ:

Դասագիրքը նախատեսված է բարձրագույն դպրոցների բանասիրական ֆակուլտետների ուսանողության համար: Երկրորդ մասը, որը նվիրված է շարահյուսությանը, լույս է տեսել 1975 թ.: Անաչին մասը կազմված է երկու գրքից: Առին գիրքը պարունակում է ներածությունը, հնչյունարանությունը, բառագիտությունը՝ դարձվածաբանությամբ հանդերձ:

Դասագիրքը գրված է լեզվաբանության նորագույն մեթոդների հաշվառմամբ: Այն օգտակար կարող է լինել նաև ուսուցիչներին և մասնագետ լեզվաբաններին:

Ջ 46020 10000 (6)
702 (01) 1980 150.1980

4Ար
ԳՐԴ 81.2 ՀՊ73

Г. Б. Джаукян, Э. Б. Агаян,
В. Д. Аракелян, В. А. Косян
Армянский язык
Первая часть, вып. А.
Введение, фонетика, лексикология
Издательство «Луйс»
Ереван—1980

Ն Ե Ր Ա Ծ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

7. ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆ ԼԵՁՈՒՆ

ա. Արևելահայ գրական լեզուն որպես հայոց լեզվի գոյաձև

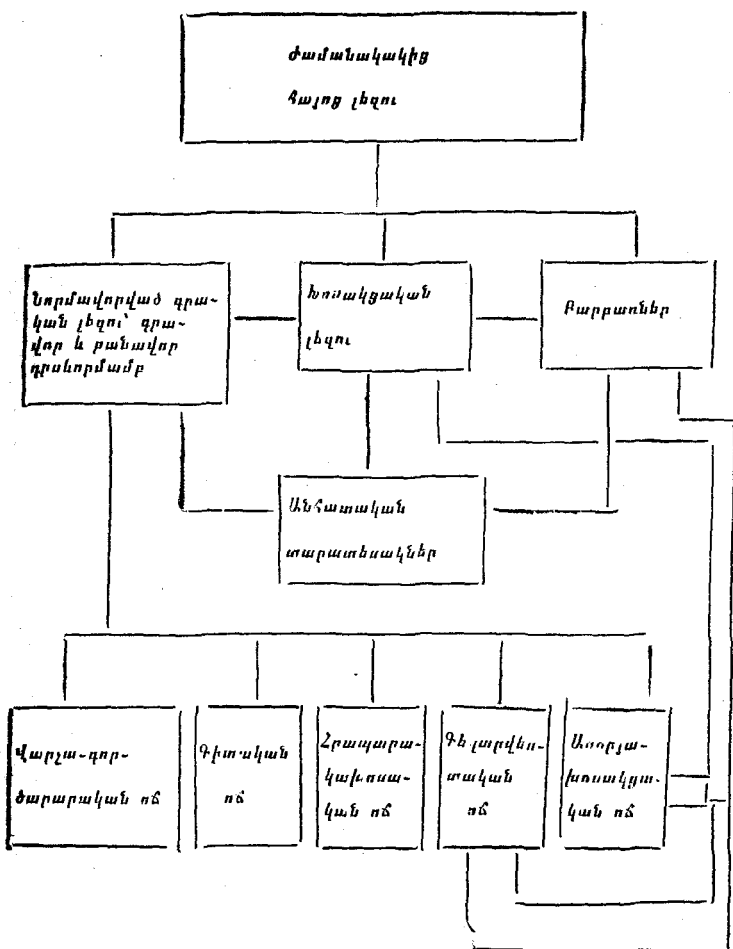
Աշխարհի քիչ թե շատ խոշոր և պատմական համեմատաբար երկարատև ուղի անցած ոչ մի լեզու միատարր չէ: Լեզուն տարբերակված է լինում վայրից վայր, գործածության բնագավառից բնագավառ, անհատից անհատ: Եթե այն գրի է առնվում և ենթարկվում գրական մշակման ու նորմավորման, ապա հիշյալ տարբերություններին գումարվում են նաև գրավոր և բանավոր խոսքի տարբերությունները, որոնք երբեմն կարող են մի բանի աստիճանի լինել:

Հայոց լեզուն որպես երկարատև պատմություն և ավելի քան մեկուկես հազարամյակի գիր և գրականություն ունեցող լեզու, աչքի է ընկնում հատկապես տարածական (բարբառային) և գրավոր ու բանավոր խոսքի նշանակալից տարբերություններով: Բարբառային խիստ մեծ տարբերությունները բացատրվում են հայոց լեզուն կրող հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրով, նրա կազմավորման ու գոյության առանձնահատկություններով: Գրավոր և բանավոր խոսքի տարբերությունները պայմանավորված են ինչպես հայոց լեզվի տարածական մեծ տարբերակվածությամբ և նրա անցած պատմական ուղու երկարատևությամբ, այնպես էլ իր իսկ գրական լեզվի կազմավորման առանձնահատկություններով և մշակման յուրահատուկ պայմաններով:

Եթե գնահատելու լինենք հայոց լեզվի տարատեսակները, ապա կարելի է ասել, որ հաղորդակցական գործառնության առումով դրանք մասամբ դրական են, անհրաժեշտ և անխուսափելի, մասամբ՝ բացասական, միայն պատմականորեն պատճառաբանված, արդի պահանջների առումով անցանկալի։ Առաջին կարգի տարատեսակները լեզվի գործառնական և անհատական ոճերն են, որոնք պայմանավորված են լեզվի գործածության ոլորտներով, դրանց առաջ գնացող ընդլայնմամբ, մարդկային անհատականության զարգացման մեծացող հնարավորություններով։ Այլ կերպ ասած՝ լեզվի ոճական տարատեսակների զարգացումը ընդհանուր առմամբ դրական երևույթ է։ Երկրորդ կարգի տարատեսակները հիմնականում բարբառներն են. սրանք խանգարում են հաղորդակցման, մասնավորապես զանգվածային հաղորդակցման իրականացմանը, գրական լեզվի տարածմանը և նորմավորմանը, գրավոր և բանավոր խոսքերի տարբերությունների հաղթահարմանը, լեզվի զարգացման ուսուցման հաջող իրականացմանը։

Չնայած գրական նորմավորման ինտենսիվ պրոցեսին և նորմավորված խոսքի տարածման համար նպաստավոր պայմանների առկայությանը՝ ժամանակակից հայոց լեզուն դեռևս աչքի է ընկնում բարբառային տարբերությունների մեծաքանակությամբ, գրական նորմավորված խոսքի կոդքին մեծ թիվ են կազմում խոսքի՝ հարկ եղած չափով չնորմավորված դրսևորումները։ Առօրյա-խոսակցական լեզուն հաճախ հանդես է բերում ոչ միայն ոճական բնական տարբերություններ, այլև բարբառային գծեր։ Սրանով իսկ հայոց գրական նորմավորված լեզվի և բարբառների համեմատությամբ յուրատեսակ միջին դիրք է գրավում խոսակցական լեզուն՝ հաճախ տեղական ավելի կամ պակաս երանգավորմամբ։

Ժամանակակից հայոց լեզվի տարատեսակների փոխհարաբերությունը կարելի է արտահայտել հետևյալ գծագրով.

Գրական լեզուն այս կամ այն լեզվի դրսևորման բարձրագույն ձևն է, նրա մշակված, նորմավորված, միօրինակա-նացված և ստանդարտացված տարատեսակը, որ բավարարում է ժողովրդի մշակութային կյանքի պահանջները։ Այն հանդես է գալիս որպես գեղարվեստական գրականության,

գիտութեան, մամուլի և հրապարակախոսութեան, դպրոցի, ազգիոյի և հեռուստատեսութեան, պետական գրադրութեան լեզու: Նույնիսկ բարբառախոս անձերը դիմում են գրական լեզվի օգնութեանը հրապարակային ելույթներում, դիմումներում և ընդհանրապես այն բոլոր դեպքերում, որոնք որոշվում են գրական լեզվի գործառութեան շրջանակներով կամ պահանջում ընդհանուր հասկանալիութիւն:

Ամեն մի գրավոր լեզու դեռևս գրական լեզու չէ: Այդպիսին դառնալու համար այն պետք է մշակվի և նորմավորվի: Գրական լեզվի բառապաշարն առնվում է տվյալ ժողովրդի լեզվից հատուկ ընտրութեամբ, բառերի իմաստներն ու գործածութեան շրջանակները հստակ կերպով որոշվում են, ստեղծվում են մասնագիտական բառերի ու տերմինների ծավալուն համակարգեր. ուղղագրութիւնն ու արտասանութիւնը կարգավորվում են հատուկ պարտադիր կանոններով, բառակազմութիւնը և քերականական ձևերը ըստ հնարավորին միասնականացվում են որոշակի կաղապարների ու օրինակելի նմուշների հիման վրա:

Ժողովրդի լեզվի և սրա հիման վրա բարձրացած գրական լեզվի փոխհարաբերութիւնը Մաքսիմ Գորկին բնութագրում է հետևյալ կերպ. «Լեզուն ստեղծվում է ժողովրդի կողմից: Լեզվի բաժանումը գրականի և ժողովրդականի նշանակում է միայն այն, որ մենք ունենք, այսպես ասած, «հում» լեզու և վարպետների կողմից մշակված լեզու»¹: Այստեղ Գորկին նկատի ունի որևէ ժամանակաշրջանի խոսակցական ընդհանուր լեզվի և այդ ժամանակաշրջանում գործող գրական այն լեզվի փոխհարաբերութիւնը, որ կերտվել է նրա հիմքի վրա: Սակայն պատմութեան մեջ հայտնի են դեպքեր, երբ գրական լեզուն մնում է համեմատաբար անփոփոխ, նորմավորված ձևերի մեջ, մինչդեռ այն խոսակցական լեզուն, որի հիմքի վրա նա ստեղծվել է, զարգանում է և հետագայում տալիս գրական նոր արտահայտութիւններ: Այդպես է եղել հայոց լեզվի պատմութիւնը, որտեղ վաղ շրջանում գրաբարն ունեցել է խոսակցական հիմք, հետագայում աստիճանաբար

¹ М. Горький, О литературе, М., 1953, էջ 328.

զրկվել է դրանից, դարձել «մեռած» գրական լեզու, իսկ խոսակցական լեզուն զարգանալով ու փոփոխվելով տվել է գրական նոր արտահայտություններ, հիմք հանդիսացել նոր գրական լեզուների առաջացման համար:

Գրական լեզուն կարող է տարածման տարբեր սահմաններ ունենալ, տարբեր չափով հասկանալի լինել (նայած մշակման բնույթին), ստանալ բարբառային այս կամ այն երանգը, ունենալ ավելի կամ պակաս տարբերվող ոճերի համակարգեր և այլն, բայց, այդ բոլորով հանդերձ, նա հանդես է գալիս իբրև մեկ միասնական գրական լեզու, եթե այդ շեղումները մինչև անհասկանալիության աստիճան չեն շոշափում նրա քերականական կառուցվածքը և հիմնական բառաֆոնդը. հնարավոր են նույնիսկ խոսակցական հիմքից կատարվող արհեստական շեղումներ և նորամուծություններ, որոնք թեև լեզվական նոր որակ չեն ստեղծում, բայց խորացնում են գրավոր և բանավոր լեզուների տարբերությունները:

Վերևում ասածներից բխում է, որ «գրական լեզու» և «ընդհանուր խոսակցական լեզու» ու «ընդհանուր հասկանալի լեզու» հասկացությունները ոչ միշտ են իրար ծածկում. ա) միևնույն ժամանակաշրջանում հնարավոր է երկու կամ ավելի գրական լեզուների գոյակցում՝ գործառությունների ավելի կամ պակաս տարբերակմամբ, ինչպես հայոց լեզվի գրային շրջանի պատմության միջին փուլում, նոր փուլի պատմության վաղ էտապում և այլն. բ) հնարավոր է միևնույն լեզվի բազայի վրա տարբեր բարբառային հիմք ունեցող երկու կամ ավելի գրական լեզուների կամ գրական լեզվի տարբերակների գոյակցում (ինչպես հայերենում, մարիերենում), այլև միևնույն բարբառի վրա հիմնված, բայց մշակման տարբեր ուղիներ անցած գրական լեզուների գոյակցում (ինչպես հինդին և ուրդուն Հնդկաստանում). գ) չրական լեզուն որոշ դեպքերում կարող է զուրկ լինել ընդհանուր հասկանալիությանից, խոսակցական հիմքեր չունենալ կամ նույնիսկ հանդես գալ որպես եկամուտ տարր (ինչպես լատիներենը միջնադարյան Եվրոպայում կամ հին սլավոներենը Ռուսաստանում). դ) ընդհանուր հասկանալի լեզուն կարող

է ընդհանուր խոսակցական շլինել կամ հանդես չգալ որպէս գրական լեզու. ե) որեւէ շրջանում ժողովուրդը կարող է զուրկ լինել ընդհանուր լեզվից, սակայն եթէ բարբառային տարբերությունները լեզվականի չեն վերածվել, և եթէ այդ բարբառներով խոսողների գիտակցության մեջ չի կորել միասնության գիտակցումը, ապա լեզուն չի դադարում գոյութիւն ունենալուց որպէս մեկ ամբողջութիւն (մեկ լեզու), այլ ջարդանակում է հանդես գալ բարբառների ընդհանրության մեջ (գրեթէ ինչպես հայերենը XV—XVI դդ.):

Լեզուների առանձնահատկութիւնների քննութիւնը չի կարող լրիվ լինել, եթէ նկատի չառնենք գրական ու խոսակցական լեզուների փոխհարաբերության և այդ բանում կատարվող տեղաշարժերի հետ միասին նաև բարբառների ու գրական լեզուների, բարբառների ու ընդհանուր լեզուների փոխհարաբերութիւնները և դրանցում կատարվող տեղաշարժերը: Հայտնի է, որ՝ ա) պատմական որոշ պայմաններում ընդհանուր լեզուն կարող է թուլանալ կամ անկման հասնել և դրա հետ կապված՝ առանձին բարբառներ կարող են ուժեղանալ՝ որոշ բարենպաստ պայմանների առկայութեան դեպքում հիմք տալով առանձին լեզուների. բ) կարող է ուժեղանալ ընդհանուր լեզվի ազդեցութիւնը՝ հասցնելով բարբառների ավելի կամ պակաս միաձուլման. գ) կարող է թուլանալ որեւէ բարբառի հիման վրա գրական դարձած ընդհանուր լեզվի ազդեցութիւնը, և դրա հետ կապված բարձրանալ որեւէ այլ բարբառ՝ տնտեսական և քաղաքական պայմանների առկայութեան դեպքում հիմք գառնալով ընդհանուր հասկանալի լեզվի, գրական նոր լեզվի համար:

բ. Արևելահայ գրական լեզվի կառուցվածքա-տիպաբանական բնութագիրը

Արևելահայ գրական լեզուն գրաբարից և հին ու նոր այլ լեզուներից տարբերվում է հնչյունական, քերականական և բառակազմական մի շարք առանձնահատկութիւններով: Մինչև վերջին տասնամյակները արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուների տիպաբանական բնութագիրը տալիս

բավարարվում էին միայն այն փաստի մատնանշմամբ, որ գրաբարը հիմնականում եղել է թեքական, աշխարհաբարը՝ հիմնականում կցական լեզու²։ Միայն վերջին ժամանակներս սկսեցին ուշադրություն դարձնել արևելահայ գրական լեզվի հնչյունական և բառակազմական առանձնահատկությունների տիպաբանական բնութագրման վրա, թեև այդ բնագավառում կատարված աշխատանքը շատ հեռու է բավարար լինելուց։ Եթե մի կողմ թողնենք Հ. Աճառյանի վիճակագրական հաշվումները, որոնք նպատակ են ունեցել պարզելու հայոց լեզվի գեղեցկություն և ներդաշնակությունը աստիճանը, ապա կարելի է նշել մի շարք աշխատանքներ, որոնց մեջ ուշադրության կենտրոնում են գտնվում գրաբարի տիպաբանական առանձնահատկությունները՝ աշխարհաբարի և այլ լեզուների համեմատությամբ, արևելահայ գրական լեզվի հնչյվյթների և տառերի հաճախականությունը, վանկի կառուցվածքն ու տիպերը, բառերի երկարության աստիճանը և այլն³։ Ստորև կտանք արևելահայ գրական լեզվի տիպաբանական համառոտ բնութագիրը։

² Թեքական լեզվում վերջավորությունները ձուլվում են հիմքերի հետ (սովորաբար տեղի է ունենում հիմքի և երբեմն էլ վերջավորության հնչյունադիֆերենցիալ) և արտահայտում մեկից ավելի քերականական իմաստներ. կցական լեզվում վերջավորությունները համեմատաբար անկախ են, հաջորդում են իրար որոշակի կարգով և արտահայտում մեկական իմաստ. հմմտ. գրաբարյան հոգնակի սեռական-տրական հարց և աշխարհաբարյան համապատասխան հայցերի ձևերը։

³ Հմմտ. հատկապես Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, Ներածություն, Երևան, 1955, էջ 251—279. Գ. Բ. Զաքուկյան, Հայոց լեզվի պատմա-համեմատական քերականության հիմունքները, «ՀՍՍՀ ԳԱ տեղեկագիր», 1955, № 1, էջ 76—80. Նույնը, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Երևան, 1974, Ռ. Ա. Ղազարյան, Տառերի հաճախությունը հայերեն տեքստում, «ՀՍՍՀ ԳԱ տեղեկագիր (ֆիզ. մաթ. գիտություններ)», № 1, 1961, է. Բ. Աղայան, Գրաբարի քերականություն, I ա, Երևան, 1964. Մ. Ք. Մելքումյան, Исходные данные и статистико-комбинаторное выделение парадигмы первого морфологического типа в армянском языке, «Статистико-комбинаторное моделирование языков», М.-Л., 1965, էջ 123—130. Ա. Սարգսյան, Դասական շրջանի գրաբարի տիպաբանական բնութագիրը (թեկնածուական դիսերտացիա), Երևան, 1970։

Ժամանակակից արևելահայ գրական հայերենի հնչույթաշին համակարգը քննելիս հարկավոր է հստակորեն տարբերել հնչույթների փոխհարաբերությունը համակարգում (իրար նկատմամբ՝ անկախ տեքստից) և տեքստում: Այսպես, ձայնավորների և բաղաձայնների հարաբերությունը համակարգում 1 : 5 է (17 % և 83 %)՝ վեց ձայնավորի դիմաց առկա է երեսուն բաղաձայն, իսկ տեքստում, որոշ մոտավորությամբ հաշված՝ 2 : 3 (41 % և 59 %) . սա նշանակում է, որ ժամանակակից հայերենի համակարգում մեկ ձայնավորին բաժին է ընկնում հինգ, իսկ տեքստում՝ 1,5 բաղաձայն:

Ժամանակակից հայերենի հնչույթների քանակը միջին բնույթի է (36 հնչույթ), եթե նկատի առնենք մի կողմից՝ արևմտակովկասյան լեզուները և հատկապես ուբիխերենը (82 հնչույթ), մյուս կողմից՝ հավայերենը (13 հնչույթ): Միջին բնույթի է նաև ձայնավորների և բաղաձայնների փոխհարաբերության՝ վերևում բերված ցուցիչը (1:5), եթե նկատի ունենանք մի կողմից՝ այնպիսի լեզուներ, ինչպիսին է ֆրանսերենը, որտեղ այդ հարաբերությունը գրեթե 1 : 1 է, մյուս կողմից՝ այնպիսի լեզուներ, ինչպիսիք են ուբիխերենը, աբխազերենը և աբազիներենը, որոնց մեջ մեկ ձայնավորին ընկնող բաղաձայնների քանակը հայերենից շատ ավելի մեծ է: Այս տեսակետից ժամանակակից հայերենը մոտ է ռուսերենին և զգալիորեն տարբերվում է գրաբարից, որտեղ երկբարբառների առկայությունը մեծ չափով փոխում է հիշյալ հարաբերությունը հօգուտ ձայնավորների: Համեմատության համար բերենք ֆրանսերենի, ռուսերենի և գրական արևելահայերենի ձայնավորների և բաղաձայնների տոկոսային հարաբերությունը համակարգում և խոսքի հոսքում՝ տեքստում (աղյուսակ 1) .

Աղյուսակ 1

Լեզուներ	Համակարգ		Տեքստ	
	Ձայնավոր	Բաղաձայն	Ձայնավոր	Բաղաձայն
Ֆրանսերեն	43 %	57 %	44 %	56 %
Ռուսերեն	12,5 %	87,5 %	40 %	60 %
Հայերեն (արևելահայ զգալի պահանջ լեզու)	17 %	83 %	41 %	59 %

Հայերենի բաղաձայնական համակարգի համար առանձնապես բնորոշ են հետևյալ հատկանիշները. 1) պայթականների և շփականների կողքին կիսաշփականների առկայությունը՝ և՛ սուլական (ձ, ծ, ց), և՛ շչական (ջ, ճ, շ) տիպերով, այս առումով հայերենը տիպաբանորեն մերձենում է կովկասյան լեզուներին, հակադրվում, օրինակ, ֆրանսերենին, որ ընդհանրապես զուրկ է կիսաշփականներից, և տարբերվում ռուսերենից, որ ունի ընդամենը երկու կիսաշփական (ѡ, ѣ), անգլերենից ու իտալերենից, որոնք ունեն միայն շչական տիպի կիսաշփականներ և այլն. 2) պայթական ու կիսաշփական բաղաձայնների եռաստիճանությունը (ձայնեղ—խուլ—շնչեղ խուլ հակադրությամբ՝ բ-պ-փ, դ-տ-թ, գ-կ-ք, շ-ճ-ջ, ձ-ծ-ց) և շփականների երկաստիճանությունը (ձայնեղ—խուլ հակադրությամբ՝ վ-ֆ, գ-ս, ժ-շ, դ-խ. միակ բացառությունը կազմում է խուլ ճ-ն, որի դիմաց չկա ձայնեղ տեսակ). 3) ձայնորդների համակարգում ռ-ր հակադրության առկայությունը:

Գրաբարի համեմատությամբ արևելահայ գրական լեզվի համար բնորոշ են հետևյալ առանձնահատկությունները. 1) բացակայում են երկբարբառները. 2) չկա բաց ե և փակ է ձայնավորների տարբերություն (հմմտ. գրաբարում սեռ և սէր, պետ և պէտ, գետ և գէտ և այլն. 3) առկա են շրթնային խուլ ֆ և ետնալեզվային ձայնեղ դ շփականները, որոնցից առաջինը հին շրջանում ընդհանրապես բացակայում էր, իսկ երկրորդը գոյություն ուներ որպես լ ձայնորդի կոշտ տարբերակ (հմմտ. աղ և աճալի, մառախուղ և մառախլապատ և այլն): Արևմտահայ գրական լեզվի և բարբառների համեմատությամբ կարելի է նշել արևելահայ գրական լեզվի հնչյունային համակարգի հետևյալ կարևոր առանձնահատկությունները. 1) ձայնավորների համակարգում երկբարբառների և քմայնացած ձայնավորների բացակայությունը. այս տեսակետից արևելահայ գրական լեզուն տիպաբանորեն համընկնում է արևմտահայ գրական լեզվի հետ և տարբերվում բարբառների զգալի մասից. 2) բաղաձայնների համակարգում՝ պայթական և կիսաշփական բաղաձայնների եռաստիճանությունը՝ ձայնեղներ, խուլներ, շնչեղ խուլներ (արևմտահայ գրական լեզուն և որոշ բարբառներ երկաստիճան են), քմայ-

նացած բաղաձայնների բացակայությունը (այս տեսակետից համընկնում է արևմտահայ գրական լեզվի հետ և տարբերվում մի շարք բարբառներից)։ 3) բարբառների համար բնորոշ մի շարք հնչույթների բացակայությունը։ 4) շեշտի վերջավանակային լինելը, ինչպես արևմտահայ գրական լեզվում և ի տարբերություն արևելահայ բարբառների մեծ մասի։

Ըստ տեքստում հնչույթների հանդես գալու հաճախականության արևելահայ գրական լեզվի համար կարելի է սահմանել հետևյալ աստիճանները։ 1) ձայնավորների կարգը (ձայնավորներն ամբողջովին առնված) ավելի հաճախադեպ է, քան բաղաձայնների որևէ կարգ։ 2) ձայնորդների կարգն ավելի հաճախադեպ է, քան աղմկային բաղաձայնների տարբեր կարգերը։ 3) խուլերի կարգն ավելի հաճախադեպ է, քան ձայնեղներինը (այս օրենքը հատուկ է լեզուներին ընդհանրապես՝ սակավ բացառություններով)։ 4) խուլերի կարգն ավելի հաճախադեպ է, քան շնշեղ խուլերինը։ Գրական արևելահայերենի հնչույթներից ամենահաճախադեպը ա-ն է, որ ըստ տարբեր հաշվումների կազմում է տեքստի բոլոր հնչույթների 11—16% -ը։ Երկրորդ տեղն ըստ հաճախականության բռնում է ն-ն։ Հայերենի ամենից ավելի հաճախադեպ տասը հնչույթները դասավորվում են ըստ նվազող հաճախականության հետևյալ կերպ՝ ա, ն, է, ր, յ, ի, վ, ու, բ, օ։

Հայերենում թեև բաց վանկերը հանդիպում են ավելի շատ (56%), քան փակ վանկերը (44%), բայց այս տարբերությունը համեմատաբար չափավոր է, եթե նկատի առնենք այնպիսի լեզուներ, ինչպիսիք են, օրինակ, ճապոներենը կամ ֆրանսերենը։ ճապոներենում փակ վանկեր գրեթե չեն հանդիպում, իսկ ֆրանսերենում բաց վանկերի քանակը շուրջ երեք անգամ ավելի է փակ վանկերի քանակից (78% և 22%), այլ հաշվումով՝ 70% և 30%)։ Արևելահայերենին համեմատաբար մոտ է ռուսերենը, որտեղ բաց և փակ վանկերի հարաբերությունը 64% և 36% է։

Ըստ գեղարվեստական տեքստերի հիման վրա կատարված հաշվումների հայերեն բառերի միջին երկարությունը (4,7 տառ) ավելի է անգլերեն բառերի միջին երկարությունից

(4,5 տառ) և պակաս ուսերեն բառերի միջին երկարությունից (5,1 տառ), Պետք է ենթադրել, որ այս հարաբերակցությունը կփոխվի գիտական տեքստերի դեպքում, եթե նկատի առնենք հայերենում -ակաճ, -ականություն, -ային, -այնություն ու այլ ածանցներով և բարդ բառերի հաճախակի գործածությունը:

Արևելահայ գրական լեզվում խիստ սահմանափակված է շեշտափոխական հնչյունափոխության կանոնների գործողությունը: Գրաբարի շեշտակիր վանկերը, ինչպես հայտնի է, ձևաբանական և բառակազմական փոփոխությունների հետևանքով կորցնելով շեշտը, ենթարկվում էին ձայնավորների և երկբարբառների օրինաչափ փոփոխության՝ ի-(ը) կամ զրո, ու-(ը) կամ զրո, է-ի, եա-ե (եայ-է), ոյ-ու [գիր-գրոյ, ջուր-ջրոյ, սէր-սիրոյ, մատեան-մատենի, կեանք-կենաց (ֆրիստոնեայ-ֆրիստոնէի), լոյս-լուսոյ և այլն]: Արևելահայ գրական լեզվում այս կանոնները գրեթե նույնությամբ գործում են բառակազմական և բառաթեքական գրաբարատիպ ձևերում, այլև ի-ով, ու-ով միավանկերի հոլովման մեջ (պետ-պիտանի, մատյան-մատենագիր, ֆրիստոնյա-ֆրիստոնեական, ընտիր-ընտրել, պատում-պատմել, ողջույն-ողջունել և այլն, գիր-գրի-գրեք, ջուր-ջրի-ջրեք և այլն). մնացած դեպքերում հնչյունափոխության կանոնները կամ չեն գործում, կամ գործում են ոչ հետևողականորեն (հմմտ. մի կողմից՝ պետք-պետքական, տեք-տեքեք, մատյան-մատյաններ, ֆրիստոնյա-ֆրիստոնյայի, լույս-լույսի, ընտիր-ընտիրներ, ողջույն-ողջույնի և այլն, մյուս կողմից՝ հնչույթ-հնչութային/հնչութային, լույս-լուսային/լուսային և այլն):

Արևելահայ գրական լեզվի հոլովման համակարգը տիպաբանորեն մոտ է արևմտահայ գրական լեզվի ու բարբառների հոլովման համակարգերին և տարբեր գրաբարի հոլովման համակարգից: Վերջինիս համար բնորոշ է թեքականությունը, և կցական տարրերը համեմատաբար քիչ են. արևելահայ գրական լեզվում, ընդհակառակը, իշխում է կցականությունը, և համեմատաբար փոքր է թեքական ձևերի տեսակարար կշիռը: Մասնավորապես կարելի է նշել արևելահայ գրական լեզվի և գրաբարի հոլովման համակար-

գերի հետևյալ էական տարբերությունները. 1) գրաբարում միևնույն հոլովները եզակի և հոգնակի թվերում կարող են ունենալ միանգամայն տարբեր վերջավորություններ և կազմության ձևեր, մինչդեռ արևելահայ գրական լեզվում դրանք հիմնականում միանականացել են. հմմտ. գրաբար գործ-գործոյ և գործ-գործոց, փաղափ-փաղափի և փաղափփ-փաղափաց, արեգակն-արեգական և արեգակունփ-արեգականց և այլն, արեւել. գր. գործ-գործի և գործեր-գործերի, փաղափ-փաղափի և փաղափներ-փաղափների, արեգակ-արեգակի և արեգակներ-արեգակների և այլն. 2) գրաբարում թվի և հոլովի իմաստները սովորաբար արտահայտվում են միևնույն վերջավորությամբ (հգն. ուղղ. գործի, հայց. գործս, սեռ. տր. գործոց և այլն), մինչդեռ արևելահայ գրականում դրանք ունեն հատուկ վերջավորություններ՝ որոշակի հաջորդակա՝ նություն (նախ հոգնակիի, ապա հոլովի՝ հգն. ուղղ. գործեր, տր. գործեր-ի, բցս. գործ-եր-ից և այլն). 3) արևելահայ գրական լեզվում գրեթե զրոյի է հավասարված հոլովիչ ձայնավորների հատուկ դերը, որոնք գրաբարում հանդես էին գալիս բոլոր հոլովներում, բացի եզակի, մասամբ էլ հոգնակի ուղղական-հայցականից (գործ-գործոյ-գործով-գործոց-գործով և այլն, ծով-ծովու-ծովուց և այլն, սիրտ-սրտի-սրտի-սրտից-սրտիւմ և այլն, արեգակն-արեգական-արեգակամբ-արեգակունփ-արեգակամբք, ասաղ-աստեղ-աստեղի - աստեղց-աստեղք և այլն). 4) արևելահայ գրական լեզվում առկա են դասային նոր իմաստներ՝ անձի և ոչ անձի (երի) (հմմտ. «Ես սիրում եմ Հակոբին» և «Ես սիրում եմ գիրքը»), ժամանակացույց անունների (շաբաթ-վա, օր-վա, ամս-վա և այլն). 5) ի տարբերություն գրաբարի, արևելահայ գրական լեզվի հոլովման մեջ նախդիրները (ի, զ, ց, առ, ընդ, ըստ) դեր չեն խաղում. 6) արևելահայ գրական լեզվում առկա է ներգոյականի՝ միշտ -ում վերջավորությամբ արտահայտվող որոշակի ձև, մինչդեռ գրաբարում ներգոյականի իմաստն արտահայտվում է ի նախդրի և տրական ու հայցական հոլովածների զուգորդմամբ. 7) արևելահայ գրական լեզվում հայցականը չունի դրսևորման յուրահատուկ ձև. գրաբարում ուղղականի և հայցականի տարբերակումն ավելի որոշակի է

եղել՝ որոշյալ հայցականը, ի տարբերություն ուղղականի, միշտ ուղեկցվել է զ նախդրով, և հոգնակի ուղղականի Ի-ի գիմաց հայցականն ունեցել է ս:

Արևելահայ գրական լեզվի խոնարհման համակարգը նույնպես տիպաբանորեն ավելի մոտ է արևմտահայ գրական լեզվի ու բարբառների խոնարհման համակարգերին և զգալիորեն տարբերվում է գրաբարի խոնարհման համակարգից: Մասնավորապես կարելի է նշել հետևյալ կարևոր տարբերությունները. 1) արևելահայ գրական լեզվի համակարգում գերակշռող դիրք ունեն վերլուծական բնույթի (այսպես կոչված բաղադրյալ և երկրորդական բաղադրյալ) ժամանակային ձևերը՝ գրում եմ, գրում էի, գրել եմ, գրել էի, գրելու եմ, գրելու էի, գրած կլինեմ, գրելիս կլինեմ, գրելու կլինեմ և այլն. գրաբարում այսպիսի ժամանակային ձևերի տեսակարար կշիռը մեծ չէր. կարելի է խոսել միայն -եալ և -լոց դերբայներով կազմվող ժամանակային ձևերի մասին (գրեալ է «գրել է», գրելոց է «գրելու է»), որոնց (մանավանդ -լոց դերբայով ձևերի) գործածությունը սահմանափակ էր. 2) արևելահայ գրական լեզուն, մասամբ վերլուծական ժամանակային ձևերի ավելացման, մասամբ գործառական տարբերակման պահանջի հետ կապված, ունի բայական անդեմ ձևերի զգալի քանակություն. դրանք հանդես են գալիս որպես վերլուծական բայահիմքեր (-ում-, -ել/-ացել -ի/-ա) և հիմնականում որպես գոյականի (-ել/-ալ), ածականի (-ած/-ացած, -ող/-ացող, -լիք) և մակբայի (-լիք) գործառությունն կատարող դերբայական ձևեր. առանձնապես պետք է նշել անորոշի հոլովվելու կարողությունը, որ հազվագեպ երևույթ է լեզուների մեջ. 3) արևելահայ գրական լեզուն անցկացնում է ներգործական-կրավորական հստակ հակադրություն ըստ կրավորական սեռի վ՝ կազմիչի բացակայության և առկայության. գրաբարում կրավորականի և ներգործականի ձևաբանական այգպիսի հատուկ տարբերակիչ չկա, և տարբերակումը կամ անցկացվում է խոնարհման տարբերությամբ (սիրեմ «սիրում եմ»— սիրիմ «սիրվում եմ»), կամ ձևաբանորեն չի արտահայտվում (աանիմ «տանում եմ»— տարեալ լինիմ «տարվում եմ»), 4) արևելահայ գրական լե-

զուն բնորոշվում է երկու տիպի (–ել և –ալ) լծորդությունների (խոնարհումների) տարբերությամբ, որ միտում ունի ստանալու իմաստային տարբերակում ըստ գործողայնության (անցողականություն) և վիճակայնության (անանցողականություն)։

գրաբարն ունեցել է շորս հիմնական լծորդություն՝ –եմ, –իմ, –ամ, –ում։ արևմտահայ գրական լեզուն և որոշ բարբառներ տարբերում են նաև –իլ լծորդություն (հազվագեպ է –ուլ լծորդությունը)։

5) արևելահայ գրական լեզուն ունի հինգ եղանակ (սահմանական, հրամայական, ըղձական, ենթադրական և հարկադրական)՝ գրաբարի երեք եղանակի դիմաց (սահմանական, հրամայական և ստորադասական), ընդ որում տարբեր են նրանց հատուկ ժամանակային ձևերի բաշխումն ու քանակը։ մասնավորապես պետք է նշել գրաբարի ց-ով ապառնի և ստորադասական ժամանակաձևերի (գրեցից, գրեսցես և այլն, գրիցեմ, գրիցես և այլն) բացակայությունը նոր գրական լեզուներում և բարբառներում, կ'նախամասնիկով ձևերի տարածվածությունը, ժխտականի կազմության եղանակների տարբերությունը։

6) նոր գրական լեզուներում և բարբառներում խոնարհման ձևերի անկանոնությունները և զարտուղությունները ավելի քիչ են, տարարմատ (զալիս եմ—եկա) և տարահիմք (դնում եմ—դրեցի) կազմությունների թիվը սահմանափակ է։

Բառակազմության բնագավառում արևելահայ գրական լեզվի՝ գրաբարից ունեցած ամենից ավելի կարևոր տարբերությունը պետք է համարել վերլուծական (այսպես կոչված, հարադրական) բաղադրությունների նշանակալից քանակը, մասնավորապես կրկնավոր ձևերի ավելացումը և «դուս, ներս, մեջ և այլն+շարժման բայ» տիպի կազմությունների առկայությունը։ վերջիններս համարժեք են ռուս. ВЫ-, В-, ОТ- ու այլ նախածանցներով և անգլ. in «մեջ, ներս», out «դուս» ու այլ նախդիրներով բայերին (ներս գնալ, դուս գնալ, ետ գնալ, առաջ գնալ, մեջ փաշել, դուս փաշել և այլն)։

Արևելահայ գրական լեզուն շարահյուսական առումով ևս տիպաբանորեն ավելի մոտ է արևմտահայ գրական լեզվին ու բարբառներին և շատ գեպքերում հակադրվում է գրա-

բարին: Նրա համար բնորոշ են շարահյուսական հետևյալ
 կարևոր առանձնահատկությունները. 1) բառակապակցության
 անդամների շարադասությունը համեմատաբար ավելի կա-
 յուն է, քան զրաբարում, և բնորոշվում է, այսպես կոչված,
 «ետընթաց» բնույթով. որոշող բառերը (որոշիչները, հատ-
 կացուցիչները, շտրոփող բացահայտիչները) գրվում են
 որոշվող բառերից առաջ՝ գեղեցիկ տունը, այգու դարպասը,
 Տիգրան թագավորը. զրաբարում ավելի սովորական է «առաջ-
 րենթաց» շարադասությունը՝ տուն(ն) գեղեցիկ, դարպաս(ն)
 այգույ, թագաւորն Տիգրան. 2) մեծ թիվ են կազմում և
 ավելի բնորոշ են ետադրությունները՝ ի տարբերություն զր-
 րաբարի, որտեղ նախդիրները մեծ դեր են խաղում, և
 նախադրություններն ավելի շատ են, քան ետադրություն-
 ները. հմմտ. առ իս - ինն մոտ, յառաջի նորա - նրա առջև,
 զկնի թագաւորի - թագաւորից հետո, թագաւորի ետևից,
 յաղագս արդարութեան - արդարության նամար և այլն.
 3) ետադրությունն իր խնդրի հետ միասին կազմում է սերտ
 միասնություն և կարող է հոլովվել՝ ի տարբերություն զրա-
 բարի. հմմտ. նրա առջև, նրա առջևից, նրա առջևով, նրա
 առջևում և զրաբար յառաջի նորա, որ չի փոխվում. 3) որոշիչը
 և որոշյալը չեն համաձայնում ի տարբերություն զրաբարի.
 Գրտեղ այդպիսի համաձայնությունը հաճախակի է (մա-
 նավանդ ետադաս որոշիչ դեպքում). հմմտ. բարի մարդ -
 բարի մարդու - բարի մարդուց - բարի մարդիկ և այլն և զրա-
 բար այր բարի - առն բարւոյ - յառնէ բարւոյ - արբ բարիք և
 այլն. 4) ս, դ հոգերն ունեն գերազանցապես ստացական և
 ք/ն հոգը՝ գերազանցապես որոշիչ արժեք. զրաբարում
 ս, դ, ն հոգերը (ն-ն չունի ք տարբերակ) ունեն առաջին
 4երթին ցուցական արժեք, ընդ որում ն-ն որպես որոշիչ հոգ
 ջատ դեպքերում պահպանում է իր ցուցականությունը.
 5) կապերի, շաղկապների իմաստային և գործառական տար-
 բերակվածությունը զրաբարի համեմատությամբ ավելի
 հստակ է:

2. ԱՐԵՎԵԼԱՎԱՅ ԳՐԱԿԱՆ ԼԵԶՎԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

ա. Հայոց լեզվի կարգացման շրջանները

Մենարույ Մաշտոցի կողմից հայոց լեզվի այբուբենի ստեղծումից հետո հայոց լեզուն անցել է զարգացման երեք հիմնական շրջան՝ հին (V—XI դդ.), միջին (XII—XVI դդ.) և նոր (XVII դ. սկզբներից մինչև մեր օրերը): Հին շրջանի լեզուն իր բոլոր տարատեսակներով կոչվում է հին հայերեն, միջին շրջանինը՝ միջին հայերեն, նոր շրջանինը՝ նոր հայերեն կամ աշխարհաբար: Հին շրջանի գրական լեզուն հայտնի է գրաբար անունով: Միջին հայերենը, լինելով որպես հին և նոր հայերենները կապող օղակ, զուգորդում է այդ երկու շրջանների հատկությունները, աչքի է ընկնում ձևերի բազմազանությամբ:

Նոր հայերենը կամ աշխարհաբարը, բաժանված լինելով արևմտահայ և արևելահայ բարբառային հատվածների, հիմք է տվել երկու գրական լեզուների, որոնք հայտնի են արևմտահայ և արևելահայ գրական լեզուներ անուններով: Աշխարհաբարի ինչպես ընդհանուր, այնպես էլ միայն արևմտահայ և արևելահայ բարբառային հատվածներին ու գրական լեզուներին հատուկ առանձին տարրեր առկա են հին և, ավելի շատ, միջին շրջաններում: Դրանք երբեմն-երբեմն հանդես են գալիս հին և միջին շրջանների գրավոր հուշարձաններում որպես գրաբարի և միջին գրական հայերենի նորմաներից կատարվող շեղումներ ու զուգահեռ ձևեր: Մավալվելով հին և միջին շրջանների ընդերքում՝ այդ տարրերը նոր շրջանում դառնում են գերակշռող, այսինքն՝ նոր հայերենը կամ աշխարհաբարը հանդես է գալիս որպես լեզվական նոր որակ:

Հայոց լեզվի զարգացումը աչքի է ընկնում մի շարք յուրահատկություններով, որոնք բխում են հայ ժողովրդի գոյության պատմական առանձնահատկություններից: Բացի բարբառային մեծ տարբերակվածությունից, գրական ու խոսակցական լեզուների և մանավանդ գրական լեզուների ու բարբառների նշանակալից տարբերություններից, որոնց մասին խոսվել է, պետք է նշել նաև միջին և նոր շրջաններում

Ներկուական գրական լեզուների զուգահեռ գործառությունը, գրական լեզուների բարբառային հիմքերի տեղաշարժերը, բազմաթիվ լեզուների հետ շփվելը և, սրա հետ կապված, փոխառությունների առատությունը և այլն:

բ. Վաղ աշխարհաբար (XVII դ. սկզբներից մինչև 1858 թ.)

Հայ նոր գրական լեզվի և մասնավորապես արևելահայ գրական լեզվի ձևավորման պրոցեսը կապված է հայ ազգի կազմավորման պրոցեսի հետ: Ի տարբերություն միջին շրջանի վերջին, այսպես կոչված, աշխարհաբարացման ենթաշրջանի, հայոց լեզվի նոր շրջանի այս ենթաշրջանում հանդես են գալիս որոշակի միասնականացնող միտումներ, որոնք հիմք են տալիս ընդհանուր գրական լեզվի կազմավորման և նրա կողմից գրաբարի, որպես գրական լեզվի, գործառության շրջանակների սահմանափակման համար: Այս պրոցեսը XIX դ. կեսերին հանգեցնում է նոր գրական լեզվի՝ գրաբարի դեմ տարած հաղթանակին. նոր գրական լեզուն (գրական աշխարհաբարը) արտամղում է գրաբարը և դառնում միակ գրական լեզուն՝ այդ լեզվին հատուկ բոլոր գործառություններով: Այսպիսով, վաղ աշխարհաբարի պատմությունն ընդգրկում է XVII դդ. սկզբներից մինչև XIX դ. կեսերը:

Վաղ գրական աշխարհաբարը XVII—XVIII դդ. հեղինակների մոտ հայտնի է «քաղաքացիական հայերեն» անունով: Իրենց ժամանակի լեզվական վիճակը բնութագրելիս Հովհաննես Հովսեփ (XVII դ.), Յ. Յ. Շրյոդերը և Բաղդասար Դպիրը (XVIII դ.) նշում են երեք կարգի տարատեսակների առկայությունը՝ 1) հին գրական հայերեն կամ գրաբար, 2) «քաղաքական» (այսինքն քաղաքացիական) հայերեն (լատիներեն lingua civilis) և 3) բարբառներ, ընդ որում վերջիններս դասակարգելու փորձեր են կատարվում Շրյոդերի, Շահան-Ջրպետի և ուրիշների կողմից: XIX դ. կեսերին Նազարյանը «քաղաքացիական հայերենի» փոխարեն գործածում էր «հասարակաց հայախոսություն» անվանումը:

«Քաղաքացիական հայերենը», ըստ Բաղդասար Դպրի,

աչէ՛ ամենեկին կանոնաւոր (կանոնաւոր ասելով նկատի ունի գրաբարը — Գ. Զ.) և ամենեկին անկանոն (նկատի ունի բարբառները — Գ. Զ.), այլ խառն յերկոցունց՝ ի կանոնաւորէ և յանկանոնէ. և զայս ի գործ ածեն քաղաքական մարդիկ և սակաւ ինչ տեղեակք գրոց, նաև քերթողք ի յատենախօսութեան և ի զրուցատրութեան զքաղաքականն ածեն ի գործ, զի դիւրաւ իմասցին լսողքն և զի այնպէս վայել է խօսակցութեան»⁴։ Այսպիսով, «քաղաքացիական հայերենը» իբրև ընդհանուր հասկանալի լեզու, որ, ինչպես կտեսնենք, ունենալով բարբառային հիմք՝ ենթարկված էր և գրաբարի նշանակալից ազդեցութեանը, հանդես էր գալիս բոլոր քաղաքացիական գործառութիւններէ դեպքում որպէս նամակագրութեան, գործնական-գործարարական գրագրութեան, ճշգրիտ գիտական ու գործնական գիտելիքներ հաղորդելու, դատական և այլ կարգի հասարակական ատենախօսութիւնների, տարբեր բարբառների ներկայացուցիչների հաղորդակցման (առևտուր, ճաշկերույթ, զպրոցական-կրթական գործ, հանդիսավոր տոնախմբութիւններ և այլն), ավելի ուշ նաև որպէս թերթերի ու հանդեսների լեզու, մի խոսքով՝ այն բոլոր դեպքերում, երբ անհրաժեշտ էր ընդհանուր հասկանալի մի լեզվի առկայութիւնը։ Ինչպես նշվեց, այս ընդհանուր հասկանալի լեզուն հանդես էր գալիս և իբրև գրավոր լեզու՝ սահմանափակելով գրաբարի գործառութիւնները։ Նրա և գրաբարի գործառութիւնների հարաբերութիւնը մոտավորապէս նույնն էր, ինչ նախորդ շրջանում միջին գրական հայերենի և գրաբարի գործառութիւններինը։ Սակայն եթե միջին գրական հայերենը աստիճանաբար անկում էր ապրում կարճատև ծաղկումից հետո, ապա այս նոր գրական հայերենը հետզհետեւ ծաղկում էր, ծավալվում, ընդլայնում իր գործառութիւնները, նորմավորվում. այս պրոցեսը վերջ ի վերջո հանգեցրեց գրաբարի լիակատար արտամղմանը։

«Քաղաքացիական հայերենը» այս շրջանում ապրում է տարերային զարգացում՝ ունենալով ավելի կամ պակաս

⁴ Բաղդասար Դպիր, Պարզաբանութիւն քերականութեան կարճառօտ և դիւրիմաց, Կ. Պօլիս, 1736, էջ 468։

տարբերվող տեսակներ՝ նայած դրաբարից, միջին հայերենից և բարբառներից օգտվելու շափերին: Սրանց մեջ աստիճանաբար գերակշռող դիրք էին զբաղում այն տարբերակները, որոնք հենվում էին արևմտյան Փոքր Ասիայի (Պոլսի ու շրջակա վայրերի) և Արարատյան դաշտի (Երևանի ու շրջական վայրերի) բարբառների ու խոսվածքների վրա: Սրան նպաստում էին ինչպես արտաքին պայմանները, այնպես էլ այդ բարբառների կառուցվածքային ու բառապաշարային առանձնահատկությունները: Ունենալով տրնտեսական, քաղաքական, աշխարհագրական և մշակութային կարևոր նշանակություն, հանդես գալով որպես առևտրական նշանավոր կենտրոններ, Պոլիսը և Երևանը հիմք էին տալիս տարբեր բարբառների ու խոսվածքների ներկայացուցիչների շփման համար: Տեղի բարբառային-խոսակցական լեզուները դառնում էին միջբարբառային հաղորդակցության միջոց, ձեռք բերում ընդհանուր գծեր, ենթարկվում թույլ, բայց այնուամենայնիվ գոյություն ունեցող ավանդական խոսակցական նորմաների ազդեցությանը: Հնչյունական առումով նշված բարբառները համեմատաբար «մաքուր» էին և կարող էին առանց դժվարության գրի առնվել եղած այբուբենով: Գրավոր խոսքում նրանք կորցրնում էին տեղական բնույթի նեղ առանձնահատկությունները, ենթարկվում զրաբարի և այլ բարբառների ազդեցությանը, հարմարվում ընդհանուր արտասանական նորմային: Քերականական առումով նրանք հասկանալիության դժվարություններ չունեին և քիչ էին տարբերվում իրենց ազդեցության ոլորտում ընդգրկված բարբառներից: Բառապաշարը ևս հասկանալի լինելու դժվարություն չէր հարուցում: «Քաղաքացիական հայերենի» այս երկու տարբերակները նոր գրական լեզվի արևմտահայ և արևելահայ ճյուղերի նախնական վիճակներն էին, որոնք աստիճանաբար ընդլայնում էին իրենց տարածման շրջանակները: Այսպես, Ռուսաստանի և Պարսկաստանի հայախոս վայրերում ընդհանուր տարածում էր ձեռք բերում արևելահայ, Թուրքիայի հայախոս կենտրոններում՝ արևմտահայ տարբերակը:

«Քաղաքացիական հայերենի» երկու հիմնական տարբե-

րականների ընդհանրացման և գրավոր գործածության շրջանակների ընդլայնման հետ միասին միտում է նկատվում արտամղելու բարբառներում տարածված թյուրք-պարսկական նորագույն փոխառությունները, դրանք փոխարինելու հայերեն և հատկապես գրաբար համարժեքներով ու նորակազմություններով: Այդ միտումը հստակ կերպով արտահայտված է արդեն Կլեոպատրա Սարաֆյանի «Գիրք որ կոչի բանալի գիտութեան» աշխատության ուսերեն-հայերեն և հայերեն-ուսերեն բառարաններում, որոնց հայերեն մասն արտացոլում է «քաղաքացիական հայերենի» բառապաշարը: Միաժամանակ Կլեոպատրա Սարաֆյանի տված նմուշներում «քաղաքացիական հայերենի» արևելահայ տարբերակը ձևաբանորեն ու բառակազմորեն զգալի չափով հակված է դեպի գրաբարը: Ռուսաստանի հայաբնակ քաղաքներում տարածված «քաղաքացիական հայերենի» այս տարբերակն էլ հետագայում հիմք դարձավ «Հյուսիսսփայլ» ամսագրի լեզվի համար՝ Ստեփանոս Նազարյանի կողմից որակվելով որպես «հասարակաց հայախոսություն»:

Նկարագրվող շրջանում, ինչպես նշվեց, իբրև գրական լեզու հանդես է գալիս նաև գրաբարը՝ լինելով գերազանցապես եկեղեցական արարողությունների, աստվածաբանական-դավանաբանական և այլ կարգի աշխատությունների լեզու: Ոմանց մոտ ձգտում է նկատվում այն դարձնել տիրապետող գրական լեզու, կամ, ինչպես ասում են, իբրև գրական լեզու «վերածնել»: Գրաբարի «վերածնության» կողմնակիցները նշում էին, որ նախ՝ այն ներկայացնում է հայության ստեղծած գրավոր մշակույթի կրողը, անառարկելի հեղինակություն ունի և պատկառանք է ներշնչում, երկրորդ՝ զերծ է բարբառային սահմանափակությունից, ենթարկվել է հրկարատե գրական մշակման, գրվել որոշակի նորմաների տակ և կարող է պատրաստի վիճակում օգտագործվել որպես աշխարհի տարբեր կողմերում ցրված հայկական գաղութների գրական հաղորդակցության միջոց: Սակայն գրաբարը «վերածնողները» չէին նկատում կամ չէին ուզում նկատել, որ գրաբարն ուներ մի արմատական թերություն. այն զուրկ էր խոսակցական հիմքից և անհասկանալի հայության համարյա

բոլոր զանգվածներին, բացի հատուկենտ «հայկաբաններից», շուներ կյանքի զարգացման նոր պահանջների հետ կապված գաղափարներ արտահայտող բազմաթիվ բառեր ու տերմիններ, XV—XVI դարերի մատենագրական անկումից հետո այն «վերածնողները» նախապես հանդես էին գալիս իբրև լատինաբան լեզվի ջատագույններ: XVII դարում և XVIII դ. առաջին կեսին տիրապետող լատինաբանության ներկայացուցիչները իրենց արհեստական նորամուծություններով և գրաբարը կանոնավորելու ռացիոնալիստական փորձերով է՛լ ավելի խորացրին գրաբարի և կենդանի-խոսակցական լեզվի միջև եղած անդունդը: XVIII դ. կեսերից, հատկապես Չամչյանի գրաբարի քերականության հրատարակումից հետո (1779 թ.) լատինաբանությունը դադարում է գոյություն ունենալուց, և գրաբարի «զարգացումն» ընթանում է երկու ուղղությամբ. մի ուղղությունը նպատակ էր դնում գրաբարի լիակատար ազատագրումը ոչ միայն լատինաբան նորամուծություններից, այլև խոսակցական լեզվի ամեն մի ազդեցությունից՝ կողմնորոշվելով դեպի գրաբարի հնագույն նմուշները, ապա և ավելի ուշ, նկարագրվող շրջանի վերջերին, դեպի դասական գրաբարը: Այս ուղղությունը նշանակալից դեր է կատարում գրաբարի ուսումնասիրության մեջ: Երկրորդ ուղղությունը, գալով շատ ավելի հնից, նպատակ էր դնում ոչ թե գրաբարի հնագույն կերպարանքի վերականգնումը, այլ նրա հարմարեցումը նոր ժամանակի կարիքներին և այն հնարավորին չափ հասկանալի դարձնելը. այս ուղղության ներկայացուցիչները առատորեն կերտում են նոր բառեր ու տերմիններ, բառեր են փոխ առնում շրջակա լեզուներից և կենդանի խոսակցական լեզվից, կամա թե ակամա փոփոխություններ մտցնում գրաբարի մեջ: Այս ուղղությունը, կապված լինելով ավելի գործնական կարիքների հետ. չգալի չափով խախտում է գրաբարի դիրքերը և հող նախապատրաստում այն հասկանալի գրական լեզվով փոխարինելու համար:

XIX դարում ավելի են լայնանում նոր գրական լեզվի գործածության շրջանակները. աշխուժանում է մշակութային կյանքը, բազմանում են զանազան հրատարակությունները

րաջվում են դպրոցներ, զգալի ծավալ է ստանում պարբերական մամուլը, որի լեզուն հիմնականում դառնում է ընդհանուր հասկանալի աշխարհաբարը՝ իր երկու տարբերակներով։ 1820-ական թթ. երկրորդ կեսի ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմները վերջանում են ռուսական զինքի հաղթանակով, և Արևելյան Հայաստանի մի նշանակալից մասը միացվում է Ռուսաստանին։ Ռուսահայաստանում աշխուժանում է ապրանքափոխանակությունը, քայքայվում են ֆեոդալական հարաբերությունները և սաղմնավորվում կապիտալիստական հարաբերությունները։ Այս բոլորը չէին կարող սուր կերպով չզննել հասկանալի գրական լեզվի հաղթանակի, աշխարհաբարը գրականության միակ լեզուն դարձնելու և գրաբարը արտամղելու հարցը, մանավանդ որ նման պրոցեսը տեղի էր ունեցել կամ տեղի էր ունենում նաև այլ երկրներում։ «Ամբողջ աշխարհում ֆեոդալիզմի նկատմամբ կապիտալիզմի վերջնական հաղթանակի էպոխան,— գրում է Լենինը,— կապված է ազգային շարժումների հետ։ Այդ շարժումների տնտեսական հիմունքն այն է, որ ապրանքային արտադրության լրիվ հաղթանակի համար անհրաժեշտ է ներքին շուկայի նվաճումը բուրժուազիայի կողմից, անհրաժեշտ է մի լեզվով խոսող բնակչության տերիտորիաների պետական միաձուլումը՝ պայմանով, որ վերանան այդ լեզվի զարգացման և գրականության մեջ հաստատվելու բոլոր խոչընդոտները»⁵։

Այսպիսով, այդ ենթաշրջանի վերջին տասնամյակները բնութագրվում են «գրապայքարով»՝ աշխարհաբարը գրականության մեջ միահեծան կերպով հաստատելու և գրաբարը արտամղելու համար տարվող պայքարով։

Աշխարհաբարը տիրապետող գրական լեզու դարձնելու օգտին ձայներ լսվում էին և նախորդ շրջանում, բայց դրանք հատուկենս ձայներ էին, որ մնացին մեկուսի և չկարողացան պայքարին լայն բնույթ տալ։ Բուն «գրապայքարի» ծավալման դրոշակակիրը խաչատուր Աբովյանն էր, որ հանդես եկավ «Հարիր հազարին» հասկանալի գրական լեզվի պա-

⁵ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, 4. 30, էջ 428։

հանջով: Նոր գրական լեզվի հաղթանակով շահագրգռված բոլոր խավերը ժամանակավորապես միավորվում են պայքարի ընդհանուր նպատակով՝ սկզբից իսկ հանդես բերելով նոր գրական լեզվի զարգացման ուղիների հարցում տարբեր դիրքորոշում, գրաբարի և բարբառների նկատմամբ տարբեր վերաբերմունք, կոնկրետ կիրառության մեջ դրանցից օգտվելու տարբեր շափեր: Այդ տարբերությունները սուր կերպաբանք են ընդունում հաջորդ էտապում՝ դառնալով «գրապայքարի» առանցքը:

Արևելահայ գրական լեզվի զարգացման վաղ փուլի՝ արեւելեւահայ վաղ աշխարհաբարի կամ, որ նույնն է, «քաղաքացիական հայերենի» մասին գաղափար են տալիս ոչ միայն այդ լեզվի նկարագրության վաղ փորձերը, այլև պահպանված նմուշները: Դրանց թիվը XVII—XVIII դդ. համեմատաբար մեծ է, բայց գնալով ավելանում է. XIX դ. I կեսի աշխարհաբարի հրատարակությունները քանակով սկսում են մրցել գրաբար հրատարակությունների հետ: * Արևելահայ վաղ գրական աշխարհաբարը ներկայացված է գիտահանրամատչելի ձևերի, պատմական, կրոնաբարոյախոսական և հրապարակախոսական երկերի, աշուղական երգերի և գեղարվեստական այլ ստեղծագործությունների, նամակագրության, պաշտոնական գրագրությունների, կալվածագրերի և հիշատակությունների լեզվով: Աշխարհաբարը տեղ է գտնում նաև պարբերականներում:

Արևելահայ գրական լեզվի՝ Արարատյան բարբառի հիմքի վրա բարձրացած լեզվի նմուշների կողքին այս շրջանում առկա են նոր Զուղայի, Թբիլիսիի, Աստրախանի և արևելահայ այլ բարբառների լեզվական նմուշներ: Սակայն սրանց թիվը գնալով պակասում է, իսկ Արարատյան բարբառի լեզվի վրա հիմնված նմուշների թիվը XIX դ. սկզբներից ավելանում է՝ այդ դարի կեսին դառնալով տիրապետող:

XVII—XVIII դդ. «քաղաքացիական հայերենի» արևելահայ տարբերակը ներկայացված է պատմա-օրագրային բնույթի երկերով՝ «Պատմություն Ֆրա Օգոստինոսի (1615 թ., ճրատարակված ավելի ուշ՝ «Բանասեր»-ում, 1899 թ.) և Զա-

քարիա Ագուլեցու «Օրագրությունը» (1647—1691 թթ., հրատարակված ավելի ուշ՝ առանձին գրքով, Երևան, 1938), գործնական ձեռնարկներով՝ «Արհեստ համարողութեան» (Մարսել, 1675), Նաղաշ Հովնաթանի և հայ բազմաթիվ գուսանների տաղերով, օտարազգի հետազոտող Յոհան Յոսախիմ Շրյոդերի «Աբամեան լեզուին գանձ» (1711) և հայազգի Կլեոպատրա Սարաֆյանի «Գիրք որ կոչի բանալի գիտութեան» աշխատություններին կցված զրուցատրություններով, Պետրոս I-ի և հայ մելիքների զրագրությամբ, կալվածագրերով և այլ փաստաթղթերով։ Այս բոլոր երկերի լեզուն հիմնված է Արարատյան բարբառի ընդհանրացված տարբերակի վրա՝ գրաբարի ավելի կամ պակաս խառնուրդով։ Սրանց կողքին կան Արարատյան բարբառին բավականաչափ մոտ Նոր Ջուղայի բարբառի առանձնահատկություններն արտացոլող նմուշներ՝ Ղուկաս Վանանդեցու «Գանձ չափոյ, կշռոյ, թրւոյ և դրամից բոլոր աշխարհի» գործնական ձեռնարկը (Ամստերդամ, 1699), Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենցի ժամանակագրությունը (1723 թ. դեպքերի նկարագրությունը, տպագրված ավելի ուշ՝ «Կոռնկ»-ում, 1863), «Ազգարար» ամսագրի աշխարհաբար նյութերը (Մադրաս, 1794—1796), տաղեր (հատկապես Ստեփան վարդապետի 1605 թ. գրած «Ողջ Ջուղայեցւոյ» ոտանավորը) և այլն։

Հիշատակության արժանի են նաև այն գրաբար երկերը, որոնց մեջ հանդիպում են արևելահայ աշխարհաբարին հատուկ ձևեր, բառեր, արտահայտություններ։ Այդպիսին է, օրինակ, Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցու «Ջամբուր» (1765 թ., հրատարակված Վաղարշապատում, 1873 թ.)։

XIX դ. առաջին կեսը արևելահայ գրական լեզվի զարգացման համար առանձնահատուկ նշանակություն է ունենում։ 1815 թ. Մոսկվայում բացված լազարյան ճեմարանը և 1824 թ. Թբիլիսիում բացված Ներսիսյան դպրոցը դառնում են արևելահայ գրական աշխարհաբարի դարբնոցներ, որտեղ տարբեր վայրերից հավաքված ուսանողներն ստիպված էին խոսել, և ուսուցիչներն ստիպված էին բացատրել բոլորի համար հասկանալի լեզվով։ Սրա հետ միասին մեծ չափով աճում է աշխարհաբաց գրքերի թիվը, լեզուն դառնում է

ավելի նորմավորված ու կանոնավոր։ Այդ լեզվի մասին գաղափար են տալիս բողոքական քարոզիչների մեծաթիվ հրատարակությունները Շուշում, Մոսկվայում և Նույնիսկ Զմյուռնիայում 1820—1840-ական թվականներին, խաչատուր Աբովյանի «Նախաշալիղ կրթութեան ի պէտս նորավարժից»-ը (Քիֆլիս, 1838), գործնական-պաշտոնական բնույթի այնպիսի հրատարակություններ, ինչպիսիք են «Կանոններ Ղրուզինոյ Իմերետինսկի Ղուբերնիայի նահանգական և շտատից գուրս ելած քաղաքներումը մուլքերից ստանալի մատախըլները կարգելոյ համար» (Քիֆլիս, 1841—1843), «Կանոնք գործածականք, հանեալք ի փորձոց աշխատասիրութեամբ գահագլխոյ անդրկովկասեան միաբանութեան ագարակային և արտադրական տնտեսութեան բժշկի Ե. Տէր-Ղուկասեանի» (Քիֆլիս, 1842) և այլն։ Կալկաթայում կատարված աշխարհաբար հրատարակությունների լեզուն հիմնականում նոր Զուլայի բարբառի առանձնահատկություններն է արտացոլում, դրանցից են հատկապես «Խորագիմայ գրժողութեան, որ է կատակերգութիւն իմն ի շորս գործս բաժանեալ» (1821) և «Աւետումեանց Թաղէոս. Արամայիս, որ է բարոյական ստեղծաբանութիւն» (1846) գեղարվեստական երկերը, «Շտեմարան» ամսագրի (1821—1823) աշխարհաբար նյութերը և «Ազգասէր» շաբաթաթերթի (1845—1848) առաջին վեց ամիսները նյութերը։

Արարատյան բարբառի ընդհանրացած տարբերակով նյութեր տպագրվում են Թբիլիսիում 1846—1847 թթ. լույս տեսնող «Կովկաս» շաբաթաթերթում և ավելի ուշ՝ «Արարատ» շաբաթաթերթում (1850—1851)։

Գուանական երգերի լեզուն շարունակում է մնալ աշխարհաբարը՝ հանդես բերելով տեական ավանդույթ։ Այս շրջանի գուաններից հիշատակելի են Միսկին-Բուրչին, Շիրինը և ուրիշներ։

Խ. Աբովյանի շատ երկեր և հատկապես հուշակավոր «Վէրք Հայաստանի»-ն գրվում են XIX դ. առաջին կեսին, բայց լույս են տեսնում ավելի ուշ։ Մասնավորապես 1858 թ. «Վէրք Հայաստանի»-ի և «Հիւսիսափայլ», «Մեղու Հայաստանի» պարբերականների հրատարակությունը նշանա-

վորում է նոր շրջանի սկիզբը, երբ գրական արևելահայերենի հաղթանակը գրաբարի նկատմամբ փաստ է դառնում: Մինչ այդ 1850-ական թվականների աշխարհաբարի զարգացման համար կարևոր նշանակություն են ունենում Ստեփանոս Նազարյանի «Վարդապետարան կրօնի, հասարակաց հայախօսութեամբ. մասն առաջին» (Մոսկվա, 1853), «Առաջին հոգեղէն կերակուր» (Մոսկվա, 1853) և «Հանդէս նոր հայախօսութեան» (Մոսկվա, 1857) աշխատությունները, այլև Միքայել Նալբանդյանի՝ էժեն Սյուի «Թափառական հրեայի» հայերեն թարգմանությունը (1857):

XIX դ. կեսերին ծավալված այն պայքարը, որ տարվում էր աշխարհաբար գրական լեզուն գրականության մեջ ամրապնդելու, այն գրավոր հաղորդակցման միակ լեզու դարձնելու, գրաբարը իբրև այդպիսին արտամղելու համար, հայտնի է «գրապայքար» անունով: «Գրապայքարը», ինչպես հայտնի է, արևելահայերի մոտ ավարտվում է համեմատաբար ավելի վաղ, քան արևմտահայերի մոտ, որտեղ գրաբարի կողմնակիցների դիրքերն ավելի ուժեղ էին: Իրականում, սակայն, «գրապայքարը» ավելի բարդ երևույթ էր, ավելի խոր արմատներ ու լայն նպատակներ ուներ, քան՝ ընդունված է պատկերացնել այդ անվան տակ: Կարելի է, մասնավորապես, նշել «գրապայքարի» երկու հիմնական ուղղություն՝ պայքար գրական աշխարհաբարի ու գրաբարի կողմնակիցների միջև՝ որպես ազգ կազմավորվող հայ ժողովրդի գրական լեզվի, նրա գրավոր հաղորդակցման հիմնական միջոցի, ընտրության հարցում՝ մի կողմից, և գրական աշխարհաբարի հետագա զարգացման ու մշակման ուղիների շուրջը՝ մյուս կողմից: Եթե արևմտահայերի մոտ այս երկու ուղղություններով պայքարը տարվում էր գրեթե միաժամանակ, ապա արևելահայերի մոտ կարելի է դժել նրանց միջև քիչ թե շատ հստակ սահմանագիծ՝ 1858 թ.: Մինչև 1858 թ. պայքարը գնում էր գրական աշխարհաբարի կողմնակիցների և գրաբարի կողմնակիցների միջև: Գրական աշխարհաբարի կողմնակիցները պայքարում էին ժողովրդական լայն մասսաներին անհասկանալի և լուկ մի քանի գիտունների սեփականությունը դարձած գրաբարը գրավոր հաղորդակցությունից արտա-

մղելու, այն խոսակցական լայն հիմքեր ունեցող լեզվով փոխարինելու համար: Պալքարի ընդհանուր նպատակով միավորված անձնավորութիւնները դեռևս սուր կերպով լէին դնում նոր գրական լեզվի մշակման ու զարգացման ուղիների հարցը: Այսպես, XVIII դ. հեղինակ Զաքարիա Մարտիրոսյանը, որ ժամանակին չհաստատարակված «Ճշմարիտ իմաստութիւն» գրքի «Թուխտ առ բարեպաշտ ընթերցող» առաջաբանում դեռևս 1755 թ. կոչ էր անում գրել ոչ միայն «գիտուն և կարդացող մարդկանց խմար, այլ հասարակապէս ամենանու խմար»⁶, ինքը գրում էր Նոր Զուղայի բարբառին մոտ աշխարհաբարով. հայ մեծ դեմոկրատ-լուսավորիչ Խաչատուր Աբովյանը, որ փաստորեն դարձավ XIX դ. կեսերից ծավալված գրապալքարի առաջամարտիկը, գրում էր թե՛ Արարատյան բարբառի Քանաքեռի խոսվածքի վրա հիմնված լեզվով, թե՛ XIX դ. այլ հրատարակութիւնների համար սովորական, համեմատաբար ավելի նորմավորված ու մշակված գրական աշխարհաբարով. Ստեփանոս Նազարյանը և Միքայել Նալբանդյանը 1850-ական թվականներին լույս տեսած իրենց աշխատութիւններում գործածում էին Արարատյան բարբառի ընդհանրացած և գրաբարի ազդեցութիւնը համեմատաբար ավելի շատ ենթարկված գրական աշխարհաբարը: Այս բոլոր դեպքերում գրական աշխարհաբարի համար մարտնչողները «երրորդ դասի» ներկայացուցիչներն էին, որոնք միավորվել էին ժամանակի գլխավոր նպատակի ընդհանրութեամբ, թեև հենց սկզբից տարբեր վերաբերմունք ունեին գրական աշխարհաբարի զարգացման հարցին, տարբեր ձևով էին հասկանում նոր գրական լեզվի՝ գրաբարի ու բարբառների հետ ունեցած փոխհարաբերութեան, նրա զարգացման ու նորմավորման, ժողովրդի խոսակցական լեզվին նրա մերձավորութեան աստիճանի հարցերը, որոնք հաջորդ շրջանում դառնում են «գրապալքարի» առանցքը:

XIX դ. սկզբներից մինչև 1858 թ. արևելահայ գրական աշխարհաբարի նմուշների մեջ կարելի է տարբերել լեզվական երեք շերտ՝ բարբառամոտ, գրաբառամոտ և նորմավոր-

⁶ Տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1936, № 7:

ված գրական, Բարբառամոտ լեզվի նմուշներն էլ ունեն մարբաներից օգտվելու տարբեր շափ. այսպես, շատ աշուղների ստեղծագործություններում բարբառը հանդես է գալիս գրեթե անխառն ձևով, թեև կան նաև համեմատաբար ընդհանրացած, ընդհանուր նորմայի ազդեցության ենթարկված և նույնիսկ զգալի թվով գրաբար ձևեր ու արտահայտություններ հղանակներ պարունակող նմուշներ։ Վերջին տիպի է նաև Խ. Աբովյանի «Վերջ Հայաստանի»-ի, «Պարապ վախտի խաղալիք»-ի և մի շարք այլ ստեղծագործությունների լեզուն։ Գրաբարամոտ լեզուն հանդես է գալիս հատկապես Ռուսաստանի հայախոս վայրերի և մասնավորապես Ստ. Նազարյանի ու Մ. Նալբանդյանի երկերում, թեև Նալբանդյանը հետագայում նշանակալից շափով փոխում է իր տեսությունն ու պրակտիկան։ Սրանց կողքին գործածվող երրորդ լեզվաշերտը արդեն հանդես է գալիս որպես ընդհանրացող ու տարածվող նորմա, ընդգրկում XVII—XVIII դդ. և XIX դ. առաջին կեսի հրատարակությունների մեծ մասը։ Սրանով հաղորդակցվում են լազարյան ճեմարանի ու Ներսիսյան դպրոցի սաները, որանով Խ. Աբովյանը գրում է իր մի շարք ստեղծագործությունները, սրանով բողոքական միսիոներները հրապարակում են կրոնական գրքեր՝ նպատակ ունենալով որքան կարելի է շատերին հասկանալի լինել։ Սակայն այս կարգի նմուշներում էլ աշխարհաբարը դեռ գտնվում է որոնումների ճանապարհին՝ հակվելով մերթ դեպի գրաբարը, մերթ դեպի բարբառները։ Ընդհանուր առմամբ վաղ աշխարհաբարի նմուշների համար բնորոշ է զուգահեռ ձևերի գործածությունը, երբեմն միեկույն երկում՝ էս, էդ, էն և այս, այն. մի, մին և մեկ. կու բերէ, բերում է և բերում ա. ասաց և ասաւ. ճիմիկուա(ն) և այծմուս. կլիենն և կրլեն. իրեանց և իրանց և այլն։

գ. Արեւիտայ գրական լեզվի պարզացումն ու մշակումը երկձյուղ աշխարհաբարի ենթաշրջանում (1858—1920)

Այս ենթաշրջանը բնութագրվում է նոր գրական հայերենի խողովանակով և գրաբարի արտամղմամբ։ Այս ենթաշրջանի 4իմնական գծերը հետևյալներն են. ա) արևելահայերի մոտ

ջատ արագ, արևմտահայերի մոտ համեմատաբար դանդաղ գուրս է մղվում գրաբարը. բ) գրական աշխարհաբարը («թաղաքացիական հայերենը») աննախընթաց կերպով բայնացնում է իր գործածության շրջանակները, հանդես գալիս գրական լեզվի համարյա բոլոր գործառութայններով. գ) գրական լեզվի ազդեցությունը բարբառների վրա նախորդ շրջանի համեմատությամբ ավելի զգալի է. գ) բարբառային տարբերությունների խորացում և նոր բարբառների առաջացում տեղի չի ունենում. ե) գրական լեզուն միօրինականում է և դրվում մշակման հունի մեջ. զ) մեծանում է գրական լեզվի խոսակցական բազան. եթե նախորդ շրջանում պայքար էր գնում այն բանի համար, որ գրեն այնպես, ինչպես խոսում են, ապա այժմ խնդիր է դրվում խոսել այնպես, ինչպես գրում են: Նոր գրական լեզվի մշակման առանձնահատուկ գիծն է կազմում թյուրք-պարսկական նորագույն փոխառությունների թվի սահմանափակումն ու արտամղումը, դրանց փոխարինումը գրաբար համարժեքներով և գրական նորակազմություններով:

Պատմական առանձնահատուկ պայմանների առկայության հետևանքով նոր գրական հայերենը չի կարողանում հանդես գալ որոշակի միասնությամբ, այլ գոյություն ունի երկու տարբերակների (ճյուղերի) մեջ, որոնք հայտնի են որպես արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուներ:

«Գրապայքարը» սկսված լինելով նախորդ հնթաշրջանում, այս հնթաշրջանում, ինչպես նշեցինք, շարունակվում է՝ աստիճանաբար փոխելով իր բնույթը: 1858 թ. սկսած այն տարվում է նոր գրական լեզվի զարգացման ու մշակման ուղիների շուրջը: «Գրապայքարի» այս էտապում կղերապահականողական տարրերը, որոնք նախապես ձգտում էին պահպանել գրաբարն իբրև տիրապետող գրական լեզու, այժմ հարց են դնում գրական աշխարհաբարի զարգացումն ու մշակումը գոնե այն ուղղությամբ տանելու, որ այն հնարավորին չափով մոտենա գրաբարին և վերջիվերջո հանգի նրան: Հայ լիբերալ բուրժուազիայի ներկայացուցիչները, և հատկապես Ս. Նազարյանը, պայքարելով հանուն նոր գրական լեզվի հաղթանակի, բայց մինչև վերջ հետևողական

չլինելով, նրա մշակման հարցում մեծ տեղ են տալիս գրաբարին և եվրոպական լեզուներից կատարվող փոխառություններին, խորշում բարբառներից: Ս. Տեր-Ազարյանը, Թ. Դավթյանը անվերապահորեն կոչվ են նոր գրական հայերենի լիակատար հաղթանակին, բայց այն աշխատում են հնարավորին չափ մոտեցնել բարբառային հիմքին, հաշվի չեն առնում հիմք-բարբառի հետագա ընդհանրացման, գրական մշակման ու նորմավորման փաստերը, պահանջում են բառերը գրել բարբառային արտասանությանը հնարավորին չափով մոտ ձևով, լիորոշել թյուրք-պարսկական նորագույն փոխառությունների գործածությունից: Մ. Նալբանդյանը ավելի ու ավելի մոտենալով լեզվի զարգացման պրոցեսի պատմական ըմբռնմանը և ճիշտ գնահատելով նոր գրական լեզվի անցած զարգացման ճանապարհը՝ հանդես է գալիս գրական լեզուն դեպի նեղ բարբառայնությունները մղելու դեմ, թեև, ի տարբերություն Նազարյանի, անհրաժեշտ է համարում բարբառների բառապաշարից օգտվելը, քննադատում է նոր գրական լեզուն դեպի գրաբարը տանելու փորձերը, հետևողական պայքար է մղում նոր գրական լեզվի ժողովրդականացման, նրա համահասկանալիության, նրա գործածության շրջանակների լայնացման համար:

Այս շրջանում արևելահայ գրական լեզվի զարգացման ու մշակման ուղղությամբ նոր քայլեր են կատարվում: Եթե 1859—60-ական թվականներին մի կողմից նկատվում է հյուսիսափայլային ոճի ազդեցությունը, մյուս կողմից՝ առկա է համեմատաբար բարբառամոտ լեզու, որ հանդես է գալիս «Մեղու Հայաստանի», «Կոունկ Հայոց աշխարհի» պարբերականների էջերում, ապա 1870-ական թվականներից սկսած գրական լեզուն մտնում է զարգացման ու մշակման որոշակի հունի մեջ: Մայրահեղ գրաբարամոլությունը և ծայրահեղ բարբառայնությունները դիտվում են որպես գրական նորմայի ակնհայտ խախտումներ: Գրական լեզուն աստիճանաբար հաղթահարում է ինչպես հյուսիսափայլային և մանավանդ նազարյանական լեզվի արհեստականություններն ու ոճի ծանրությունը, այնպես էլ ծայրահեղ բարբառամոլությունն ու բարբառայնությունը: Ուժեղանում է մեկ

միասնական գրական նորմայի առկայության գիտակցությունը: Այս պայմաններում կարելի է խոսել գերադասեցապես ոճական և ոճավորման տարբերությունների մասին: Գոյություն ունի գրական լեզվի զարգացման միտումների երկու կարգի ըմբռնում, մշակման երկու ուղղություն, որոնք պայմանականորեն կարելի է կոչել ժողովրդական-գրական և ընտրողական-գրական:

Առաջին ուղղության ներկայացուցիչները հանդես են գալիս գրական լեզվի արհեստականության և շեմոսցայնության դեմ, պայքարում հանուն նրա կենսունակության ու ժողովրդականության: Նրանք մեծ տեղ են տալիս ժողովրդախոսակցական լեզվի տարրերին՝ հարադրական բարդություններին, ժողովրդական արտահայտություններին ու դարձվածքներին, ժողովրդական երանգ ունեցող, այդ թվում՝ բարբառային նոր փոխառություններին, բառերի՝ ժողովրդական-խոսակցական իմաստներով գործածելուն: Այս ուղղության տեսության և պրակտիկայի կրողներն են Պ. Պռոշյանը, Ղ. Աղայանը, Հ. Թումանյանը, գյուղագիրները, մասամբ և Ա. Իսահակյանը, թեև այդ տարրերի օգտագործման շափը տարբեր է: Ոմանց երկերում հանդես են գալիս գրական լեզվից հնչյունական ու քերականական շեղումներ՝ հօգուտ բարբառների: Սրանք մեծ թիվ են կազմում գյուղագիրների մոտ, սակայն առկա են նաև դասական հեղինակների ստեղծագործություններում: Այսպես, Հ. Թումանյանը հետևողականորեն գործածում է այս, այդ, այն դերանունների էս, էդ, էն խոսակցական-բարբառային տարբերակները, Ա. Իսահակյանը տուրք է տալիս լեհիսականի խոսվածքին հատուկ բարբառային բառերի ու քերականական ձևերի: Այս բոլոր ղեկավարում մենք գործ ունենք խոսակցական-բարբառային երանգավորման, բայց ոչ բարբառների հետ. հազվադեպ միայն որոշ գյուղագիրներ դիմում են գրեթե անխառն բարբառային լեզվի, բայց արարատյան բարբառի սահմաններում: Դասական հեղինակներից միայն Գ. Սունդուկյանն է, որ իր լավագույն պիեսները գրում է Թբիլիսիի բարբառով, թեև ռեմարկները բերում է մաքուր գրական լեզվով, այլև փորձում է ստեղծել գրական լեզվով պիեսներ: Այնուամենայնիվ հատ-

կանշական է, որ Սունդուկյանի փորձը որոշ դիմադրության է հանդիպում հայ մամուլի էջերում: «Հայկական աշխարհը», օրինակ, այդ շրջանում անհանդուրժելի է համարում բարբառով գրելու ամեն մի փորձ:

Ընտրողական-գրական ուղղության ներկայացուցիչները խուսափում են բարբառային բառերից, հատկապես բարբառային նոր փոխառություններից, բարբառներին դիմում են գեղազանցապես ոճավորման նպատակով՝ հերոսների խոսքի մեջ, համեմատաբար ավելի շատ են օգտվում գրաբարից, ավելի հաճախ են դիմում բառային նորակազմություններին, աշխատում են քերականական շեղումներ չկատարել: Այս ուղղությունը ներկայացված է Հ. Հովհաննիսյանի, Ա. Մատուրյանի, Բաֆֆու, ապա նաև Շիրվանզադեի, Նար-Դոսի, Մուրացանի և ուրիշների երկերում, թեև սրանց մոտ էլ, թեմայից, գրական ուղղությունից, լեզվական ճաշակից և այլ հանգամանքներից կախված, տարբեր է գրաբարից, բարբառներից և օտար լեզուներից օգտվելու չափը:

Լեզվական այս երկու ուղղության տարբերությունները չպետք է բացարձակ իմաստով հասկանալ: Այս կամ այն ուղղությանը պատկանող հեղինակները ոչ միայն դիմում են մյուս լեզվական ուղղությանը, այլև ունեն աչքի ընկնող ներքին տարբերություններ: Իսահակյանը գրում է երկրորդ ուղղության հեղինակների լեզվին հատուկ երկեր, Աղայանը, լեզվի ժողովրդականությունը պահպանելով հանդերձ, գրեթե տեղ չի տալիս բարբառայնությունների, Թումանյանն իր առաջին շրջանի երկերում գործածում է բավականաչափ գրաբարյան տարրեր, Բաֆֆու և Մուրացանի երկերում նկատվում են մայրենի բարբառների ազդեցության առանձին փաստեր և այլն:

Համեմատաբար ուշ շրջանում հանդես եկած Վ. Տերյանի լեզուն, զերծ լինելով երկու ուղղությունների ծայրահեղություններից, ընդունում է գրեթե այն կերպարանքը, որ ունի մեր ժամանակակից գրական հայերենը:

Աշխույժ վեճեր են տարվում ուղղագրության մեջ, որտեղ օտարազգի բառերի և բարբառային ձևերի գրության հարցերը զգալի դժվարություններ էին հարուցում: Առանձնապես

մեծ վեճերի տեղիք էր տալիս Վ-ի և Վ-ի (վյունագրության և վեվագրության) օգտագործման շրջանակների հարցը:

Գրական լեզվի զարգացումն այս շրջանում ընթանում է նեղ բարբառայնությունների և գրաբարայնությունների հաղթահարման, նոր ժամանակներում փոխառյալ բարբառային բառերը հայերեն համարժեքներով փոխարինելու, բազմաթիվ նորաբանությունների արմատավորման ճանապարհով:

Քերականական կառուցվածքի նորմավորման պրոցեսը նշանավորվում է նրանով, որ արտամղվում են նեղ բարբառային հոգնակերտները (անիֆ, աբենֆ և այլն), սահմանափակվում են գրաբարատիպ հոգնակիներն ու հոլովածները, դերանվանական հոլովման մեջ դադարում են գործածվելուց բարբառային (էս-էստուր և այլն) և գրաբարյան (սոֆա, դոֆա, նոֆա) ձևերը, սկզբնապես գործածության մեջ եղող իլ խոնարհումը դուրս է գալիս, դադարում է գործածվելուց և-ով վերջացող հրամայականը և այլն:

Նոր գրական լեզվի երկու տարբերակի առկայությունը մտահոգում է ժամանակակիցներին: Նալբանդյանից սկսած մի շարք փորձեր են արվում փոխադարձ զիջումների ճանապարհով հասնելու երկու գրական լեզուների մերձեցմանն ու միավորմանը: Սակայն այդ փորձերը որոշակի հետևանք չեն ունենում: Արևմտահայերի մասսայական կոտորածն ու գաղթը այս ենթաշրջանի վերջին (համաշխարհային պատերազմի ժամանակ) վերացնում են հարցի կոմպրոմիսային լուծման հնարավորությունը:

դ. Արևելահայ գրական լեզվի վարգացման ժամանակակից (սովետական) ենթաշրջանը (1920 թվականից մինչև մեր օրերը)

Այս ենթաշրջանն սկսվում է Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատումով: Արևելահայ գրական լեզուն դառնում է պետական լեզու: Արևմտահայության մասսայական բնաջնջումից ազատվածների մի մասը Սովետական Հայաստան կատարած մասսայական ներգաղթի միջոցով յուրացնում է արևելահայ գրական լեզուն. վերջինս դառնում է նաև արտասահմանում ցրված հայերի որոշ մասի գրական լեզուն:

Ծնթաշրջանը բնորոշվում է արևելահայ գրական լեզվի գործառնությունների մեծացմամբ, նրա խոսակցական բազայի ընդլայնմամբ, բարբառների վրա գրական լեզվի ազդեցության աճմամբ, բարբառների արագ վերացման պրոցեսով, գրական լեզվի հետագա միօրինականացմամբ ու կայունացմամբ: Հետագա քայլեր է անում մեր գրական լեզվի զարգացման ու մշակման պրոցեսը: Ստեղծվում է գիտատեսիսնիկական ծավալուն տերմինաբանություն, կերտվում են նոր կյանքի հետ կապված բազմաթիվ նորաբանություններ, կատարված են բազմաթիվ փոխառություններ ռուսաց լեզվից ու նրա միջոցով, հետագա զարգացում է ապրում խոսքի շարահյուսական կառուցվածքը, անջատական ու միացական շաղկապների տարբերակված համակարգը, կապերի և կապական բառերի նոր նրբերանգներ են աճում, լայն կիրառություն են ստանում բայանունները, միտում է նկատվում դեպի գոյականների խնդրառության զարգացումը: Մեծանում է հապավումների դերը: Ուղղագրական բարեփոխումները հասցնում են ուղղագրության հետագա կայունացման, գրուկյան և արտասանության մերձեցման:

3. ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆ ԼԵԶՎԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՊԼԱՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա. Ժամանակակից հայերենի կառուցվածքի ուսումնասիրություն. քերականություններ

Արևելահայ գրական լեզվի ուսումնասիրության փուլերը լիովին համընթաց չեն նրա զարգացման փուլերին: Այսպես, վաղ աշխարհաբարի կամ, այսպես կոչված, «քաղաքացիական հայերենի» արևելահայ տարբերակի քերականական նկարագրության առաջին փորձը, որ պատկանում է օտարազգի հայագետ Յոհան Յոախիմ Շրյոդերին, հանդես է եկել միայն XVIII դ. 10-ական թվականներին և փաստորեն որևէ էական նշանակություն չի ունեցել գրական լեզվի մշակման ու նորմավորման գործում: Արևելահայ գրական լեզվի

առաջին ամբողջական նկարագրութիւնը, որ իրոք դեր է խաղացել գրական լեզվի ճակատագրի մեջ և որոշ ժամանակ անց հիմք դարձել քերականութիւն գաղութական դասագրքի համար, հրատարակվել է միայն 1870 թ.: Է՛լ ավելի անհետևողական է եղել բառարանագրութիւն գաղութական ընթացքը: Կենսատրա Սարաֆյանի ուսերեն-հայերեն և հայերեն-ուսերեն համառոտ բառարաններից հետո արեւմտահայ գրական աշխարհաբարի բառապաշարը երկար ժամանակ նկարագրութիւն չի արժանանում. Հովսեփ Արցախեցու «Համառոտ բառգիրք ի գրաբառէ յաշխարհաբառն» աշխատութիւն աշխարհաբար մասը հեռու է ժամանակի «քաղաքացիական հայերենի» վիճակը քիչ թե շատ ճշգրտորեն ներկայացնելուց, իսկ աշխարհաբարի բառապաշարը ամբողջապէս արտացոլող բառարանագրական աշխատութիւններ հանդես են գալիս միայն XIX դ. 80-ական թվականներից սկսած, հատկապէս ուսերենի հետ առնչվող բառարանների մեջ: Այս բառարաններն էլ ժամանակակից վիճակն արտացոլում են խիստ թերի կերպով:

Նկատի ունենալով քերականական և բառարանագրութիւն գաղութական յուրահատկութիւնները՝ նպատակահարմար է նախ կանգ առնել արեւելահայ գրական լեզվի կառուցվածքի ուսումնասիրութիւն փորձերի և հատկապէս քերականութիւնների վրա, ապա համառոտակի բնութագրել բառարանագրութիւն անցած ուղին:

Եթե փորձենք սխեմատիկ կերպով ներկայացնել գրական արեւելահայերենի (նոր գրական լեզվի արեւելահայ տարբերակի կամ արեւելահայ գրական աշխարհաբարի) ուսումնասիրութիւն բնագավառում քերականագիտական մտքի՝ ավելի քան երկու և կես հարյուրամյակի ընթացքում անցած ուղին, ապա կարելի է առանձնացնել գաղութական երկու շրջան՝ գրաբարատիպ քերականութիւնների (XVIII—XIX դդ.) և ինքնատիպ քերականութիւնների (XX դ.):

Գրաբարատիպ բերականութիւնների շրջանի համար կարելի է առանձնացնել երկու ենթաշրջան՝ գուգադրական նկարագրութիւն և գրաբարատիպ ձևավորման:

Զուգադրական նկարագրութիւն ենթաշրջանում (XVIII դ.

սկզբներից մինչև XIX դ. կեսերը) քերականները աշխարհաբարի իրողությունները ներկայացնում են գրաբարի համապատասխան իրողությունների հետ զուգադրելու միջոցով։ Գրաբարի քերականական սխեման լիովին պահպանվում է, և աշխարհաբարի նկարագրությունը փաստորեն սահմանափակվում է գրաբարի համեմատությամբ նրա ունեցած տարբերությունների մատնանշումով։

Ինչպես նշվել է, արևելահայ գրական աշխարհաբարի վաղ արտահայտությունների (այսպես կոչված «քաղաքացիական հայերենի») նկարագրության առաջին փորձը պատկանում է գերմանացի հայագետ Յոհան Յոսիմ Շրյոդերին։ Իր «Արամեան լեզուին դանձ» աշխատության մեջ (1711 թ.)⁷, գրաբարի քերականությունն ընդարձակ շարադրելուց հետո, նա միևնույն հաջորդականությամբ համառոտակի նկարագրում է «քաղաքացիական հայերենի» համապատասխան երևույթները։ Այս նկարագրության մեջ համեմատաբար ընդարձակ է ձևաբանության բաժինը։ Սրան նախորդող ուղղագրական և հնչյունաբանական տեղեկությունները թուուցիկ բնույթ են կրում։ Շրյոդերը այստեղ բավարարվում է «քաղաքացիական հայերենի» գրավոր խոսքի ընդհանուր բնութագրումով, խոսում է բարբառային արտասանության հիմնական առանձնահատկությունների մասին, այլև նշում է, որ գրաբարի հնչյունափոխության կանոնները հիմնականում պահպանվում են։

«Քաղաքացիական հայերենի» ձևաբանական կառուցվածքը քննվում է ըստ խոսքի մասերի։ Շրյոդերը տարբերում է ութ խոսքի մաս՝ անուն, դերանուն, դերբայ, բայ, նախդիր⁸, մակբայ, շաղկապ և միջարկություն, որոնցից առաջին չորսը համարում է փոփոխական, մյուսները՝ անփոփոխ։ Վերջինների քննությունը նա սահմանափակում է ընդհանուր թվար-

⁷ Արամեան լեզուին դանձ. Hoc est Joh. Joach. Schröderi Thesaurus linguae armenicae antiquae et hodiernae Amstelodami, MOCCXI.

⁸ Նշում է, որ «քաղաքացիական հայերենն» ունի հիմնականում եռադրություններ, բայց պահպանում է ալիանդական «նախդիր» (praepositio) անվանումը։

կումով և ամենահամառոտ դիտողություններով: Ըստ Շրյոդերի՝ գոյական անունը «քաղաքացիական հայերենում» ունի ձևաբանական հետևյալ դրսևորումները. 1) հոգնակիի կազմության երկու ձև՝ -եր կամ -ներ (նաւ-եր, տերեւ-ներ) և -անք (ծիւ-անք). 2) որոշյալ առում՝ ս, դ, ն հոգերով և անորոշ առում՝ մին (եղակի թվում), մին քանի, մէկ քանի (հոգնակի թվում) «հոգերով». 3) հինգ հոլով՝ գրաբարի տասը հոլովի դիմաց՝ ուղղական-հայցական-կոչական՝ մին ձուկն, սեռական-տրական՝ մին ձկնի, բացառական-պատմական՝ մին ձկանէ, ձկնէ, ձկնից, գործիական-պարտական՝ մին ձկնով, ներգոյական՝ մին ձկնում. 4) հիմնականում մեկ կանոնավոր հոլովում՝ ի (մասնակի շեղումներով)՝ գրաբարի 10 հոլովման դիմաց՝ ակն - ակնի, բարութիւն - բարութենի, գառն - գառին, կուսք - կպղի, ալիւր - ալրի, զաւակ - զաւակի, որդի - որդայ, ծառայ - ծառայի, թուրք - քղթի, ժամ - ժամի: Անկանոն հոլովման բառերի թվարկումը կատարվում է ըստ գրաբարի, ընդ որում նշվում են ի հոլովումից շեղվող հետեւյալ ձևերը՝ Աղամ - Աղամայ, կնիկ - կնկան, հէր - հօր, աէր - տիրօջ, (ֆիւր) - ֆվեր: Այսպես էլ բերվում են հոգնակիի այնպիսի շեղվող ձևեր, ինչպիսիք են կանանիք կամ կնկտիք, ֆվերք:

Արտացոլելով «քաղաքացիական հայերենի» զարգացման տարերային վիճակը՝ Շրյոդերը դերանունների և նրանց հոլովաձևերի միջև որոշակի ընտրություն չի կատարում. հանդիսւում են և՛ գրաբարյան, և՛ բարբառային, և՛ այդ երկու ձևերից տարբերվող ձևեր: Շրյոդերն առանձնացնում է դերանունների յոթ տեսակ՝ փոխադարձ դերանունները բերելով անդորադարձների հետ միասին՝ անձնական՝ ես, դու, նա, մեք, դուք, ցուցական՝ այս, այդ, այն, էս, էդ, էն, ստացական՝ իմն, քոն (քոյ), իւրն, մերն, ձերն, հարցական՝ ո՞վ, ի՞նչ, հարաբերական՝ ուր, անորոշ՝ մին, մին իմին, ով ուր, ինչ ուր, անդրադարձ՝ միմեզմին, իմքն, իմքնիմքն: Անձնական դերանունների համար Շրյոդերը տարբերում է յոթ հոլով՝ առանձնացնելով ուղղականի, հայցականի, սեռականի և տրականի հատուկ ձևեր՝ ուղղ. ես - մեք, դու - դուք, սեռ. իմ - մեր, քո - ձեր, տր. ինձ - մեզ, քեզ - ձեզ, հայց. զիս,

ինձ - զմեզ, զձեզ, զքեզ - քեզ - զձեզ, ձեզ. միայն երրորդ դեմքի սեռականի և տրականի համար բերվում է միևնույն նուրա ձևը: Մնացած դերանունների հոլովման մեջ այսպիսի տարբերակում չի անցկացվում:

«Քաղաքացիական հայերենի» բայի նկարագրությունը Շրյոդերը սահմանափակում է սեռի, եղանակի, ժամանակի և խոնարհման տիպերի քննությամբ: Բայի սեռի քննությունը Շրյոդերը կատարում է «Բայի նշանակության մասին» վերնագրի տակ, որից կարելի է ենթադրել, թե բայասեռի քերականական կարգի քերականությունների առանձնացման մեջ առաջնությունը տրվելու է իմաստին. սակայն իրականում, առաջնորդվելով գրաբարի համար գծված սխեմայով, նա խախտում է այդ սկզբունքը՝ «Ներգործական» և «կրավորական» ասելով երբեմն հասկանալով «ներգործական» և «կրավորական». էլ չենք խոսում այն մասին որ «նշանակության» նրա ըմբռնումը միասնական չէ, և նկատի են առնվում մերթ ընդհանուր բայիմաստը, մերթ էլ ընդհանուր բայիմաստային ուղեկցող և մասնիկներով արտահայտվող իմաստները:

Շրյոդերը տարբերում է բայական հինգ սեռ՝ ներգործական, կրավորական, «չեզոքական», «հասարակ» (ընդհանուր), «անցողական» (պատճառական)⁹: Կրավորական բայերը ներգործականներից Շրյոդերը տարբերում է ոչ միայն վ մասնիկով, այլև, ինչպես գրաբարում, լծորդության տիպով: Հասարակ «սեռի» առանձնացումը կատարված է գրաբարի քերականության հիման վրա. ինչպես հայտնի է, գրաբարում զգալի թիվ են կազմում այն բայերը, որոնք միևնույն ձևով արտահայտում են մերթ ներգործական, մերթ կրավորական իմաստ: «Անցողական» (իմա՝ պատճառական) սեռի համար Շրյոդերը տալիս է երկու տիպի ձևեր՝ գրաբարատիպ՝ մեծացուց- (ան)ել, մեծացուցի և բուն աշխարհաբարյան՝ մեծացնել, մեծացրի: Աշխարհաբարի համար Շրյոդերը փաստորեն առանձնացնում է նաև բայերի մի նոր տիպ՝ հաճախական. (-առ, -ոռ, -տ մասնիկներով բայերը), ընդ որում հակված է այդ

⁹ Շրյոդերը, նախորդ հայ քերականների նման, «անցողական» անվան տակ նկատի ունի պատճառականը:

բայերը դիտելու որպես հատուկ սեռ (ըստ «նշանակության»)
այսպես, նա նշում է. որ չեզոք, հասարակ, «անցողական» և
հաճախական բայերը արտահայտվում են ներգործական կամ
կրավորական վերջավորություններով:

Հետևելով նախորդ քերականներին՝ Շրյոդերը գրաբարի
համար տարբերում է հինգ եղանակ՝ սահմանական, հրամա-
յական, «անորոշական», ըղձական և ստորադասական, ընդ
որում վերջին երկուսը միմյանցից առանձնացնում է ոչ թե
քերականական հատուկ ձևերի հիման վրա, այլ ըստ ուղեկ-
ցող բառերի՝ ըղձականի դեպքում՝ ըստ երանի թե, իցի թե և
այլ բառերի, ստորադասականի դեպքում՝ ըստ եթե, ար և
այլ ստորադասական շաղկապների: «Քաղաքացիական հայե-
րենի» նկարագրության մեջ Շրյոդերը պահպանում է միևնույն
սխեման՝ նշելով, որ հինգ եղանակից հատուկ վերջավորու-
թյուններ ունեն միայն երեքը՝ սահմանական, հրամայական և
«անորոշական», իսկ ըղձականը և ստորադասականը կազմ-
վում են նկարագրական եղանակով: Կաշկանդված լինելով
գրաբարի քերականության սխեմաներով՝ Շրյոդերը չի նկա-
տում, որ 1) նկարագրական ըղձականի համար իր բերած
երանի թե կարենամ (կամ ուզենամ) գովել, երանի թե լինեմ,
լինեի, եղած լինեի կապակցություններում կարենամ, ուզե-
նամ, լինեմ, լինեի, եղած լինեի ձևերը հատուկ եղանակային
ձևեր են, և 2) կ (ու) -ն եղանակային արժեք ունի՝ մանավանդ
անցյալ ձևերին ուղեկցելիս: Շրյոդերը տալիս է միայն կու
գովեմ, կու լինեմ, կասեմ ձևերը որպես սահմանական ապառ-
նու ձևեր, բայց չի պարզում կու գովեի, կու լինեի, կասեի
ձևերի արժեքը:

Սահմանական եղանակին Շրյոդերը հատկացնում է վեց
ժամանակ՝ ներկա՝ գովում եմ, անկատար՝ գովում ի, կա-
տարյալ՝ գովեցի, հարակատար՝ գովել կամ գոված եմ,
գերակատար՝ գովել կամ գոված էի կամ ի, ապառնի՝ կու
գովեմ, կասեմ: Հրամայականին հատկացնում է միայն ներ-
կա ժամանակ՝ գովէ՛, գովեցէ՛ք, թո՛ղ գովէ, թո՛ղ գովեն և գովել
մի՛, գովել մի՛ք տիպի ձևերով: Ըղձականին և ստորադասակա-
նին հատկացնում է չորսական ժամանակ՝ ներկա՝ երանի թե
կարենամ (ուզենամ) գովել և եթե կարենամ (ուզենամ)

գովել, անկատար՝ երանի թէ կարենայի (ուզենայի) գովել և եթէ կարենայի (ուզենայի) գովել, հարակատար՝ երանի թէ կարացել (ուզեցել) եմ գովել, գերակատար՝ երանի թէ կարացել (ուզեցել) էի գովել և եթէ կարացել կամ ուզեցել էի գովել. էական օժանդակ բայի համար նշվում է նաեւ ստորադասական ապառնիի հատուկ ձև՝ թէ եղած կու լինիմ:

Ավանդական կերպով եղանակների շարքը դրվող անորոշին Շրյոդերը հատկացնում է երեք ժամանակ՝ ներկա՝ գովել, անցյալ՝ գոված լինել և ապառնի՝ գովելոց լինել:

Շրյոդերը տարբերում է երեք դերբայ՝ ներկա՝ գովող, անցյալ՝ գովել և ապառնի՝ գովելոց:

Ինչպես հոլովման, այնպես էլ խոնարհման ձևերը Շրյոդերը հանգեցնում է մեկ հիմնական տիպի. ըստ նրա՝ գրաբարի խոնարհման շորս տիպերի (լծորդությունների՝ ել, իլ, ալ, ուլ) փոխարեն «քաղաքացիական հայերենը» ունի միայն մեկ խոնարհում (նկատի ունի ել լծորդությունը՝ ալ լծորդության բայերի ունեցած տարբերությունները թերևս համարելով ոչ էական), որ հանդես է գալիս ներգործածեւ կամ կրավորածեւ: Անկանոն բայերի քննությունը Շրյոդերը կատարում է ըստ գրաբարի անկանոն բայերի՝ աշխարհաբարում կրած փոփոխությունների (անկանոնությունների վերացում, խոնարհման տիպի փոփոխություն, գրաբարի անկանոն բայերի փոխարինում այլ բայերով, զուգահեռ ձևերի գոյակցում՝ թողի – թողեցի):

Խիստ համառոտ են շարահյուսական տեղեկությունները: Ըստ Շրյոդերի՝ «քաղաքացիական հայերենում» 1) ածական որոշիչը սովորաբար նախորդում է անուն-որոշյալին՝ հարուստ մարդ. 2) հոլովի և թվի համաձայնության խախտումներն ավելի հաճախադեպ են՝ «էս կովումս շատ բազրկանի ֆիսակ դատարկվեցան». 3) բայերի գործածությունը հիմնականում պահպանված է. 4) ս, դ, ն ստացական հոդերի գործածությունը հաճախադեպ է:

Աշխարհաբարի քերականական կառուցվածքի նկարագրությունն երկրորդ փորձը պատկանում է Խաչատուր Աբովյանին, որ իր «Նախաշավիղի» երկրորդ տարբերակում (1839—40 թթ.), հատկապես երկրորդ մասում, փաստորեն

տվել է գրաբարի և աշխարհաբարի զուգադրական քերականությունը: Գրաբարի համար հիմք ընդունելով Մ. Ջամշյանի և Մ. Սալլանթյանի քերականությունները՝ Աբովյանը քայլ առ քայլ բացահայտում է գրաբարի համեմատությամբ աշխարհաբարի ունեցած առանձնահատկությունները: Ցավոք սրտի, ժամանակին լույս չտեսնելով, Աբովյանի գործը չկարողացավ խաղալ այն դերը, որին նա արժանի էր:

Քերականական ողջ նյութը Աբովյանը «նախաշավիղում» հատկացնում է երկու բաժնի՝ «Զրոյցի վերայ լեզուի» և «Բառադասութիւն կամ համաձայնութիւն»: Թեև երկրորդ բաժինն արդի իմաստով շարահյուսությունն է, բայց խոսքի մասերի կապակցության (հատկապես խնդրառության) և գործածության շատ հարցեր քննվում են առաջին բաժնում, որի մեկնակետը բառն է, առնված ա) ըստ հնչյունական կառուցվածքի (վանկային ու հնչյունական կազմի), բ) ըստ խոսքի մասային տարբերակվածության ու ձևաբանական առանձնահատկությունների և գ) ըստ կապակցության ու գործածության: Երկրորդ բաժնին մնում են նախադասության կառուցվածքի ու տիպավորման հարցերը:

Ի տարբերություն Շրյոդերի՝ Աբովյանը 1) անվան կազմից առանձնացնում է գոյականը, ածականը և թվականը՝ դրանք դիտելով որպես ինքնուրույն խոսքի մասեր և դրանով իսկ խոսքի մասերի թիվը հասցնելով տասնի, 2) խոսքի մասերը սահմանում է գերազանցապես տրամաբանական, իմաստաբանական հիմունքով՝ որոշ տեղ տալով շարահյուսական-գործառական հիմունքին և բոլորովին տեղ չտալով ձևաբանականին:

Հանդես գալով ավելի քան մեկ դար հետո՝ Աբովյանը աշխարհաբարի առանձնահատկությունները բացահայտելու հարցում մի քայլ առաջ է կատարում Շրյոդերի նկատմամբ: Ծիշտ է, նա պահպանում է գրաբարի քերականության հիմունքները, բայց նշում է աշխարհաբարի այնպիսի կողմեր, որոնք վրիպել էին Շրյոդերի ուշադրությունից:

Աշխարհաբարի հոլովման համակարգի նկարագրության մեջ Աբովյանը, Շրյոդերի համեմատությամբ, հանդես է բերում ձևերի ընտրության և համակարգման որոշակի տար-

բերութիւններ: Արտացոլելով մասամբ իր ընտրած բարբառային տարբերակի առանձնահատկութիւնները՝ Աբովյանը բերում է հոգնակիի կազմութեան մի շարք նոր ձևեր՝ երեխէք, աղջկերք, փվերտինք, այլև հոլովման ձևերի տարբերութիւններ: Գրաբարի ավանդական տասը հոլովների դիմաց Աբովյանը թվարկում է աշխարհաբարի յոթ հոլով՝ ուղղական («Երեխայն ծիծաղեցաւ»), սեռական («Երեխայի հայրը հիւանդ ա»), տրական («Երեխային ասացի»), հայցական («Երեխային սիրում եմ»), բացառական («Երեխայիցն ստացա»), գործիական («Երեխայովը էս բանն արի») և ներգոյական («Երեխայովը շատ շնորհք կայ»): Հոգի գործածութիւնը Աբովյանը հատկացնում է բոլոր հոլովներին, բացի սեռականից: Աշխարհաբարի հոլովները նա, Շրյոդերի նման, հանգեցնում է մեկ հիմնական տիպի՝ նշելով հոգնակի ուղղականում և եզակի ու հոգնակի սեռականում տեղ գտած հետևյալ շեղումները՝ 1) այգ - այգու, 2) փանանայ - փանանէք - փանանեքանց, 3) տուն - տան, դուտն - դուան, գարունք - գարնան, ամառը - ամառվան, օր - օրվան, 4) փիւ - փլիւ - փլերանք, 5) աղջիկ - աղջկերք - աղջկերանց, 6) տղեն - տղերքը - տղերանց(ը), մարդ - մարդերք - մարդերանց, (ծառէն) - ծառէքը - ծառեքանցը, 7) -ութիւնով վերջացող բառերը եզակի գործիական և հոգնակի ուղղական սեռական ու տրական հոլովներում կարելի է հոլովել կրաբարյան ձևով, «որպես և ունեն լեզվագետ հայագիրք»:

Անցնելով բային՝ Աբովյանը տարբերում է գրեթե միևնույն սեռերը (ներգործական, կրավորական, շեղութեական, հասարակ, էական և անցողական) և ժամանակները (ներկա, անկատար, կատարյալ, հարակատար, գերակատար և ապառնի) ինչ Շրյոդերը բայց, ի տարբերութիւն վերջինիս, 1) զանց է առնում բարբառային գովում ի, իր, էր և այլն տիպի ձևերը և տալիս միայն գովում էի, էիր, էր և այլն տիպի ձևերը 2) ապառնիի համար, բացի կու գնամ, կասեմ ձևերից, նշում է նաև պետք է անեմ, գրելու եմք ձևերը: Նշանակալից տարբերութիւն կա աշխարհաբարի եղանակների որոշման հարցում. զանց առնելով ըզձական եղանակը և

սկզբնական թվելով չորս եղանակ (սահմանական, հրամայական, ստորադասական և անորոշ կամ աներևութ)¹⁰ Աբովյանը քիչ հետո նշում է, որ «աշխարհաբար լեզուն ունի զայլ եղանակ մի ևս, որ զթէութիւն և կամ զպատճառ ինչ ցուցանէ և գրաբառն թարգմանի անկատար ժամանակաւ, զոր օրինակ՝

Կգործէի, ծէիր, ծէր, ծէինք, ծէինւ - Գործէի և այլն.

Կասէի, սէիր, սէր, սէինք, սէիք, սէինւ - Ասէի և այլն»¹⁰:

Այսպիսով, Աբովյանը գործեմ, գործես և այլն ձևերը հատկացնում է ստորադասականին, կգործէի, կգործէիր և այլն ձևերը՝ «թէական կամ պատճառական» եղանակին. կգործեմ, կգործես ձևերը, ինչպես Շրյոդերը, նա հատկացնում է սահմանական ապառնիին:

Բայց անորոշից, որ, ինչպես տեսանք, դրվում է եղանակների մեջ, Աբովյանը տարբերում է, ըստ գործառության, «ընդունելություններ» (ածականական դերբայներ՝ ներկա՝ գործող, կատարյալ՝ գործած, ապառնի՝ գործելու) և «դերբայներ» (մակբայական դերբայներ՝ ներկա՝ գործելով, գործելիս, կատարյալ՝ գործած):

Լինելով տրամաբանական քերականության ներկայացուցիչ՝ Աբովյանը նախադասությունը սահմանում է որպես բառերով արտահայտված դատողություն («բառիւք արտասանեալ դատողութիւն») և բուն անդամներ է համարում ենթական, ստորոգելին («մակդիր») և հանգույցը («հոդ»): Սակայն նա միաժամանակ նշում է, որ այս անդամներից վերջին երկուսը կարող են արտահայտվել մեկ բառով, և, ընդհակառակը, ենթական ու ստորոգելին կարող են արտահայտվել մեկից ավելի բառերով: Բացի այս երեք հիմնական անդամներից, Աբովյանը առանձնացնում է նաև «սահմանիչ կամ լրացուցիչ» բառեր, այսինքն՝ նախադասության երկրորդական անդամներ (մասնավորապես «յատկացուցիչ», «խնդիր» և «բացահայտիչ»):

Անցնելով նախադասությունների տիպավորմանը՝ Աբովյանը տարբերում է պարզ և բարդ նախադասություններ,

¹⁰ Խ. Աբովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 5-րդ, էջ 144:

գլխավոր և «ենթարկեալ» (երկրորդական), այլև միջանկյալ նախադասութիւններ, ընդ որում այս տիպերը հանգամանորէն չի մեկնաբանում:

Գրաբարատիպ ձևավորման ենթաշրջանում (XIX դ. կեսերից մինչև XX դ. սկզբները) քերականները հանդես են գալիս աշխարհաբարի ամբողջական՝ գրաբարից անկախ քերականութիւններով, սակայն գրաբարի քերականական սխեմաների ազդեցութիւնը մեծ չափով իրեն ըզգացնել է տալիս աշխարհաբարի իրողութիւնները դատակարգելու մեջ: Հիմնականում պահպանվում է գրաբարի քերականական տերմինաբանութիւնը՝ կիրառվելով աշխարհաբարի համապատասխան երևոյթների նկատմամբ: Ի տաթք բերութիւն նախորդ ենթաշրջանի, երբ նկարագրվում էին աշխարհաբարի բարբառամերձ տարբերակները, այս ենթաշրջանում աշխարհաբարի նկարագրութեան մեջ մեծ տեղ է տրվում գրաբարատիպ (գրաբարամերձ) ձևերին: Զգալի գեղ է խաղում համընդհանուր տրամաբանական սխեմաների ազդեցութիւնը:

Արեւելահայ աշխարհաբարի՝ գրաբարից անկախ նկարագրութեան միտքը առաջին անգամ հզացել է Միքայել Նալբանդյանը դեռևս 1860-ական թվականների սկզբներին, սակայն նա չի կարողացել իր ընդարձակ ծրագիրն իրագործել: Աշխատութիւնից հասել են որոշ հատվածներ միայն, որոնց մեջ, դժբախտաբար, աշխարհաբարի հոլովման և խոնարհման համակարգերի վերաբերյալ որևէ գործնական դիտողութիւն չկա: Հոլովման վերաբերյալ Նալբանդյանի ունեցած պատկերացումների մասին գաղափար են տալիս Պերճ Պոռշյանի «Սոս և Վարդիթերի» հայտնի «Կրիտիկայի» որոշ հատվածներ: Նա աշխարհաբարին հատկացնում է ը, և որոշիչ հոգերը՝ տալով դրանց գործածութեան ընդհանուր կանոններ (փաստորեն համարում է դիրքային տարբերակներ), այլև նշում է վեց հոլովում: Յնոր լեզվի մեջ թեև կան վեց՝ հոլովմունք, բայց նոցանից առաջինը իր տակ քաշել է բառերի ամենամեծ մասը, այնպես որ մնացած հինգ հոլովմունքը, միասին առնելով, առաջին հոլովման տակ գնացող բառերի և մի քառորդը չունեն. բացի սորանից

այս հինգ հոլովումները իրենց սեփական հատկությունը միայն եզակիանում ունեն, իսկ հոգնականի մեջ բոլորն էլ գնում են առաջին հոլովման տակ, եթե միայն դուրս հանենք մի քանի բառ, որ երբեմն գործ են դրվում հին ձևով, ինչպես դպրությունք - դպրությանց և այլն, կամ Հայաստանյայց և Հայաստանցյայց: Բայց որպես այս խոտորմունքը, նույնպես և ուրիշ շատեր, մեզ պես, ոչ բարով, գրողների պահպանությունք կամ թուլությամբ են և ոչ թե ժողովրդի ոգու կամ հանճարի ստեղծած: Մեր առաջին հոլովումը է ֆաղաֆ, ֆաղաֆի, ֆաղաֆից, ֆաղաֆներ, ֆաղաֆներից: Երկրորդը՝ մարդ, մարդու, մարդուց: Մեր երկրորդ հոլովումը Տաճկաստանի հայոց առաջին հոլովումն է և մեր առաջինից ավելի բոնական, այնպես որ գրեթե լեզվի բոլոր բառերը գնում են այդ հոլովումի տակ խիստ քիչ բացառությամբ»¹¹:

Աշխարհաբարի հոլովման մասին թողած լինելով որոշակի ցուցումներ՝ Նալբանդյանը բայի խոնարհման մասին հետաքննություն չի ունեցել ամբողջական կարծիք հայտնելու, այնուամենայնիվ նա արդեն զգացել է աշխարհաբարի խոնարհման համակարգի գլխավոր առանձնահատկությունները. «Թեև ես մինչև այժմ բայերին չեմ հասել, — գրում է նա, — բայց առաջուց կարող եմ ասել, որ խոնարհումների թիվը պակաս կլինի, իսկ եղանակների և ժամանակների թիվն ավելի, ինչ որ չկա հին լեզվի մեջ. ես փորձի համար այդ ձևով մի բայ խոնարհեցի և ուրախությամբ նկատեցի, որ ժամանակների ու եղանակների բաժանումն ավելի ուղիղ և ճիշտ է, քան թե գրաբարի մեջ»¹²: Կան նաև բայական ձևերի վերաբերյալ առանձին նշումներ ու դիտողություններ. այսպես, օրինակ, Նալբանդյանը Պոռչյանին դիտողություն է անում, որ գալիս, տալիս, լալիս և կենդանացնելու, գրելու ձևերը ավելի ճիշտ են, քան գալի, տալի, լալի բարբառային և կենդանացնելոյ, գրելոյ գրաբարյան ձևերը:

Աշխարհաբարի առաջին քերականը, որի աշխատությունները ոչ միայն ժամանակին հրատարակվել են, այլև դարձել

¹¹ Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 3, էջ 208:

¹² Նույն տեղում, էջ 204:

գրական աշխարհաբարի նորմավորման առաջին ուղեցույցները և դպրոցական առաջին դասագրքերը, Ստեփանոս Պալասանյանն էր: 1870 թ. լույս է տեսնում «Ընդհանուր տեսություն արևելահայ նոր գրավոր լեզվի հայոց» աշխատությունը, որի մեջ նա հիմնավորում է աշխարհաբարի քերականություն գրելու անհրաժեշտությունը և տալիս վերջինիս առանձնահատկությունների ընդհանուր բնութագիրը: Սրան հաջորդում է «Քերականություն մայրենի լեզվի» դպրոցական դասագիրքը (1874 թ.), որ մինչև 1906 թ. ունենում է հինգ հրատարակություն ևս: Պալասանյանն ստեղծում է քերականական մի ամբողջ ուղղություն, որի ազդեցությունը չի դադարում նաև հաջորդ ենթաշրջանում:

«Քերականություն մայրենի լեզվի» աշխատությունը բաղկացած է երեք մասից՝ «Կազմություն և մասունք բանի», «Ստուգաթանություն» և «Բաղդասություն»: Առաջին մասը նախատեսված է որպես երկրորդ և երրորդ մասերի յուրատեսակ ներածություն, որտեղ քննվում են նախադասության (հին անվանմամբ՝ «բանի») կազմությունը և նախադասությունը կազմող բառերի տեսակները («մասունք բանի», այսինքն՝ խոսքի մասերը): Երկրորդ մասում քննվում են հնչյունաբանությունը, բառերի կազմությունը և ձևաբանական փոփոխությունները՝ հոլովումն ու խոնարհումը: Երրորդ մասը նվիրված է նախադասության անդամների կապակցության եղանակների՝ համաձայնության և խնդրառության, և նախադասությունների կապակցության տեսակների քննությանը:

Պալասանյանը ևս, Աբովյանի նման, քերականական միավորների քննության մեջ ելնում է տրամաբանական քերականության ընդհանուր սկզբունքներից, խոսքի մասերը սահմանում տրամաբանական-իմաստաբանական հիմունքով՝ ըստ նրանց «պարունակած հասկացողությունների»:

Աշխարհաբարի հիմնական հոգնակերտներ համարելով -եր-ն ու -ներ-ը և տալով դրանց գործածության որոշակի կանոններ՝ Պալասանյանը նշում է հոգնակի ուղղականի և սեռականի կազմության ձևերից այնպիսի շեղումներ, ինչպիսիք են՝ երկրացիք, տղայք, մարդիկ, կանայք և երկրացոց (այլև գորաց, լուծաց, Պարսիք), տղայոց (կամ տղոց), երե-

խայոց (կամ երեխանց), մարդկանց (կամ մարդոց), կանանց:

Պալասանյանը, Շրյոդերի նման, ընդունում է երկու կարգի հոդեր՝ «որոշյալ» և «անորոշ», բայց տարբերվում է նրանից դրանց ընտրության և մեկնաբանության հարցում. ըստ Պալասանյանի՝ «որոշյալ» հոդերն են ը-ն և ն-ն, անորոշ հոդը՝ մի-ն: Ի տարբերություն նախորդ քերականների՝ Պալասանյանը նշում է, որ բացառականը, գործիականը և ներգոյականը ավելի շատ գործածվում են առանց հոդի:

Պալասանյանը, Աբովյանի նման և ի տարբերություն Շրյոդերի, տարբերում է յոթ հոլով, որոնք, ըստ նրա, «զանազանվում են միմյանցից առանձին նշանակությամբ և վերջավորությամբ, միայն սովորական հոլովման մեջ հայցականն ուղղականի նման է և տրականը սեռականի նման»¹³,

Պալասանյանը աշխարհաբարին ըստ եզակի սեռականի վերջավորության հատկացնում է երեք հոլովում՝ 1) ի, 2) ու և 3) աճ կամ յան, ընդ որում հոգնակին երեքի համար էլ ընդհանուր է համարում: «Ընդհանուր տեսության» մեջ սեռականում -որ-ով և ոչ-ով վերջացող բառերը նա համարում է ի հոլովման, -վա(ն)-ով վերջացողները՝ -ան հոլովման շեղումներ, իսկ «Քերականություն մայրենի լեզվի» դասագրքում դնում է առաջինը որպես անկախ տիպ («ազգակցություն ցույց տվող բառերի հոլովում»), երկրորդը՝ որպես -ան հոլովման տարատեսակ («ժամանակ ցույց տվող գոյականների հոլովում»): Պալասանյանը առանձին ուշադրություն է դարձնում հատուկ անունների հոլովմանը՝ տալով հետևյալ գրաբարամերձ ձևերը՝ 1) Տրդատ - Տրդատա, Երևան - Երեվանա, Թավրիզ - Թավրիզու, 2) Հույն - Հունաց, Հայ - Հայոց, Հրեայ - Հրեից, 3) Մամիկոնյան - Մամիկոնյանց, Արշակունի - Արշակունյաց, Կարենցի - Կարենցոց: Նշում է, որ հանդիպում են գրաբարատիպ այլ հոլովաձևեր ևս՝ փոխանակ համապատասխան աշխարհաբար ձևերի:

Հոլովման համակարգի նկարագրության՝ Պալասանյանի մշակած սկզբունքները մի քանի տասնամյակ իշխում են հայ

¹³ Ստ. Պալասանյան, Ընդհանուր տեսություն արևելահայ նոր գրավոր լեզվի հայոց, Թիֆլիս, 1870, էջ 23:

քերականության պատմության մեջ՝ մասնակի տարբերություններով հանդես գալով Ա. Բահաթրյանի, Ն. Տեր-Ղևոնդյանի, Հ. Նազարյանի և ուրիշների քերականություններում: Դեռ ավելին. Մ. Աբեղյանի քերականական աշխատությունների երևան գալուց հետո էլ մի շարք հեղինակներ գերադասում են հետևել Պալասանյանին՝ խուսափելով Աբեղյանի նորամուծություններից և տուրք տալով դպրոցական ուսուցման մեջ արմատացած ավանդույթին:

Բայի խոնարհման համակարգի քննության մեջ Ստեփանոս Պալասանյանը դեռևս չի կարողանում հասնել անհրաժեշտ ճշգրտության. պատահական չէ, որ քննադատությունը «Քերականություն մայրենի լեզվի» աշխատության ամենախոցելի կողմը համարեց խոնարհմանը վերաբերող մասը, թեև «Ընդհանուր տեսության» համեմատությամբ այստեղ զգալի փոփոխություններ էին կատարվել:

Դրաբարի համեմատությամբ աշխարհաբարի խոնարհման համակարգի գլխավոր առանձնահատկությունները Պալասանյանը համարում է բւսղադրյալ ժամանակների առատությունը, կրավորականի կազմության միօրինակությունը և այլն:

Պալասանյանը տարբերում է բայական երեք սեռ՝ ներգործական, կրավորական և չեզոք, այլև նշում բայի խոնարհման հետ կապված շորս կարգ՝ դեմք, թիվ, եղանակ և ժամանակ: Եղանակների ու ժամանակների տարբերակման հարցում «Ընդհանուր տեսության» և «Մայրենի լեզվի քերականության» միջև զգալի տարբերություններ կան: «Ընդհանուր տեսության» մեջ Պալասանյանը թեև խոսում է «պայմանական ապառնու» մասին (կգրեի), բայց այն մտցնում է սահմանական եղանակի ժամանակների կազմի մեջ. միաժամանակ դերբայը (լայն առումով) դիտում է որպես եղանակ:

«Մայրենի լեզվի քերականության» մեջ նա տարբերում է հինգ եղանակ՝ անորոշ, սահմանական, հրամայական, պայմանական և ստորադասական: Սահմանականին այդ նույն գրքում հատկացնում է ինը ժամանակ՝ ներկա՝ տեսնում եմ, անցյալ անկատար՝ տեսնում էի, անցյալ կատար-

յալ՝ տեսա, վաղակատար՝ տեսել եմ, վաղակատարի երկրորդ ձև՝ տեսած եմ, գերակատար՝ տեսել էի, գերակատարի երկրորդ ձև՝ տեսած էի, ապառնի պարզ՝ կտեսնեմ, ապառնի բաղադրյալ կամ անցյալ՝ տեսած կլինեմ: Պայմանականին հատկացնում է երկու ժամանակ՝ կտեսնեի և տեսած կլինեի: Ստորագասականին հատկացնում է չորս ժամանակ՝ ներկա կամ ապառնի՝ տեսնեմ, անկատար՝ տեսնեի, կատարյալ՝ տեսած լինեմ, գերակատար՝ տեսած լինեի: Հրամայականի ձևերը Պալասանյանը դիտում է որպես և՛ ներկայի, և՛ ապառնիի իմաստ ունեցող ձևեր: Դերբային նա հատկացնում է երեք ժամանակ՝ ներկա՝ տեսնող, անցյալ՝ տեսել, տեսած և ապառնի՝ տեսնելու: Խոսում է պիտի կամ պետք է դիմազուրկով կազմված հարկադրական ապառնիի մասին, բայց այն հստակ եղանակային ձև չի համարում:

Պալասանյանն զգալի տեղ է հատկացնում անկանոն և զարտուղի բայերին, այլև գրական լեզվում գործածվող գրաբարատիպ և բարբառատիպ ձևերին: Նա տարբերում է չորս լծորդություն՝ ել, իլ, ալ և նալ. վերջերս, այսպիսով դիտվում է ոչ թե որպես ալ լծորդության ածանցավոր տեսակ, այլ որպես առանձին լծորդություն:

Մինչև Մ. Աբեղյանի «Աշխարհաբարի քերականության» լույս տեսնելը հանդես եկած քերականները թեև մասնակի փոփոխություններ կատարում են Պալասանյանի նկարագրության մեջ, բայց չեն հասնում աշխարհաբարի խոնարհման համակարգի գոհացուցիչ ըմբռնման:

Պալասանյանի «Քերականություն մայրենի լեզվի» աշխատության շարահյուսական համակարգն ընդհանուր գծերով համընկնում է Աբովյանի «Նախաշավիղի» շարահյուսական համակարգի հետ՝ տարբերվելով սրանից առանձին մանրամասներով և հատկապես տերմինաբանությամբ, որ ալելի մոտ է ժամանակակից տերմինաբանությանը:

Պալասանյանը հստակ կերպով առանձնացնում է նախադասության գլխավոր («ենթակա» և «ստորոգյալ») և երկրորդական անդամներ. վերջիններս բաժանվում են՝ ա) առարկա ցույց տվող բառերի լրացումների՝ «հատկացուցիչ» (արդի իմաստով՝ որոշիչն ու հատկացուցիչը) և «բացահայ-

տիշ» (արդի իմաստով՝ անփոփոխ գոյական որոշիչն ու բուն բացահայտիչը) և բ) ստորոգյալի լրացումների՝ «լրացուցիչ բառեր» (արդի իմաստով՝ խնդիրները), «պարագայական բառեր» և «կոչական բառեր»։ Ըստ երկրորդական անդամների բացակայության և առկայության նա առանձնացնում է համառոտ և ընդարձակ նախադասությունները։

Անցնելով նախադասության բուն տիպավորմանը՝ Պալասանյանը տարբերում է՝ 1) դիմավոր և անդեմ, 2) գլխավոր և երկրորդական (երկրորդական ենթակա, հատկացուցիչ, բացահայտիչ ու պարագայական), 3) միջանկյալ, 4) «կրթճատյալ» (դերբայական դարձվածով արտահայտված, այսինքն, Պալասանյանի կարծիքով, երկրորդական նախադասությունների կրճատմամբ ստացված), 5) պարզ և «բաղադրյալ» (արդի իմաստով՝ բարդ), 6) միավորյալ (համադաս անդամներ ունեցող՝ լինեն դրանք գլխավոր, թե երկրորդական), 7) պատմական, հարցական, պատասխանական, բացականչական և հրամայական նախադասություններ։

Այսպես կոչված «Բաղդասության» մեջ Պալասանյանը քննում է նախադասության անդամների համաձայնության ու խնդրառության («կապակցություն մասանց-բանի») և նախադասությունների համադասական ու ստորադասական կապակցության հարցերը։ Նախադասությունների համադասական կապակցությունը նաև կոչվում է «անկախ նախադասությունների կապակցություն» և տարբերում է այդպիսի կապակցության երկու տեսակ՝ բաղճյուսական (և, ու և այլ շաղկապներով) և ներհակական (բայց, իսկ, սակայն, այլ, կամ և այլ շաղկապներով)։

Ինքնատիպ ֆեռականությունների շրջանը կարելի է բաժանել երեք ենթաշրջանի՝ ձևական, իմաստային-իմացաբանական և հարաբերակցային մեկնաբանությունների։

Ձևական (ինքնակա) մեկնաբանության ենթաշրջանի համար (1906 թվականից մինչև 1930-ական թվականներին սկզբները) բնորոշ քերականական աշխատությունների հեղինակները (Մ. Աբեղյան և նրա հետևողությամբ Հ. Պետրոսյան) աշխարհաբարի նկարագրությունը փորձում են կա-

տարեւ իր իսկ աշխարհաբարի հիման վրա՝ առանց կանխա-
կալ սխեմաների, այն նկարագրելով ինքնուրույնաբար: Այս
նպատակով նրանք առաջնութիւնը տալիս են լեզվական
(նեղ առումով՝ քերականական) ձևերին՝ դրանցից գնալով
դեպի լեզվական (նեղ առումով՝ քերականական) իմաստ-
ները: Այս «ձևայնութիւնը» («ֆորմալիզմը») տվյալ շրջա-
նում խաղում է առաջադիմական դեր՝ հիմք տալով աշխար-
հաբարը այնպես, ինչպես կա, ներկայացնելու համար՝
ըստ այն ժամանակվա գիտութեան պատկերացումների: Եթե
աշխարհաբարի կառուցվածքը ներկայացնելու դեպքում
առաջնութիւնը տրվում է ձևին (արտահայտութեան պլա-
նին), ապա լեզվական միավորների (բառերի) քերականա-
կան արժեքը որոշելու հարցում առաջնութիւնը տրվում է
գործառութեանը (պաշտոնին, ֆունկցիային):

Մ. Աբեղյանի քերականական հայացքները որոշակիորեն
հանդես են գալիս նրա առաջին իսկ դպրոցական դասագրք-
քում՝ «Աշխարհաբարի քերականութեան» մեջ (1906 թ.):
Այստեղ հիմնական գծերով արդեն առկա են աշխարհաբարի
հոլովման և խոնարհման համակարգերի վերաբերյալ նրա
դավանած սկզբունքները, որոնք ավելի ծավալուն մեկնա-
բանութիւն են ստանում «Աշխարհաբարի հոլովները»
(1908 թ.), «Հայցական հոլովը մեր աշխարհաբարում»
(1909 թ.), «Աշխարհաբարի շարահյուսութիւնը» (1912 թ.) և
«Հայոց լեզվի տեսութիւնը» (1931 թ.) աշխատութիւններում:

Աբեղյանի աշխատութիւններում բառակազմութիւնը դա-
դարում է ձևաբանութեան հավելածը լինելուց՝ հանդես գալով
որպես անկախ բաժին, իսկ հնչյունաբանական հարցերի
քննութիւնը դրվում է ժամանակի գիտական նվաճումների
մակարդակի վրա:

Հնչյունաբանական, բառագիտական և ձևաբանական
հարցերի քննութեան այն համակարգը, որ գծված է «Աշ-
խարհաբարի քերականութեան» մեջ, հիմնականում պահ-
պանվում է «Հայոց լեզվի տեսութիւնը» գրքում: «Աշ-
խարհաբարի քերականութեան» ողջ նյութը Աբեղյանը քննում
է երեք մասում՝ «Հնչյունաբանութիւն», «Բառագիտութիւն»
և «Թեքում»: «Բառագիտութեան» մեջ քննվում են խոսքի

մասերը և բառակազմությունը, «Թեքման» մեջ՝ հոլովումն ու խոնարհումը: «Հայոց լեզվի տեսության» մեջ «Բառագիտություն» երկու հատվածներն առանձնացվում են որպես առանձին մասեր («Իմաստաբանություն» և «Բառակազմություն»), այլև հատուկ ուշադրություն է հատկացվում պատմական հնչյունաբանության (հնչյունափոխության), պատմական իմաստաբանության (իմաստափոխության), ձևաբանական կառուցվածքի փոփոխության, այսինքն՝ աշխարհաբարի հնչյունական, բառային և ձևաբանական կառուցվածքների ձևավորման հարցերին:

Ի տարբերություն Պալասանյանի՝ Արեղյանն ունի խոսքի մասերի գործառական-շարահյուսական ըմբռնում, այսինքն՝ խոսքի մասերը տարբերակում է ըստ խոսքի և նախադասության մեջ կատարած հիմնական գործառությունների: Այդ ըմբռնումը ցայտուն կերպով հանդես է գալիս հատկապես «Հայոց լեզվի տեսության» մեջ: Այստեղ Արեղյանը նախ տարբերում է 1) «խոսքի մասեր»՝ նյութական նշանակություն ունեցող և «խոսք» (նախադասություն)¹⁴ կազմող բառեր, և 2) «խոսքի մասնիկներ»՝ միայն ձևական նշանակություն ունեցող և «խոսքի մեջ ինքնուրույն մաս չկազմող» (իբրև նախադասության անդամ հանդես չեկող) բառեր: Խոսքի մասերն իրենց հերթին բաժանվում են «մենակ խոսք կազմող» բառերի՝ բայերի (իմա՝ դիմավոր բայերի) և մենակ խոսք չկազմող, բայերը չրացնող բառերի՝ գոյականների, ածականների և մակբայների: Վերջին երեք խոսքի մասերից յուրաքանչյուրը կարող է լինել չորս տեսակ՝ անուն, թվական, դերբայ և դերանուն. Ա. գոյական դերանուն (տուն), գոյական թվական (տասնչակ), գոյական (անորոշ) դերբայ (գնալ) և գոյական դերանուն (ես). Բ. ածական անուն (լավ), ածական թվական (երկու, երկուրդ), ածական դերբայ (գրած, գրելու, գրող), ածական դերանուն (այս, սույն, իմ). Գ. անվանական մակբայ (ազատորեն), թվական մակբայ (երկիցս), դերբայական մակբայ (գալիս, գրելիս) և դերանվանական

¹⁴ Արեղյանը «խոսք» և «նախադասություն» հասկացությունները չի տարբերակում, մանավանդ որ «խոսք» բառը գործածում է որպես հիմք «բան» բառի համարժեք:

մակբայ (աստ, անդ, ուր)։ Խոսքի մասնիկների մեջ տարբերակվում են՝ կապակցական բառեր (կապեր, ստորադասական և համադասական շաղկապներ), եղանակական բառեր կամ մասնիկներ (քերես, գոնե, կարծես, հավանորեն և այլն), բացասական մասնիկներ (ոչ, չը) և պատասխանական բառեր (այո՛, ո՛չ)։

Բառակազմական առումով տարբերելով «բարդ» և «ածանցական» բառեր՝ Աբեղյանն առանձնացնում է բարդ բառերի երեք տեսակ՝ 1) հարադրություններ՝ բառերի այնպիսի կապակցությունները, որոնք մեկ բառի նշանակություն ունեն, թեև առանձին են գրվում՝ բաց անել, պար գալ, ցույց տալ, 2) կցական բարդություններ, որոնք գրվում են որպես մեկ բառ, թեև առաջացել են սովորական շարահյուսական կապակցություններից՝ այսպես, կեսօր, տանտիկին, 3) իսկական բարդություններ, որոնք գրվում են որպես մեկ բառ, և որոնց շարահյուսական կապակցության եղանակը լեզվի մեջ անմիջականորեն չի տրված։ Աբեղյանը բուն ածանցներ է համարում փաստորեն միայն վերջածանցավոր կազմությունները՝ նախածանցավորները կոչելով «առաջադիրներով բաղադրություններ» և դրանց յուրատեսակ միջին դիրք հատկացնելով բարդությունների և ածանցումների միջև։

Եթե մի կողմ թողնենք աշխարհաբարի ը, և որոշիչ հոգերի և գոյական անունների թվի մասին տված տեղեկությունները, որոնց մեջ սկզբունքային առանձին տարբերություն չունենալով Պալասանյանից՝ Աբեղյանը, սակայն, աչքի է ընկնում նյութի ավելի հանգամանալից մշակմամբ ու աշխարհաբարի առանձնահատկությունների մեջ ավելի խոր թափանցելու կարողությամբ, ապա թեքման երկու դրսեվորումներից մեկի՝ հոլովման հետ կապված մնացած հարցերում նա բերում է մի շարք կարևոր և սկզբունքային նորություններ։

Հոլովներ համարելով «գոյականի այն ձևերը», որոնք ցույց են տալիս, թե գոյականը խոսքի մեջ ինչպիսի՞ լրացում է դառնում մի ուրիշ բառի կամ իբրև ինդիք ինչպիսի՞ կախում ունի յուր խնդրառու բառերից»,¹⁵ Աբեղյանը տար-

¹⁵ Մ. Աբեղյան, Աշխարհաբարի քերականություն, Վաղարշապատ, 1906, 62 135—136։

բերում է միայն հինգ հոլով՝ ուղղական, տրական, քացառական, գործիական և ներգոյական: Նշում է, որ ուղղականը կարող է հանդես գալ որպես կոչական և հայցական, տրականը՝ որպես սեռական և հայցական. այսինքն՝ Աբեղյանի կարծիքով, աշխարհաբարում, ի տարբերություն գրաբարի, հայցականը դադարել է ինքնուրույն հոլով լինելուց, իսկ սեռականը և տրականը լիովին համընկել են՝ տարբերվելով միայն հոգառությամբ. անձնական դերանունների իմ, քո, իր, մեր, ձեր և ինձ քեզ, մեզ, ձեզ շարքերը Աբեղյանը դիտում է ոչ թե որպես սեռական և տրական հոլովների առանձին ձևեր, այլ առաջին շարքը համարում է «ստացական ածականներ»: Այսպիսով, կոչականը և իրի հայցականը դիտվում են որպես ուղղականի, իսկ սեռականը և անձի («մարդկանց անունների») հայցականը՝ որպես տրականի գործառական տարբերակներ:

«Աշխարհաբարի բերականություն» մեջ Աբեղյանը տարբերում է յոթ հոլովում՝ 1) ի, 2) ու, 3) ան, 4) վան(վա), 5) ոչ, 6) որ և 7) ք-ց: Նշում է նաև գրաբարատիպ հոլովման ձևերի առկայությունը՝ ա) հոգն. ուղղականում՝ ք (ունք, ինք), բ) եզ. տրականում՝ ա, ո, այլև կայսր - կայսեր, գ) հոգն. տրականում՝ աք, իք, օք: «Հայոց լեզվի տեսություն» մեջ աշխարհաբարի հոլովման համակարգը ստանում է այլ մեկնաբանություն. այստեղ Աբեղյանը աշխարհաբարին հատկացնում է մեկ հիմնական հոլովում՝ ի, իսկ մնացած հոլովման տիպերը դիտում է որպես շեղումներ՝ ու, ան, վա(ն), ոչ, այլև հայր-հոր, շուն-շան և մեծություն-մեծությամ, վանեցիկ-վանեցոց, ենք-ենք, անք-անք, ոնք-օնք, ունք-ունք, մարդիկ-մարդկանք, կանայք-կանանք:

Նշանակալից է Մանուկ Աբեղյանի ծառայությունը աշխարհաբարի խոնարհման համակարգի պատկերը ներկայացնելու գործում: Այս հարցում զխավորը համարելով բայի եղանակներն ու ժամանակները «ճիշտ որոշելը»՝ նա նշանակալից փոփոխություն է կատարում իր նախորդների գծած կաղապարի մեջ:

Աբեղյանը ամենից առաջ փորձում է ճշտել աշխարհաբարի եղանակների վերաբերյալ պատկերացումները և,

համապատասխանաբար, անվանումները: Նշելով, որ գնամ, գնայի ձևերը հանդես են գալիս ոչ միայն ստորագրան, այլև անկախ նախադասություններում, և որ այս դեպքում նրանց ամենից առաջ հատուկ է ըղձական իմաստը, Արեղյանը այդ ձևերը կոչում է ըղձական: Միաժամանակ, գտնելով, որ կ և պիտի եղանակիչները, ի տարբերություն այլ եղանակիչ բառերի, ինքնուրույնությունից զրկվել են և վերածվել հատուկ եղանակների կազմող մասնիկների՝ կգնամ, կգնայի և պիտի գնամ, պիտի գնայի կազմությունները համարում է առանձին եղանակներ և կոչում կարելիական կամ ենթադրական և հարկադրական: Այսպիսով, նա ընդունում է հինգ եղանակ՝ սահմանական, հրամայական, ըղձական, ենթադրական (կարելիական) և հարկադրական:

Արեղյանը նշանակալից փոփոխություններ է կատարում նաև աշխարհաբարի ժամանակների՝ մինչև այդ ընդունված կաղապարի մեջ: 1) Նա նախ տարբերում է կերպի և ժամանակի կարգերը: Կերպի գաղափարին նա հասնում է դերբայների վերլուծության ճանապարհով՝ նկատելով, որ դրանք արտահայտում են կատարվող, կատարված և կատարելի գործողություն, և որ ժամանակներ կազմելիս պահպանվում է այդ հատկությունը՝ ըստ օժանդակ բայի անմիջականացվելով ներկայի կամ անցյալի նկատմամբ: Արեղյանը, այսպիսով, տարբերում է կատարվող, կատարված, կատարելի կերպեր և դրանց հակադրում պարզ կերպը, որ հանդես է գալիս ոչ դերբայակազմ ժամանակային ձևերի մեջ՝ գնամ, գնացի, կգնամ: 2) Այս կապակցությամբ Արեղյանը տարբերում է պարզ և բաղադրյալ ժամանակային ձևեր. բայց հետո, այդ տարբերակումը համաձայնեցնելով բայակերպի իր ըմբռնման հետ, պարզ ասելով հասկանում է նաև կ ու պիտի եղանակիչներով կազմված ձևերը և բաղադրյալ համարում միայն դերբայներով կազմված ձևերը: 3) Արեղյանը տարբերակում է նաև եմ-ով և լինել-ով բաղադրյալ ձևերը՝ առաջինները կոչելով գլխավոր, երկրորդները՝ երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներ: Բուն խոնարհման քննության մեջ Արեղյանը տալիս է միայն պարզ և գլխավոր բաղադրյալ ժամանակները՝ երկրորդական բաղադրյալ ժամանակները

դնելով առանձին և քննելով միայն ընդհանուր գծերով: 4) Տարբերելով անցյալ դերբայի երկու արտահայտություն՝ «ել-ով ու ած-ով, և կոշվելով վաղակատար ու հարակատար՝ Աբեղ-յանը դրանցով կազմված բոլոր ձևերը դնում է խոնարհման աղյուսակի մեջ: 5) Խոնարհման աղյուսակի մեջ են դրվում նաև ապառնի դերբայով (—ու) կազմված ձևերը: Բաղադրյալ ժամանակների անվանումները տրվում են ըստ դերբայի և օժանդակ բայի ներկայի ու անցյալի հարադրության: Այսպիսով, սահմանականին Աբեղյանը հատկացնում է ինը ժամանակ՝ երկուական ժամանակ ըստ անկատար, վաղակատար, հարակատար ու ապառնի դերբայների և մեկ ժամանակ՝ ոչ դերբայակազմ տիպի (անցյալ կատարյալ): Սրանցից անկատար դերբայով կազմվող ձևերը զիտվում են որպես կատարվող կերպի, վաղակատարով և հարակատարով կազմվողները՝ կատարված կերպի, ապառնիով կազմվողները՝ կատարելի կերպի. անցյալ կատարյալը համարվում է պարզ կերպի: Ըղծական, ենթադրական և հարկադրական եղանակները, ըստ Աբեղյանի, միայն պարզ կերպ են արտահայտում և ունեն երկուական ժամանակ:

Աբեղյանը ավելի հստակորեն է գծում նաև խոնարհման տիպերի ձևաբանական պատկերը: «Աշխարհաբարի քերականության» մեջ ըստ անցյալ կատարյալի վերջավորության նա տարբերում է երեք խոնարհում՝ 1) «ի խոնարհում՝ պարզ, բազմապատկական և կրավորական բայեր, որոնց լծորդն է ա, ե, բունը՝ աց, եց»։ 2) «ա խոնարհում՝ սոսկածանց բայեր, որոնց լծորդն է ա, ե, ի, իսկ բունը՝ աց, եց և հիմք»։ դեռևս ընդունելով «պարզ ել և կրավորական վիլ» տիպի բայեր՝ Աբեղյանը նշում է, որ դրանք կարող են ունենալ այս ձևով անցյալ կատարյալ (ծաղկիմ - ծաղկեցա, համարվիմ - համարվեցա)։ 3) «ի, ե խոնարհում՝ պատճառական բայեր, որոնց լծորդն է ե, իսկ բունը՝ ացուր, եցուր, ցուր, ույց»:

Ըստ ուղիղ (կրող) խնդիր ունենալու կամ չունենալու Մ. Աբեղյանը տարբերում է անցողական և անանցողական բայեր, որոնց մեջ էլ, ըստ ենթակայի հետ ունեցած հարաբերության, առանձնացնում է զանազան տեսակներ՝ անցու-

դական բայերի մեջ՝ ներգործական և պատճառական, անանցողականների մեջ՝ կրավորական և չեզոք:

Շարահյուսության առարկայի ըմբռնման հարցում Մ. Աբեղյանը որոշ երկվություն ունի: «Աշխարհաբարի շարահյուսության» մեջ նա շարահյուսության խնդիրն է համարում նախադասության բնույթի և կազմության քննությունը («ինչպիսի՞ բաղադրիչ մասերից և ինչպե՞ս է կազմվում խոսքը կամ նախադասությունը»): «Հայոց լեզվի տեսության» մեջ, ոչ առանց ֆորտունատովի դպրոցի ազդեցության, Աբեղյանը ձևաբանության խնդիրն է համարում բառաձևերի, շարահյուսության խնդիրը՝ կապակցության ձևերի ուսումնասիրությունը, ընդ որում գտնելով, որ բառաձևերի իմաստները արտահայտվում են կապակցության մեջ, նա փաստորեն ձևաբանությունը հասկանում է որպես «զուտ» բառաձևերի, իսկ շարահյուսությունը՝ որպես դրանց արտահայտած իմաստների ուսմունք: Շարահյուսությունը վերջին հաշվով լինում է՝ 1) բառերի շարահյուսություն, որ ուսումնասիրում է բառերի պաշտոններն ու կապակցությունը, և 2) «խոսքերի» (նախադասությունների) շարահյուսություն, որ ուսումնասիրում է սրանց տեսակներն ու կապակցությունը:

Աբեղյանը «խոսք» և «նախադասություն» բառերը գործածում է որպես համարժեք տերմիններ: Ունենալով լեզվական երևույթների հոգեբանական ըմբռնում՝ նա քերականական միավորների հիմքում դնում է հոգեբանական միավորները և նախադասությունը դիտում որպես հոգեբանական դատողության լեզվական արտահայտություն: Այս կապակցությամբ Աբեղյանը տարբերում է քերականական ենթական և ստորոգյալը հոգեբանական ենթակայից և ստորոգյալից: Հոգեբանական ենթական խոսողի մտքում նախապես ծնվող պատկերացումն է, հոգեբանական ստորոգյալը՝ սրան ստորոգվող պատկերացումը: Քերականական ենթական և ստորոգյալը հաստատուն են, մինչդեռ հոգեբանական ենթական և ստորոգյալը փոխվում են. «...Յուրաքանչյուր բառի կամ բառախմբի արտահայտած պատկերացում կարող է դառնալ հոգեբանական ենթակա կամ հոգեբանական ստորոգյալ, նախ-

լով թե որ պատկերացումն է առաջ երևան գալիս խոսքի մեջ և որը հետո»¹⁶,

Ըստ Աբեղյանի՝ նախադասության կենտրոնը բայն է, որ միայնակ էլ կարող է նախադասություն կամ «խոսք» կազմել. ստորոգում արտահայտելու հետ միասին բայը դեմքի միջոցով արտահայտում է ենթակայի, իսկ բայիմաստի միջոցով՝ ենթակային վերագրվող հատկանշի, այսինքն՝ ստորոգյալի, գաղափարների: Եթե նախադասության մեջ լինում են, բացի բայից, նաև այլ անդամներ, ապա դրանք տարբեր կողմերից լրացնում են բայը: Տարբեր խոսքի մասերը՝ բայերը, գոյականները, ածականները և մակբայները «խոսքի» (նախադասության) մեջ կատարում են բայի, ստորոգյալի, ստորոգելիական վերագրի, ենթակայի, խնդրի, պարագայի և վերագրի պաշտոններ, ընդ որում բայն ու ստորոգյալը կամ ստորոգելիական վերագրիրը սովորաբար միասին են հանդես գալիս որպես «բայ-ստորոգյալ»: Աբեղյանը տարբերում է վերագրի բառերի երկու տեսակ՝ «մականուն» և «բացահայտիչ». «մականուն» է կոչվում այն ածականներն ու գոյականները, որոնք նախորդում են լրացյալներին (արդի իմաստով՝ որոշիչներն ու հատկացուցիչները), «բացահայտիչ»՝ այն գոյականները, որոնք հաջորդում են լրացյալներին և նրանց հետ հոլովով համաձայնում:

Աբեղյանը տարբերում է բառերի կապակցության երկու տեսակ՝ համադասական (համադոր անդամների) և ստորադասական (լրացում-լրացյալի): Համադասական կապակցությունն իրականանում է համադասական շաղկապներով ու շարադասությամբ, ստորադասականը՝ հոլովներով, կապերով, համաձայնությամբ և շարադասությամբ: Աբեղյանը «Աշխարհաբարի շարահյուսության» մեջ հանգամանորեն քննում է կապակցության այս տեսակները՝ հոլովների ու կապերի նշանակությունն ու կիրառությունը, համաձայնությունն ու շարադասությունը:

Անցնելով նախադասության տիպավորմանը («խոսքերի տեսակներին») Աբեղյանը տարբերում է 1) համառոտ ու

¹⁶ Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1931, էջ 365:

ընդարձակ, 2) դրական ու բացասական, 3) Գաստատական ու հարցական, 4) ըստ եղանակների, ժամանակների ու կերպերի տարբեր արտահայտություններ ունեցող, 5) պարզ ու բարդ, 6) ուղղակի ու անուղղակի և 7) միջանկյալ «խոսքեր» (նախադասություններ)։

Շարահյուսական հարցերի քննությունն ավարտվում է նախադասությունների ստորադասական կապակցության ու ստորադաս (երկրորդական) նախադասությունների տեսակների և համադասական կապակցության բաղկացուցիչ ու ներհակական տեսակների քննությամբ։

Իմաստային-իմացաբանական մեկնաբանության ենթաշրջանի (1930-ական թվականների սկզբներից մինչև 1960-ական թթ. կեսերը) հեղինակները (Ա. Ղարիբյան, Գ. Սևակ և ուրիշներ) հրաժարվելով ժամանակակից հայերենի կառուցվածքի նկարագրության ձևական սկզբունքից՝ առաջնությունը տալիս են իմաստային կողմին, բնդ որում, իմաստային կողմի (բովանդակության պլանի) նրանց ըմբռնումը գերազանցապես տրամաբանական-իմացաբանական է։ Եթե այս սկզբունքը մի կողմից՝ նպաստում է ձևական նկարագրության ծայրահեղությունների հաղթահարմանը, ապա մյուս կողմից՝ հիմք է տալիս լեզվի յուրահատուկ բնույթի թերագնահատման համար՝ ծայրահեղության հասցված ձևական դասակարգումների փոխարեն երբեմն հանդես բերելով ծայրահեղության հասցված և որոշ առումով ինքնանպատակ դարձած իմաստային մանրամասն դասակարգումներ։ Լեզվական միավորների (բառերի) արժեքը որոշելիս առաջնությունը տրվում է ոչ թե գործառական կողմին, այլ առանձին (մեկուսացված) բառի իմաստային-իմացաբանական արժեքին։ Ինչպես նախորդների մոտ, այստեղ ևս առկա են դասակարգման հակասություններ և ոչ ճիշտ անվանումներ։

Այս ենթաշրջանն սկսվում է Մ. Աբեղյանի և նրա հետևորդների ձևական մոտեցման քննադատությամբ, որ հասցնում է դպրոցական ուսուցումից «ձևական քերականության» արտամղմանը։ Վերջինիս փոխարինելու են գալիս Ա. Ղարիբյանի «Հայոց լեզվի քերականության դասագիրքը» (1934 թ. և հետագա հրատարակություններ) և Գ. Սևակի «Հայոց լեզ-

վի շարահյուսությունը» (1936 թ. և հետագա հրատարակություններ): Այս դասագրքում և մի շարք այլ աշխատություններում, որոնցից հատուկ հիշատակության արժանի են Գ. Սևակի «Ժամանակակից հայոց լեզվի տեսությունը» (1939 թ.) և «Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթացը» (1955 թ.), հեղինակները, Աբեղյանի քերականական համակարգը հիմնականում պահպանելով հանդերձ, զգալի փոփոխություններ են մտցնում լեզվական միավորների և քերականական կարգերի ըմբռնման ու անվանման հարցերում:

Ա. Ղարիբջանի «Հայոց լեզվի քերականության դասագիրքը» կառուցված է Աբեղյանի «Աշխարհաբարի քերականության» ընդհանուր սխեմայով. այն բաղկացած է երեք մասից՝ «Հնչյունաբանություն» (ըստ Աբեղյանի՝ «Հնչաբանություն»), «Բառագիտություն» և «Ձևաբանություն»: Սակայն ա) ներածական՝ «Խոսք և նախադասություն» խորագիրը կրող մասում Ղարիբջանը համառոտակի քննում է շարահյուսական հիմնական հասկացությունները՝ նկատի առնելով, որ առանց այդպիսի ծանոթության կոթվարանա ձևաբանական մի շարք հարցերի (հատկապես հոլովների) քննությունը. բ) «Բառագիտություն» մասից հանում է խոսքի մասերի քննությունը և տեղափոխում ձևաբանության մեջ: Մոտավորապես նույն կառուցվածքն ունի նաև Գ. Սևակի «Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթացը» (1955), որտեղ միացված են առանձին հրատարակված «Ժամանակակից հայոց լեզվի տեսություն» (1939) և իբրև սրա լրացում նախատեսված «Բառագիտություն» գրքերը: Եթե մի կողմ թողնենք ներածական «Լեզու և լեզվաբանություն» և «Ժամանակակից հայոց լեզվի կազմավորումը» հատվածները, ապա «Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթացի» հիմնական մասերը կլինեն «Հնչյունաբանությունը», «Բառագիտությունը» և «Ձևաբանությունը», ընդ որում խոսքի մասերի ուսմունքը ամբողջովին դրված է ձևաբանության մասում:

«Հնչյունաբանություն» մեջ Գ. Սևակի բերած ամենաէական նորությունը Աբեղյանի համեմատությամբ պետք է համարել լեզվաբանության մեջ վաղուց ի վեր հանդես եկած հրնչույթի (ֆոնեմայի) գաղափարի ներմուծումը. հնչույթ է

համարվում «հանրորեն գիտակցված և արժեքավորված հնչյունական հասկացությունը»¹⁷։ «Թառազիտություն» մեջ առանձնապես պետք է նշել հայոց լեզվի բառապաշարի պատմական շերտերի քննությունը և իսկական ու անիսկական բարդությունների հասկացությունների մեջ կատարված մասնակի ճշտումները։ «Ձևաբանություն» մեջ կարևոր է նշել ա) լեզվաբանության մեջ կիրառություն գտած ձևույթի գաղափարի ներմուծումը, բ) խոսքի մասերի հասկացության որոշման իմացաբանական սկզբունքի առաջարշումը և գ) հոլովման ու խոնարհման համակարգերի մասնակի փոփոխությունները։ Անցկացնելով սոսյուրյան լեզու-խոսք տարբերակումը՝ Գ. Սևակը խոսքի մասերը դիտում է որպես լեզվական, իսկ նախադասության անդամները՝ որպես խոսքային կարգեր (կատեգորիաներ)։ Խոսքի մասերը սահմանելիս, ըստ նրա, չպետք է հաշվի առնել շարահյուսական, ձևական, կոնտեքստային և կառուցվածքային հատկանիշները։ Խոսքի մասերը պետք է դիտել որպես «լեզվական իմացաբանական միավորներ», ելնել նրանց արտահայտած «լեզվական» ամենաընդհանուր իմաստից»։ Գ. Սևակը և Ա. Ղարիբյանը տարբերում են ինը խոսքի մաս՝ Պալասանյանից այս հարցում տարբերվելով միայն նրանով, որ դադարում են դերբայը առանձին խոսքի մաս համարելուց և այս մտցնում են բայի մեջ։

Ա. Ղարիբյանը և Գ. Սևակը հոլովումների դասակարգման հարցում հիմնականում հետևում են Մ. Աբեղյանին. որպես հատուկ տիպ առանձնացնելով այսպես կոչված յան հոլովումը՝ նրանք տարբերում են ութ հոլովում՝ ի (փաղափ - փաղափի, գյուղ - գյուղի և այլն), ու (մարդ - մարդու, այգի - այգու և այլն), ան (շուճ - շաճ, ուսում - ուսման և այլն), յան (արյուն - արյան, կորուստ - կորստյան և այլն), որ (հայր - հոր և այլն), ոչ (ֆուր - ֆուռ, բնկեր - բնկերոչ և այլն), վա(ն) (շաքաթ - շաքաթվա, տարի - տարվա և այլն) և ց (մեռնեմ - մեռնեց, վառդանեմ - վառդանեց և այլն)։ Սակայն հոլովների հարցում առաջնություն տալով իմաս-

¹⁷ Գ. Սևակ, *Փամանակակից հայոց լեզվի տեսություն*, Երևան, 1939, էջ 92։

տին¹⁸ այդ հեղինակները տարբերում են յոթ հոլով, այսինքն՝ վերադառնում են տրամաբանական քերականության ներկայացուցիչների, հատկապես Ս. Պալասանյանի հայեցակետին։ Սեռականը և հայցականը որպես անկախ հոլովներ առանձնացնելու քայլը նրանք փորձում են հիմնավորել ոչ միայն այդ հոլովների գործառական-շարահյուսական ուրույն արժեքով, այլև ձևավորման առանձնահատկություններով։ Նշում են, որ՝ ա) սեռականը ի տարբերություն տրականի հոդ չի ստանում և անձնական դերանունների դեպքում որոշակիորեն տարբերվում է տրականից, բ) հայցականը երկու տարբեր ձևավորում է ունենում՝ նմանվելով երբեմն տրականին, երբեմն ուղղականին։ Հայցական հոլովի այս ուրույն ձևավորման կապակցությամբ նշում են գոյականների անձի և իրի «առումներ»։

Խոնարհման քննության մեջ հիմնականում պահպանելով Մ. Աբեղյանի սխեման՝ այս ենթաշրջանի քերականները զգալի փոփոխություններ են կատարում առանձին հարցերի լուսաբանության մեջ, 1) առաջնորդվելով իմաստով և բայի հիմնական հատկանիշները համարելով բայիմաստը, սեռն ու խնդրառությունը (Գ. Սևակ), այս ենթաշրջանի քերականները դերբայը մտցնում են բայական համակարգի մեջ, 2) առաջ տանելով դերբայների տարբերակումը՝ նրանք անցյալ դերբայի երկու տեսակ են առանձնացնում՝ վաղակատար (զնացել) և հարակատար (զնացած)։ այլև նշում առանձնակի ըղձական կամ ժխտական դերբայի առկայությունը՝ (չեմ) զնա, գրի (Ա. Ղարիբյան)։ 3) փոփոխում են ժամանակների անվանումները՝ անկատար ներկա, անկատար անցյալ, ապառնի ներկա, ապառնի անցյալ և այլ անվանումների փոխարեն մտցնելով ներկա, անցյալի անկատար,

¹⁸ Հմմտ. Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի տեսություն, 1939, էջ 145։ «Հոլովները որոշելիս պետք է հլնել հոլովական իմաստի և հոլովական ձևի այն յուրահատուկ միասնություններից, որ պատմականորեն մշակել է տվյալ հասարակությունը և որպիսիք ոնալ (լեզվական և իմացարանական ու տրամաբանական) արժեք ունեն տվյալ հասարակության համար, ըստ որում առաջնությունը պետք է տալ հոլովական իմաստին» (Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց», էջ 259)։

ապառնի, անցյալի ապառնի և այլ անվանումներ (Ա. Ղարիբյան). 4) ընդունում են երեք սեռ՝ ներգործական, կրավորական և շեղոր. 5) միասնություն չկա կերպի ըմբռնման հարցում. ա) Գ. Սևակը կերպը հասկանում է մոտավորապես Մ. Աբեղյանի նման՝ տարբերելով կատարվող, կատարված և կատարելի կերպեր՝ դերբայներով կազմված ժամանակային ձևերի, պարզ կերպ՝ պարզ ժամանակային ձևերի համար (վերջիններս կոչում է նաև «անկերպ»). բ) Ա. Ղարիբյանը կերպը տարբերում է ըստ բայական զանազան ածանցների՝ միավորելով քերականական միանգամայն տարբեր իմաստներ արտահայտող տիպերը՝ սոսկական (ան, են, և, չ), բազմապատկական (առ, ոտ, տ), պատճառական (ացն, եցն, ցն) և կրավորական (վ, հատկապես կրավորականություն շարտահայտող վ՝ «բարը գլորվեց»); Տարբեր քերականների կողմից կատարվում են այլ կարգի մի շարք փոփոխություններ՝ առանց դիպչելու ընդհանուր համակարգին: Մ. Աբեղյանի խոնարհման համակարգի արմատական վերանայման որոշ փորձեր (Ստ. Լիսիցյան), չունենալով գիտական լուրջ կովաններ, մնում են մեկուսի:

Էական տարբերություն չկա այս շրջանի հեղինակների շարահյուսական ըմբռնումների միջև, ուստի և նպատակահարմար է կանգ առնել այս բնագավառի ամենից ավելի վաղ արտահայտության՝ Գ. Սևակի «Հայոց լեզվի շարահյուսություն» աշխատության վրա, որ նախատեսված է որպես միջնակարգ դպրոցի 7-րդ դասարանի դասագիրք:

Գ. Սևակը տարբերում է խոսքը և նախադասությունը՝ խոսք համարելով լեզվի ամեն մի իրականացում, իսկ նախադասությունը դիտելով որպես խոսքի միավոր. նախադասություն է համարում «բառերով արտահայտված յուրաքանչյուր ամփոփ միտք»: Մ. Աբեղյանից Գ. Սևակի ունեցած սկզբունքային երկրորդ կարևոր տարբերությունն այն է, որ բայը նա դադարում է նախադասության կենտրոն համարելուց. ենթական և ստորոգյալը դիտվում են որպես նախադասության հավասարազոր գլխավոր անդամներ: Պարզաբանելով բացահայտչի արեղյանական ըմբռնումը՝ Գ. Սևակը Մ. Աբեղյանի կողմից՝ «մականուն» կոչված անգամի

դիմաց նշում է երկու տարբերակված անդամ՝ «որոշիչ» և «հատկացուցիչ»։ Որոշիչը, հատկացուցիչը և բացահայտիչը նա համարում է «ենթակայի կամ նախադասության այլ անդամի», խնդիրները և պարագաները՝ ստորոգյալի լրացումներ։ Գ. Սեակը հատուկ տեղ է տալիս բառերի կապակցության և բարդ նախադասության քննությանը։ «Միավորյալ նախադասություն» անվան տակ նա հասկանում է միայն համազոր գլխավոր անդամներ ունեցող նախադասությունները։

Բացի Ա. Ղարիբյանից և Գ. Սեակից, լեզվաբանների մի ստվար թիվ աշխատում է ժամանակակից հայերենի ուսումնասիրության ուղղությամբ։ Հ. Կուսիկյանը գրում է հայերենի քերականությունն ուսերեն լեզվով, Ա. Առաքելյանը, Ա. Նաչատրյանը, Ա. Արամյանը մենագրություններ են նվիրում հնչյունաբանության, Ա. Աբրահամյանը, Ս. Աբրահամյանը, Հ. Բարսեղյանը, Ա. Մարգարյանը, Հ. Պետրոսյանը, Մ. Ասատրյանը, Ի. Շիլակաձեն, Է. Թումանյանը, Գ. Գաբրիելյանը, Հ. Օհանյանը, Ա. Գյուլբուզադյանը, Պ. Պողոսյանը և ուրիշներ՝ առանձին խոսքի մասերի ու ձևավաբանության առանձին կողմերի ուսումնասիրության, Վ. Առաքելյանը, Ն. Պառնասյանը, Վ. Քոսյանը և ուրիշներ՝ շարահյուսության, Ա. Մուրվալյանը, Հ. Կուսիկյանը, Ս. Էլոյանը և ուրիշներ՝ բառագիտության և բառակազմության հարցերին և այլն։ Առանց էական փոփոխություններ կատարելու հիմնական սկզբունքների մեջ այս հեղինակները խորացնում են ժամանակակից հայերենի վերաբերյալ մեր ունեցած գիտելիքները, տալիս առանձին հարցերի նոր մեկնաբանություն, դնում ու լուծում տեսական առանձին խնդիրներ։ Մնալով խոսքի մասերի իմաստաբանական-իմացաբանական մեկնաբանության հոդի վրա՝ Ս. Աբրահամյանը զարգացնում է խոսքի մասերի աստիճանական դասակարգման սկզբունքը։ Առանձնացվում և հանգամանալից ուսումնասիրության են ենթարկվում եղանակավոր բառերը որպես խոսքի մաս։ Կատարվում են բայական քերականական կարգերի նոր մեկնաբանություն (Ա. Աբրահամյան, Հ. Բարսեղյան, Ի. Շիլակաձե և ուրիշներ), առանձին խոսքի մասերի դասակարգման, հնչյունական համակարգի փորձառական ուսումնասիրության հետաքրքրական փորձեր և այլն։

Հարաբերակցային մեկնաբանության ենթաշրջանում (1960-ական թվականների կեսերից մինչև մեր օրերը) հանդես եկած քերականական աշխատությունների հեղինակները (Գ. Զահուկյան, է. Աղայան և ուրիշներ) ունեն միևնույն ընդհանուր ձգտումները՝ նախորդ երկու ենթաշրջանների միակողմանիության և ծայրահեղությունների հաղթահարումը, հայոց լեզվի կառուցվածքի փոխկապակցված և ըստ հնարավորին հակասություններից զերծ նկարագրությունը, արտահայտության և բովանդակության սլանների, ձևի և բովանդակության փոխհարաբերության ճշտորոշումը, ժամանակակից մեթոդների կիրառումն ու դրանց կատարելագործումը: Իհարկե, այս միտումները դրսևորող աշխատությունների կողքին երևան են գալիս նաև այնպիսի աշխատություններ, որոնց մեջ շարունակում են հանդես գալ նախորդ ենթաշրջանների համար բնորոշ ըմբռնումները:

Նախորդ ենթաշրջանի քերականական առանձին պատկերացումների միակողմանիությունը հաղթահարելու առանձին փորձեր կատարվում էին դեռևս այդ ենթաշրջանում: Այս ենթաշրջանում դրանք ծավալուն բնույթ են ընդունում՝ կապված մասամբ գոյություն ունեցող հակասությունների և անհետևողականությունների հաղթահարման տրամաբանական ու գործնական պահանջների, քննադատական մտքի ուժեղացման, նկարագրության ավելի ռացիոնալ սկզբունքների որոնման, մասամբ ժամանակակից լեզվաբանության մեթոդները հայերենի նկատմամբ կիրառելու փորձերի, մասամբ մեքենական թարգմանության առաջադրած խնդիրների հետ, խնդիրներ, որոնք եղած քերականությունների կողմից լուծվել չէին կարող: Այս միտումներն սկսվում են հոլովման և խոնարհման համակարգերի նկարագրության սկզբունքների վերանայմամբ, հոլովումների նոր դասակարգմամբ, հոլովումների քանակի շուրջը տարվող վեճերով, խոնարհման համակարգի մեջ ժամանակային ձևերի բաշխման, կերպի ըմբռնման, շարահյուսական կառուցվածքի առանձին կողմերի նոր մեկնաբանությամբ, փոխակերպման երևույթների ավելի խորացված ուսումնասիրությամբ: Սրանց

գումարվում են հնչյունական կառուցվածքի փորձառական ուսումնասիրության ուժեղացման, հնչույթային համակարգի ավելի խորացված ուսումնասիրության միտումները:

Այս ենթաշրջանում կարելի է նկատել մոտեցման զգալի տարբերություններ: Գ. Զահուկյանը հանդես է գալիս, այսպես կոչված, հարաբերակցային քերականության սկզբունքներով, փորձում դասական և ժամանակակից լեզվաբանության լավագույն կողմերի ստեղծագործական զարգացման հիման վրա ստեղծել ընդհանրական քերականական կաղապար և այն կիրառել հայերենի քերականական կառուցվածքի նրկատամբ, Այս մոտեցման համար բնորոշ են «Ժամանակակից հայերենի հոլովման համակարգը» (Երևան, 1967), «Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը» (Երևան, 1969), «Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները» (Երևան, 1974) աշխատությունները, որոնց մեջ առաջ են քաշվում լեզվական երևույթների կաղապարման, լեզվաբանության կառուցվածքի ճիշտ որոշման, խոսքի մասերի դասակարգման, հայերենի կառուցվածքի նկարագրության նոր սկզբունքներ: Նպատակ է դրվում հստակորեն տարբերել լեզվի ձևական և իմաստային կողմերը (արտահայտության ու բովանդակության պլանները) և, որոշելով դրանց փոխհարաբերությունը, ժամանակակից լեզուն ներկայացնել օբյեկտիվորեն: Ըստ հեղինակի՝ լեզվական երևույթների մանրատված և երբեմն ինքնանպատակ դասակարգումների փոխարեն պետք է հանդես բերվի լեզվի կառուցվածքի ամբողջական պատկերը՝ այն կազմող բոլոր կողմերի ու միավորների փոխկապակցության մեջ. ամեն մի երևույթ պետք է արժեքավորվի լեզվական համակարգի մեջ կատարած դերով և այդ համակարգի գործառնությունն ու զարգացումը պայմանավորող արտաքին և ներքին բոլոր գործոնների հաշվառմամբ:

Գ. Զահուկյանի «Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները» աշխատությունը նոր սկզբունքների կիրառման ամենից ավելի ամբողջական փորձն է: Այն բաղկացած է չորս բաժնից՝ «Արտահայտաբանություն», «Ձևաբանություն», «Մարահյուսություն» և «Փոխկաղապարում»: Առաջին բաժին-

նը նվիրված է միակողմանի (միայն արտահայտության
 պլանին վերաբերող) միավորների՝ հնչույթների, գրույթների
 ու շարժույթների և սրանց համակցությունների ուսումնա-
 սիրությանը՝ «Հնչաբանություն», «Գրաբանություն» և «Շար-
 ժաբանություն» կոչված ենթաբաժիններում: Մնացած երեք
 բաժինները նվիրված են երկկողմանի (թե՛ արտահայտության
 և թե՛ բովանդակության պլաններով բնութագրվող) միավոր-
 ների՝ բառերի ու բառակապակցությունների քննությանը,
 լինեն դրանք ստորոգում չունեցող, թե ստորոգում ունեցող
 միավորներ (նախադասություններ): «Ձևաբանություն» և
 «Շարահյուսություն» բաժիններում բացահայտվում են հիմ-
 նական կաղապարները, իսկ «Փոխկաղապարում» բաժնում
 տրվում են կաղապարների փոխանցումներն ու փոխակեր-
 պումները: Բառակազմական հարցերը քննվում են այս բա-
 ժիններում՝ նույնպես ըստ համապատասխան կաղապարների:

Ի տարբերություն նախորդ ենթաշրջանի լեզվաբանների
 և հատկապես Գ. Սևակի՝ Գ. Զահուկյանը խոսքի մասերը չի
 հատկացնում լեզվին, նախադասության անդամները՝ խոս-
 քին, ըստ նրա՝ խոսքի և խոսքային միավորների կաղապար-
 ները պատկանում են լեզվին: Մարդը խոսում է՝ համապա-
 տասխան կոնկրետ միավորներով լրացնելով կաղապարների
 տարբեր օղակները: Կաղապարներ են համարվում խոսքի
 մեջ լեզվական միավորների կառուցման պատմականորեն
 կազմավորված և խոսողի ու լսողի ուղեղում գոյություն
 ունեցող կայուն սխեմաները: Դրանք լինում են ընդհանուր
 և մասնակի. ընդհանուր կաղապարները պարունակում են
 տվյալ բնագավառի բոլոր հնարավոր միավորների բոլոր
 հնարավոր հաջորդականությունները: Մասնակի կաղապար-
 ները տարբերվում են ընդհանուր կաղապարից և իրարից
 հնարավոր միավորների քանակով, հաջորդականությամբ և
 պարտադրականությամբ: Կաղապարի անդամ միավորները
 կարող են ունենալ իրենց մանրակաղապարները, սրանք էլ՝
 իրենց ավելի փոքր մանրակաղապարները և այլն: Այսպես, հա-
 յերենի առանձին բառերի հոլովման ընդհանուր կաղապարը,
 բաղկացած է հինգ անդամից՝ «սկզբնական հիմք (+թվա-
 նիշ մասնիկ (փղասա-հոլովանիշ մասնիկ (+հոլովանիշ

մասնիկ (+ցուցա-որոշյալություն մասնիկ))»՝ ըստ $A(+a(+b(+c(+d))))$ բանաձևի, սրանց մեջ փակագծերը նշանակում են ոչ պարտադրականությունը: Սակայն այս կաղապարը սովորաբար հանդես է գալիս՝ ա) $A(+a+b(+c(+d))$, օրինակ՝ մարդ(կ-անց(ով(u))), բ) $A(+a(+c(+d)))$, օրինակ՝ ընկեր (ներ(ից(դ))), գ) $A(+b(+c(+d)))$, օրինակ՝ ընկեր (ըջ) ից (դ) մասնակի կաղապարներով. կաղապարի անդամներից ներ-ը ունի իր երկանդամ մանրակաղապարը՝ (a_1+) a_2 , այսինքն՝ կարող է հանդես գալ և՛ ներ, և՛ եր ձևով՝ ըստ հիմքի բնույթի՝ (ն)եր: Այս նույն ձևով գոյականական բառակապակցության ընդհանուր կաղապարը կլինի $((\text{որոշիչ դերանուն} + \text{որոշիչ թվական} +) \text{որոշիչ ածական} +) \text{գոյական} (+\text{կապ})$ ՝ ըստ $((a+b)(c+d)A(+d))$ բանաձևի. օրինակ՝ «(((այս (երկու) փոքր) տների (մոտ)»։ Կաղապարի անդամների և կաղապարների անցումները Զահուկյանը կոչում է փոխկաղապարում. այսպես, բառերը կաղապարի մեջ փոխելով իրենց տեղը կարող են հանդես գալ գոյականի դիրքում (գոյականաբար)՝ $a \rightarrow A, b \rightarrow A, c \rightarrow A$. օրինակ՝ «սրա (մոտ)», «երկուսի (մոտ)», «փոքրի (մոտ)» և այլն. ընդհանուր անդամներ ունեցող երկու կամ ավելի կաղապարներ կարող են միանալ մեկ կաղապարի մեջ՝ «այս երկու փոքրիկ տների մոտ» + «այս երկու գեղեցիկ տների մոտ» $\rightarrow$ «այս երկու փոքրիկ և գեղեցիկ տների մոտ». մի կաղապար որոշ փոխակերպմամբ կարող է վերածվել մի ուրիշ կաղապարի անդամի՝ կազմելով սրա մեջ մանրակաղապար՝ «Հակոբը սիրում է աշխատանքը» + «Հակոբը ամբողջ օրը վազվզում է», «Հակոբը, որ սիրում է աշխատանքը, ամբողջ օրը վազվզում է», «Աշխատանքը սիրող Հակոբը ամբողջ օրը վազվզում է», «Աշխատասեր Հակոբը ամբողջ օրը վազվզում է» և այլն:

Դերբայները դիտվում են որպես դիմավոր բայի փոխակերպումներ և քննվում փոխկաղապարման բաժնում:

Զևաբանության մեջ Զահուկյանը բառերը քննում է ըստ ուղեկցող կարգերի, ընդ որում գոյականի համար նշում է չորս կարգ. բացի թվի ու հոլովի կարգերից, նա տարբերում է նաև դասի կարգ (առանձնացնում է անձերի, իրերի, վե-

բացական և ժամանակացույց անունների դասեր), իսկ որոշ-
յալությունն ու ցուցականութունը միացնում է որպես առ-
կայացման կարգ: Զահուկյանը տարբերում է հինգ հոլով՝
ճայցականը և սեռականը դիտելով որպես ուղղականի և
տրականի դիրքային տարբերակներ՝ ըստ կադապարի մեջ
գրաված դիրքի և տարբեր տիպի բառերի հետ կապակցվելու
հնարավորության. այսպես, սեռականը տրականի այն տար-
բերակն է, որ կապվում է միայն գոյականի, բայց ոչ բայի
հետ (հմմտ. «Քաղաքի փողոցները» և «Մոտեցա մի քաղա-
քի»): հայցականը ուղղականի և տրականի այն դիրքային
տարբերակն է, որ հանդես է գալիս ա) անձի դեպքում
տրականի, ոչ անձի դեպքում՝ ուղղականի ձևով՝ որպես
անցողական բայերի ուղիղ խնդրի և բ) միայն ուղղականի
ձևով որպես նախադասության կախյալ անդամի պաշտոնի
արտահայտիչ (հմմտ. «Տեսա քաղաք», «Տեսա Հակոբին»,
«Քաջկեցի երգու կիլեմեա», «Քաջկեցի մի ժամ»):

Նախադասության կառուցվածքը ևս Զահուկյանը քննում
է ըստ նախադասության կազմիչ մասերի կադապարային
հաջորդականության: Թուն որոշիչները նա քննում է շա-
րահյուսության բաժնում, իսկ մի այլ գոյականից կախված
գոյականները՝ փոխկադապարման բաժնում. բացի հատկա-
ցուցից («Քաղաքի փողոցները»), բացահայտից («Ուսուցիչ
Հակոբյանը» և «Հակոբյանը՝ մեր ուսուցիչը») և խնդրից
(«Մոտեցումը ճարգին»), առանձնացնում է նաև գոյական
լրացման մի շորորորդ տեսակ՝ սահմանափակիչ, որի դեպքում
սահմանափակիչի և սահմանափակչալի կապը ցույց է տալիս
որևէ զեղչված դերբայ՝ «Մահուտից (կարված) սփռոց»,
«Սխտուրով (համեմված) ճաշ» և այլն: Նշանակալից տեղ է
տրվում ստորոգման էության բացահայտմանը, նախադա-
սության առարկայական, իմաստաբանական և լեզվա-քե-
րականական մակարդակների փոխհարաբերության բնու-
թյանը:

է. Աղայանը, ֆ. Աթայանը և ուրիշները փորձում են ժամա-
նակակից լեզվաբանության հիմնական սկզբունքները կիրառել
հայերենի նկատմամբ՝ տալով հոլովման և խոնարհման, շա-
րահյուսական հարցերի քննության հետաքրքրական նմուշ-

ներ: Այս մոտեցման համար բնորոշ աշխատություններից են է. Աղայանի «Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը» (Երևան, 1967), է. Աթայանի «Կառուցվածքային շարահյուսության առարկան և հիմնական հասկացությունները» (ոուսերեն, Երևան, 1968):

Եթե Զահուկյանը տարբերում է բառային ու բառակապակցական աստիճաններ և ոչ ստորոգական ու ստորոգական մակարդակներ, ապա Աղայանը ելնում է ժամանակակից լեզվաբանության մակարդակների ընդհանուր ուսմունքից, ամեն մի մակարդակի միավոր իմաստավորումը ըստ ավելի բարձր մակարդակի միավորի կազմում ունեցած բաշխման: Միավորելով է. Բենվենիստի և ուրիշների մակարդակների ուսմունքները՝ նա տարբերում է յոթ մակարդակ՝ տարրույթային (հնչույթի տարբերակիչ հատկանիշների), հնչույթային, ձևույթային, բառային, ձևաբանական, շարահյուսական և ստորոգային. սրանց հիմնական միավորներն է համարում համապատասխանաբար տարրույթը, հնչույթը, ձևույթը, բառը, բառաձևը, շարահյուսույթը և ասույթը: Աղայանը հատուկ քննության է ենթարկում հատկապես հոլովումն ու խոնարհումը: Նա տարբերում է վեց հոլով (չի ընդունում որպես առանձին հոլով հայցականը և ընդունում է իբրև ալոպիսին սեռականը), Դերբայները բաժանում է երեք խմբի՝ բացարձակ կամ ընդհանուր (անորոշ), կերպային (անկատար, վաղակատար, կատարելի, ժխտման) և վիճակային (ա. որոշչական՝ ենթակայական, հարակատար ու ապառնի, և բ. մակբայական՝ ժամանակային ու, վերապահություն, ձևի): է. Աղայանը մի շարք հետաքրքրական դիտողություններ է անում անվանական և բայական հիմքերի կազմության վերաբերյալ:

է. Աղայանն առաջ է քաշում խոսքի մասերի դասակարգման գործառական սկզբունք՝ իսկական խոսքի մասեր համարելով միայն նյութական իմաստ ունեցողները և դրանք իրենց համադրական ու վերլուծական ձևերով դիտելով որպես շարահյուսական տարրական միավորներ, իսկ երկանդամ ամբողջությունները՝ որպես շարահյուսական նվազագույն կառուցվածքներ:

Այս ենթաշրջանի նոր գաղափարներն արտահայտող աշխատությունների կողքին հանդես են գալիս նաև մի շարք այլ աշխատություններ, որոնց հեղինակները, պահպանելով նախորդ ենթաշրջանի հիմնական սկզբունքները, դրանք ավելի կամ պակաս չափով ու հաջողությամբ զուգակցում են այս ենթաշրջանի սկզբունքային նոր պահանջների ու դրույթների հետ: Այդպիսի աշխատություններից պետք է նշել ՀՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտի «Ժամանակակից հայոց լեզու» եռահատոր աշխատությունը (1974 թ. սկսած), Ս. Աբրահամյանի «Ժամանակակից հայերենի քերականությունը» (Երևան, 1969), Մ. Ասատրյանի «Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցերը» (Ա.-Ք, Երևան, 1970—1973), Ն. Պառնասյանի «Շարահյուսական հոմանիշները ժամանակակից հայերենում» (Երևան, 1970), Ս. Գյուլբուղադյանի «Հայերենի ուղղագրության պատմություն» (Երևան, 1973), Վ. Քոսյանի «Ժամանակակից հայերենի բառակապակցությունները» (Երևան, 1975), Ռ. Իշխանյանի «Արևելահայ բանաստեղծության լեզվի պատմություն» (1978), այլև Ա. Սուքիասյանի, Հ. Պետրոսյանի, Ս. Գալստյանի, Բ. Վերդյանի, Պ. Բեդիրյանի և այլ հեղինակների՝ բառագիտության, բառակազմության, ձևաբանության, շարահյուսության առանձին կողմերին նվիրված աշխատությունները: Այս մոտեցման համար բնորոշ են հատկապես դպրոցական դասագրքերն ու ձեռնարկները՝ է. Աղայանի ու Հ. Բարսեղյանի միջնակարգ դպրոցի IV—VII դասարանների հայոց լեզվի դասագիրքը (հնչյունաբանություն և ձևաբանություն) և Գ. Զահուկյանի ու Ֆ. Խլիաթյանի՝ բարձր դասարանների հայոց լեզվի ձեռնարկը (ընդհանուր գիտելիքներ և ոճաբանություն):

բ. Բառարանագրություն

Եթե արևելահայ գրական լեզվի քերականությունները նախնական որոշ փորձերից հետո աստիճանաբար կարողանում են զգալի ճշգրտության հասնել քերականական իրողությունների նկարագրության բնագավառում և նշանակալից

չափով ազդել գրական լեզվի մշակման ու նորմավորման ընթացքի վրա, ապա արևելահայ բառարանագրությունն այդ տեսակետից երկար ժամանակ ետ է մնում: Ընդհուպ մինչև XIX դ. վերջերը լույս տեսած բառարանները շատ հեռու են իրենց ժամանակի լեզվի բառապաշարը քիչ թե շատ լրիվ կերպով արտացոլելուց, չեն կարողանում ժամանակին գրանցել հղած տեղաշարժերը, հստակորեն չեն գիտակցում գրական լեզվի բառապաշարի զարգացման ընթացքը: Մինչև մեր օրերը լույս չեն տեսնում գրական լեզվի բացատրական բառարաններ. գրական լեզվի բառապաշարը հանդես է բերվում գերազանցապես երկլեզվյան, հատկապես ռուսերենի հետ առնչվող բառարաններում:

Որոշ պայմանականությամբ արևելահայ բառարանագրության պատմությունը կարելի է բաժանել երկու շրջանի՝ կախյալ զարգացման շրջան (XVIII դ. 80-ական թվականներից մինչև XIX դ. վերջերը) և անկախ զարգացման շրջան (XX դար): Առաջին շրջանում հանդես եկող արևելահայ գրական լեզվի բառարանները հստակ տարբերակում չեն անցկացնում արևելահայ գրական լեզվի և գրաբարի ու արևմտահայ գրական հայերենի բառապաշարի միջև, չունեն բառապաշարի զարգացման միտումների որոշակի ըմբռնում, գրաբարի և արևմտահայ գրական հայերենի բառարաններն իրեն աղբյուր օգտագործելիս հանդես չեն բերում բավականաչափ քննադատական վերաբերմունք: Ընդհանուր առմամբ ես են մնում գրական լեզվի զարգացման ընթացքից: Գրանք գերազանցապես ռուսերենի հետ առնչվող կամ գրաբարաշխարհաբար բառարաններ են:

Արևելահայ գրական լեզվի բառապաշարն արտացոլող առաջին բառարանները պատկանում են Կլեոպատրա Սարաֆյանին. 1788 թ. Պետերբուրգում նրա հրատարակած «Գիրք, որ կոչի բանալի գիտությունն» աշխատությունը նախատեսված է որպես ձեռնարկ և պարունակում է հայերենի և ռուսերենի այբուբենները, արտասանական վարժություններ, աշխարհաբար գրույցներ, գրաբար լեզվով բարոյախորատական տառապանքներ և հայերեն-ռուսերեն ու ռուսերեն-հայերեն բառարաններ: Հայերեն-ռուսերեն բառարանը պա-

րունակում է շուրջ 2.000, ուսերեն-հայերեն բառարանը՝ շուրջ 2500 բառահոդված:

Սարաֆյանի աշխարհաբար զրույցները ժամանակի արևելահայ «քաղաքացիական հայերենի» բնորոշ նմուշներ են՝ ում-ով ներկայով, ընդ որում այդ ներկային զուգահեռ հանդիպում են նաև կու-ով ներկայի ձևեր. հմմտ. «Հրամանքդ ի՞նչ տեղ կու կենաս» և «Ի՞նչ տեղ է կենում նա»:

Ժամանակի խոսակցական լեզուն արտացոլելու առումով ավելի կարևոր է ուսերեն-հայերեն բառարանը. հայերեն-ուսերեն բառարանում գերակշռում է գրաբարյան բառապաշարը, թեև զգալի թիվ են կազմում աշխարհաբար բառերը, դարձվածքները և քերականական ձևերը: Ի տարբերություն Շրյոդերի՝ ա) Կլեոպատրա Սարաֆյանը ավելի է հակված դեպի գրաբարը և ավելի հեռու բարբառային լեզվից, բ) միտում ունի բարբառային նոր փոխառությունները գրաբար կամ նորակերտ հայերեն համարժեքներով փոխարինելու: Մասնավորապես պետք է նշել հետևյալը. 1) գրաբարյան Ի-ով շատ բառեր (հատկապես անեզականները) հանդես են գալիս որպես սովորական եզակի ձևեր՝ աղիք, միտք և այլն. 2) գրաբարում հանդիպող շատ բառեր հանդիպում են աշխարհաբարյան իմաստով՝ անբան, անբանութիւն, ապրուստ, բաց, բացագոյն (հմմտ. բացագոյն կանաչ) և այլն. 3) գրաբարյան շատ բառեր հանդես են գալիս խոսակցական-բարբառային ձևերով՝ կանանչ, բուրք, երծաք, հաւաք, սանդղր, մտածել, ըզուղ, ըզունգ և այլն. 4) գործածական են ոչ գրաբարյան բառեր՝ բարբառային նոր փոխառություններ (բուֆր, ֆէշա, շաֆուշ, մէյմուն, հաւդիւան և այլն, ֆանաւր, սալատ, կառէք, շայ, սուփ, փիւայ և այլն), բարբառային բառեր (աֆլուր, դրկից, շաֆ, աղաման և այլն), նորակազմություններ (միջաշափղ - аллея, ակնոց, առեածաղիկ, գործաւար - фабрикант, լուսանոց - фонарь և այլն). մեծ թիվ են կազմում խոսակցական լեզվին հատուկ հարադրական կազմությունները՝ թափ տալ, հուպ տալ, յետ մնալ և այլն: Գրական լեզվի զարգացման տվյալ ժամանակի վիճակի համար հատկանշական են Սարաֆյանի բերած բառային կրկնակները՝ ագի կամ պոշ, ակն կամ աշֆ, ամ

կամ տաբի, յարգ կամ դարման, բստեղծող կամ արարիչ, խոճանոց կամ աշխանայ, կեղև կամ կլեպ, ձեռն կամ ձեռք, մագիլ կամ շանկ, մոխիր կամ բոզ և այլն:

Արեւելահայ գրական լեզվի բառապաշարի արտացոլման երկրորդ փորձը պատկանում է Հովսեփ Արցախեցուն, որ 1830 թ. լույս է ընծայում «Համառօտ բառգիրք ի գրաբառէ յաշխարհաբառն» աշխատութիւնը: Լույս տեսնելով Շուշում՝ այն արտացոլում է հիմնականում ոչ թե Ղարաբաղի բարբառը, այլ ժամանակի ընդհանուր աշխարհաբարբ. վերջինս շատ ընդհանուր բան ունի բողոքական միսիոներների 1820—30-ական թթ. Շուշում լույս ընծայած գրքերի լեզվի հետ: Սակայն Հովսեփ Արցախեցու տված աշխարհաբար բառապաշարը միատարր չէ. այստեղ ընդհանուր լեզվի բառապաշարի և քերականական ձևերի կողքին տեղ են գտել նեղ բարբառային ու հատկապես Ղարաբաղի բարբառին հատուկ բառեր, արտասանութեան ձևեր, այլև արեւմտահայ բառեր ու ձևեր՝ շնորհիվ արեւմտահայ բառարանագրական աղբյուրների օգտագործման. Արցախեցին բնականաբար օգտագործել է Մխիթար Սեբաստացու և նրա աշակերտների կազմած «Բառգիրք հայկազեան լեզուի» աշխատութեան 2-րդ հատորի (1769) «Բառգիրք ի գրաբառէ յաշխարհաբառն» բաժինը, որ ներկայացնում է, բնականաբար, արեւմտահայ բառապաշարը:

Արցախեցու բառարանը և՛ արտասանական, և՛ քերականական, և՛ բառապաշարային առումով ցույց է տալիս ժամանակի աշխարհաբարի տարերային զարգացումը, նորմավորման և մշակման որոշակի սկզբունքների բացակայութիւնը: Բավական է նշել, որ բառերի գրութիւնն արտացոլում է և՛ արեւելահայ գրական, և՛ Ղարաբաղին հատուկ արտասանութիւնը (ձայնեղների խլացմամբ, մանավանդ որ սա հատուկ էր և արեւմտահայ աղբյուրներին), միաժամանակ գործածվում են ներկայի և՛ գրաբարյան («կենդանոց աղիքը, որ շինեն աղեղան համար կամ այլ իրաց համար, լար ասի»), և՛ կ(ու) -ով («...նորանում ազնիւ ակներ կեյտըրմիշ կանեն»), և՛ -ում-ով ձևեր («ծայրերն, որ պատում են», «... որ զարգարվում է թիւղու թիւղու նաշխով»), բա-

ցառականի և՛ -էն-ով, և՛ -ից-ով, և՛ գրաբարյան ձևեր և այլն: Սակայն ընդհանուր առմամբ բնորոշ են արևելահայ գրականի ձևերը, այդ թվում հատկապես -ում-ով ներկան և ներգոյականը:

Արցախեցու բառարանը պարունակում է շուրջ տաս հազար բառահոգված: Նրա մասին մեզ հետաքրքրող հարցի առումով կարելի է նշել հետևյալը:

1) Աշխարհաբար լեզվով թարգմանության ենթակա գրաբար բառերն ընտրված են բնականաբար ըստ անհասկանալիության: Սակայն բնորոշ է, որ այդ բառերի մի զգալի մասը ժամանակի ընթացքում ամուր կերպով մտավ աշխարհաբարի բառապաշարի մեջ՝ աղցան, ակնառու, ակնածել, արահետ, բնաւ, ջան, գաղթ, դաշոյն, բնդարմանալ, ծակոտկէն, հրոսակ, մատոյց, յաւերծ, նուագել, պատկառիմ, սաւան, սփիւտ, սփոփել, վիպասան և այլն:

2) Արցախեցու բառարանի աշխարհաբարյան մասում բարբառային նորագույն փոխառությունների տեսակարար կշիռն ավելի մեծ է, քան Կլեոպատրա Սարաֆյանի բառարանը: Հանդիպում են դրանցով կազմված բարդություններ ու ածանցումներ:

3) Մեծ թիվ են կազմում աշխարհաբարյան խոսակցական-բարբառային բառերը՝ հարադրական կազմություններ (ցույց տալ, անց կենալ, յետ փաշել, յետ դարձնել, ներս վագել և այլն), նոր կազմություններ (աշփեռ, արտոտ, հալեվորութիւն և այլն): Շատ են բարբառային բառերն ու բառաձևերը՝ հիմնկուց, հիմնկուան, էրել, հրիկունը. շղորդ, նստաբ, հրէդ, աշխարհ(ն)ք, մեռել, ածել, շլինք, ըսկի, կտորել, իրեք և այլն: Կան զգալի թվով ժողովրդական շարձվածքներ և արտահայտություններ (իրեք գլխու մեծացած, բանի մտիկ չանօղ, մէկ սիրտ մէկ հոգի, գլուխը փորձանք գալ, ափեղ ցփեղ դուրս տալ, մահաճոց անել և այլն):

Արևելահայ գրական լեզվի հաղթանակը գրաբարի նրկատմամբ երկար ժամանակ անհետևանք է մնում հայ բառարանագրության մեջ: Մինչև XIX դ. 80-ական թվականների վերջերը հրատարակված ընդհանուր բնույթի երկլեզվյան բառարանների հայերեն մասի լեզուն գրաբարն է, թեև ու-

սիրեն բառերի բացատրությունների մեջ անհրաժեշտորեն տեղ է տրվում նորակազմ բառերին: Մյուս կարգի բառարաններից Լ. Տիգրանյանի «Բառարան բժշկական բույսերի լատիներեն-հայերեն-ռուսերեն» (Երևան, 1883), «Բժշկական բառարան (ռուս-հայերեն)» (Թիֆլիս, 1892) և Ս. Զելինսկու «Объяснительный словарь татарских и армянских слов, вошедших в материалы для изучения экономического быта Закавказского края» (Թիֆլիս, 1889) աշխատությունները կարևոր են որպես մասնագիտական բառերը հավաքելու առաջին փորձեր, իսկ Ռ. Պատկանյանի «Ժողովածուից օտարազգի բառերի նոր նախիջևանցոց լեզվի մեջ մտած» (Պետերբուրգ, 1870) աշխատությունը, նվիրված լինելով նոր նախիջևանի խոսվածքին, այնուամենայնիվ վկայում է բարբառային նորագույն փոխառությունները գրական լեզվից արտամղելու, զրանք գրաբար համարժեքներով ու նորակազմություններով փոխարինելու ընդհանուր միտման մասին:

XIX դ. 80-ական թվականների վերջերից լույս տեսնող բառարանները չէին կարող շրջադարձ չկատարել դեպի աշխարհաբարբ: Աբխոզում Հովհաննիսյանի երկհատոր «Բառգիրք ռուսերենից հայերեն» (Ա.-Ք, Տփլիս, 1888—1893), Կարապետ Յաղուբյանի «Հայերեն-ռուսերեն բառարանը» (Թիֆլիս, 1891), այլև Հովհաննես Տեր-Աբրահամյանի «Նոր բառգիրք հայերեն գրաբարի աշխարհաբար լեզուի ռուսերեն թարգմանությամբ» (Դոնի Ռոստով, 1898) աշխատությունների մեջ տրված է աշխարհաբարի բառապաշարը, բայց թերի կերպով և առանց ընտրության որոշակի սկզբունքների: Ա. Հովհաննիսյանը ազատ կերպով դիմում է գրաբար, արևմտահայ և բարբառային բառերին, վերջին դեպքում էլ որոշակի ընտրություն չի կատարում արևելահայ (հատկապես արաբատյան) և արևմտահայ բարբառների իրողությունների միջև. այսպես, նա հաճախ է օգտագործում լենինականի խոսվածքը: Դեռևս մեծ տեղ է տրվում բարբառների կատարած նորագույն փոխառություններին: Սրան հակառակ, այդ ժամանակ գործածության մեջ գտնվող շատ բառեր չեն բերված կամ ճիշտ իմաստով չեն տրված. այսպես, բառարանի գրախոսողներից մեկը նշում էր, որ арестовать

բառի բացատրութեան մեջ չկա ձեռքակալել-ը, գործակատար բառը տրված է агент-ի («գործակալ») դիմաց, փոխանակ приказчик-ի և այլն:

Աշխարհաբարի բառապաշարի արտացոլման առումով ավելի կարևոր էր Կ. Յաղուբյանի բառարանը: Բառարանը կազմելիս, բացի այլ բառարաններից, հեղինակը դիմել է մասնագիտական գրականութեանը, գեղարվեստական երկերին և մամուլին, հավաքել գործածութեան մեջ մտած նոր բառեր: Լինելով ախալցխացի՝ նա դարձվածաբանութեան մեջ դիմել է այդ խոսվածքին, թեև, ինչպես ինքն է ասում, քերականական կանոնների մեջ սրան զիջումներ չի արել՝ արարատյան բարբառը դիտելով որպես գրական լեզվի հիմք: Յաղուբյանի բառարանի մասին պետք է նշել մասնավորապես հետևյալը. 1) Յաղուբյանը աշխարհաբարում չգործածվող գրաբարյան բառերն ու իմաստները բաց է թողել. 2) մտցրել է մինչ այդ բառարաններում տեղ չգտած հարյուրավոր բառեր (բախտախնդիր, բանագող, ծրագիր և այլն), օգտագործվել են շատ նորակերտ բառեր՝ հիասքափվել, երկաթուղի, հեռագիր և այլն. շնայած սրան, ինչպես նշում էր 1892 թ. «Մուրճ» ամսագրի գրախոսող Լ. Սարգսյանը, բազմաթիվ գործածական բառեր դուրս են մնացել (ինչպես, օրինակ, ա-ով սկսվող ազապ, ազատածեք, ազատածին, ազգակցական, ազգապետ, ալ, ախտաբեր, ակնապիշ, ածխավաճառ և այլն). 3) Ախալցխայի խոսվածքին, որ արևմտահայ խոսվածք է, տուրք է տվել ավելի, քան պետք է՝ դուրս գալով գրական լեզվի նորմաների սահմաններից. զգալի տեղ է տվել ընդհանրապես արևմտահայ բառերին ու բառաձևերին, մինչդեռ արևելահայ բարբառային՝ գրական լեզվում գործածվող շատ բառեր չի գրանցել (էգուց, դես ու դեն, հենց, սագել, սրտաբաց, սրտածափ, վեր կենալ և այլն):

Անկատար է նաև 2. Տեր-Աբրահամյանի բառարանը. չկա գրաբարի և աշխարհաբարի բառապաշարի սահմանազատում (շատ նորակազմություններ դիտված են իբրև գրաբար բառեր՝ լուծողական, լրաբեր, լրագիր, խաղաբկություն, շոգեփարշ, խնուղի, շերմաչափ, ծաղրաչափ և այլն), բառարանում

տեղ չեն գտել լայն գործածական շատ բառեր (երկաթուղի, գործոն, գեղարվեստ, շանթարգել, միջուկային, մատուցահան, վիճակագրություն և այլն)։

XX դ. առաջին երկու տասնամյակում արեւելահայ գրական լեզվի բառապաշարը շարունակում է հանդես բերվել հատկապես երկլեզվյան (մասնավորապես ռուսերենի հետ առնչվող) բառարաններում, թեև այս շրջանում բառարանագիրները գրական լեզվի բառապաշարն արտացոլում են XIX դարի բառարանագիրներից ավելի հաջողակ կերպով։ Այս տեսակետից ամենից ավելի բնորոշ և կարևոր են Հարություն Դադբաշյանի «Լիակատար բառարան ռուսերենից հայերեն» (Թիֆլիս, 1906) և «Լիակատար բառարան հայերենից ռուսերեն» (Թիֆլիս, 1911) աշխատությունները։ Սրանցից առաջինն ունի 125.000-ից ավելի, երկրորդը՝ մոտ 70.000 բառահոգված։ Թեև բառարանները «լիակատար» լինելուց հեռու են, բայց XIX դ. բառարանների համեմատությամբ ակնհայտ առավելություններ ունեն՝ ավելի լրիվ են արտացոլում ժամանակի գրական հայերենի բառապաշարը, ավելի ճիշտ սկզբունքներով են կազմված, հեղինակն ավելի ճիշտ վերաբերմունք ունի գրաբարյան, բարբառային և օտարազգի բառերից օգտվելու հարցերին, ավելի շատ է տեղ տալիս դարձվածքներին ու արտահայտություններին։ Ճիշտ է, գրախոսողները նշում են շատ բացթողումներ, բառիմաստների գլխավոր և երկրորդական իմաստների հստակ չտարբերակման դեպքեր, բարբառային նոր փոխառությունների՝ թույլատրված սահմաններից ավելի շատ օգտագործում, զգալի թվով նոր բառերի բացակայություն (աճեցանք, աշխուժանալ և այլն), բայց այս բառարաններն ընդհանուր առմամբ մի կարևոր քայլ առաջ էին արեւելահայ գրական լեզվի նորմավորված բառապաշարն արտացոլելու ուղղությամբ։

Նոր գրական լեզվի աղբյուրների բնութթի գիտակցման համար կարևոր էին օտարազգի և բարբառային բառարանները՝ Ա. Տեր-Ղազարյանի «Հանրամատչելի բառարան օտարազգի բառերի ու գործածության մեջ մտած մտքերի ու դարձվածքների» (Թիֆլիս, 1908) և հատկապես Մ. Հա-

րությունյանի «Բացատրական բառգիրք օտարազգի բառերի և դարձվածքների, որոնք գործածական են հայոց գրականության մեջ» (Ալեքսանդրապոլ, 1912), Տ. Նավասարդյանի «Բառգիրք Արարատյան բարբառի» (Թիֆլիս, 1903), Ս. Տեր-Մանվելյանի «Արարատյան բարբառի ժողովրդական բառերի ցանկ բառափնջիկ» (Վաղարշապատ, 1911) և հատկապես Ս. Ամատունու «Հայոց բառ ու բան» (Վաղարշապատ, 1912) և Հ. Աճառյանի «Հայերեն զավառական բառարան» (Թիֆլիս, 1913) աշխատությունները:

Արևելահայ բառարանագրության պատմության մեջ դարձակետային նշանակություն է ունենում սովետական կարգերի հաստատումը: Այս շրջանում ոչ միայն շարունակվում և հետագա զարգացում է ապրում երկլեզվյան (հատկապես ռուսերենի հետ առնչվող) բառարաններում գրական լեզվի նորմավորված բառապաշարի արտացոլման հետագա պրոցեսը, այլև հանգես են գալիս նոր տիպի բառարաններ, աննախընթաց ծավալ է ստանում տերմինաբանական աշխատանքը և, սրա հետ կապված, հրատարակվում են բազմաթիվ տերմինաբանական ու մասնագիտական բառարաններ: Արևելահայ բառարանագրությունը կենտրոնանում է Հայաստանում:

Ռուսերենի հետ առնչվող ընդհանուր տիպի բառարաններից առանձնապես հիշատակելի են ռուսերեն-հայերեն այսպիսի ընդարձակ բառարաններ՝ «հղինական կոլեկտիվների կազմած «Ռուս-հայերեն նոր բառարանը» (1—2 հհ., Երևան, 1933—1935), «Ռուս-հայերեն բառարանը» (1—4 հհ., 1954—1958), Ա. Ղարիբյանի «Ռուս-հայերեն բառարանը» (Երևան, 1968): Ավելի թույլ են ներկայացված հայ-ռուսերեն բառարանները: այս բնագավառում հիշատակելի են 1946 թ. հրատարակված և 1960 թ. վերահրատարակված «Հայ-ռուսերեն բառարանը» (Երևան) և ՀՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտի կազմած «Հայ-ռուսերեն բառարանը», որը հանձնրված է հրատարակության:

Արևելահայ գրական լեզվի բառապաշարի ուսումնասիրության ու նորմավորման համար առանձնահատուկ նշանակություն ունեն բացատրական բառարանները: Սրանցից

Ս. Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարանը» (1—4 հհ., Երևան, 1944—1945) պարունակում է հայերենի ընդհանուր բառապաշարը՝ ներառյալ հին, միջին ու նոր գրական լեզուները և բարբառները. ժամանակակից գրական լեզվին ոչ հատուկ բառերն առանձնացված են հատուկ նշումներով: Բուն ժամանակակից հայերենի բացատրական բառարաններն են ՀՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտի կազմած «Ժամանակակից հայերենի բացատրական բառարանը» (1—4 հհ., Երևան, 1969—1979) և է. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանը», I, II հատ., 1976 թ., որոնք հենվում են համապատասխան տեքստային օրինակների վրա, օժտված են ռճաբանական նշումներով, պարունակում են հայերենի բառապաշարը՝ սկսած 1870-ական թվականներից մինչև մեր օրերը. արևելահայերեն բառերից տարբերվող արևմտահայ բառերը բերվում են հատուկ նշումով:

Արևելահայ գրական լեզվի բառապաշարի հարաբերությունը և ռճական արտահայտության նրբերանգները ներկայացնելու տեսակետից մեծ արժեք է ներկայացնում Ա. Սուքիասյանի «Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարանը» (Երևան, 1967), որ պարունակում է 83. 000 բառահոգված և իր տեսակի մեջ ամենից ավելի ընդարձակն է: Այստեղ հատուկ նշումով տրվում են նաև հնաբանություններն ու բարբառայնությունները:

Հայոց լեզվի դարձվածքների ուսումնասիրության համար կարևոր են Պ. Բեդիրյանի «Դարձվածաբանական բացատրական բառարանը» (Երևան, 1971), Ս. Գալստյանի և Ա. Սուքիասյանի «Ժամանակակից հայերենի դարձվածաբանական բառարանը» (Երևան, 1975), Ռ. Մելքումյանի, Պ. Պողոսյանի և ուրիշների «Ռուս-հայերեն դարձվածաբանական բառարանը» (Երևան, 1975), Հ. Բարսեղյանի «Հայերեն ուղղագրական, ուղղագրության, տերմինաբանական բառարանը», 1973 թ.:

Սովետական շրջանում հրատարակվում են մեծ քանակությամբ մասնագիտական բառարաններ և տերմինարաններ, որոնք զաղափար են տալիս տերմինաշինության բնագա-

Վառում կատարվող հսկայական աշխատանքի մասին: Այս բառարանները մեծ մասամբ երկլեզվյան են (ռուսերեն-հայերեն և հայերեն-ռուսերեն), բայց կան նաև եռլեզվյան (լատիներենի հետ առնչվող) և միայն հայերեն բացատրություններով օժտված բառարաններ: Սրանք ընդգրկում են գիտատեխնիկական տերմինաբանության հիմնական բնագավառները, ընդ որում որոշ բնագավառների ներկայացված են մի քանի բառարանով (ինչպես, օրինակ, բժշկությունը). կան ընդհանուր տեխնիկական (պոլիտեխնիկական), բժշկական, անատոմիական, մաթեմատիկական, բուսաբանական, քաղաքաշինարարական, ռազմական, իրավաբանական, փիլիսոփայական, լեզվաբանական, գրականագիտական, երկաթուղային, աշխատանքային, գրադարանային, սպորտային, տնտեսագիտական և այլ կարգի տերմինների բառարաններ:

2. Աճառչանի նշանավոր «Հայերեն արմատական բառարանը» (1—7 հհ., Երևան, 1926—1935), լինելով ստուգաբանական բառարան, միաժամանակ տեղեկություններ է պարունակում տվյալ արմատներից կազմված բառերի, այդ թվում նաև արևելահայ գրական լեզվին պատկանող բառերի գործածության մասին:

Սովետահայ բառարանագրության մասին քիչ թե շատ լրիվ գաղափար տալու նպատակով հիշատակենք տարբեր ծավալի ուղղագրական, դպրոցական բացատրական ու թարգմանական հայերենի հետ առնչվող անգլերենի, գերմաներենի, ֆրանսերենի, օտարազգի բառերի ու դարձվածքների, առանձին հեղինակների (Խ. Աբովյան, Հովհ. Թումանյան, Սայաթ-Նովա), անձնանունների, աշխարհագրական անունների, հանրագիտական և այլ կարգի բառարանները:

ՀՆՁՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՀՆՁՅՈՒՆԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ, ՈՒՂՂԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՀՆՁՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ա. Ընդհանուր գիտելիք

Հայտնի է, որ լեզուն ձևի և բովանդակության մի միասնական ամբողջություն է, որը ծառայում է իբրև մարդկանց միջև մշտապես տեղի ունեցող հաղորդակցման միջոց, իբրև մտքերը միմյանց հետ փոխանակելու գործիք:

Ձևը լեզվի կառուցվածքում հանդես է գալիս հնչյունների կերպարանքով, որոնք ըստ էության առանձին-առանձին վերցրած աննշանակ են, բովանդակություն չունեն: Բայց որոշակի հետևողականությամբ միմյանց հետ կապակցվելով ու շարահարվելով՝ դառնում են նշանակային ձևեր՝ բովանդակություն արտահայտողներ: Ուրեմն, փաստորեն լեզվի՝ ձևային նախնական տարրերը միայնակ ձևական միջոցներ և միայն նյութական տարրեր են նշանակային ձևերի կառուցման համար. օրինակ, շ և ու հնչյունները աննշանակ ձայնային տարրեր՝ նյութական ձևեր են, բայց որոշակի դասավորությամբ առաջ են բերում երկու նշանակային ձևեր՝ շուն և ու: Ուրեմն, հնչյունները լեզվի նյութական այն եզրագույն միավորներն են, որոնք աննշանակ ձևեր են, բայց որոնք ծառայում են իբրև միջոց նշանակային ձևեր կազմելու և այդ ձևերը միմյանցից տարբերակելու համար:

Նշանակային ձևերը ձևույթներ են, բառերը, բառակապակցությունները, նախադասությունները, որոնք ձև ու կեր-

պարանք են ստանում, կառուցվում ու տարբերակվում են հենց շնորհիվ այդ աննշանակ հնչյունների, որոնք հազարավոր բազմազան շղթայավորումներ են ստեղծում մեր նույնպիսի հազարավոր մտքերը արտահայտելու, հաղորդելու համար։ Սակայն այդ շղթայակցումները անիմաստ կլինեին ու չէին տարբերակվի, եթե որևէ բովանդակություն արտահայտելու համար հնչյունները հանդես չգային որոշակի կայուն շարահարումով։ օրինակ՝ այգի բառը ընդհանրական նշանակություն ու ճանաչում կստանա միայն այն պարագայում, երբ ա, յ, գ, ի հնչյունները միշտ միևնույն շարահարանքով հանդես գան, այլապես իմաստակիր միավորը կդառնա անբովանդակ ձև։ յագի, գիայ, իգյա և այլն։ Այսպես էլ ձուկ, առն, շուն, բուն, լուռ մշտապես միևնույն ձևով հանդես եկող բառերը փոփոխելիս կստացվեն կա՛մ անիմաստ հնչյունաշարքեր և կամ պատահականորեն մի այլ բառ, որ տարբերվում է նրանցից։ օրինակ՝ կուծ, նուտ, նուշ, նուֆ, ռուվ շարքում պատահականորեն մի բառ միայն ստացվեց (նուշ), մնացածները աննշանակ հնչյունակապակցություններ են։

Հնչյունները թվով սահմանափակ են, սակայն փոփոխական կապակցություններով առաջ են բերում իրարից զանազանվող բազմահազար նշանակային միավորներ։ Շնորհիվ այդ զանազանությունների ու տարբերությունների է, որ տրվյալ լեզվով խոսողները ճանաչում են բառերը։ Տարբերությունն է տվյալ դեպքում ճանաչման միջոցը։ շուն և նուշ կազմված են միևնույն հնչյուններից, բայց դասավորման զանազանությամբ դրանք ճանաչվում են իբրև առանձին նշանակային միավորներ։ իսկ սառ և ֆառ բառերը ճանաչվում են իբրև առանձին նշանակային միավորներ մի հնչյունի զանազանությամբ միայն։

բ. Հնչյունաբանությունն իբրև գիտակարգ

Լեզվի առանձին հնչյունները միմյանցից զանազանվում են որոշակի կերպով։ այդ կարելի է ստուգել և՛ մեքենայական գրանցումների միջոցով, և՛ սովորական գրառումով։

Մեքենայական միջոցներով գրանցված որևէ խոսք ժապավենի վրա կարելի է կտրատել առանձին լսվող հնչյունների և ուսումնասիրել: Գրության մեջ այդ առանձնացումները երեւում են տառերի ձևով:

Առանձին հնչյունների ինքնուրույն գոյությունը ճանաչվել է մարդկանց կողմից մինչև գրությունը և մեքենայական սարքավորումները: Հենց այն բանը, որ բացարձակ անգրագետ մարդը զանազանում է դուր և անուր բառերը, նշանակում է՝ նա տարրորոշում է դ-ն և-ից, ալլապես իմաստակիր դուր և անուր բառերը չէին կարող ճանաչվել իբրև առանձին նշանակալիք միավորներ (այս բառերի նշանակալիք տարբերությունը առաջանում է դ, և երկու իրար շատ մոտիկ հնչյունների հակադրությամբ: Այս նշանակում է, որ հնչյունների անկախ գոյությունը լեզվի մեջ ճշգրիտ իրողություն է և ոչ թե վերացական ընկալում: Հնչյուններ ուսումնասիրողը գործ ունի նյութական, իրական երևույթի հետ:

Հնչյունի նյութը օդի տատանումներն են, որոնք մեր արտասանական գործարանի բարդ համակարգում ձևավորվում են իբրև առանձին հնչական միավորներ: Միևնույն նյութից գոյանում են բազմաթիվ տարբերակվող միավորներ՝ շնորհիվ մեր արտասանական գործարանի նուրբ դիրքավորումների:

Լեզվի հնչյունները, ինչպես արդեն ասվեց, ֆիզիկական երևույթ են, ունեն ֆիզիկական հատկություններ: Հնչյունները առաջանում են թոքերից եկող օդի հոսանքի շնորհիվ, որ տատանում է կոկորդում գտնվող մեր զույգ ձայնալարերը և առնչվում մեր արտասանական գործարանի բարդ համակարգի մասերի հետ, որոնք բազմազան դիրքավորումներով բազմազան ձև ու որակ են տալիս նրանց:

Իբրև ֆիզիկական երևույթ լեզվի հնչյունները ունեն բարձրություն, ուժ, տեղություն, թափ, ձայն, աղմուկ և այլ հատկություններ: Հնչյունների այս հատկությունները զուտ արտասանական և լսողական հատկություններ են, և հնչյունների ուսումնասիրության այդպիսի մոտեցում կատարվում է արտասանական ու լսողական գործընթացի տեսանկյունից:

Հնչյունները ուսումնասիրվում են նաև մարդակազմական

ու բնախոսական տեսանկյունից. այս դեպքում մենք գործ ունենք մեր արտասանական բարդ գործաբանի կառուցվածքի ու նրա գործունեության հետ: Այստեղ նկարագրվում են արտասանական գործաբանի մասերը առանձին-առանձին. նրանց տեղը, դիրքը, յուրաքանչյուր հնչյունի արտաբերման համար նրանց ունեցած մասնակցության չափն ու աստիճանը և նրանց դերը հնչյունի այս կամ այն հատկության առաջացման գործում:

Հնչյունները ուսումնասիրվում են նաև ըստ իրենց կատարած դերի, այսինքն՝ իբրև լեզվի իմաստային կազմը ձևավորող և հաղորդող միջոցների: Ինչպես վերևում տեսանք, երբեմն մի հնչյունը դառնում է իմաստակիր միավոր. հայերենում իմաստակիր միավորներ կարող են դառնալ ի, ու, օ, մ, ս, ֆ, ն, ը, է, տ և այլ հնչյուններ. համեմատիր՝ պատպատի, մառդ-մառդու, աստված-աստծու, գրեմ-գրես, գրեմ-գրեմ և այլն: Շնորհիվ այս հանգամանքի խոսքը տարրորդվում է հնչյունական անկախ միավորների, և այդ միավորները հակադրվում են միմյանց: Այս դեպքում ուսումնասիրությունը գործ ունի ոչ թե հնչյունների ֆիզիկական հատկությունների, նրանց ձևավորող նյութի ու միջոցների հետ, այլ առնչվում է հնչյունների, իբրև իմաստակիր միավորների, հասարակական դերի հետ: Եթե ուսումնասիրության նախորդ երկու մոտեցումները առաջին հերթին վերաբերում են ֆիզիկային և բնախոսությանը, ապա այս վերջինը զուտ լեզվաբանական մոտեցում է և շատ ավելի կարևոր է:

Հնչյունների ուսումնասիրության այս երեք մոտեցումները միասնաբար կոչվում են հնչյունաբանություն. սակայն շնորհիվ մեքենայական սարքերի արտակարգ զարգացման և հնչյունների բազմազան հատկությունների մանրակրկիտ ուսումնասիրության, այժմ հնչյունաբանության ընդհանուր գիտակարգը տարբերակվել է: Հնչյունների նյութական հատկությունները ուսումնասիրող գիտությունը կոչվում է հնչյունախոսություն, որի մեջ է ներառվում նաև բնախոսական հատկությունների ուսումնասիրությունը. իսկ հնչյունների հասարակական դերի՝ նրանց իբրև իմաստակիր միավորների

ստեղծելու միջոցի ուսումնասիրությունը առանձնացել է որպես առանձին նոր գիտակարգ՝ հնչույթաբանություն։ Այս վերջինը զուտ լեզվաբանական գիտակարգ է, որին այժմ մեծ տեղ է ուշադրություն են հատկացնում։

գ. Հնչույթ

Ասվեց, որ լեզվաբանության համար ամենից կարևորը հնչյունի այն կողմն է, որ առաջ է բերում իմաստակիր միավորներ և իբրև այդպիսին ունի հասարակական դեր ու նշանակություն։ Հնչյունի իմաստակիր լինելու հանգամանքը երկու ձևով է հանդես գալիս՝ անմիջական և կարողական։ Մենք արդեն տեսանք, որ հայերենի մի շարք հնչյուններ կազմում են ձևույթներ և նույնիսկ անկախ բառեր (ու շաղկապ, սեռականի, տրականի վերջավորություն, հրամայականի վերջավորություն)։ սա հնչյունի՝ իբրև իմաստակիր միավորի անմիջական դերն է, որ ծառայում է նաև հնչյունները միմյանցից զատելու իբրև անկախ միավորներ։ օրինակ՝ մարդու ձևի մեջ ու-ն հանդես է գալիս իբրև սեռական ու տրական հոլովների բերականական իմաստների արտահայտիչ և մարդու ձևը հակադրում է մարդ ձևին, որտեղ այդ ու-ն գոյություն չունի։ դրանով էլ հենց այն առանձնանում է իբրև անկախ միավոր։ Եկա, եկա՛ր, եկավ բայաձևերի մեջ ա, ր, վ հնչյունները նույնպես իմաստակիր միավորներ են։ ա-ն անցյալ կատարյալի առաջին դեմքի վերջավորությունն է և առանձնանում է իբրև անկախ հնչյունական միավոր, որովհետև հայերենում կա նույն բայի եկ ձևը, որ հրամայական է։ Այնուհետև մյուս ձևերի հակադրությունը հեշտ է։ Բ հնչյունը երկրորդ դեմքն է որոշում, վ հնչյունը՝ երրորդ։ Երբ այստեղ այդ հնչյունները իրենց իմաստակիր լինելու հանգամանքով ճանաչվում են իբրև անկախ հնչյունական միավորներ, այնուհետև նրանք կարող են առանձնանալ նաև այն պարագայում, երբ անմիջականորեն իբրև իմաստակիր միավորներ հանդես չեն գալիս։

Սակայն հնչյունները գիտակցվում են որպես լեզվական միավորներ նաև առանց անմիջական իմաստակրության

Հանգամանքի: Այդ դեպքում իմաստակրությունը անմիջական չէ, այլ կարողական, որ հանդես է գալիս երկու տեսակ հակադրությամբ. այդպիսի հնչյունները մի դեպքում հակադրվում են նույն շարքի իմաստակիր հնչյուններին և առանձնանում, մյուս դեպքում դառնում են իմաստատար բերակիչ գործոնների տարբեր ձևայինների համար, և հակադրությունը տեղի է ունենում ձևայինների ոլորտում. օրինակ՝ բոկ, բող բառերի դ, ք և կ հնչյունները հայերենում իմաստակիր չեն, բայց մենք կ և դ հնչյունները զատում ենք միմյանցից, որովհետև դրանք են այս երկու տարբեր իմաստների արտահայտող բառերի իմաստատարներին: Դա նույնպես իմաստակրության դեր է, միայն ոչ անմիջական, այլ կարողական:

Այդ նույն ձևով կարող ենք ճանաչել նաև ք-ի ինքնությունությունը, եթե բոկ բառին հակադրենք բոկ-ը (բորեկ) բող-ին՝ գող-ը և ո-ի անկախությունը, եթե հիշյալ բառերին հակադրենք բակ և բաղ բառերը:

Այժմ տեսենք, թե ինչ հատկությունների շնորհիվ է, որ մենք այդ հնչյունները տարբերակում ենք միմյանցից: Ասացինք արդեն, որ հնչյունների նյութը թոքերից հոսող օդն է, որի տատանումներն էլ աղբյուրն են հնչյունների. սակայն այդ միևնույն օդը, ձայնավարերին շփվելով, կոկորդից անցնելով, լեզվին, քիմքին, բերանին ու քթի խոռոչների, շրթունքների և արտասանական գործարանի այլ մասերի հետ առնչվելով՝ զանազան հատկություններով է օժտում հնչյունները: Այդ հատկություններն են աղմուկագուրկ լինելը, աղմուկի և ձայնի միասնությունը, միայն աղմկավորությունը, հնչյունի գոյության տեղայնությունը, շարքը. եղանակը (շփում, պայթում), լեզվի դիրքավորումը, շրթնախնայումը, որոնց շնորհիվ էլ զանազանում ենք հնչյունները միմյանցից: Հնչյունի այս հատկանիշները կոչվում են տարբերակիչ հատկանիշներ. օրինակ՝ գ և կ բաղաձայնները մենք իրարից դանազանում ենք և այդ զանազանման շնորհիվ է, որ գող և կող բառերը ճանաչում ենք իբրև տարբեր իմաստակիր միավորներ. իսկ գ-ի և կ-ի զանազանությունը միայն մի հատկանիշի շնորհիվ է առաջանում. գ-ի արտաբերությանը ձայնավարերը մաս-

նակցում են, իսկ կ-ն գոյանում է առանց այդ մասնակցության. դրանց տարբերակիչ հատկանիշները միայն ձայնեղությունը և ոչ ձայնեղությունն են: Ս և Ղ հնչյունները ձայնագուրկ են. այդ առումով դրանք միևնույն հնչյուններն են, սակայն դրանք տարբերակվում են սուլակառություն ու շշականության հատկանիշներով: Պ-ն և Բ-ն ձայնեղության հատկանիշով միևնույն հնչյուններն են, սակայն դրանցից առաջինը ետնալեզվային ձայնեղ բաղաձայն է, իսկ երկրորդը՝ շրթնային ձայնեղ բաղաձայն: Ուրեմն դրանց տարբերակիչ հատկանիշն էլ գոյացման տեղայնությունն է: Սակայն հընչյունները ունեն նաև այնպիսի հատկանիշներ, որոնք տարբերակիչ հատկանիշի կամ նման դեր չեն կատարում:

Հայերենում Ե հնչվում էր բաց և փակ. բացն էր է, փակը՝ ե: Օրինակ՝ սէր և սեր (հին ուղղագրությամբ): Սակայն լեզվի զարգացման ընթացքում այդ հատկանիշը սկսեց դադարել տարբերակիչ լինելուց: Այժմ կաթի սեր և մառդկային սեր ոչ միայն նույն ձևով են գրվում, այլև արտաբերական տարբերակումը գրական լեզվով խոսողի համար անզգալի է. մինչդեռ արարատյան և մի շարք այլ բարբառների ներկայացուցիչների համար այդ փակության և բացության հատկանիշը տարբերակիչ հատկանիշ է: Նրանք որոշակի տարբերում են սէր և սեր, մէր և մեր, բէր (ոչխարների կիթ բերելը) և բեր, մէզ և մեզ:

Հայերենում կ, գ, ֆ ետնալեզվային բաղաձայնները ի, ե, յ հնչյուններից առաջ արտաբերվում են այնպիսի ուժեղ քմայնացումով, որ գրքով հայերեն սովորած մարդու՝ կիճ, գիճի, ֆեճ, կյաճ քառերի մեջ կ-ի ոչ քմայնացած արտաբերության խորթությունը անմիջապես զգացվում է: Ավելի խորթ կթվա, եթե կաթ, ֆող, գող քառերի կ, ֆ, գ հնչյունները արտաբերենք այնպես, ինչպես որ դրանք հնչվում են կիճ, ֆեճ, գյող քառերի մեջ՝ այսինքն կյաթ, ֆյոլ, գյոլ:

Փորձառական հնչյունաբանությունը, ուսումնասիրելով միևնույն հնչյունի այլևայլ դիրքավորումները, հաստատում է, որ այդ միևնույն հնչյունը, ասենք տ հնչյունը, տանել, տոնել, մատյան, տնկել, տուն, բանտ և այլ հարյուրավոր

զանազան հնչյունակապակցությունների մեջ նուրբ դրսևորումներ ունի, որոնք սովորական ականջով լսելի չեն:

Թիֆլիսեցի հայը առյուծ, ագռավ բառերը արտասանում է արյուծ, ագրավ՝ այսինքն ռ-ն ր է արտասանում: Մեր մի շարք բարբառներում ք, գ, դ, ձ, ջ ձայնեղները բառասկզբում հնչվում են շնչեղ քն, գն, դն, ձն, ջն: Այդ բարբառներով խոսողները հաճախ հիշյալ շնչեղ ձայնեղները փոխադրում են գրական լեզու՝ այսինքն գրական լեզվով խոսելիս էլ ք, գ, դ, ձ, ջ արտաբերում են իբրև քն, գն, դն, ձն, ջն: Բայց այդպիսի արտաբերության վրա ոչ ոք ուշադրություն չի դարձնում:

Այդ թվարկվածները նույնպես հնչյունական հատկանիշներ են, բայց դրանք այնպիսի հատկանիշներ են, որոնք տարբերակիչ արժեքից զուրկ են, գրական լեզվով խոսողը բաճ, գոդ, ձոդ, ջուր բառերի առաջին ձայնեղները դ, ձ, ջ արտաբերի, թե քն, դն, ձն, ջն՝ բաճ, դոդ, ձոդ, ջուր բառերը նոր իմաստներ չեն ստանում, մնում են նույն բառերը միևնույն իմաստներով: Նույն ձևով Թիֆլիսեցի հայի արյուծ արտաբերության մեջ ր-ն իմաստազատիչ դեր չի կատարում, դա միևնույն ռ-ն է, միայն անհատական արտաբերությամբ ր դարձած:

Այսպիսով, հնչյունները ունեն բազմազան հատկանիշներ, դրանցից ոմանք իմաստատարբերակիչ հատկանիշներ են, իսկ մյուսները՝ ոչ տարբերակիչ, ոչ էական:

Այս վերջինները երկբնույթ են՝ դիրքային և անհատական: Տ-ի քմայնացումը մատչյալ բառի մեջ պայմանավորված է հարևան հնչյունների շարքում դրա գրաված տեղով՝ դիրքով: Իսկ թիֆլիսեցու ռ-ի ր արտասանությունը անհատական է, ճիշտ այնպես, ինչպես որոշ երեխաներ անկարող են շ արտաբերել և դրա փոխարեն ս են արտաբերում (տվյալ դեպքում թիֆլիսեցին ռ չի կարողանում հնչել): Կարող են նաև անհատականն ու դիրքայինը միասնաբար հանդես գալ. այդպիսին է ք, գ, դ, ձ, ջ ձայնեղների բառասկզբում քն, գն, դն, ձն, ջն արտաբերությունը, որ հատուկ է միայն որոշ մարդկանց, որոնք իրենց բարբառի ազդեցությամբ բառասկզբի այդ ձայնեղները շնչեղացնում են:

Հնչյունական այն հատկանիշները, որոնք իմաստազատիչ

ու տարբերակիչ դեր են կատարում, հնչույթային հատկանիշներ են. հնչույթի հասկացությունը հիմնված է հնչյունական այդ տարբերիչ հատկանիշների վրա. հնչույթը այս տարբերակիչ, իմաստազատիչ հատկանիշների ամբողջությունն է, և շնորհիվ այն բանի, որ ունի իմաստազատիչ տարբերակիչ հատկանիշ, խոսքի հոսանքի մեջ առանձնանում է իբրև ինքնուրույն հնչյունական նվազագույն միավոր:

Քանակով իմաստատարբերիչ հատկանիշները սահմանափակ են. իսկ ոչ իմաստատարբերիչ հատկանիշները՝ բազմաթիվ՝ կապված այս կամ այն հնչյունի բազմաթիվ դիրքավորումների և բազմահազար խոսողների արտաբերական անհատականությունների հետ: Այս վերջինները հնչույթային արժեք չեն ներկայացնում և միայն հնչույթային երանգներ են, որոնք շատ հաճախ սովորական ականջով լսելի չեն: Սովորական ականջով լսելի չլինելով՝ այդ երանգները դառնում են դժվար ուսումնասիրելի: Դրանք այժմ ուսումնասիրվում են նուրբ մեքենայական սարքերով:

Սակայն հնչույթը իրանում է հենց այդ բազմաթիվ երանգների դրսևորումով, որոնք միասնանում են հնչույթի մեջ իբրև մասնակի երևույթներ ընդհանուրի մեջ: Հնչույթը ընդհանուր է, որ գոյություն ունի մասնակի երևույթների մեջ: Հնարավոր է, որ հնչույթը իր բոլոր դիրքերում (մութ, թմրուկ, կաթ, կրթություն, կթել և այլն և այլն) ոչ մի մասնակի դրսևորման հետ համընկնում չունենա՝ այսինքն հազարավոր դիրքավորումների ք-երը ոչ մի դեպքում չհամընկնեն այն ք-ին, որ մենք արտաբերում ենք անկախ որևէ կապակցությունից, սակայն այդ անկախ ք-ն, որ մենք վերացարկում և ընդունում ենք իբրև իմաստազատիչ ու տարբերակիչ հնչյունական միավոր, գոյանում է այդ բազմահազար ք-երի կիրառությամբ, դրանց իրացի դրսևորմամբ, ուր նա առանձնանում է իբրև հնչյունական անկախ միավոր, որ կարողական և անմիջական ձևով կապված է իմաստի հետ: Իբրև այդպիսին, այն նվազագույն անբաժանելի միավոր է և կատարում է ձևավորման և ճանաչողական դեր՝ հակադրվելով իր նմաններին:

Հնչույթը լեզվական համակարգի այն անտարրորոշելի

անկախ վերացականացված ընդհանուր միավորն է, որ կարողականորեն կապված է իմաստի հետ, ձևավորում է իմաստային միավորները և տարբերակում դրանք իրարից՝ դարձնելով հաղորդակցման համար հնարավոր ձև:

դ. Հայերենի հնչույթները

Հնչույթները ամենից առաջ հակադրվում են միմյանց իբրև ձայնավորներ ու բաղաձայններ: Սրանք միմյանցից զանազանվում են մի շարք հատկանիշներով: Ամենից առաջ ձայնավորները բաղաձայններից տարբերվում են իրենց ձայնային հատկանիշներով. ձայնավորները արտաբերվում են ձայնալարերի ուժգին թրթռոցով, որ տեղի է ունենում թոքերից եկող օդի հոսանքի շնորհիվ: Ծիշտ է, կան բաղաձայններ էլ, որոնց արտաբերմանը ևս մասնակցում են ձայնալարերը (ձայնորդները և ձայնեղ բաղաձայնները), բայց սրանց հիմնական որակական հատկանիշը աղմուկն է, որ առաջանում է արտասանական մյուս գործարանների ու օդի հոսանքի սերտ առնչականությամբ: Մինչդեռ ձայնավորների հիմնական որակական հատկանիշը ձայնն է՝ աղմուկի աննշան քանակով:

Այնուհետև, ձայնավորների արտաբերությունը որոշակի տեղայնացված չէ, ինչպես բաղաձայններինը. օրինակ՝ պ բաղաձայնը արտաբերվում է շրթունքների հպումով ու պայթուժով. սրա արտաբերման տեղը որոշակի է (շրթունքները), իսկ ձայնավորները այդպիսի որոշակի տեղ չունեն, որովհետև արտաբերական գործարանները սրանց արտաբերման ժամանակ արգելքներ չեն հարուցում, այլ սրանց ձևավորման համար թողնում են ընդարձակ տարածություն: Այդ է պատճառը, որ բաղաձայնները կոչվում են տեղայնացած հնչյուններ, իսկ ձայնավորները՝ ոչ տեղայնացած:

Ձայնավորները բաղաձայններից տարբերվում են նաև իրենց դերով. դրանք վանկարար կամ վանկակազմիչ հնչյուններ են, իսկ բաղաձայնները զուրկ են այդ հատկությունից, դրանք վանկարար չեն. կարող են մտնել վանկի մեջ իբրև վանկի բաղադրիչ, բայց վանկը գոյանում է նաև առանց նրանց

մասնակցութիւն. ասա բառի առաջին վանկը միայն ա-ից է կազմված, ա-աւ, իսկ ա-ն հարում է հաջորդ ա-ին, որովհետեւ առանձին իրեր վանկ հանդես գալ չի կարող:

ե. Ձայնավորներ

Հայերենի ձայնավորների արտաբերման տեղը բերանի խոռոչն է. քթի խոռոչը դրանց արտաբերմանը չի մասնակցում, ուստի և հայերենը չունի ոնգային ձայնավորներ: Ձայնավորների արտաբերման հիմնական գործակիցը լեզուն է, որ բերանի խոռոչում արտաբերման ժամանակ իր երեք մասերի նուրբ դիրքավորումներով ձևավորում է տարբեր ձայնավորները: Լեզվի գործունեութանը զուգընթաց դրանց արտաբերութանը մասնակցում են նաև շրթունքները: Ըստ այդմ ձայնավորները հանդես են գալիս երեք տարբերակիչ հատկանիշներով՝ 1) շարքերով (լեզվի առաջին մաս, միջին մաս, ետին մաս), 2) լեզվի յուրաքանչյուր մասի բարձրացումներով՝ վերին բարձրացում, միջին բարձրացում և ստորին բարձրացում և 3) շրթնայնացմամբ: Ձայնավորները ունեն նաև ալլ հատկանիշներ՝ բարձրութուն, տեղանքութուն, ուժգնութուն և ալլն, բայց սրանք մեր ձայնավորների համար տարբերակիչ հատկանիշներ չեն, հնչւթային արժեք չունեն:

Ձայնավորների շարքային հատկանիշը առաջանում է լեզվի հորիզոնական շարժումով դեպի առաջ, ընդ որում առաջին շարքի ձայնավորների արտաբերման ժամանակ մասնակցում է լեզվի առաջին մասը, իսկ ամբողջ լեզուն ձգվում է դեպի առաջ, մյուս ձայնավորներն արտաբերելիս լեզուն համեմատաբար պակաս է ձգվում, և համապատասխանաբար ըստ առանձին մասերի արտաբերվում են ձայնավորները՝ միաժամանակ լեզվի ձգվածութան նուրբ արտաբերությամբ. ետին շարքի ձայնավորները արտաբերվում են լեզվի ամենասակավ ձգվածությամբ:

Երբ լեզուն ուղղահայաց է շարժվում, ապա առաջ է գալիս բարձրացման հատկանիշը. ամենավերին բարձրացումով արտաբերվում է ու-ն:

Շրթնայնացումը կատարվում է շրթունքների կլորացումով

ու առաջ ձգվելով, որի շնորհիվ բերանի արձագանքարանք
երկարում է:

Հայերենի ձայնավորներն են ա, է, ը, ի, օ, ու, որոնցից
հտին շարքի ձայնավորներն են ա-ո (օ), ու, առաջին շար-
քին են պատկանում է (է), ի, միջին շարքի ձայնավոր է
միայն ը-ն:

Վերին բարձրացման ձայնավորներն են ի, և լ, միջին
բարձրացմանն են պատկանում է, ը, ո, իսկ ստորին բարձ-
րացման ձայնավոր է միայն ա-ն:

Շրթնային ձայնավորներ են միայն ո և ու:

Ա ձայնավորը արտաբերվում է բերանի լայն բացվածքով,
բերանի այսպիսի բացվածքը ամենալայնն է մյուս ձայնա-
վորների արտաբերման բացվածքների համեմատությամբ:
Լեզուն ոչ լայն փովածքով և հիմքով մի քիչ հտ պառկում է
բերանի ներքին մասում և ծայրով հենվում է ստորին առամ-
նաշարին: Շրթունքները բոլորովին չեզոք դիրք են զբաղում,
ոչ կլորանում են դեպի առաջ և ոչ էլ ձգվում են դեպի կող-
քերը: Լեզվի հտին մասը ամենաքիչ չափով բարձրանում է
դեպի փափուկ քիմքը: Շեշտավոր ա-ի դեպքում լեզուն հա-
մեմատաբար ավելի է բացվում ու իջնում ցած, և ա ձայ-
նավորը արտաբերվում է աննշան չափով ավելի երկար, որ
մեր լեզվի համար հնչույթաբանական արժեք չի ներկայաց-
նում:

Ն(է) ձայնավորը արտաբերվում է բերանի բացվածքի
որոշ նեղացումով (ա-ի համեմատությամբ): Լեզուն ամբող-
ջովին լայնանում է և փովում դեպի առաջ՝ բարձրանալով
միջին աստիճանի: Լեզվի առաջին մասը կաշում է ներքին
ատամնաշարին՝ ծայրի որոշ բարձրացումով, միջին մասը
ա-ի համեմատությամբ մի քիչ բարձրանում է դեպի կոշտ
քիմքը, իսկ հտին մասը իջնում է: Շրթունքները ա-ի արտա-
բերման համեմատությամբ որոշ չափով կողք են քաշվում:
Ն-ի հիմնական երանգը առաջին շարքի միջին բարձրացման
ոչ շրթնայնացած ձայնավորի երանգն է:

Հիմնական երանգով ե-ն հնչում է բառասկզբում ու բա-
ռավերջում: Բառամիջում նույնպես պահպանում է իր հիմ-
նական երանգը սեբ, աեբ, կեգ, սեգ, դեգ և այն բառերի

մեջ, որոնք ըստ հին ուղղափառության է-ով էին գրվում: Իսկ այնպիսի բառերի մեջ, ինչպիսիք են կեռ, բեռ, տեղ, նեղ, առեղ, գունեղ, գրել և այլն, է-ն արտաբերվում է ավելի բաց կամ լայն: Այդ զանազանությունը ավելի պարզ զգացվում է, երբ արտաբերում ենք գրում եմ և գրում է:

Ը ձայնավորը միջնալեզվային միջին բարձրացման ձայնավոր է: Մեր ձայնավորների մեջ ամենից թույլը ը-ն է: Ը-ն արտաբերվում է բերանի նեղ բացվածքով. շրթունքները ետ են գնում: Լեզուն կծկվում է և ծայրով թույլ հպվում է ներքին ատամնաշարի հիմքին: Առաջին մասը իջնում է, իսկ միջին մասը քիչ բարձրանում է դեպի կոշտ և փափուկ քիմքերի սահմանագիծը: Հիմնական երանգով միջին կամ խառն շարքի միջին բարձրացման ձայնավոր է: Ը ձայնավորը ուժեղ է հնչվում և շեշտ է առնում բնաձայնական բառերի ու ձայնարկությունների մեջ:

Ի-ի արտաբերությունը կատարվում է նույնպես բերանի նեղ բացվածքով, շրթունքները ետ են ձգվում: Լեզվի առաջին մասը զգալի չափով բարձրանում է, լեզուն մասամբ առաջ է ձգվում և ծայրով հենվում է ներքին ատամնաշարի հիմքին: Մրա հիմնական երանգը առաջին շարքի ոչ շրթնայնացած, վերին բարձրացման ձայնավորությունն է:

Օ-ն արտաբերվում է բերանի միջին չափի բացվածքով, իսկ շրթունքները քիչ առաջ են ձգվում և կորանում են լայն բացվածքով: Լեզուն ամբողջովին ետ է կծկվում, ծայրը առանց դիպչելու ատամնաշարին ցած է կախվում: Ցած են կախվում նաև լեզվի առաջին և միջին մասերը, իսկ ետին մասը բարձրանում է, բայց ոչ այնչափ, որքան ու-ի բարձրացումն է: Օ-ի հիմնական երանգը ետին շարքի, միջին բարձրացման շրթնայնացած ձայնավոր լինելն է:

Ու-ն արտաբերվում է բերանի նեղ բացվածքով: Շրթունքները կլորվում, նեղանում և ձգվում են դեպի առաջ՝ կազմելով մի նեղ անցք: Լեզուն ամբողջովին ետ է քաշվում, ծայրը իջնում է ցած և հեռանում ներքին ատամնաշարից. լեզվի առաջին ու միջին մասերը բարձրանում են դեպի կոշտ քիմքը, իսկ ետին մասը ավելի է բարձրանում դեպի փափուկ քիմքը, քան օ-ի արտաբերման ժամանակ: Ու-ի արտաբեր-

ման հիմնական երանգը ետին շարքի, վերին բարձրացման շրթնայնացած լինելն է. օ-ից զանազանվում է իր բարձրությամբ և ուժեղ շրթնայնացումով:

Ձայնավորները կարող են տարբերակվել նաև իրենց գործածության ոլորտով: Ա ձայնավորը հանդես է գալիս բոլոր դիրքերում՝ բառասկզբում, բառամիջում, բառավերջում, անշեշտ և շեշտավոր վանկերում, բաղաձայններից ու ձայնավորներից առաջ և հետո: Անշեշտ վանկում ա-ի անկումը զրական լեզվի համար պատահական կամ խոսվածքներից անցած երևույթ է և ոչ կանոնիկ ֆաղաֆ - ֆաղֆենի, աբֆա - աբֆենի, ցակատ-ցակտի, տղա-տղի (կանոնիկ է տղայի):

Բառասկզբում մաքուր է քիչ բառերում է հանդես գալիս. էգ, էշ, է (էություն, էական, էպես, էի, էիր, էր, էինք, էիք, էք), մնացած բառերում է-ն առաջանում է ուրիշ հնչյուններից և ծագում է ժողովրդախոսակցական հողի վրա. էգուց (այգուց), էս, էդ, էն, էսպես, էդպես և այլն (այստեղ նկատի չեն առնվում փոխառությունները):

Անշեշտ վանկերում Ե (է)-ն հաճախ փոխարինվում է ի-ով. տեր-սիրո, տեր-տիրական, գես-գիսավոր և այլն:

Ը-ն բառավերջում երբեք չի լինում, բառավերջում այն միայն ձևույթի (հոդ) արժեք ունի: Ը-ն հազվադեպ է լինում նաև շեշտված վանկերում: Ը-ն այլ ձայնավորների հետ ոչ մի կապակցություն չի կազմում՝ այսինքն չի նախորդում կամ հաջորդում որևէ ձայնավորի:

Ձայնավորների աղյուսակ

Լեզվի դիրքը	Ետին շարք			Միջին շարք	Առաջին շարք
	ոչ շրթնային	շրթնային	ոչ շրթնային	ոչ շրթնային	
Ստորին բարձրացում	—	•	•	•	•
Միջին բարձրացում	—	•	•	•	•
Վերին բարձրացում	—	•	•	•	•

վ. Բաղաձայններ

Ժամանակակից հայերենի բաղաձայններն են բ, գ, դ, զ, թ, ժ, լ, խ, ժ, կ, հ, ձ, ղ, ն, մ, յ, ն, շ, չ, պ, ջ, ո, ս, վ, տ, ր, ց, փ, ֆ, փ: Այս երեսուն բաղաձայնները միմյանցից զանազանվում են որոշ հատկանիշներով՝ արտաբերման տեղով, արտաբերման եղանակով, ձայնաղմկային հարաբերությամբ և կազմությամբ:

Ըստ արտաբերման տեղի բաղաձայնները լինում են շրթնային, առաջնալեզվային, միջնալեզվային, ետնալեզվային:

Ըստ արտաբերման եղանակի մեր բաղաձայնները լինում են պայթեկան, շփական և պայթաշփական: Իսկ ձայնաղմկային հարաբերությամբ ունենք խուլ, ձայնեղ և ձայնորդ բաղաձայններ:

Կազմությամբ մեր բաղաձայնները պարզ են և բարդ:

Այս 4 հատկանիշներն էլ մեր բաղաձայնների համար իմաստազատիչ և տարբերակիչ դեր են կատարում:

Շրթնային բաղաձայններն են բ, պ, փ, մ և վ, ֆ: Սրանցից մաքուր շրթնային են բ, պ, փ, մ, որոնք արտաբերվում են միայն վերին և ներքին շրթունքների մասնակցությամբ և կոչվում են երկշրթնային, իսկ վ և ֆ արտաբերվում են ներքին շրթունքի և վերին ատամնաշարի մոտիկությամբ և կոչվում են շրթնատամնային:

Ինչպես ձայնավորների, այնպես էլ բաղաձայնների արտաբերության ժամանակ լեզուն ամենաեռանդուն դերի մեջ է գտնվում՝ իր երեք մասով մասնակցում է այս վերջինների արտաբերմանը: Ըստ այդ երեք մասերի մասնակցության լեզվային բաղաձայնները լինում են՝ առաջնալեզվային, միջնալեզվային, ետնալեզվային: Առաջնալեզվային բաղաձայններն են դ, տ, թ, ն, ս, շ, ժ, ծ, ձ, ո, ր, ն, չ, ջ: Միջնալեզվային բաղաձայն է միայն հայերեն յ բաղաձայնը: Ետնալեզվային են կ, գ, ֆ, խ, ղ: Ունենք նաև կոկորդային բաղաձայն ն:

Առաջնալեզվային բաղաձայնները ըստ լեզվի ծայրային մասի դիրքի բաժանվում են 3 ենթախմբի՝ ներքնատամնա-

յին, վերնատամնային և վերնային: Ներքնատամնային առաջնալեզվային բաղաձայնները արտաբերելիս լեզվի ծայրը իջնում է ցած, համարյա կաշում ներքին ատամնաշարին: Այդպիսի բաղաձայններ են ա, գ: Վերնատամնային են կոչվում այն առաջնալեզվային բաղաձայնները, որոնց արտաբերման ժամանակ լեզվի ծայրը բարձրանում մոտենում կամ հպվում է վերին ատամնաշարին կամ կոշտ քիմքին: Այդպիսի բաղաձայններ են վ, ա, ք, ն, լ, ճ, շ, ջ, ց: Վերնային են կոչվում այն առաջնալեզվային բաղաձայնները, որոնց արտաբերման ժամանակ լեզվի ծայրը բարձրանում և թեթև ծալվում է դեպի վեր: Այդպիսի բաղաձայններ են շ, ծ, բ:

Միջնալեզվային յ-ն արտաբերվում է լեզվի միջին մասով, քմամեջով և կոչվում է նաև միջնաքմային:

Ետնալեզվային բաղաձայններն են կ, գ, ֆ, խ, դ:

Կոկորդային բաղաձայն է միայն ճ հագագը:

Ըստ արտաբերման եղանակի բաղաձայնները բաժանվում են երեք խմբի՝ փակվածքային (հպական), նեղվածքային և թրթռուն:

Փակվածքային բաղաձայնները հայերենում կոչվում են նաև պայթական բաղաձայններ, որոնց արտաբերման ժամանակ արտաբերական գործարանները հպվում են իրար և փակում օդի հոսանքի ճանապարհը. այդ փակվածքի ընթացքում որևէ ձայն չի առաջանում. ձայնը գոյանում է պայթման ժամանակ. օդի հոսանքի ուժեղ ճնշումով փակվածքը բացվում է և առաջանում է փակվածքի բաղաձայնը:

Փակվածքի բաղաձայնները երկու խմբի են բաժանվում՝ պայթականների և կիսապայթականների: Պայթականների արտաբերման ժամանակ պայթումը կատարվում է վայրկենաբար, օդը դուրս է մղվում միանգամից առանց որևէ շփման, իսկ կիսապայթականների արտաբերումը կատարվում է ոչ միանգամից. փակվածք տեղի է ունենում, սակայն բացվում է դանդաղ, և օդը դուրս է գալիս այդ աստիճանաբար բացվող հանգիստ հոսքով՝ առանց ճնշումի: Կիսապայթականները, որ կոչվում են նաև կիսաշփականներ, պայթականներին նմանվում են իրենց առաջին պահով՝ հպումով, և զանազան-

վում են երկրորդ պահով, որ պայթում չէ, այլ շփում. դան-
գաղ բացվող ճեղքից օդը քավելով դուրս է հոսում:

Հայերենի պայթական բաղաձայններն են ք, գ, դ, պ, կ,
ա, ք, փ, ֆ, մ, ն, իսկ կիսապայթականները կամ կիսաշփա-
կաններն են ծ, ճ, ձ, ջ և չ, ց:

Նեղվածքի բաղաձայնները արտաբերելիս փակվածք տեղի
չի ունենում. արտաբերական գործարանները մոտենում են
միմյանց՝ թողնելով նեղ մի անցք, որտեղից օդը հոսում է՝
շփվելով նեղվածք գոյացնող գործարանների պատերին: Այս
ձևով առաջացած հնչյունները կոչվում են շփականներ: Այս
վերջինների տևողությունը ավելի երկար է, քան պայթա-
կաններինը:

Հայերենի շփական բաղաձայններն են ս, զ, շ, ժ, վ, ֆ,
խ, դ և լ, յ:

Թրթռուն բաղաձայնների արտաբերման ժամանակ լեզվի
ծայրը ծավլում է դեպի վեր և մոտենում կոշտ քիմքին. օդի
հոսանքի ազդեցությամբ լեզվի ծայրը դողդողում է, որից
առաջանում են ր և ռ հնչյունները: Առաջինի արտաբերման
ժամանակ լեզվի ծայրի թրթռումը թույլ է, իսկ վերջինը
արտաբերվում է ուժեղ թրթռոցով:

Ըստ կազմության հայերենի բաղաձայնները պարզ են և
բարդ: Բարդ բաղաձայնները կազմված են երկու կամ երեք
հնչյունների տարրերից: Սրանք էլ բաժանվում են երկու խմբի՝
շնչեղ բարդ բաղաձայններ և շնչեղազուրկներ: Հայերենի
բարդ բաղաձայններն են փ, ք, ֆ, ծ, ձ, ճ, չ, ջ, ց: Շնչեղ են
փ, ք, ֆ, չ, ց, իսկ անշունչ են ծ, ձ, ճ, ն, ջ:

Ըստ ձայնի և աղմուկի հարաբերության հայերենի բա-
ղաձայնները բաժանվում են երկու խմբի՝ խուլերի և ձայնեղ-
ները: Խուլերը արտաբերվում են առանց ձայնալարերի մաս-
նակցության իսկ ձայնեղների արտաբերմանը մասնակցում
են նաև ձայնալարերը, որոնց թրթռման արդյունքը ձայնն է,
որ ամենից մաքուր արտահայտվում է ձայնավորների ար-
տաբերման ժամանակ:

Ձայնեղներն ու խուլերը զանազանվում են նաև արտաբե-
րական լարվածությամբ խուլերը արտաբերելիս մեր արտա-
բերական գործարանները ավելի են լարվում:

Ձայնեղներից առանձնանում են ձայնորդները, որոնք իրենց ձայնային հատկանիշներով մասամբ մոտենում են ձայնավորներին: Սրանք չունեն իրենց համապատասխան խուլերը և մեր լեզվում փոփոխություններ չեն կրում, պետք է ասել նաև, որ բացի յ-ից ձայնորդի դեր չեն կատարում:

Հայերենի խուլ բաղաձայններն են թ, խ, ծ, կ, հ, ն, շ, չ, պ, ս, տ, ց, փ, ք: Ձայնեղներն են՝ բ, գ, դ, զ, ժ, լ, ձ, մ, յ, ն, ո, ր: Սրանցից վերջին հինգը ձայնորդներն են:

Է. Բաղաձայնների արտաբերական բնութագիրը

Ինչպես տեսնում ենք, հայերենը հարուստ է բաղաձայն հնչյուններով, որոնք ունեն որոշակի համակարգ. պայթականները (չհաշված ձայնորդները) ունեն ձայնային հատկանիշների եռյակ համակարգ, իսկ շփականները՝ երկյակ: Այսպես՝ ունենք պարզ ձայնեղ պայթականներ բ, գ, դ, պարզ խուլեր պ, կ, տ և շնչեղ խուլեր փ, ք: Առաջին երկու խմբերը իրար հակադրվում են միայն ձայնային և ոչ ձայնային հատկանիշներով, իսկ երրորդ խումբը առաջինին հակադրվում է երկու հատկանիշներով՝ խլությամբ և շնչեղությամբ, երկրորդին՝ միայն շնչեղությամբ:

Շփական բաղաձայնները հակադրվում են ձայնային երկյակ հատկանիշներով՝ խլությամբ ս, շ, ֆ, խ և ձայնեղությամբ գ, ժ, վ, դ: Ժամանակակից հայերենում միայն կոկորդային հ-ն չունի իր զույգը՝ այսինքն չունենք ձայնեղ հ, որ տարածված է խոսվածքներում:

Զույգեր են կազմում նաև կիսաշփականները՝ ծ-ն, ձ-ը և ց-ը: Առաջինները՝ խուլ (տս, տշ), երկրորդները՝ ձայնեղ (դզ, դժ) և երրորդները՝ խուլ շնչեղ (թս, թշ): Այս դեպքում նույնպես ունենք եռյակ հակադրություն՝ խլություն, ձայնեղություն, խուլ-շնչեղություն (պակասում է ձայնեղ շնչեղությունը, որ գործուն է մի շարք բարբառներում):

Երկշրթնային պայթական բաղաձայններն են պ, բ, փ, որոնք արտաբերվում են վերին և ներքին շրթունքների միմյանց հպումով. օդը դուրս մղվելով միանգամից բացում է փակվածքը, և ստացվում են երկշրթնային այս բաղաձայն-

ները։ Սրանց հիմնական զանազանությունը ձայնեղություն, ձայնազրկության և շնչեղության մեջ է։ Պ-ի արտաբերության ժամանակ ձայնալարերը միմյանցից հեռացած են լինում և մնում են անշարժ. օդը ազատ դուրս է մղվում մինչև շրթունքների փակվածքը։ Իսկ Բ-ի արտաբերման ժամանակ ձայնալարերը մոտենում են և դեպի դուրս եկող օդի հոսանքի ազդեցությամբ թրթռում, փ-ի արտաբերության դեպքում պ-ի արտաբերությանը միանում է ուժեղ կոկորդային հագագ (շունչ), որը մեր և խուլ աղմկային հնչյունն է։ Մեզ թվում է, թե փ-ի պայթման պահը թույլ է և շփականության ինչ-որ տարր կա փ-ի մեջ։ Պ-ի պայթումը ավելի ուժեղ է, քան Բ-ի և փ-ի պայթումները։ Վ-ն ունի լրացուցիչ աղմուկ պ-ի համեմատությամբ, իսկ պ-ն իր աղմուկով ավելի զորեղ է, քան Բ-ն։

Երկշրթնային է նաև մ ձայնորդը, որի արտաբերման ժամանակ փափուկ քիմքի ծածկոցը (փոքրիկ լեզվակ) իջնում է վար, բացվում է դեպի քթի խոռոչը գնացող անցքը, և օդը հոսում է նաև քթի խոռոչով՝ տալով մ-ին ռնգային երանգ։ Նախորդ երկշրթնային պայթականների համեմատությամբ մ-ի պայթումը շատ ավելի թույլ է և լարվածությունը պակաս, ըստ այդմ էլ աղմուկը քիչ է, աղմուկի վրա իշխում է ձայնը։

Շրթնատամնային բաղաձայնները (վ, ֆ) արտաբերվում են ներքին շրթունքի և վերին ատամնաշարի մոտիկությամբ։ Վերին ատամնաշարը իջնում, գրեթե փակվելու չափ մոտենում է քիչ կծկված և ետ քաշված ներքին շրթունքին՝ թողնելով նեղ ծեղկ, որտեղից օդը դուրս է հոսում շփվելով։ Վ-ն արտաբերվում է ձայնալարերի մասնակցությամբ, որից ստացվում է վ-ի ձայնեղությունը, իսկ ֆ-ի արտաբերության ժամանակ ձայնալարերը մնում են անշարժ, բայց դրա փոխարեն, օդի հոսանքը ավելի ուժեղ է, ուստի և աղմուկը շատ։ Օդի հոսանքի այդ ուժեղությունը զգացվում է վերին շրթունքով, որին դիպչում է օդի հոսանքը։

Առաջնալեզվային պայթական բաղաձայններն են դ, տ, ք։ Սրանց արտաբերության ժամանակ լեզվի առաջին մասը իր ծայրով կպչում է վերին ատամնաշարի և կոշտ քիմքի այն մասերին, ուր ատամների հիմքերն են, և օդի հոսանքի

ազդեցութեամբ փակվածքը բացվում է։ Այս խմբի պայթումը ավելի թույլ է, քան երկշրթնային պայթականների պայթումը։ Տ-ի արտաբերման ժամանակ ձայնալարերը բացված են և անշարժ, իսկ դ-ն արտաբերվում է ձայնալարերի թրթռումով, որից առաջանում է այս վերջինի ձայնեղութունը։ Թ-ի աղմուկը ա-ի համեմատութեամբ ավելի է մեծանում շնորհիվ քրաջուցիչ և հագագի, որ Թ-ն զանազանում է ա-ից։

Առաջնալեզվային պայթական է նաև ն ձայնեղը, որի արտաբերութեան ժամանակ լեզվի առաջին մասը հպվում է վերին ատամնաշարի հիմքին, և օդի հոսանքի ազդեցութեամբ հպվածքը թույլ պայթում է։ Ն-ի արտաբերութեանը մասնակցում են ձայնալարերի թրթռումները, և իջնում է փափուկ քիմքի ծածկոցը՝ բանալով քթի խոռոչի անցքը։ Դրա հետեւանքով այն ստանում է ռնգային երանգ, որովհետեւ արծագանքարանի դեր է կատարում նաև քթի խոռոչը։ Ն-ի աղմուկը քիչ է, որովհետեւ պայթյունը շատ թույլ է։

Առաջնալեզվային պարզ շփականներ են ս, զ, ժ, շ։ Սրանցից առաջին զույգի արտաբերման ժամանակ լեզվի առաջին մասը մոտենում է ներքին ատամնաշարի կտրիչների հիմքին. լեզվի ծայրը մի փոքր կախվում է, իսկ կողերը բարձրանում կաշում են կողատամներին՝ վերևից կազմելով ակոսիկներ։ Զ-ն արտաբերվում է ձայնալարերի թրթռոցով, իսկ ս-ն առանց դրանց, ուստի և զ-ն ձայնեղ է, իսկ ս-ն՝ խուլ։ Սրանց արտաբերութեան ժամանակ լեզվի առաջին մասի կողմերը բարձրանալով կազմում են կլոր ակոսիկներ, որտեղից օդը հոսելով առաջացնում է սուլոցի նմանվող աղմուկ, այդ պատճառով դրանք կոչվում են նաև սուլական շփականներ։ Ս-ն և զ-ն ներքին ատամնային բաղաձայններն են։

Շ-ն և ժ-ն, հակառակ ս-ի և զ-ի, վերնատամնային են. սրանց արտաբերութեան ժամանակ լեզվի ծայրը բարձրանում է դեպի վերին ատամնաշարի հիմքերը և կոշտ քիմքի առաջամասը, լեզվի ետին մասը բարձրանում է դեպի կոշտ քիմքը, իսկ միջին մասը բոլորովին իջնում է ներքև. կազմվում է երկու ճեղք լեզվի առաջին և ետին մասերում (միջին մասը իջած է)։ Երբ օդը հոսում է այդ երկու ճեղքերով, առաջանում է մի աղմուկ, որ նման է շշշունի, ուստի և

դրանք կոչվում են շշական բաղաձայններ: Սրանց արտաբերության ժամանակ շրթունքները մասամբ առաջ են ձգվում, իսկ սուլականների արտաբերման ժամանակ շրթունքները ետ են գնում:

Ժ-ի արտաբերությանը մասնակցում են նաև ձայնալարերը, իսկ շ-ն արտաբերելիս ձայնալարերը հանգիստ են մնում: Ժ-ն ձայնեղ շփական է, իսկ շ-ն՝ խուլ: Սրանք զանազանվում են նաև ուժգնությամբ. շ-ն իբրև խուլ ավելի ուժգին է արտաբերվում:

Առաջնալեզվային բաղաձայններ են նաև լ, ր ձայնորդները: Լ-ի արտաբերման ժամանակ լեզվի առաջին մասը բարձրանում և սեղմվում է վերին ատամնաշարի հիմքին, կոշտ քիմքի առաջին մասին և օդի ճանապարհը փակում է լեզուդից: Լեզվի կողերը իջնում և հեռանում են կողային ատամներից՝ բանալով օդի հոսման համար ճանապարհ: Լ-ն կոչվում է նաև կողքային ձայնորդ, որովհետև միակ բաղաձայն է, որի արտաբերման ժամանակ կենտրոնական ճանապարհը օդի հոսանքի առաջ փակ է: Լ-ն համարվում է շփական, սակայն դա այնպիսի շփական չէ, ինչպես ս, զ, շ, ծ և մյուսները: Մեր Լ-ի արտաբերման ժամանակ լեզվի առաջին մասը պոկվում է վերին ատամնաշարի հիմքից և կոշտ քիմքի առաջին մասից՝ առաջացնելով թույլ պայթյուն: Այնպես որ ունի նաև պայթման երանգ: Լ-ի արտաբերման ժամանակ լեզվի միջին մասը բավականաչափ հեռու է քիմքից, այլապես կունենայինք փափուկ Լ: Մեր Լ-ն կիսափափուկ է (հնում կոշտ Լ է եղել, որ գրվել է Ղ տառով):

Լ-ի լարվածությունը շատ թույլ է և աղմուկը՝ պակաս (շնորհիվ իր լիաձայնության):

Ր-ն, որ նույնպես առաջնալեզվային ձայնորդ բաղաձայն է, արտաբերվում է լեզվի առաջամասի ավելի վեր բարձրացումով և ծայրով քիչ թերվում է դեպի վեր: Դուրս եկող օդի հոսանքը թրթռացնում է լեզվի ծայրը, որից առաջանում է ր-ի թրթռոցային երանգը: Ր-ի արտաբերությանը մասնակցում են նաև ձայնալարերը, որից էլ առաջանում է նրա ձայնորդությունը: Եթե ր-ն ուժեղ արտաբերենք, կստանանք մեր ո ձայնորդը: Ր-ի թրթռոցը հասնում է մինչև չորսի:

Նույնչափ են թրթռոցները նաև ու-ի արտաբերման ժամանակ,
սակայն դրանք ավելի ուժգին են: Ռ-ն մասամբ ունի՝ նաև
միջնալեզվային արտաբերություն, բայց այն աստիճանի, որ
քմայնացման չի հասնում: Բ-ն լ-ից զանազանվում է ճակ
վերնայնությամբ. լ-ն վերնատամնային է, իսկ Բ-ն ավելի
վերնային:

Ճ, Ղ, Ջ, Գ նույնպես առաջնալեզվային բաղաձայններ են,
միայն բարդ են՝ կազմված համապատասխանաբար տ-ի և
շ-ի, ք-ի և շ-ի, դ-ի և ժ-ի: ք-ի և ս-ի տարրերից: Սրանք
նոր ուղակի հնչյուններ են և ունեն մի միասնական արտաբե-
րություն և ոչ թե առանձնակի են արտաբերվում. այս պարա-
զան շատ պարզ երևում է պատշաճ բառի տ և ղ արտաբերու-
թյամբ: Ծթե ճ-ն լինելու տ-ի և շ-ի գումարը, ապա այդ բառը
պետք է արտաբերելիք սլանան, մինչդեռ արտաբերում ենք
պատշաճ*:

Մեր բուն բարդ բաղաձայնները (չհաշված թ, փ, ք, որոնք
շնչեղ են) կազմված են առաջնալեզվային պայթականներից
և նույնպիսի շփականներից՝ տս, տշ, քս, քշ և դզ, դժ: Սրանց
արտաբերության հիմնական հատկությունն այն է, որ ար-
տաբերվում են պայթումով և շփումով: Բնորոշը այն է, որ
ինչպես սրանք իրենց բաղադրիչներով մի միասնություն են
կազմում, այնպես էլ արտաբերության այդ երկու պահերն
են միասնական: Հպումը թույլ է, և պայթումը կատարվում
է դանդաղ, որի հետ անմիջապես միասնանում է շփումը:

Ճ-ն արտաբերվում է լեզվի առաջին մասի բարձրացումով
և կոշտ քիմքին թույլ հպումով. ավելի բարձր է, քան տ-ի
արտաբերման տեղը, իսկ շ-ն մի քիչ ավելի բարձր է արտա-
բերվում, բայց սեղմումը ավելի թույլ է, քան թե ճ-ի արտա-
բերման ժամանակ: Երկուսն էլ ունեն շլական երանգ,
որովհետև սրանց շփական բաղադրիչը շլական շ-ն է: Եր-
կուսն էլ խուլ են, որովհետև բաղադրիչները խուլ են. ճ-ն

* Երբեմն հնչյունական որոշ դիրքավորումներում դրանք միասնական
են, կամ միասնականը տարրալուծվում է, ինչպես մի քանի բաղադրիչնե-
րից կազմված քիմիական նյութն է տարրալուծվում. օրինակ, թշտառ
բառը գրաբարում տվել է չտառ կամ գուցե հակառակը՝ չտառն է դար-
ձել թշտառ. կամ սեպհակտն բառը դարձել է սեփակտն:

և շ-ն արտաբերելիս շրթունքները թույլ առաջ են շարժվում:
Մ-ն առաջնալեզվային է և վերատամնային: Ց-ն արտաբերվում է մի քիչ ափելի բարձր: Ց-ի և շ-ի հպումները ավելի թույլ են, քան ծ-ի և ց-ի: Նախորդների շփականությունը ուժեղանում է և շփական հազագի մասնակցությունը: Մ-ն, ց-ն նույնպես խուլ սուլական են, որովհետև սրանց շփական բաղադրիչը սուլական ա-ն է: Սրանց արտաբերման ժամանակ շրթունքները քիչ ետ են գնում:

Չայնեզ բարդ բաղաձայններ են ձ-ն, ջ-ն, որոնք նույնպես ունեն առաջնալեզվային արտաբերություն: Զ-ի արտաբերությունը իր տեղով համապատասխանում է ծ-ին, այսինքն՝ առաջնալեզվային ատամնային է: Իսկ ջ-ն արտաբերվում է և-ի տեղով: Լեզվի ծայրը իր մեջքով հպվում է ատամնահիմքերին և կոշտ քիմքի առաջին մասին: Սրանց երկուսի արտաբերմանը մասնակցում են ձայնալարերը, ընդ որում ձ-ն ունի սուլական երանգ, իսկ ջ-ն՝ շշական: Հիշյալ բոլոր բաղաձայնները, բացի մ-ից և և-ից, զուրկ են ռնգային երանգից:

Միջնալեզվային ձայնորդ յ-ն արտաբերվում է լեզվի առաջնամիջնային մասի բարձրացումով. լեզվի ծայրը իջնում և կաշում է ներքին կտրիչ ատամների հիմքին, իսկ եզրերը հենվում են կողատամներին: Առաջանում է երկաթ նեղվածք, որով օդը հոսում է դեպի դուրս: Մեր յ-ն իր արտաբերությամբ մոտ է ի-ին, երբ մի բաղաձայնի ու մի ձայնավորի միջև է ընկնում. օրինակ՝ այն գրեթե հնչում է ային, մյուս՝ միուս: Երկու ձայնավորի միջև յ-ն լրիվ միջնալեզվային ձայնեղ բաղաձայն է. օրինակ՝ այո: Բաղաձայն է նաև բառավերջում (խոյ, գոյ): Բաղաձայնների միջև և բառավերջում բաղաձայնից հետո հանդես չի գալիս. բառակազմում բաղաձայնից և ձայնավորներից առաջ մեր գրական լեզվում այն արգեն փոխվել է և բաղաձայնի. հստակ, հաշտակ (հնում՝ յստակ, յատուկ):

Ծտնալեզվային պայթական բաղաձայններն են կ, գ, ֆ, որոնք արտաբերվում են լեզվի ետին մասի ուռուցիկ հպումով փափուկ քիմքին: Լեզուն ամբողջովին ետ է քաշվում, իսկ ծայրը իջնում և ստորին ատամնաշարից հեռանում է: Օդի հոսանքը դեմ առնելով լեզվի և փափուկ քիմքի փակվածքին՝

պայթեցնում է՝ առաջացնելով այդ պայթականները։ Սրանք իբրև պայթականներ ավելի թույլ են, քան շրթնային և առաջնալեզվային պայթականները։ Կ-ի և Բ-ի արտաբերության ժամանակ ձայնալարերը չեն գործում, այդ հնչյունները խուլ են, իսկ Գ-ն արտաբերվում է ձայնալարերի մասնակցությամբ, ուստի և ձայնեղ է։ Բ-ի պայթումը ավելի թույլ է՝ ջնորհիվ ճ շփական շնչի։

Մեր այս ետնալեզվային պայթականները ի, ե ձայնավորներից և չ ձայնորդից առաջ քմայնանում են՝ այսինքն միջնալեզվայնանում։ Սրանց արտաբերման ժամանակ ետին հատվածի միջնամասը հպվում է կոշտ քիմքին և կազմում արգելք, լեզուն ամբողջապես առաջնային գիրք է ընդունում և ոչ թե ետ քաշվում, ինչպես որ լինում է ոչ-քմային կ-ի, Գ-ի, Բ-ի արտաբերման ժամանակ։ Լեզվի ծայրը կպչում է ներքին ատամնաշարի հիմքին, և շրթունքները մնում են իրենց տեղում։

Ետնալեզվային շփական բաղաձայններ են խ, զ։ Սրանց արտաբերության ժամանակ լեզվի ետին մասը մոտենում է փափուկ քիմքին առանց կպչելու։ մնում է մի նեղ ծերպ։ Լեզուն ամբողջապես ետ է գնում, իսկ ծայրը հեռանում է ցածի ատամնաշարից և թույլ հենվում ատամնահիմքերին։ Խ-ն արտաբերվում է առանց ձայնալարերի մասնակցության՝ խուլ է, իսկ Զ-ն ձայնեղ է։ սրա արտաբերման ժամանակ ձայնալարերը թրթռում են։

Հ-ն կոկորդային բաղաձայն է. արտաբերելիս լեզուն ետ է քաշվում և ծայրով հենվում ստորին ատամնաշարի հիմքերին։

Լեզվի ետին մասը բարձրանում է վեր և կոկորդի մոտ թողնում մի ծերպ, որտեղից դուրս է գալիս խոր շունչ, որ մեր ճ հագագն է։ Հ-ն ձևավորվում է կոկորդում առանց ձայնալարերի մասնակցության։

Բաղաձայնների աղյուսակ

Արտաբերության տեղը	Պարզ				Բարդ				Ձայնորդ	
	Արտաբերության եղանակը և ձայնայնությունը				Արտաբերության եղանակը և ձայնայնությունը				Մաքուր	Բեկբեր
	պայթական		շփական		պայթաշնչելի		կիսաշփական			
	խուլ	ձայնեղ	խուլ	ձայնեղ	խուլ	ձայնեղ	խուլ	ձայնեղ		
Երկշրթնային	պ	բ			փ					ժ
Շրթնատանային			ֆ	վ						
Առաջնալիզվային	տ	դ	ս, շ	զ, ժ	թ	ճ—ժ	ճ, ժ լ, ծ	ձ, շ	ա, բ	ն
Ծանալիզվային	կ	զ	խ	ղ	ք					
Միջնալիզվային									լ	
Կոկորդային			հ							

ը. Բաղաձայնների դիրքային հատկանիշները

Բաղաձայնները իրենց այլևայլ դիրքավորումների մեջ կրում են հնչյունական այնպիսի փոփոխություններ, որոնք սովորական ականջով չեն ընկալվում և հնչույթաբանական արժեք չեն ստանում: Այդպիսի մի քանի հատկանիշներ են հետևյալները.

1. Ն-ից առաջ ռ-ն հնչվում է ուժեղ, իսկ ուրիշ դիրքում ռ-ն թուլանում և մոտենում է ր-ին. քեռեկ բառի մեջ ռ-ն

լիահունչ է, իսկ քեռան բառի մեջ թուլանում է. համեմատիր լեռ և լեռներ- լեռան:

2. Ն-ից հետո խուլերը ձայնային երանգ են ստանում. համեմատիր բանտ, ընտանիք, ընկեր, նանե, հնչվում են մոտավորապես բանդ, ընդանիք, ընգեր, նանջ:

3. Ու և օ ձայնավորներից առաջ բաղաձայնները մասամբ շրթնայնանում են. դուռ բառի դ-ի արտաբերությունը դեռ նոր սկսած շրթունքները պատրաստվում են ու-ի համար և դա հաղորդվում է դ-ին. համեմատիր նուր, սուր, մուր, նուր և այլն:

4. Հ հնչյունը բառավերջում թուլանում է վերանալու աստիճանի. համեմատիր շնորհ, աշխարհ: Ըստ երևութի՞ն դա կապված է ր-ի հետ, որովհետև բառամիջում ր-ից հետո դարձյալ թուլանում է. համեմատիր արհամարհել, արհավիրք, արհեստ, որոնք գրեթե հնչվում են արհամարել, արավիրք, արե՛ստ: Բառամիջում և երջնայեա ընկնում է քա՛ղ թուլանում է. համեմատիր հայհոյել, հրահրել, հորդանոս, հոսնոս:

5. Թ-ից առաջ վ-ն խլանում է՝ դառնալով ֆ. նավթ, ֆավթառ, գավթել. հնչվում են իբրև նաֆթ, ֆաֆթառ, գաֆթել:

6. Բառավերջում պայթականները կիսով չափ կորցնում են իրենց պայթման ուժգնությունը. պայթում լրիվ տեղի չի ունենում. հազիվ բացվում են հպված գործարանները. համեմատիր հում, տուն, հուպ, կոպ:

7. Բ-ն ուժեղանում է դ, թ, տ պայթականներից առաջ և գրեթե ո է հնչվում. համեմատիր արդ, արտ, մարդ, հարթ, վարդ, զարթնել և այլն:

8. Լ հնչյունը ա, օ, ու ձայնավորներից առաջ օղորական է, իսկ յ, ի հնչյուններից առաջ փափկանում է. լիածայն, լյարդ:

Այս հատկանիշները կարելի է եռապատկել, քառապատկել. սակայն սրանք հնչույթաբանական նշանակություն չունեն, բայց կարևոր են նրանով, որ ցույց են տալիս, թե հնչույթները վերջիվերջո հանդես են գալիս ոչ իբրև միմյանցից մեկուսացած անկախ հետևողական շարաններ, այլ խոսքի հոսանքի մեջ միմյանց հետ կապված անընդհատական շղթա՝

բազմազան դիրքավորումներով ու հարեան հնչույթների հետ ունեցած բազմազան կապակցություններով:

Պետք է նկատի ունենալ նաև, որ հնչույթների դիրքավորումները պատահական ու անհամակարգ բնույթ չունեն. դրանք ենթակա են որոշ օրենքների ու օրինաչափությունների. օրինակ՝ ժամանակակից հայերենում ը-ն բառավերջում հանդես է գալիս միայն ձևաբանական արժեքով, կամ -ից և շ-ից հետո կարող է միայն ա լինել, բայց ղ՝ երբեք:

Խոսքի հոսանքի մեջ վերոհիշյալ հնչյունաբանական երանգները երկու բնույթ ունեն՝ փոխազդեցական և դիրքային: Փոխազդեցական երանգները առաջանում են երկու հարեան հնչյունների միմյանց վրա թողած ազդեցությամբ: Քանի որ մեր արտաբերական գործարանների գործառույթյունը մի սերտ միասնական ամբողջություն է կազմում (մենք չենք կարող այս բառի արտաբերության ժամանակ մեր արտաբերական գործարանների մասերը ռարբորոշել, թե երբ որ մասով ա-ի արտաբերությունը վերջացավ և սկսվեց յ-ի արտաբերությունը. ամբողջ արտաբերվում է մի միասնական նախապատրաստությամբ, ուստի, օրինակ, մաս բառի մեջ մ-ի ռնգային երանգը անցնում է ա-ին, կյանք բառի յ-ի միջնալեզվային երանգը անցնում է կ-ին, և անկարելի է, որ կ-ի ետնալեզվային հատկանիշից չանցնի յ-ին: Խոսքի հոսանքի մեջ միշտ տեղի է ունենում առաջընթաց և ետընթաց փոխազդեցություն:

Դիրքային երանգները պայմանավորված են հնչույթների շեշտավոր և անշեշտ վանկերով բառասկզբում, բառավերջում և բառամիջում գտնվելու հանգամանքներով: Պետք է նշել, որ հնչյունական այս երկու բնույթի երանգները մշտապես կապված են միմյանց հետ և երբեք մեկուսացված չեն:

թ. Թույլ և ուժեղ դիրքեր և հնչյունական օրենք

Հնչյունները ոչ բոլոր դիրքերում և ոչ բոլոր հնչյունների հետ կարող են հանդես գալ: Հնչյունների դիրքը և մյուս հնչյունների հետ ունեցած կապը պայմանական է. այսպես՝ ա) Ե հնչյունը բառասկզբում հանդես չի գալիս. բ) ղ-ով

սկսվող բառերը միայն մատենների վրա կարելի է հաշվել (ղեկ, ղողանջ. հատուկ անունները չհաշված). գ) երկու բաղաձայնով բառ հայերենում սովորաբար չի սկսվում. միշտ սկզբում կամ երկու բաղաձայնի միջև մի ձայնավոր ը է լինում (բս. պիտակ, գըտնել, ըստանալ, սըգալ). դ) բգ, բն, բծ, բշ կապակցություններով բառեր չեն սկսվում. ե) ու-ին բառասկզբում միայն հաջորդում են մ, ն ձայնորդները (որմբարկու, ոնգային). զ) է ձայնավորով միայն մի քանի բառ ունենք՝ էգ, էական, էութուն, էշ, էջ, էլ և էս, էդ, էն, էսպես, էդպես, էնպես, որոնք (սկսված էս-ից) բարբառային առաջացումներ են (այս-ից, այդ-ից, այն-ից), իսկ մնացած բառերը նոր փոխառություններ են (էլեկտրականություն, էպիքական և այլն): է) Ո (օ) ձայնավորով բառեր չեն վերջավորվում: Բացառություն է Բո (խսկ Կարո, Սաքո, Սարո, տո և նմանները բարբառային առաջացումներ են, աստծո, սիրո յ-ի անկումով են առաջացել):

Ս և շ բաղաձայն շփականներից հետո միայն տ կարող է գտնվել, բայց դ չի լինում: Կ, գ, ֆ ետնալեզվային պայթականները ի, ե, յ հնչյուններից առաջ ետնալեզվային հատկանիշը կորցնում են և դառնում միջնալեզվային: Ուրեմն, այդ դիրքում ետնալեզվային հիշյալ պայթականներ չեն կարող լինել: Շեշտից առաջ ու և ի ձայնավորները փոփոխությունների են ենթարկվում: Բ ձայնորդից հետո պարզ ձայնեղ պայթականները շնչեղ խուլ են դառնում. նուրբ-նուրփ, բարդ-բարթ, կարգ-կարֆ: Այս ամենը կատարվում է հնչյունական օրենքի ազդեցությամբ: Հնչյունական օրենքով է պայմանավորվում այս կամ այն հնչյունի հանդես գալը կամ չգալը տվյալ հնչյունական միջավայրում՝ այլևայլ հնչյունների շարքում, բառասկզբում. բառամիջում, բառավերջում, խոսքի պայմաններում, շեշտից առաջ, շեշտի տակ, շեշտից հետո: Այս պայմանները պատճառ են դառնում բազմաթիվ հնչյունափոխությունների, որոնք կատարվում են հնչյունական օրենքի ազդեցությամբ:

Հնչյունական օրենքը շատ զորեղ գործոն է և երբ որևէ հնչյունի նկատմամբ ունենում է գործուն ազդեցություն, տարածվում է այդ հնչյունի վրա նրա տվյալ գրսևորման բոլոր

պարագաներում. օրինակ՝ հայերենի ո (օ) հնչյունը բառասկզբում դարձել է վո բոլոր բաղաձայններից առաջ, բացի վ բաղաձայնից, որից առաջ մնացել է ո(օ). ով, ովկիանոս, (այժմ գրվում է օվկիանոս), ովքեր: Ուրեմն, մի այլ հնչյունական օրենք խանգարել է, որ վ-ից առաջ ո չի դարձել վո:

Հայերենում ե(է) բառասկզբում դարձել է յէ. այս դեպքում հնչյունական օրենքը ոչ մի այլ օրենքով չի խանգարվել և այն իր ազդեցությունը տարածել է բառասկզբի բոլոր ե-երի վրա: Այս գրաբարյան երկբարբառը բաղաձայնից առաջ բոլոր դիրքերում փոխվել է օ-ի, բացի աղաւնի և նալք բառերի մեջ եղած աւ կապակցությունից. ամենայն հավանականությամբ նալք բառը այդ օրենքի տարածման շրջանում հնչվել է նալք, իսկ մյուսը՝ աղաւրնի, որպիսի դեպքերում հնչյունական օրենքը չէր կարող գործել:

Ուրեմն՝ հնչյունական օրենք է կոչվում հնչյունների դիրքափոխման և փոփոխության այն երևույթը, երբ մի հնչյուն կարող է գտնվել մի որոշակի դիրքում միայն և չլինել մի այլ դիրքում և երբ փոփոխվում է որևէ դիրքում, այդ փոփոխությունը կատարվում է սովալ հնչյունի վերաբերմամբ բոլոր բառերի մեջ նույնանման դիրքերում: Եթե չկա խանգարող մի այլ օրենք:

Ժ. Վանկ

Կենդանի խոսքի հնչերանգային ուժեղացումները, թուլացումներն ու դադարները բնական անհրաժեշտություն են: Սրանք պայմանավորված են արտաբերողի բնախոսական, հնչյունների բնական ու բնախոսական հատկանիշներով ու նաև կենդանի խոսքի իմաստային կողմով: Խոսողը չի կարող օդի միևնույն անընդհատական հոսանքով հնչյուններ արտաբերել, որովհետև շնչառությունը չի բավարարի: Անհրաժեշտ է դադար օդի նոր պաշար առնելու համար: Հնչյունները հավասար ուժգնություն ու տևականություն չունեն, առաջանում են փակվածքներով ու բացվածքներով: Փակվածքներն ու բացվածքները պայմանավորում են ընդհատումները, թուլացումները և ուժեղացումները: Ուրեմն, բառերի մեջ իրարից

բազմազանորեն տարբեր հնչյունների կապակցությունը ուղեկցվում է ուժեղացումների, թուլացումների, դադարների բնական հաջորդությամբ ու նախորդությամբ, որոնք պայմանավորում են վանկի գոյությունը:

Վանկը արհեստականորեն հնարված երևույթ չէ, այլ խոսքի արտասանվածքի այնպիսի բնական միավոր, որ դյուրությամբ կազմում է նաև նոր թոթովող մանուկը: Վանկի իրական գոյության վկայությունն է նաև վանկագիրը, որ առաջացել է հնչյունագրից՝ ավելի վաղ: Լեզվի ոչ բոլոր հնչյուններն են վանկ կազմում. վանկարար հնչյուններ են ձայնավորները, որոնք կամ առանձին, կամ բաղաձայնների հետ միասնաբար կազմում են վանկ: Վանկը խոսքի արտաբերության այնպիսի նվազագույն միավոր է, որ հնչեղությամբ ավելի ուժեղ է իրեն սահմանազատող հնչյուններից և մի սերտ արտաբերական ամբողջություն է կազմում իր բաղադրիչներով: Վանկի համար հնչեղության հանգամանքը էական է, և հենց այդ պատճառով վանկարար են կոչվում միայն ձայնավորները: Լեզուներ կան, որոնց ձայնորդները նույնպես վանկարար են, բայց հայերենի ձայնորդները վաղուց զրկվել են վանկարարության հատկանիշից:

Ասացինք, որ վանկը ավելի ուժեղ է իրեն սահմանազատող հնչյուններից. մի օրինակով պարզենք այդ. ավագ բառը կազմված է երկու վանկից. ա-ի հնչումը սկսվում է դադարից, որը ամենաթույլ պահն է, վ-ին հասնելով ա-ի հնչումը թուլանում է. ա-ի և վ-ի միջև առաջանում է թույլ պահ, Ուրեմն, ա-ն սահմանազատվեց սկզբից դադարով, իսկ վերջից՝ թուլացումով և կազմեց մի վանկ: Նկատի պետք է առնել, որ ա-ից վ-ին անցումը ավելի թույլ է, քան վ-ից հաջորդ ա-ին անցումը: Ուրեմն, առաջին ա-ն իր հնչեղությամբ ավելի ուժեղ է իրեն սահմանազատող պահերից, և վազ մասն էլ սահմանազատվում է թույլ պահով ու դադարով և իր հերթին ունենում է ուժեղ հնչեղություն և բաղադրիչների սերտ միասնություն:

Վանկի սկիզբը ավելի ուժեղ է, քան վերը: Այդ պատճառով վանկի սկզբում բաղաձայնները ուժեղավերջ են, իսկ վանկավերջ բաղաձայնները՝ ուժեղասկիզբ: Առաջին դեպքում

բաղաձայնները թուլացումից զնում են դեպի ուժեղացում, իսկ երկրորդ պարագայում՝ ուժեղացումից թուլացում: Սա է բնական արտաբերական վիճակը, և հենց այս բնական արտաբերական դրուժյան հիման վրա կատարվում է վանկատում: Վանկերը լինում են երկու կողմից փակ՝ երբ շրջապատվում են բաղաձայններով, երբ միայն ձայնավորը մի վանկ է կազմում, երկու կողմից բաց է. ա-վազ բառի առաջին վանկը լրիվ բաց է, իսկ երկրորդ վանկը՝ լրիվ փակ: Ան-զուսպ բառի առաջին վանկը փակ է վերջից, իսկ երկրորդը լրիվ է փակ. զան-գեւ երկու վանկն էլ լրիվ փակ են, աը-ղա երկու վանկն էլ բաց են վերջից, իսկ փակ են առջև-վից: Բառերը և վանկերը մեր լեզվում հարաբերում են իրար մոտ 3/7 հարաբերությամբ: Իսահակյանի «Լիլիթ»-ի սկզբի 100 բառն ունի 235 վանկ, «Ազգային երգը» պատմվածքի սկզբի 100 բառը ունի 230 վանկ, Պարույր Սեակի «Լույս զվարթ»-ի սկզբի 100 բառը ունի 214 վանկ:

Մեր լեզվի բառերի վանկերի քանակը համեմատաբար շատ է, որովհետև բաղաձայնների խճողում հայերենը չի հանդուրժում: Ոչ միայն բառասկզբում և բառամիջում երկու բաղաձայնով վանկ չի սկսվում, այլև բառավերջում երեք բաղաձայնով վանկերը քիչ են: Բառասկզբում առաջին հիմնական վանկերն են՝ մի ձայնավոր, մի ձայնավոր և մի բաղաձայն (նաև երկու բաղաձայններ, երբ բառը միավանկ է), մի բաղաձայն և մի ձայնավոր, մի բաղաձայն և մի ձայնավոր ու այլ բաղաձայն (կամ երկու բաղաձայն, եթե բառը միավանկ է): աշտինքն՝ ձ (ա-րագ), ձբ (ապ-րել) ձբբ (արդ), բձ (բա-րի), բձբ (դար-ման), բձբբ (բարկ): Վերջին դեպքում անպայման նախորդ բաղաձայնը լինում է ձայնորդ (ր, ո, ն, մ) և շփական (խ, զ, վ, դ, ս, ժ, շ, հ), հազվադեպ է լինում երկու պայթական, ինչպես՝ ցատկ, միտք: Հազվադեպ են լինում նաև առաջնավանկի երեք բաղաձայններ, ինչպես՝ պարտք, կուրծք, վարձք:

Հայերենում երկու բաղաձայնով բառ չի սկսվում. կրակ, երազ, զմակ, բնակվել, վրա և այս կարգի բոլոր բառերի առաջնավանկը վերջնաբաց վանկ է կը, ճը, դը, բը, վը ձևավորով: Եթե բառը սկսվում է ս, զ, շ և պայթական բաղաձայնով,

ձայնով, ապա, իբրև կանոն, առաջին վանկը դառնում է վերջնափակ, այսինքն՝ ը ձայնավորը առաջ է ընկնում. օրինակ՝ ստանալ, շտապել, սփռվել, սթափվել, զգալ, զբաղվե՛ք. զգուշանալ, ստուգել, սպանո՞ւմ եմ ըս-տա-նալ, ըշ-տապել, ըգ-գուշանալ, ըգ-բաղվել, ըս-փռվել, ըս-սթափ-նալ, ըս-թափվել և այլն:

Եթե այս կարգի բառերի սկզբի ս, զ, շ շփականները և պայթականները մոտեցել են իրար որևէ ձայնավորի սղման հետևանքով, ը ձայնավորը հնչվում է շփականներից հետո, այսինքն՝ շփականների ու պայթականների արանքը. օրինակ՝ սզալ, գտել, ստել, շֆախումբ, շֆամուտֆ, սրել և այս կարգի այլ բառեր վանկատում ենք սը-զալ, սը-տել, զը-տել, շը-ֆախումբ, շը-ֆամուտֆ, սը-րել, քանի որ այդ բառերը կազմըվել են սուզ, սուտ, զուտ, շուֆ, սաւ արմատական բառերից, և ը ձայնավորը սկզբի երկու բաղաձայնի միջև առաջացել է ու-ի հնչյունափոխությունից:

Սակայն կան բառեր, որոնք այս երկու օրինաչափությունից շեղվում են այլևայլ պատճառներով. սպա հնչում է ըսպա, իսկ սփա-ն՝ սը-փա (քուռակ). ըսպաս (ծառայություն), որից ըսպասֆ, ըսպասավոր, իսկ սպաս (թանապուր) հնչում է սըպաս: Այս վերջին պարագայում տարբեր հնչումը իմաստի թելադրանքով է, իսկ առաջին դեպքում էլ գուցե հնչական նմանությունն է պատճառը ը ձայնավորի տեղաշարժման՝ դարձյալ իմաստային ճշտորոշման շարժառիթներով:

Կանոնից շեղվում են նաև սֆեմ, սկել բառերը, որ պիտի լինեին ըս-ֆեմ, ըսկել, բայց լինում են սը-քեմ, սը-կել: Սֆանչանալ և սփռվել բայերը այնպես են հնչում, որ ը-ն թէ սկզբում և թե առաջին բաղաձայնից հետո հազիվ է լսվում կամ բնավ չի զգացվում:

Մանրոք. — Ժամանակակից հայերենի զարգացման վերջին շրջանում նկատվում է բառասկզբի ը-ի արտասանական թուլացում:

Երբ բառը սկսվում է երեք բաղաձայնով, ը-ն հնչում է մի բաղաձայնից հետո, վանկը փակվում է 2-րդ բաղաձայնով, մյուս բաղաձայնը անցնում է հաջորդ վանկը. օրինակ՝

ծրխ-տել, վըս-տամ, դըժ-բախտ, տըն-կել, տըր-տում և այլն։
Եթե բառասկզբի ս, գ, շ շփականներին հաջորդում են պայ-
թական կամ այլ բաղաձայններ, սովորաբար ը-ն հնչում է
վանկի սկզբում, առաջին վանկը փակվում է երկրորդ բաղա-
ձայնով, իսկ երրորդը անցնում է հաջորդ վանկը. օրինակ՝
ըստ-վեր, ըստ-բուկ։

Բայց այս գեպքում ևս անկանոնություններ կան. եթե
երկրորդ բաղաձայնից հետո հնչյունափոխություն է տեղի
ունեցել, ապա այդտեղ ը-ն հնչում է. օրինակ՝ ըս-կըսեմ.
եթե առաջին բաղաձայնից հետո է սղումը, վանկի սկզբում
ը չի հնչում. օրինակ՝ շըտ-կել (շիտակ-ից)։

Բայց և կան բառեր, որոնք առանց այդ երկու պայմանի
էլ սկզբում ը չեն առնում. օրինակ՝ սըփ-ռել, սըփրթնել։

Եթե բառասկզբում կուտակված է չորս բաղաձայն, ապա,
նայած բաղաձայնների և նրանց դիրքավորման, ունենում
ենք վանկատման բազմազան ձևեր։ Ամենաընդհանուր
օրենքն այն է, որ երեք բաղաձայնները մնում են նախորդ
վանկում, մեկը անցնում է հաջորդ վանկ, ընդ որում
ը ձայնավորը հնչում է առաջին բաղաձայնից հետո. օրինակ՝
բըտ-նել, խըտ-նել, շըրթ-նատամ-նային, տըրտ-մել, թըմը-
կաճար, լըրջ-միտ, ցընկ-նել, խըրտ-վիլակ, հըրհ-վել, խըմը-
վել, գըրկ-վել, թըրջ-վել, հընչ-վել, դըրդ-վել։

Այս ընդհանուր օրինաչափությունը խախտվում է՝ ա) երբ
բառը կրկնություն է, բ) երբ վերջընթեր բաղաձայնը Ե, Ո, Ն
է, գ) երբ բաղաձայններից մեկով կամ մյուսով բարդ բառի
երկրորդ բաղադրիչն է սկսվում, դ) երբ կրկնվող բաղաձայն-
ները կան, ե) երբ բառասկզբում ը է հնչվում, զ) երբ ետևա-
լիզվալին պայթական ու առաջնալիզվալին շփական են մո-
տենում միմյանց։

Երբ չորս բաղաձայնները միմյանց մոտենում են կրկնա-
վոր բաղադրությամբ, կրկնվող մասերը վանկատվում են
առանձին-առանձին, այսինքն՝ ը-ն հնչվում է առաջին բա-
ղաձայնից հետո, երկրորդով վանկը լրիվ փակվում է, իսկ
երրորդով սկսվում է նոր վանկը, որը միշտ վերջնաբաց վանկ
է. օրինակ՝ մըզ-մը-զալ, մըր-մը-ռալ, մըռ-մը-ռալ, գըր-գը-

ռել, քր-քր-րել, սր-սր-փալ, սր-սր-ռալ, կրծ-կր-ծալ, պրն-պր-նալ և այլն:

Երբ վերջնթաց բաղաձայնները ո, ր, ն ձայնորդներն են, ապա բոլոր պարագաներում սրանցից առաջ ը է հնչվում, ուստի և վանկատումը ըստ այդմ է կատարվում. այս դեպքում առաջին վանկը վերջնաբաց է՝ այսինքն առաջին բաղաձայնից հետո հնչվում է ը, երկրորդ բաղաձայնից հետո նույնպես ը է հնչվում, որ նշանակում է՝ դա անցնում է հաջորդ վանկը և ձայնորդների հետ կազմում է լրիվ փակ վանկ. օրինակ՝ զը-մըռ-սել, խը-լըր-տալ, մը-կըր-տել, մը-թըն-դել, զը-նըն-վել, պը-նըն-վել (պըճ-նը-վել հնչողներ ևս կան):

Եթե բաղաձայնների կուտակման մեջ կրկնվող բաղաձայններ կան. դրանց միջև ը է հնչվում, ուր էլ որ լինեն. օրինակ՝ քը-նըն-վել, մը-րըր-կել, քը-նըն-չապետ, սըս-կը-վել, պը-տըտ-վել:

Եթե բառասկզբում է ը հնչվում, առաջին վանկը վերջից փակվում է մի բաղաձայնով, երկրորդ վանկը լրիվ փակ է (ը-ն հնչվում է երկրորդի և երրորդի միջև, իսկ չորրորդը անցնում է հաջորդ վանկը. օրինակ՝ ըս-կըս-նակ, ըս-տըն-տու (սխալմամբ արտաբերում են նաև սըտընտու), ըզ-զըլ-խիշ, քս-կըզ-բունք և այլն:

Երբ ետնալեզվային, երկշրթնային պայթական ու առաջնալեզվային շփական են մոտենում միմյանց, անկախ նրանից, թե որն է առաջ, մի ը է հնչվում դրանց միջև, կամ զատվում են առանձին վանկերում. օրինակ՝ բըզ-կը-տել (որ արևմտահայերենում ճիշտ կերպով հնչվում է բը-զըկ-տել, բզիկ բառի ը-ն կ-ից առաջ փոխված է ը-ի), սըր-սը-փալ, և ոչ թե սըս-փալ, սը-րըս-կել: Այսպես է նաև ց, չ, ծ, ճ, ց բարդերի, ձայնորդների և ետնալեզվային ու երկշրթնային պայթականների կապակցության պարագայում. օրինակ՝ խըց-կը-վել, սը-կըր-դել:

Այս կարգի մի շարք բառեր կան, որոնք երկկերպ են արտաբերվում, դեռևս չի կայունացվել դրանց արտաբերությունը. օրինակ՝ խըռ-նը-վել, խը-որն-վել, պըր-կըվել, պըրկ-վել, կըր-կը-նել, կըրկ-նել, տըն-տը-դել, տընտ-դել, տըր-տը-մել, տըրտ-մել, խընդ-րել, խըն-դըրել, զըսպ-վել, զըս-

պըվել, խըմբ-վել, խըմ-բը-վել, գըրկ-վել, գըր-կըվել, թըրջ-վել, թըր-ջըվել և այլն:

Ժողովրդական արտաբերությանը հարազատ են երկրորդ փոփոխականները:

Բառասկզբում պատահում է նաև հինգ բաղաձայնի կուտակում. այս դեպքում, իբրև կանոն, առաջին բաղաձայնից հետո հնչվում է ը, և երկրորդ բաղաձայնի հետ կազմվում է մի լրիվ փակ վանկ. երրորդ և չորրորդ բաղաձայնները նույնպես, իրենց միջև առնելով ը, կազմում են երկրորդ լրիվ փակ վանկը, հինգերորդ բաղաձայնը անցնում է հաջորդ վանկը. այսպես՝ մըշ-տըն-ջեճավուր, կըն-տըն-տոց, շըշ-կըլ-վել, տըր-տըն-ջալ, թըր-թըն-ջալ, գըր-գըռ-վել, ֆըր-ֆըր-վել, գըգ-վըռ-տել, բըգ-կըտ-վել (նաև բը-գըկտ-վել), հըր-մըշ-տել:

Այս կանոնը խախտվում է՝ ա) երբ երրորդ բաղաձայնը **ր** կամ **ռ** է. նման պարագայում առաջին բաղաձայնը ը-ի հետ կազմում է մի վանկ, երկրորդ բաղաձայնից հետո հնչվում է ը, որ նախորդ և հաջորդ երկու բաղաձայնի հետ կազմում է մի վանկ: Վերջին բաղաձայնը անցնում է հաջորդ վանկը. օրինակ՝ սը-փըրթ-նել, մը-խըրհ-վել, մը-կըրտ-վել, գը-մըռս-վել:

Այսպես է վիճակը նաև, երբ երրորդ բաղաձայնը **ն** է. օրինակ՝ վը-ռընդ-վել, հը-ռընդ-յուն, մը-ռընչ-յուն (կամ հը-ռըն-դյուն, մը-ռըն-չյուն):

Երբ բառասկզբում ը է հնչվում, հնգաբաղաձայն բառը վանկատվում է այսպես. առաջին բաղաձայնը նախորդ ը-ի հետ կազմում է մի վանկ, երկրորդ բաղաձայնից հետո հնչվում է ը, որ հաջորդ երկու բաղաձայնով փակվում է, հինգերորդ բաղաձայնը անցնում է հաջորդ վանկը. օրինակ՝ ըս-կըգը-նական, ըս-կըգը-նապես:

Երբ չորրորդ բաղաձայնը բարդ բառի երկրորդ բաղադրիչի սկզբնահնչյունն է, առաջին երեք բաղաձայնը ը-ի հետ կազ-

¹ Մանուկ Աբեղյանն ասում է, որ մեր բանաստեղծները օգտվում են հայերեն բառերի վանկատման այս երկվությունից և ավելացնելով ու պակասեցնելով վանկերի քանակը՝ հարմարեցնում են նախորդ կամ հաջորդ առդի հետ:

մում են մեկ լրիվ փակ վանկ. օրինակ՝ սըրտ-մտել, լըրջ-մտություն:

Երբ բառասկզբում կուտակված է վեց բաղաձայն, առաջին երեք բաղաձայնը ը-ի հետ կազմում են մի լրիվ փակ վանկ, չորրորդը և հինգերորդը նույնպես մի փակ վանկ են կազմում, վեցերորդը անցնում է հաջորդ վանկը. օրինակ՝ քրթ-մըն-ջալ, բրթ-բրթ-թալ, մրթ-մրթ-թալ, մրգտ-մրգտալ, գրնդ-գրն-դել, խրնդ-մըն-դալ, փրնթ-փրն-թալ, ցրնկ-ցրնկ-նոտել, սրթ-սրթ-թալ:

Երբ երրորդ կամ չորրորդ բաղաձայնը ր, ո, ն է, ապա վանկատման ձևը փոխվում է այսպես. խրթ-խրն-ջյուն (նաև խըր-խընջ-յուն), մրթ-մրնջ-յուն կամ մրթ-մրնջյուն, մրկըրտ-շյուն, դր-դրթ-դյուն, թրթ-թրնջ-կաթեր:

Երբ բառամիջում երկու ձայնավորի միջև մի բաղաձայն է ընկած, այն անցնում է հաջորդ վանկը: Այդ բաղաձայնից առաջ գտնվող վանկը միշտ վերջնաբաց է. օրինակ՝ ա-նա-գին, մա-շել, խա-ղալ և այլն:

Երբ բառամիջում երկու ձայնավորի միջև ընկած է երկու բաղաձայն, մեկը մնում է նախորդ վանկում և կազմում է վերջնափակ վանկ, մյուսը անցնում է հաջորդ վանկը՝ կազմելով առաջնափակ վանկ. օրինակ՝ կար-միր, կար-դալ, առ-դար, առ-կած, ա-ռար-կա և այլն:

Եթե երկու ձայնավորի միջև ընկած է երեք բաղաձայն, ապա բաղաձայններից երկուսը մնում են նախորդ վանկում՝ կազմելով վերջից փակ վանկ, իսկ մեկը անցնում է հաջորդ վանկը, ինչպես՝ զանգ-ված, մարգ-պան, մարդ-կային, մարմ-նական, մարգ-վել, կարգ-վել, կանչ-վել, կողպ-վել և այլն:

Այս ընդհանուր կանոնից շեղվում են այն բառերը, որոնց երկրորդ բաղաձայնը ր, ո, ն է: Արդեն ասվել է, որ այդ բաղաձայններից առաջ կամ մի ր է հնչվում և կամ անցնում են հաջորդ վանկը. օրինակ՝ կա-մրթ-ջել, կար-մրթ-ել, մատ-նր-վել, հագ-նր-վել, խըռ-նրվել, մա-նրթ-վել, սա-նրթ-վել, տես-նր-վել և այլն:

Բ և ո-ն իրենցից հետո առանց ձայնավորի ն չեն ընդունում. այդ պատճառով ձեռնտու, ձեռնհաս, ձեռնպահ վանկատվում են ձե-ռըն-պահ, ձե-ռըն-տու, ձե-ռըն-հաս:

Այդպես էլ պատրվակ, մատուցակ բառերը վանկատում ենք պա-տըր-վակ, մա-տըռ-վակ:

Եթե երեք բաղաձայնից վերջինը կրավորականի վ մաս-նիկն է, ապա դրանից առաջ երբեմն հնչվում է ը. սեղ-մը-վել, տան-ջը-վել, կազ-մը-վել, օգ-տը-վել, զար-նը-վել:

Այս բայերից մի քանիսը սահուն են արտաբերվում. ինչպես՝ մերժ-վել, ճեղք-վել, դրոշմ-վել, տանջ-վել: Անցյալ կատարչալում, հարակատար, ապառնի, ենթակայական դեր-բայներում դրանք սահուն են հնչվում, և վանկատումը լինում է այսպես՝ ճարթ-վեց, ջարդ-վեց, ջարդ-ված, սարբ-վեց, սարբ-ված: Սահուն չեն հնչվում այնպիսիները, որոնց միջին բաղա-ձայնը ր, ո-ն է, ընդ որում ր-ն ընկնում է ն-ից հետո, իսկ ո և ր-ից առաջ. օրինակ՝ մատ-նը-վեց, մատ-նը-ված, մատ-նը-վելու, պա-տըռ-վեց, կռ-տըռ-վեց, թափ-նը-վել և այլն:

Նույն ձևով առանձնանում են կրկնությունները. մար-մը-ռել, փաշ-փըշել, տաշ-տըշել, մաշ-մըշել, վառ-վըռել. ծակ-ծըկել և այլն:

Երբ բառամիջում չորս բաղաձայն են կուտակված, առա-ջին երեքը մնում են նախորդ վանկում, վերջինը անցնում է հաջորդը. օրինակ՝ առանցփ-ներ, միջանցփ-ներ, ջրանցփ-ներ: Այն բառերը, որոնց միջև կուտակումը առաջանում է բարդու-թյան և սղման հետևանքով, վանկատման ալլ ձև են ստա-նում. բարդ թառի բաղադրիչը առանձնանում և ենթարկվում է իր վանկատման կանոնին, իսկ սղված ձայնավորի փոխա-րեն մի ր է հնչվում. այսպես՝ ան-փըն-նելի, ճա-կըն-դեղ, ան-ղըն-դախոր, Ան-ղըր-կովկաս, ան-խըղ-նություն, ան-բը-ժըշ-կություն և այլն:

Կրկնությունները նույնպես առանձնանում են. տուն-տըն-վել, ֆոռ-ֆըռ-վել, կուշ-կըշ-վել, մար-մըռ-վել և այլն:

Բառամիջում հինգ բաղաձայններ կուտակվում են ածանց-ման ու բառաբարդման հետևանքով, ուստի և վանկատվում են ըստ բարդման կանոնների. ան-ղըրդ-վելի, կայծ-կըլ-տալ, ան-բը-ժըշ-կելի:

Բառավերջում բոլոր բաղաձայնները հարում են նախորդ ձայնավորին և կազմում մի վանկ. օրինակ՝ շեղջ, մուտֆ, գործֆ, մեջֆ, պարտֆ, վարձֆ, նը-գույր, ճամ-բույր և այլն:

Բացառություն են կազմում այն դեպքերը, երբ մի բաղա-
ձայնի հաջորդում է ք, ու, դ, ճ. օրինակ՝ ազ-դր, կայ-սըր,
ան-գըղ, կո-ճըղ (այժմ մեծ մասամբ հնչվում են կոճղ),
աս-տըղ, ար-կըղ, կար-ծըր, դուա-տըր, ուա-տըր, ե-զըր,
մա-ճըր և այլն:

Հայերենում որոշակի դժվարություն է ներկայացնում բա-
ղաձայնների հաջորդող յ ձայնորդի վանկատումը: Արեղ-
յանը ասում է, որ յ հնչյունը երկու բաղաձայնից հետո
պահպանում է ձայնավորի հատկությունը, ուստի բաղա-
ձայններից մեկը յ-ի հետ անցնում է հաջորդ վանկը. ար-
դյո՛ք, աղ-բյուր, ուր-դյակ, տաս-նյակ, ծով-ափ-նյա, երկ-
ամ-սյա և այլն:

Վանկատման այս ձևը միանգամայն ճիշտ է, որովհետև
երկու բաղաձայնի արտաբերության միջև է ընկած ամենա-
թույլ պահը և ոչ թե մի բաղաձայնի ու յ ձայնորդի միջև,
իսկ ինչ վերաբերում է մի բաղաձայնին հաջորդող յ ձայնոր-
դին, ապա այս դեպքում դրությունը փոխվում է. այստեղ յ-ն
դիտվում է իբրև բաղաձայն և միայնակ անցնում է հաջորդ
վանկը. սեճ-յակ, առ-յոժ, աղ-յուս, կոճ-յուն, հար-յուր և
այլն: Այս դեպքում ոչ մի բացառություն չկա: Նույնիսկ եթե
բաղաձայնից առաջ մի յ ևս կա, դարձյալ յ-ն և մի բաղա-
ձայնը մնում են նախորդ վանկում, իսկ յ-ն անցնում է
հաջորդին. օրինակ՝ պայթ-յուն, Հայկ-յան, ճայթ-յուն, Հայր-
յան:

Միայն օւթյուն-ով վերջավորվող բառի վանկատումն է
համապատասխանում ավանդական ձևին (մի բաղաձայնը
յ-ի հետ պետք է անցնեն հաջորդ վանկը): Օրինակ, պե-տու-
թյուն, գի-տու-թյուն, ազ-նը-վու-թյուն: Այս դեպքում
կարծես թե -թյուն-ը հանդես է գալիս իբրև բառակազմա-
կան անկախ միավոր:

Կրկնակ բաղաձայններից մեկը միշտ անցնում է հաջորդ
վանկը, կամ դրանց միջև մի ը է հնչվում: Օրինակ՝ թըթ-վաշ,
գըգ-վել, ճով-վի, ար-բա, Աղ-դա, տոճ-ճա, ֆիճ-ճակաճ,
գըգ-վել, մըգ-գալ, բըգ-գալ և այլն:

Պատճառական բայերի կազմության մեջ առկա են ցն-ցը
վապակցությունները. օրինակ՝ մեծացնել, զարգացնել, բարձ-

րացնել, կորցրեց և այլն: Արդեն նկատել ենք, որ **Բ-ն** իրենից առաջ գտնվող բաղաձայնի հետ առանց **Բ-ի** չի միանում, հետևաբար բարձրացրեց, վազեցրեց, զարգացրեց և այս կարգի բառերի վանկատումը պարզ է. միշին վանկի բաղաձայններից մեկը մնում է, մյուսը անցնում է հաջորդին. պետք է լիներ զար-գաց-րեց, վա-զեց-րեց, մե-ծաց-րեց: Բայց մեր այս կարգի բառերը **Բ-ից** առաջ մի ր են պահանջում, և դրա վանկատման ճիշտ տարազն է զար-գա-ցը-րեց, վա-զե-ցը-րեց, մեծա-ցը-րեց, բարձ-րա-ցը-րեց: Իսկ եթե ցր կապակցությունից առաջ կա ևս մի բաղաձայն, ինչպես փախցրեց, կորցրեց, դարձրեց, մեղցրեց և այլն, ապա նույնպես սահուն հնչումը բնական չէ. ոչ թե փախց-րեց, մեղց-րեց, դարձ-րեց, այլ մեղ-ցը-րեց, փախ-ցը-րեց, դար-ծը-րեց: Այս վիճակում է նաև ցն կապակցությունը. վազեցնել, զարգացնել, մեծացնել, փախցնել, կորցնել, դարձնել, հնչվում են վա-զե-ցը-նել, մեծա-ցը-նել, զար-գա-ցը-նել, փախ-ցը-նել. կոր-ցը-նել, դար-ծը-նել:

Եթե ցր, ցն կապակցությունները երկու կամ ավելի բաղաձայն ունեն իրենցից առաջ, որ քիչ է հնարավոր գրական լեզվում (մեծ մասամբ պատճառականը կազմվում է ացն, եցն կապակցությամբ), ապա այս դեպքում էլ վանկատումը լինում է ցը ձևով: Օրինակ՝ թրո-ցը-նել, հաւգ-ցը-նել:

Երկու ձայնավորներ հանդիպում են օտար բառերի միջև. օրինակ՝ ամեռոբա, հրեա, թեոքիա, աեռալլան, բոա, կոռպե-րատիվ, կակաո, կլոուն և այլն: Գրական արտասանությամբ այդ բառերը վանկատում ենք ա-մե-ռոբա, ի-դե-ա, թե-ո-րի-ա, ա-ե-րո-պը-լան, բո-ա, կո-ո-պերա- տիվ:

Նոսելու գործընթացում խոսքի ընդհանուր հոսանքի մեջ բնական վանկատումը հաշվի չի առնում բառամիավորների անկախությունը. գրում եմ, կարդացած եմ, գրող է հնչվում են գրու-մեմ, կարդացա-ծեմ, գրո-ղէ: Այս ասելով հնչվում է այ-սա-սել-ով, կան աշխարհում՝ կա-նաշ-խար-հում, Բա-րու-սաւր, ամա-ռու-ծմեռ, կան-գա-ռան, հոր-դու, սառ-նաղ-բյուրներից, ջու-րառաւ:

Ժա. Հնչյունի տմանակ, շեշտ և հնչերանգ

Բոլոր հնչյունները հնչման ժամանակ միևնույն տեղում թյունը չունեն։ Կան հնչյուններ, որոնց արտաբերման տեղությունը (ամանակը) ավելի երկար է. օրինակ՝ շփական բաղաձայնները ավելի երկար ամանակ են պահանջում, քան պայթականները։ Անճա բառի մեջ ոչ թե երկու և ենք արտաբերում, այլ մեկ երկար և։

Միևնույն հնչյունի երկար կամ կարճ արտասանությունը երկու բնույթի է լինում. ի բնե երկար ու կարճ և դիրքի համաձայն երկար ու կարճ։ Լեզուներ կան, որտեղ հնչյունի երկարությունն ու կարճությունը հնչույթային արժեք ունեն. օրինակ՝ dico երկար i-ով լատիներեն նշանակում է խոսել, իսկ կարճ i-ով նշանակում է տեղեկացնել։ Հայերենում հնչյունի երկար կամ կարճ արտաբերությունը հնչույթային արժեք չունի։

Որոշ դեպքերում, հատկապես ձայնարկությունների արտաբերման ժամանակ, մենք ձայնավորները երկար ու կարճ ենք արտաբերում, բայց դա վերաբերում է հնչերանգին, որի մասին՝ քիչ հետո։

Ձայնավորները երկար են արտաբերվում, երբ շեշտի տակ են ընկնում։

Շեշտը որևէ վանկարար հնչյունի ուժգին արտաբերությունն է։ Շեշտը ձայնավոր հնչյունը օժտում է երեք կարևոր հատկանիշներով՝ ամանակի տեղությունյամբ, ուժգնությամբ, որ նրա հնչեղությունն է, և հնչման որոշակի պարզությամբ ու հստակությամբ։ Այս երեք հատկանիշների շնորհիվ շեշտի տակ գտնվող ձայնավոր հնչյունները մնում են անփոփոխ և երկար են դիմանում լեզվի հնչյունների հարափոփոխ գործընթացում։

Շեշտ ասելով սովորաբար հասկացվում է բառական շեշտը, որ յուրաքանչյուր բազմավանկ բառի որևէ վանկ առանձնացնում է մյուս վանկերից և հակադրում է նրանց իր ուժգնությամբ, հնչեղությամբ ու հստակությամբ։ Այսպիսի վանկը կոչվում է շեշտավոր, իսկ մյուսները՝ անշեշտ։ Առանձին վերցրած ամեն բառ շեշտ ունի, որ բառի յուրահատկությունն է։ Խոսքի հոսանքի մեջ որևէ բառ կարող է շեշտա-

գորիկ դառնալ հարեան շեշտավոր բառերի հետ կազմելով մի շեշտված միավոր. օրինակ՝ Ընդ աստեղօֆ ի՞նչ կա սիրուն: Այս նախադասության մեջ չեն շեշտված ընդ, կա բառերը: Ընթեղ շեշտված բառերի մոտ սակավաձանկ բառերը հարում են առաջիններին և կազմում են մի շեշտյալ միավոր, մանավանդ եթե իմաստային կապի մեջ են: Այսպիսի շեշտերը կոչվում են շարույթային և տաղաչափության մեջ կազմում են ոտքը. օրինակ՝ Քան զանձկալի եղբայր անուն տողում ունենք երկու շարույթային շեշտ:

Ժամանակակից հայերենի բառական շեշտը կայուն է և շարժական. կայուն է, որովհետև միշտ վերջին վանկի վրա է, շարժական է, որովհետև բառը վերջից ածանցվելիս ու բարդվելիս շեշտը շարժվում է միշտ դեպի վերջին վանկը. ֆաղա՛ւ-ֆաղա՛ւի՛, ֆաղաֆալկանությո՛ւն, ֆաղաֆաշինակա՛ն և այլն:

Վերջընթեր վանկի վրա շեշտը դրվում է հետևյալ դեպքերում. ա) երբ բառի վերջին վանկը գաղտնավանկից է կազմված. ա՛ստըղ, կա՛յսը, դո՛ւտը, ա՛րկըղ, դա՛ոը, սա՛ոը, մե՛ղը, կա՛րծը, մա՛նը, փո՛րը, բա՛նձը, ծա՛նը, բա՛րձը, ո՛սկը, խա՛ոը, բու՛ոը, լիաբու՛ոը, վեճա՛նձը, առատաճե՛ոը, ծանրաբե՛ոը և այլն:

բ) երբ բառը հոդավոր է. սի՛րտըս, մի՛տքըղ, գի՛րքը, առե-տու՛րը և այլն:

գ) վերջընթեր վանկի վրա է հետևյալ մի քանի բառերի շեշտը. գո՛նե, գո՛ւցե, գրե՛թե, մի՛թե, մանավանդ (շեշտվում է առաջին վանկը):

դ) վերջընթեր վանկի վրա է շեշտը ցուցական դերանուններով կազմված մի շարք բառերի. օրինակ՝ սո՛ւյնպես, ճո՛ւնպես և այլն: Սրանք շեշտ են առնում նաև վերջին վանկի վրա:

ե) վերջընթեր են շեշտվում հարադրական բարդությունները, եթե բաղադրիչ բայը միավանկ է. օրինակ՝ ֆաշ գալ, մաճ գալ, շուտ գալ, մեղք գալ, սեռ տալ, ուժ տալ և այլն:

զ) վերջընթեր շեշտ են առնում չեմ գա, չես գա, չի գա, չեմ տա, չեմ լա:

Վերջընթեր շեշտ են ընդունում քայի բաղադրյալ ժամա-

նակաձևերը՝ ներկա, վաղակատար, հարակատար, ապառնի ժամանակները, ինչպես նաև արգելական հրամայականները, երբ բայը միավանկ է. գրում եմ, գրելու եմ, գրված ես, գրել ես և այլն, մի՛ գար, մի՛ տար, մի՛ տուր, մի՛ բեր մի կեր և այլն:

Շեշտված են առաջին վանկերը՝ մա՛նավանդ, նա՛մանավանդ, տա՛սնեռորդ, վե՛ցեռորդ, մի՛գուցե:

Կապակցությունների մեջ որոշ բառեր մնում են անշեշտ, այդպիսի անշեշտ բառեր են օժանդակ բայերը (եթե ուղիղ շարադասությամբ են կիրառված), նախադրություններն ու հետադրությունները, հարադրավոր բայերը (շեշտը առնում է հարադիրը), արգելական հրամայականով ու շեմ, շես, շի. շենք, շեք, շեն ժխտականով կիրառվող բայերը, կրկնության եզրերից մեկնումեկը, ինչպես՝ մի խոսի՛ր, շեմ կարդում, շի գնացել, շի գալու, շի վառված, վազ տվեց, կապ ընկալ, միտք արեց և այլն:

Եթե վերաբերյալ կապակցությունների երկրորդ բաղադրիչները բաղմամբանկ բառեր են, կապակցությունը մի շեշտով չի ամփոփվում, երկար բառը առնում է իր շեշտը. օրինակ՝ մի՛ մեծամտանա՛ր, շե՛մ կարողանո՛ւմ, շե՛մ բարկացե՛նում:

Երկու շեշտ են առնում նաև բաղմամբանկ բառերը՝ աշխա՛րհա՛հայեցողությո՛ւն, մա՛րմնամա՛րգությո՛ւն, գե՛րազա՛նցալե՛ս և այլն:

Երկու շեշտերից մեկը ուժեղ է, իսկ մյուսը՝ թույլ: Վերևում բերված կապակցությունների շեշտերից ուժեղ է առաջինը, իսկ երկար բառերի շեշտերից ուժեղ է երկրորդը: Շեշտի նկատմամբ շեշտված վանկերը լինում են նախաշեշտ և վերջաշեշտ: Հայերենի բառերը մեծ մասամբ ունեն նախաշեշտ շեշտված վանկեր:

Բացի բառական և շարույթային շեշտերից կա նաև տրամաբանական շեշտ, որ նախադասության որևէ բառ առանձնացնում է ամբողջ նախադասությունից և դարձնում է մըտքային կենտրոն՝ հաղորդելով նախադասությանը իմաստալիս մի այլ փոփոխակ. եվ լուսաբա՛ցն է մոտե՛նում դա՛նդադա՛րեն: Այս նախադասության տրամաբանական շեշտը լու-

սաբա՛ց բառի վրա է, որ նշանակում է ոչ թե երեկոն, այլ լուսաբացը: Եթե այդ շեշտը փոխադրենք մոտենո՛ւմ բաշի վրա (այս դեպքում ջարադասությունը կփոխվի, կդառնա մոտենո՛ւմ է), ապա նախադասությունը կստանա իմաստային մի այլ երանգ՝ ոչ թե հեռանում է, այլ մոտենում: Իսկ երբ շեշտը փոխադրենք դանդաղորե՛ն բառի վրա, նախադասությունը կստանա այլ իմաստային երանգ: Մոտենում է դանդաղորե՛ն և ոչ արագորեն:

Տրամաբանական շեշտը և բառական շեշտը նույն բառի վրա նույնանում են, բայց մյուս բառերի բառական շեշտը, չբացասվելով հանդերձ՝ բավականաչափ թուլանում է:

Բառերը, նախադասության առանձին հատվածներ, նախադասություններ հարթ ու հավասար մի մակարդակով չեն արտաբերվում: Ամենից առաջ հնչյունները, որոնք մեր խոսքի նյութական թաղանթն են ձևավորում, իրենց բնույթով ունեն ձայնային տարբեր բարձրություններ ու տեղություններ, ուժգնություն ու երանգներ: Խոսողը միշտ իր խոսքը արտահայտում է որոշակի վերաբերմունքով: Եթե նույնիսկ խոսողը բացարձակ չեզոք վերաբերմունք ունի իր խոսքի վերաբերությանմբ, այդ չեզոքությունը ևս վերաբերմունք է, և վերջինս պահանջում է արտաբերման եղանակ: Հաշված է, որ մի բառը, բառերի խումբը, նախադասությունը կարելի է տարբերել ավելի քան 20 եղանակով ըստ խոսողի՝ իր խոսքի և խոսակցի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի: Արդարև, դրանք հաղորդվում են ազաչախնդրական, քաղաքավարահարգալից, նախազգուշական, համոզչական, հաստատական, ժխտական, հրավիրական, զարմացական, հաղորդական, հրամայական, սպառնական, բացականչական, հարգական, հանձնարարական, հանդիսավոր, պատգամային և այլ եղանակներով, որոնք մեք խոսքը ձևավորում են տրամաբանական ու զգացմունքային կազմակերպվածությամբ: Այս բոլոր եղանակները արտահայտվում են մեղեդիով, ելևէջով, հնչական դադարներով, թափով, ուժգնությամբ, երանգով, որոնք պարտադիր են կենդանի խոսքի համար, և որոնց ամբողջությունը կոչվում է հնչերանգ (ինտոնացիա): Խոսքի արտահայտչությունը, իմաստային հարստությունը, նրբերանգների առա-

տությունն ու բազմազանությունը արտահայտվում են ոչ միայն բառապաշարի հարստությամբ, ընտրությամբ ու շարահյուսական վարպետությամբ, այլև հնչերանգների հարբստությամբ ու բազմազանությամբ: Զգացումային, կամային ու տրամաբանական բոլոր այն տարրերը, որ թվեցինք վերևում, արտահայտվում են հնչերանգի միջոցով, որ խոսքին ոչ միայն արտահայտչություն, այլև իմաստային յուրահատուկ նրբերանգներ է հաղորդում, նախադասությունը տրոհում է հնչերանգային հատվածքների, դառնում է միջոց շարահյուսական անդամահատման, տրամաբանական շեշտվածություն, հանդիսանում է ասմունքի հիմնական բաղադրիչներից մեկը և այլն:

2. ՀՆՉՅՈՒՆԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ

Հնչյունափոխությունը լեզվի զարգացման ներքին օրինաչափություններից մեկն է, որ միշտ ուղեկցում է լեզվին վերջինիս կենդանի գոյության ողջ ընթացքում: Մեռած կամ բանավոր հաղորդակցման գործողությունից դուրս եկած լեզուների մեջ հնչյունափոխությունը դադարում է գործելուց: Կենդանի լեզվի հնչյունափոխությունները զանազանվում են որոշակի բնույթով: Մեկը այն է, որ լեզվում մի հնչույթ վերածվում է իրոք մի այլ հնչույթի, երբ այս վերջինս մինչև իսկ տվյալ լեզվում գոյություն չի ունեցել. օրինակ՝ հայե-են նալթ բառի -ն փոխվել է ֆ-ի և այսօր այդ բառը հնչում է ֆալթ¹, գրաբարի ալ երկբարբառը վերածվել է օ-ի: Բառասկզբում մեր յ միջնալեզվային ձայնորդը փոխվել է խոլ վոկորդային և-ի, այսինքն մի որոշակի դիրքում այդ յ-ն դարձել է և և ինքը դադարել է գոյություն ունենալուց:

Հնչյունափոխության բնագավառին է պատկանում նաև այն երևույթը, երբ բառի մեջ նոր հնչյուն է առաջանում: Այսպես՝ յուղ բառի յ ձայնորդը առաջացել է իւղ բառի սկզբում, բառասկզբի ե ձայնավորից առաջ յ է առաջացել, որ

¹ Այդ բառի նալթ գրությունը վավերացված է 12—13-րդ դարերի ձեռագրերում:

սկզբնապես գոյութիւն չունէր. եղբայր բառը, որ սկզբնապես հնչվել է էղբայր, այժմ հնչում ենք յէխայր: Սրան հակադիր հաճախ բառի որեւէ հնչյուն կարող է վերանալ. օրինակ՝ տղայ, արեայ, երեխայ և այ-ով վերջացող այլ բառերի վերջին յ-ն անվերադարձ վերացել է:

Սրանից զանազանվում է հնչյունափոխական այն երե-վույթը, երբ միևնույն ձևույթի մեջ որեւէ հնչյուն հնչվում է զանազան կերպ: Այս դեպքում նկատի չենք առնում հնչյունի ծագումը՝ նրա սկզբնավիճակը. հաճախ կարող ենք մինչև իսկ չիմանալ, թե այն իր ծագումով ինչ է. օրինակ՝ արած-արատ միևնույն ձևույթի զուգաձևերն են, սակայն վերջում ունեն տարբեր հնչյուններ. ծ / ա: Դժվար է ասել, թե սրան-ցից որն է հիմնական, և եթե գիտենք էլ, տվյալ դեպքում դա հաշվի չենք առնում, այլ դիտում ենք իբրև միևնույն ձևույթի զուգաձևութիւն. այսպես է, օրինակ, բույր-բուրել, ծես-ծիսակատար, անձանց-անձամբ, խումբ-խմբական բա-ռերի հնչյունական կազմի տարբերութիւնը, ուր ունենք միևնույն ձևույթի զուգաձևութիւնները. բույր-բուր, ծես-ծիս, ան-ամ, խումբ-խմբ: Այս զուգաձևութիւնները առաջանում են ույ-ու, ե-ի, ն-մ, ու-ը լծորդությամբ, ուր այսօրվա վիճակով գուցե կարող ենք ասել, թե այս զույգ հնչույթներից որն է հիմնականը, բայց այսպիսի հնչյունափոխության մեջ կարե-վորը այդ չէ, այլ այն, որ միևնույն ձևույթի մեջ որոշակի պայմաններում միաժամանակ հանդես են գալիս տարբեր հնչույթներ, որոնք միմյանց նկատմամբ լծորդ են և ոչ թե մեկը առաջանում է մյուսից: Ավելի պարզ ասած՝ միաժամա-նակ նույն ձևույթի մեջ շեշտի տակ ունենք ույ, առանց շեշտի՝ ու, ց-ից առաջ ունենք ն, իսկ ք-ից առաջ՝ մ (անձանց-անձամբ), շեշտի տակ ունենք ու, անշեշտ՝ ը (խումբ-խմբի) և այլն: Մինչև իսկ զուգաձևերից մեկը կարող է ունենալ զրո, մյուսը՝ այս կամ այն հնչույթը. օրինակ՝ մարդիկ բառի-իկ ձևույթի մեջ շեշտի տակ ունենք ի ձայնավորը, իսկ մարդկային բառի մեջ առանց շեշտի այդ ի-ն բոլորովին չկա:

Հնչյունափոխական այս բոլոր երևույթները առաջանում են երկու գործոնի շնորհիվ՝ հնչյունի գրաված դիրքի և հրնչ-յունաշարքում հնչյունների միմյանց վրա թողած փոխազդե-

ցության, Սակայն պետք է ասել, որ այս երկու գործոնը միշտ չէ, որ իրարից անկախ են գործում. հաճախ սրանք խաչաձևում են իրար: Մաքուր դիրքային հնչյունափոխություն է շեշտի ազդեցությամբ կատարված հնչյունափոխությունը. օրինակ՝ ձուկ բառի սեռականն է ձրկան, ուր շեշտի տակ ունենք ու, անշեշտ ունենք ը: Իսկ զաղտնի բառի դ ձայնն զր հնչվում է խուլ խ՝ խուլ տ-ի ազդեցությամբ, ուր դ-ի խ հնչվելը և՛ դիրքային է, և՛ փոխազդեցական: Ուրեմն, ձայնեղ դ-ն տ-ից առաջ (դիրքային վիճակ) հնչվում է խուլ՝ տ-ի ազդեցությամբ (փոխազդեցական վիճակ): Փոխազդեցականը նույնպես կարող է անխառն լինել. բոկիկ բառը դարձել է բորիկ, որ այժմ հնչվում է բոպիկ. կ-բ-պ փոփոխությունը միայն փոխազդեցական է և դիրքի հետ ոչ մի կապ չունի:

Վերջիվերջո որքան էլ որ զուգաձևությունների մեջ տարբեր հնչույթները հավասար համարենք՝ ձուկ - ձրկ, ծագում է առաջնության հարցը, որ տվյալ դեպքում պատմական է և ստուգաբանական մակարդակով է որոշելի:

Մենքուպ Մաշտոցը 5-րդ դարում մաքդ բառը դ-ով է գրել. եթե նա հայերենը գրի առնել 12-րդ դարում կամ ավելի ուշ, անպայման կգրեր մաքթ, որովհետև վերջին դարերում բառը այդպես էր հնչվում, իսկ մենք այս դեպքում չէինք ասի, թե դ-ն փոխվել է ք-ի: Այդ միայն կարելի կլիներ պարզել համեմատական ու պատմական հնչյունափոխությամբ, ինչպես որ մայր բառի յ ձայնորդը համարում ենք առաջացած տ-ից, որովհետև հայերենի ազգակից լեզուները այդ նույն յ-ի տեղը ունեն տ (МАТЪ): Բայց համաժամանակային հնչյունաբանության համար այսպիսի համեմատությունը արժեք չունի: Արժեք չէր ունենա մեր գրական լեզվի համար նաև բոկ և բոք զուգաձևերի կ-բ հնչյունների առաջնության որոշումը, եթե այսօր չօգտագործվեին բոկոտն, բորիկ բառերը: Այս երկու դեպքում էլ առաջնությունը վճռվում է համեմատական ու պատմական հնչյունաբանությամբ: Իսկ ինչ վերաբերում է խումբ-խրմբ, գես-գիս (գիսակ), կեզ-կիզ (կիզել) և նման զուգաձևությունների ձայնավորների առաջնությանը, ապա այստեղ էլ պայմանականորեն առաջնությունը տալիս ենք արմատական կամ ուղիղ ձևերի ձայնավորներին, որ կարող է նույնիսկ պատմականորեն ճիշտ Թ — Հայոց լեզու

չինքն, Դուռն բառի սեռականը գրաբարում լինում է դրան. այստեղ ունենք դառ և դըր գուգաձեւերը: Ըստ պայմանի առաջնութիւնը պետք է տանք Ը-ին, որ ն-ի մոտ փոխվել է ու-ի (համեմատիր դրացի, դրկից, դուրս): Այնպէս որ, երբ ասում ենք այսինչ հնչյունը փոխվել է այսինչի, դա հաճախ պայմանական է:

Դիրքային ու փոխազդեցական հնչյունափոխութիւնից բացի կա նաև պատմական հնչյունափոխութիւն, որը, ըստ երևույթին, եղել է դիրքային կամ փոխազդեցական, սակայն լեզվի այսօրվա վիճակում դիրքային ու փոխազդեցական այն գործոնները, որոնք մի ժամանակ գործել են ու այն ժամանակի համար հասկանալի են եղել, այժմյան վիճակում չեն գործում, և այդ պատճառով հաճախ դժվար է բացատրել, օրինակ՝ ձայնավորներից հետո հայերենի Բ, Գ, Դ, Ծ, Չ ձայնեղները մասամբ վերածվել են շնչեղ խուլերի. օծ-օց, օգ-օն-օֆնել, իբբև-իփբև, աջ-աչ, Աբրահամ-Ափրահամ և այլն: Այստեղ մեր այսօրվա ըմբռնումով չկա դիրքային որևէ թուլութիւն, Գ-ն օգնել բառի մեջ օ ձայնավորի և ն ձայնորդի արանքում պետք է որ ձայնեղութիւնը չկորցնէր, բայց այդպէս չէ, և փոփոխութեան պատճառը դժվար է բացատրել: Այդպէս է նաև ձայնորդից հետո, օրինակ, ուղի- ուրթի, ուրբ- ուրփ, կարգալ- կարքալ փոփոխութիւնը: Պատմականորեն այսպիսի հնչյունափոխութիւնը դիրքային է, իսկ այսօրվա տեսանկյունով դիրքային գործոնը դեր չունի, որովհետև այժմ հակառակ գործընթաց է կատարվում. արեղա, արբանյակ, դագաղ, արդ և այսպիսի շատ բառեր այժմ իրենց Բ, Գ, Դ ձայնեղների ձայնեղութիւնը վերստացել են և այլևս չեն հնչվում ափեղա, արփանյակ, արթ, դաֆաղ և այլն:

Պատմական հնչյունափոխութեան հեռւանքն է միայն առկա, իսկ փոփոխութիւն առաջ բերող գործոնները մթազրնել կամ մեռել են:

Շեշտի հետ կապված ձայնավորների դիրքային փոփոխութիւնները ևս մասամբ արդեն պատմական են դարձել: Պետք է ենթադրել, որ գրաբարում շեշտը ավելի ուժեղ է եղել, քան ժամանակակից գրական լեզվում: Այնտեղ ի, ու, է ձայնավորները քիչ բացառութիւններով շեշտազդկվելով

փոփոխվել են ոչ միայն հայերեն բառերում, այլև օտար փոխառություններում, իսկ այժմ այդ օրինաչափությունը կիսով չափ պահպանվում է ավանդաբար. զես բառից ունենք գիսավառ բառը, որ գալիս է հնից, այսինքն փոփոխությունը կատարվել է հնում, բայց զես բառը այժմ հոլովում ենք զեսի և ոչ թե գիսի, որ հին լեզվում պարտադիր էր: Թիմ բառը գրաբարի դիրքային հնչունափոխության համաձայն պետք է ունենար (թրմի) սեռականը, իսկ նոր գրականում այդ բառի սեռականն է թիմի: Այս նշանակում է, որ գրաբարի դիրքային հնչունափոխությունը այժմ մեծ մասամբ դարձել է պատմական:

Դիրքային հնչունափոխությունը մեր լեզվում գրով արտահայտվում է, իսկ պատմականը մնում է հիմնականում անարտահայտելի: Օրինակ՝ սեռ-սիրո, (սէր-սիրոյ), իսկ որք, որ պատմական հնչունափոխությամբ դարձել է օրփ, գրով չենք արտահայտում՝ հետևելով ավանդական ուղղագրությանը:

1. ԴԻՐՔԱՅԻՆ ՀՆՇՈՒՆԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ

ա. Զայնավորների շեշտափոխական հնչունափոխությունը

Զայնավորների հնչունափոխությունը հիմնականում կապված է շեշտի հետ: Շեշտը կորցնելով և թուլանալով, ձայնավորը հաճախ փոխվում է այլ հնչունի, կամ իսպառ դուրս է ընկնում: Ժամանակակից գրական հայերենը այս առումով բավականաչափ անկանոն վիճակ է ներկայացնում: Շեշտի հետևանքով կատարվող փոփոխությունները մեր նոր գրական լեզվի համար գործող օրինաչափություն չեն, դա հառուկ է եղել գրաբարին, մեր հին խոսվածքներին ու բարբառներին, որոնցից նոր գրական լեզուն ոչ միայն փոփոխված ձևեր է ժառանգել, այլև հոլովման, հոգնակիի կազմության, բառակազմության պատրաստի կաղապարներ է վերցրել. որոնք հնչունափոխական այլևայլ միտումներով մշակված ձևեր էին: Սեռ բառի սիրո ձևը ոչ թե նոր գրական լեզվի օրինա-

չափության հետեանք է, այլ պատրաստի փոխառված ձև։
Եթե նոր գրական լեզուն չվերցնենք սիրո ձևը, ապա իր օրի-
նաչափությամբ կունենար սերի, ուր ոչ մի հնչյունափոխա-
կան երևույթ գոյություն չունի։ Փաստորեն այստեղ խոսվելու
է փոխառված հնչյունափոխությունների մասին, որոնք գա-
լիս են ոչ միայն գրաբարից, այլև բարբառներից։

Գրաբարում է, ի, ու ձայնավորները շեշտից զրկվելով
փոփոխվում էին, իսկ ա, ե, ո ձայնավորները մնում էին ան-
փոփոխ, բայց այս վերջիններն էլ անվթար չէին խոսվածքնե-
րում։ Այժմ գրաբարի է-ն մենք բառամիջում տառադարձել
ենք ե-ով, և փոփոխվող ու չփոփոխվող է, ե, հնչյունների
գրությունը նույնացել է. չենք կարող ասել, թե ե-ն հնչյու-
նափոխվում է, քանի որ այն գերազանցապես մնում է ան-
փոփոխ։ Նույնը վերաբերում է մյուս ձայնավորներին. գրա-
բարից վերցրել ենք փոփոխված կամ չփոփոխված ձևեր, իսկ
բարբառներից առել ենք երբեմն գրաբարի փոփոխման ու
չփոփոխման միտումներին հակադիր՝ փոփոխված և չփո-
փոխված ձևեր, որից գրական լեզվում առաջացել է հնչյունա-
փոխական մի բարդ վիճակ։ Իսկ եթե սրան ավելացնենք
նաև այն, որ բառակազմության, հոլովման և հոգնակիի կազ-
մության ժամանակ հնչյունափոխական այլևայլ միտումներ
են հանդես գալիս, ապա պարզ կդառնա, թե որքան դժվա-
րություններ է հաղթահարել նոր գրական լեզուն այդ ամեն
տարամիտումները մասամբ համակարգության վերածելու
ճանապարհին։

Ե ձայնավորի հնչյունափոխությունը

Բառակազմում է-ով քիչ բառեր ունենք. է, էգ, էշ, էջ,
որոնցից առաջինը բնավ չի հնչյունափոխվում. օրինակ՝
էուրյուն, էական և այլն։ Էգ-ը և էշ-ը հոլովման և հոգնակի
կազմության ժամանակ մնում են անփոփոխ. էգի, էգեր, էշի,
էշեր։ Բառակազմության մեջ էզը մտնում է փոփոխված ձե-
վով. իգական, իգաբար և այլն։ Նույնը վերաբերում է էշ
բառին. էշի (ասվում է նաև իշի), էշեր, բայց՝ իշաբար (նաև՝
էշաբար), իշայծյամ, իշատեր (նաև՝ էշատեր), իջնել, բայց՝

էջմիածին: Էջ բառը բառակազմութեան մեջ չի հնչյունափոխւում. օրինակ՝ էջկապ, էջակալ, էջանիշ:

Բառավերջի ե-ն (հին է) չի հնչյունափոխւում. օրինակ՝ մարգարե-եի-ենեւ-եաբար, բազե-եակիր, ափսե-եի-ենեւ և այլն:

Մեծ մասամբ հնչյունափոխւում է փակ վանկի ե-ն (հին է), սակայն միայն բառակազմութեան ժամանակ: Հոլովման ու հոգնակի կազմութեան դեպքում ե-ն մնում է անփոփոխ. օրինակ՝ վրեժ-վրեժի, հրավեր-հրավերի, վրեժներ, հրավերներ: Բացատրություն են տեր-տիրոջ, սեր-սիրո, մեջ-միջի (մեջի): սրանց հոգնակին մնում է անփոփոխ. տեր-տերեր, սեր-սերեր, մեջներ:

Բառակազմութեան ժամանակ փոփոխւում են հետևյալ արմատներն ու բառերը. գետ (գիտուն), դետ, մետ (միտում), վեր (վիրակապ), հրավեր, սեգ, դեգ, կեգ, մեգ, վեժ (վիժել), անեժ (անիժել), վեն, դեմ, շեն, զեն (զինել, զինագործ), ապաֆեն (ապաքինվել), հանդեպ, վեպ, ստեպ (ստիպել), վրեպ (վրիպակ), դեպ (դիպել), շեշ (շիշել), մեշ (միջնակ), հանդես, կես, ապավեն, փոխարեն, օրեն, սեգ, հավետ, վեմ (վիմաքանդակ), պետ (պիտանի), տեր (տիրել, տիրասպան):

Սրանք էլ մնում են անփոփոխ՝ ա) երբ բառակազմութեան մեջ են մտնում ք վերջածանցով. օրինակ՝ անեժֆաշոր, անեժֆակոխ, պետֆական, անպետֆություն, մեջֆակոտոր, մեջֆացավ և այլն, բ) երբ անհոգակապ են բարդւում, օրինակ՝ օրենսդիր, օրենսգետ, մեջտեղ, կեսօր, կեսբերան. կեսմարդ և այլն, գ) երբ բարդությունը կրկնավոր է. օրինակ՝ դեմադեմ, մեջընդմեջ, ստեպստեպ և այլն, դ) տեր բառը՝ տերութուն, տերունական, անտերունչ, անտերություն, տերունի. ունենք նաև անօրենություն, անպետություն:

Ի ձայնավորի հնչյունափոխությունը

Շեշտավոր ի ձայնավորը երեք դիրքով է հանդես գալիս՝ բառասկզբում, բառավերջում և բառամիջում: Բառասկզբում շեշտավոր ի ունենք հետևյալ միավանկ բառերում՝ իժ, ինը, ինքը, իսկ, իր, իբր, իղձ, ինչ (դերանուն), ինքս իմ, ինձ

(ղերանուն), Սրանցից միայն բառակազմության ժամանակ փոխվում են ինձ-ը (կենդանին), իղձ-ը և ինչ-ը սահմանափակ կերպով. օրինակ՝ ինձ-ընծենավոր, ընծ-ուտ (ընձու - հընացած է), ընծառյուծ, իղձ, ըղձակաճ, ըղձաճֆ, ըղձալ, ինչ-ընչավետ, ընչածարավ, ընչափաղց, ընչեղ (հարուստ); Մնացածները փոփոխություն չեն կրում:

Միավանկ բառերի բառավերջի ի-ն մնում է անփոփոխ. միավոր, թիակ, ձիավոր, լիանալ, դիակառֆ, ձիու, ձիեր, քիեր և այլն:

Ի-ով վերջացող երկվանկ ու բազմավանկ բառերի ի-ն հոգնակի ձևերում չի հնչյունափոխվում. օրինակ՝ ֆամիներ, գարիներ, քագունիներ, թընամիներ և այլն: Այս բառերը հոլովվում են ու և մասամբ ի հոլովիչով: Ու հոլովիչով հոլովելիս եղակիում ի-ն գցում են. օրինակ՝ քագունու-քագունով, ֆամու-ֆամով, ի-ով հոլովելիս ի-ն մնում է՝ ֆաֆ-ֆիից, Գորիից, բարիի, բարիից: Գործիական և ներգոյական հոլովներում ի-ն մասամբ մնում է, բայց միտումը անկումն է. փոշիով-փոշով, ուղիով-ուղով, ուղիում-ուղում, կղզիում-կղզում, ուրբիով-ուրբով և այլն: Ի-ն ընկնում է նաև տարվա ձևում:

Ի-ով վերջացող երկվանկ և բազմավանկ բառերը բառակազմության մեջ կրում են մի քանի տեսակ փոփոխություններ. Բայեր կազմելիս ի-ն չի փոփոխվում. օրինակ՝ շոգի-շոգիանալ, փոշի-փոշիանալ, բարի-բարիանալ, կղզի-կղզիանալ, հղի-հղիանալ և այլն: Բացառություն են կազմում գուրշանալ և հղանալ բայերը, որոնցից վերջինը պահպանվել է նոր իմաստավորումով՝ ի տարբերություն հղիանալի:

Ի-ն սղվում է՝

ա) օ, ո ձայնավորից առաջ. օրինակ՝ ֆեռի-ֆեռոնֆ (բայց՝ քեռիենց), փոշի-փոշոտ, գինի-գինով-գինոտ, բարի-բարորակ, բարօրություն:

բ) Մի քանի ժողովրդական կազմությունների մեջ. օրինակ՝ ֆամի-ֆամհար (քամահար), խնամի-խնամություն (գրականը՝ խնամություն), խնամանալ (գրականը՝ խնամիանալ, խնամիաբար), ֆենի-ֆենակալ, ֆեռի-ֆեռակին,

քարի-բարոյքուն, անոթի-անոթոյքուն, խելացի-խելացո-
ւքուն, բորենի-բորենոյքուն և այլն:

գ) Ուտ ածանցով կազմված բառերում, օրինակ՝ կեշի-կե-
շուտ, թեղի-թեղուտ, մորի-մորուտ, կաղնի-կաղնուտ և այլն:

դ) Բազմաթիվ այնպիսի բառերում, որտեղ այդ ի-ն մտած-
վել է իբրև ածանց. այսպես՝ կենդանի-կենդանական-կենդա-
նոյքուն, թերի-թերատ-թերոյքուն-թերամիտ-թերավարժ,
խեցի-խեցագործ-խեցգետին (հնից ունենք նաև խեցեգործ,
խեցեմորթ), կատաղի-կատաղալից-կատաղաբար-կատաղու-
քուն, թշնամի- թշնամանք-թշնամոյքուն, նախնի-նախնա-
կան, գաղտնի-գաղտնապահ-գաղտնամիտ-գաղտնագրել, հայ-
րենի-հայրենական-հայրենասեր-հայրենադավ, վրացի-վը-
րացախոս-վրացագետ, արժանի-արժանահավատ-արժանա-
վոր, մորթի-մորթապաշտ-մորթագերծ, վայրենի-վայրենա-
կան-վայրենամիտ, պիտանի-անպիտանիւթոյն և այլն:

Հին կազմութիւնների մեջ առաջին բաղադրիչի ի-ն հա-
ջորդ ա-ի հետ միանալով տալիս էր եա, ե (այժմ՝ ե).
օրինակ՝ հոգի-ական, հոգեկան, բարի-բարեկամ, ոսկի-ոսկե-
զօծ, տարի-տարեկան և այլն: Սրանց նմանութեամբ կազմել
ենք. շոգի-շոգեբարշ-շոգեգնաց, ուղի-ոսկեգիր-ուղենիշ,
օղի-օղետ և-օղեմոլ և այլն: Հին կազմութիւնների մեջ կան
նաև այնպիսի բառեր, որտեղ ի-ն մնացել է անփոփոխ և ա-ի
հետ տվել է իա, օրինակ՝ արիաբար, արիանալ, ոսկիափայլ,
անդրիագործ, ոսկիաստեղծ, բարիաշատ, բարիանունոյքուն և
այլն, որոնց նմանութեամբ և նոր գրական լեզվի ոգուն
միանգամայն հարազատ կազմվել են փառաբացիական, փա-
նիապատիկ, կղզիաբնակ, սպիացում, սպիավոր, ամուրիու-
քուն, հղիւթոյն, վաղեմիւթոյն (նաև վաղեմութիւն),
արիական, արփիացնցուղ և այլն:

Բառազերջի ի-ն ակ վերջամասնիկին նախորդելիս փոխ-
վում է յ-ի. որդի-որդյակ, հոգի-հոգյակ, աղավնի-աղավնյակ,
պատանի-պատանյակ, կղզի-կղզյակ և այլն:

Երկու կողմից փակ՝ ի-ով, միավանկ բառերի հոգնակի
ձևերում ի-ն փոխվում է ր-ի. օրինակ՝ բիբ-բրբեր, լինդ-լնդեր,
միրգ-մրգեր և այլն: Չեն հնչունափոխվում բիլ, բիրտ, գիպս,
դիրք, դիրտ, բիմ, լիցք, խիզն, խիժ, ծիլ, կիրն, կինն, հինգ,

նիմֆ, իրֆ, նիշ, շիթ, շիղջ, վիթ, նիգ, վին, տիպ, ցին, տիղմ, յինկ, ֆիմֆ, ֆիստ:

Կան մի քանի բառեր, որոնք երկու ձևով են գործածվում. առաջնությունը պետք է տալ չփոխված ձևին. օրինակ՝ քին-տեր-քնտեր, գինգեր-գնդեր, գինձեր-գնձեր, գիստեր-գստեր, ծիլեր-ծլեր, ծիրտեր-ծրտեր, հինգեր-հնգեր, նիտներ-նտներ, նիվեր-նվեր, նիմեր-նմեր, շիլեր-շլեր, պինչեր-պնչեր, տիկեր-տկեր, ֆիվեր-ֆվեր, շիվեր-շվեր, շիրեր-շրեր: Կին բառի հոգնակին լինում է կանայք-կանանց:

Իբրև կանոն հիշյալ միավանկ բառերը հոլովվելիս հնչյունափոխվում են. օրինակ՝ գծի, գնի, խղնի, մտֆի և այլն: Չեն հնչյունափոխվում միայն նրանք, որոնք հոգնակիի կազմության մեջ ևս մնում են անփոփոխ. օրինակ՝ լիցֆի, կիննի, նիմֆի, նիգի և այլն:

Երկու կողմից փակ՝ ի-ով, միավանկ բառերն ու արմատները բառակազմության մեջ իբրև առաջին բաղադրիչ մտնում են փոփոխված հիմքով. օրինակ՝ մրգավետ, սրտաբան, խրնդալից, ծրագլուխ, լնակ, գծել, խնդալ, ծրար (ծիր-ից), ծրագիր, ծրտել, նգնածամ, նշել և այլն: Բառակազմության մեջ հնչյունափոխվում են նաև միավանկ արմատներն ու չթեքվող բառերը. օրինակ՝ խիտ-խտացում, ծիվ-ծվալ, լիլ-լվել, լիս-լսափող, պիրկ-պրկել և այլն: Բացառություն են կազմում մի քանի անհոդակապ և կրկնավոր բարդություններ. օրինակ՝ ցիրուցան, գիրկապ (բայց՝ գրբաց), սիրտմաշուկ, ծիծաղիկ, հինումին, նիստուկաց, մինչդեռ, մինչև և այլն. նաև՝ նիրնել, հիմնական, հիմնավոր, հիմնադիր: Մասամբ չեն հնչյունափոխվում այն միավանկ բառերը, որոնք բարդության մեջ մտնում են ֆածանցով. օրինակ՝ դիրֆային, դիրֆավորվել (բայց՝ գրբային, գրբույկ), լիցֆավորվել, լիցֆային (բայց՝ կիրք-կրբոտ), ձիրֆատու, ձիրֆալու: Չեն հնչյունափոխվում նոր փոխառությունները. օրինակ՝ ցինկ, թիմ, միֆ, տիֆ, գիպս և այլն:

Այն բառերը, որոնցով չկան հնից ավանդված բարդ բառեր, այժմ բարդ բառ են կազմում չփոխված հիմքով. օրինակ՝ ֆիստավոր, ֆիվային, վիթային, կիրնոտ, վինային և այլն:

Երկվանկ և բազմավանկ բառերի փակ վանկի շեշտավոր ի-ն հոգնակի կազմելիս մնում է անհնչյունափոխ. օրինակ՝ կավիճներ, դանլիճներ, սպառնալիճներ և այլն: Բացառությու՛ն է կազմում երկրներ բառը:

Այն բազմավանկ բարդ բառերը, որոնց վերջին բաղադրիչը միավանկ բառ է, հոգնակին կազմում են իրենց կանոնին համաձայն՝ գլխագրեւ, կեղտաքծեւ, հոռաշվեւ և այլն: Իսկ երբ այս կազմությունների վերջին բաղադրիչը իմաստափոխվում է, հոգնակին կազմվում է ներ-ով, և հնչյունափոխություն չի լինում. պատմագիրներ, թանկագիններ (ապրանքներ, մարդիկ), խմբագիրներ և այլն:

Շեշտավոր ի ունեցող երկվանկ ու բազմավանկ այն բառերը, որոնք վերջավորվում են իլ, իփ, ինչփ, իկ, իդ, իզ, իթ, իղ, ինփ, այլին, իջ, իռ, հոլովվելիս չեն հնչյունափոխվում. բաղնիքի, կարծիքի, նախատիճիքի, մասնիկի, խորտիկի, սանիկի, իլիկի, փղամիդի, սամիթի, կորիզի, երիզի, ապրիլի, տեսիլի, տավիղի, շառավիղի, տորմիղի, երկնայինի, մարդկայինի, ֆրիշի, բջիջի, գրգիռի, փանդիռի և այլն: Այս բառերի հնչյունափոխված ձևերը տեղի են տալիս չհնչյունափոխվածներին: Հնչյունափոխվում են իֆ, իշ, ին, իմ, իս վերջացող բառերը, օրինակ՝ ճահճի (խորթ չէ նաև ճահճի), մահճի, դահճի, աղախնի, մտերմի, հավատարմի, բաժնի, երկնի, խարսխի, ամսի, թավշի: Սակայն այսպիսի բառերից չեն հնչյունափոխվում ըմբիշ, ափիս, մայիս, հունիս, հուլիս, հյուսիս, ֆանիս, կիպարիս, իրիս, ուրիշ, բագին, կաղին, սվին, դելֆին:

Չեն հնչյունափոխվում նաև՝ փոխինդ, շոինդ, խրխինջ, նարճնջ (նարնջի տեղի է տալիս), կոփնջ, հակինթ:

Իշ-ով վերջացող բառերից հնչյունափոխվում են երգիշ, չամիշ, գրպարտիշ, նկարիշ, գրիշ, ուսուցիշ, փրկիշ, թարգմանիշ, Մկրտիշ, Լուսավորիշ (իբրև հասարակ անուն չի հնչյունափոխվում), մնացած բառերը կամ չեն հնչյունափոխվում, կամ հնչյունափոխվածները արդեն խորթ են. օրինակ՝ սրբիշ, գործիշ, բաշխիշ, լուծիշ, նորոգիշ, կազմիշ, շարժիշ, բուծիշ, եղանակիշ, գրկիշ, կործանիշ և այլն:

Հնչյունափոխվում են իվ-ով և իր-ով վերջավորվող բա-

ռերը, հովվի, հաշվի, անվի (անիվի ավելի գերադասելի է) և արծվի, պատվի: խնդրի, կարմրի, նախրի, մոխրի, պանրի, բոնրի և այլն:

Չպետք է հնչյունափոխել հազվադեպ գործածվող գրաբարյան և օտար բառերը. օրինակ՝ ջուլիւրի, կապինի, կոպինի, դպրիւրի, դարիբի, գեֆիրի և այլն:

Չեն հնչյունափոխվում իստ-ով վերջավորվող բառերը. մարֆսիստի, կոմունիստի և այլն:

Բառակազմության մեջ փոփոխված հիմքով ենք գտնում այն բառերը, որոնք հնից այդպիսի հիմքով են բարդության մեջ մտել: Այսպես՝ իֆ-ով վերջավորվող բառերից փոփոխվում են հազվագյուտ բառեր. օրինակ՝ հարսաճեփվոր, մնացածներում չեն փոփոխվում: Օրինակ՝ կարիփափվոր, ալիփավորութուն, գործիփավորվել և այլն:

Մանրություն: Չպետք է շփոթել հայրենասիրություն, կարևոր և այլ փոփոխված բառերի հետ, որոնք հայրենի, կարի հիմքերից են կազմված:

Մեծ մասամբ չեն հնչյունափոխվում իկ-ով վերջավորողները. օրինակ՝ մուրացիկություն, թափանցիկություն. համեմատոր նաև գերազանցիկ, վաղամեռիկ, պարիկ, շրջիկ, զարմիկ, սնդիկ և բազմաթիվ ուրիշներ:

Հնից փոփոխված հիմքով են բարդության մեջ մտնում բազմապատիկ (բազմապատկել), զատիկ, ծաղիկ, մրրիկ, գեղեցիկ. կապիկ (կապել), կոշիկ, ռոնիկ (ռոճկացուցակ), փոքորիկ, ռամիկ (ռամկություն), գոենիկ, մարդիկ:

Սրանցից կարող են անփոփոխ մնալ, երբ իմաստի տարբերակում է առաջ գալիս փոփոխվածի և չփոփոխվածի միջև. օրինակ՝ ռամկություն, ռամիկություն: Չեն հնչյունափոխվում -իգ, -իդ, -իթ, -իլ, -իդ, -իճ-ով վերջավորվողները. կորիզավոր, երիզավոր, ֆղամիղավոր, ծղրիղային, սերկևիլենի, ապրիլյան, շափիլավոր, կենիթավոր և այլն:

-իդ-ով վերջավորվող բառերից փոփոխված ենք գտնում ուղղելի, ուղղություն:

-իճ-ով վերջավորվող բառերից փոփոխված հիմքով են բարդության մեջ մտնում ճանիճ (ճահճային), մանիճ (մահակալ), դանիճ (դահճապետ): Բայց չեն կարող փոխվել

ամին, կապին, կտրին, պատին (պատիճավորներ), ուտին, լվին: Արեին, կարին, կավին բառերի հնչյունափոխված ձևերը սկսել են խորթանալ (կավճային գունատություն - կավճային գունատություն. կարճային-կարիճային, արճճավոր-արճիճավոր):

-իմ-ով վերջավորվող բառերից փոփոխվում են մտերիմ (մտերմություն), հավատարիմ (հավատարմություն), նաև՝ ռխերիմ (ռխերմություն), սակայն՝ ուշիմ (ուշիմություն), նղնիմ (նղնիմություն):

-ին-ով վերջավորվող բառերը գերազանցապես փոփոխված են հանդես գալիս. օրինակ՝ բաժնետուն, երկնային, անկողնային, մարմնական, կացնավոր, լուսնագնաց, ամուսնական և այլն:

Չեն հնչյունափոխվում կադին, սվին, բագին, դելֆին:

-իչ-ով վերջացող բառերից փոփոխվում են երգիչ, շամիչ, գրպարտիչ (գրպարտչական), նկարիչ, գրիչ, ուսուցիչ, փրկիչ, Մկրտիչ, ֆենիչ, լուսավորիչ, քարգմանիչ, բոիչ, նորոգիչ, թովիչ (թովչական) և այլն:

Այլևս փոփոխված հիմքով բառակազմության մեջ չեն կարող մտնել բուծիչ, լուծիչ, մարգիչ, շարժիչ, եղանակիչ, գրկիչ, կազմիչ, կործանիչ, գերիչ, կեղեֆիչ և այլն:

Չփոփոխված և փոփոխված հիմքերով բաղադրյալ բառերը կարող են իմաստի տարբերակում առաջ բերել: Օրինակ՝ վարչություն-վարիչություն, թովչություն-թովիչություն:

Փոփոխված հիմքով են բաղադրության մեջ մտնում իջ, իռ, իվ, իր, իա-ով վերջավորվող բառերը. օրինակ՝ քրքիչ-քրքջալ, բջիչ-բջջահյութ, գրգիռ-գրգռել, կշիռ-կշռել, վըճիռ-վճռաբեկ, հովիտ-հովտաշուշան, կոպիտ-կոպտություն, հովիվ-հովվական, հետաքրքիր-հետաքրքրական, նախիր-նախրաթող, կոիվ-կովել և այլն:

Չեն հնչյունափոխվում փանդիռ, բամբիռ, հտպիտ, վտիտ (վտիտություն) բառերը:

Չեն հնչյունափոխվում ի+ք, ի+բաղաձայն+ք-ով վերջավորվող բառերը՝ բոիչֆային, կարիֆավոր, շարիֆաբեր, քաղիֆ, քաղիֆագործ և այլն, ինչպես նաև՝ նոր փոխառու-

Թյունները. մաբխստական, արտիստական, վեներտիկյան
և այլն:

Փոփոխված հիմքով հանդես է գալիս -ի+-երկու բազա-
ձայնով վերջացող բառերի մի մասը՝ երաժիշտ (երաժշտա-
սեր), սրինգ (սրնգահար), սկզբնական, պարսպապատ, խը-
խընջոց, կոնչալ, խաբսխանիշ, բենձաշատ և այլն: Կարող են
անփոփոխ հանդես գալ նաժիշտ, խաբխախ, ամբարիշտ և
այլն:

Ու ձայնավորի հեշյունափոխությունը

Բառասկզբում շեշտակիր ու-ն բոլոր պարագաներում մը-
նում է անփոփոխ՝ ուղտ, ուղտի, ուղտեր-ուղտապան, ուխտ-
ուխտավոր, ութ-ութերորդ և այլն:

Հնից եկող ձևեր են ումպ-ըմպանակ-ըմպել-ըմպելիք
(բայց՝ ումպի, ումպեր), ունդ-ընդեղեն (բայց՝ ունդավոր,
ունդեր և այլն), ունչ-ընչացի:

Ու-ով վերջացող միավանկ բառերի ու-ն անշեշտ դիրքում
դառնում է վ. ձու-ծվի, ձվեր, ձվածեղ, լու, լվի, լվեր, լվածա-
ղիկ, կու-կվանոց, չու-չվացուցակ, բու-բվի, բվեր, բվեակ:

Այս դեպքում ու-ն մնում է անփոփոխ կրկնավոր բար-
դություն կազմելիս. նունու, բուբու, կուկու (կու հին է):

Երկվանկ և բազմավանկ բառերի բաց վանկի ու-ն
հոգնակիի կազմության ժամանակ մնում է անփոփոխ. կա-
տունեք, առունեք, ուրունեք, դասատունեք և այլն: Բացառու-
թյուն չկա:

Երկվանկ բառերի վերջին ու-ն թե՛ հոլովման և թե՛
բառակազմության ժամանակ փոփոխվում է վ-ի: Առու-առվի-
առվահան, կատու-կատվախոտ, թթու-թթվի-թթվել, լեզու-
լեզվի, լեզվաբան և այլն:

Բացառություն են կազմում ուրու, գնչու, ճլու, քու բա-
ռերը, որոնք հոլովման ժամանակ մնում են անփոփոխ՝
ուրուի, ուրուով, քուի, գնչուի, ճլուի: Երկու բառը հոլովվում
է երկուսի ձևով, ալլապես պետք է լինեք երկուսի: Բառա-
կազմության մեջ այս վերջիններից միայն ուրու-ն է մնում
հեշյունափոխված հիմքով (ուրվական, ուրվանկար, ուրվ-գիծ

Ջայլն), իսկ հլու, փու, գնշու բառերը մնում են անփոփոխ հիմքով. հլուտություն, գնշուական: Երկու բառից հին կազմությամբ ունենք երկվանալ, երկվություն, բայց նոր կազմությամբ ունենք երկուանալ:

Բազմավանկ բառերի վերջին ու-ն հոլովման ու հոգնակի կազմության ժամանակ մնում է անփոփոխ. եղջերուի (եղջերվի հնացած է), եղջերուներ, նրագուի, նրագուներ, հարսնացուի, հարսնացուներ և այլն:

- Ու-ով վերջացող բազմավանկ բարդ բառերը, որոնց վերջին բաղադրիչը միավանկ կամ երկվանկ բառեր են, հոլովվելիս երբեմն հնչյունափոխվում են, երբեմն մնում են անփոփոխ. օրինակ՝ արջակատու-արջակատուի և արջակատվի:

Միավանկ ձու, լու բառերը, եթե դառնում են բարդ բառի վերջին բաղադրիչ, հոգնակիի կազմության և հոլովման ժամանակ հնչյունափոխվում են (յուղածվի, յուղածվեր): Իսկ եթե բարդ բառի վերջին բաղադրիչներն են առու, կծու, քթու, լեզու, մեղու՝ հոգնակին կազմվում է առանց հնչյունափոխության. բնառուներ, ածխաքթուներ: Հոլովման մեջ սրանք ևս հնչյունափոխվում են. բնառվի, ածխաքթվի:

Հիշյալ միավանկ և երկվանկ բառերը, բարդության վերջին բաղադրիչներ լինելով, հաղվադեպ են կրկին բաղադրություններ կազմում. եթե կազմեն՝ կմտնեն հնչյունափոխված հիմքով. օրինակ՝ ածխաքթվային: Մնացած բոլոր բառերը հոլովման, հոգնակիի կազմության և բառաբարդության ժամանակ մնում են անփոփոխ. վաշխառուներ, վաշխառուի, վաշխառություն, հոգաբարձություն, վերաբերվաժուր և այլն: Միայն ավանդաբար ունենք դառատվություն, բայց՝ դառատուի, դասատուական:

Երկու կողմից փակ՝ ու ունեցող, միավանկ բառերը հոգնակի կազմելիս և հոլովվելիս փոխվում են Բ-ի. օրինակ՝ խումբ-խմբեր, գունդ-գնդեր և այլն

Չեն փոփոխվում բուրդ, բունծ (հողակոշտ), բուշտ: գութ, գուղծ, դուփս, գուգս, քուփսլ, քուրմ, քուրջ, քուրծ, ժուկ, խութ, քուրֆ, լուր, խուլ, խուլս, խուղ, խում (խումներդ անուշ), ծուծ, կուղ, կուղբ, կուտֆ, հուն, հունդ, հուշ, հունչ,

մուշկ, մուտք, մուրն, մուրառ, շուք, ումք, ուս, սուրն, վուշ, տունկ, տուփ, ուղտ, տուտ, տուրք, տուփ, ցուպ:

Մանթը.— Այս ցանկում չեն բերվում այնպիսի բառեր, որոնք հին են. օրինակ՝ գուշա (ծերպ), կումք (վահանի մեջտեղի ուռուցիկ մասը), նուս(ուս) և այլն: Գործածվելիս սրանք նույնպես կմնան անփոփոխ:

Չեն բերվում նաև այնպիսի բառեր, որոնք չեն հոլովվում և հոգնակի չունեն. օրինակ՝ բուխ, խուժ, ժուտ (ազոխ), գուն, (ծունկ) և այլն: Սրանք եւ կմնան անփոփոխ, եթե երբեք չհոլովեն կամ հոգնակի կազմեն:

Կան մի շարք բառեր, որոնք երկու ձևով էլ հանդես են գալիս: Մեր կարծիքով այս պարագայում առաջնությունը պետք է տալ անփոփոխ ձևին. օրինակ՝ բուք-բքի-բուփի, միայն՝ բուքեր, բուք (բուք-ից) - բքի-բուքի-բքեր-բուքեր, գուռ-գոի-գուդի-գոներ-գուներ, դուռ-դրի-դուրի-դրեր-դուրեր, բուզ-բզի-բուզի-բզեր-բուզեր (պետք է միայն անփոփոխ վերցնել, այլապես կշփոթվի թիզ բառի հետ). նույն ձևով նաև՝ բուխս, կուպ, սունկ, դուլ, բուրմ բառերը:

Կան բառեր էլ, որոնց հնչյունափոխված հիմքով հոգնակիի ձևը անսովոր է, իսկ հոլովվածինը՝ սովորական. օրինակ՝ բուք-բքի (լավ է՝ բուփի), բայց՝ բուքեր, լուր-լրի, բայց անպայման լուրեր, խունկ-խնկի-խունկեր, հունձ-հնձի-հունձեր, բուրմ-բւմի-բուրմեր, բուն-բնի, բայց՝ բուններս, բուզ-բզի-բուզեր, բուրձ-բւձի-բուրձեր: Հոլովման ժամանակ եւ առաջնությունը պետք է տալ հնչյունափոխված ձևերին:

Շուն և տուն բառերի շան, տան սեռականները գիրքային փոփոխություններ չեն, իսկ շներ, տներ ձևերում ունենք դիրքային շեշտափոխական հնչյունափոխություն:

Բոլոր միավանկ բառերի այն հոգնակիները, որոնք արտահայտում են նաև հատկացուցիչների հոգնակին, կազմվում են անփոփոխ հիմքով. օրինակ՝ տուն-տներ, բայց՝ տուններս, բուլք-բղբեր-բուլքներս, բուր-բրեր-բուրներս և այլն:

Այսպիսի միավանկ բառերը և արմատները, չորեք կանոն, բառակազմության մեջ մտնում են հնչյունափոխված ձևով. օրինակ՝ բուրդ-բրդատու, բուխ-բխել, բուլք-բղթաբեր և

այլն: Սրանք չեն հնչյունափոխվում միայն կրկնավոր, հա-
րադրական ու կցական բարդությունների մեջ. օրինակ՝ դուրս
ու ներս, դուռ ու վերք, թուփումուր, կուզեկուզ, կունդուկծիկչ
կուտուկուշտ, կուզուպարզ, լուտումունջ, շուտումուտ, շուրջա-
նակի, սուրուքուր, սուսուփուս, տունուտեղ, ծուփ-ծուփ,
կուծկուտուրուկ, թուփաշվի և այլն:

Չեն հնչյունափոխվում հետևյալ բառերը՝ դուլ, գուզծ,
խուք, խուծ, կուց, հուշ, մուրն, պուտ, ռուս, վուշ, տուփ,
տուլտ, տուրֆ (ցուպիկ). այսպես՝ գործադուլավոր, գուզծա-
շատ, խուքաժայռ, խուժան, հուշագիր, մուրնավոր, ռուսա-
կան, վուշատու, տուփավոր, տուլտածաղիկ, տուրֆադրել:
ցուպավոր:

Երկվանկ և բազմավանկ փակ վանկի շեշտակիր ու ունե-
ցող բառերը հոգնակիում չեն հնչյունափոխվում. օրինակ՝
կոունկներ, նպուներ, արարմունքներ, շարժումներ և այլն:
Հոլովման մեջ ևս մեծ մասամբ մտնում են անփոփոխ. օրի-
նակ՝ արմունկի, եղունգի, կրունկի, նպուտի, ձմերուկի, սառու-
կի, մածունի, արարմունքի, վարմունքի և այլն:

Ում-ով վերջավորվող բայանունները ի-ով հոլովվելիս
չեն հնչյունափոխվում. օրինակ՝ շարժումի, ուտումի, անկումի
և այլն: Ան-ով հոլովվելիս ու-ն սղվում է. անկման, շարժ-
ման, կործանման և այլն:

Հնչյունափոխվում են գլուխ-գլխի, բազուկ-բազկի (բազ-
կի թափը), իսկ՝ բազուկ (ճակնդեղ)-բազուկի, խորհուրդ-խոր-
հրդի, ժողովուրդ-ժողովրդի, ծնունդ-ծննդի, բլուր-բլրի,
աղողունդ-անդնդի: Սրանց մի մասը և հետևյալները երկու
ձևով են հանդես գալիս. ծնունդ-ծննդի, ծնունդի, սնունդ-
սննդի, սնունդի, բազուկ-բազուկի, բազկի, բլուրի-բլրի, մա-
ծունի-մածնի, փախուստի - փախստի, կորուստի - կորստի,
գալուստի-գալստի (բայց՝ գալստյան), որոնցից առաջնու-
թյունը պետք է տալ շփոփոխված ձևերին. փոփոխվածները
հնացած են:

Պուտուր, աշուն, գարուն, անուն լինում են դատեր, աշնան,
գարնան, անվան, սակայն՝ դատարի, աշունի, գարունի,
անունի:

Այս բառերը բառակազմության մեջ մտնում են փոփոխ-
ված հիմքով (ծննդաբերություն, խորհրդատու, անդնդախոր
և այլն), եթե չհաշվենք, որ կրկնության, կցական և հարա-
դրական բարդությունների մեջ կարող են անփոփոխ մնալ:

Ա, ե, ո ձայնավորների հնչյունափոխությունը

Ա ձայնավորը քիչ է ենթարկվել շեշտափոխական հնչյու-
նափոխության: Իբրև լիահունչ ձայնավոր, այն հնում շեշ-
տակորույս լինելով՝ քիչ փոփոխություն է կրել: Մեր գրական
լեզվում ա-ի փոփոխությունները կամ հնից են գալիս և կամ
խոսվածքներից են մուտք գործել գրական լեզուն: Ա-ի այս-
պիսի փոփոխությունները դիրքային բնույթ ունեն, բայց
գրական լեզվի օրինաչափության արդյունք չեն. այսպես՝
ունենք շիտակ-շիտկել, կոնակ-կոնկել, մատաղ-մատղաշ,
շինած-շինծու- շինծություն, ծիծաղ-ծիծղուն, ցամաք-ցամ-
քաց, փաղափ-փաղփենի, անդադար-անդադում, սատակ-
սատկել, ամառ-ամռան, առաշ-առջև, շարաք-երկուշաբթի,
երեքշաբթի, հինգշաբթի, համարել-համրել, պատանել-
պատռել, բանավոր-բանվոր, աշակերտ-աշկերտ, համարիչ-
համրիչ, դադարած-դադրած, թոթովել-թոթվել, աւմատ-
աւմտիք-աստված-աստծու, անցավոր-անցվոր:

Այս փոփոխությունները մասնակի բնույթ ունեն և մեր
գրական լեզվի համար համակարգային երևույթ չեն. սրանք
յուրահատուկ փոփոխություններ են, որոնք գրական լեզվում
օրինականացել են:

Մանր.— Այստեղ չեն բերվում ա-ի այնպիսի փոփոխու-
թյունները, որոնք օրինաչափ բնույթ չունեն, բայց որոնք
առկա են գեղարվեստական գրական լեզվում իբրև ժողովրդա-
խոսակցական կամ բարբառային տարրեր. օրինակ՝ պառավ-
պառվի, սատանա-սատանի, երեխա-երեխի, տղա-տղի և
այլն:

Այսպիսի մասնակի բնույթ է կրում նաև ե, ո ձայնավոր-
ների հնչյունափոխությունը. օրինակ՝ ավել-ավլել, որկու-
ռկրամուլ, մծեղ-մծղուկ, ձմեռ-ձմռան, ցխ-ցխել:

Բառասկզբի Ը-ն երբեք չի հնչյունափոխվում. օրինակ՝ բնկեր-դասրնկեր, բնթաց-հետրնթաց, բնկերական, բնտանեական և այլն:

Բառավերջում հայերենը հոդից բացի ուրիշ Ը չունի: Իսկ հոդը հոլովմանը, հոգնակիի կազմությանը և բառաբարդմանը չի մասնակցում:

Փակ վերջնավանկում Ը ունենք կայսր, դուստր, ուստր, անգղ, արկղ, աստղ, կոնղ (որ այժմ մեծ մասամբ առանց Ը-ի է հնչվում), կոտր, համր, ծանր, մանր, փոֆր, ազդր, լիտր, կարծր, բարձր, ցածր, մեղր, ֆաղր, անդր, բանձր, մրսր, այսր, տետր բառերում:

Այս բառերի վերջին գաղտնավանկ Ը-ն հոլովման և հոգնակի կազմության ժամանակ սղվում է (Ը→զրո). օրինակ՝ կայսրի, դուստրի, ուստրի, կայսրեր (բայց՝ կայսրրեներ), համրի, ծանրի, մանրի, փոֆրի, ազդրի, բարձրեր, մեղրեր (մեղրեներ), տետրեր և այլն: Լիտրի, կարծրի, բարձրից, ցածրից, մեղրից, բանձրով, տետրի (կան նաև Ը-ով հնչողներ՝ համրի, ծանրից, ֆաղրրից) և այլն:

Բառակազմության ժամանակ այս Ը-ի սղումը շատ ավելի մաքուր է, երբ Ը-ին հաջորդում է հոդակապ կամ որևէ ձայնավոր, օրինակ՝ բարձրախոս, ֆաղրալեզու, մեղրաջուր, տետրակ, կարծրասիրտ, փոֆրանալ և այլն:

Իսկ երբ հաջորդ բառը կամ ածանցը բաղաձայնով է սկսվում, Ը-ն չի սղվում, օրինակ՝ Անդրեկովկաս, Այսրկասպյան, կոտրվել (բայց՝ կոտրել), ծանր--թեթև (բայց՝ ծանր ու թեթև) և այլն:

Յա, յու, ույ երկհնչյունների հնչյունափոխությունը

Յա երկհնչյունը փակ վանկում շեշտը կորցնելիս հոլովման և հոգնակիի կազմության ժամանակ միշտ մնում է անհնչյունափոխ. ինչպես՝ սենյակ-սեֆյակի, դղյակ-դղյակի-դղյակներ, մատյան-մատյանի-մատյաններ, առափյալ-առափյալներ-առափյալի և այլն:

Բառակազմության ժամանակ երկու ձևով է հանդես գալիս՝ անփոփոխ և ե լծորդությանը: Անփոփոխ հանդես է գալիս հատկապես նոր կազմությունների մեջ. օրինակ՝ գրաւսենյակային, դղյակային, ճորելյանական, դայակություն, մանյակածն և այլն: Հին կազմությունների մեջ, որոնք նույնությամբ փոխառված են գրաբարից, յա-ն (հին ես) զարձած է ե. օրինակ՝ մատյան-մատենադարան-մատենագետ, առաջալ-առաքելություն, սենյակ-սենեկապետ և այլն: Սակայն հին կազմությունների նմանակությամբ այժմ էլ կազմում ենք փոփոխված հիմքով բառեր. օրինակ՝ տեղյակ-տեղեկատվություն-տեղեկագիր-տեղեկանք, սենեկային (արևմտահայերենում գործածվում է կամերային բառի իմաստով, սենեկային երաժշտություն), կենսասիրություն-կենսաբանություն, կենաց (կյանք բառից) և այլն:

Բառավերջի յա երկհնչյունը հոլովման և հոգնակի կազմության մեջ մնում է անփոփոխ (օրինակ՝ պաշտոնյա-յայի-յաներ, քրիստոնյա-յայի-յաներ և այլն), իսկ բառաբարդության մեջ փոխվում է ե-ի. պաշտոնյա-պաշտոնեություն, նրեա-նրեություն-նրեական:

Վերջին փակ վանկում յու երկհնչյունը հոգնակի կազմելիս երբեք չի հնչյունափոխվում. արյուններ, գիտություններ, պետություններ և այլն:

Հոլովման ժամանակ ունենում է յա լծորդությունը, եթե հոլովվում է ներքին թեքման ա հոլովիչով. արյուն-արյան, գիտություն-գիտության, իսկ երբ հոլովվում է ի հոլովիչով, մնում է անփոփոխ. արյունի, ավյունի, կորյունի, անկյունի, ձյունի, արդյունքի, սյունի, պայքյունի և այլն:

Բառակազմության մեջ յու երկհնչյունը մնում է անփոփոխ. արյունաբեր, արդյունավետ, անկյունափար, ձյունավերրի. սլունախոյակ և այլն:

Սակայն մի բանի կազմությունների մեջ ունենք յու>ե հնչյունափոխությունը. միություն - միութեական, աղբերանալ (աղբյուրանալ), եղջյուր-եղջերու, գյուղ-գեղջյուլ, արյուն-արեւապարտ-արեւակցական և այլն:

Մի բանի ժողովրդական կազմությունների մեջ ունենք

լու>ը>զո կամ ու հնչյունափոխությունը. օրինակ՝ ալյուր-ալրոտ, ձյուն-ձնագնդի, արունփեռ-արնաքաթախ, արնոտ:

Ույ երկհնչյունը շեշտը կորցնելիս չի հնչյունափոխվում հոլովման և հոգնակի կազմության մեջ (օրինակ՝ զրույց-զրույցի-զրույցներ, մշակույթ-մշակույթի-մշակույթներ և այլն), իսկ բառակազմության մեջ փոխվում է ու-ի. զրույց-զրուցել-զրուցատուրություն, հանգույց-հանգուցել-հանգուցավոր, ծույլ-ծուլություն և այլն:

Ույ-ը անփոփոխ է մնում հետևյալ բառերի բաղադրության մեջ. առույգ-առույգանալ, պատրույգ-պատրույգավոր, ծխնելույզ-ծխնելույզավոր, փուր-փուրական, նշույլ-նշույլել (նշույլել հնացած է), ողկույզաբեր, խույրածև, նժույգավոր, արույրե, սամույրե: Այն անփոփոխ է մնում ույթ-ով վերջացող բառերի մեջ. հացկերույթ, ձանձրույթ, ելույթ, հավափույթ, ցերեկույթ, սովորույթ, զայրույթ, պարբերույթ (պարբերության ինչ). հասույթ, ձևույթ, հնչույթ, ծածկույթ, հանույթ (երևութական հին ձև է): Չեն հնչյունափոխվում նաև հանույթ, կահույթ, պիտույթ, գահույթ, խնջույթ բառերը:

Մի երկու բառում ույ-ը ունի զրոտ և ը լծորդները. ալսպես՝ սառույց-սառցապատ, փուր-փրոշ, փրոշական, բույն-բնավեր, բույթ-բթամատ, կապույտ-կապտել, պտույտ-պտտվել, նրկույթ-նկթամատ:

Նույնիսկ այնպիսի բառեր, որոնք բառակազմության մեջ են գալիս ու լծորդով, նոր բառեր կազմելիս կարող են և չփոփոխվել. օրինակ՝ զույգ-զույգավորվել, վարագույրավոր, բույրառատ, զրույցընկեր և այլն: Իսկ մշակութային նոր կազմությունը բացարձակ արհեստական է. պետք է լիներ մշակութային:

Այ երկհնչյունը շեշտակորույս լինելով՝ սովորաբար չի հնչյունափոխվում: Միայն կրկնության մեջ, մասամբ բառամիջում ունենք՝ ույ>ը>ե հնչյունափոխությունը. կայծկրտալ, փայլփիլ, ձայնձնիլ, խոսվածքներից վերցված ձևեր են ֆեյլ (քայլերից), ժեռ (ժայռից), կեծանալ (կայծ-ից), ձեն-ձրնել:

Հայերենում ձայնորդից հետո թե՛ բառամիջում և թե՛ բառավերջում ձայնեղ բաղաձայնների շնչեղ խլացում է տեղի ունեցել՝ այսինքն ձայնեղ ք, գ, դ, ձ, ջ հնչյունները ք-ից հետո արտասանվել են փ, ք, թ, ց, չ: Մեր նոր գրական լեզվի ուսումնասիրողներին թվում էր, թե ք-ից հետո այդպիսի հնչյունափոխական գործընթացը հասել է իր ավարտին, ուստի հատուկ սահմանումով հիշյալ ձայնեղները բոլոր դեպքերում հնչել էին տալիս խուլ շնչեղ. այդպիսի հնչումը համարվում է հայացի, բնական, իսկ հիշյալ ձայնեղների ձայնեղ հնչումը համարվում էր գրքային, ավելի ճիշտ՝ գրային և ոչ բնական ու հայացի:

Սակայն հետագա ուսումնասիրութիւնները ցույց տվեցին, որ ք-ից հետո գրանց խուլ հնչումը բնական ու կենդանի է այն բառերի մեջ, որոնք խոսվածքների մեջ գործածվել են. իսկ այնպիսի բառերի մեջ, որոնք մեր գրական լեզուն վերցրել է հին բառարաններից ու գրքերից՝ այսինքն խոսակցական լեզվի մեջ մուտք չգործած բառերի, ձայնեղների այդպիսի խլացումը բռնաբռնակ է ու անբնական և մեր լեզվի հնչեղութունը խաթարող մի գործոն. օրինակ՝ բուրդ, արջ, կարգ, խուրձ, նուրբ, դարձ և այլ բառերի մեջ ք-ից հետո եկող ձայնեղները խուլ են դարձել ($q > ք$, $q > թ$, $ջ > չ$, $ձ > ց$, $բ > փ$) և այլն: Իսկ սարդ, սիրամարգ, արդ, արքանայակ, բորբոքել (*ժողովրդական ձևը բորփել*), հերձված, հորձանք, ձորձ, վարձ, լուրջ, գորգ, լորձ, արգելք, որջ, հորջորջել, հերձել, ստերջ, մերձ, ուղերձ, արգանակ, արգանատել, անուրջ, երիտասարդ, արգո (*մեծարգո*), արգասիք, արգավաճ, բարբառ, բարգալանք, բարգալանք, բարբառ, բուրգ, գիրգ (*գրգանք*), երգիծել, խաղալանք, խորդալ, դղիւղ, խորհնի, ներքան, սարքիւն, վարգել, ցրդենի, փարք, անջրդի և այլ գուռ. գրական բառերի մեջ ձայնեղները ք-ից հետո մնացել են անփոփոխ դրանց խուլ շնչեղ արտաբերութիւնը ոչ միայն բնական չէ, այլև սխալ է ու անբարեհունչ (*հմտ արփանայակ, արփանակ, սիրամարք, բարփառ, խորքենի հնչումները*):

Ավելին կարելի է ասել. այժմ մինչև իսկ նկատելի է խուլ շնչեղացածների ձայնեղության՝ վերականգնում՝ մի գործընթաց, որ ինչքան էլ գրային ու գրքային համարվի, մեր գրական լեզուն ազատում է անբարեհունչ խուլ շնչեղների շատությունից:

Ուրեմն, Ե-ից հետո ձայնեղների խլացումը հին հնչյունափոխական օրինաչափություն է, մեր գրական լեզվի համար արգեն մեռած ու համաժամանակյա արժեքից զուրկ, խուլ շնչեղացումը տեղի է ունեցել որոշակի թվով բառերի մեջ: Այժմ ձայնեղ են արտաբերվում՝ ա) զուտ գրական փոխառությունները. բ) ուշ շրջանի բարբառային փոխառությունները. դարդ, դադարգուն, զարբար, նարդի, բուրշ, մարջան և այլն. գ) նոր գրական փոխառությունները՝ բերդան, օրդեն և այլն. դ) բացահայտ կրկնությունները և բառաբարդման հետևանքով Ե-ին մոտեցած ձայնեղները՝ զրգիռ, բարբառ, հրձիգ, ներգործական, չարչառ, գոռգոռալ, տարբեր և այլն. ե) այն բառերը, որոնք չնայած խոսվածքներում կան, բայց անցել են գրական լեզվից՝ զարգանալ, լուրշ, նար-Ռոս, հարգ, հարգել և այլն. զ) այն բառերը, որոնք խոսվածքներում փոխվել են, բայց գրական լեզուն մերժել է գրանց բարբառային ձևերը և վերցրել է գրական ճանապարհով. օրինակ՝ բրշ-բուրշ, խառթախ-խարդախ, բորփել-բորբոփել:

Մի բանի բառեր էլ երկու տեսակ են հնչվում. մեր կարծիքով առաջնությունը պետք է տալ ձայնեղ հնչմանը. ներքոդ-ներփոդ, երջանիկ-երչանիկ, արդի-արթի, մարգագետին-մարգագետին, բորբոս, արվարձան, արձան, հաճե՞րձ և այլն:

Այն, ինչ որ ասվեց ձայնեղների դիրքային փոփոխությունների մասին՝ Ե-ից հետո, վերաբերում է նաև ձայնավորներից հետո կատարված նրանց փոփոխություններին:

Ձայնավորներից հետո ձայնեղները խուլ շնչեղ են արտաբերվում հետևյալ բառերի մեջ. աշ, խաբել, արևածագ, ծագում, արագ, պատարագ, մարագ, ուրագ, նվագ, քաղավոր, ձիգ, ձագ, էգ, իբրև, դադար, հեգ, հոգ, հոգնակի, հագնել, հագուստ, երգ, էգուց, գոգ, ոչիլ, ոգի, հոգի, շոգի, շոգ, շարաք, նորոգել, իբրև, Սերոբ, օգուտ, զիչել, օդ, օծ և այլն:

Բայց հենց այս բառերից էլ կազմված շատ բառերի մեջ ձայնեղները պահպանվում են. օրինակ՝ արագագնաց, ողբերգու, գոգավոր, ոգելից և այլն:

Այսպիսի բառերի մի մասը սկսել է երկտեսակ հնչվել, օրինակ՝ իջնել, հիգ, հորդ, զիջել և այլն:

Ձայնեղությունը պահպանում են Աբել (ժող. Ափել), արեղա, ագան, դագաղ, ագի, ագռավ, Ադամ, առագաստ, հագագ, էջ, իջևան, թագ, հագենալ, եղեգ, գոդ (ժող. զօթ), սագ, վիրագ, վայրագ, դրվագ, փափագ, Վահագն, հաջորդ, ստորոգել, օգոստոս, գուգակից, Վարագ, վագր, Բաբելոն (ժողովուրդն ասում է փափեկական), բագին, բադ, լաբիրինթոս, լաջվարդ, լեգեոն, լոգսնֆ, խոխոջ, դոդդոջ, մարմաջ, ծնեքեկ, հեգել, հեցեմոնիա, ոռոցել, առոցանել, պարագա, պաղպաղուն, նառագել, նառագայթ, նագար, մագաղաթ, մագիլ, մագիստրոս, մագլցել, մեջ, միգամած, միջոց, մեջտեղ, միջին, մգել, մոգ, մոգական, Հաբեթ, Հուդա, հաջորդ, շագանակ, շիջել, անշեջ, ոգորել, որոգայթ, սադրել, սեգ, սիգանեմ, ստուգել, արեգակ, ծղրիդ, բիջ, վիգ (զորավիգ), դոդդոջ, գուր, բողբոջ, գեջ, Տիգրան և այլն: Ել չենք խոսում նոր փոխառությունների մասին, որ պետք է հնչել ձայնեղ:

Դ ձայնեղ բաղաձայնը ե-ից հետո մի քանի բառերի մեջ հնչվում է ք. ինչպես՝ անդամ, խնդիր, կենդանի, ընդարձակ, ընդհանուր, ընդհատել, ընդառաջ, ընդհարվել, ընդհուպ, ընդունայն, ընդառաջ, ընդհակառակը, ընդունակ, ընդամենը, ընդհատակյա, ընդօրինակել:

Ինչպես տեսնում ենք, դ-ն շնչեղացած է հատկապես ընդ-ով կազմված մի քանի բառերի մեջ, իսկ բազմաթիվ այդպիսի կազմությունների մեջ մնում է անփոփոխ. ինչպես՝ ընդարմանալ, ընդգծել, ընդգոգել, ընդդեմ, ընդդիմախոս, ընդդիմանալ, ընդելուզել, ընդգետնյա, ընդերկրյա, ընդլայնել, ընդլուսնյա, ընդծովյա, ընդմիշտ, ընդմիջարկել, ընդամիճ, ընդոստ, ընդվզել և այլն:

Գ-ն ե-ից հետո խուլ շնչեղ է դառնում միայն անգամ բառում:

Մ ա ն ո թ. — Արարատյան խոսվածքներում հակառակ գործընթաց ենք տեսնում՝ ե-ից հետո խուլերը ձայնեղանում են.

օրինակ՝ ընկեր, ընկենել, ընծա, ընտրել և այլն արտաբերվում են ընգեր, ընգենել, ընծա, ընդրել, որոնք մասամբ անցնում են շրական արտասանությանը։ Բայց այդպիսի արտասանությունը բարբառային է և մերժելի։

Ղ-ից հետո ձայնեղների խլացում է լինում հետևյալ բաների մեջ, որ պետք է բացատրել մասամբ ղ-ի խլացման ազդեցությամբ. օրինակ՝ աղբ, եղբայր, ողբ, աղջիկ, դաղձ, դեղձ, խեղդել, կողպ, կողբ, հնչում են՝ ախպ, եխպայր, ոխպ, ախշիկ, դախց, դեխց, կոխպ, խեխտել, մնացած բոլոր բաներում ձայնեղները պահպանում են ձայնեղությունը. օրինակ՝ աղջամուղջ, բաղդատել, բաղձանֆ, ողջախոն, բղջախոն, բողբոջ, գաղջ, գեղգեղանֆ, գեղձ, գեղջուկ, գեղջկական, գեղջկունի, ողջ, դեղձանիկ, դեղձան, հեղձ, հեղձամղձուկ, անհողդողդ, մաղձ, շաղգամ, շեղջ, փղձկալ, եղջերու, եղջյուր, զղջալ, շղջիկ և այլն։

Ն ա ն թ. — գեղջկական, գեղջկունի, դեղձանիկ և այլ բաների ձայնեղների խուլ հնչումը հնացած է։

Մ-ից հետո բ-ի խուլ շնչեղացումը նկատվում է հետևյալ բաներում։ Համբույր, համբուրել, համբերել, Մամբրե և սըրանցից կազմված բաներում։

Բ-ն մի շարք բաներում դարձել է ո. օրինակ՝ երեսուն, Բաֆֆի, քարքառ, մրմուռ, սարսուռ, մարմար, քրքուր, կարկառ, մարտ, պուրտ, սիրտ, արջ, բարձ, վերջ, կարգալ, արձակ, մարդ, որդ, արծաթ, արծիվ, կրծել, մարթի, ուրց, կարճ, կրճատ, քրջել, բուրդ, բուրդ, ցուրտ, մուրտ (մրտենի), կուրդ, խուրդ (խորդենի), հուրդ, խուրթ, ուրդի, արդի և այլն։ Սակայն այստեղ բ-ի ո հնչումը թույլ է. ավելի շատ դա բ-ի և ո-ի միջին մի տարբերակ է։

գ. հնչյունափոխություն բառասկզբում

Բառասկզբում հնչյուններն ավելի ուժեղ են հնչվում, քան բառամիջում և բառավերջում. այդ է պատճառը, որ բառասկզբը իր հնչյունափոխական յուրահատուկ օրինաչափություններն ունի։ Ամենից առաջ նշենք, որ ձայնեղ բաղաձայնների խուլ շնչեղացումը բառասկզբում տեղի չի ունե-

նում: Մինչդեռ, ինչպես տեսանք, բառամիջում ու բառավերջում հնչյունափոխական այդ երևույթը դեռևս առկա է:

Հայերենի բառասկիզբը յուրահատուկ հնչական վիճակի համապատասխան ունեցել է մի շարք հնչյունափոխական իրողություններ: Հին յ ձայնորդը փոխվել է հ-ի, Այս հնչյունափոխական գրությունը հասել է իր լիակատար ավարտին. օրինակ՝ յատուկ, Յովհաննես, յարգել, յիշատակ և բոլոր նման բառերի ձայնորդը բառասկզբում փոխվել է հ-ի, իսկ բառամիջում և բառավերջում այդպիսի հնչյունափոխական վիճակ չենք տեսնում:

Բառասկզբին է հատուկ, ինչպես ասացինք, կիսաձայնի առաջացումը ե-ից առաջ և վ ձայնն շփականի առաջացումը օ-ից առաջ:

Բառասկզբում ձայնավորների ուժեղ արտաբերման հետևվանքով հայերենում սկսված է եղել հ-ի առաջացումը. օրինակ՝ բարբառային օւս-հուս, էգուց-հեգուց, ամուլ-համուլ, իջնել-հիջնել և այլն:

Այս հնչյունափոխությունը իր հետքերը թողել է նաև գրական լեզվում. այժմ ունենք հունդ (ունդից), հոբք (որթից), հաբոս (արոսից), հագնել (ագանել-ից):

դ. Հնչյունափոխություն բառամիջում

Բառամիջում հնչյուններն ունեն իրենց յուրահատուկ արտասանությունը, որը պայմանավորվում է երկու կողմից ջրջապատող հնչյունների հատկություններով: Օրինակ՝ հայերենում ձայնավորներին մի այլ ձայնավոր հաջորդելիս նրանց միջև յ ձայնորդ է առաջանում: Սա վերաբերում է ոչ միայն բառերին, որոնք նախապես յ են ունեցել. օրինակ՝ ծառայ-ծառայի, այլև այն բառերին, որոնք բնավ չ չունեն: Սաբո-Սաբոյի, Մարո-Մարոյի, արու-արուի (հնչում ենք արույի), Բաֆֆի-Բաֆֆիի (հնչում են Բաֆֆիյի):

Մինչև իսկ օտար բառերի միջև այս յ-ի առաջացումը մեր լեզվում պարտադիր է. օրինակ՝ Մարիետայի, Տաեսայի, ամեոբայի և այլն:

Այդպիսի յ-ն չի առաջանում միայն բարդ բառի կցույ-

թում, ուր ձայնավորները արտաբերվում են առանձին- առանձին. օրինակ՝ ամենախմաստուն, ամենաուրախ:

Բառամիջի հնչյունափոխական յուրահատկությունը է բացատրվում մեք, գնամք, բերեմք, գրեմք ևն, գնեմք, բերեմք, գրեմք ևն փոխվելը, ուր բաղաձայններից առաջ ն-ի առաջացում է նկատվում. համեմատիր՝ խորուկ-խորունկ, փոք-փոքր, մեծ-մեծ:

Բառամիջում նկատվում են որոշ հնչյունների արտաբերման թուլացումներ, ուստի և անկում. օրինակ՝ արհամարհել, արհեստ, մեծահարգո (հնում՝ յարգո), անհատական և այլ բառերի հ-ի թուլացում և անկում. օրինակ, այդ բառերը հնչում են ար(հ)ամարել, արեստ, մեծաարգո, ի վերջո՝ մեծարգո, իսկ անհատակ բառը ժողովուրդը դարձրել է հանատակ: Այդ նույն ձևով հարգել - անարգել:

Բ-ի անկում է նկատվում բառամիջում ս, զ, ժ, ջ, ց, շ, հ բաղաձայններից առաջ. օրինակ՝ փրցվեմք - փսվեմք, խարշել-խաշել, ֆարշել-ֆաշել, խորհել-խոհ:

Բառամիջում ունենում ենք նաև բաղաձայնի ավելացում. համարել-համբարել, ծունր-ծունդր, խամբել-խմբել, քրմ-քրմբել և այլն: Այս ձևերը գրական լեզվում մերժելի են:

ե. Հնչյունափոխություն բառավերջում

Բառավերջում հնչյունների տարաբերությունը թուլանում է և այդ պատճառով որոշ հնչյուններ անհետանում են: Մեր լեզուն ձայնավորով վերջացող բառ չի ունեցել. բոլոր ձայնավորները վերջում փակվել են մի այլ հնչյունով. ի և ու ձայնավորներին հաջորդող հնչյունները 5-րդ դարում արդեն ընկած էին. գարիյ, կատույ արդեն դարձել էին գարի, կատու, իսկ ա և ո ձայնավորներից հետո եկող յ-ն ընկավ ավելի ուշ. ծառայ, աստուծոյ դարձան ծառա, աստուծո, Այս վերջահար յ-ն չընկավ միայն միավանկ բառերի վերջից. խոյ, գոյ, նոյ, բայ, հայ և այլն: Բառավերջում ոչ միայն այդ փակող հնչյունն է ընկել, այլև ընկել են արմատական հընչյուններ. օրինակ՝ կարասի, տեղի բառերի վերջին ի-ն մնացել է միայն յուրահատուկ կիրառությամբ. կանկարասի,

տեղի տալ: Իրենց սովորական կիրառությամբ այդ բառերը ինն անհետ կորցրել են. կարաս, տեղ:

Այդ նույն բառավերջով է բացատրվում ն-ի անկումը՝ մուկն, ձուկն, դուռն, նուռն, մատն, ձեռն, կուռն և մի շարք այլ բառերում, որ իր հետ չքացրել է նաև գաղտնավանկի ըն:

Մեր գրական լեզվի ըղձական կամ ժխտական դերբայը մի 60 տարի առաջ վերջավորվում էր լ-ով: Այդ լ-ի անկումը, որ արդեն այն ժամանակ սկսվել էր, համարվում էր ոչ գրական: Այժմ այդ լ-ն անհետ չքացել է: Չեմ գրիլ, չեմ կարդալ դարձել են չեմ գրի, չեմ կարդա: Իսկ բարբառներում հակառակ շարադասության մեջ լ-ն մնում է՝ կարդալ չեմ, գրիլ չեմ:

Դրափոխություն

Բանավոր խոսքի մեջ շատ տարածված հնչյունափոխական մի երևույթ է, երբ որոշ հնչյուններ բառի միջից կամ վերջից առաջ են թռչում: Գրելիս էլ հաճախ այդ երևույթը նկատում ենք, Բառի վերջին հնչյունների մտապատկերը ավելի շուտ է զարթնում, քան որ իր տեղում պետք է զարթնեն, և հենց այդ պատճառով վերջին հնչյունները առաջ են թռչում: Օրինակ՝ բանալի-բալանի, սպիտակ-սիպտակ, անձրև-անձվեր և այլն: Այժմ գրական լեզուներում այդպիսի հնչյունափոխական երևույթներ չեն կարող օրինականանալ, որովհետև գրավոր խոսքը վերահսկվում է, և, եթե պատահում են նման երևույթներ, համարվում են սխալ և ուղղվում են՝ ընդհանրական տարածում չգտնելով, Բայց գրաբարից ու բարբառներից մի շարք բառեր մեր նոր գրական լեզվին են անցել օրինականություն ստացած. օրինակ՝ կրուկն դարձել է կրունկ, կոպղեֆ-կոպեֆ, բիրիլ-բյուրեղ, տարգալ-տըրգալ-գդալ, արմուկն-արմունկ, կապերտ-կարպետ, քիկն-քինկը, կնել (ընկճել) - նկել, ձգել-գցել, խամլ-մալուխ:

Դրափոխությամբ է առաջացել մեր գրական լեզվի պատճառականների հրամայականը. բարձրացո-բարձրացուր-բարցրացուր-բարձրացրու, մեծացրու, իջեցրու և այլն:

Գրափոխության մի այլ տեսակն է նախասությունը (անտիցիպացիա), երբ հնչյունը առաջ է թռչում, բայց և մնում է իր տեղում. մտապատկերը վաղ է առաջանում, բայց և իր տեղում կրկին զարթնում է. մեր գրական լեզվում լավագույն օրինակ է ռախիկ-տոտիկ: Ժողովրդական մեներեմա, որ առաջացել է մեներեմա ձևից, աղամանդ-անդամանդ, զոհանջ-զոհանջ:

Նախասության մի այլ ձևն է հարասությունը, կամ կրկնությունը, երբ մի հնչյուն իր տեղում հնչվելուց հետո հնչվում է մի անգամ ևս՝ այսինքն ոչ թե առաջ է գալիս, այլ մտապատկերը շարունակվում է և հնչվում է նաև հետո օրինակ՝ կանաչ-կանաչ, ճանաչ-ճանաչ:

2. ՓՈԽԱԶԳԵՑԱԿԱՆ ՀՆՉՅՈՒՆԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ

Փոխազդեցական հնչյունափոխությունը հնչյունաբանական այն երևույթն է, երբ մի հնչյունի գործած ազդեցությունամբ մի այլ հնչյուն փոխվում է՝ առնմանվելով կամ տարնմանվելով ազդեցություն գործող հնչյունին: Հնչյունական այսպիսի փոփոխության ենթակա են բոլոր լեզուները: Գրավոր խոսքը հաճախ այդպիսի փոփոխությունները սրբագրում ու վերացնում է՝ թույլ չտալով, որ այդ փոփոխությունները բոլոր պարագաներում օրինականություն ձևեր բերեն: Սակայն փոխազդեցական հնչյունափոխության ժամանակ երբեմն փոփոխությունները անկախ մեր կամքից ու ցանկությունից են կատարվում: Ծիշտ է, հաճախ զրանք գրությամբ չեն ամրագրվում, բայց հնչական փաստը անմերժելի է դառնում. օրինակ՝ յ, ե, ի հնչյունների ազդեցությամբ մեր բաղաձայնները մասամբ փափկանում են: Այդ փափկացումը տեղի է ունենում առանց մեր կամքի ու ցանկության: Եթե մյուս բաղաձայնների վրա այդ ազդեցությունը այնքան զգալի չէ, ապա կ, գ, ֆ հետնալեզվային պայթականներ ի, յ, ե հնչյուններից առաջ այնպես են փափկել, որ ամեն ափանջի էլ զգալի է: Ռնգային մ, ճ ձայնորդների մոտ ձայնավորների աննշան ռնգայնություն է առաջանում, որ, սակայն, անզգալի է. երախա բառը հնում դարձել է երեխա՝

այսինքն միջին ա-ն նախորդ ե-ի ազդեցությամբ դարձել է ե. այս ե-ն այլևս այլ փոփոխության գրական լեզվում չի ենթարկվել, չնայած ենթակա է վերջին ա-ին նմանվելու և նախորդ ե-ից տարնմանվելու հնարավորություններին: Գրական լեզվի մեջ այդ երևույթը այլևս տեղի ունենալ չի կարող: Ակնհայտորեն ծան արմատը դարձել է նաև. ծանա-շեմ՝ նաեւշեմ: Սրանք գրաբարում և հայերենի բոլոր ճյուղավորումներում ամրագրված են արդեն: Հնարավոր է, որ բարբառներում ն-ն կամ ծ-ն հաջորդ չ-ի ազդեցությամբ նոր փոփոխության ենթարկվի, բայց գրական լեզվում այդ արդեն անկարելի է: Ամենաէական փոխազդեցության հրնչյունափոխական երևույթներն են առնմանությունը և տար-նմանությունը:

ա. Առնմանություն (ասիմիլյացիա)

Առնմանությունը հնչյունափոխական այն երևույթն է, երբ հատկապես միևնույն բառի մեջ մի որևէ հնչյուն ազդում է մի հնչյունի վրա և ամբողջովին կամ որևէ հատկանիշով նմանեցնում է իրեն: Ըստ այդմ առնմանությունը լինում է լրիվ և մասնակի: Լրիվ առնմանական հնչյունափոխության օրինակներ են բոկիկ-բոբիկ (կ-ն բառասկզբի բ-ի ազդեցությամբ դարձել է բ), շարժ-ծածփ, ջրցան-ցրցան-ցրցամ, գոժկալ-ծոժկալ, երախա-երեխա, ոսկր-ոսկոր, երգասիա-արգասիփ:

Մասնակի առնմանության ծիրում կարող են մտնել հրնչյունական բոլոր հատկանիշները՝ այսինքն մոտեցումը կարող է լինել ըստ արտաբերության տեղի, ըստ եղանակի (պայ-թականության, շփականության), ըստ հնչեղության (խուլ, ձայնեղ), ըստ սուլականության, շլականության և այլն:

Ըստ արտաբերության տեղի. փողովակ-խողովակ (շրթ-նային փ-ն հտնալեզվային խ. սա միաժամանակ ըստ արտաբերական եղանակի նմանեցում է. պայթական փ, շփական խ (որովհետև դ-ն շփական է), Ըստ տեղի առնմանու-թյուն է՝ ատամնալեզվային ն-ի շրթնային մ դառնալը բ-ի առնմանությամբ. անձանը-անձամբ, մասանմ-մասամբ,

ընդբռնել-ընթրնել, ըմբռնել, ճանապարհ-ճանապարհ-ճանփա-
ճամփա և այլն:

Ըստ հնչեղության. զքողել-սքողել (խուլ ք-ի առնմանու-
թյամբ զ ձայնեղը դառնում է ս խուլ), զփոփել, սփոփել,
սկիս (սկսել), սկիզբ (խուլ ս-ն ձայնեղ բ-ի առնմանությամբ
դառնում է գ):

Ըստ սուլականության և շշականության. ծանաշել-ճանա-
շել (շ-ի շշականությամբ սուլական ծ-ն դառնում է շշական ճ):

Առնմանությունը լինում է առաջընթաց և հետընթաց:
Երբ առջևի հնչյունը ազդում է հետևի հնչյունի վրա, տեղի է
ունենում առաջընթաց առնմանություն, իսկ երբ առջևի
հնչյունը փոխվում է հետևի հնչյունի ազդեցությամբ, առնը-
մանությունը հետընթաց է. օրինակ՝ բոկիկ-բոբիկ, առաջ-
ընթաց է, իսկ գփռել - սփռել՝ հետընթաց:

Առնմանությունը լեզվի հնչյունակարգի կազմավորման
պատմական զարգացման մեջ մեծ դեր է կատարում և վերջ-
նական կարգավորման է ենթարկում: Այսպես՝ ս, շ հնչյուն-
ներին հայերենում հաջորդում է միշտ խուլ բաղաձայն. խիստ,
խոստանալ, հաստ, հասկ, մաշկ, աշտարակ, միշտ, կոշտ,
հսկել, խոշտանգել, անշուշտ, կուշտ, փափուշտ, դաշտ, աստղ,
ասպարեզ, աստված, աստ, հաշտ, պաշտել, նաժիշտ, ստա-
նալ, երաժիշտ, վիշտ, պաշտ, զավեշտ և այլն: Իսկ գ-ին
հաջորդում է ձայնեղ բաղաձայն. ազգ, ազդ, ազդր, կազ-
դուրվել, զգալ, զգույշ և այլն:

Մի հին առնմանական օրինաչափությամբ հայերենի բա-
ռավերջում ի-ին գերազանցապես խուլ կամ շնչեղ խուլ պայ-
թական է հաջորդում. օրինակ՝ խրնիթ, կննիթ, առիթ, մատիտ,
կիթ, միտ, վիթ, խիտ, գատիկ, հատիկ, ծաղիկ, ականակիտ
և այլն:

Հին է-ին (այժմ ե) հաջորդում է ձայնեղ. սեզ, մեզ, եղեզ,
սեզ, տեզ, դեզ և այլն: Բայց ե-ին հաջորդում է խուլ. երբե՛ք,
երեբ, ամենուրեբ և այլն: Այդ թվարկումը կարելի է բազ-
մապատկել:

բ. Տարնամանություն (գիսիմիլացիա)

Տարնամանությունը հնչյունափոխական այն օրինաչափությանն է, երբ ի հակադրություն առնմանության՝ նման հնչյունները միմյանց վրա ազդելով տարնամանվում են, կորցնում են նմանության հատկանիշները լրիվ չափով կամ մասնակիորեն: Այս դեպքում ևս ունենք առաջընթաց և հետընթաց տարնամանություններ:

Ինչպես առնմանությունը, այնպես էլ տարնամանությունը գրական լեզվում վերահսկվում է և չի կարող օրինականության վերածվել: Գրական լեզվի համար այս հնչյունափոխությունները զուտ պատմական արժեք ունեն, իսկ խոսվածքներում սրանց գործընթացը միշտ ուժի մեջ է: Գրական լեզվի համար նոր օրինակներ հնարավոր չէ ցույց տալ, ուստի պետք է դիմենք այնպիսի օրինակներին, որոնք հնից կամ բարբառներից են գալիս. այսպես՝ մեցամեց (ցեց) զրաբարյան բառը դարձել է մեցամես. բարբառային բոքթոք բառը դարձել է բոքփոք, ապա՝ թրփոք. գրաբար մղեղ բառը բարբառներում՝ դարձել է մոեղ, տաշտակ դարձել է տաշնակ (խաղողի թուփը, ցողունները), շինուկ-ը դարձել է շիտուկ, սերեկ-սարեկ, շաղգամ-շողգամ:

գ. Համաբանություն (անալոգիա)

Համաբանությունը հնչյունափոխական այն երևույթն է, երբ առնմանությունը կատարվում է ոչ թե միեւնույն բառի, այլ իրար հետ հաճախ գործածվող տարբեր բառերի և բոլոր քերականական ձևերի սահմաններում. օրինակ, զրաբարի ու խոնարհման վերացումը արդյունք է համաբանության: Գրեմ, սիրեմ, երգեմ, հատանեմ, գտանեմ բայերը այնքան շատ են լեզվի մեջ, որ սրանց համաբանությամբ առնում, բողոմ, արգելում և ու խոնարհման մյուս բայերը հետագայում վերածվեցին և խոնարհման բայերի՝ դարձան առնել, բողնել, արգնել և այլն:

Թերևս համաբանության արդյունք է զրաբարի ո խոնարհման վերացումը, որ մնացել է միայն մի բայի համար՝ գոլ:

Արյան, անկյան ձևերը սրտի, բանի, ծամանակի և ի հոլովման բազմաթիվ բառերի համաբանության մեջ այժմ սկսում են դառնալ արյունի, անկյունի, իսկ կորյան, ալեր, եղջեր ձևերը վաղուց արդեն դարձել են կորյունի, ալյուրի, եղջուրի:

Համաբանության արդյունք են բարդ բառերի անկանոն կազմությունները. ունենք դարևոր, հարգևոր, ծաղկեփունջ, հաշվետար, հաշվետվություն, որոնք պետք է լինեն դարավոր, հարգավոր, ծաղկափունջ, հաշվատար, հաշվատվություն: Նախորդ ե-ով ձևերը առաջացել են հոգևոր, ուղևոր, ալևոր, կարևոր և նման ձևերի համաբանության մեջ. սրանց ե-ն օրինաչափական է, իսկ նախորդների ե-ն արդյունք է համաբանության:

Բարբառներում ավելի հաճախ է գործում համաբանությունը. ուստի կոնդի համաբանության մեջ դարձել է ուսող, յուղ ու մեղր դառնում է եղբ ու մեղր, Հիսուս-Քրիստոսը դառնում է Հիսուս-Քրիստոս, հունվարը փետրվարի համեմատության մեջ դառնում է հունրվար, իսկ սեպտեմբերը սեկտեմբեր (դեկտեմբերի համաբանության մեջ), ցած դարձել է ցածր բարձրի համաբանության մեջ: Դարձյալ պետք է շեշտենք, որ զրափան լեզուն վերահսկում և մերժում է նման երևույթները:

դ. Տարաբանություն

Համաբանությանը հակառակ երևույթ է տարաբանությունը, որտեղ նման հնչյուններ կամ հնչյունախմբեր իրար հետ հաճախ գործածվող բառերի սահմաններում տարնմանվում են: Ամենից լավ դա արտահայտվում է կրկնության մեջ փառոք-փառոք դառնում է առոք-փառոք, թավալ-թավալ տալիս է ավալ-թավալ:

Երբեմն տարաբանության հետևանքով նոր բառ է առաջանում. աղատ (աղաչից) պաղատ տարաբանության մեջ առաջացել է պաղառ-պաղատել նոր բառ:

Այսպես են առաջացել բողբոջ՝ բող-բող-ից, խոխոջ՝ խոջ-խոջ-ից, դողդոջ՝ դող-դող-ից, բարբառ՝ բառ-բառ-ից, կարկաչ՝ կաչ-կաչ-ից, կոկոն՝ կոն-կոն-ից, որից նաև կոնգոմ-ը:

Է. Ամփոփում (հապաղողքիս)

Փոխազգեցական հնչյունափոխությանն է պատկանում նաև ամփոփումը, որ Աճառյանը կոչում է արագաբանություն. այս այն երևույթն է, երբ միևնույն բառի մեջ նման վանկերից մեկնումեկը սղվում, վերանում է: Սա տարնմանական երևույթ է, միայն այն զանազանությամբ, որ վանկերից մեկը վերանում է և ոչ թե փոխվում ուրիշ վանկի, ինչպես որ տարնմանության դեպքում նման հնչյուններից մեկը կորցնում է իր նմանողական հատկանիշը կամ հատկանիշները: Հայերենը ամփոփման բավականին փաստեր է ընձեռում. այսպես՝ հարտարասան դարձել է հարտասան, կինամոմոն-կինամոն, օրոռոց-օրոց, ապաստանարան-ապաստարան, աշխարհահայաց-աշխարհայաց, տավարաւած-տավարած, Մարմարաշեն-Մարմաշեն, շուկայային-շուկային, այցելելու - այցելու, հասարակակարգ-հասարակարգ և այլն:

Վերորերյալ օրինակների մեջ կանոնավորապես նման հնչական զույգ միավորներից (ար, մո, որ, ան, հա, ել, ալ) մեկը սղվում է: Բայց ամփոփում է լինում նաև մի կամ մի քանի հնչյունի սղումով, երբ բառի մեջ կա նման ձայնավորների ու բաղաձայնների կուտակում. օրինակ՝ տատարակ - տատարկ, լալական - լական, օրորան - օրրան, ջրհորդան - ջրորդան - ջորդան, փեսայացու - փեսացու, կաթսայավար - կաթսավար, անձնանվեր - անձնվեր, տապֆ - տաֆ, հլուություն - հլութություն, արեղայություն-արեղություն, որոնցից մի քանիսի ամփոփումը կարելի է բացատրել բառի երկարությամբ. օրինակ՝ սպասահարկել-սպասարկել, կաթսայավար-կաթսավար և այլն:

Ամփոփումը սակավ դեպքում բառը զրկում է երկու կամ ավելի վանկերից: Օրինակ՝ ծործորակ - ծոծրակ, մեղվանույշ - մեղույշ, փեսայահրավեր - փեսավեր և այլն:

Այս երևույթը ևս հատուկ է խոսակցական լեզվին, որից որոշ հնչյունափոխված ձևեր անցել են գրական լեզվին:

զ. Արտակարգ հնչյունափոխություն

Արտակարգ հնչյունափոխությունը մոտենում է ամփոփ-

մանը, բայց ամփոփում չէ այնքանով, որքանով որ տար-
նամանության երևույթ գոյություն չունի: Արտակարգ հնչու-
նափոխությունը չունի հոգեբանական հիմունք. երբեմն երկար
բառը կամենում ենք կարճացնել շուտ ավարտելու համար.
երբեմն բառը լրիվ արտաբերելու կարիք չի լինում. խոսակիցը
հասկանում է, և ավելորդ ենք համարում կամ ջանք չենք
թափում լրացնելու. երբեմն կրճատումը արտահայտում է գրգ-
վական, փաղաքշական իմաստ, որ անպայման կամենում ենք
բառի մեջ դնել: Այսպիսի հնչյունափոխություն կատարվում է
կոչական բառերի, հաճախ կրկնվող բառերի ու նախադասու-
թյունների, հատուկ անունների նկատմամբ, որոնց երկար հնչ-
յունաշարքից հաճախ մի քանի հնչյուն է մնում. օրինակ՝ գրա-
բար աղումացն մի՛ ասեք դարձել է աղցմի (շարական, որ մեծ
պահքին չի ասվում), ես ինչ իմանամ-ը՝ եսիմ, պետք է ե-
րամ-ը՝ տերթամ, Աստվածատուր-ը՝ Աստուր-Մատուր, Գրի-
գոր-ը՝ Գիգո, Ստեփանոս-ը՝ Ստեփո-Ստեփան, Նոյսաբեք-ը՝
Նոսո, Նոյս, Սաբեք, Ջաբո, Ջաբել, Շուշանիկ-ը՝ Շուշիկ,
Արիստակես-ը՝ Արիստ, ցտեսություն-ը՝ ցը և այլն:

Է. Հավելում

Արտակարգ հնչյունափոխության հակադիր մի երևույթ է
միավանկ բառերի հնչյունափոխությունը, երբ միավանկ բառի
վրա նոր հնչյուն կամ վանկ է ավելանում սղումից, կրճա-
տումից այն տաշտպանելու համար: Գրաբարում միավանկ
բառերի անցյալ կատարյալի հիմքից կազմված ժամանակ-
ներում սկզբից ե էր ավելանում (ձայնավորից առաջ), օրի-
նակ՝ հատ (կտրեց) - եհատ, գիտ(գտավ)-եգիտ, արկ (զցցեց)
-էարկ, տու (տվի) - ետու, դից (կդնեմ, դնելու եմ) -եդից և
այլն:

Համեմատական քերականության տվյալներով դառն,
սեռմն, կաքն, եզն, ձեռն և այլ միավանկ բառերի ըն, մըն
վանկերը հավելադրություն են. դրանց արմատներն են սեռ,
կաք, եզ, ձեռ (ձեռբակալել) և այլն: Այդ վանկերը ավելացել
են բառը ավելորդ կրճատումից զերծ պահելու համար:

Նույնիսկ այսօր, երբ այդ հին հավելվածները ընկել են,
որոշ միավանկ բառեր շարունակում են ը-ն պահել. համե-

մատիր սառը, դառը, խառը, տասը, ինը, նույնիսկ՝ յոթը, խորը: Խոսակցական լեզվում հանդիպում են նաև հիմզը վեցը, ութը, որոնց ք-ի հավելումը միավանկության արդյունք է (հինգ տղա, ութը հոգի, չորսը մարդ):

ը. Պարտադրված հնչյունափոխություն

Թե շեշտի հետ կապված, թե մյուս դիրքային, նաև փոխազդեցական հնչյունափոխությունները խարսխված են լեզվի ներքին օրենքների վրա. դրանց հիմքը՝ լինի հոգեբանական, թե բնական ու բնախոսական, միևնույն է, հողը լեզվական է, շնայած այդ ամենը կատարվում են խոսողական գործընթացում խոսողի կողմից: Սակայն կան հնչյունափոխական այնպիսի երևույթներ, որոնք լեզվին պարտադրվում են խոսողի կողմից: Այդպիսի հնչյունափոխությունները լեզվական հող չունեն, դրանք պարտադրված հնչյունափոխություններ են, որոնք խոսողը կատարում է գիտությամբ կամ անգիտությամբ:

Այդպիսի հնչյունափոխություն է ժողովրդական ստուգաբանությունը: Հաճախ բառը կիրառության գործընթացում ենթարկվում է իմաստային խամրումի: Սրա հիմնական պատճառը բառի կիրառության ոլորտի նեղացումն է. ազատ կիրառության ոլորտում բառը մեռնում էլ մնում է միայն սահմանափակ դարձվածքներում, նույնիսկ մի դարձվածքում: Մեր խոսվածքում կա մի կապակցություն՝ բուռ սպիտակ՝ ասվում է միայն մազերի մասին: Բուռ բառը հնում նշանակել է կիր: Գործածության հիմնական ոլորտից դուրս գալով՝ բառիմաստը մեռել է: Այժմ բուռ բառը ժողովուրդը կապում է բուռ (ձեռքի ափ) բառի հետ: Եթե բուռ (ձեռքի ափ) բառը մի փոքր այլ ձև ունենար, նախորդ բուռ-ը (կիր) կնմանեցվեր հաջորդին, ինչպես որ ունենք հետևյալ օրինակում. Գրագալույց բառը ժողովրդական խոսվածքներում դարձել է ճրագալույս-ճրագլուս. լույց հին բառի (վառեց) իմաստը ժողովուրդը չհասկանալով՝ դարձրել է իրեն հասկանալի՝ լույս՝ լուս: Առանձին խոսվածքներում եռ տալ նշանակում է կրակով զոդել. եռ-ը զրաբարի յեռ բառն է, որ նշանակում է միացնել:

զողել: Այս բառի իմաստը նույնպես չի գիտակցվել, այլապես յեռ-ը պիտի դառնար հեռ և ոչ թե եռ, որը կապվել է եռալ բառի եռ հասկանալի արմատական բառի հետ: որ շատ գործածական է: Այդպես էլ կասել (ծեծել) բայը դարձել է կալսել (կապվել է կալ բառի հետ), արդուկը դարձվեց հարքուկ, նորատուս (նորատուք) դարձվել է նորադուգ (տուս-տուք շհասկացվեց, կարծվեց դուգ), Տավուշ-ը՝ Թովուգ (սիրամարգ), գործուղել-ը՝ հաճախ գործուղղել, վարկաբեկել՝ վաճաբեկել, արձագանգ՝ արձագանգ (օրինականացված է), զանցարարություն՝ զանցառություն (օրինականացված է), խաղալիկ՝ խաղալիք (օրինականացված) և այլն:

Ժողովրդական ստուգաբանության նման է գիտական սխալ ստուգաբանությունը, որը նույնպես բառը հնչյունափոխում և երբեմն օրինականացնում է. օրինակ՝ Մուղղուսի արաբերեն բառը դարձել է մահտեսի, գրամատիկոս՝ գրամատիկ, հունարեն օգգալոն-ը (նվագաւաւն) դարձել է երգեհոն կամ՝ երգիոն¹:

3. Ուղղագրություն և ուղղախոսություն

1. ԱՅԲՈՒԲԵՆ

Մեր թվականության չորրորդ դարի սկզբին Հայաստանը պաշտոնապես թողնում է հեթանոսական կռապաշտությունը և պետական կրոն է դարձնում քրիստոնեությունը: Քրիստոնեությունը պետական կրոն է դառնում Տրդատ Երրորդ թագավորի հրամանով, և հենց ինքն էլ թագավորը, որ Հռոմի օրինակով հալածում էր քրիստոնեությունը, դառնում է այս կրոնի ջերմ պաշտպանը և արգելում հեթանոսությունը:

Պետական կրոն ճանաչվելուց հետո մոտ հարյուր տարվա ընթացքում հայոց եկեղեցու արարողությունները կատարվում էին ասորերեն և հունարեն լեզուներով, որոնցից ժողովուրդը ոչինչ չէր հասկանում:

¹ Տե՛ս Պ. Աճառյան, Լիակատար քեր. հայոց լեզվի, հ. 6, էջ 734:

Հայ ժողովրդի կենսական շահերը պահանջում էին ոչ միայն քաղաքական, այլև կրոնական անկախություն:

Քրիստոնյա քարոզիչները մեծ դժվարություններ էին կրում ժողովրդի հետ անմիջական շփման ժամանակ, հունարենն ու ասորերենն լեզվով կրոնական գրքերը ոչ մի դեր չէին կարող կատարել:

Ուրեմն, մի կողմից քրիստոնեական եկեղեցու հավատքի հիմքը հանդիսացող հոգևոր գրականության շփոթությունը, մյուս կողմից արտաքին ճնշումը խիստ թուլացնում էին հայ եկեղեցու հիմքերը և երկրի առաջադեմ ուժերին խոր մտածել էին տալիս ելք գտնելու ուղիների մասին: Զինական ուժերով հզոր պարսիկներին ու հռոմեացիներին երկրից դուրս վաճել անհնար էր, ուստի կառչեցին հայկական գիր ու դպրությունն ստեղծելու մեծ գաղափարին: Ահա այդ տարիներին հոգևոր կոշում առած մի լուսամիտ մարդ Գողթնի կողմերում քարոզ խոսելիս ու օտար լեզուներով աղոթք կարդալիս՝ նկատեց ժողովրդի անտարբերությունն ու անըմբռնողությունը: Վաղարշապատ վերադառնալով նա կաթողիկոսին հաղորդեց ինքնուրույն գիր ու դպրություն ունենալու իր միտքը:

Կաթողիկոսը անմիջապես կառչեց այդ մտքից, մանավանդ որ, ինչպես երևում է թագավորի հայտարարությունից, դրանից առաջ խոսք ու զրույց էր եղել հայերեն գրեր ստեղծելու մասին:

Հայաստանում չէր կարող խոսք ու զրույց չլինել տեփական այբուբենն ու գիր ունենալու մասին, որովհետև, ինչպես ցույց են տալիս պատմական աղբյուրները, հայերը դեռևս մեր թվականությունից շատ առաջ օգտագործել են արամեական ու հունական գրերը, իսկ ավելի ուշ՝ մեր թվականության 3-րդ և 4-րդ դարերում դրանց միացել է նաև ասորերենը: Խորենացին դրանց ավելացնում է նաև պարսկերենը, որի գրերը չէին կարող ռօգտագործվել, երբ մեր ամբողջ կյանքի վրա ուժեղ է եղել պարսկական ազդեցությունը: Խորենացին մեղադրելով հայ անիմաստասեր թագավորներին ու իշխաններին, որ հոգ չեն տարել իրենց ժամանակների պատմական երևույթները գրի առնել ու թողնել հաջորդ սերունդներին՝ ավելացնում է. «Բայց գուցե մեկն ասի՝ այն ժամանակ գիր

ու գրականություն չլինելու պատճառով՝ կամ զանազան պատերազմների շնորհիվ, որ անընդհատ մեկը մյուսին էին հաջորդում: Բայց իրավացի չի լինի այսպես կարծելը, որովհետև պատերազմներն ընդմիջումներ էլ են ունեցել և կային պարսից ու հունաց գրեր, որոնցով գրված այժմ գտնվում են մեզ մոտ անթիվ քանակությամբ գրություններ, գյուղերի ու գավառների, յուրաքանչյուր տների սեփականության, ընդհանուր վեճերի ու դաշինքների, մանավանդ սեպուհական ազնվականության ծագման վերաբերյալ¹: Այս մասին կասկած չլինել չի կարող, քանի որ Տիգրան Մեծի կայսրության նման մի երկիր չէր կարող առանց գիր ու գրականության կառավարվել, երբ շրջապատող հույները, հռոմեացիները, պարսիկները ունեին այդպիսիք:

Մեսրոպը Վաղարշապատում խորախուսվում է կաթողիկոս Սահակ Պարթևից ու Վռամշապուհ թագավորից: Վերջինից լսելով, որ ասորի Դանիելի մոտ հայերեն նշանագրեր կան, այդ նշանագրերը բերում է և Սահակն ու Մեսրոպը Վռամշապուհի օժանդակությամբ դպրոցներ են բացում և սկսում են հայերենի ուսուցումը, սակայն պարզվում է, որ Դանիելյան նշանագրերը չեն արտահայտում հայերենի ողջ հնչյունական համակարգը: Կորյունը և Խորենացին վկայում են, որ Դանիելյան այբուբենը հայերենի համար չի կազմվել, քերիշ լեզուներից մոռացվել է: Իսկ Դանիելը կամեցել է, որ դա օգտագործվի հայերենի համար:

Դանիելյան նշանագրերը Հայաստան են բերվել Վռամշապուհի թագավորության 5-րդ տարում՝ 394 թվականին: Այդ նույն տարին էլ Մեսրոպը վերահասու լինելով, որ այդ այբուբենը անպետք է հայերենի համար՝ Սահակի և Վռամշապուհի թույլտվությամբ մի խումբ աշակերտներ հետը առած մեկնում է Ասորիք, որպեսզի այնտեղ՝ ժամանակի մշակույթի կենտրոնում զբաղվի հայերեն այբուբենի ստեղծմամբ, իսկ աշակերտները ուսանեն հունարեն ու ասորերեն գիրն ու դպրությունը: Աշակերտների մի մասը Սամոսատում

1 Մ. Խորենացի, Պատմություն հայոց, 1968 թ., էջ 70—71:

ուսանում է հունարեն, իսկ մյուս մասը գնում է Եգիպտոս
ասորերեն սովորելու:

Մեսրոպին Ասորիքում ջերմ ընդունելություն են ցույց տալիս: Այնքան էլ դյուրին չէր այն ժամանակ որևէ կենդանի լեզվի հնչյունական համակարգը հնչյունաբանական վերլուծության ենթարկել և ամեն հնչույթի համար առանձին նշանագիր գտնել: Մեսրոպը այդ գործը կատարում է փայլուն կերպով: Գերմանացի նշանավոր պատմաբան հայագետ Մարկվարտը գրում է. «Մաշտոցի այբուբենը բաղաձայնների կուտակումներով հարուստ հայկական ինքնատիպ հնչյունական համակարգի այնպիսի մի զարմանալի ծանոթություն է բացահայտում իր հեղինակի, որ մենք չենք կարող մեր զարմանքը չհայտնել այդ հեղինակին»¹: Ուրեմն, Մեսրոպը միայն նշանագրեր ստեղծող չէ, որը արդարև այնքան էլ դժվարին գործ չէ, մանավանդ, եթե մեկը նկարելու միջև իսկ մի փոքր շնորհք ունենա: Մեսրոպի մեծությունը հայոց լեզվի հնչյունական համակարգի վերլուծությունն է և առանձին հնչույթների ճանաչումն ու հաստատումը: Խուլերի և ձայնեղների, շնչեղների ու խուլների, պարզերի ու բարդերի, ձայնավորների ու կիսաձայների, երկբարբառների ու պարզ ձայնավորների տարբերակումը մեծ հանձարի գործ էր, որը այն ժամանակվա պայմաններում իսկապես աստվածային շնորհի արդյունք էր: Մեսրոպը ոչ միայն խոշոր հնչյունաբան պետք է լիներ, այլև երաժիշտ, որ կարողանար այդքան հնչյունները տարբերակել և մի այնպիսի սքանչելի այբուբեն ստեղծել, որպիսին մեր հայոց այբուբենն է՝ զարմանալիորեն կատարյալ ու ճշգրիտ, ամեն մի հնչյունի համար մի տառ՝ ձախից դեպի աջ գրությունը:

Մեսրոպը գիտեր այբուբենական երեք տեսակի համակարգ՝ աջընթաց (ձախից դեպի աջ ընթացող), ձախընթաց և վարընթաց: Մեսրոպը ընտրեց առաջին համակարգը, որպիսին էր հունարենը, որը ավելի հարմար էր, քան ձախընթացը (ասորերեն, պարսկերեն), Մեսրոպը ունենալով հունական կրթություն՝ առաջնությունը տվեց հունարենին, բայց եթե

¹ Մեսրոպ Մաշտոց, Երևան 1962, էջ 127:

Մեսրոպը նույնիսկ հունարեն կրթություն չունենար և ուսումնասիրեր ալբուքենները, որպեսզի հայոց համար այբուբեն ստեղծեր, դարձյալ կընտրեր հունարենի համակարգը, որ նույնպես աշընթաց գրություն ուներ և կցագիր չէր. իսկ ասորերենը և պարսկերենը կցագիր էին, և նայած գիրը վերջից է կցվում այլ տառերին, թե սկզբից, այլազան ձև է ընդունում, կամ նայած ինչ տառի է կցվում, այս դեպքում էլ մի այլ ձև է ընդունում: Բացի այդ, Մեսրոպի սկզբունքն էր մի հնչյունին մի գիր, և բոլոր հնչյունները՝ բաղաձայն թե ձայնավոր, պետք է նշաններ ունենային, իսկ ասորերենն ու պարսկերենը ձայնավորների համար գրեր չունեին: Նա հետևեց հունարենին նաև նրա համար, որ հունարենը կցագիր չէր: Սակայն Մեսրոպը այստեղ ևս հանդես եկավ իբրև ինքնուրույն մի ստեղծագործող: Հունարենը ունի առանձին նշաններ (ոչ տառեր), որոնք երբեմն կարգացվում են, երբեմն ոչ, օրինակ՝ կա սպիրիտուս ասպեր (հագագի նշան), որ հնչվում է իբրև ֆ. օրինակ՝ Έκτωρ կարդացվում է Հեկտոր, իսկ Ἀπολλων (սպիրիտուս լենիս՝ նուրբ նշան) կարդացվում է Ապոլլոն, և ամեն ձայնավոր, որով սկսվում է բառը, այս նշանը ունի, ընդ որում մեծատառի դեպքում դրվում է տառի վերին ձախ անկյունը, իսկ փոքրատառի դեպքում դրվում է տառի վրա: Այսպիսի նշաններ կան նաև ք-ի վրա, որոնք Մեսրոպը մերժեց՝ հեշտացնելու համար հայերենի այբուբենը: Հունարենը երբեմն միևնույն նշանը երկկերպ է հնչում կամ միևնույն հնչյունի համար երկու տարբեր նշան է կիրառում. օրինակ՝ γ (զ) տառը κ, χ, γ տառերից առաջ կարդացվում է և, իսկ α հնչյունի համար բառասկզբում ու բառամիջում գրվում է σ, իսկ բառավերջում ς և այլն: Հունարենը ունի տառեր, որոնք երկու հնչյուն են արտահայտում (φσ, ψσ): Մեսրոպը այս բոլոր անպատեհությունները մերժեց և ընդունեց մի հնչյունին մի տառ կատարյալ ու պարզ սկզբունքը, բացի ու-ից, որ արտահայտվում է երկու տառով. գուցե սա էլ նրա համար, որ մեր ու-ն 5-րդ դարում որոշ երկբարբառային երանգ է ունեցել:

Մեսրոպյան այբուբենը ունի 36 տառ. ա, բ, գ, դ, ե, զ,

ջանում, այլևս բառը այնպես չի գրվում, ինչպես որ հնչվում է, որովհետև հնչյունները փոխվել են, իսկ ուղղագրությունը մնացել է նույնը: Օրինակ՝ երազ բառը հայերենում Մեսրոպի ժամանակ հնչվել է էրազ, բայց հետագայում բառասկզբի այդ ե-ն դարձել է յն, սակայն ուղղագրությունը մնացել է անփոփոխ: Մարդ հնչվել է այնպես, ինչպես որ գրվել է և գրվում է այսօր, սակայն այժմ այդ բառը հնչվում է մարթ, բայց գրությունը չի փոխվել: Այսպիսով, մեր հնչույթային ուղղագրությունը դարձել է մասամբ պատմական, ավանդական:

Լեզվի հնչույթային համակարգը անընդհատ բնական ճանապարհով փոխվում է, իսկ ուղղագրությունը մնում է նույնը: Երբ մի քանի դարի ընթացքում հնչույթային համակարգի և ուղղագրության մեջ հակասությունը մեծանում է, մարդիկ ձգտում են այդ հակասությունը մասամբ մեղմել, նվազեցնել, բայց լրիվ վերացնել անկարելի ու աննպատակահարմար է: Հին գիր ունեցող լեզուների ուղղագրության վրա միշտ պատմական, ավանդական ուղղագրությունը իշխում է, որովհետև հնչյունական ուղղագրության համար տվյալ ժամանակի համակարգի փոփոխության դեպքում հանդես են գալիս բազմաթիվ արգելակող պարագաներ: Ամենից առաջ հին սերունդը, որ սովորել է շփոփոխված ուղղագրության, գրքերն ու գրությունները չի կարողանում, կամ դժվարությամբ է կարդում: Նոր սերունդի համար հին գրքերն ու գրությունները մնում են անմատչելի: Մթազնվում է լեզվի պատմական կերպարանքը. յառաջ, յաւուր պատշաճի, յաւարկաւուր և այդ կարգի այլ բառերի յ-ն ճանաչում էինք իբրև ի նախդիր և մյուս մասերը՝ առաջ, աւուր (օր), ուղարկել, իսկ այսօր հառաջ, հավուր, հուղարկավուր բառերը դարձել են անճանաչելի: Նույնիսկ այսօր չենք կարող բացատրել, թե որտեղից է ծառայի ձևի յ-ն, երբ բառն է ծառա, իսկ սեռականի վերջավորությունները՝ ի:

Մյուս կողմից առաջանում են նույնանուն բառերի կուտակումներ, որ շփոթություն են ստեղծում:

Անցյալում գրվում էին սէր-սեր, ծէր-ծեր, մէր-մեր, գէր-գեր, յարկ-հարկ, յամր-համր, յարել-հարել և այլն, որտեղ

առաջին բառերը նշանակում են սեռ, ծայր, մայր, մսալի, հարկաբաժին, դանդաղ, կցել, իսկ երկրորդ բառերը՝ կաթի սեռ, ծեռունի, մենեֆ-ի սեռականը, գիրացած, վեր (գերագույն), տուրֆ, անկեզու, ծփել: Այսօր այդ բոլորը համանունային շփոթություն են առաջացնում: Այս և ուրիշ պատճառներ խանգարում են ուղղագրությունը լրիվ կերպով համապատասխան դարձնել հնչմանը: Բայց, այնուամենայնիվ, ժամանակ առ ժամանակ ուղղագրական բարեփոխություններ լինում են:

Ուղղագրությունը լինում է հնչույթային, ձևաբանական, պատմավանդական:

Հնչյունային ուղղագրությունը պայմանավորված է գրության և հնչման համապատասխանությամբ: Մինչև 1922 թվականը ծառա, տղա, գա, ֆահանա և ա-ով վերջացող համարյա բոլոր բառերը գրվում էին ծառայ, տղայ, գայ, ֆահանայ և այլն, բայց վերջին յ-ն այլևս չէր հնչվում: Նկատի ունենալով, որ վերջին յ-ն չի հնչվում, գրությունից հանվեց. պատմական ուղղագրությունը վերածվեց հնչույթայինի: Նույնպես յու հնչյունակապակցությունը գրվում էր իւ. կուր-իւն, աբիւն, եղջիւր, ալիւր, գրութիւն, ազգութիւն և այլն, բայց հնչվում էր յու: 1922 թվականին գրությունը փոխվեց ըստ հնչույթային արտաբերության: Հատուկ, հեղափոխություն, հիշատակ, հիսուն և շատ բառեր գրվում էին յատուկ, յեղափոխութիւն, յիշատակ, յիսուն, բայց սկզբի յ-ն հնչվում էր հ: Մենք գրությունը փոխեցինք ըստ հնչման՝ այսինքն պատմական դասական ուղղագրությունը դարձրինք հնչույթային, գիրը և արտաբերությունը համապատասխան դարձրինք: Զգույշ, բնույթ, աշխույժ և այս կարգի այլ բառերի ույ կապակցությունը գրվում էր ոյ, բայց հնչվում էր ույ. գրությունը փոխեցինք ըստ հնչման: Հարված, դիպված, կալված, գանգված բառերի վ-ն գրվում էր ու, բայց հնչվում էր վ. ու-ն ըստ հնչման՝ գրության մեջ դարձվեց վ: Դարերի ընթացքում մեր հին հնչույթային ուղղագրությունը խիստ փոխվել էր, մենք մասամբ դարձրինք հնչույթային: Թանկ բառի վերջին կ-ն թանգարան բառի մեջ որոշակի գ է հնչվում և պահպանվել է:

Ձևաբանական ուղղագրությունը այնպիսի ուղղագրությունն է, որտեղ մի որևէ հնչյուն այլ դիրքերում ինչպես էլ հնչվի, պահպանում է իր սկզբնական գրությունը. օրինակ՝ մարգ բառի վերջին գ-ն հնչվում է ձայնեղ գ, բայց նաև մարգ բառից կազմված մարգագետին բառի մեջ այդ գ-ն հնչվում է շնչեղ խուլ ք, բայց գրության մեջ գ-ն պահպանվում է, որովհետև մարգ բառի մեջ գ է։ Դ հոդը բառերի վերջում հնչվում է խուլ տ առանց բացառության. զիրեմ վարդա, մատանիտ և այլն, բայց մենք դ-ն գրության մեջ պահպանում ենք, որովհետև այն ծագում է այդ դերանունից։ Այդպիսի ուղղագրությունը կոչվում է նաև ստուգաբանական (ծագումնաբանական)։

Պատմականդական ուղղագրությունը հիմնվում է հեռավոր անցյալի գրության վրա։ Ինչպես գրել է Մեսրոպը, և ինչպես նրանից հետո դարեր շարունակ գրել են այսօր այնպես էլ գրվում է։ Բացարձակապես նկատի չի առնվում հնչույթային և գրային հակասությունն ու անհամապատասխանությունը։ Մեր ո հնչյունը բառասկզբում հնչվում է վո, իսկ ով բառի սկզբում այն հնչվում է օ։ Ըստ հնչույթային ուղղագրության ով պետք է գրվեր օվ, բայց որովհետև Մեսրոպը և նրանից հետո ավելի քան 1500 տարի այդ բառը գրել են ով, մենք պահպանում ենք բառի այդ ուղղագրությունը։ Սրան հակադիր օվկիանոս, Ովսաննա բառերի օ-ն փոխեցինք ըստ արտաբերության՝ օվկիանոս, Օվսաննա՝ այսինքն խախտեցինք պատմական ուղղագրությունը։ Պատմական ուղղագրության արդյունք են երբ, մարդ, զարդ, աշխարհ, վարդ և շատ ուրիշ բառերի գրությունները, երբ այսօր մենք դրանք հնչում ենք յերփ, մաոթ, գաոթ, աշխաթ, վաոթ և այլն։

Սրանք բոլորը օրինաչափական են և գիտական ու լեզվաբանական հիմք ունեն, բայց կա նաև կամայական ուղղագրություն, որ ոչ մի գիտական հիմք ու հենարան չունի։ Այդպիսին է մեր օժանդակ եմ բայի հոգնակի 2-րդ դեմքի եմ-ի ուղղագրությունը. ոչ պատմական է, ոչ հնչույթային և ոչ էլ ձևաբանական։

Հայերենի ուղղագրությունը սկսած 5-րդ դարի սկզբից

որոշ փոփոխությունների է ենթարկվել, Ինչպես նրանում է, է տառը չի եղել, ամենուրեք գրվել է Ե, թե, եթե, գրեալ: Հետագայում որտեղ որ Ե-ն հնչվել է Եյ, այս Եյ-ը գրվեց է, Եթե հնչվել է Եթեյ՝ ենթադրվում է, որ յ-ն կաշեւով Ե-ին ներքեից՝ գիտակցվեց իբրև մի առանձին տառ՝ Ե-ից անկախ է և հաստատուն տեղ գտավ հատկապես բառասկզբում և բոլոր դեպքերում բառավերջում՝ էական, մաքառէ, քաղէ, թէ, եթէ և այլն:

10-րդ դարից սկսած աւ երկբարբառը, որ հնչվում էր մոտավորապես աու, իր հնչումով դարձավ օ: Այդ տառը մեր այբուբենում չկար, իսկ օ տառը այլևս մաքուր օ հնչումը չուներ. բառասկզբում դարձել էր վօ, կենդանի խոսվածքներում փոխվել էր նաև բառամիջում, հնչվում է ուօ: Օ տառը փոխառվեց լատիներեն այբուբենից և օգտագործվեց միմիայն աւ-ի փոխարեն այն պարագայում, երբ այդ աւ-ը հնչվում էր օ. աւօ-օձ, աւաւ-աւօր, կաւաւ-կաւօտ: Բայց այն դեպքում, երբ աւ-ը հնչվում էր իբրև ալ, մնաց նույնությամբ. կաւ, դաւ, խոսեցաւ, կաֆաւ և այլն:

Հայերեն այբուբենը չունի նաև ֆ տառը, որովհետև ֆ-ով բառ չունենինք. օտար լեզուներից ֆ-ով բառեր էինք վերցնում, տառադարձում էինք սկզբում հ-ով (Ֆրեշտակ-հրեշտակ), իսկ հետո էլ փ-ով (Ֆիլիսոֆա-փիլիսոփա): Բայց հետագայում ֆ տառը մուտք գործեց ֆ ունեցող օտար բառերի հետ: Ֆ-ի մուտքը նույնպես վերաբերում է 11—12-րդ դարերին. Այսպիսով, մեր Մեսրոպյան այբուբենի 36 տառին ավելացավ ևս 2 տառ՝ օ, ֆ:

Գրաբարի ուղղագրությունը մինչև 18-րդ դարը մասամբ անկայուն էր, վ, լ տառերը երբեմն փոխարինում էին միմյանց, ր, դ, գ, ձ, ջ տառերի փոխարեն հաճախ ձեռագրում գրված կան ալ, կ, տ, ց, չ կամ ընդհանրապես. չփոթվում էին՝ և դ տառերը, ո-ն և օ-ն, ր և ռ. յ-ի գրությունը բառավերջում անկայուն էր և այլն:

12—13-րդ դարերում նկատելով ուղղագրության այս անկայուն վիճակը՝ Արիստակես Գրիշը, Գեորգ Սկևռացին և այլք փորձում են ուղղագրության որոշ կանոններ սահմանել: Մխիթարյան գիտնականները ուսումնասիրելով անցյալի ուղղա-

գրական օրինաչափությունների առաջարկությունները՝ իրենք լրացրին գրանք և մշակեցին գրաբարի համար կուռ գիտական ուղղագրություն, որ ընկավ մեր նոր գրական լեզվի երկու ճյուղերի հիմքում:

Սակայն գրաբարի ուղղագրությունը մի շարք պարագաներում չէր համապատասխանում մեր նոր գրական լեզվի հնչարտաբերական վիճակին. գրության և արտաբերության մեջ որոշ խզում կար: 18-րդ դարում բազմաթիվ փորձեր եղան այդ խզումը մասամբ մեղմացնելու, բայց որովհետև ուղղագրության փոփոխության դժվարությունները, պետական իրավասու մի մարմնի շփոթությունը չխանգարեցին որևէ գործնական որոշման հանգեցնել՝ առաջարկությունները մնացին իբրև այդպիսիք՝ գտնելով միայն մասնակի և ոչ պարտադիր կիրառություն:

1922 թվականին Արեղյանի առաջարկությամբ ընդունվեց ուղղագրության նոր բարեփոխություն. ըստ այդ բարեփոխության՝ ա) օ տառը լրիվ հանվում է այբուբենից. ըստ այդմ օր, օգնել, տնօրեն, օձ և այլն գրվեցին որ, ոգնել, տնորեն, ոձ և այլն:

բ) Ո-ով սկսվող (որդի, ուրբ, ոգնի, ոխ և այլն) բառերը գրվեցին վո կապակցությամբ՝ վորդի, վուրբ, վոգնի, վոխ և այլն:

գ) է տառը լրիվ վերացվեց այբուբենից. էություն, էս, էլ, էգ բառերը պետք է գրեինք եություն, ես, ել, եգ և այլն:

դ) ե-ով սկսվող բառերը (եղբայր, երգ, եզ, ես և այլն) պետք է գրեինք յեղբայր, յերգ, յեզ, յես և այլն:

ե) Բառավերջի յ տառը (ծառայ, տղայ, սիրոյ և այլն) չնշվեց, բայց ավելացվեց եյակ (էակ), եյի, եյիւ, յեւ, եյություն և նման բառերի մեջ:

զ) Վերացվեցին յ և այն ու տառը, որ հնչվում էր վ (պատուի, հասաւ, կաւ, կտաւ): Այդ տառերի փոխարեն ամենուրեք պետք է գրեինք վ. պատվի, կատվի, կավ, կտավ:

է) Բառասկզբի յ-ն (յիշատակ, յիմար, յիսուն և այլն) պետք է գրեինք ն (հիշատակ, հիսուն, հիմար):

ը) Ոյ հնչյունակապակցությունը պետք է գրվեր ույ, երբ այն ույ է հնչվում. օրինակ՝ լոյս (լույս), կոյս (կույս), բոյս

(բույս) և այլն. իսկ որտեղ ոչ է հնչվում՝ թողնել նույնությամբ (խոյ, գոյ, նոյ և այլն):

թ) իւ երկհնչյունը գրել յու բոլոր դեպքերում (գիւղ-գյուղ, անկիւն-անկյուն, արիւն-արյուն):

ժ) եա, եօ երկհնչյունները գրել յա, յօ (մատեան-մատյան, եօթն-յոթ, արդեօք-արդյոք, սենեակ-սենյակ):

Աբեղյանի այս բարեփոխություն կոչված ուղղագրությունը առանց որևէ քննության ընդունվեց և գործածության մեջ դրվեց՝ հակառակ ողջ հայ մտավորականության բողոքին: Արեմտահայությունը, պարսկահայերը և գաղութների ողջ մշակութային հաստատությունները մերժեցին այդ «բարեփոխությունը». այդ միայն պարտադիր դարձվեց Սովետական Միության սահմաններում:

Այս ուղղագրական «բարեփոխությունը» ուներ բազմաթիվ անհարմարություններ. ելք բառը գրվում էր յելք, իսկ արեւելք՝ արեւեյք, ոտը՝ վոտ իսկ անոտ՝ւ՝ անոտ: Հաշվված էր, որ գրությունը 2—3 տոկոսով ավելանում է, համանման բառերի խառնաշփոթ է առաջանում, բառերի պատմական կերպարանքը մթազնվում է, հին և նոր, արեմտահայ և արեւելահայ գրականության մեջ առաջանում է խզում և այլն:

20-ական թվականների կեսերից ուղիներ էին որոնվում Աբեղյանի այդ ուղղագրությունը բարեփոխելու. կազմվեցին գիտական հանձնաժողովներ, լսվեցին ու տպագրվեցին զեկուցումներ, սակայն վերջնական որոշում հաջողվեց կայացնել 1940 թվականին:

Ըստ այդ որոշման վերականգնվեցին է և օ տառերը բառասկզբում, բառասկզբի ե-ից առաջ գրվող յ-ն և օ-ից առաջ գրվող վ-ն նետվեցին, ե-ից հետո գրվող յ-ն (եյի-եյիր) հանվեց. սիրեի, սիրեիր և ոչ թե սիրեյի, սիրեյիր:

Այս բարեփոխությամբ մասամբ դարձանվեց Աբեղյանի անհաջող ուղղագրությունը:

Իբրև եզրակացություն՝ մեր լեզվի ուղղագրության համար պատմական 4 շրջան կարելի է ընդունել. 1) Մեսրոպյան շրջան, երբ ուղղագրությունը զուտ հնչույթային էր. գրվում էր այնպես, ինչպես հնչվում էր: Այդ շրջանը տևում է 5-րդ

դարից մինչև 10-րդ դարը ներառյալ: Զ-րդ շրջանը երկգրական լեզվի շրջանն է, որ սկսվում է 11-րդ դարից և տևում է մինչև 17-րդ դարը: Այս շրջանում խորանում է հնչման և գրության տարբերությունը խախտվում են ուղղագրական հին օրինաչափությունները, որոնվում են ուղղագրության կայուն ու պարտադիր սահմաններ (Արիստակես Գրիչ, Գևորգ Սկեռացի):

Երրորդ շրջանը ուղղագրության գիտական մշակման, կայունացման շրջանն է, որ տևում է երկու՝ 17—18, դար: Այս շրջանում գրաբարի ուղղագրությունը մշակվում, գիտական հիմքի վրա է դրվում Մխիթարյանների կողմից, որ համազգային ընդունելություն է գտնում:

4-րդ շրջանը երեք գրական լեզվի շրջանն է. ուղղագրության հիմքը գրաբարյան ուղղագրությունն է, որ սահմանված ու վերջնական տեսքի էր բերված Մխիթարյանների ձեռքով, սակայն նոր գրական լեզուների հնչական պահանջմունքներին չէր բավարարում. այս շրջանում առաջարկվում են ուղղագրական բազմաթիվ բարեփոխություններ: Աբեղյանի ուղղագրական «բարեփոխության» հետևանքով խզվում են արևելահայերենի՝ մի կողմից, և գրաբարի ու արևմտահայերենի՝ մյուս կողմից, ուղղագրության որոշ ընդհանրություններ: Այս շրջանը տևում է երկու դար՝ 19-րդ և 20-րդ դարեր: Արևելահայերենի ուղղագրությունը վերջին 50-ամյակում առնվում է վերահսկողության տակ, ջանքեր են թափվում ամեն կարգի ուղղագրական դժվարությունները դյուրացնելու:

3. ՈՒՂԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Ինչպես ցույց է տալիս անվանումը, ուղղախոսությունը կապված է ուղիղ խոսելու հետ. այս նշանակում է, որ բառերը, նախադասությունները, խոսքը պետք է արտաբերել համընդհանուրի կողմից ընդունված ու օրինականացված արտաբերության պահանջներին համապատասխան: Ընդհանուրի կողմից պատմականորեն սահմանված ու ընդունված կանոնիկ արտաբերության ամեն մի շեղում ընդունվում է իբրև մերժելի սխալ, որը տարօրինակ է թվում և խանգա-

րում է լեզվի հաղորդակցական կարևոր դերի ճիշտ իրականացմանը, նրանց ուղղագրությունը առանձին բառերի, նրանց մասերի առանձնագրության, կցագրության, մեծատառերի, փոքրատառերի, տողադարձերի, կետագրության ճիշտ գրության կանոնների ամբողջությունն է, որ դարձյալ ընդհանուրի կողմից ընդունված, պատմականորեն ու ավանդաբար ամրագրված է, ապա ուղղախոսությունը բառի, բառակապակցության, նախադասության, խոսքի ճիշտ արտաբերության կանոնների ամբողջությունն է:

Ուղղախոսությունը պատմական կարգ է և ենթակա է անընդմեջ փոփոխության: Ըստ այդ փոփոխությունների էլ ժամանակի մի որոշ հատվածքում (ժամանակի տևողությունը կապված է լեզվի զարգացման արագ կամ դանդաղ ընթացքի հետ) ձևավորվում են ուղղախոսության կանոնները:

Մեր նոր (ինչպես նաև հին) լեզվի ուղղախոսությունը խառնիված է եղել արարատյան բարբառի վրա: Նոր գրական լեզվի ուղղախոսության մշակումը ընթացել է գրաբարի և արարատյան բարբառի հիմքի վրա. օրինակ՝ Ե ձայնորդից և ձայնավորներից հետո եկող որոշ բառերի ձայնեղների խուլ շնչեղացումը արարատյան խոսվածքի ժառանգություն է, իսկ բառասկզբում ձայնեղ Բ, Գ, Դ, ձ, ջ անշունչ արտաբերությունը ավանդությամբ է: Բառամիջում ո, ք ձայնավորների օ, է արտաբերությունը գրաբարյան է, իսկ բառասկզբում սրանց Վ, Ե արտաբերությունը արարատյան կամ բանավոր խոսքի ժառանգություն է: Բառամիջում արարատյան ո-ն ուտ է, իսկ ք-ն է չէ, այլ յ-ի մի աննշան տարր ունի, որ երկբարբառ չի դարձնում այն, և այդ ք-ն հնչույթային արժեք ունի. համեմատիր. սեռ-սէր, մեռ-մէր, կեռ-կէր (կար) և այլն:

4. Ուղղախոսության հիմունքները

Հիշյալ երկու հիմքի վրա մեր գրական լեզվի ձայնավորները ուղղախոսական հետևյալ պատկերն են ներկայացնում լեզվի ներկա շրջանում: Ա, Ե, Ը արտաբերվում են մաքուր՝ առանց բժայնացման ու ռնգայնության, բոլոր դիրքերում,

ինչպես արագ, տղա, ուխտ, կատու, մորու, ընկեր, դասընկեր, սեղանը:

Ե-ն բառասկզբում արտաբերվում է յե. երեխա. բառամիջում և վերջում արտաբերվում է է. մեջ, դեզ, թե:

Եմ, ես, ենք, եք, են իբրև վերջահար բառեր բաղաձայնով վերջացող բառերից հետո արտաբերվում են էմ, էս, էնք, էք, էն. գրում եմ, գրում ես, իսկ ձայնավորից հետո արտաբերվում են յեմ, յես, յե, յենք, յեք, յեն. գրելու եմ, տղա ես և այլն:

Սակավաթիվ բառերի մեջ ձայնավորից առաջ ե-ն հընչվում է յ. Անդրեաս, ամեոբա, ֆեոդալական, հրեա:

Բառամիջում ե-ն հնչվում է յե, երբ բարդ բառի վերջին բաղադրիչի սկիզբն է, իսկ նախորդ բաղադրիչը վերջանում է ձայնավորով. օրինակ՝ ամենաերջանիկ, ամենաերանելի: Բաղաձայնից հետո արտաբերվում է է. կիսեփ, զուգբեզ:

Բարդ բառի մեջ վերջին բաղադրիչի ե-ն յե արտասանելը բաղաձայնից հետո մերժելի է. սիրերգակ, աներկմիտ և ոչ թե սիրյերգակ, անյերկմիտ. փաներկու, փաներեք և ոչ թե փանյերկու-փանյերեք. անել և ոչ թե՝ անյել:

Եվ բառը արտաբերվում է յեվ. բարդ բառի մեջ արտաբերվում է եվ, եթե նրան ձայնավոր չի նախորդում. ինչևէ, որևէ, տերև, վերև, բայց՝ նաև (նայեվ): Մնացած դեպքերում յեվ արտաբերելը մերժելի է:

Ո-ն բառասկզբում արտաբերվում է վո, որդի, ոսկի. բացառությույն է ով բառը:

Բառամիջում բարդ բառի վերջին բաղադրիչի սկզբի ո-ն վո է արտաբերվում, երբ ո-ին նախորդում է ձայնավոր. օրինակ՝ լեզվառնական, արջառու: Մնացած դեպքերում վո արտաբերելը մերժելի է. անոխակալ և ոչ թե անվոխակալ, անողնաշարավորներ և ոչ թե անվողնաշարավորներ, անոռ և ոչ թե անվոռ: Վ-ով արտաբերությունը զրազիտության պակասի արդյունք է:

Դրված ր-ն արտաբերվում է ր, որտեղ էլ լինի. քստ, ընտիւր, Այտընյան, ըհը, ընկերը:

Ը է արտաբերվում ստ, շտ, սպ, սկ, զր, զգ կապակցություններին առաջ, երբ դրանց մոտեցումը իրար հնչյունա-

փոխութեան արդյունք չէ՝ ըստանալ, ըսկսել, ըզբաղվել, ըզգալ, ըշտապել, բայց՝ սուտ-սըտել, սիկ-սըկել:

Երկու ձայնավորի միջև թույլ չ հնչելը հատուկ է հայերենի բոլոր ձայնավորներին. կարգալույժ է, էյություն, ամենայեւքանիկ, իսկ ա-ից և ո-ից հետո յ-ն արտահայտվում է նաև գրութեամբ. աղայի, կարոյի: Բայց կրկնակ ձայնավորները չ չեն ընդունում (ամենաարդար, ճիշդ են, ճշտութուն):

Սրպաս (ապուր) ըսպաս-ից զանազանվելու համար սրպաս է արտաբերվում: Ստնտու բառը պետք է հնչել ըստնտու և ոչ թե ստնտու:

Բառասկզբում երկու բաղաձայնի միջև միշտ ը է արտաբերվում (եթե ստ, շտ և նման կապակցություններ չեն). քրնար, նրկար, տրմարդ, տրկար:

Եթե բառասկզբում երեք բաղաձայն է, ը-ն արտաբերվում է առաջին բաղաձայնից հետո. սընդուկ, պընդուկ, կըրտել, սըրտաբաց, մըտնափոխ, կըտրել, մըտնել:

Երբ բառասկզբում չորս բաղաձայն է և բաղաձայններից երրորդը ր է, ը-ն հնչվում է առաջին բաղաձայնից հետո և երրորդ բաղաձայնից առաջ. օրինակ՝ մըկըրտել, նըկըրտել, կըտըրվածք, դըբըղալ, պըտըրտել, շըպըրտել և այլն:

Այսպես է արտաբերությունը նաև, երբ երրորդ բաղաձայնը ֆ է. օրինակ՝ մըքընդել, տըդընդեւ (մեծ փոր ունեցող): Այդպես պիտի հնչվեր նաև գըտընվել. արեւելահայերս հնչում ենք գըտընվել:

Մնացած պարագաներում հնչում ենք բաղաձայն+ը+բաղաձայն+բաղաձայն+ը. կընդըտուկ, բըզկըտել, տընդըղել, գընդըվածք, դըրդըվել: Իսկ եթե երրորդ բաղաձայնը ր, ո է, ապա այս դեպքում հնչական տարազն է ր+ը+ը+ը. օրինակ՝ սըրըսկվել, մըռընչալ, բըրըղվել, խըրտընել և այլն:

Այդպես են հնչվում նաև կրկնությունները՝ բըզբըբել, մըզմըզալ, գըզըզել և այլն:

Այժմ մի քանի բառեր ավելի սահուն են հնչվում, և երկրորդ ը-ն մնում է անլսելի. օրինակ՝ խըրտչել, տըրտմել (այս վերջինը հնչվում է նաև տըրտմել):

Հինգ բաղաձայնով սկսվող բառերը հնչվում են ավելի որոշակի, բաղաձայն+ը+բաղաձայն+բաղաձայն+ը. տըր-

տընջալ, մըմընջալ, գըրտընկել, սըրտմըտել, խընդըրվածք
և այլն, երբ երրորդ բաղաձայնը *ր* չէ. այս դեպքում ունենք
բ+ը+բ+ը. Մը-կըրտչյան. իսկ վեց բաղաձայնով սկսվող
բառերը հնչվում են բաղաձայն+ը+բաղաձայն+բաղաձայն
+բաղաձայն+ը. Բըրթմընջալ, բըրթբըրթալ, մըռմըռալ,
սըրթսըրթալ և այլն:

Եթե բառը ուրիշ ձայնավոր չունի, ը-ն դրվում է, և երեք
բառ արտաբերվում են սկզբնական ը-ով. Լստ, ընդ, ըք, մի
բաղաձայնի դեպքում ը-ն արտաբերվում է հետո. բը, գը, դը,
թը, ժը և այլն (առանց գրվելու): Երկու բաղաձայնի դեպքում
ը-ն արտաբերվում է միջում. բըզ, դըզ, խըզ, մըզ և այլն:

Շփական ս, շ բաղաձայնները կրկնվելիս երկարում են
գրեթե առանց ը-ի՝ սս, շշ:

Եթե բառը երեք բաղաձայնից է կազմված, բոլոր դեպքում
առաջին բաղաձայնից հետո մի ը է արտաբերվում. չըխկ,
թըխկ, փըխկ, կըրթ և այլն:

Իսկ երբ ունենք չորս կամ ավելի բաղաձայններ, ստացվում
է հետևյալ տարազը՝ բաղաձայն+ը+բաղաձայն+ը. չըրըխկ,
թըրըխկ, գըրըխկ, շըրըխկ, թըրըմփ:

Բառամիջում երկու բաղաձայն արտաբերվում են առանց
ը-ի. աբթուն, կորյուն, կարդալ և այլն:

Բառամիջում երեք բաղաձայն լինելու դեպքում ը չի
հնչվում. մարմնեղ, մարդկային, արծվային և այլն:

Այս դեպքում ը հնչվում է՝ ա) երբ երեք բաղաձայններից
միջինը և վերջինը *ր*, *դ* կամ *ռ* է. սարսըռել, մարմըռել,
ուղըղվել, կարմըռել, կամըրջել, անըրջել. բ) երբ վերջին բա-
ղաձայնը վ մասնիկ է. օծտըվել, հաշտըվել, մատընըվել,
հագընըվել: Առաջին դեպքում ը-ն հնչվում է *ր*, *ռ*, *դ* բաղա-
ձայններից առաջ, իսկ երկրորդ դեպքում՝ վ-ից առաջ. ընկըն-
ըվել և նմանները սխալ հնչումով են տարածված: Ճիշտ կլինի
ընկընըվել. պատծըվել. գ) կրկնության և բառաբարդման դեպ-
քում. ծակծըկվել, ծալծըկել:

Բառամիջում չորս բաղաձայն լինելու դեպքում ը արտա-
բերվում է երկրորդ բաղաձայնից հետո, երբ 2-րդ բաղաձայնը
ր չէ. արմընկել, ընկըրկել, արծընվել, ընկընվել, տարտըղնել,
կարցըրվեց:

Իսկ եթե երկրորդ բաղաձայնը *բ* է, *բ*-ն արտաբերվում է *բ*-ից առաջ. կամբրջել, անբրջել:

Միայն պետք է նկատի առնել, որ *ց*րել, *ց*նել կապակցությունները բոլոր դեպքերում բաղաձայնից հետո լիաձայն, ձայնավորից հետո թույլ միշտ արտաբերվում են *ց*րնել, *ց*րել, կեցցրնել, կեցցրել, գարմացրնել, անցկացրնել, մեղցրնել և այլն:

Բառավերջի *բ*, *ռ* և *դ* հնչյուններից առաջ միշտ *ը* է հնչվում, եթե *ը*-ից և *դ*-ից առաջ կա որևէ բաղաձայն. ոստըղ, արկըղ, անգըղ, փոբբ, ցածբ, կարծբ, ուստբ, դուստբ, բուռն և այլն: Մինչև իսկ օտար բառերը այդպես են հնչվում. օրինակ՝ մետբ, խաթբ, կադբ, լիտբ: Միայն կոճղ այժմ հնչվում է առանց *ը*-ի, երբ հնում իբր կանոն հնչում էին կոճըղ:

Այդպես է նաև բառավերջին *ն*-ից առաջ. օրինակ՝ մասրն (արագ հնչվելիս ասվում է մասնառաջին), բայց՝ դեպի լյառն Մասիս, հյուսրն, եղեռն, խաշրն, դաշրն և այլն: Միայն *բ* հնչվում է առանց *ը*-ի իբրև մի երկար *բ*. օրինակ՝ տաբբ, անդորբ:

Պետք է նկատի ունենալ, որ *յ* կիսաձայնը այդ պարագայում բաղաձայն չէ. օրինակ՝ հայր, մայր, քույր, երկայն, ժայռ և այլն հնչվում են առանց *ը*-ի:

Ս, *ղ* հոդերը բաղաձայնով վերջացող բառից հետո արտաբերվում են ըս, ըդ, բացառություն չկա: Գիրքըս, տունըդ, մայրըդ, մայրըս և այլն: Նույնիսկ *յ* կիսաձայնից հետո առանց *ը*-ի չեն լինում. թեյըս, գոյըս, խոյըդ:

Ի ձայնավորը ա, ե, ո, ու ձայնավորներից առաջ մասամբ արտաբերվում է *յ*. օրինակ՝ նեֆիաթ, ֆիմիա, օրիոդ, կարի-երա, մագնեզիում, ֆադաֆացիական և այլն, իսկ՝ միասնական, միացյալ, միասին, տիեզերք, միություն, լիություն, դիակ, թիակ, լիաբերան, հիանալ, ծիածան, նիագարա, բիո-լոգիա և այլ բառերի մեջ *ի*-ն լիահունչ ի է:

բ. Բաղաձայնների ուղղախոսությունը

Բաղաձայններից *բ* ձայնեղը ձայնավորներից և մ, *բ* ձայնորդներից հետո խույ շնչեղ է արտաբերվում հետևյալ բառերի

մեջ. նուրբ, ձերբակալել, խաբել, երբ, Սերոբ, շաբաթ, լիբ, ուրբ, դարբին, ուրբաթ, սուրբ, Հակոբ, Գարբիել, համբերել, համբույր, հարբել, Մամբրե և սրանցից կազմված մի քանի այլ բառերում՝ դարբնոց, երբէ, համբուրել և այլն: Մնացած բառերում բ-ն պետք է հնչել ձայնեղ ր՝ ինչպես ներքան, քամբ, ներբող, բաբախ, լոբի, խումբ, տարբեր, բորբոք, բորբոս և այլն:

Բ-ն դ-ից հետո արտաբերվում է պ եղբայր, ողբ, աղբ բառերում, որոնց մեջ արդեն սկսվել է բ-ի ձայնեղ արտասանությունը, որ խրախուսելի է: Այս դեպքում վերանում է նաև դ-ի և խ-ի արտասանությունը և մեր լեզուն մասամբ բռնաթափվում է խուլ հնչյուններից: Ձայնեղ պետք է արտասանել բոբիկ բառի միջին բ-ն:

Գ-ն ր-ից և ձայնավորներից հետո ք է արտաբերվում հետևյալ բառերում և նրանցից կազմված բարդերում. տեգր, նվագ (բայց՝ նվագարան), հոգի, հոգս, կարգ, ուրագ, հոգնակի, մարգարիտ, մարգարե, երգ, ձիգ, ձագ, շոգ, նորոգ, պագ, պատարագ, մարագ, կարագ, գոգ, էգ, թագավոր, օգնել, Գրիգոր, հոգնել, սուգ, ոգի, թարգման, ծեղին, նգնածամ, նգնավոր, նրագ, գուգել, Գևորգ, Սարգիս, Պարգև, միրգ:

Հենց այս բառերի որոշ արմատական ձևեր և ք-ով հնչվող արմատներից կազմված բարդեր հնչվում են գ-ով, օրինակ՝ նգնել հնչվում է ք-ով, բայց նիգ արդեն հնչվում է գ-ով. այսպես են հնչվում նվագարան, ավագանի, արեգունի, արեգ (և ոչ թե՛ արեք), ռգորել, շոգունի (Մեծարենցի բառն է), գոգավոր, գուգեբգ, ծագ (բայց՝ ծա(ք)ել), թագ(թա(ք) ավոր), թագակիր, թագակից, թագադրել, թագունի, փոփրոգի, ողբեբգ, համեբգ, մենեբգ, գիշերեբգ, գուգեբգ և այլն:

Մնացած բառերի գ-ն հիշյալ դիրքերում ևս գ է արտասանվում. օրինակ՝ Տիգրան, փափագ, մարգ, լուամարգի, երագ, հեգել, ոռոգել, հագուրդ, արագ, օգոստոս, բագարան, արգանդ, գագաթ, մագաղաթ, մեգ, դագանակ և շատ ուրիշ բառեր և օտար փոխառություններ:

Մնացած դիրքերում գ-ն հնչվում է գ. բացառություն են անգամ և պատուովգ բառերը, որոնք աստիճանաբար անցնում են գ հնչումին:

Դ-ն Ե-ից հետո որոշ թվով բառերում արտաբերվում է խուլ շնչեղ ք. օրինակ՝ զարդ, բարդ, բուրդ, մարդ, վարդապետ, վարդ, նյարդ, բերդ, օրիորդ, ջարդ, որդ, երդում, արդար, հաղորդ, երդիկ, որդի, արդեն, դրդել, առաջնորդ և սրանից կազմված այլ բառեր և մի քանի այլ արմատներ, որոնք արարատյան և այլ խոսվածքներում գործածվել են:

Բայց մի շարք նոր կազմութուններ հնչվում են դ-ով, օրինակ՝ անմարդկային, բայց՝ ամար(ք)ի, ար(թ)ուզար(թ), բայց՝ սանարդ, կոնարդ, սեղանարդ, զմբեքարդ և սրանց նման պետք է հնչվեն կորեքարդ. խորհուր(ք), բայց՝ պարապուրդ, հանուրդ (պահվող գումարը), հագուրդ:

Բ-ից հետո դ-ն հնչվում է դ բազմաթիվ այլ բառերում. օրինակ՝ արդյունք, վաղուրդյան, Տրդատ, արդ, արդի, սարդ, խլուրդ, հարդարել, խարդախ, խարդավանք, խորդենի, խորդալ, դդիւրդ, ցրդենի, անջրդի, մակարդ, հորդոր, նարդոս, սպրդել, բարդի, գերդաստան, Գեղարդ, բուրդ, հարդ, նարդի, արդուկ, խարդախ, մակարդ, փառորդ, մակարդակ, լորդու, հորդառատ, հրդեն և այլն:

Այն բառերը, որոնք երկկերպ են արտաբերվում, առաջնությունը դ-ին պետք է տալ. օրինակ՝ թակարդ, խառնուրդ, գերդ, նյարդ և այլն:

Դ-ն ձայնավորներից հետո ք է հնչում մի երկու-երեք բառերում. արդար, զարդարվել, օդ, դադար: Թ է հնչվում դրում բառի Զ-րդ դ-ն: Մնացած բառերում դ-ն հնչվում է դ. ինչպես՝ Ադամ, գոդ, հոդ, ադամանդ, ծղրիդ, եդեմ, բորդ և այլն:

Դ-ով պետք է հնչել նաև Թադևոս, գդալ, Սեդրակ:

Դ-ն ն-ից հետո ք է հնչվում հետևյալ բառերում. անդամ, խնդիր, կենդանի և ընդ-ով կազմված ընդամենը, ընդհանուր, ընդունել, ընդօրինակել, ընդառաջել, ընդարձակ, ընդհատել, ընդհուպ, բայց դ-ով են հնչվում ընդգրկել, ընդվզել, ընդողնել, ընդերագել, ընդդեմ, ընդարմանալ և բազմաթիվ ուրիշներ:

Դ-ն տ է հնչվում հոդված, այդ (այդքան, այդչափ, այդպես...), խեղդել (խեղդոց, խեղդուկ, խեղդամահ...) բառերում:

Դ հոդը միշտ արտաբերվում է ըտ. միտֆդ, գործդ, մարդդ, հացդ և այլն:

Կ-ն հ-ից հետո որոշ բառերում արտաբերվում է Գ. օրինակ՝ ընկնել, ընկեք, անկարգել, բանկ և այլն: Այսպիսի արտաբերությունը բարբառային է ու անպայման մերժելի:

Ն-ն բառավերջում լիահունչ է միավանկերի մեջ, օրինակ՝ խոն, գոն, ման, կան, ան և այլն:

Լիահունչ է նաև երկու ձայնավորի միջև. սահել, պահել, ահավոր և այլն, չհաշվենք Գոհար, Զուհարյան, Սահարա և մի քանի ուրիշները, որոնք հաճախ հնչվում են առանց հ-ի, որ խոսակցական է և մերժելի:

Հ-ն լիահունչ է նաև բառասկզբում և բարդ բառի վերջին բաղադրիչի սկզբում. օրինակ՝ հատուկ, հավաքել, հավանել, հոգի, յուրահատուկ, մեծահոգի, բազմահնար և այլն:

Բառավերջում, հատկապես Ե-ից հետո, հ-ն շատ թույլ է, սովորական խոսակցության մեջ չի հնչվում. օրինակ՝ նաեւ-պարհ, շնորհ, աշխարհ, խոնարհ: Թույլ են հնչվում նաև դրանցից կազմված բարդություններում. խոնարհել, նաեւպարհվել. շնորհել, աշխարհական, աշխարհագրություն, շնորհակալ և այլն:

Ձ-ն Ե-ից հետո մասամբ ց է հնչվում. օրինակ՝ որձ, վարձ, դարձ, փորձ, բարձ, դերձակ, դերձան, արձակ, բարձր, խուրձ և սրանցից կազմված մի շարք բառերում:

Ձ-ն Ե-ից հետո ձ է հնչվում արձան, խոլորձ, վարձակ, զրձին, վերամբարձ, ամբարձիչ, ձորձ, ուղբձ, բարձրաբերձ, բարձրուղի, հերձել, մերձ, հանդերձ, լորձ, ֆուրձ, հերձված, հորձանք և սրանցից կազմված բոլոր բառերում:

Հեռու չէ այն ժամանակը, որ որձ, վարձ, դարձ, փորձ, բարձ, դերձակ, բարձր, խուրձ բառերի ձ-ն նույնպես օրինաչափորեն ձ է հնչվելու. ձ-ն ց է հնչվում օձ, դեղձ, դաղձ՝ բառերի վերջում:

Ղ-ն խուլ ալ, տ, կ, ք, ց, խ, չ, ֆ, փ հնչյուններից առաջ հնչվում է իբրև խ. բացառություն են կազմում այնպիսի բառերը, որոնք կրկնությամբ, բարդությամբ և իմաստային հակադրությամբ են ստեղծում ղ+խուլ հնչյուն կապակցությունը. օրինակ՝ ուղտ (հակադրություն՝ ուխտ), պաղպաղուն, փող-

փողել, պղպղակ, բնծուղտ, ուղտապան, աղտ (հակադիր՝ ախտ), ծաղկել, աղցան, մեղկ, տեղկում, խեղկատակ, եղկելի (եղուկից) և այլն:

Ղ-ն ղ է հնչվում նաև հղկել, տաղտկալի, նողկալի, գեղշել, նողփյուն, փաղփուն, ձուղալ և այլ բառերի մեջ:

Ղ-ն խլանում է աղբյուր, եղբայր, գեղծ, դաղձ, աղջիկ, շղթիկ (այժմ շիղջ հնչվում է զջ):

Ողջույն, ամբողջ, առողջ, ողջ, գաղջ բառերի ղ-ն խ հնչելը բարբառային է և հնացած:

Յ կիսաձայնը լիահունչ է, միայն որոշ դեպքերում հնչվում է ի. մյուս, միմյանց. մի բանի բառի մեջ մնում է անհունչ. աշխույժ, անասնաբույժ, անասնաբույժ, զգույշ, բույր, բույն:

Կարգալիս այս բառերի յ-ն հնչվում է, իսկ խոսելիս մնում է անհունչ:

Ջ-ի շ արտաբերությունը ձայնավորներից հետո վերացման եզրին է. առաջ, աջ, ոջիլ, զիջել, մեջ բառերի ջ-ն չ են արտաբերում հին սերնդի ներկայացուցիչները և բարբառների ազդեցությամբ խոսողները: Նոր սերունդը եթե երբեմն չ է արտաբերում այդ բառերի ջ-ն, ապա դրանցով կազմված բարդ և ածանցավոր բառերի մեջ ջ-ն միշտ հնչվում է ջ. առաջաբան, աջակից, զիջական, միջազգային, մեջք և այլն: Իբրև եզրակացություն պետք է ասենք, որ ձայնավորներից հետո ջ-ն հնչվում է ջ:

Այսպես է վիճակը նաև ր, ո, դ-ից հետո. չով են հնչվում վերջ, արջ, առջև, աղջիկ. իսկ քրջել, քրջոց, քրջված բառերի մեջ ջ-ն չ հնչելը սխալ է ու մերժելի:

Ռ բաղաձայնի ր արտաբերությունը բարբառային է և մերժելի: Դա հատուկ է առանձնապես վրացաբնակ հայերից բնիկներին:

Իսկ ր-ն հատկապես տ, ծ, դ, ք, ջ, ձ, ց, ն, շ բաղաձայններից առաջ հնչվում է թույլ ո. օրինակ՝ առժաթ, պոռա, լյարդ, հարճ, լպիրշ, ոռձ, ընթերցել, մորթի և այլն:

գ. Արտաբերության ոճերը

Ուղղախոսություն հիմունքների մեջ գծվեցին այն ընդհանուր օրինաչափությունները, որոնք վերաբերում են մեղ

հնչյունների դիրքային արտաբերությանը: Այս վերջինը ավելի պարզ ու հասկանալի կդառնա, երբ ստվերագծվեն արտաբերության ոճերը, որոնցից կախված է այս կամ այն հնչյունի լիահունչ, կիսահունչ արտաբերությունը կամ նույնիսկ բացթողումը. օրինակ՝ խոսակցական լեզվում շնորհ, ճանապարհ բառերը սովորաբար հնչում ենք շնոր, ճանապար: Բառի բոլոր հնչյունների ուղղախոսական օրինական արտաբերությունը կախված է արտաբերական ոճերից, որոնք ճշտում ու սահմանում են այս կամ այն հնչյունի արտաբերական իրական վիճակը կապակցված խոսքի մեջ:

Արտաբերական ոճերը ընդհանուր կերպով երեք տեսակի են բաժանվում՝ լիահունչ ոճ, խոսակցական ոճ, սովորական ոճ:

Լիահունչ ոճը գործադրվում է հանդիսությունների ժամանակ, երբ խոսողը կամենում է իր խոսքին շուք տալ և լայն չափանիս հասցնել արտակարգ նշանակություն ունեցող իր խոսքը: Այս դեպքում բառերը արտաբերում է հատիկ-հատիկ, ուր յուրաքանչյուր հնչյուն լիահունչ կերպով հնչվում է բառի մեջ: Այդպիսի լիահունչ ոճով են խոսում հաղորդավարները, երբ արտակարգ կարևորություն ունեցող քաղաքական, հասարակական, տոնական բնույթի հաղորդումներ են անում: Այդ դեպքում որոշ հնչյունների բաց թողումը, սահուն վրայից անցումը բացառվում են: Այդպես են հնչվում նաև ուսուցողական և այնպիսի թելադրությունները, երբ թելադրողը ջահագրգռված է, որ գրողները տառասխալներ և բացթողումներ չանեն: Այս վերջին դեպքում գրային արտաբերությունները հանդես են գալիս ամենալրիվ ձևով:

Լիահունչ ոճը գործադրվում է նաև այն ժամանակ, երբ կամենում են բառերի ճիշտ հնչումը ուսուցանել լեզվական արատ ունեցողներին, խուլերին, օտարներին լսելի դարձնել բառերը իրենց ամբողջ հնչյունական պատկերով:

Լիահունչ խոսքը հասնում է լսողին իր ամբողջությամբ, այն մեծ մասամբ ազդեցիկ է շնորհիվ իր հուզարտահայտչական լիցքավորման, խաղաղ է ու հանդիսավոր: Բոլորը շեն տիրապետում այսպիսի խոսքի. այսպիսի խոսքի վարպետներ են լավ հաղորդավարները, հեռուստիները: Լիահունչ խոս-

քի մեջ շեշտված ու անշեշտ վանկերը խիստ կերպով հակադրվում են իրար:

Ամեն խոսք կարելի է լիահունչ արտաբերել, բայց բոլոր տեսակի խոսքերը չեն, որ կարող են հանդիսավոր ու ազդեցիկ լինել: Այս վերջինի համար անհրաժեշտ են թարմ բառերի կիրառություն, շարահյուսական ձևերի շրջունություն, խոսքի կառուցման չափավոր անսովորականություն:

Հնչյունաբանորեն այդպիսի խոսքը պահանջում է մեր արտաբերական մարմինների ողջ համակարգի լարվածությունն ու ծանրաբեռնվածություն:

Խոսակցական ոճը սովորաբար գործադրվում է երկխոսության մեջ այս դեպքում հանդիսավորությունը դառնում է անտեղի և մինչև իսկ ծիծաղելի: Խոսողը պետք չունի բառերը արտաբերելու լիահունչությամբ. նա անփույթ է, երբեմն բառի վերջավորությունները կոպ է տալիս, որոշ հնչյուններ մնում են անարտաբերելի, սղվում են կամ շատ թույլ են հնչվում. փոխանակ ասելու քող խաղա, ասում է քոխաղա, չի ուզում՝ չուզում, երբ որ բացվեն՝ եփոր բացվեն, երբորդ՝ երբորդ և այլն:

Այս ոճով խոսելիս բառերի ընտրության և շարահյուսական շրջումների կարիք չի լինում, ամեն ինչ սովորական է. խոսքը կարող է համեմվել սրամիտ, երգիծական, կենցաղային և այլ արտահայտություններով, բայց հուզարտահայտչական բեռնվածություն սովորաբար չի ունենում: Մեր հընչարտաբերական համակարգը լարված ու ծանրաբեռնված չի լինում:

Միջին տեղն է բռնում սովորական ոճը. այս դեպքում բառերը չեն հնչվում ընդգծված լրիվությամբ, պակասում է հանդիսավորությունը և ըստ այդմ հուզարտահայտչական լիցքավորումը. հնչյունները չեն սղվում, բայց և շատ որոշակի չեն արտաբերվում: Այս ոճը գործադրվում է սովորական կարդալու, զեկուցումների, առօրյա դեպքերի հաղորդման ժամանակ: Արտաբերական մարմինները չափավոր են ծանրաբեռնվում, շեշտավոր և անշեշտ վանկերի հակադրությունը սուր չէ, խոսքի թափը չափավոր է:

Բ Ա Ռ Ա Գ Ի Տ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

1. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԳԻՏԵԼԻՔ

ա. Բառագիտության առարկան

Բառագիտությունը լեզվի ուսումնասիրության մի բաժինն է: Նրա առարկան են բառը և բառերի հավաքական ամբողջությունը՝ բառապաշարը: Վերանալով բառի քերականական ձևափոխություններից ու խոսքից, բառագիտությունն ուսումնասիրում է բառը որպես ձևի ու բովանդակության միասնություն կազմող այնպիսի միավոր, որ անկախորեն, ինքնակա կերպով գոյություն ունի խոսողների գիտակցության մեջ: Իբրև այդպիսին բառը կարելի է քննության առնել իր իմաստով ու կազմությամբ, դրանց փոփոխությունները ու զարգացման օրինաչափություններով, բառի անվանողական դերով ու առարկայական վերաբերությամբ և այլն: Բառապաշարն էլ, իր հերթին, իբրև բառերի հավաքական ամբողջություն, կարող է հետազոտվել տարբեր մոտեցումներով: Այստեղ, ամենից առաջ, կարևոր է լուսաբանել բառապաշարի կատարելագործման ու հարստացման օրինաչափությունները, դասակարգել նրա մեջ մտնող բառերը գործառական, պատմական ու սոցիալական մոտեցումներով, երևան բերել լեզվի գոյության տարբերակային ձևերին պատկանող բառերի փոխադարձ ներթափանցումները մեկի բառապաշարից մյուսին կամ մյուսներին և այլն: Այսպիսով, բառագիտությունը տվյալ լեզվի բառերի ու բառապաշարի ընդհանուր ուսմունքն է, որի բաղկացուցիչ մասերն են՝ բառապաշարի ընդհանուր տեսությունը, նրա դասակարգու-

թյունը տարբեր մոտեցումներով, տեղի ունեցող տեղաշար-
ժերի քննությունը, բառերի տարբեր դասակարգումները
ձևական, իմաստային ու գործառական հատկանիշներով,
բառակաղմությունը, իմաստաբանությունը, ինչպես և՛ բա-
ռարանագրությունը:

բ. Բառի սահմանումը

Յուրաքանչյուր բառ ունի իր հնչույթային կազմը (իր
նյութական ձևը) և իր բառային իմաստը (իր բովանդակու-
թյունը): Իբրև այդպիսին նա ձևի ու բովանդակության
միասնություն կազմող միավոր է, բայց այնպիսի միավոր:
որն ունի ինքնուրույն գործածություն: Մինչդեռ լեզվի մեջ
ունենք ձևի ու բովանդակության միասնություն կազմող այն-
պիսի միավորներ էլ, որոնք բառ համարվել չեն կարող: Օրի-
նակ՝ այն բազմաթիվ մասնիկները (ածանցները), որոնք այս
կամ այն կոնկրետացումն են տալիս բառին, նույնպես ունեն
ձև ու բովանդակություն, ինչպես՝ -ակ, -իկ, -ություն և այլն:
Դրանցից յուրաքանչյուրն ունի իր բովանդակությունը, և
մենք գիտենք, թե ո՞րը ի՞նչ կոնկրետացում կարող է տալ
բառիմաստին, բայց դրանցից ոչ մեկն էլ խոսքի մեջ չի
կարող հանդես գալ իբրև ինքնուրույն միավոր, այսինքն՝
չի կարող գործածվել անկախ կերպով՝ առանց բառ դառնա-
լու: Դրանց հակառակ, քառ, պատ, ծառ և նման բազմաթիվ
հնչույթախմբերը դարձյալ բովանդակության ու ձևի միաս-
նություն կազմելով՝ կարող են ազատորեն գործածվել որպես
ինքնուրույն միավորներ: Նույնպիսի միասնություն կազմող
ենթա- (հեռանալ), մոտ- (մոռանալ), գեա- (գիտենալ) և նման
բազմաթիվ հնչույթախմբերը չեն կարող ինքնուրույնաբար
գործածվել: Ինչո՞վ բացատրել, ուրեմն, այդ երևույթը: Ին-
չո՞վ է պայմանավորված այս կամ այն հնչույթախմբի ինք-
նուրույն գործածությունը, Այդ բանը մեզ համար պարզ
կլինի, եթե մի փոքր ավելի հանգամանորեն քննենք հիշյալ
հնչույթախմբերից յուրաքանչյուրի բովանդակությունը: Վերը
հիշված մասնիկներից յուրաքանչյուրն, իհարկե, ունի իր
հայտնի բովանդակությունը. օրինակ՝ մենք գիտենք, որ

-ուրջուն մասնիկը կազմում է վերացական, հավաքական կամ բայանվանական գոյականներ (քաջություն, ուսանողություն, խոսակցություն), բայց մենք գիտենք նաև, որ -ուրջուն ածանցը ինքնին չի արտահայտում որևէ կոնկրետացած, բառային իմաստ. քանի դեռ նա միացած չէ որևէ բառի, մենք չենք կարող իմանալ, թե նա կոնկրետ ինչ իմաստ ունի։ Այդպես և հետ-, մոռ-, գետ- արմատները թեև ունեն բովանդակություն և արտահայտում են հեռանալ, մոռանալ, գիտենալ, հեռացում, մոռացում, գիտություն բառերի հիմքում ընկած ընդհանուր գաղափարը, բայց դեռևս իմաստի կոնկրետացում չունեն, որովհետև բառայնորեն տարբերակված չեն։ Նրանց արտահայտած իմաստը որոշ գործողության կամ երևույթի ընդհանուր, չտարբերակված գաղափարն է միայն։ Մյուս կողմից, հիշյալ մասնիկներից և բերված արմատներից ոչ մեկն էլ չունի ոչ միայն ինքնուրույն գործածություն, այլև՝ անկախ գոյություն։ Իսկապես, -իկ, -ուրջուն և այլ մասնիկների կամ հետ-, մոռ-, գետ- և նման արմատների մասին մենք խոսում ենք հայտնի վերացում կատարելով. լեզվի մեջ դրանցից և ոչ մեկն էլ անկախ գոյություն չունի և հանդես է գալիս միայն այլևայլ բառերի մեջ։ Ուրեմն, որպեսզի այս կամ այն հնչույթախումբն ինքնուրույն գործածություն ունենա, անհրաժեշտ է, որ նա, առաջին հերթին, ունենա բառային իմաստ, այսինքն՝ արտահայտի առարկայի կամ երևույթի, հատկանիշի և այլնի տարբերակված իմաստ և, մյուս կողմից՝ հենց դրա շնորհիվ, ունենա անկախ գոյություն։ Հետևաբար, վերը թված քառ, պատ, ծառ բառերը կարող են ունենալ անկախ գործածություն այն բանի շնորհիվ, որ նրանցից յուրաքանչյուրն ունի բառային իմաստ և անկախ, ինքնուրույն գոյություն մեր գիտակցության մեջ՝ իբրև առարկայի, հատկանիշի և այլնի հասկացության կամ պատկերացման անվանում։ Այդ բանը հեշտ է ապացուցել հետևյալ կերպով. -ուրջուն մասնիկն, իբրև վերացական, հավաքական կամ բայանվանական գոյականներ կազմող ածանց, առանձին, անկախ, առանց որևէ բառի միանալու խոսքի մեջ հանդես գալ չի կարող. այս դեպքում նա իր բովանդակությունում չի արտահայտում որևէ առարկայի (երևույթի, հատ-

կանիշի և այլնի) տարբերակված հասկացություն, այլ տալիս է միայն ընդհանուր գաղափար (վերացականության հավաքականություն, գործողության): Մինչդեռ երբ ասում ենք՝ ընկերս շատ է սիրում «-ուրջուն» գործածել, ապա այս չեպքում մենք տալիս ենք նրան և՛ կոնկրետ, բառայնորեն տարբերակված իմաստ, և՛ անկախ գործածություն, որովհետև այստեղ -ուրջուն-ը չի արտահայտում ինչ-որ ընդհանուր գաղափար, այլ պարզապես նշանակում է «-ուրջուն մասնիկը», այսինքն՝ արտահայտում է -ուրջուն-ի, որպես մասնիկի հասկացությունը, այլ կերպ ասած, փոխանունաբար գործածվում է բառի նշանակությամբ ու գերով: Այդպես էլ շարժվում է բառի նշանակությամբ ու գերով: Այդպես էլ շարժվում արմատն արտահայտում է շարժել, շարժում բառերի ընդհանուր գաղափարը և անկախ, առանձին գոյություն չունի. մինչդեռ երբ լսում ենք բարբառային «Շարժը» (=երկրաշարժը) շատ քույլ էր» նախադասությունը, ապա մենք այստեղ ունենք իմաստի տարբերակում և այդ արմատի բառացում, առանց որևէ կոնկրետացնող մասնիկի (-ել, -ում), որ և հնարավոր է դարձնում նրա ինքնուրույն գործածությունը: Նշանակում է՝ բառ կարող է կոչվել այն ճրճչույթը կամ ճնշույթախումբը, որ ունի բառային իմաստ, անկախ, ինքնուրույն գոյություն ու գործածություն և բառային շեշտ:

Այս սահմանումը, սակայն, ընդգրկում է այնպիսի բառերը, ինչպիսիք են ծառ, փառ, ուտել, գնալ, կաճաչ, գեղեցիկ և այլն: Մինչդեռ լեզվի մեջ կան նաև բառեր, որոնք թեև ինքնուրույն բառային ձև ունեն, բայց զուրկ են ինչպես բառային իմաստից, այնպես էլ անկախ, ինքնուրույն գործածությունից. օրինակ՝ դեպի, մասին, և, ու, բայց և այլն: Այս կարգի բառերը, ձևական ինքնուրույնության տեսակետից նույնանալով բառերի հետ, իմաստի և գերի տեսակետից համընկնում են մասնիկների հետ: Հենց այստեղից ելնելով էլ բառերը սովորաբար բաժանում են երկու կարգի՝ լիմաստ բառեր և թերիմաստ բառեր: Լիմաստ են կոչվում այն բա-

1 Զպետք է շփոթել շարժ «ծաղրանկար» համանունի հետ, որ ֆրանսերենից փոխառությամբ անցել է ռուսերենին, ռուսերենից էլ՝ հայերենին:

ուրիշ, որոնք ունեն ինքնուրույն բառային իմաստ և բառային
 ձև, ինչպես, օրինակ՝ երկիր, կարդալ, ծառ, տեսնել և այլն.
 թերիմաստ են կոչվում այն բառերը, որոնք բառային ինք-
 նուրույն ձև ունենալով, զուրկ են բառային իմաստից. ինչ-
 պես՝ բայց, համար, դեպի, որպեսզի և այլն: Իհարկե. այս
 անվանումները՝ լիիմաստ և թերիմաստ, պայմանական են,
 որովհետև այստեղ խոսքը վերաբերում է ոչ թե իսկապես
 լիարժեք և թերի իմաստներին, այլ բառային և քերականա-
 կան իմաստներին. լիիմաստ կոչվող բառերն ունեն բառային
 իմաստ, թերիմաստ կոչվող բառերը՝ քերականական իմաստ:
 Արդ, նկատի առնելով բառերի այս երկու կարգերը, տեսնում
 ենք, որ բառի մասին տրված վերի սահմանումը համապա-
 տասխանում է միայն առաջին կարգին՝ լիիմաստ բառերին,
 իսկ երկրորդ կարգին՝ թերիմաստ բառերին, չի համապա-
 տասխանում: Իսկ ի՞նչ է բխում սրանից. իրոք, երկրորդ
 կարգի բառերը պե՞տք է բառեր համարել, թե՞ ոչ: Լեզվա-
 բանության մեջ երկրորդ կարգի բառերը դիտվում են որպես
 բառերի ու մասնիկների միջև գտնվող միավորներ: Ըստ
 այն բանի, որ գրանք մի կողմով (ձևով) համընկնում են
 բառերին, իսկ մյուս կողմով (իմաստով)՝ մասնիկներին:
 Սրանից ելնելով էլ, ոմանք այդ կարգի բառերն անվանում
 են բառ-մասնիկներ, ոմանք՝ ձևական բառեր, օժանդակ
 բառեր, սպասարկու բառեր և այլն: Ինչ էլ որ անվանելու
 լինենք, սակայն, մի բան պարզ է, որ այդ կարգի բառերը
 որակապես տարբերվում են լիիմաստ կոչվող բառերից:
 Նրանք թե՛ իրենց իմաստով և թե՛ իրենց քերականական
 դերով նույնանում են մասնիկների հետ և կարող են դասվել
 երկրորդական ձևույթների կարգին՝ ըստ իրենց իմաստի:
 Այդ պատճառով էլ նրանց տրվող անվանումները (բառ-
 բառ-մասնիկ, ձևական բառեր և այլն) որոշ պայմանակա-
 նությամբ պետք է ընդունել, այսինքն՝ պետք է նկատի ունե-
 նալ, որ բառ անվանումը նրանց տրվում է միայն իրենց
 ձևական հատկանիշի հիման վրա, բառային ինքնուրույն ձև
 ունենալու հիման վրա: Այլ կերպ ասած, նրանք միջին տեղն
 են գրավում բառերի և երկրորդական ձևույթների միջև: Իսկ
 լեզվի մեջ այդպիսի «միջակա», «երկդիմի» միավորներ քիչ

չեն նաև այլ մակարդակներում: Այսպես, օրինակ. Գիշեր: Մութ: Անձամեծք ճանապարհ: Առջևում, թեկուզև հեռավոր, ոչ մի լույս չի երևում, որպեսզի կողմնորոշվենք: Այս ասույթի մեջ «Գիշեր: Մութ» դիտվում են իբրև նախադասություններ, բայց եթե նկատի ունենանք նախադասության ընդհանուր և ամենասովորական սահմանումը, ապա կտեսնենք, որ դրանք դուրս են մնում նախադասության սահմանումից: Եվ այնուամենայնիվ, դրանք համարվում են նախադասություններ և բնութագրվում են որպես նախադասության յուրահատուկ տեսակ: Այսպես են նաև մեջ, մասին, և, ու և նման բառերը, որոնք ձևական հատկանիշներով են բառ, ըստ որում՝ այդ հատկանիշն էլ հաճախ պայմանական է: Այսպես՝ գրաբարում բաղաձայն նախդիրները գրվում են բառի հետ, այսինքն՝ գրվում են բառային ինքնուրույնությունից (օր. զհեզ, զնա, յամէ), իսկ ձայնավորը՝ առանձին (օր. ի քաղաքէ): Ուսաներենում В, К, С, О նախդիրները (предлоги) գրվում են առանձին, կարելի՞ է ասել, թե գրաբարյան Գ, Գ, յ (որ ի նախդրի տարբերակն է) բառեր չեն, իսկ ի, ուսաներեն В, К, С, О նախդիրները բառ են: Կամ՝ լատիներենում ունենք et և que, երկուսն էլ «և» նշանակությամբ. առաջինը գրվում է շաղկապվող բառերի միջև և գրվում է առանձին (pater et mater «հայր և մայր»), երկրորդը գրվում է շաղկապվող բառերից երկրորդի վրա և միասին է գրվում (pater materque «հայր և մայր»). կարելի՞ է մեկը բառ համարել, մյուսը՝ մասնիկ: Ընդունված է բոլոր շաղկապները և կապերը բառեր համարել, անկախ այն բանից, նրանք առանձին են գրվում, թե լիմաստ բառերի հետ միացած: Եվ թեև ձևական հատկանիշը՝ այսինքն բառային ինքնուրույնությունն էլ երբեմն կարող է վերանալ, այնուամենայնիվ, երբ մենք ցանկանում ենք բնութագրել ու սահմանել դրանք (օր. շաղկապներն ու կապերը) որպես բառ կամ հանել բառերի շարքից և հատկացնել երկրորդական ձևությանների կարգին, պետք է հենվենք ոչ թե առանձին դեպքերի, այլ դրանց ամբողջական համակարգի վրա: Այս դեպքում, իհարկե, հարկադրված կլինենք ընդունել, որ կապերն ու շաղկապները իսկապես բառային ինքնուրույնություն ունեն, իսկ մի զգալի մասը՝ նաև բառա-

յին շեշտ: Նշանակում է, ձևական հատկանիշներով նրանք հավասարվում են բառերին, թեև արտահայտում են քերականական իմաստ: Ահա, ելնելով հենց այս երկակի բնույթից և նկատի ունենալով, որ նրանք միայն ձևական հատկանիշով են նույնանում բառերի հետ, մենք ավելի ընդունելի ենք համարում այդ կարգի բառերն անվանել ձևական բառեր:

Հնչույթախմբին բառային իմաստ տալն ու նրա անկախ գոյություն ունենալը, այսինքն՝ նրա բառացումը, պայմանավորված է լեզվի զարգացման տվյալ աստիճանում նրա ունեցած գործածությամբ. այսպես՝ վեհոբեմ, ուժգնորեն և նման բառերի -ոբեմ մասնիկն այժմ շունի բառային տարբերակված իմաստ ու անկախ գործածություն, ուստի և բառ է, մինչդեռ զրաբարում նա ուներ տարբերակված բառային իմաստ ու անկախ գործածություն, հետևաբար և՛ բառ էր: Հնոց բառի արմատն է հուն, որ ամբողջ հին մատենագրության մեջ առանձին գործածություն չի ունեցել և, իհարկե, իբրև բառ էլ չի եղել, սակայն մեր նոր պոեզիայում այն գործածվել է Ե. Չարենցի մի բանաստեղծության մեջ առանց -ոց մասնիկի և դարձել է բառ, թեև, իհարկե, հազվադեպ գործածությամբ: Այդպես և՛ շարժ արմատը մեր գրական լեզվում շունի բառային իմաստ ու անկախ գործածություն, մինչդեռ ժողովրդա-խոսակցական լեզվում ունի, ուստի և այդ դեպքում (ժողովրդա-խոսակցական լեզվի համար) բառ է:

Արտասանական տեսակետից, բացի հնչյունակազմից ու դրա հետ կապված առանձնահատկություններից, բառի համար հատկանշական է նաև բառային շեշտը: Յուրաքանչյուր բառ անպայմանորեն պետք է ունենա մի հիմնական բառային շեշտ: Նույնիսկ այն լեզուներում, որոնց մեջ բարդ բառերի բաղադրիչները պահպանում են իրենց շեշտը և ամբողջ բարդությունն ունենում է մի քանի շեշտ, այնուամենայնիվ այդ շեշտերից միայն մեկն է հիմնական, իսկ մյուսները՝ երկրորդական, որով և պայմանավորված է այդ բարդությունների՝ իբրև շեշտավոր հատվածների, արտասանական ամբողջությունը: Բառային շեշտի անպայման առկայությունը յուրաքանչյուր բառի մեջ չի նշանակում, թե արտասանական շղթայի մեջ այդ շեշտի կորուստը հնարավոր է. շատ դեպքե-

րում բառերը կարող են արտասանվել այնքան միահար, որ միավանկ բառերը, մանավանդ ձևական բառերը, զրկվում են իրենց շեշտից, սակայն սա խոսքային իրողությունն է և չի կարող տարածվել բառի վրա, եթե մենք բառը դիտում ենք իբրև անկախ միավոր՝ խոսքից դուրս:

Իր այն կողմերով, որոնց մասին խոսեցինք և որոնք բառի սահմանման հիմքը համարեցինք, բառը հանդիսանում է լեզվի ատաղձը: Առանց բառերի լեզու չկա: Ավելին. լեզուն, իր իրական վիճակում, հաղորդման պրոցեսում, ինչպիսին էլ որ նա լինի, քերականական ինչպիսի կառուցվածք, ինչպիսի քերականական միջոցներ ու ձևեր էլ ունենա, ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ բառերի քերականական հարադրություն, բառերի համակցությունը նախադասությունների մեջ: Թեև ինքնին, առանց քերականության, բառերը լեզու չեն կազմում, բայց բառը լեզվական այն միակ միավորն է, լեզվական միակ կատեգորիան, որը մեր գիտակցության մեջ գոյություն ունի ինքնին, անկախ նախադասությունից և նախադասությունից դուրս, գոյություն ունի ոչ թե իբրև վերացություն՝ իրական նախադասություններից, այլ իբրև իրական ու կոնկրետ միավոր, իբրև առարկայի, հատկանիշի և այլնի անկախ հասկացություն ու դրա նյութականացած ձև: Լեզվական բոլոր միավորները ծառայում են այդ ինքնուրույն միավորին: հանդես են գալիս նրա հետ և առանց նրա չեն կարող գոյություն ստանալ իրական խոսքի մեջ:

Գ. Բառի ձև և բառաձևեր

Բառի ձևը, ինչպես ասվել է բառի սահմանումի մեջ, նրա հնչյունական կազմն է և բառային շեշտը: Ամեն մի բառ հնչյունների որոշ համակցություն է, որ սովորաբար արտասանական միասնություն է կազմում և ստանում շեշտ՝ որևէ վանկի ձայնավորի վրա: Հայերենում, իբրև կանոն, շեշտվում է վերջավանկի ձայնավորը, եթե դա ը ձայնավորը չէ. եթե վերջավանկի ձայնավորն է ը (գաղտնավանկ կամ գրվող), շեշտն ընկնում է նախորդ վանկի վրա: Ունենալով իրենց ձևը, բառերը, միևնույն ժամանակ, որոշակի ձևափոխու-

Թյունների են ենթարկվում՝ քերականական զանազան իմաստ-
 ներ արտահայտելու համար. գոյականները և դերանունների
 մի մասը հոլովվում են, բայերը՝ խոնարհվում, ածականները՝
 համեմատության աստիճաններ կազմում և այլն, Հայերենում
 այս բոլորը մեծ մասամբ կատարվում են բառի զանազան
 ձևափոխություններով. օրինակ՝ ունենք հրապարակ, հայր,
 գրել բառերը. դրանցից յուրաքանչյուրի ձևն է համապատաս-
 խանորեն՝ հ, ր, ա, պ, ա, ր, ա, կ,—հ, ա, յ, ր,—գ, ւ, ր,
 ե, լ հնչյունների համակցությունը և բառային շեշտը. սակայն
 դրանցից յուրաքանչյուրը, քերականական իմաստներ արտա-
 հայտելու համար, պետք է ենթարկվի որոշակի ձևափոխու-
 թյունների. ասենք, հրապարակի, հրապարակից, հոր,
 հայրերի, գրեցի, գրեցիր և այլն: Այս ձևափոխություններից
 յուրաքանչյուրը մեկ քերականական ձև է, բայց. միևնույն
 ժամանակ, ամեն մի բառի տարբեր քերականական ձևերը
 ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ դարձյալ տվյալ բառի ձևը: Սրանից
 ինքնին բխում է այն, որ բառը իրականում ունի ոչ թե մեկ,
 այլ բազմաթիվ ձևեր: Հետևաբար, ելնելով այն փաստից, որ
 ամեն մի լեզվում գոյականներն ու դերանուններն ունեն
 որոշակի թվով հոլովներ՝ եզակի և հոգնակի (որոշ լեզուներ-
 ում՝ եզակի, երկակի, հոգնակի և այլն) թվերով, բայերը՝
 որոշակի թվով ժամանակներ, եղանակներ, սեռեր և դրանց
 դիմային ու թվային ձևերը, ածականները՝ որոշակի թվով
 համեմատության աստիճանի ձևեր և այլն, կարելի է ասել,
 թե յուրաքանչյուր բառ ունի այնքան ձև, որքան հարացու-
 ցային ձևեր ունի համապատասխան խոսքի մասը. օրինակ՝
 գոյականները և դերանունները ժամանակակից հայերենում
 ունեն վեց (հինգ կամ յոթ) հոլով և երկու թիվ (եզակի և
 հոգնակի), ուստի և ամեն մի բառ, որ գոյական է, ունի վեց
 (հինգ կամ յոթ) եզակիի և նույնքան հոգնակիի ձև՝ ընդամե-
 նը 12 (14 կամ 10): Այս մոտեցումը ըստ էության ճիշտ է.
 ըստ որում բառը լեզվի մեջ և խոսքի մեջ այլ կերպ գոյություն
 չունի, քան իր շուրջ ձևափոխությունների միասնությամբ.
 յուրաքանչյուր քերականական ձև բառի իրական դրսևորում-
 ներից մեկն է: Սակայն, մյուս կողմից՝ այդպիսի բնութա-
 գրությունը, ըստ էության ճիշտ լինելով հանդերձ, անխու-

սափելի շփոթ առաջ կբերի, ըստ որում ստիպված կլինենք ասել, թե, օրինակ, զԻՆ բառն ունի 87 կամ (ժխտականն էլ հետը) 167 ձև, Բացի դրանից, թեև իրոք ամեն մի բառ խոսքի մեջ դրսևորվում է որոշակի քերականական ձևով, բայց դա՝ կապակցության մեջ. մինչդեռ կապակցությունից դուրս այդ ձևերը լոկ վերացարկված ձևեր են, և եթե մենք ընդունենք, թե բառն իբրև լեզվական միավոր գոյություն ունի լոկ իրական կապակցությունների մեջ, ստիպված կլինենք բացասել բառի սահմանման հիմունքներից մեկը՝ բառի անկախ գոյությունը կապակցությունից, խոսքից դուրս։ Քանի որ մենք ընդունել ենք, որ բառն ունի անկախ գոյություն խոսքից դուրս, ապա մենք նրա ձևի սահմանումն էլ պետք է համապատասխանեցնենք դրան, այսինքն՝ բառի ձևն էլ սահմանենք կապակցությունից անկախ։ Այս դեպքում առերևույթ հակասություն է ստեղծվում հետևյալ երկու դրույթների միջև. ա) բառի ձևը նրա նյութական (հնչյունական) կազմն է անկախ խոսքից և խոսքի մեջ դրսևորվող քերականական ձևերից, և բ) բառի այն բոլոր ձևափոխությունները, որոնցով նա հանդես է գալիս խոսքի մեջ, նրա իրական դրսևորումներն են և, հետևաբար, նրա իրական ձևերը։ Այս դրույթների միջև, սակայն, ոչ թե հակասություն կա, այլ հակադրությունների դիալեկտիկական միասնություն։ Ճիշտ է, որ բառն անկախ գոյություն ունի խոսողների գիտակցության մեջ, և դրանից ինքնին բխում է այն հետևությունը, որ բառն ունի նաև իր անկախ ձևը, քանի որ իմաստի և նյութական ձևի անխզելի միասնությունն է ներկայացնում։ Ճիշտ է և այն, որ ամեն մի բառ ունի և ինքնուրույն գործածություն, այլ կերպ ասած, յուրաքանչյուր բառ կարող է գործառնել որպես նախադասության անդամ, իսկ այդպիսին կարող է դառնալ միայն իր քերականական ձևերով։ Հետևաբար, բառի անկախ ձևը և քերականական ձևերը դիալեկտիկական միասնություն են կազմում, ըստ որում առաջինը նրա անկախ գոյության նյութական ձևն է, երկրորդները՝ այդ ձևի կապակցական փոփոխությունները։ Լեզվաբանության մեջ բառի անկախ ձևը ընդունված է կոչել բառի բացարձակ կամ բառի բառարանային ձև, որովհետև, իբրև

կանոն, բառարաններում բառերը բերվում են իրենց անկախ գոյության ձևերով¹, իսկ դրա քերականական ձևափոխությունները՝ քերականական ձևեր կամ բառաձևեր: Հայր, հրապարակ, գրել բառերից յուրաքանչյուրի այդ ձևը բացարձակ կամ բառարանային ձև է, իսկ հոռ, հոռով, հայրեւ, հայրերից..., հրապարակի, հրապարակով, հրապարակներ..., գրում է, գրեմ, գրեցիր, գրիր... և այլն՝ քերականական ձևեր, այսինքն՝ բառաձևեր: Իբրև ընդհանուր երևույթ, գոյականների, դերանունների և հոլովվող թվականների բացարձակ ձևն է ուղիղ ձևը (ուղղական հոլովը), ածականներինը, ածականական թվականներինը (նաև մակբայներինը)՝ դրական աստիճանի ձևը, բայերինը՝ անորոշի ձևը: Ձայնարկությունները, կապերը, շաղկապները չթեքվող բառեր են, չունեն քերականական ձևեր, հետևաբար և դրանց միակ ձևն էլ հենց բացարձակ ձևն է: Ժամանակակից հայերենում բոլոր թեքվող խոսքի մասերին պատկանող բառերն ունեն իրենց բացարձակ ձևը. առանձին բառեր միայն զուրկ են բացարձակ ձևից և գոյություն ունեն միայն բառաձևերով. օրինակ՝ հագի, հագից բառաձևերը չունեն բացարձակ ձև (բառարաններում բերվում է արմատական ձևը՝ հագ, բայց նշվում է, որ գործածվում են միայն սեռական, տրական, բացառական հոլովաձևերով և միայն եզակի թվով), կեւա, կեւ, կեւել, կեւած... եկա, եկ, եկել, եկած, եկող բայական ձևերը չունեն անորոշ դերբայ և այլն:

Բառի բացարձակ ձևը ժամանակակից հայերենում, ինչպես և շատ ուրիշ լեզուներում, միաժամանակ նաև բառաձևերի հարացուցային շարքի առաջին կամ ելակետային ձևն է. օրինակ՝ հայր բացարձակ ձև է, բայց նաև հոլովման հարացույցի առաջին՝ ելակետային ձևն է, այսինքն՝ ուղղական հոլովի ձևը: Այս դեպքում բառը լեզվաբանության մեջ կոչում

1 Հին լեզուների (օր. գրաբարի, հունարենի, լատիներենի և այլն) բառարաններում բայերը բերվում են սովորաբար սահմանական եղանակի եզակի թվի առաջին դեմքի ձևով, որ գործնական նպատակներ ունի. գրաբարյան նստիմ ձևից կարելի է իմանալ բացարձակ ձևը, այն է՝ նստել, իսկ նստել ձևից հնարավոր չէ իմանալ, թե նա ի խոնարհման է ենթարկվում:

են բառույթ: Դրանով տարբերակվում են բառի բացարձակ ձևը, որ զուրկ է քերականական մասնավորված ձևից, և այդ նույն ձևը, որպես հարացուցային շարքի անդամ, որ արդեն հանդես է գալիս իբրև բառաձև:

Բառերի բացարձակ ձևի տարբերություններ էլ կարող են լինել. այսպես, օրինակ, երեսնապատել-երեսնապատել նույն բառն են: բայց ձևով տարբեր են. առաջինն ունի ա հոգակալ, երկրորդը՝ ոչ: Այսպիսի դեպքերում ունենք բառի ձևական տարբերակներ, որոնց մասին կխոսվի ստորև:

Եվ այսպես, բառը անկախ լեզվաբանական միավոր է և ներկայացնում է իմաստի ու ձևի միասնություն. բառի անկախ ձևը նրա բացարձակ կամ բառարանային ձևն է, իսկ քերականական ձևերը՝ դրա բառաձևերը: Այն դեպքերում, երբ տվյալ լեզվի մեջ բառի բացարձակ ձևը միաժամանակ նաև հարացուցային շարքի անդամ է, այսինքն՝ հարացույցի մեջ դառնում է հարացուցային շարքի անդամ առանց որևէ ձևափոխության և, համապատասխանորեն, հանդես է գալիս խոսքի մեջ որպես նախադասության անդամ, բացարձակ ձևը դառնում է բառույթ և բառի քերականական ձև, այսինքն՝ բառաձև:

2. ԻՄԱՍՏԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ա. Բառիմաստի բնորոշումը

Բառի սահմանումը ցույց տվեց, որ բառերն ունեն իրենց արտաքին կամ նյութական կողմը, այսինքն՝ ձևը, և ներքին, բովանդակային կողմը, այսինքն՝ իմաստը: Բառիմաստը այն հասկացությունն է, որ պատմականորեն ու հասարակայնորեն ամրացել է տվյալ բառային ձևին. օրինակ՝ աչք բառի իմաստն է «մարդու և կենդանիների տեսողության գործարան» հասկացությունը, լույս բառինը՝ «որևէ մարմնի արձակած ճառագայթային էներգիան, որ ընկալվում է աչքով և տեսանելի դարձնում շրջապատող աշխարհը» և այլն: Այս սահմանումի համաձայն, ամեն մի բառ, իբրև հասկացություն

բովանդակող միավոր, ենթադրում է առարկաների ու երե-
վույթների ընդհանուր, էական հատկանիշների վերացարկված
արտացոլումը մեր մտածողության մեջ. օրինակ՝ աչք բառը չի
նշանակում որևէ առանձին մարդու կամ կենդանու տեսողու-
թյան գործարանը, այլ առհասարակ՝ տեսողության գործարան,
լույս բառը ցույց է տալիս ո՛չ թե առանձնապես արեգակի
կամ լուսնի (որևէ մոլորակի, աստղի և այլնի) ճառագայթա-
յին էներգիան, այլ ճառագայթային էներգիա առհասարակ և
այլն: Վերանալով առանձին, եզակի առարկաներից (երևույթ-
ներից, գործընթացներից, հատկանիշներից և այլնից)՝ մարդ-
կային գիտակցությունը դրանց ընդհանուր և էական հատկա-
նիշներն արտացոլում է հասկացություններով, որոնք և բառե-
րի իմաստն են կազմում: Այսպիսով, բառի ձևը իր նյութա-
կանությամբ դառնում է հասկացությունների նյութական ձևը
կամ հասկացությունների անվանումը: Սակայն բառի սահ-
մանման ժամանակ մենք ասացինք նաև, որ կան բառեր,
որոնք զուրկ են բառային իմաստից և արտահայտում են քե-
րականական զանազան հարաբերություններ. հասկանալի է,
որ այդպիսի բառերի իմաստը չենք կարող համարել առար-
կաների, երևույթների, հատկանիշների, գործընթացների և
այլնի հասկացություններ: Այդ բառերն ունեն իմաստ, բայց
ոչ թե բառային, այլ քերականական իմաստ: Այնուհետև.
լեզվի բառապաշարի մեջ են մտնում նաև եղանակավորող
բառերը, բացականչությունները, ինչպես և նմանաձայնու-
թյուններն ու հատուկ անունները: Երբ այս կարգի բառերի
իմաստներն ենք վերլուծում, ապա տեսնում ենք, որ դրանցից
բացականչություններն ու եղանակավորող բառերն արտա-
հայտում են ո՛չ թե առարկաների, գործընթացների և այլնի
հասկացություններ, այլ հասկացություններին հարաբերակց-
վող վերաբերմունք, զգացմունք, սուբյեկտիվ գնահա-
տություն և այլն. նմանաձայնությունները սոսկ վերարտա-
դրում են առարկաների, երևույթների գործընթացների և
այլնի հանած ձայնները լեզվի հնչյուններով, իսկ հատուկ
անուններն առհասարակ որևէ բառային իմաստ չունեն.
ներանք սոսկ առարկաների, երևույթների և այլնի անվանում-

ներ են¹։ Վերջապես, դերանուններն էլ թեև բառային իմաստ ունեն, սակայն նրանց իմաստը ոչ թե այս կամ այն առարկայի, հատկանիշի, գործընթացի և այլնի հասկացությունն է, այլ ընդհանրապես առարկայի, ընդհանրապես հատկանիշի և այլնի վերացարկված հասկացություն։ Այսպես՝ ես դերանունը արտահայտում է ոչ թե որևէ առարկայի, ասենք՝ ծառի, քարի, ջրի, մարդու և այլնի, հասկացություն, այլ ընդհանրապես առարկայի հասկացություն՝ դիմային հարաբերությամբ կամ առանց դրան (ինչպես՝ ուվ, որ, ինչ, այլ և այլն)։ Ուրեմն, դերանուններն էլ ունեն առարկաների, հատկանիշների, գործընթացների և այլնի ընդհանրական հասկացություն, անկախ դրանց դասերից, տեսակներից և այլն՝ դիմային հարաբերությամբ կամ առանց այդպիսի հարաբերության։ Այդ կարգի իմաստները լեզվաբանության մեջ կոչվում են խոսքամասային իմաստ։ Հետևաբար, դերանուններն ունեն խոսքամասային իմաստ։

Այս բնութագրումներից ելնելով՝ բառերի արտահայտած իմաստները կարող ենք խմբավորել հետևյալ կարգերով.
1) հասկացություններ, 2) հասկացություններին հարաբերակցվող արտահայտչական (զգացական) իմաստներ, 3) քերականական իմաստներ, 4) խոսքամասային իմաստներ։

Հիմնվելով իմաստների այս դասակարգման վրա, բառե-

¹ Այն դեպքերում, նույնիսկ, երբ իբրև հատուկ անուն է գործածվում հասարակ անունը, նա զրկվում է իր բառային իմաստից. ցլիկ հասարակ անուն է, որ նշանակում է «փոքրիկ ցուլ», բայց իբրև հատուկ անուն (օր. Ցլիկ Ամրամ) նա արդեն կորցնում է այդ իմաստը. այդպիսի Աստղիկ, Նազելի, Գառնիկ, Վարդ, Վերջալույս և այլն։ Նույնիսկ այնպիսի հատուկ անունները, որոնք ինչ-որ չափով «համապատասխանում են» իրենց կրողներին՝ իբրև նրա որևէ հատկանիշը ցույց տվող բառեր, դարձյալ որպես հատուկ անուն զրկվում են իրենց բառային իմաստից, ինչպես՝ Մաղկաձոր, Սառնաղբյուր, Ջրաբեր, Այգեշատ և այլն։ Դրանք բնակավայրերի անուններ են, որոնք չեն կարող «բացատրվել» իրենց բառային իմաստներով, այսինքն՝ չենք կարող ասել, թե Մաղկաձոր-ը «ծաղիկների ձոր» է, Սառնաղբյուր-ը՝ «սառնաղբյուր աղբյուր» և այլն. դրանք բացատրելու համար պետք է ասեինք՝ «Մաղկաձոր անունով բնակավայր», «Սառնաղբյուր անունով բնակավայր» և այլն։

րըն էլ, ըստ իրենց արտահայտած իմաստների, կարող ենք դասակարգել հետևյալ ձևով.

1. Լիիմաստ բառեր, որոնց իմաստն է հասկացությունը կամ հասկացություններին հարաբերակցվող արտահայտչական իմաստը: Այդպիսիք են՝ գոյականները, ածականները, թվականները, բայերը, մակբայները: Այդպիսիք են նաև դերանունները, որ արտահայտում են խոսքամասային իմաստ:

2. Ձևական բառեր, որոնք ունեն քերականական իմաստներ. այդպիսիք են կապերը և շաղկապները:

3. Բառիմաստից զուրկ բառեր, ինչպիսիք են հատուկ անունները և նմանաձայնությունները:

Քննության առնելով լեզվի բառապաշարն այս դասակարգման համաձայն, տեսնում ենք, որ բառապաշարի ամենաշահական մասը, պարզապես նրա էությունն են կազմում լիիմաստ բառերը: Այլ կերպ լինել չի էլ կարող, որովհետև հենց այդ բառերն են, որոնք հասկացություններով արտացոլում են օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ աշխարհների երևույթները, առարկաները, հատկանիշները, գործընթացները և այլն: Սրանով էլ պայմանավորվում է այն, որ բառի և բառիմաստների սահմանման համար լեզվաբանությունն առաջին հերթին նկատի է ունենում հենց այդ բառերը, ըստ որում առանց այդ կարգի բառերի լեզու չի կարող լինել:

բ. Բառի անվանողական դեր և առարկայական վերաբերություն

Բառերը, ինչպես ասացինք, իրենց նյութական ձևով հանդես են գալիս իբրև հասկացությունների անվանումներ: Այս կամ այն բառը ինքնին, խոսքից դուրս, չի նշում այս կամ այն առանձին առարկան, երևույթը, գործընթացը և այլն, այլ միևնույն հասկացությամբ միավորված, միևնույն հասկացության ծավալն ու բովանդակությունը կազմող բոլոր առարկաները, երևույթները, գործընթացները և այլն՝ վերացարկված ձևով: Հասկացությունների անվանումը բառի անվանողական դերն է: Ամեն մի բառ, որ արտահայտում է հասկացություն, ունի նաև անվանողական դեր: Անվանողական դերը պայմանավորված է այն բանով, որ բառային տվյալ ձևը,

ամրանալով այս կամ այն հասկացութեանը, անվանում է այդ հասկացութեամբ միավորված բազմաթիվ միատեսակ առարկաների կամ դրանց տեսակների, սեռերի և այլնի ամբողջ դասեր, և ոչ թե ամեն մի առարկա առանձին: Այսպես, օրինակ, ծառ բառն իր հասկացութեան մեջ միավորում է բոլոր կարգի ծառերն անխտիր, մարդ բառը՝ բոլոր մարդկանց, որոնք եղել են, կան ու լինելու են և այլն: Քանի որ բառի անվանողական դերը հասկացությունների անվանումն է և ոչ թե առանձին առարկաների, քերականական իմաստների և այլն, ապա պարզ է, որ ոչ բոլոր բառերը կարող են ունենալ այդ դերը: Այսպես, կապերն ու շաղկապները, որոնք ոչ թե առարկաների, հատկանիշների և այլնի հասկացությունների են արտահայտում, այլ քերականական իմաստներ, զուրկ են անվանողական դերից: Այդ դերից զուրկ են նաև նմանաձայնությունները: Դերանունները, որոնք ոչ թե իրական առարկաների, հատկանիշների և այլնի հասկացությունների են արտահայտում, այլ ընդհանրապես առարկայի, հատկանիշի, և այլնի հասկացություն, նույնպես անվանողական դերից զուրկ են: Առանձին են մեում հատուկ անունները, ձայնարկությունները և եղանակավորող բառերը: Հատուկ անուններին կարծես թե պետք է վերագրել անվանողական դեր, քանի որ նրանց դերը հենց միայն անվանումն է: Սակայն իրականում այդպես չէ. հատուկ անունները անվանում են ոչ թե միատեսակ առարկաների հասկացություններ, այլ միատեսակ առարկաներից յուրաքանչյուրին առանձին-առանձին: Նրանք առարկաների (անձերի, կենդանիների, վայրերի, գետերի և այլնի) անուններ են, ուստի և նրանք ոչ թե հասկացությունների անվանողական դեր ունեն, այլ առարկաների անվանման: Հետևաբար, հատուկ անունները ևս զուրկ են բառի անվանողական դերից: Ինչ վերաբերում է ձայնարկություններին ու եղանակավորող բառերին, ապա լեզվաբանության մեջ դրանց դերի մասին տարբեր տեսակետներ կան: Ոմանք գտնում են, որ այդ կարգի բառերը զուրկ են անվանողական դերից, որովհետև դրանք անմիջականորեն արտահայտում են զգացմունքներ և ոչ թե առարկաների, հատկանիշների, զգացմունքների և այլնի հասկացություն: Դրան հակառակ, ոմանք էլ գտնում

են, որ ձայնարկությունները և եղանակավորող բառերը նույնպես հասկացություններ են արտահայտում, այսինքն՝ դրանք բառեր են, որոնց իմաստը զգացմունքների, վերաբերմունքների և այլնի ընդհանուր հասկացությունն է, ուստի և դրանք նույնպես ունեն անվանողական դեր:

Բառի անվանողական դերին հակադրվում է նրա առարկայական վերաբերությունը: Անվանողական դերով բառը, իբրև իմաստի և նյութական ձևի միասնություն, հանդես է գալիս որպես հասկացության անվանում, և դրանով իսկ խզվում է բառի (հասկացության) անմիջական, ուղղակի կապը իրական առարկաների հետ: Սա մարդկային մտածողության ու լեզվի վիժխարի նվաճումն է, մարդկային մտքի հրաշքը: Սակայն, դրա հետ միաժամանակ, լեզուն ունի իր հասարակական դերը. նա ծառայում է հասարակական հաղորդակցմանը, որի ժամանակ հաղորդակցվողները, միմյանց հետ խոսակցողները սովորաբար իրական, այս կամ այն դեպքի, իրադարձության, երևույթի, գործընթացի, հատկանիշի և այլնի մասին են խոսում և ոչ թե առհասարակ իրադարձությունների, առարկաների դասերի և այլնի մասին: Եթե հասկացությունների ու դրանց անվանումների, այլ կերպ ասած՝ եթե բառերի օգնությամբ մեր գիտակցության մեջ արտացոլում ենք ոչ թե առանձին առարկաները, հատկանիշները, գործընթացները և այլն, այլ դրանց ընդհանուր և էական հատկանիշները՝ իրերի աշխարհը փոխարինելով մեր գիտակցության մեջ վերացաբար գոյություն ունեցող բառերի աշխարհով, ապա հաղորդակցման ժամանակ այդ «ինքնագո և ինքնաբավ» բառերից պետք է վերադառնանք առանձին, իրական առարկաներին (հատկանիշներին և այլն), դրանց որոշակի խմբերին, իրական դեպքերին, իրադարձություններին և այլն: Այսպես, օրինակ, մայրաքաղաք բառը ներառում է բոլոր մայրաքաղաքների ընդհանուր և վերացարկված հատկանիշները՝ իբրև հասկացություն, հետևաբար նա վերաբերում է բոլոր մայրաքաղաքներին ընդհանրապես, բայց ոչ դրանցից որևէ մեկին՝ առանձին վերցրած, մինչդեռ Հայաստանի մայրաքաղաքն է Երևանը նախադասության մեջ այդ նույն բառը հատկացվել է միայն մեկ առանձին մայրաքաղաքի, որ է՝ Երևանը:

Ստացվում է այնպես, որ բառերի օգնությամբ մենք կտրվում, վերանում ենք առանձին առարկաներից, հատկանիշներից և այլն, իսկ մյուս կողմից էլ, հենց նույն բառերի օգնությամբ, նրանց գործածությամբ կատարում ենք հակառակը՝ ընդհանուր հասկացությունը վերաբերելով առանձին առարկաների (հատկանիշների և այլն), դրանց որոշակի խմբերի, որոշակի քանակության և այլն։ Բառերն այս դեպքում ստանում են առարկայական կոնկրետություն, վերագրվում, հարաբերակցվում, հատկացվում են տվյալ հասկացության ծավալի մեջ մտնող առարկաներից մեկին, առարկաների այս կամ այն մասնավոր խմբին և այլն։ Մառ բառը ներառում է բոլոր ծառերն անխտիր, բայց չի նշում զրանցից որևէ մեկը կամ մի քանիսը, մինչդեռ «Մեր տնկած ծառերը կանաչել են» նախադասության մեջ այդ նույն բառը վերագրվել, հարաբերակցվել, հատկացվել է ծառերի միայն մի խմբի, այն է՝ մեր տնկած ծառերին։

Բառերի վերագրումը կամ հարաբերակցումը իրենց ցույց տված առարկաներից (հատկանիշներից և այլնից) մեկին կամ մի որոշակի խմբի՝ կոչվում է առարկայական վերաբերություն։ Այն բոլոր բառերը, որոնք ունեն անվանողական դեր, ունեն նաև առարկայական վերաբերություն։ Դերանունները, որոնք խոսքի մեջ նույնպես հարաբերակցվում, հատկացվում են որոշակի առարկաների, հատկանիշների և այլնի, ըստ որում այդ հարաբերությունը պայմանավորված է իրագրությամբ, ունեն իրադրական առարկայական վերաբերություն, մինչդեռ հատուկ անունները, որոնք իրենց դերով արդեն առարկաների անվանումներ են, բնականաբար ունեն միայն առարկայական վերաբերություն, առանց անվանողական դերի։

գ. Բնիմաստ և բառի ներքին ձև

Բառերի իմաստների, անվանողական դերի և առարկայական վերաբերության մասին ասվածները բավականաչափ լույս են սփռում բառի բովանդակության ու գործառական կողմի վրա։ Սակայն դրանցով չի սպառվում բառի էությունը։ Մասնավորապես, խոսելով բառի բովանդակության մասին,

կարելի է ասել, որ նա, բացի հասկացություններից, ոտոճքանշուշտ, բառի բովանդակության հիմքն են կազմում, նեղում է իմաստային նաև այլ տարրեր: Իմաստային այդ տարրերի մասին զաղափար կազմելու համար մեզ անհրաժեշտ է ծանոթանալ բառի ստուգաբանությանը: Ընդհանուր առումով ստուգաբանություն (էտիմոլոգիա) կոչվում է լեզվի ուսումնասիրության այն բաժինը, որն զբաղվում է լեզվական միավորների ծագման, նախնական իմաստի, ձևի ու գործառույթի լուսաբանությամբ: Մասնավորապես բառերի վերաբերյալ կիրառվելով, որպես բառագիտական հետազոտության մի բնագավառ, ստուգաբանությունը ձգտում է պարզել բառի ծագումը, նրա նախնական իմաստն ու ձևը, դրանց պատմական փոփոխություններն ու զարգացումը մինչև տվյալ պահը. օրինակ, զբաղվելով դունչ բառի այդպիսի հետազոտությամբ, մենք կպարզենք, որ նա ծագել է հին հասերենի ընդ ունչ «բեղերի՝ քթի տակի մասը» նշանակությամբ կապակցությունից. պատմական զարգացման ընթացքում կապակցության անդամների միավորումով ստացվել է ընդունչ բաղադրյալ բառը, որից էլ, ըն հնչյունների անկումով՝ մեր այժմյան դունչ բառային ձևը. որոշ փոփոխության է ենթարկվել նաև իմաստը, ըստ որում դունչ այժմ նշանակում է ոչ թե «քթի տակի մասը», այլ՝ «կենդանիների գլխի առջևի ստորին մասը՝ ծնոտը, բերանը և քիթը միասին»: Նույն ձևով մենք կարող ենք պարզել, որ հայերենի կրունկ, կռուն, կոնակ, կարք բառերը ծագել են միևնույն կուտ արմատից, որ նշանակել է «ծուռ, շեղ, կեռ» և այլն: Այսպիսով, բառագիտական ստուգաբանությունը բառի ծագման ու զարգացման պատմությունն է: Մեզ համար տվյալ դեպքում ստուգաբանությունը կարևոր է այն բանի համար, որ նա հնարավորություն է տալիս գտնելու բառերի նախնական իմաստները և դրանով իսկ բացահայտելու այն սկզբնական հասկացությունը և պատկերացումը, որից առաջացել են նորանոր հասկացություններ և, համապատասխանաբար, բառային իմաստներ: Այսպես, ստուգաբանությունը ցույց է տալիս, որ մառդ բառն առաջացել է մեռնել բայի նախահայկական շրջանի ենթակայական շերբայից և նշանակել է «մեռնող, մահկանացու»: Սրանից

Կեշտ է եզրակացնել, որ մարդ արարածի էական հատկու-
նիշը հին ժամանակներում հայերի (նաև այլ ժողովուրդների)
համար եղել է այն, որ նա մահկանացու է. ուրիշ ժողովուրդ-
ների համար այդպիսի հատկանիշ է եղել «հողեղենությունը»
(օր. լատիներեն homo «մարդ» ստուգաբանորեն կապվում է
humus «հող» բառի հետ) և այլն: Բառի նախնական իմաստը
լեզվաբանության մեջ կոչվում է բնիմաստ (էտիմոն):

Այժմ, ծանոթանալով ևս մի քանի բառերի բնիմաստներին,
փորձենք պարզել դրանց ու նույն բառերի այժմյան իմաստ-
ների հարաբերությունը:

Այտ, գրաբարյան այտուղ «ուռչել» և ժամանակակից
այտուցվել, այտուցք բառերի բնիմաստն է «ուռչել, ուռուցիկ
ձև ստանալ, ուռուցք»:

Աչք և գրաբարյան ակն «տեսողության գործարան», ակ
«անիվ», ակ «աղբյուրի ակունք», ակ «մատանու քար և առ-
հասարակ՝ թանկագին քար», ակ «փեթակի այն անցքը, որով
ելումուտ են անում մեղդուները» բառերի բնիմաստն է եղել
«աչք, տեսողության գործարան»:

Եթե այս օրինակներին ավելացնենք նաև վերը հիշված-
ները (մարդ և մահ, մեռնել. — կոր, կեռ, կրունկ և կուռ,
կռնակ, կարթ և այլն), ապա կհանգենք այն պարզ եզրակա-
ցության, որ միևնույն բնիմաստից առաջացել են տարբեր
բառային իմաստներ և համապատասխանորեն՝ տարբեր
բառեր:

Ժամանակակից հայերենի մեջք «մարմնի ետևի մասը՝
գոտկատեղից վերև, թիկունք» բառն առաջացել է հին հայե-
րենի մէջ բառից, որի բնիմաստն է՝ «որևէ բանի միջին (ներ-
սի) կողմը, ներսը» և «որևէ բանի միջին մասը», իսկ կռնակ
«թիկունք» բառը՝ կուռն բառից, որ իր հերթին ստացվել է
կուր բառից, որի բնիմաստն է «ծուռ, շեղ»: Նույնպես և՛ լատի-
ներեն angina «անգինա. հիվանդությունը» և anguis «օձ»
բառերն ստացվել են ang-արմատից, որի բնիմաստն է եղել
«նեղ, անձուկ» (հմմտ. հայերեն անձուկ և օձ, ռուսերեն՝
узкий և այլն, որոնք նույնպես միևնույն արմատից է՝ ծագել):
Իսկ նույն լատիներենի serpens «օձ» բառի բնիմաստն է եղել
սողացող, սողուն. իսկ երկու օրինակներն էլ, ինչպես տես-

Նու՛մ ենք, ցույց են տալիս մի այլ իրողություն, այն է՝ տարբեր բնիմաստներից զարգացել են նույն բառային իմաստները (կռճակ և մեջք նույն բառային իմաստն ունեն, բայց ծագել են տարբեր բնիմաստներից, ինչպես և լատիներենի *serpens* և *anguis* բառերը, որոնք տարբեր բնիմաստներ ունեն, բայց երկուսն էլ նշանակում են օձ)։

Ինչպես տեսնում ենք, բնիմաստների պատմական զարգացումը կարող է հանգեցնել երկու տարբեր հետևանքների. մի կողմից՝ տարբեր բնիմաստներից կարող են զարգանալ նույնական բառիմաստներ, իսկ մյուս կողմից՝ միևնույն բնիմաստից կարող են առաջանալ տարբեր բառիմաստներ։ Եվ, սակայն, չնայած այդ տարբեր հետևանքներին, երկու դեպքում էլ մենք գործ ունենք միևնույն ընդհանուր երևույթի հետ, այն է՝ բնիմաստների միմազնում։ Նախնական իմաստից, այսինքն՝ բնիմաստից, նոր բառիմաստների առաջացումը անխուսափելիորեն հանգեցնում է բնիմաստի միմազնումին։ Իրոք, հայերեն խոսողներից ո՞վ է այսօր մտածում, որ մաքո բառն ինչ-որ ժամանակ նշանակել է «մահացող», կուռ և կրունկ բառերը՝ «ծուռ, շեղ», այտ բառը՝ «ուռուցիկ (ություն), ուռած», օձ բառը՝ «խեղդող» և այլն։ Այս բոլորը լեզվի պատմության հետազոտություն է պարզում միայն, մինչդեռ մեր լեզվի զարգացման այժմյան վիճակում ոչ մի կապ գոյություն չունի դրանց միջև։

Բնիմաստի հետ սերտորեն կապված է բառի ներքին ձևը, այսինքն՝ բաղադրյալ բառի իմաստային այն տարրերի ամբողջությունը, որոնցով բաղադրվում է նրա բառիմաստը։ Այսպես, օրինակ, գանգրահեր բառը նշանակում է «գանգուր մազեր ունեցող»։ դա նրա բառիմաստն է. այդ բառը կազմվել է գանգուր և հեր բառերից, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր իմաստը։ Ամբողջ բարդության բաղադրիչների այդ իմաստներն էլ հենց այն իմաստային տարրերն են, որոնցից բաղադրվում է գանգրահեր բառի իմաստը, ուստի և՛ գանգուր և հեր բառերի իմաստները կազմում են գանգրահեր բառի ներքին ձևը։ Նույնպես և՛ հաշարան, լուսամուտ, վերաբկու, աչագեղ, հացթուխ, սեղանատուն բառերի իմաստային տարրերը, այսինքն՝ ներքին ձևն են ներկայացնում՝ հաշ-արան («որևէ

բանի տեղի ունենալու վայր, որն է գործողության, գործունեության և այլնի տեղ» իմաստով ածանց), լույս-մուտ(f), վեր(«վրան, վրայից, վերևից») -արկու(«զցող, գցվող, գցելի»), աչ(f)-գեղ(«գեղեցիկ»), հաց-քուխ(«թխելը, թխում»), սեղան-տուն բառային կամ ածանցական իմաստները։ Բերված բաղադրյալ(գանգրահեր, ճաշարան, լուսամուտ, վերարկու, աչագեղ, հացթուխ, սեղանատուն) բառերի բաղադրիչների իմաստներն էլ, ահա, ներկայացնում են այդ բառերի ներքին ձևը, այլ կերպ ասած, բաղադրիչների իմաստներն էլ հենց այն տարրերն են, որոնցից բաղադրվում է յուրաքանչյուրի բառային իմաստը։ Ներքին ձևը բաղադրյալ բառի իմաստից տարբերվում է, առաջին հերթին, նրանով, որ բառի իմաստը բաղադրիչների իմաստների պարզ գումարը չէ։ սեղանատուն բառի բաղադրիչներն են սեղան և տուն բառերը, բայց սեղանատուն բառի իմաստը հավասար չէ դրանց իմաստների գումարին։ այդ բառերի իմաստները միայն այն տարրերն են, որոնցից բաղադրվում է սեղանատուն բառի իմաստը, այն է՝ «բնակարանի այն սենյակը (մասը, սրահը), որտեղ ճաշում է ընտանիքը»։ Այդպես էլ՝ զանգահեռ չի նշանակում զանգուր և մազ, այլ «զանգուր մազեր ունեցող, զանգուր մազերով», թեև «զանգուր» և «մազ» իմաստները։ Նրա բաղադրիչ տարրերն են։ Ունենալով իմաստային որոշակի տարրեր, բաղադրյալ բառի իմաստը բաղադրվում է ոչ այդ տարրերի պարզ գումարով, այլ նրանց որոշակի հարաբերությունից ստեղծվող միասնությունից։ Ուրեմն, ներքին ձևը ներկայացնում է որոշակի իմաստային տարրեր, մինչդեռ բաղադրյալ բառի իմաստը՝ այդ տարրերի միջև ստեղծված ներքին հարաբերությունից միավորվող միասնական բառային իմաստ, որը, ինչպես ամեն մի բառային իմաստ, ներկայացնում է որոշակի հասկացություն։

Այնուհետև. թեև ներքին ձևը այն իմաստային տարրելն են, որոնցից բաղադրվում է բառային իմաստը, սույնի հաճախ այդ իմաստային տարրերը լոկ մոտավորապես որոշակի մոտավորությունից ու պայմանականությունից են ներկայացնում բառի բովանդակած հասկացությունը։ Այսպես, օրինակ, հեծանիվ բառի ներքին ձևն են կազմում հեծ(«հծնելը,

նստեիլ») և անիվ իմաստային տարրերը, բայց հեծալիվ-ի իմաստն է «տոքերով շարժման մեջ դրվող երկանիվ կամ եռանիվ փոխադրական միջոց»։ Նույնպես և՛ գործավարձ բառի իմաստային տարրերն են զսրձ և վարձ, մինչդեռ բառի իմաստն է՝ «վարձատրություն ըստ աշխատանքի ծավալի կամ քանակի» և այլն։ Եվ շնայած այդ ամենին, բառի ներքին ձևը բառային ամբողջական իմաստի հիմունքն է։ Բանն այն է, որ բոլոր դեպքերում էլ բառի ներքին ձևը բացատրում, լուսաբանում է այն հատկանիշը կամ հատկանիշները, որոնց հիման վրա ստեղծվում է առարկայի (երևույթի և այլնի) հասկացությունը՝ առարկայի ճանաչման գործընթացում։ Բառերի իմաստները, ինչպես ասացինք, արտահայտում են հասկացություններ, որոնք արտացոլում են առարկայի, երևույթի, գործընթացի և այլնի էական հատկանիշները։ Սակայն, միևնույն ժամանակ, այդ արտացոլումը պայմանավորված է նախ՝ մեր ճանաչողության աստիճանով, այսինքն՝ այն բանով, թե մենք որչափով ճշգրիտ գաղափար ունենք առարկաների, երևույթների, գործընթացների մասին։ Երկրորդ՝ նույնիսկ ճշգրիտ գաղափարներ ունենալու դեպքում էլ կարևոր է այն, թե տվյալ առարկայի, գործընթացի և այլնի համար մենք ո՞ր հատկանիշն ենք էական համարում մեր ճանաչողության զարգացման տվյալ աստիճանում։ Հայերի համար խոր հնադարում մարդու առավել էական հատկանիշն է եղել մահկանացու լինելը, իսկ հին հռոմեացիների համար՝ հռչեղեն լինելը, ուստի և հայերենում մարդ բառը ծագել է մեռնել բառից, իսկ լատիներենում՝ հող բառից։ Հայերի համար պատուհանի էական հատկանիշ է համարվել պատի մեջ թողած բացվածքը, իսկ ռուսի համար՝ նույն պատուհանի նմանությունը աշտին (ռուս. օկնո «պատուհան» բառը ծագել է օկո «աչք» բառից)։ Սա նշանակում է, թե բառի ներքին ձևը տալիս է տվյալ առարկայի, գործընթացի և այլնի այն էական, աչքի զարնող հատկանիշը, որ մենք դիտում ենք իրեն նրա առավել կարևոր բնութագիրը՝ ամբողջ առարկայի (գործընթացի և այլնի) համար։

Ասվածներից հեշտությամբ կարելի է եզրակացնել, որ ինչպես բնիմաստը, այնպես էլ բառի ներքին ձևը բառիմաս-

տի այն տարրերն են, որոնք բացահայտում են բառիմաստը կազմող, ձևավորող պատկերացումները, ա՛յն աչքի զարնող հատկանիշը կամ հատկանիշները, որոնք ընկած են տվյալ բառի իմաստի չիմքում: Սրանով էլ բնիմաստն ու ներքին ձևը ներկայացնում են տվյալ բառի ձևի և իմաստի, այսինքն՝ տվյալ բառաձևի և նրա տվյալ բառիմաստի պատճառական կապը, ներկայացնում բառային ձևի ու բառիմաստի միասնության հիմնավորումը (մոտիվացիան): Կոտն բառի բառային ձևի և իմաստի միասնությունը հիմնավորված է (МОТИВИРОВАН) նրանով, որ հայերի համար մարդու մարմնի այդ մասի աչքի զարնող հատկանիշն է եղել նրա կորությունը, ծուլությունը ուստի և կոչել են կորություն նշանակող բառով: Այդպես էլ՝ հեծաճիվ-ի աչքի զարնող հատկանիշներն են համարվել մի կողմից՝ անվավոր լինելը, մյուս կողմից՝ հեծնելով վարելը, ուստի և առարկան կոչել են հեծ(նել) և աճիվ բառերի միասնությամբ:

Այս տեսակետից բնիմաստն ու ներքին ձևը ըստ էության նույնանում են, և եթե դրանք, այնուամենայնիվ, տարբեր անվանումներով, տարբեր լեզվաբանական տերմիններով են կոչվում, ապա պատճառն այն է, որ նույնությամբ հանդերձ, ունեն նաև որոշակի տարբերություններ: Բնիմաստը ենթադրում է իմաստային փոխանցումներ, հետևաբար նա պայմանավորված է իմաստի (բառի ամենանախնական իմաստի) հետագա զարգացումով, մինչդեռ ներքին ձևը անկախ է այդ փոխանցումներից. կոտն, կրունկ, կարթ, կռնակ բառերը ծագել են «ծուռ, շեղ» իմաստից և հանգում են կոր, կեռ արմատին, հետևաբար և պայմանավորված են այդ արմատի իմաստի հետագա զարգացումով, մինչդեռ զանգրահեռ, ճաշարան, սեղանատուն և նման բառերի ներքին ձևը դրանց բաղադրիչների իմաստներն են, անկախ պատմական զարգացումից: Սա չի նշանակում, իհարկե, թե բաղադրյալ բառերը չեն կարող իմաստի պատմական զարգացումով նոր իմաստներ ձեռք բերել. բառերը, անկախ բաղադրյալ կամ արմատական լինելուց, իմաստի պատմական զարգացման ենթակա են, բայց այս դեպքում կարևորը դա չէ, այլ այն, որ բաղադրյալ բառի ներքին ձևը միշտ էլ ինքնին հայտնի է. մենք գիտենք,

թե որոնք են այն իմաստային տարրերը, որոնցից բաղադրվում է տվյալ բաղադրյալ բառի իմաստը, նույնիսկ եթե այդ իմաստը բոլորովին փոխվել է: Այսպես, օրինակ, հետախույզ բառը կազմված է հետ(ք) և խույզ (գրաբարյան՝ խոյզ) «որոնելը, փնտրելը» բառերից, որոնց իմաստներն էլ կազմում են նրա ներքին ձևը, և անկախ այն բանից, որ այդ հետախույզ բառն այժմ իր նախկին իմաստը չի պահել, բայց և այնպես նրա ներքին ձևը նույնն է:

Այսպիսով, բնիմաստը բառի այն իմաստային հիմքն է, որ այժմ հայտնի չէ, մթագնվել, կորել է և հայտնաբերվում է միայն ստուգաբանության միջոցով, մինչդեռ բառի ներքին ձևը ինքնին բացահայտվում է բառի բաղադրիչների իմաստներով:

դ. Բառի սուբյեկտիվ իմաստ

Բառերի իմաստները, լինելով հասկացությունների անվանումներ, միևնույն ժամանակ արտահայտում են օբյեկտիվ առարկաների, երևույթների և այլնի նկատմամբ մարդկանց ունեցած վերաբերմունքը, նրանց հասարակական գնահատությունը: Առարկաների, երևույթների, գործընթացների նկատմամբ մարդիկ ունեն որոշակի վերաբերմունք, գնահատություն. առարկաները, երևույթները, գործընթացները և այլն դրանք ճանաչող մարդու համար լավ են կամ վատ, դրական են կամ բացասական, գեղեցիկ են կամ տգեղ, հաճելի են կամ տհաճ, օգտակար կամ վնասակար և այլն: Մարդը, որ ակտիվորեն է ճանաչում այդ առարկաները, երևույթները և այլն, չի կարող չարտահայտել նաև իր վերաբերմունքը դրանց նկատմամբ: Սրա հետևանքն է լինում այն, որ բառը, բացի առարկայի հասկացությունն արտահայտելուց, հաճախ արտահայտում է նաև որոշակի վերաբերմունք: Բացի դրանից, իրենք՝ օբյեկտիվ առարկաները, գործընթացները, հատկանիշները և այլն նույնպես իրենց դրսևորումների մեջ բացարձակապես նույնական չեն. միևնույն երևույթը կարող է ունենալ բուռն կամ թույլ, դուրեկան կամ տհաճ դրսևորումներ և այլն, և այլն: Այս բոլորը, բնականաբար, արտացոլվում են բառի

մեջ, առարկաների, երևույթների, հատկանիշների և այլնի հասկացություններն օժտելով զանազան նրանգավորումներով, վերաբերմունքով, գնահատությամբ: Այսպես, օրինակ, ուսուցիչը որպես որոշակի զբաղմունքի տեր մարդ, օբյեկտիվորեն նույնն է բոլոր դեպքերում. բոլոր ուսուցիչներն էլ ուսուցիչ են: Սակայն բոլոր ուսուցիչների մեջ կան լավ ուսուցիչներ և վատ ուսուցիչներ, կան իրենց դասավանդած առարկային լավ տիրապետող և մանկավարժական-մեթոդական հմտություն ունեցող ուսուցիչներ, և կա իր գիտելիքներով խղճուկ, մանկավարժական-մեթոդական հմտությունից զուրկ ուսուցիչ: Հասկանալի է, որ այս իրական հատկանիշներն էլ կարող են արտացոլվել այն բառերի մեջ, որոնցով արտահայտվում են այդ հասկացությունները: Իրոք, մենք ունենք ուսուցիչ և վարժապետ բառերը, որոնցից առաջինը չեզոք իմաստ է արտահայտում կամ, ընդհանրապես, դրական երանգ ունի, մինչդեռ վարժապետ բառը արտահայտում է արհամարհական, բացասական իմաստ: Նույնպես և՛ ունենք ծիծաղ, ԲԲԻՅ, ԲԲԸՈՂ, ԲԲԸՈՑ բառերը, որոնցից առաջինը արտահայտում է հասկացությունը չեզոք բնութագրությամբ՝ առանց շեշտելու նրա սաստկությունը, հաճելիությունը կամ տհաճությունը և այլն, մինչդեռ ԲԲԻՅ նշանակում է ծիծաղ, բայց բուռն, սաստիկ դրսևորումով, ԲԲԸՈՂ և ԲԲԸՈՑ՝ բուռն ծիծաղ, բայց անախորժ տպավորություն թողնող և այլն: Ստացվում է այնպես, որ միևնույն առարկայի, երևույթի և այլնի հասկացությունը տարբեր բառերով անվանելով՝ արտահայտում են տարբեր գնահատություններ: Վերջապես, առարկան, երևույթը, հատկանիշը ինքնին կարող է մարդկանց համար չարիք, անախորժություն, դժբախտություն կամ հակառակը լինել, և մարդը, ունենալով դրա հասկացությունը, կարող է օժտել այդ հասկացությունը նաև անախորժության, տհաճության երանգով կամ էլ՝ հակառակը. օձը վնասակար է, և օձ բառը իր արտահայտած իմաստի մեջ ունի նաև մարդու բացասական վերաբերմունքը, մինչդեռ մեղու՞ն իր հասկացության հետ ունի նաև դրական վերաբերմունք: Այս բոլոր վերաբերմունքները, որոնք արտահայտվում են բառերի մեջ՝ նրանց իմաստի հիմքը կազմող հասկացության հետ միասին, սուբյեկտիվ տարրն են կազ-

մում և կոչվում են բառի սուբյեկտիվ իմաստ։ Սուբյեկտիվ իմաստը կարող է բազմազան լինել իր բնույթով. նա կարող է քաղաքական-գաղափարական վերաբերմունք լինել, կարող է գեղագիտական, սովորութային (ավանդական), կենցաղային գնահատություն լինել, կարող է բխել առարկայի (երևույթի, հատկանիշի և այլնի) էությունից (մարդու համար վնասակար կամ օգտակար), կարող է լուկ հասարակական ըմբռնումներից, նախապաշարումներից և այլնից բխել։ Կարևորն այն է, որ բառերի իմաստների մեջ կա նաև մի սուբյեկտիվ տարր՝ հասարակական վերաբերմունքն ու գնահատությունը։

Ն. Բառի քերականական իմաստ

Առարկաների, գործողությունների, հատկանիշների և այլնի հասկացությունները բովանդակելով՝ բառերը միաժամանակ արտահայտում են նաև որոշակի քերականական իմաստներ։ Այսպես՝ սեղան, փառ, ծառ, երկինք, պատ, աքոռ բառերը գոյականներ են, այսինքն՝ դրանք բառեր են, որոնք արտահայտում են առարկաների հասկացություն, մինչդեռ գեղեցիկ, մեծ, վեհ, հույակապ ածականներ են և արտահայտում են հատկանիշների հասկացություններ։ Նույն ածականներից կազմված գեղեցկություն, մեծություն, վեհություն, հույակապություն բառերն արտահայտում են դարձյալ նույն հատկանիշների հասկացությունները առարկայնությամբ, այսինքն՝ հատկանիշներն իբրև ինքնին գոյություն ունեցող հատկություն կամ երևույթ, մինչդեռ գեղեցկուհեն, մեծապես, վեհուհեն, հույակապուհեն մակբայներն այդ հասկացությունները ներկայացնում են իբրև հատկանիշի հատկանիշներ։ Առարկայնության, որակայնության և նման իմաստները քերականական իմաստներ են, որոնք կոչվում են խոսքամասային իմաստներ։ Բառերի մեծագույն մասը, բացի հասկացություններից, արտահայտում է նաև խոսքամասային իմաստ։ Բացի դրանից. բառերի որոշ խմբեր արտահայտում են նաև ավելի մասնավոր քերականական իմաստներ. օրինակ՝ ես դերանունն արտահայտում է դեմքի (առաջին դեմք) և թվի (եզակի թիվ) քերականական իմաստներ, սեղան, ծառ, փառ

գոյականները արտահայտում են եզակի թվի իմաստ, մեռոնք, պապոնք, հերանք բառերը՝ հավաքական հոգնակիության իմաստ և այլն: Քերականական իմաստները բառի բովանդակության անբաժան մասն են կազմում: Սակայն դրանից չի կարելի եզրակացնել, թե բոլոր բառերն անխտիր ունեն նաև քերականական իմաստ. կան նաև բառեր, որոնք զուրկ են դրանից (ձայնարկություններ, նմանաձայնություններ): Ժամանակակից հայերենում բառի բովանդակության մեջ ներառված քերականական իմաստները հետևյալներն են:

1. Խոսքամասային իմաստ, որ հասկացությունները օժտում է առարկայնության, որակայնության, գործընթացության կատեգորիաներով: Այս քերականական իմաստն ունեն գոյականները, ածականները, թվականները, մակբայները, բայերը: Դերանուններն ունեն միայն խոսքամասային իմաստ, առանց կոնկրետ առարկաների (հատկանիշների և այլն) հասկացության, մինչդեռ եղանակավորող բառերը, ձայնարկությունները, նմանաձայնությունները, կապերն ու շաղկապները զուրկ են խոսքամասային իմաստից:

2. Մասնավոր քերականական իմաստներ, այն է՝ թվի և դեմքի իմաստներ: Գոյականների զգալի մասն արտահայտում է եզակիության քերականական իմաստ (ծառ, մարդ, տուն, քաղաք, եղբայր և այլն), որոշ գոյականներ՝ հոգնակի-հավաքականության իմաստ (մերոնք, հերանք, Մարկոսենք և այլն). հավաքական հոգնակի թվի իմաստ են արտահայտում նաև ժողովուրդների անվանումները (հայեր, ռուսներ, վրացիներ, հույներ և այլն), որոնք հակադրվում են որևէ ժողովրդի պատկանող անհատների եզակի-հոգնակի թվերին (հմմտ. հայ-հայեր, ռուս-ռուսներ, վրացի-վրացիներ և այլն): Թվի, հոլովի և դեմքի քերականական իմաստներ են արտահայտում անձնական, ցուցական, փոխադարձ դերանունները (ես, դու, մենք, իրար, սա, դա և այլն), ինչպես և ով հարցականը:

Միայն մասնավոր քերականական իմաստներ են արտահայտում կապերն ու շաղկապները. կապերն ունեն հոլովական վերջավորությունների քերականական իմաստներ, շաղկապները՝ կապակցության շարահյուսական քերականական իմաստներ (հակադրության, պայմանի, պատճառի և այլն):

Գ. Բառի բազմիմաստություն

Բառերը լինում են մենիմաստ և բազմիմաստ: Մենիմաստ են այն բառերը, որոնք ունեն միայն մեկ իմաստ, ինչպես՝ գետակից «երկու կամ ավելի գետերի միախառնվելու տեղը», շոգեճավ, վարսանդ, երիկամ, առետուր, աղուն, խեցեկիւր «կրաքարի մի տեսակ», խեցեֆար, կտցար և այլն: Բազմիմաստ են այն բառերը, որոնք ունեն մեկից ավելի իմաստներ, ինչպես՝ թև (1. թռչունի՝ բզեզի թև, 2. մարդու թև, 3. զորքի մարտական դասավորության և զորասյան կամ շարքի աջակողմյան կամ ձախակողմյան մասը, 4. ինքնաթիռի քաշող մակերեսներից մեկը, 5. անվի շառավիղ-տախտակը, 6. դրոշան փեղկերից յուրաքանչյուրը, 7. զգեստի թևք, 8. շինության կողմնային մաս կամ շենք և այլն), գլուխ (հմատ. մարդու գլուխ, գրքի գլուխ, սոխի գլուխ, զորքի՝ կառավարության գլուխ և այլն), թեւք (թղթի թերթ, պսակաթերթ, տերև, լրագիր և այլն), խաղ (1. ժամանցի նպատակ ունեցող զբաղմունք, 2. երգ, 3. ոսկորների իրար միանալու տեղը, հոդ, 4. դերակատարում, 5. լույսի՝ երանգների և այլնի արագ հերթադաշտություն և այլն), ալյուր (1. կրակով սպառել՝ ոչնչացնել, 2. հրդեհել, 3. սաստիկ ջերմությամբ կսկիծ պատճառել, 4. խիստ կծուությամբ փոթոթել՝ կսկիծ առաջացնել, 5. հոգեկան ցավ՝ տառապանք պատճառել և այլն), բաց (1. շփակված 2. դռնբաց, 3. շարգելված, ազատ, 4. պարզ, ոչ մուգ, 5. բոբբոքուն վիճակում գտնվող, 6. պակասություն, թերություն, 7. ճարմանդը՝ կոճակը՝ հանգույցը արձակված և այլն):

Մանրթանալով մեր լեզվի բառապաշարին՝ տեսնում ենք, որ բառերի մեծագույն մասը բազմիմաստ բառեր են, և մենիմաստ բառերը շատ փոքր քանակություն են կազմում: Դա բացատրվում է, մի կողմից, բառիմաստի զարգացման ընդհանուր օրինաչափություններով, մյուս կողմից՝ հայերենի պատմությամբ: Հայոց լեզուն գրավոր հուշարձաններով ավանդվել է 5-րդ դարից: Մեզրոպ Մաշտոցը, ստեղծելով հայերեն այբուբենը, հիմք դրեց հայալեզու գրականության, որով հին հայերենը բարձրացավ գրական լեզվի աստիճանին: Ավելի քան 1500 տարվա ընթացքում հայերենը իբրև գրական լեզու՝ իր

պատմական զարգացման տարբեր փուլերով (գրաբար, միջին հայերեն, աշխարհաբար) ենթարկվել է գրական մշակման, իսկ գրական մշակումը, ինչպես հայտնի է, բառապաշարի ոչ միայն հարստացման ու կատարելագործման, այլև բառիմաստների զարգացման հզորագույն գործոն է: Թեև բառիմաստի բազմացումը, որի հետևանքն է բազմիմաստությունը, հատուկ է ինչպես գրական, այնպես էլ խոսակցական լեզվին, բայց և այնպես գրական լեզվի մեջ բառերի բազմիմաստությունը ավելի մեծ չափերի է հասնում, քան խոսակցականում: Ինչ դա հասկանալի է. գրական լեզուն իր առաջնակարգ գործառնությամբ գեղարվեստական գրականության և գիտության լեզու է, իսկ այդ երկու գործառնությամբ էլ լեզվին հատուկ են ստեղծագործական ու գիտական ընդհանրացումներն ու մասնավորումները, տարբերակումները, փոխաբերությունները և այլն, և այլն: Բացի դրանից, գրականության մեջ բառերն իրենց տարբեր իմաստներով ու գործածություններով ամրակայվում են, գրական ժառանգորդությամբ ավանդվում հաջորդ սերունդներին, և շատ բառեր ու բառերի զանազան իմաստներ, որոնք խոսակցական լեզվում չեն պահպանվում, ժամանակի ընթացքում «մահանում», դուրս են գալիս գործածությունից, կենդանի են մնում ու կենսունակորեն գործածվում գրական լեզվում: Այսպես, օրինակ, սպառել, զոհ, վատնել, վտառել, ճեմել, սեգ, պանծալի և բազմաթիվ այլ բառեր չեն պահպանվել մեր բարբառներում ու ժողովրդախոսակցական լեզվում, բայց շատ կենսունակ են եղել մեր գրական լեզվում թե՛ հին ժամանակներում, թե՛ այժմ: Վերջապես, մեր լեզվի բառերի բազմիմաստությունը նաև երկար դարերի ընթացքում կենդանի խոսքի մեջ գործածվելու, ժողովրդական բառ ու բանին հատուկ պատկերավորությամբ, ժողովրդական մտածողությամբ իմաստների զարգացման, ժողովրդական բանահյուսության մեջ մշակվելու և յուրահատուկ զարգացում ապրելու հետևանք է: Մեր լեզվի բառապաշարի մի զգալի մասը գոյություն է ունեցել խոր հնագարում. այնպիսի բառեր, ինչպիսիք են տուն, դուռ, թույլ, խոսել, ճանել, պանել, տանել, բերել, գալ, տալ, առնել, աչք, ոտք, բան, գլուխ, անցնել և այլն, հազարամյակների պատ-

Մություն ունեն, իսկ որքան երկար է բառի «կյանքը», այսինքն՝ նրա գործածությունը լեզվի մեջ, այնքան հարուստ է նաև նրա բովանդակությունը և այնքան շատ են նրա իմաստները։ Օրինակ, ըստ բացատրական բառարանների տվյալների, անցնել բառն ունի 31 նշանակություն, գալ—33, թույլ—33, խոսել—33, կտրել—35, հանել—40, ձգել—28, պահել—45, վերցնել—34, տալ—62 և այլն։

Բառերի բազմիմաստությունը լեզվի բառապաշարի պնտմական զարգացման անխուսափելի հետևանքն է, նրա կատարելագործման ու մշակման ցուցանիշը, իբրև լեզվի վիթխարի հարստություն և, դրա հետ միաժամանակ, լեզվի խնայողության չափանիշը։ Մեր բերած 10 բառերի իմաստների գումարըն է 374. եթե ամեն մի իմաստի համար լեզուն հարկադրված լիներ ստեղծել մեկ առանձին բառ, ապա մենք 10 բառի փոխարեն պետք է ունենայինք 374 բառ, իսկ եթե բոլոր բառերի բոլոր իմաստներն ի մի գումարենք և յուրաքանչյուր իմաստի համար մեկ բառ ենթադրենք, ապա մեր լեզվի բառերի քանակը պետք է լիներ 6—7 հարյուր հազար։ Բառերի բազմիմաստությունն ազատում է լեզուն բառապաշարի ավելորդ ծանրաբեռնումից ու խնայողականության հիմք հանդիսանում։

Է. Բառերի ուղղակի և փոխաբերական իմաստներ

Ամեն բառ, անկախ իր իմաստների բազմությունից, ունի իր հիմնական, առաջնային իմաստը. աչք բառի առաջնային, հիմնական իմաստն է «տեսողության գործարան», ապրել բառինը՝ «կենդանի լինել», ձեռք բառինը՝ «մարդու վերին վերջույթներից յուրաքանչյուրը՝ ուսից մինչև մատների ծայրը», երակ բառինը՝ «մարմնի արյունատար խողովակ, որով արյունը գնում է դեպի սիրտը» զեռ բառինը՝ «ջրի մեծաքանակ, բնականից գոյացած հոսանք. որ ընթանում է իր բացած հունով» և այլն։ Բառի հիմնական, առաջնային իմաստը կոչվում է ուղղակի իմաստ։ Ուղղակի իմաստը իբրև առաջնային կամ հիմնական իմաստ բնորոշելը կապ չունի նախնականության հետ. այժմյան հիմնական, առաջնային իմաստը կարող է բոլորովին էլ նախնական չլինել. օրինակ՝ ապրել բառի համար

մեր արդի լեզվում առաջնային իմաստ է «կենդանի լինել», գրած բարում այդ բառը նշանակել է «ազատվել, պրծնել մի բանից» (վտանգից, սպառնալիքից և այլն), ծախել բառի այժմյան առաջնային իմաստն է «վաճառել», իսկ գրաբարում այդ բառը նշանակել է «սպառել, ոչնչացնել» և այլն:

Ունենալով իրենց ուղղակի իմաստը և արտահայտելով այս կամ այն առարկայի, երևույթի, հատկանիշի և այլնի հասկացությունը, բառերը խոսքի մեջ կարող են գործածվել նաև այնպիսի առարկաների, երևույթների, հատկանիշների համար, որոնք ինչ-որ կողմով առնչվում կամ նմանվում են ուղղակի իմաստի ցույց տված առարկային, երևույթին և այլն: Օրինակ՝ Վ. Տերյանի «Շիրակի դաշտերից» բանաստեղծության «Աստղերն են ժպտում լուսեղեն նազով, խաղաղ դաշտերը մութն է համբուրում» տողերում ժպտալ և համբուրել բառերը գործածվել են աստղերն են ժպտում և մութն է համբուրում կապակցություններում, որոնցով աստղերին և մութին վերագրվել են մարդկանց հատուկ գործողություններ (ժպտալ և համբուրել կարող է մարդը): Դրանով էլ ժպտալ և համբուրել բառերն այդ կապակցությունների մեջ ստացել են իրենց ուղղակի իմաստից մի այլ իմաստ, այն է՝ ժպտալ «շողշողալ», համբուրել «փռվել, տարածվել»: Այդպես էլ՝ հասկերը շրջնաձև են, առավելք երգում է, բնությունը ֆնած է նախադասությունների մեջ շրջալ, երգել, ֆնել բառերը, որոնց ուղղակի իմաստով արտահայտվող գործողությունը հատուկ է մարդկանց, գործածվել են հասկերի, առվակի, բնության վերաբերությամբ և ստացել սվավալ (հասկերը սվավում են), անդորր լինել (բնությունն անդորր է), կարկաչել (առվակը կարկաչում է) բառերի իմաստները: Փոխաբերական գործածությամբ բառի ստացած նոր իմաստը կոչվում է փոխաբերական իմաստ:

ը. Փոխաբերություն և փոխաբերական իմաստ

Փոխաբերությունը տվյալ բառի գործածությունն է այնպիսի առարկաների (երևույթների, հատկանիշների և այլնի) վերաբերությամբ, որոնք չեն մտնում նրա ուղղակի իմաստի մեջ, կամ ավելի չարդ՝ փոխաբերությունը բառի գործածու-

թյունն է մի այլ բառի իմաստով: Օրինակ՝ առվակը երգում է նախադասության մեջ երգել բայը գործածվել է կարկաշել բայի փոխարեն, այդ բայի նշանակությամբ, ուստի և այդ նախադասության մեջ ունենք բառի փոխաբերական գործածություն կամ պարզապես՝ փոխաբերություն: Փոխաբերությունը հիմնվում է առարկաների, երևույթների, հատկանիշների որոշ նմանության վրա. օրինակ՝ վարս բառը նշանակում է «կանացի երկար, չճյուղված մազեր և առհասարակ մազ».

Գ. Վարուժանի «Հըրրդեհն վարսերը շուրջ կըթոթվին» նախադասության մեջ հրդեհի բոցերի հետ դեպի վեր խոյացող ու ցած թափվող ցայտերի, կրակի շիթերի ամբողջությունը նմանեցվել են գլխից դեպի ցած իջնող վարսերին: Նույն վարս բառը մեր պոեզիայում շատ հաճախ գործածվում է լացող ուռնու նմանեցման, որի դեպի ցած հակված ճոխ ուստերը նմանեցվում են մազերին: Այն հատկանիշը, որով տվյալ բառի ցույց տված առարկան (երևույթը, գործողությունը և այլն) նմանեցվում է մի այլ առարկայի՝ փոխաբերական գործածությամբ, կոչվում է փոխաբերության հիմք: Գ. Վարուժանից բերված օրինակում հրդեհն վարսերը կապակցության մեջ վարսերի և հրդեհի ցայտերի համար փոխաբերության հիմքն է արտաքին նմանեցումը: Ավտոմեքենաների ապակեմաքրիչը վարորդները՝ ռուսերենից պատճենելով, անվանում են դոնապան. փոխաբերության հիմքն է առարկայի դերը, գործառությունը (մաքրելու գործողությունը):

Ըստ իրենց տարածվածության և իմաստային զարգացման փոխաբերությունները լինում են երեք կարգի. ա) անհատական ստեղծագործական կամ հեղինակային, բ) գործուն պատկերավոր կամ ընդհանրական պատկերավոր, գ) ավարտուն կամ մաքրած:

Անհատական ստեղծագործական կամ հեղինակային փոխաբերությունները դեռևս լայն տարածում չստացած, այս կամ այն հեղինակի ստեղծած փոխաբերություններն են: Գ. Վարուժանից բերված հատվածում վարսերի փոխաբերական գործածությունը հեղինակային փոխաբերություն է: «Ամեն պոետ գալիս իր հետ մի անտես նետ է բերում» (Ծ. Զարենց). — նետ բառը գործածվել է «բանաստեղծական ձիրք, տաղանդ»

նշանակութեամբ.— Վարդե շրթունքդ, աղջիկ աչագեղ, Համբույրի համար հասել են արդեն (Ավ. Իսահակյան).— վարդե բառը գործածվել է փոխաբերաբար՝ «կարմիր» նշանակութեամբ.— Քուն թե արթուն, օրիս շատը երազ եղավ, անց կացավ (Հ. Թումանյան).— երազ եղավ փոխաբերություն է և կարելի է բացատրել «երազի նման անիրական և անցողիկ եղավ» նշանակութեամբ և այլն: Այս բոլոր փոխաբերությունները անհատական ստեղծագործական փոխաբերություններ են. դրանք հեղինակների ստեղծագործությունն են, նրանց ստեղծագործական երեակայության ծնունդը, որ խոր բովանդակութեամբ զեղեցիկ բանաստեղծական պատկերներ է ստեղծում և այդ պատճառով էլ հաճախ կոչվում է «ստեղծագործական գլուխ»:

Գործուն պատկերավոր կամ ընդհանրական պատկերավոր փոխաբերությունները նրանք են, որոնք թեև առաջացել են որպես ստեղծագործական փոխաբերություններ, բայց ժամանակի ընթացքում մեծ տարածում են գտել և ընդհանրացել՝ կորցնելով իրենց անհատական բնույթը. օրինակ՝ հոգու քեռ, հովի քեռ, եզրը քեռածում է, ուրախությունը՝ խինդը՝ ցնծությունը քեռածում է, ոգևորությունը՝ խանդավառությունը քեռածում է և նման կապակցությունները, որոնց մեջ քե և քեռածել բառերը գործածվում են փոխաբերաբար (քե բառը՝ «սլանալու՝ տարածվելու միջոց» նշանակութեամբ, քեռածել բառը՝ «տարածվել» նշանակութեամբ), ընդհանուր գործածություն ունեն այժմ մեր գեղարվեստական գրականության մեջ: Այս կարգի փոխաբերություններ են նաև՝ բնությունը քեռած է, սև բախտ, սև օր, դառը վիշտ, դալար կյանք և այլն:

Ավարտում կամ մաքրած են այն փոխաբերությունները, որոնք ժամանակի ընթացքում կորցրել են իրենց փոխաբերական բնույթը և վերածվել սովորական, ուղղակի գործածության. համապատասխանորեն փոխաբերական իմաստներն էլ ամրացել են բանին այնպես, որ այլևս չի գիտակցվում դրանց փոխաբերականությունը: Օրինակ՝ քե բառի ուղղակի իմաստն է եղել «թռչունների, միջատների և որոշ կաթնասունների թռչելու գործարանը». արտաքին նմանությունամբ (մարմնի աջ և ձախ կողմերից տարածվող) այդ բառը

գործածվել է նաև մարդու ձեռքի համար՝ «կուռ, ձեռք» նշանակությամբ, ապա՝ առհասարակ որևէ տեղի աջ կամ ձախ կողմի (օր. այս թևն անցիր = այս կողմն անցիր), զորքի մարտական դասավորության և զորասյան կամ շարասյան աջ կամ ձախ հատվածներից յուրաքանչյուրի համար, այնուհետև՝ «ինքնաթիռի քաշող մակերեսներից մեկը» նշանակությամբ և այլն: Այս բոլոր գործածությունները, որոնցով քն բառը հատկացվել, վերաբերվել է ո՛չ թե իր ուղղակի իմաստով ցույց տրվող առարկաներին (թռչունի թև, միջատի թև, շղջիկի թև), այլ բոլորովին այլ առարկաների (մարդու ձեռք, կողմ, զորաթև, ինքնաթիռի թև), նախապես փոխաբերություններ են եղել, սակայն ժամանակի ընթացքում այդ իմաստները («կուռ, կողմ, ինքնաթիռի քաշող մակերես, զորաթև») դարձել են արդեն քն բառի սովորական նշանակությունները. առանձնապես «ինքնաթիռի քաշող մակերես» և «զորքի մարտական դասավորության և զորասյան կամ շարասյան աջ և ձախ մասերից յուրաքանչյուրը» նշանակությունները վերածվել են ինքնուրույն տերմինային իմաստների, այսինքն՝ ճշգրտորեն սահմանելի հասկացությունների: Այդպիսի մարած փոխաբերություններ են նաև՝ մատ «սանդուղքի յուրաքանչյուր աստիճանը», նյուղ «լեռան ճյուղավորում», զույս «գրքի հատված՝ բաժին», զագաք «կատար, ծայր», ժամ «եկեղեցի», խոցել «հոգեկան ցավ՝ կսկիծ պատճառել», քերք «լրագիր. տերև. որևէ բանի բարակ շերտ (օր. մետաղի թերթ), ծաղիկ «նույնանուն հիվանդությունը. դրա թողած հետքը՝ սպին», բարձ «զանազան կառույցների, մեքենաների, սարածների հենարան կամ տակդիր. ուղեղի տեսաթմբի հետին հաստ մասը» և այլն:

Մարած փոխաբերությունները գրականագիտության մեջ կոչվում են նաև չոր փոխաբերություններ, որովհետև, վերածված լինելով ուղղակի իմաստի, այլևս ինքնին պատկերավոր արտահայտություններ չեն ստեղծում:

Փոխաբերական գործածությունների այս երեք կարգերից և դրանցով բառերի ստացած փոխաբերական իմաստներից վերջինը իբրև բառին արդեն ամրացած իմաստ՝ անկախ փոխաբերությունից, բառարաններում տրվում է որպես բառի

առանձին նշանակություն, երկրորդ կարգի՝ գործուն ընդհանուր փոխաբերություններով ստեղծվող իմաստները բերվում են իբրև փոխաբերական իմաստներ՝ փխք. (փոխաբերական) նշումով, իսկ անհատական կամ ստեղծագործական փոխաբերությունները, իբրև ընդհանուր կանոն, բառարաններում չեն արձանագրվում:

Տարբերելով փոխաբերությունների այս երեք կարգերը, պետք է, միաժամանակ, նկատի ունենալ, որ դրանք մեկ-ընդմիջ տրված իրակություններ չեն, այլ մշտական զարգացման ու փոփոխությունների գործընթաց են ներկայացնում, Դա հանգեցնում է փոխաբերությունների մի կարգից մյուսին, անհատական-ստեղծագործականից՝ ընդհանրականին, սրանից էլ՝ մարած փոխաբերություններին վերածվելուն: Քանի դեռ տվյալ փոխաբերությունը միայն տվյալ հեղինակի ստեղծագործությունն է և չի գործածվում ուրիշների կողմից, անհատական-ստեղծագործական է, իսկ երբ ուրիշների կողմից էլ նա յուրացվում է ու դառնում սովորական, տարածված փոխաբերություն, անցնում է ընդհանուր պատկերավոր փոխաբերությունների շարքը, և, վերջապես, երբ այդ փոխաբերությունն այնքան սովորական է դառնում, որ կորցնում է պատկերավոր արտահայտություն լինելու հանգամանքը, այլ կերպ ասած՝ կորցնում է փոխաբերական բնույթը և փոխաբերական իմաստը վերածվում է բառին ամրացած սովորական իմաստի, արդեն նա դառնում է մարած փոխաբերություն: Համապատասխանորեն այդպիսի փոխաբերությամբ ստացված իմաստն էլ աստիճանաբար վերածվում է բառի ինքնուրույն, սովորական իմաստի ու զարգանում դեպի անկախ, ուղղակի իմաստը: Այս է պատճառը, որ զարգացման ընթացքի մեջ գտնվող շատ փոխաբերությունների մասին դժվար է ասել, թե դրանք որ կարգին են պատկանում: Այսպես, օրինակ, Հ. Ռումանյանի «Անուշ»-ի մեջ հոգու թև, հովի թև փոխաբերություններն իր ժամանակի համար կարելի է համարել անհատական-ստեղծագործական, իսկ այժմ փոխաբերությունն այնքան է տարածվել, որ արդեն պետք է դիտել իբրև ընդհանուր պատկերավոր փոխաբերություն (հմտ. երգի թև, խնդուկյան թևեր և այլն):

Շթե խոսքի պատկերավորության, արտահայտչականության տեսակետից առավել կարևոր են առաջին երկու կարգի փոխաբերությունները, ապա լեզվաբանական-իմաստաբանական տեսակետից ավելի կարևորն է երրորդը, որը բառ-իմաստների զարգացման հիմնական գործընթացն է ներկայացնում: Այստեղ կարևորը ոչ միայն այն է, որ դրանք ինքնին արդեն լեզվի զարգացման տվյալ պահին հանդես են գալիս որպես բառի ինքնուրույն նշանակություններ, այլև առավել ևս այն, որ այդ նշանակությունները հիմք են հանդիսանում բառի հիմնական հասկացության ավելի բարձր աստիճանի ընդհանրացման ու վերացարկման համար: Այսպես, օրինակ, թև բառի վերը բերված նշանակությունները, որոնք ծագել են փոխաբերությունների հիմքի վրա և վերածվելով մարած փոխաբերությունների՝ դարձել են սովորական իմաստներ, հիմք են տալիս թև բառի այդ բոլոր նշանակությունները տալ մեկ ընդհանուր ու վերացարկված հասկացությամբ, այն է՝ «առարկայի կողմնային մասերից յուրաքանչյուրը», այս ընդհանուր հասկացության մեջ կներառվեն և՛ մարդու թևերը, և՛ ձկան լուղակները, և՛ ինքնաթիռի քաշող մակերեսը, տարածության (վայրի) աջ և ձախ կողմերի հատվածները, շենքի աջ կամ ձախ կողմի հատվածը, զորքի դասավորության, զորասյան կամ շարասյան աջ կամ ձախ կողմերի մասերը, խոփի երկու կողմից դուրս ցցված սուր ծայրերից յուրաքանչյուրը, երկփեղկանի դռան յուրաքանչյուր փեղկը, խաչի հորիզոնական փայտի աջ և ձախ հատվածներից յուրաքանչյուրը և այլն, և այլն:

Մարած փոխաբերությունները առաջ են բերում նաև մի ալլ իրողություն: Երբ այդ կարգի փոխաբերություններով ստեղծված բառային իմաստներն այնքան են հեռանում միմյանցից, որ նրանց միջև եղած կապն այլևս չի գիտակցվում, և նախնին մեկ բառի ստացած նշանակություններն այնպիսի տարբեր հասկացություններ են արտահայտում, որոնց միջև եղած փոխաբերությունների կապը բոլորովին մթազնվում է, նախնական մեկ բառը վերածվում է տարբեր բառերի: Այսպես, օրինակ, հինհայերենյան ալկա բառը զանազան փոխաբերություններով ստացել է «թանկագին քար,

անիվ, փեթակի անցք, աղբյուրի ակունք» իմաստները, որոնք իբրև մարած փոխաբերություններ, աստիճանաբար այնքան են հեռացել միմյանցից, որ այժմ այլևս չի գիտակցվում այդ փոխաբերություններն իրար հետ միավորող կապը, և ժամանակակից հայերենում այդ բառը՝ ակ ձևով, հիշյալ իմաստներից յուրաքանչյուրի համար դիտվում է իբրև առանձին բառ։ Նույնպես և՛ խորհուրդ «սովետ» և խորհուրդ «միտք, խրատ, խորհրդածություն» բառերն արդեն տարբեր բառեր են, թեև մեր բառարանները դեռևս դրանք ներկայացնում են որպես մեկ բառ։ Նույնպիսի ճանապարհով առաջացած տարբեր բառեր են նաև՝ մատաղ «դեռատի, չափահասության չհասած» և մատաղ «գոհ», գեշ «դիակ» և գեշ «վատ, հոռի», սուր «հատու» (ածական) և սուր «հարվածային հատող սառը զենք» և այլն։

Փոխաբերությունների մեջ բառի ստացած փոխաբերական իմաստը լինում է բառային կամ մակերեսային և խորքային կամ կապակցական։

Բառային կամ մակերեսային փոխաբերությունները հիմնվում են փոխաբերվող բառի ցույց տված առարկայի և փոխաբերյալ բառի ցույց տված առարկայի որևէ կողմի ակնառու նմանության վրա. օրինակ՝ օձ մարդ կապակցության մեջ փոխաբերվող բառն է օձը. մարդկանց համար օձ սողունի բնույթն է նենգությունը, չարությունը, վնասակարությունը, և երբ այդ բառը փոխաբերաբար վերագրվում է մարդուն, ապա այդ փոխաբերության հիմքն է դառնում նենգությունը, չարությունը, թունոտությունը. տվյալ դեպքում նույնացվում են մարդու չարությունն ու նենգությունը օձի նույն հատկության հետ։ Այսպիսի փոխաբերությունների մեջ փոխաբերվող բառը գործնականորեն կարող է փոխարինվել մի այլ բառով, որի ուղղակի իմաստը արտահայտվում է տվյալ փոխաբերությամբ։ Բերված օրինակի մեջ օձ բառը կարող է փոխարինվել ճենգ կամ շար բառով (նենգ մարդ, շար մարդ)։ Ստացվում է այնպես, որ մակերեսային կամ բառային փոխաբերությունների մեջ փոխաբերվող բառը պարզապես փոխարինում է մի ուրիշ բառի և իր փոխաբերական իմաստն էլ համընկնում է այդ բառի

ուղղակի իմաստին. այսպես՝ օձ մարդ փոխաբերության մեջ օձ բառը գործածվել է շար, նենգ բառերի փոխարեն և իր փոխաբերական իմաստով էլ համապատասխանում է այդ բառերի ուղղակի իմաստին: Այդպես էլ՝ արծաթ մազեր, դառը փորձ, սևեր հագնել փոխաբերությունների մեջ արծաթ, դառը, սևեր բառերը փոխաբերաբար գործածվել են սպիտակ, անախորժ, սգազգեստ բառերի փոխարեն: Առաջին շարքի բառերը (արծաթ և այլն) փոխաբերվող բառեր են, երկրորդները (սպիտակ և այլն)՝ փոխաբերյալներ: Վերացնելով փոխաբերական իմաստները՝ այդ փոխաբերությունները կարելի էր արտահայտել հետևյալ կապակցություններով. սպիտակ մազեր, անախորժ փորձ, սգազգեստ հագնել: Փոխաբերվող և փոխաբերյալ բառերի հարաբերությունը կարելի է արտահայտել հետևյալ սխեմայով.

անկախ բառ $\rightarrow$ փոխաբերվող բառ $\equiv$ փոխաբերյալ բառ
 $\downarrow$ $\downarrow$
 ուղղակի իմաստ $\rightarrow$ փոխաբերական $\equiv$ ուղղակի իմաստ
 իմաստ

Այս սխեմայի համաձայն հիշյալ փոխաբերվող բառերը կարող ենք ներկայացնել հետևյալ ձևով.

օձ «սողունը» $\rightarrow$ օձ «նենգ, շար» $\equiv$ նենգ, շար
 արծաթ «մետաղը» $\rightarrow$ արծաթ «սպիտակավուն» $\equiv$ սպիտակավուն և այլն:

Այս կարգի փոխաբերությունների մեջ փոխաբերական իմաստը հիմնված է օբյեկտիվ հատկանիշի վրա. օրինակ՝ արծաթ բառի ցույց տված առարկան (արծաթ կոշվող մետաղը) սպիտակավուն է, և այդ իրական հատկանիշը համընկնում է մազերի սպիտակ գույնի հետ. այդպես էլ՝ սև գույնն իբրև սգո խորհրդանշան և սգազգեստի սև գույնը համընկնում են և այլն:

Խորհային կամ կապակցական փոխաբերությունները պայմանավորված են տվյալ բառակապակցությամբ. փոխաբերվող բառի տվյալ փոխաբերական իմաստը ստեղծվում է հենց կապակցվող բառի միասնությամբ: Այս դեպքում փոխաբերվող բառի փոխաբերական իմաստը կախման մեջ է կապակցվող բառից կամ ամբողջ նախադասությունից և

չի կարող բխեցվել փոխաբերվող բառից՝ առանձին վերցրած, Եթե արծաթ բառն ինքնին թելադրում է սպիտակություն փոխաբերական իմաստը, որովհետև արծաթ մետաղն սպիտակավուն է, ապա թև բառից չի կարող բխել «կարոտագին ձգտում, տենչանք» իմաստը, և երբ Հ. Թումանյանը գրում է՝ «Ու քեներն անա փռած տիրաբար Թուշում է հոգիս, բըռչում դեպի տուն», ապա թևեր են վերագրվում հոգուն, և թև բառը ամբողջ կապակցության մեջ է միայն ստանում տվյալ փոխաբերական իմաստը։ Այսպիսի փոխաբերությունները մեծ մասամբ լինում են ծավալուն փոխաբերություններ, այսինքն՝ ոչ թե կապակցության մեջ մեկ բառ է միայն գործածվում փոխաբերաբար, ինչպես, ասենք, կույս սափոր կապակցության մեջ է (կույս գործածվել է «անարատ, անաղարտ» նշանակությամբ), այլ փոխաբերաբար գործածված բառերի մի ամբողջ շարք, մի ամբողջ նախադասություն։ Թումանյանից բերված նախադասության մեջ փոխաբերաբար է գործածվել ոչ միայն թև բառը, այլև՝ փռել («տարածել, բացել» նշանակությամբ. թևերը փռած = թևերը տարածած՝ բացած), բռնել («ձգտել» նշանակությամբ), Սակայն ավելի կարևոր է այն, որ այդ ամբողջ հատվածի փոխաբերական իմաստը (թևերն ահա փռած տիրաբար = անդիմադրելի կարոտով կամ փափագով) միայն թև բառի փոխաբերությամբ չի ստեղծվում, այլ ամբողջ կապակցության։ Նույնպես և Դ. Վարուժանի՝ վերը բերված հատվածում փոխաբերաբար է գործածվել ոչ միայն վարս բառը, այլև՝ թոթվել («թափել» նշանակությամբ), և բանաստեղծական պատկերն ստեղծվում է ամբողջ կապակցության փոխաբերական իմաստով։ Այսպիսով, խոսքային կամ կապակցական փոխաբերությունները մեծ մասամբ վերածվում են ծավալուն, բազմանդամ ու բազմակի փոխաբերությունների ամբողջության, որով ստեղծվում է բանաստեղծական խորիմաստ, բովանդակալից ու գեղեցիկ պատկեր։ Ծավալուն փոխաբերությունների մեջ փոխաբերվող բառերը պայմանավորվում են միմյանցով, մեկի փոխաբերական գործածությունը թելադրվում է մյուսով, Այսպես, օրինակ. ցուցարարների բազմամարդ գետը կենտրոնակա՞մ փողոցով հոդում էր դեպի հրապարակը, կից փողոցներից

այդ գետին էին միախառնվում նորահոր վտակներ ու գոյաց-
նում հորդահոս հեղեղ նախադասության մեջ գետ բառի
փոխաբերական գործածությունը պայմանավորում է նաև
հոբելէ, վտակ, հորդահոս, հեղեղ բառերի փոխաբերությունը:
Այդպես և՛ Հ. Սահյանի «Ուտենին հյուսել է զմուխտե ծա-
մերը, Շորորում, ժպտում է բոլորին» հատվածի մեջ միմյան-
ցով պայմանավորված՝ փոխաբերաբար են գործածվել ծա-
մերը, զմուխտե, հյուսել, շորորալ, ժպտալ բառերը:

թ. Փոխանունություն

Փոխանունություն է բառակապակցության մեկ անդամի
գործածությունը նաև մյուս անդամի փոխարեն, այսպիսի
գործածության ժամանակ բառակապակցությանը փոխարի-
նող բառն արտահայտում է և՛ իր, և՛ փոխարինված բառի
իմաստը: Օրինակ՝ շշի ամբողջ կաթը խմեց նախադասու-
թյունը կարող ենք դարձնել ամբողջ շիշը խմեց, որի մեջ
շիշը բառը (պարունակողը) փոխարինել է նաև կաթ բառին
(պարունակյալին). նույնպես և՛ մի աման ճաշ կերավ ասելու
փոխարեն կարող ենք ասել՝ մի աման կերավ, երեք կիլոգրամ
ծիրան զնեց-ի փոխարեն երեք կիլոգրամ զնեց և այլն,
որոնցից առաջինների մի աման ճաշ, երեք կիլոգրամ ծիրան
կապակցությունները երկրորդներում փոխարինվել են հա-
մապատասխանաբար՝ մի աման, երեք կիլոգրամ բառերով.
աման բառն արտահայտում է նաև ճաշ բառի իմաստը, իսկ
կիլոգրամ բառը՝ նաև ծիրան բառի իմաստը: Կապակցության
մեկ անդամի իմաստը մյուսով արտահայտելու միջոցով
փոխանունությունները դրսևորում են կամ իրացնում առար-
կաների միջև եղած բազմապիսի հարաբերություններ: Այս-
պես՝ բերված օրինակների մեջ ամբողջ շիշը խմեց փոխա-
նունությամբ շիշը բառով, որ պարունակողն է, արտահայտվել
է նաև պարունակվողը՝ կաթը, երեք կիլոգրամ զնեց փոխա-
նունությամբ՝ քանակությունը կամ շափը ցույց տվող բառով
արտահայտվել է նաև առարկան (ծիրան):

Փոխանունության միջոցով արտահայտվող՝ առարկաների
կամ առարկայի ու հատկանիշի միջև եղած հարաբերությու-
նների հիմնական տեսակները հետևյալներն են:

1) Պարունակողը՝ պարունակյալի փոխարեն, օր. երկու գավաթ խմեցի, փոխանակ՝ երկու գավաթ սուրճ խմեցի, երկու դույլ բերեցին, փոխանակ՝ երկու դույլ ջուր բերեցին, «բազավորը նրան տվեց խոստացած երկու կոտր», փոխանակ՝ թագավորը նրան տվեց խոստացած երկու կոտ ոսկին և այլն:

2) Հեղինակը՝ ստեղծագործության փոխարեն, ինչպես՝ նստած Տերյան էր կարդում, փոխանակ՝ նստած Տերյանի ստեղծագործություններն էր կարդում:

3) Գործողությունը՝ արդյունքի փոխարեն, ինչպես՝ արհեստանոցում հիանալի աշխատանքներ են պատրաստում (աշխատանք գործածվել է աշխատանքի արդյունքի՝ պատրաստված առարկաների նշանակությամբ):

4) Նյութը՝ նրանից պատրաստված առարկայի փոխարեն, ինչպես՝ մետաքս է հագել, փոխանակ՝ մետաքսն (կամ մետաքսի) զգեստ է հագել, պատկերասրահում հիանալի կտավներ են ցուցադրվում, որի մեջ կտավ գործածվել է նկար կամ պատկեր բառի փոխարեն և այլն:

5) Ժամանակը՝ տվյալ ժամանակամիջոցում տեղի ունեցող գործողության, երևույթի, իրադարձության փոխարեն, ինչպես՝ երեկոն շատ լավ անցավ, որի մեջ երեկո բառը գործածվել է երեկոյան տեղի ունեցած միջոցառման (զվարճալիք, համերգ և այլն) փոխարեն, այսօր շուրս ժամ ունենեմ, որի մեջ ժամ նշանակում է դասախոսություն, պարապմունք և այլն:

6) Հատկանիշը՝ առարկայի փոխարեն, ինչպես՝ կուսակցական (կուսակցական քաղաքացի կամ մարդ ասելու փոխարեն), անկուսակցական, այսինքն՝ անկուսակցական քաղաքացի, կոլտնտեսական, փոխանակ՝ կոլտնտեսական գյուղացի, կարմիրներ, փոխանակ՝ կարմիր զվարդիականներ, կանաչը ծածկել է ողջ հովիտը, փոխանակ՝ կանաչ բուսականությունը ծածկել է ողջ հովիտը և այլն:

7) Պատկանելություն ցույց տվող առարկան՝ պատկանյալի փոխարեն, ինչպես՝ քո գիրքը լաթակազմ է, իմը՝ կաշե-

կազմ, փոխանակ՝ իմ գիրքը՝ կաշեկազմ, մօր վերաբերում կապույտ էր, աղջկանը՝ կարմիր, փոխանակ՝ աղջկա վերաբերում՝ կարմիր և այլն:

8) Քանակական թվականները՝ չափի միավորների և դրանց հետ կապված առարկաների փոխարեն, ինչպես՝ 30 հատ շաբադություն էր ստուգելու, քսանն արդեն ստուգել էր, փոխանակ՝ քսան հատ շաբադություն ստուգել էր արդեն, հինգ կիլո առավ, փոխանակ՝ հինգ կիլո ծիրան առավ և այլն:

9) Դասական թվականները հաջորդաբար կրկնվող առարկաների փոխարեն, ինչպես՝ մայրը հագել էր կապույտ վերաբերում, աղջիկը՝ կարմիր, առաջինը կարվել էր արտելում, երկրորդը՝ մասնավոր վարպետի մօտ, որոնց մեջ առաջինը և երկրորդը դասական թվականները փոխարինել են մօր վերաբերում, աղջկա վերաբերում բառերին և այլն:

Փոխանունություն արտահայտվող՝ առարկաների միջև կամ առարկայի և հատկանիշի միջև եղած հարաբերությունները թվարկվածներով չեն սահմանափակվում. այդ հարաբերությունները չափազանց բազմապիսի են և անհնարին է սպառնիչ կերպով թվարկել դրանք. սակայն հիմնական տեսակները վերը հիշվածներն են:

Քննության առնելով վերը թվարկված փոխանունության տեսակները, գալիս ենք այն եզրակացության, որ փոխանունության առավել տրամաբանական և ընդհանրական սահմանումը պետք է համարել քերականական սահմանումը, այն է՝ փոխանունությունը լրացյալի արտահայտումն է լրացումով: Ավելի մասնավորելով այդ ընդհանուր սահմանումը, կարելի է ասել. փոխանունությունը որոշյալի արտահայտումն է որոշիչով կամ հատկացյալի արտահայտումը՝ հատկացուցիչով: Այն բոլոր օրինակները, որոնք բերեցինք, այս բնութագրության համաձայն կարող ենք վերածել որոշիչ-որոշյալ կամ հատկացուցիչ-հատկացյալ կապակցությունների, ինչպես՝ հինգ կիլոգրամ-հինգ կիլոգրամ ծիրան (հինգ կիլոգրամ-ը որոշիչ է), կարմիրեն-կարմիր գլադիականներ (կարմիր-ը որոշիչ է), իմը-իմ գիրքը (իմ-ը հատկացուցիչ

է), կրեմպլին-կրեմպլինն կամ կրեմպլինի զգեստ (կրեմպլինն որոշիչ է, կրեմպլինի՝ հատկացուցիչ), կուսակցական - կուսակցական քաղաքացի (կուսակցական-ը որոշիչ է) և այլն:

Փոխանունությունները լինում են խոսքային-իրադրական և լեզվական:

Խոսքային-իրադրական են այն փոխանունությունները, որոնք կարող են իրացվել միայն տվյալ խոսքի մեջ կամ տվյալ խոսքային իրադրությունում: Այլ կերպ ասած, խոսքային-իրադրական փոխանունությունները հասկանալի են միայն տվյալ խոսքի մեջ կամ էլ տվյալ իրադրության մեջ (խոսակիցների նախապատրաստվածությունը, զրույցի առարկան, խոսակիցների գիտելիքները և այլն): Այսպես, օրինակ՝ հինգ կիլոգրամ գնեց նախադասության մեջ հինգ կիլոգրամ-ը գործածվել է փոխանվանաբար ինչ-որ բանի մասին (հաց, միրգ, մրգի առանձին տեսակ և այլն), սակայն մենք չենք կարող իմանալ, թե գնվածն ինչ է, եթե խոսքի մեջ արգեն նախապես դրա մասին չի հիշվել կամ եթե խոսողները նախապես չգիտեն: Թե ինչի մասին է խոսքը: Աղջկանը՝ կարմիր կապակցության մեջ աղջկանը փոխանունությունը ոչինչ չէր ասի մեզ, եթե դրանից առաջ գործածված չլիներ մոռ վերադառն կապակցությունը. նույնպես և՛ Տերյան էր կարողում փոխանունությունը չի կարող հասկանալի լինել այն մարդուն. որը չգիտե, որ Տերյանը բանաստեղծ է:

Խոսքային փոխանունությունները, որոնք գրեթե անսահմանափակ գործածություն ունեն ժամանակակից հայերենում, լեզվի խնայողականության կենսական միջոցներից մեկն են: Այդ կարգի փոխանունությունները հնարավորություն են տալիս խոսքի մեջ կրճատել կրկնվող բառերը, ինքնին հայտնի կամ հասկանալի բառերն ու նույնիսկ կապակցությունները և դրանով իսկ «բեռնաթափել» նախադասություններն ինքնին հասկանալի շատ բառերի գործածությունից: Օրինակ՝ գնացել էր շուկա ջեմի համար 20 կիլոգրամ ծիրան առնելու: Առավ միայն 10-ը նախադասության մեջ 10 թվականը փոխանվանաբար արտահայտում է ամբողջ 10 կիլոգրամ ծիրան կապակցության իմաստը:

Լեզվական են այն փոխանունությունները, որոնք, անկախ

խոսքային իրադրությունից, խոսքի նախընթաց իրազեկումից և այլ հանգամանքներից, սովորական գործածություն ունեն և հասկանալի են ինքնին։ Այդպիսի փոխանունություններն, իհարկե, նախապես հանդես են գալիս որպես խոսքային փոխանունություններ, սակայն առարկաների մշտական կապի հիման վրա դառնում են ինքնին հասկանալի, անմիջական խոսքային իրադրությունից վերացած փոխանունություն։ Այսպես, օրինակ, արծաթ(յա) փող, ոսկի (կամ ոսկյա) դրամ կապակցությունները խոսքային փոխանունությամբ գործածվելով արծաթ (փոխանակ՝ արծաթ փող) և ոսկի (փոխանակ՝ ոսկի դրամ) փոխանունություններով, աստիճանաբար դարձել են սովորական, խոսքից դուրս էլ հասկանալի փոխանունություններ, որով և արծաթ, ոսկի բառերը ժամանակի ընթացքում ստացել են «արծաթադրամ, ոսկեդրամ» նշանակությունները, (այսպես) կոտ ոսկի փոխանունությունից հետո, որի մեջ կոտ-ը գործածվել է որպես տարողություն չափ, կոտ բառը խոսքից դուրս էլ արդեն ստացել է չափի միավորի նշանակություն, այդպես և՛ դույլ բառը՝ որպես հեղուկների չափի միավոր, ռաֆ իբրև տարածության չափի միավոր (հմմտ. նաև անգլերեն ֆուտ «ոտք» և չափի միավոր) և այլն, և այլն։ Եթե խոսքային փոխանունությունները կարևոր են խոսքի համառոտության, լեզվական խնայողականության տեսակետից, ապա լեզվական փոխանունությունները կարևոր են իմաստաբանական տեսակետից, ըստ որում այդպիսի փոխանունություններով բառերն ստանում են նորանոր իմաստներ, որոնք նախապես խոսքային փոխանունությունների հետևանք լինելով, հետագայում վերածվում են ինքնուրույն բառային իմաստների, ամրանում բառին որպես նրա կայուն նշանակություն։ Այդպես են առաջացել՝ սուր «հատու» ածականից՝ սնուր «երկսայրի հատող ու խոցող զենք», խավար «մթին» ածականից՝ խավար «մթություն» գոյականական իմաստը, կանաչ գունանունից՝ «բուսականություն» իմաստը, արծաթ մետաղի անվանումից՝ արծաթ «արծաթադրամ», առհասարակ՝ դրամ, ոսկի մետաղի անունից՝ «ոսկեդրամ, հարստություն, գանձ» իմաստները և այլն։

Ց. Համըմբռնում

Համըմբռնումը նույնպես մեկ բառի գործածությունն է մի այլ բառի փոխարեն, որի դեպքում՝ ա) մասը փոխարինում է ամբողջին, ինչպես՝ ընտանիքը բաղկացած է չորս շնչից, որի մեջ շունչ բառը գործածվել է անձ բառի փոխարեն, միջոցառմանը մասնակցեցին 250 հոգի (հոգի բառը՝ մարդ բառի փոխարեն), թոշնաբուծական ֆերման ունի 60 հազար թև (թև բառը գործածվել է թռչուն բառի փոխարեն), կոլտնտեսությունն այժմ արդեն ունի 400 անիվ (անիվ բառը գործածվել է մեքենա բառի փոխարեն) և այլն, բ) առանձինը (եզակին) կամ անհատը հավաքական ամբողջության կամ հոգնակիի փոխարեն, ինչպես՝ «օրհնվի էն օրը, որ ուսըր օտ դրեց մեր հողում» (ուս բառը գործածվել է ուսները հավաքականի փոխարեն), ողջ երկիրը ցնծությամբ դիմավորեց Մեսրոպ Մաշտոցին (երկիրը բառը գործածվել է ժողովուրդ բառի փոխարեն) և այլն, և այլն, գ) հատուկ անունը հասարակ անվան իմաստով և հակառակը՝ հասարակ անունը հատուկ անվան փոխարեն, ինչպես՝ այդ հուղաները չարիք էին հայ ժողովրդի համար (հուղա հատուկ անունը գործածվել է «մատնիչ, դավաճան» նշանակությամբ), նրան Սև օձ էին անվանում (սև օձ հասարակ անունները գործածվել են իբրև հատուկ անուն), Վոլտ հատուկ անունից՝ վոլտ «էլեկտրական հոսանքի լարվածության չափման միավոր» և այլն, և այլն:

Համըմբռնումը, ինչպես պարզ կերպով երևում է բերված օրինակներից, նույնպես բառի փոխարինումն է մի այլ բառով, համապատասխանաբար՝ մեկ բառի իմաստի արտահայտությունը մի այլ բառով, և այս տեսակետից նա կարծես թե նույնանում է փոխանունության հետ: Սակայն դա միայն արտաքին նմանություն է: Փոխանունության դեպքում փոխարինող բառը արտահայտում է և՛ իր, և՛ փոխարինված բառի իմաստը, այլ կերպ ասած՝ փոխանվանաբար գործածվող բառը, որպես բառակապակցության անդամ, ինքնին արտահայտում է ամբողջ բառակապակցության իմաստը, մինչդեռ համըմբռնման դեպքում բառը պարզապես փոխարինում է մի այլ բառի՝ արտահայտելով միայն նրա իմաստը:

Այսպես, օրինակ, բոլոր աղջիկները պայմանավորվածությամբ
 համաձայն ներմակ էին հագել նախադասության մեջ ներմակ
 բառը գործածվել է ներմակ զգեստներ կապակցության փո-
 խարեն՝ իր մեջ ներառելով կապակցության զեղչված անդամի
 իմաստը, մինչդեռ երբ ասում ենք թոչնաբուծական ֆերման
 ունի 60 հազար թև, ապա թև բառը ոչ թե և՛ իր, և՛ թոչուն
 բառի իմաստներն է արտահայտում, այլ միայն՝ թոչուն բա-
 ռի. նա պարզապես գործածվում է թոչուն բառի փոխարեն
 և ստանում է նրա իմաստը. նույնպես և՛ 100 գլուխ ոչխար
 կապակցության մեջ գլուխ բառը, որպես մարմնի մաս, ար-
 տահայտում է ամբողջի (ոչխարի), իբրև հաշվելու միավորի,
 իմաստը (100 հատ ոչխար), այդ փոխարինումը ավելի ցայ-
 տուն է դառնում, երբ 100 գլուխ ոչխար ասելու փոխարեն
 պարզապես ասում ենք 100 գլուխ:

Այս բոլորով հանդերձ, կան դեպքեր, երբ դժվար է որո-
 շել, թե տվյալ գործածությունը փոխանունություն է, թե
 համըմբռնում, ըստ որում որոշ տեսակետով մոտենալու դեպ-
 քում կարելի է համարել փոխանունություն, այլ տեսակետով
 մոտենալու դեպքում՝ համըմբռնում: Այսպես, օրինակ, Յեծում
 է Հոռմն անեղաղորդ (Մ. Լեւոնտով, թրգմ. Ծ. Չարենց)
 նախադասության մեջ Հոռմը կարելի է դիտել որպես եզակիի
 գործածություն հոգնակիի կամ հավաքականի փոխարեն (Հը-
 ռոմն = Հոռմի ժողովուրդը), բայց կարելի է դիտել նաև որպես
 պարունակողը՝ պարունակյալի փոխարեն. նույնպես և՛ լսա-
 րանը ֆաբացած լսում էր հռետորին կարելի է դիտել և՛ որպես
 եզակին հավաքականի փոխարեն (լսարանը = ունկնդիրները),
 և՛ որպես պարունակողը՝ պարունակյալի փոխարեն (լսա-
 րանը = լսարանի ունկնդիրները): Սա, իհարկե, չի նշանակում,
 թե այդպիսի դեպքերում վերանում է փոխանունության ու
 համըմբռնման տարբերությունը. իբրև կանոն, այդ երկուսն
 իրարից որոշակիորեն տարբերվում են, և տարբերության
 հիմնական հատկանիշը հենց այն է, ինչ որ վերը բացատրե-
 ցինք: Դրա հետ միաժամանակ, չպետք է մոռանալ, որ, ինչ-
 պես շատ ուրիշ դեպքերում, այնպես էլ այս դեպքում լեզ-

վական տարբեր իրողությունները հանդես են բերում շփման հզրեր, նմանություններ ու ընդհանրություններ, որոնք կարելի է դիտել որպես «միջակա» կամ անցման երևույթներ:

Ժա. Համանուններ

Համանուններ են կոչվում ձևով նույնական, իմաստով տարբեր բառերը. օրինակ՝ մաքուր «պատերազմ» և մաքուր (ամասնունը), այլ «սողամարդ» և այլ «քարանձավ», սուր «հատու» և սուր «երկայրի հատող և խոցող զենք», կետ (կետադրական նշանը) և կետ (կենդանին), փող «դրամ» և փող «խողովակ», հոտ «բույր» և հոտ «ոչխարի նախիր», սև «սիրո զգացմունքը» և սև «կաթի սերուցք», ալ «անիվ», ալ «մատանու քար», ալ «փեթակի անցք», ալ «աղբյուրի ակունք» բառազույգերն ու բառախմբերը ներկայացնում են նույնաձև բառեր, որոնցից յուրաքանչյուրը տարբեր իմաստ ունի, հետևաբար և դրանք համանուններ են: Համանուն բառերը կարող են կազմել զույգեր (ինչպես՝ մարտ-մարտ, փող-փող և այլն), եռյակ, քառյակ (հնգյակ և այլն) բառերի խումբ (ինչպես՝ հող «քերականական մասնիկ», հող «ոսկորների խաղ», հող (արևմտահայերեն) «այդուեղ», ալ «անիվ», ալ «մատանու քար», ալ «փեթակի անցք», ալ «աղբյուրի ակունք» և այլն). համանունների տվյալ խումբը (զույգը, եռյակը, քառյակը և այլն) կազմող բառերը, միասին վերցրած, կոչվում են համանունական փունջ:

Ըստ ձևական նույնության համանունները լինում են լիակատար և մասնակի:

Լիակատար համանուններ են այն բառերը, որոնց ձևերը նույնական են և՛ հնչյունաբանորեն (արտասանությամբ), և՛ գրությամբ, ինչպես՝ հոտ «բույր» և հոտ «ոչխարի նախիր», սև «սիրո զգացմունքը» և սև «սերուցք», մաքուր «պատերազմ» և մաքուր (ամասնունը), սուր «հատու» և սուր (զենքը) և այլն:

Մասնակի համանուններ են այն բառերը, որոնք նույնական են միայն գրությամբ (տարբեր են արտասանությամբ), կամ միայն արտասանությամբ (տարբեր են գրությամբ):

Արտասանությամբ նույնական, բայց գրությամբ տարբեր համանունները կոչվում են համահունչ (համահնչուն) համանուններ կամ համահունչներ, ինչպես՝ անգարդ «զարդից զուրկ, առանց զարդի» - անգարք «անզարթնելի, չզարթնող», բացօթյա «բաց երկնքի տակ (գիշերող), բաց տեղում» - բացօդյա «բաց օդում, դուրսը», աղտ «կեղտ» - ախտ «հիվանդություն», ուղտ «կենդանի» - ուխտ «նվիրական խոստում», հորդ «վարար» - հորք «կովի ձագ», անօգ «անօգնական» - անոգ «ոչ ոք չունեցող, մերձավորներից ու մտերիմներից զուրկ», անօդ «օդազուրկ» - անոք «աման» և այլն:

Գրությամբ նույնական, բայց արտասանությամբ տարբեր համանունները կոչվում են համագիր համահունքներ կամ համագիրներ, ինչպես՝ մարդ (արտասանվում է մարթ) - մարդ «բարի, առատածեղ» (արտասանվում է մարդ), բարդ «30 խուրձ խոտի դեղ, առհասարակ դեղ» (արտասանվում է բարդ) - բարդ «ոչ պարզ, խրթին» (արտասանվում է բարք), ոգի (արտասանվում է ոքի. օր. չար ոգի) - ոգի (ոգիլ բայի բղձականի եզ. գ դեմք) և այլն:

Մասնակի համանունների մի տեսակն են ձևով իրար մոտ, իմաստով տարբեր բառերը, որոնք կոչվում են հարահունքներ, ինչպես՝ թշնամանք «թշնամություն» - թշնամանք «վիրավորանք, լուտանք», անխայել «խնայել, գթալ» - ժողովրդախոսակցական անխնայել «առանց խնայելու, անխնա» զեղ «զեղչել» - զեղջ «զղջալը, զղջում» և այլն:

Ըստ ծագման համանունները լինում են համարմատ և տարարմատ:

Համարմատ են այն համանունները, որոնք ծագել են միևնույն արմատից, ինչպես՝ ակ «մատանու քար» - ակ «փեթակի անցք» - ակ «աղբյուրի ակունք» - ակ «անիվ», սուր «հատու» - սուր (զենքը), հարկ «հարկավոր, անհրաժեշտ» - հարկ «ծածկ» - հարկ «տուրք», դարման «դեղ, ճար» - դարման «հարդ» և այլն:

Տարարմատ են այն համանունները, որոնք ծագել են տարբեր արմատներից, ինչպես՝ մարտ «պատերազմ» - մարտ (ամասնունը), սեր «սերուցքը» - սեր «սիրո զգացմունքը» և

նոտ «բուլլը» – ճոտ «նախիր», անել «կատարել» – անել «անելանելի, վեր «ցած, ներքև» –վեր «վերև» և այլն:

Համանունություն կարող է լինել ոչ միայն բառերի միջև, այլև քերականական ձևերի, բառերի ու քերականական ձևերի միջև: Ըստ այսմ համանունները լինում են՝ բառային, բառաքերականական և քերականական:

Բառային են այն համանունները, որոնք անկախ բառեր են, ինչպես՝ ճոտ–հոտ, մաքտ–մարտ, անել–անել, դարման–դարման և այլն:

Բառաքերականական են այն համանունները, որոնց մեջ մեկը (կամ մի քանիսը) անկախ բառեր են, մյուսը (մյուսները)՝ բառերի քերականական ձև (եր), ինչպես՝ արի «խիզախ», արի (հրամայական բայաձև), հացի (ծառը) –հացի (հաց բառի եզ. սեռական հոլովը), այգի «պարտեզ» – այգի (այգ բառի եզ. սեռ.), աղաց «աղորիք» –աղաց (աղալ բայի անց. կատ. եզ. գ. դեմք) և այլն:

Քերականական են այն համանունները, որոնք հավասարապես բառերի քերականական ձևեր են, ինչպես կրի (կրել բայի ըղձական եզ. գ դեմք) – կրի (կիր բառի սեռ.), ծխում է (ծխել բայի եզ. գ դեմք) – ծխում է (ծխալ բայի եզ. գ. դեմք), աղում է (աղալ բայի սահմ. եզ. գ դեմք) – աղում է (աղել բայի սահմ. եզ. գ դեմք), տար (տանել բայի հրամ.) – տար (տալ բայի ըղձականի գ դեմք), ջրի (ջնար բառի սեռ.) – ջրի (ջրել բայի ըղձ. գ դեմք) և այլն:

Ժբ. Հոմանիշներ

Հոմանիշ կոչվում են տարբեր ձևեր, բայց նույնական կամ մերձավոր իմաստ ունեցող բառերը, ինչպես՝ բույր – ճոտ, մազ–հեր–վարս, գազաք–կատար, դառնալ–պատվել, մաքուր – ջինջ – հստակ – պարզ – վճիռ, պայքար – կռիվ – մաքտ–պատերազմ, վերջ – վախճան, սպիտակ – ճերմակ և այլն: Հոմանիշ բառերի տվյալ խումբը կոչվում է հոմանիշային շարք:

Հոմանիշները լինում են երկու տեսակ՝ նույնանիշ և համանիշ:

Նույնանիշ են այն բառերը, որոնց իմաստները լիովին համընկնում են, ինչպես՝ բույր - հոտ, զագաք-կատար, մազ - հեք, այտ-քուշ, գիր - տառ, քերք - լրագիր և այլն։ Տերմինային նույնանիշները, այսինքն՝ այնպիսի նույնանիշները, որոնք տերմիններ են և պատկանում են միևնույն տերմինահամակարգին, կոչվում են բազմաճյուղային, ինչպես՝ բիոլոգ - կենսաբան, կենսաֆիզիա-բիոֆիզիա, լուսիչ-կրակավառիչ-վառիչ - ինֆլամատիչ, փոշեծուծ - փոշեծծիչ - փոշեհավաք և այլն։

Համանիշ են այն բառերը, որոնց իմաստները շատ մոտ են իրար, բայց լիովին չեն համընկնում, ինչպես՝ վարս - հեք (վարս «կանացի երկար մազեր», հեք՝ առհասարակ մարդու գլխի մազ), քաղ - արի - խիզախ - կտրիճ - անեղիշտ - անվեհեր - սրտոտ - համարձակ, լավ - բնորոշ-հոյակապ և այլն։

Ձմայած իրենց իմաստները նույնությամբ կամ մերձավորության, հոմանիշներն, այնուամենայնիվ, որոշակի տարբերություններ ունեն։ Այդ տարբերությունները լինում են՝ իմաստաբանական, գործառական-ոճական, կապակցական։ 1) Ա. Իմաստաբանական տարբերություններն ի հայտ են գալիս հոմանիշների՝ իրար մերձավոր իմաստների զանազան տարբերակումներով. այդ տարբերակումները լինում են՝ ա) ծավալային, բ) տեսակային, գ) աստիճանական, դ) հասկացական, ե) արտահայտչական։

ա) Հոմանիշների ծավալային տարբերություններն արտահայտվում են նրանց իմաստների ամբողջական կամ մասնակի նույնությամբ (մերձավորությամբ). օրինակ՝ թե բառը հոմանիշ է կոտ բառին, բայց միայն մեկ նշանակությամբ, այն է՝ մարդու ձեռք, իսկ բոլոր մյուս նշանակություններով տարբեր է. այդպես և՛ թեք բառը հոմանիշ է լրագիր բառին, բայց միայն մեկ նշանակությամբ, մինչդեռ բոլոր մյուս նշանակություններով տարբեր է։ Այսպիսի բառերը մասնակի հոմանիշներ են։ Դրանց հակառակ, կատար-զագաք, զգեստ-հագուստ գույքերը նույնական են իրենց բոլոր նշանակություններով, ուստի և դրանք լիակատար հոմանիշներ են։

բ) Տեսակային տարբերությունները ցույց են տալիս համանիշների ընդհանրությունը՝ առարկայի (երևույթի, հատկանիշի և այլնի) վերաբերմամբ, այսինքն՝ համանիշային շարքի բոլոր անդամներն էլ ցույց են տալիս նույն առարկան, սակայն նրանցից յուրաքանչյուրը վերաբերում է նույն առարկայի (երևույթի, հատկանիշի և այլնի) մի տարբեր տեսակին: Օրինակ՝ մազ, հեռ, վարս, գես, ծամ, բուրդ, գեղմ, ձառ, ստև բառերը կազմում են համանիշային շարք և բոլորն էլ նշանակում են մազ, բայց դրա հետ միաժամանակ, դրանցից յուրաքանչյուրը ցույց է տալիս մազի մի տեսակ. այդ շարքի մեջ ամենաընդհանուր բառն է մազ, որ վերաբերում է բոլոր տեսակներին անխտիր և կարող է գործածվել բոլոր տեսակների համար (ոչխարի մազ, ձիու մազ, ուղտի մազ, խոզի մազ, այծի մազ, մարդու մազ, գլխի՝ երեսի՝ կրծքի՝ թևատակի մազ և այլն), հեռ վերաբերում է միայն մարդու գլխի մազերին, վարս կանացի երկար մազերն են (հյուսված կամ չհյուսված), ծամ՝ կանացի հյուսած մազը և հյուսքերից յուրաքանչյուրը, գես՝ առհասարակ մարդու գլխի մազ, բուրդ՝ կաթնասունների, առավելապես ոչխարի մազ, առանձնապես՝ խուզած մազ, գեղմ՝ ոչխարի ընտիր բուրդ, իսկ տերմինային իմաստով՝ «նրբաբուրդ ոչխարների ենթաբրդի մազիկների իրար կպած ամբողջական շերտը», ձառ «ձիու բաշի ու պոչի մազ», ստև «1. ուղտի կարճ ու բարակ մազը, 2. խոզի կոշտ ու փշանման մազը»: Ինչպես տեսնում ենք, համանիշային շարքի անդամները, ընդհանուր առմամբ մազ նշանակելով և հենց դրանով էլ համանիշներ լինելով, ցույց են տալիս մազի տարբեր տեսակները: Նույնպես և՛ բուլյս, ծառ, բուփ, կիսաբուփ, խոտ, բանջար համանիշային շարքի մեջ ամենաընդհանուր իմաստն ունի բուլյս բառը և բոլոր հանրագրքային բառերի ցույց տված բուսատեսակները մտնում են այդ բառի իմաստի մեջ, մինչդեռ մյուսներից յուրաքանչյուրը ցույց է տալիս տեսակներից միայն մեկը:

գ) Աստիճանական տարբերությունները բնութագրվում են նրանով, որ համանիշային շարքի անդամներն ընդհանրապես նույն առարկայի, երևույթի, հատկանիշի և այլնի իմաստն ունեն, բայց յուրաքանչյուրը ցույց է տալիս դրա մի տարբեր

աստիճանը, ուժգնությունը և այլն, Օրինակ՝ զեփյուռ, Բամի, հողմ, փոքորիկ, մորիկ բառերը հավասարապես նշանակում են «օդի հոսանք», սակայն դրանցից յուրաքանչյուրը, բացի այդ ընդհանուր իմաստից, արտահայտում է նաև օդի հոսանքի ուժգնության ու արագության աստիճանը. ամենամեղմը և ամենաթույլն է զեփյուռը, առավել ուժգինն ու կատաղին՝ մորիկը: Նույնպես և՛ դուրեկան, սիրուն, գեղեցիկ, գրավիչ, հմայիչ, հրապուրիչ, հափշտակիչ համանիշային շարքի անդամներից յուրաքանչյուրն արտահայտում է դուրեկանության ու գրավչության մի տարբեր աստիճան:

դ) Հասկացական տարբերությունները բնութագրում են միևնույն նշանակությունը, միևնույն ընդհանուր գաղափարն արտահայտող, միևնույն առարկան, երևույթը, հատկանիշը ցույց տվող համանիշների ներքին, հասկացական տարբեր հիմունքները կամ տարբեր տեսանկյունները. այսպես, օրինակ, լուռ մոտեցավ, անձայն մոտեցավ, անլսելի մոտեցավ, անշշունջ մոտեցավ, անշշուկ մոտեցավ կապակցությունների մեջ լուռ, անձայն, անլսելի, անշշունջ, անշշուկ բառերը համանիշային շարք են կազմում և արտահայտում են միևնույն ընդհանուր գաղափարը, այն է՝ մոտեցավ առանց որևէ ձայն հանելու կամ որևէ ձայն լսելի դարձնելու, սակայն նրանցից յուրաքանչյուրի հասկացական հիմքը տարբեր է. լուռ նշանակում է առանց խոսելու, անձայն՝ առանց ձայն հանելու, ըստ որում ձայնը կարող է խոսելու կամ քայլերի ձայնը լինել, անլսելի՝ չլսվող, առանց լսվելու (կարող էր ձայն լինել, բայց չլսվել), անշշունջ և անշշուկ՝ առանց շշուկ կամ շշունջ հանելու, առանց մեղմ, հազիվ լսելի ձայն հանելու և այլն: Այդպիսի համանիշներ են նաև՝ մտածել, դատել, խորհել, կշռադատել, մտմտալ. -նայել, դիտել, դիտարկել, հայել. -փորձել, փորձառել, փորձարկել.— պատմել, ասել, հաղորդել, հայտնել և այլն:

ե) Արտահայտչական տարբերությունները ցույց են տալիս բառերի վերաբերմունքային, զգացական երանգները. համանիշային շարքի անդամները շատ հաճախ իրարից տարբերվում են իրենց արտահայտած վերաբերմունքով, ըզ-
ջացմունքայնությամբ, զնահատությունով: Այսպես, օրինակ,

խժոն, ուտել, լափել համանիշները նույն իմաստն են արտահայտում, բայց՝ տարբեր գնահատություն ու վերաբերմունք։ Ուտել չեզոք գնահատություն ունի, խժոն շարտահայտում է բացասական գնահատություն՝ ազահույթյան ու շատակերության երանգով, իսկ լափել արտահայտում է անարգական վերաբերմունք։ Նույնպես և՛ մեռնել-սատկել, ձի-յարու, խմել - կոնծել - լակել, ծիծաղել-հռհռալ-ֆոֆոալ - սեպերը բաց անել, փախչել-ծլկել-նղել, նստել-շնթոնել-շնթոկել և այլն։

Գործառական ոնական տարբերությունները ցույց են տալիս, թե հոմանիշային շարքի անդամներից ո՞րը լեզվի ո՞ր տարբերակին է պատկանում կամ գործառական ո՞ր ոճին։ Այսպես, օրինակ, թուշ-այտ, պոռշ-շրթունք, ունք-հոնք, շանգալ-կարք համանիշային շարքերում ունենք մի կողմից խոսակցական լեզվի թուշ, պոռշ, ունք, շանգալ բառերը, մյուս կողմից՝ դրանց գրական համապատասխանները (այտ, շրթունք, հոնք, կարթ)։ առդիր-հետը համանիշներից առաջինը պատկանում է գրասենյակային ոճին, երկրորդը՝ չեզոք ոճին։ Քն ճճկան լուղակը նշանակությամբ պատկանում է խոսակցական լեզվի չեզոք շերտին, իսկ լուղակ՝ մասնագիտական տերմին է։ պար գալ, շուտ գալ, ծափ տալ խոսակցական (առավելապես ժողովրդախոսակցական) լեզվի բառեր են, դրանց պարել, ծափահարել, շրջվել համանիշները՝ գրական լեզվի բառեր։ շրթունք-շուրք համանիշներից առաջինը գրական լեզվի չեզոք շերտին է պատկանում, իսկ երկրորդը՝ բանաստեղծական լեզվին և այլն, և այլն։

2) Կապակցական տարբերությունները բնութագրում են համանիշների կապակցելիությունը տարբեր բառերի հետ։ օրինակ՝ խիզախ մարդ-խիզախ արարք-խիզախ քայլ կապակցությունների խիզախ բառին համանիշ է կտրին բառը, որը կարող է փոխարինել նրան առաջին կապակցության մեջ (կտրիճ մարդ), բայց չի կարող փոխարինել երկրորդ և երրորդ կապակցություններում (չի կարելի ասել՝ կտրիճ արարք, կտրիճ քայլ)։ Կանաչ և դալար համանիշներ են և հավասարապես կարող են գործածվել ծառ, բույս բառերի հետ (կանաչ ծառ, դալար ծառ, կանաչ բույս, դալար բույս), սակայն կա-

րելի է ասել նաև կանաչ սար, կանաչ լեռ, կանաչ պատ, իսկ դալար սար, դալար լեռ, դալար պատ չի կարելի ասել: Նույնպես և սպիտակ պատ կարելի է ասել, բայց ներմակ պատ՝ ոչ և այլն:

Ժգ. Հականիշներ

Այն բառերը, որոնք միմյանց հակադիր իմաստ ունեն, կոչվում են հականիշներ, *ինչպես՝* բարձր-ցածր, լավ - վատ, մեծ-փոքր, գեղեցիկ - տգեղ, հանելի-տհաճ, ախորժելի - անախորժ, ներքև - վերև, բարեկամ - թշնամի, կարև - երկար և այլն:

Հականիշները լինում են երկու տեսակ՝ հակադրական և ժխտական:

Հակադրական են այն հականիշները, որոնք արտահայտում են միմյանց հակադիր, իրար հակառակ իմաստ, *ինչպես՝* մեծ - փոքր, լավ - վատ, բարձր - ցածր, վերև - ներքև, բարեկամ - թշնամի և այլն:

Ժխտական են այն հականիշները, որոնցից մեկը ժխտում է բացասում է մյուսի ցույց տված հատկանիշի առկայությունը, *բայց ցույց չի տալիս ուղղակի հակադրությունը, բեռնայնորեն հակառակը, ինչպես՝* գիտակցական - անգիտակցական, գիտուն - անգետ, ուշադիր - անուշադիր, խրախուսելի - անխրախուսելի, դուրեկան - անդուրեկան և այլն: Այս գույգերի մեջ առաջինները դրական բեռն են ներկայացնում, այսինքն՝ ցույց են տալիս տվյալ հատկանիշով օժտված լինելը (գիտակցական, գիտուն, ուշադիր, խրախուսելի, դուրեկան), իսկ երկրորդները՝ այդ հատկանիշի բացակայությունը և ոչ թե առաջիններին բեռնապես հակադիր հատկանիշ. անխրախուսելին հակադրվում է խրախուսելի-ին, ցույց տալով, որ տվյալ արարքը, գործողությունը և այլն խրախուսման արժանի չէ, բայց չի նշանակում, թե պախաբակելի է, անգետը նշանակում է ոչ գիտուն, ոչ գիտակ, և ոչ թե տգետ և այլն: Ժխտական հականիշները կարող են փոխարինվել ոչ ժխտականով կամ գուրջ, չունեցող, անարժան և նման բառերի հետ դրական հատկանիշը ցույց տվող բառի կապակցությամբ,

ինչպես՝ անխախտությանի - ոչ խախտությանի, անուշադիր - ոչ ուշադիր, անգետ-գիտելիքներից զուրկ և այլն:

Հակաինչպայն շարքեր կազմելու համար լեզուն ստեղծում է բազմապիսի բառակազմական ու քերականական միջոցներ: որոնք հնարավորություն են տալիս արտահայտելու ինչպես հակադրական, այնպես էլ ժխտական հակաինչությունները (հմտ. օրինակ՝ թեևավոր - անթե-թեևագուրկ, ախորժելի - ան-ախորժ, հաճելի - տհաճ, գեղեցիկ - ոչ գեղեցիկ և այլն):

3. ԻՄԱՍՏԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ

ա. Ժամանակակից հայերենի իմաստափոխությունները

Բառի փոխաբերական և փոխանվանական գործածությունները, ինչպես տեսանք, առաջ են բերում բառիմաստի զանազան փոփոխություններ, որոնք ժամանակի ընթացքում ամրանում են բառին խոսքից դուրս, դառնում բառի «սեփական» իմաստները: Սրանից ինքնին բխում է, որ բառի իմաստը գտնվում է պատմականորեն տեղի ունեցող փոփոխությունների գործընթացում, նա ունի իր պատմական զարգացումը և դրա օրինաչափությունները:

Բառիմաստի պատմական զարգացման ընդհանուր օրինաչափությունների և տվյալ լեզվի բառերի իմաստների կրած բոլոր կարգի փոփոխությունների ուսումնասիրությամբ զբաղվում է պատմական իմաստաբանությունը: Բառիմաստի զարգացման ընդհանուր օրինաչափությունների ուսումնասիրությունը բացահայտում է այն ընդհանրական օրենքները, որոնց համաձայն տեղի են ունենում բառերի իմաստների բազմատեսակ փոփոխությունները և այն հետևանքները, որոնց հանգեցնում են դրանք: Սա նշանակում է, թե հետագոտելով առանձին լեզուների մեջ տեղի ունեցող իմաստափոխությունները՝ լեզվաբանությունը մասնավոր իրակությունների գիտական վերլուծությունների հիման վրա գտնում է դրանք առաջ բերող պատճառները, չուսաբանում դրանց օրինաչափությունները, որոնք հատուկ են ոչ թե առանձին լեզու,

ների կամ դրանց պատմության այս կամ այն փուլին, այլ աշխարհի բոլոր լեզուներին և նրանց զարգացման բոլոր փուլերին: Այսպես, օրինակ, բառերի փոխաբերական գործածությունները և դրանց այն տեսակները, որոնց ծանոթացանք, հատուկ են ոչ թե մեկ առանձին լեզվի կամ որևէ լեզվի պատմության մեկ առանձին փուլի, այլ բոլոր լեզուներին ու դրանց զարգացման բոլոր փուլերին:

Հենվելով լեզվաբանության կողմից մշակված իմաստափոխական ընդհանուր տեսության և իմաստափոխությունների ընդհանուր օրինաչափությունների վրա, յուրաքանչյուր լեզվի ու նրա զարգացման ամեն մի առանձին փուլի ուսումնասիրությունը ձգտում է լուսաբանել այդ լեզվում ու դրա զարգացման տվյալ փուլում տեղի ունեցած իմաստային փոփոխությունները, բացահայտել դրանց պատճառներն ու հետևանքները, բնութագրել իմաստափոխությունների տեսակները և այլն, և այլն:

Ժամանակակից հայերենի ուսումնասիրության մեջ, դրան համապատասխան, իմաստափոխությունների քննությունն ու նկարագրությունը սահմանափակվում է հենց ժամանակակից հայերենի շրջանակներով: Այսպիսի սահմանափակումը, բնականաբար, պահանջում է որոշակիորեն սահմանազատված պատկերացում աշխարհաբարյան իմաստափոխությունների մասին, գրական աշխարհաբարի ու ժամանակակից հայերենի բառապաշարի ու դրա զարգացման մասին:

Ժամանակակից հայերենի իմաստափոխությունները 18—20-րդ դարերում աշխարհաբար գրական լեզվի բառերի կրած իմաստափոխություններն են: Օրինակ՝ քերթ բառը «լրագիր» նշանակությամբ սկսել է գործածվել 20-րդ դարի առաջին քառորդից, հետևաբար ժամանակակից լեզվի իմաստափոխություն է.— կուսակցություն բառը, որ աշխարհաբարյան բառ է, նախապես նշանակում էր «կողմնակցություն, կողմնակիցների խումբ՝ միավորում», 19-րդ դարի վերջում ստացավ «քաղաքական կազմակերպություն» նշանակությունը. քանի որ բառը չի գործածվել մեր հին մատենագրության մեջ, ապա պարզ է, որ նրա կրած իմաստային փոփոխությունն էլ չի կարող վերագրվել գրաբարին.— քն բառը «ինքնաթիռի քա-

շող մակերես» նշանակությամբ գործածվել է միայն 20-րդ դարում, ուստի և այդ իմաստափոխությունը ժամանակակից հայերենի իմաստափոխություն է և այլն:

Ճշգրտելով ժամանակակից հայերենի իմաստափոխությունների ժամանակային շահմանները, մենք կարող ենք նույնը կատարել նաև գրաբարի նկատմամբ. գրաբարյան պետք է համարել այն բոլոր իմաստափոխությունները, որոնք տեղի են ունեցել 5—18-րդ դարերի գրաբարալեզու գրականության մեջ, բայց առանձնապես՝ 5—11-րդ դարերի մատենագրության մեջ: 10—16-րդ դարերում ունենք նաև միջին-հայերենյան գրականության լեզվի (միջին հայերենի) իմաստափոխությունները, որոնք և միջինհայերենյան իմաստափոխություններ անունով կկոչենք: Այս բոլորից առանձնա՛նում են.

1) Աշխարհաբարյան իմաստափոխությունները, որոնք տեղի են ունեցել՝ ա) աշխարհաբար ժողովրդախոսակցական լեզվում՝ նրա տարածքային բոլոր դրսևորումներում, բ) ժողովրդախոսակցական լեզվի տարածքային, հատկապես արևելեյան տարբերակներից մեկում կամ մյուսում՝ անկախորեն:

2) Բարբառային իմաստափոխությունները, որոնց ենթարկվել են բառերը այս կամ այն բարբառում կամ բարբառների զանազան խմբերում:

3) Մասնավոր գրական իմաստափոխությունները, որոնք հատուկ են միայն արևելահայ կամ միայն արևմտահայ գրական լեզվին (օրինակ՝ արևմտահայերենում պատճեն թառն ստացել է «բարիկաղ» նշանակությունը, արևելահայերենում՝ ոչ, արևմտահայերենում զեշ թառն ստացել է «վատ» իմաստը, արևելահայերենում՝ ոչ և այլն):

4) Խոսակցական լեզվի իմաստափոխությունները, որոնց ենթարկվել են բառերը գրական լեզվի խոսակցական տարբերակում և դեռևս չեն անցել գրական լեզվին (օր. քո էդ համարները չեն անցնի. համար բառը գործածվել է «անսպասելի» տարօրինակ ու խորամանկ արարք» նշանակությամբ):

Իմաստափոխությունների այս տարբերակումներն անհրաժեշտ են որոշելու համար, թե բառերի կրած իմաստափոխություններից ո՞րն է տեղի ունեցել ժամանակակից գրական

հայերենում, ո՞րը գրաբարում կամ միջին հայերենում, բարբառներում, խոսակցական լեզվում և այլն, և դրա հիման վրա էլ՝ ընդհանուր գաղափար կազմել ժամանակակից գրական հայերենի իմաստափոխությունների մասին՝ ամբողջությամբ վերցրած: Մյուս կողմից, այդ տարբերակումներն անհրաժեշտ են նաև առհասարակ հայոց լեզվի պատմական իմաստաբանության համար¹:

Այս բոլորով հանդերձ, ժամանակակից հայերենի պատմական իմաստաբանության համար առաջնակարգ նշանակություն ունեն գրաբարյան իմաստափոխությունները, որովհետև մեր լեզվի բառապաշարի հիմնական զանգվածը կամ միջուկը գրական ժառանգորդությամբ գրաբարից է գալիս և գրաբարյան իմաստափոխությունները, բնականաբար, ժառանգորդաբար անցել են ժամանակակից հայերենին: Գրաբարից գրական ժառանգորդությամբ աշխարհաբարին անցած բառերի գրաբարյան և ժամանակակից իմաստների հարաբերակցությունները կարելի է ամփոփել հետևյալ կարգերի մեջ:

1. Բառի գրաբարյան բոլոր նշանակությունները պահպանվել են և կենսունակ են մեր գրական լեզվում. օրինակ՝ մառմին բառը գրաբարում ունի «մարդու կամ կենդանու նյութական կազմը իր ֆիզիկական արտաքին ձևերով ու դրսևորումներով» հիմնական իմաստը և «1. մարմնի միսը և առհասարակ պինդ մասերը՝ արյան հակադրությամբ, 2. նյութական գույացություն, 3. երկրաչափական՝ եռաչափ առարկա կամ դրա պատկեր» նշանակությունները, որոնք բոլորն էլ այժմ կենսունակ են. այդպես են նաև՝ ճակատ (գլխի առջևի վերին մասը, զորքի մարտական դասավորության առաջնային գիծը, ջենքի առջևի կողմը) և այլն:

¹ Հայոց լեզվի պատմական իմաստաբանության համար անհրաժեշտ կլինեի մեր կողմից «գրաբարյան» շտաբերակված անվանումը փոխարինել հինհայերենում անվանումով, այս էլ բաժանելով երկու կարգի՝ նախագրային (5-րդ դարից առաջ) և գրաբարյան (5-րդ դարից հետո՝ գրաբարալեզու գրականության մեջ տեղի ունեցած իմաստափոխություններ). բացի դրանից, անհրաժեշտ կլինեի նաև նախահինհայերենյան անվանումով տարբերակել հին հայերենի կազմավորումից առաջ տեղի ունեցած իմաստափոխությունները: Ժամանակակից հայերենի պատմական իմաստաբանության համար այդ տարբերակումներն անհրաժեշտ չեն:

2. Բառի գրաբարյան իմաստների մեծագույն մասը պահպանվել է, բայց մեկ կամ մի քանի իմաստներ կամ չեն պահպանվել, կամ էլ մասնակի փոփոխությունների են ենթարկվել. օրինակ՝ գլուխ բառի բազմաթիվ իմաստները պահպանվել են, բայց չի պահպանվել «զրամական գումար, դրամ» նշանակությունը (հմմտ. հատուց է ընդ յանցանացն զգլուխն «հանցանքի դիմաց դրամ կվճարի»), իսկ «հաշվի՝ համրանքի միավոր» նշանակությունը նեղացել է. գրաբարում կարելի էր գլուխ բառը գործածել նաև առարկաների, իրերի վերաբերյալ՝ «հատ» նշանակությամբ, այժմ իբրև քանակային միավոր կարելի է գործածել ընտանի կենդանիների վերաբերյալ կամ զխածն կտորներով առարկաների համար (օր. 5 գլուխ պանիր).— բերան բառը իր հիմնական իմաստի հետ ունեցել է՝ 1. դուռ, մուտք, 2. անցք, 3. հատուղ գործիքի սուր մասը, սայր, 4. սկիզբ, 5. անգամ, 6. հրաման, պատգամ, առհասարակ՝ խոսք, ասված բան, 7. անձ, մարդ» նշանակությունները, որոնցից 6-րդը (հրաման, պատգամ, խոսք) չի պահպանվել. բերել բայի բազմաթիվ նշանակությունները պահպանվել են, բացի «իր մեջ կրել՝ ունենալ. համբերել, տոկալ, վարել, մղել» նշանակություններից և այլն:

3. Բառի բազմաթիվ իմաստները պահպանվել են, բայց ո՛չ առաջնային, նախնական ուղղակի իմաստը. օրինակ՝ ակն բառը, իր բազմաթիվ նշանակություններով հանդերձ, ունեցել է առաջնային «աչք» նշանակությունը. ժամանակակից հայերենում պահպանվել են բոլոր նշանակությունները, բացի հիմնականից. այդպես և ասել (առաջնային իմաստն է եղել «բերել»), ամսել (առաջնային նշանակությունն է եղել «տնօրեն, տեսուչ»), սարսել (առաջնային նշանակությունն է եղել «շարժվել, տատանվել, դողալ») և այլն, որոնց առաջնային, ուղղակի իմաստները չեն պահպանվել:

Այս կարգի բառերի հետ չպետք է շփոթել նոր ժամանակներում գրաբարից փոխառված այն բառերը, որոնք հենց փոխառության պահին գործածվել են նոր, գրաբարում չունեցած իմաստով (օր. պարետ, պարեկ, մարտկոց, կռպար, դետք, ոտմք և այլն):

Այս կարգերի համաձայն գրաբար-աշխարհաբար իմաստ

ների հարաբերակցության որոշումը կարևոր է նրանով, որ հնարավորություն է տալիս առանձնացնելու բառերի ոչ դրաբարյան նշանակությունները, իսկ դրանք էլ տարբերակելու ըստ վերը թվարկված ոլորտների (գրական աշխարհաբար, խոսակցական (ժողովրդախոսակցական) աշխարհաբար, բարբառներ և այլն), որոնց օգնությամբ միայն կարելի է ճշտորոշել գրական աշխարհաբարում տեղի ունեցած իմաստային փոփոխությունները և դրանով իսկ ճիշտ պատկերացում կազմել ժամանակակից հայերենի իմաստափոխությունների մասին:

բ. Գրական աշխարհաբարի իմաստափոխությունների առաակներն ըստ իմաստափոխական հիմունքների

Բառերի իմաստային փոփոխությունները հիմնականում տեղի են ունենում խոսքի մեջ, բառագործածության գործընթացում և գերազանցապես փոխաբերական, փոխանվանական ու համըմբռնական գործածությունների հետևանք են: Այս երեք կարգի բառագործածությունների մասին խոսելիս մենք տեսանք, որ դրանք իրենց զանազան տեսակներն ունեն ու դրսևորումները. ըստ որում դրանցից յուրաքանչյուրն էլ ունի իր պատճառական հիմունքը: Առանձնապես փոխաբերությունների տեսակները քննելիս ասացինք, որ բառի ուղղակի և փոխաբերական իմաստների կապը բացատրվում է փոխաբերության հիմքով, այսինքն՝ այն ընդհանուր կողմով (հատկանիշով, դերով և այլն), որ գոյություն ունի տվյալ բառի ցույց տված առարկայի (երևույթի, հատկանիշի և այլնի) և փոխաբերաբար այդ նույն բառով անվանվող առարկայի (երևույթի, հատկանիշի և այլնի) միջև: Օրինակ, արևի սլաֆները միայն վեցի՞ն հողի մեջ նախադասության մեջ սլաֆներ բառը գործածվել է փոխաբերաբար՝ արևի ճառագայթների համար. փոխաբերության հիմքն է արևի ճառագայթների սլաֆերացումը շեղակի սլաքաձև շերտերի՝ գծերի ձևով, որին տվյալ նախադասության մեջ զուգորդում է նաև սլաքի պես մխրճվելը շղթայական փոխաբերությամբ. — Գլուխ բառի «որևէ բանի զընդաձև (վերին կամ ստորին) ծայր» նշանակությունը (օր. սոխի

գլուխ, կաղամբի գլուխ, մեխի գլուխ, գալազանի գլուխ և այլն), ինչպես և առհասարակ «որևէ բանի գնդաձև զանգված՝ կտոր» (պանրի գլուխ, շաքարի գլուխ և այլն) նշանակությունների համար փոխաբերության հիմքն է նմանությունը և այլն: Նման աշխարհային փոխաբերություններից և նկատի ունենանք գլուխ բառի ստացած նոր իմաստները («գնդաձև առարկա», «առարկայի գնդաձև ծայր»), ապա կարող ենք հարց տալ. իսկ ինչու (ի՞նչ պատճառով) է գլուխ բառն ստացել այդ նոր իմաստները. պատասխանը կլինի՝ ձևի նմանությունը: Ուրեմն, այն, ինչ որ փոխաբերությունների քննության ժամանակ մենք անվանեցինք փոխաբերության հիմք, իմաստափոխությունների պատճառական բացատրության համար դառնում է իմաստափոխության պատճառ կամ իմաստափոխական հիմունք: Ամեն մի իմաստային փոփոխություն, անկախ այն բանից, փոխաբերության, փոխանունության, համըմբուման, թե այլ ճանապարհով է առաջացել, ունի իր պատճառը կամ հիմունքը: Ինչպես ամեն մի լեզվի, այնպես էլ զրական աշխարհաբարի իմաստափոխությունների իմաստափոխական հիմունքները բազմաթիվ են ու բազմազան, բայց դրանցից հիմնականները հետևյալներն են:

1. Իմաստափոխությունն նմանությամբ զուգորդությամբ.— Սոսկանների, երևույթների, հատկանիշների և այլնի միջև եղած որևէ կարգի նմանությունը առաջ է բերում տվյալ առարկայի հասկացության անվանման գործածություն՝ որևէ կողմով դրա նմանությունն ունեցող առարկայի համար. օրինակ՝ գլուխ բառի՝ «գնդաձև առարկա» և «առարկայի գնդաձև ծայր» նշանակությունները հիմնված են ձևի նմանության վրա: Այդպես են նաև՝ ատամ բառի «զանազան գործիքների՝ անիվների վրայի ատամնաձև ելուստ» (օր. աղացի ատամ, աղորիքի ատամ, սղոցի ատամ), «պարիսպների՝ աշտարակների վրայի ատամնաձև կամ քառանկյունի սյունիկ».— խորանարդիկ «խորանարդաձև պատկեր (գծագրի, նախշի), խորանարդաձև առարկա—և մանկական խաղալիք (կուբիկ)».— փռ (մարմնի մասը)— փռ «անոթների միջին՝ ուռուցիկ մասը» (սափորի՝ կթի փոր), աղյուսիկ «փոքրիկ աղյուս» և աղյուսիկ «աղյուսանման առարկա, բրիկետ» (օր. թեյի աղյուսիկ) և այլն: Ընդ-

Հանրապետ մարմնի մաս ցույց տվող բառերով զանազան
 առարկաների և առարկաների մասերի անվանումը նմանու-
 թյան հիմունքով շատ տարածված է բոլոր լեզուներում (հմմտ.
 աչք «առարկայի բաժանմունք» (խուրջինի աչք, սեղանի աչք,
 խանութի աչք) — աչք «բողբոջ»։ — Բերան «առնթների բաց-
 վածքը, որով մի բան են լցնում մեջը» (կօի բերան, կաթսայի
 բերան), քաթ «կշեռքի նժար», բազուկ «գետի՝ լեռան կողմ-
 նային ճյուղավորում», երակ (մարմնի) և երակ «ապարի շերտ
 երկրի ընդերքում, հիմնական ապարի մեջ ընկած հանքային
 տեսակի բարակ շերտ» և այլն), նմանության զուգորդությամբ
 կատարվող իմաստային փոխանցումների հիմունքը կարող է
 լինել ոչ միայն ձևի, արտաքին գծագրության և այլ կարգի՝
 ֆիզիկապես դրսևորվող նմանությունը, այլև մտքով, երեա-
 կայությամբ ստեղծվող ինչ-որ հատկանիշ, կողմ, բնութագիր։
 Օրինակ, վերը բերված սլաք «ճառագայթ» փոխաբերությունը
 լուկ երևակայությամբ ստեղծված նմանություն է։ Սակայն
 հենց այդպիսի «երևակայական» նմանություններով էլ նյու-
 թական առարկաների անվանումներն անցնում են հոգեկան
 աշխարհի կամ հասարակական կյանքի երևույթներին. ինչ-
 պես, օրինակ, ծիլ «ընձյուղ» և «որևէ բանի սկզբնական դրսև-
 վորում, սկզբնավորվող երևույթ» (հմմտ. հոգու ծիլեր, սիրո
 ծիլեր, ազատագրական շարժումների ծիլեր)։ — Ընեւթ «ոտքի
 դրոշմվածքը գետնի վրա» և «որևէ բանից մի առարկայի վրա
 մնացած նշան» (օր. վերքի՝ կտրվածքի հետք), «որևէ կարգի
 հետևանք» (օր. վշտի՝ տառապանքի հետք)։ — Խոքք «ոչ հա-
 րազատ» և «արտասովոր, օտարոտի»։ — Կուշտ «քաղցը հա-
 գեցրած» և առհասարակ՝ «որևէ բանից հագուրդ ստացած,
 հոգնած, զգված»։ — ամուխ «քյոմուր» և «ցորենի և զանա-
 զան ընդեղենների հիվանդություն, որից հատիկները սևագույն
 փոշի են դառնում»։ — ձուլել «մետաղը հալելով ամբողջական
 զանգված դարձնել և կաղապարով որոշակի ձև տալ», գրա-
 բարում արդեն ստացել էր նաև «միացնել, միավորել» նշա-
 նակությունը, որից էլ ժամանակակից հայերենում զարգացել
 է «ասսիմիլյացիայի ենթարկել»։ — աղեղ «նետը նետելու գոր-
 ծիք» և «1. աղեղնաձև առարկա (օր. հոնքերի աղեղ) 2. գզե-
 լու աղեղնաձև գործիք, 3. շրջագծի որևէ մաս, 4. շենքի՝ կա-

առւելցի աղեղնաձև կամար, 5. աղեղնաձև գիծ (երկաթուղու ռազմաճակատի և այլն), 6. քյամանշայի կնտնտոց և առհասարակ՝ կնտնտոց, 7. մարմնի զանազան մասերի ու գործարանների աղեղնաձև հատված»։ — Բիվանդ «որևէ հիվանդությամբ տառապող» և «վնասվածք՝ որևէ կարգի փչացած տեղ՝ մաս ունեցող» (օր. հիվանդ ձեռագիր) և այլն, և այլն։

2. Իմաստափոխություն կցորդության հիմունքով. — Բառերի իմաստների փոփոխության հիմնական տեսակներից մեկն է առարկաների միջև եղած կապի և դրա հիման վրա՝ նրանց անվանումների մշտական կամ հաճախակի գործածվելու պատճառով մեկ առարկայի (հատկանիշի և այլնի) անվանումը մի այլ առարկայի վրա տարածելը. օրինակ՝ համար առարկայի հաջորդական կարգը նմանների շարքում ցույց տվեղ թիվ» գործածվելով հյուրանոցի սենյակների վերաբերյալ (համար այսինչ սենյակ), ստացել է «հյուրանոցի առանձին սենյակ կամ բնակարան» նշանակությունը, նույն ձևով էլ՝ «բաղնիքի առանձին լողասենյակ. երեկույթի՝ համերգի և այլնի յուրաքանչյուր առանձին մասը՝ ելույթը. հրետանային՝ զնդացրային՝ հրթիռային զենքերին սպասարկող անձնակազմի զինվոր»։ բանտերում և ուղղիշ-աշխատանքային զաղութներում՝ «կալանավոր»։ սպորտային խմբական խաղերում՝ «մարզիկ» նշանակությունները. հեշտ է նկատել, որ այս բոլոր իմաստային փոխանցումների մեջ էլ համար բառը և համարակալված առարկան մշտական կապի մեջ են, որ և իմաստների փոփոխության հիմք է դառնում։ Այդպես են նաև՝ սեղան (կահույքի առարկան) «ուտելիք, ուտելիքներ. հացկերույթ»։ — արոտ (նստելու հարմարանքը) «պաշտոն»։ — կարբինետ «առանձնասենյակ» և «կառավարական մարմին» և այլն։ կցորդական իմաստափոխություններն ըստ էության բառերի փոխանվանական գործածությամբ բառակապակցության մեկ անդամի (լրացյալի) փոխարինումն են մյուսով (լրացումով), և որքան բազմադան են առարկաների միջև և հատկանիշների ու առարկաների միջև եղած կապերը, այնքան էլ բազմազան են կցորդական իմաստափոխության տեսակները։

3. Իմաստափոխություն գործառական (ֆունկցիոնալ) հիմունքով. — Այս իմաստափոխությամբ մի առարկայի ան-

վանումն անցնում է նույն կամ նույնանման գործողությունը, դերը կատարող, նույն նպատակին ծառայող մի այլ առարկայի, ինչպես՝ քե (թուշունի) և քե «ինքնաթիռի քաշող մակերես» (քաշող մակերեսը ծառայում է ինքնաթիռի թռիչքին, ինչպես թևը՝ թռչունի)։—Խոփ «արորի երկաթյա մասը, որ ագուցվում է կոտրակին (առատամին) և ծառայում հողը ճեղքելուն՝ ակոսելուն»։ երբ ստեղծվեց գուլթանը, նրա ակոսող մասը ևս կոչվեց Խոփ, իսկ մեր օրերում այդպես կոչվեց նաև տրակտորի ակոսող, հողը պատռող և շրջող մասը—(տրակտորն ունի բազմաթիվ Խոփեր)։—սայլակ «փոքրիկ սայլ» ապա՝ «ձեռքի կամ մեխանիկական հարմարանք՝ բեռներ տեղափոխելու համար. դեռևս չքայլել երեխաներին և հաշմանդամներին ման ածելու անվավեր հարմարանք. մոտոցիկլետին կցվող նստելու հարմարանք՝ մեկ ռդկորի համար. զանազան մեքենաների զամբյուղած և մաս՝ ծանրություններ տեղափոխելու և բարձրացնելու համար» (օր ամբարձիչի սայլակ)։—կարք «ձուկ որսալու մետաղյա կեռ» և «երկաթյա կեռ ու սրածայր հարմարանք՝ զանազան բաներ ճանկելու՝ պահելու՝ կախելու համար»։—կառֆ «երկանիվ կամ քառանիվ հարմարավետ ծածկավոր սայլ» և «երկաթուղային վագոն. արևմտահայերենում՝ նաև «ավտոմոբիլ»։—լամպ (նոր փոխառություն ուսերենից) «ճրագ», բայց դրան փոխարինած էլեկտրական լուսավորության հարմարանքի բոլոր տեսակներն ստացան այդ անվանումը, սրանից էլ՝ «հատուկ նպատակի ծառայող նույնպիսի սարք, որ օգտագործվում է արտադրության և տեխնիկայի մեջ՝ զանազան նպատակներով» (օր. զոդման լամպ, հեռուստացույցի՝ ռադիոընդունիչի լամպ և այլն)։—լապտեք գրաբարում նշանակում էր ճճրագ, կանթեղ, ջահ։ աշխարհաբար գրականում ստացավ «լուսավորման ապակյա անոթ, որի մեջ դնում են լույսի աղբյուրը» (մոմ, լամպ և այլն), «ֆանար», իսկ այժմ նաև՝ «ավտոմեքենայի՝ շոգեբարձի և այլնի առջևի կամ հետևի լուսարձակ»։—դեղ գրաբարում նշանակել է «խոտ», ապա մասնավորապես՝ «բուժական նպատակներով օգտագործվող բույս»։ այնուհետև, երբ աստիճանաբար բուսական բուժամիջոցները փոխարինվեցին չիմիական միջոցներով, սրանք էլ կոչվեցին դեղ, քանի որ

նույն նպատակին էին ծառայում. կորցնելով իր նախկին՝ «խոտ» նշանակությունը, դեղ այժմ նշանակում է «1. բուժական նպատակով օգտագործվող ամեն կարգի նյութ (քիմիական, բուսական և այլն), 2. մարմնի մեջ այս կամ այն երեւոյթը առաջ բերելուն ծառայող բուժական նյութ» (օր. քնաբեր դեղ, ախորժակի դեղ, ցավամոք դեղ և այլն). այս ընդհանրացած իմաստով էլ՝ փոխաբերաբար գործածվելով հոգեկան երեւոյթների համար, ստացել է «վշտի՝ տառապանքի ամոքման միջոց, սփոփանքի միջոց» և վերջապես՝ «առհասարակ անախորժ վիճակից (ձախորդութունից, անհաջողութունից, դժվարին կացութունից) դուրս գալու միջոց՝ հնարք» վերացական իմաստը:

4. Իմաստափոխություն համանիշների տարբերակման հիմունքով. — Հոմանիշներն, ինչպես ասել ենք, սովորաբար ինչոր բնութագրով (իմաստային, ռճական, գործառական) տարբերվում են միմյանցից. այն դեպքերում, երբ երկու կամ ավելի հոմանիշներ նույն իմաստն են ունենում ժամանակի ընթացքում, բացի գործառական և ռճական տարբերակումներից, կարող են նաև իմաստային տարբերակման ենթարկվել՝ նույնանիշներից վերածվելով համանիշների: Այսպես, օրինակ, կեր, ուտելիք, ուտեստ բառերը մի ժամանակ հավասարապես նույն իմաստն էին արտահայտում և իրարից տարբերվում էին միայն գործառապես. այժմ կեր նշանակում է ընտանի կենդանիների և թռչունների՝ ուտելիք, ուտեստ «մարդկանց ուտելիք, մասնավորապես՝ ուտելիքի պաշար», իսկ ուտելիք բառը նշանակում է «ընդհանրապես ուտելու բան թե՛ մարդկանց և թե՛ կենդանիների».— Կեռ-կոր-ծուռ նախապես միևնույն նշանակութունն ունեին, բայց ժամանակի ընթացքում տարբերակվեցին և աշխարհաբարում գործածվեցին որոշակիորեն տարբեր իմաստներով.— Խմիչք և ըմպելիք հավասարապես նշանակում էին չխմելիք խմելու բան», տարբերակվելով ստացան՝ ըմպելիք՝ «առհասարակ խմելիք», իսկ խմիչք՝ «ոգելից խմելիքների ընդհանուր անվանում».— Կտուր-ծածկ (շենքի)–հարկ–տանիք ունեին «տան վերին ծածկովը» նշանակությունը, աշխարհաբար գրականում որոշակիորեն տարբերակվել են.— կարիք և կարոտ միևնույն նշանակու-

թյունն ունեին, այժմ տարբեր իմաստներ են ստացել և այլն, և այլն:

5. Իմաստափոխություն համանիշային պայմանավորվածության նիւթն է։— Այսպես ենք կոչում այն իմաստափոխությունները, որոնք տեղի են ունենում գործածական կամ ոճական տարբեր բնութագրերով նույնանիշներից մեկի կրած իմաստային փոփոխությունը մյուսի վրա տարածելով, ինչպես՝ բարբառների մի զգալի մասում և աշխարհաբարում (ժողովրդախոսակցական լեզվում) շատ գործածական ու կենսունակ բառեր են պոռնկ և պոռչ, որոնց դիմաց գրականն ունի շրթունք և շուրք (վերջինս առավելապես բանաստեղծական լեզվում)։ Բարբառներում և ժողովրդախոսակցական լեզվում պոռչ և պոռնկ բառերը որոշակիորեն իմաստային տարբերակման են ենթարկվել, ըստ որում առաջինը մեծ մասամբ գործածվում է «շրթունք, շուրք» ուղղակի իմաստով, երկրորդը՝ «դունչ, մոռթ, առվի՝ գետի եզերք, ամանի՝ անոթի բերանի եզր, որևէ բանի եզր՝ ծայր» նշանակություններով։ Քանի որ գրական լեզվում ընդունվել է շրթունք բառը, ապա սա էլ ստացել է «ամանի պոռնկ, գետի՝ առվի եզր, որևէ բանի եզրային մաս՝ ծայր» նշանակությունները (հմմտ. կարասի՝ կաթսայի շրթունք, ձորի շրթունք, առվի շրթունք)։ այս իմաստները շրթունք բառն ստացել է ոչ թե իր ինքնուրույն իմաստային զարգացումով, այլ պոռչ և պոռնկ նույնանիշների կրած իմաստափոխությունների «յուրացումով» (գրողները պոռչ և պոռնկ բառերը փոխարինում են շրթունք բառով, դրա հետ միաժամանակ՝ նաև նրանց զանազան իմաստները)։ այդպես է առաջացել նաև փռչի բառի «շղարշ, շղարշ գլխաշոր» նշանակությունը, բարբառներում ունենք թոզ բառը (թուրքական փոխառություն) «փռչի» և «շղարշ» իմաստներով, մեր գրողները, գործածելով փռչի բառը, նրան տվել են նաև թոզ բառի 2-րդ նշանակությունը։ Այդպես են նաև՝ ֆամի և հոզմ բառերի իմաստափոխությունները՝ ֆամի կուլ տալ և հոզմ կուլ տալ դարձվածներում (երկրորդը՝ արևմտահայերենում)։— ցով բառի «ճառագայթ» նշանակությունը՝ շողֆ-ի պայմանավորվածությամբ։— աչֆ բառն ստացել է

«բողբոջ» և «փեթակի անցք» նշանակությունները՝ ակնհայտապես նիշի պայմանավորվածությունը և այլն:

6. Խմաստափոխությունն ապաստուգաբանության հիմունքով. — Այս կարգի խմաստափոխությունները պայմանավորված են բառի ստուգաբանական իմաստի (բնիմաստի կամ ներքին ձևի) մթազնումով, նախնական իմաստի և հետագայում ստացված իմաստների միջև եղած կապի խզումով: Օրինակ՝ ակ «անիվ», ակ «աղբյուր», ակ «թանկագին քար», ակ «փեթակի աչք», ակն «պալթուցիկ լիցքով արկ» բառերը հավասարապես ծագում են հինհայերենյան ակն «աչք» բառից և դրանց իմաստները նախապես փոխաբերական նշանակություններ են եղել՝ նմանության հիմունքով, բայց հետագայում այդ նշանակություններն այնքան են հեռացել միմյանցից և նախնական «աչք» ուղղակի իմաստից, որ խզվել է կապը բառի այդ նախնական իմաստի հետ. այժմ խոսողները չեն էլ գիտակցում ակ «անիվ», ակ «թանկագին քար», ակ «ալույն» ակն «պալթուցիկ լիցք» բառերի կապը ակն «աչք» բառի հետ. նախնական իմաստի մթազնումը հանգեցրել է այդ նոր իմաստներից յուրաքանչյուրի ինքնուրույնացման, որ և հանգեցրել է, իր հերթին, դրանք առանձին բառերի վերածվելուն: Հում նշանակել է «չեփած, անեփ, կիսեփ», փոխաբերաբար նաև՝ «տհաս. տմարդի, անգութ, անագորույն». դրա հոգնակին էլ ունեցել է նույն նշանակությունները (հմմտ. ի գազանաբարոյութին նախանձեալք և ի համազգիսն հումք և մարդատեացք). ժամանակակից հայերենում հումք նշանակում է «աշխատանքի այն առարկաները, որոնք նախապես ենթարկվել են մարդկային աշխատանքի ներգործության» (օր. հանքաքարը՝ մետաղաձուլական գործարանի, մանվածքը՝ մանագործարանի համար և այլն). — կծու բառը կազմվել է կծել բայի արմատից՝ -ու ածանցով (կիծ+ու=կծու) և նախապես նշանակել է «ցավ պատճառող, ցավեցնող». հետագայում ստացել է «բարկ, փոթոթող» (առանձնապես համի վերաբերյալ) նշանակությունը, որից և՛ «անախորժ, ծանր, անպատիվ» (հմմտ. կծու խոսք). այս իմաստը կարող էր զարգանալ միայն նախնական, որոշակիորեն նյութական կծել իմաստի մթազնման հետևանքով. — մառդ նշանակել է «մեռ-

նող, մահկանացու», այժմ այդ իմաստը չի պահպանվել և խոսողները չգիտեն էլ դրա և մահ բառի ստուգաբանական կապը (կարելի է ասել և ասում են՝ մարդը մահկանացու է, որ ստուգաբանորեն պետք է նշանակեր «մահկանացուն մահկանացու է»)։ Կոտ նշանակել է «կոր, ծուռ, շեղ», բայց այժմ այդ իմաստի հետ այլևս չի կապվում։— Ղեղծ նշանակել է «դեղին, դեղնագույն», բայց ժամանակակից իմաստն այլևս դրա հետ չի կապվում (կարելի է ասել՝ դեղին դեղձ, կարմիր դեղձ, սպիտակ դեղձ և այլն)։ Ստուգաբանական իմաստների մթազնման, այսինքն՝ ապաստուգաբանության (դեհետիմոլոգիզացիայի) իմաստափոխական նշանակությունն այն է, որ բառը, կորցնելով իր իմաստի և ստուգաբանական իմաստի կապը, ստանում է նորանոր այնպիսի իմաստներ, որոնք չեն կարող այլևս բացատրվել նախկին իմաստով։ Այսպես, օրինակ, մարդ բառը, որ ստուգաբանորեն նշանակել է «մահկանացու», կորցնելով իր կապն այդ նախնական իմաստի հետ, ստացել է «ամուսին. տղամարդ» նշանակությունները, որոնք չեն կարող բացատրվել «մահկանացու» իմաստի զարգացումով։

Իմաստների ստուգաբանական խզման մի տեսակն է քերականական ձևերի քարացումն ու բառացումը, որի հետևվանքով բառի որևէ քերականական ձևը, կորցնելով իր քերականական իմաստը, վերածվում է ինքնուրույն բառի և ստանում նոր իմաստ։ Օրինակ՝ հավատամք գրաբարում հալատալ բայի սահմանական եղանակի առաջին դեմքի հոգնակիի ձևն է. առնվելով իբրև անկախ բառ և զրկվելով՝ քերականական (դիմային, ժամանակային, թվային) իմաստներից՝ նշանակել է «հավատի խորհրդանիշ», ժամանակակից հայերենում՝ նաև «հայացքների ամբողջություն, համոզմունք»։— Տասցե գրաբարյան հասանել բայի ապառնիի եզ. երրորդ դեմքի ձևն է, որ կորցրել է իր քերականական իմաստները և այժմ նշանակում է «1. նամակի՝ ծանրոցի և այլնի առաքման տեղն ու ստացողը ցույց տվող մակագրություն, 2. մեկի բնակության տեղը»։— Իրավ՝ իր բառի գրաբարյան գործիականի եզ. հոլովածն է, իրոք՝ հոգնակիի հոլովածն է. երկուսն էլ այժմ ինքնուրույն բառեր են «իսկապես, ճշմարտապես» նշանակու-

թյամբ.—մեղայ գրաբարյան մեղանչել բայի անց. կատարյալի
եզ. առաջին դեմքի ձևն է, իսկ այժմ՝ ինքնուրույն բառ է
(մեղքի համար թողություն խնդրելու, ինչպես և զարմանքի
ու երկյուղածության բացականչություն)։—կեցցե գրաբարյան
կեամ «ապրել» բառի ապառնիի եզ. երրորդ դեմքի ձևն է, որ
անկախ բառ է դարձել (զոհոնակություն՝ խրախուսանքի՝ փա-
ռաբանության բացականչություն)։—մասին՝ մասն բառի գրա-
բարյան սեռ.-տր. հոլովաձևն է, որ դարձել է ինքնուրույն
բառ և այլն, և այլն։

7. Իմաստափոխություն զգացական-վերաբերմունքային
ճիմունքով.— Բառերն, ինչպես ասել ենք, բացի իրենց ար-
տահայտած հասկացություններից, կարող են արտահայտել
նաև սուբյեկտիվ իմաստներ (վերաբերմունք, զգացմունք,
քաջալերանք կամ արհամարհանք և այլն)։ այս սուբյեկտիվ
իմաստները, այսպես թե այնպես, գնահատություն, բնութա-
գրություն են բառերի ցույց տված առարկաների, երևույթների
գործողությունների նկատմամբ։ Այդ գնահատությունը, բառի
գործածության հետևանքով, կարող է ամրանալ բառին, դառ-
նալ նրա մի նոր նշանակությունը կամ ավելի զարգանալով՝
պարզապես փոխարինել նրա հին իմաստին։ Օրինակ՝ մինչև
վետական շրջանի գրական լեզվում սովորական բառ էր վառ-
ծապետ-ը՝ «ուսուցիչ» նշանակությամբ. մեր դասական գե-
ղարվեստական գրականության մեջ շատ վարժապետներ ներ-
կայացվել են բացասական բնութագրությամբ, իբրև տգետ,
ուսուցման մեթոդներին անտեղյակ կամ դրանք գիտակցաբար
ոտնահարող հերոսներ. իրականության մեջ էլ՝ նախասովե-
տական շրջանի վարժապետների մեջ եղել են շատ ու շատ
այդպիսիները։ Այս բոլորը հիմք դարձան վառժապետ բառը
արհամարհական երանգով գործածելու համար, որը և հան-
գեցրեց այդ բառի «վատ, տգետ ուսուցիչ» իմաստին։—ռա-
միկ և գեղջուկ բառերը, որոնք նշանակում էին «գյուղացի»,
նախասովետական շրջանում, և էլ ավելի վաղ, ստացել էին
արհամարհական երանգ. սովետական կարգերի հաստատու-
մից հետո, երբ իշխանությունն անցավ բանվորներին ու գյու-
ղացիներին, վերաբերմունքը փոխվեց, և գեղջուկ, գեղջկուհի
բառերն սկսեցին գործածվել դրական իմաստով։—լակել

«խմել» (շան և կատվի) անարգական նշանակութեամբ է գործածվում մարդկանց համար (հմատ. շայդ լակի՛ր և մի՛ փընթփընթա), որից և՛ դարձյալ անարգական իմաստով՝ «խմիչք խմել, հարբել».— Թաթ բառը նշանակում էր «մարդու և կենդանիների ձեռքի կամ ոտքի ծայրային մասը (ձեռքինը՝ դաստակից մինչև մատների ծայրը, ոտքինը՝ կոճից մինչև մատնե-րի ծայրը)»։ այժմ ձեռքի համար գործածվում է «շատ մեծ՝ անճոռնի՝ կոպիտ» անարգական նշանակութեամբ (հմատ. Թաթդ քեզ քաշի՛ր)։ Մեր այժմյան երիտասարդները գործածում են գեղո բառը (գյուղացի բառի կրճատված ձևը) «անբարեկիրթ, հետամնաց, անզարգացած, անճաշակ» իմաստով և այլն։

Տ. Իմաստափոխությունն քյուրմբոնման հետևանքով.— Այս կարգի իմաստափոխությունները բառերի կամ դրանց բաղադրիչների սխալ հասկանալու, բառերի ճիշտ նշանակու-թյունն ու գործածությունը չիմանալու, հարանուններն իրար հետ կամ բառի բաղադրիչներից մեկն իր հարանվան հետ շփոթելու, բառի կազմությունը չիմանալու և նման երևույթ-ների հետևանք են։ Օրինակ՝ վարկաբեկել «անվանարկել» բա-ռը կազմված է վարկ «հեղինակություն» և բեկել «կոտորել» (հմատ. անուներ կոտորել) բաղադրիչներից. խոսակցական լեզ-վում վարկ բառը անգործածական է, ուստի և խոսողները վարկաբեկել-ի առաջին բաղադրիչը կապում են վարձ բառի հետ՝ դարձնելով վարձաբեկել, որ երբեմն սխալ կերպով գոր-ծածում են նույնիսկ նաև գեղարվեստական գրականության մեջ.— բարբառներում գործածվում է փռշի «գլխին գցելու շղարշ, շղարշ գլխաշոր» բառը, որ փոխառված է պարս-կերենից։ Դրան հարանուն փռշի բառը շատ բարբառներում փոխարինվել է թուրքական թոզ բառով և որովհետև փռշի-ն սխալմամբ կապել են հայերեն փռշի բառի հետ, ապա այդ բառն էլ են «թարգմանել» ու դարձրել թոզ «գլխի շղարշ» նշա-նակութեամբ, որով և թուրքերենից փոխառյալ թոզ «փռշի» բառը մի բոլորովին նոր նշանակություն է ստացել. սակայն գրանով ամեն ինչ չի վերջացել։ Մեր գրական լեզուն մերժել է թուրքական թոզ բառը՝ փոխարինելով փռշի-ով. և որով-հետև թոզ բառն ունի նաև «գլխի շղարշ ծածկոց» իմաստը,

ապա մեր գրողներից ոմանք իրենց գործերում այդ իմաստի
 համար էլ գործածում են փոշի բառը.— գրաբարյան այգող¹
 բառը կազմվել է այգ «լուսաբաց» բառից և նշանակել է «հան-
 գուցյալի շիրմին թաղման հաջորդ օրը այցի զնալն ու սգալը».
 քանի որ այգ բառը բարբառներում չի պահպանվել, ապա այ-
 գողք-ը կապվել է ինքն բառի հետ, իսկ ողբ բաղադրիչից
 մնացած մասն էլ՝ ճող բառի հետ և ստացվել է ինքնաճող,
 իբր թե «իբ հողին այցելելը».— ծներեկ բառը բարբառներից
 մի քանիսում դարձել է ծնեփուկ, որ «ստուգաբանել» են իբր
 ձյուն և եփուկ բառերից կազմված և դարձրել ծնեփուկ.— մա-
 զապուր բառը կազմվել է մազ-ապուր (ապրել բառի արմատը)
 բաղադրիչներից. չիմանալով այդ, կապել են պրծնել բառի
 հետ և դարձրել մազապուրծ.— եղնգնաբար (քաղկեդոնի մի
 տեսակը) դարձրել են եղնգնաբար՝ կապելով եղեգ բառի հետ.
 -արջնդոդը-ը «դոդոշանման գորտ, հրադոդոշ» դարձել են ար-
 ջադոդոշ՝ արջն «սև, սևաթույր» բաղադրիչը փոխարինելով
 արջ բառով.— մուլկածաղիկ-ը (մուլկ «մաշիկ, կոշիկ»)՝
 ոյ>ու հնչյունափոխությանը դարձել է մուկածաղիկ, և որով-
 հետև մուկ-ը չի հասկացվել, ապա դարձրել են մուգածաղիկ.
 — ճրագալույց ժողովրդական լեզվում դարձել է ճրագալույս,
 ճրագլուս (լույց, լուցանել «վառել» բայի արմատը փոխա-
 րինվել է լույս բառով).— ակնակապին բառի կապին բաղա-
 դրիչը չի հասկացվել և կապվել է կապիչ բառի հետ՝ դառնալով
 ակնակապիչ (հմտ. Ս. Այվազյան, Ճանապարհ հայոց, 57).—
 պղպղաբար (հինհայերենյան պուղ «փայլ» արմատի կրկնա-
 կանը) դարձել է պղպեղաբար, լուսատտիկ, լուսատտեիկ-ը
 (կազմված լույս և տուտ, տտուն+իկ ածանցից) դարձել է
 լուսատիտիկ՝ իբր թե լույսի մեջ տիտիկ անող.— հայտնի հե-
 քիաթի մոխրատտիկ, մոխրատտեիկ (կազմվել է մոխիր և
 տուտ, տուտիկ, տտուն-իկ բաղադրիչներից) «մոխրոտ փեշե-
 րով՝ քղանցքով» բառը դարձրել են մոխրատիտիկ «մոխրի

1 Այգողք կազմված է այգ+ողբ բաղադրիչներից՝ բ-ի անկումով
 (հմտ. այգալաց բառը՝ նույն նշանակությամբ):

մեջ նստող» և մեր բառարաններն էլ ընդունել են այդ ձևը, որ միակ գործածականն է.— կատարելություն կազմված է կատարյալ բառից. շփոթելով կատարելություն «կատարելի լինելը» բառի հետ՝ փոխարինում են նրանով.— նույնպես և՛ պատկանելություն-ը փոխարինում են պատկանելիություն ձևով, որ սխալ է (պատկանելություն կազմված է պատկանյալ բառից, պատկանելիություն-ը՝ պատկանելի բառից).— խուլածաղիկ (խույլ «պալար»+ծաղիկ) բառի առաջին բաղադրիչը կապել են խուլ «լսողությունից զուրկ» բառի հետ և դարձրել խլածաղիկ.— ֆեոդոդի (ֆույր բառի գրաբարյան սեռականի ձևը՝ ֆեո+ոդի) նշանակում է քրոջ որդի, բայց կապելով ֆեոի բառի հետ՝ գործածում են «քեռու որդի» իմաստով (հմմտ. քեռորդիս ասաց, — Բզովան գյուղում մի լավ աղջիկ կա... — Սիրտս չէր կպել. մեղավորը քեռուս տղան էր, ինձ մոլորեցրեց. — ՍՀ 18 (2, 1972). — խումար «1. զարթոյում, հարթածությունից նոր. սթափված, 2. սառած՝ պաղած հայացքով, 3. փոքր-ինչ շիլ հայացքով» բառը (փոխառված է արաբերենից) կապելով խում «խմելը» բառի հետ՝ դարձրել են խումհար (խում+հար, իբր թե՛ «խմելուց զարկված», ինչպես՝ արևահար, սիրահար և այլն (հմմտ. ՍԳ, 1977, № 3, էջ 54) կամ խումառ (խում+առ)՝ իբր թե՛ «խմելուց առնված՝ բռնված».— բարբառներում գործածվում է շիլ թուրքերեն բառը՝ «պիսակավոր, խայտաբղետ» նշանակությամբ, որից էլ՝ շիլ պանիր բառակապակցությունը՝ իբր՝ խայտաբղետ գույներով պանիր (կանաչեղենի պարունակության պատճառով). չիմանալով բառի իմաստը, շիլ դարձրել են ճիլ, իբր թե՛ «չլի նման դժվար ծամվող, ջլուտ» (հմմտ. ճիլ միս), իսկ սրա ճիլն էլ «գրականացնելով» համապատասխան բառով՝ գրում են չիլ պանիր (հմմտ. Հաց ու պանիր կար. պանիրը չիլ էր. — ՍԳ, 1977, № 4, էջ 78). — գրտնակ «խմորագունդը բացելու գլանաձև փայտ» բառը մի շարք բարբառներում ունի վրթանակ ձևը. չիմանալով ծագումը, հայացնում են ու դարձնում վարդանակ՝ կապելով հայերեն վարդ բառի հետ (հմմտ. ՍԳ, 1977, № 4, էջ 20 — Չյունիկ հարսը վարդանակով խմորի գունդն էր ետ առնում. — Ս. Խանզադյան):

Ինչպես հեշտությամբ կարելի է նկատել, բերված օրինակ-

ների մի մասի ոչ թե իմաստն է փոխվել, այլ ներքին ձևը, որ, սակայն, նույնպես իմաստափոխություն է: Այնուհետև. բերված օրինակների մի զգալի մասը պարզապես ժողովրդական ստուգաբանության հետևանք է, սակայն բոլոր դեպքերում չէ, որ թյուրմբռնումները կարելի է հանգեցնել ժողովրդական ստուգաբանության, ինչպես, օրինակ, փուշի-քոզ-փռչի, մեղանչել, անխայել և այլ բառերի իմաստափոխություններն են: Վերջապես, ինչպես ցույց են տալիս բերված օրինակները, թյուրմբռնման դեպքում մենք գործ ունենք սխալ բառագործածությունների հետ, որոնք պետք է մերժվեն և վտարվեն գրական լեզվից: Սակայն լինում են դեպքեր, երբ այդ սխալներն ընդհանրանում են և գրանով իսկ «օրինականանում»՝ դառնալով կանոնական իրակություններ (հմատ. մոխրատիտիկ, խուլածաղիկ, մազապուրծ և այլն):

9. Հատկաճանճների հասարակացում.— Բոլոր լեզուներում էլ սովորական է որևէ հատկությամբ, արարքով, հասարակական դերով, դիրքով, նշանավոր գործով և այլ հանգամանքներով աչքի ընկած անձանց կամ որևէ բնութագրական հատկանիշով հայտնի դարձած աշխարհագրական հատուկ անունը գործածել որպես հասարակ անուն՝ տվյալ բնութագրի իմաստով: Օրինակ՝ Աստվածաշնչի եղբայրասպան Հուդայի անունը հին ժամանակներից սկսած ողջ քրիստոնեական աշխարհում դարձել է հասարակ անուն՝ «դավաճան» իմաստով, իտալացի ֆիզիկոս Ա. Վոլտայի անունը դարձավ հասարակ անուն՝ վոլտ «էլեկտրահոսանքի լարվածության չափման միավոր», Հուլիոս Կեսարի անունը դարձավ հասարակ անուն տարբեր լեզուներում (հմատ. հայերեն կայսր, ռուսերեն царь, գերմաներեն Kaiser և այլն), անջրաթափանց ռետինապատված գործվածքը և դրանից պատրաստված թիկնոցը կոչվում է մակիինտոշ՝ շոտլանդացի քիմիկոս Մակինտոշի անունով, որին պատկանում է այդ գործվածքի գյուտը, ռուսերենում король «թագավոր» բառը գերմանական կայսր Կառլոսի անունից է և այլն: Հայերենում հատկանունների այդպիսի հասարակացում են. ակոռի «ավերված, կործանված», ակոռի դառճնել՝ դառնալ «ավերել, ավերվել», ժողովրդախոսակցական և բարբառային ակոբել (ակոռել > ակոլոլ՝ առնամանությամբ) ծագել

են երկրաշարժից ավերված Ակոռի բնակավայրի անունից。
— Ախուրան (ախուրան) «հորդ և կատաղի» (գետի՝ հեղեղի մասին) ծագել է Ախուրյան գետանունից և այլն, և այլն:

10. Իմաստափոխություն գիտակցական, գործուն միջամրտության նետնաճուղով.— Շատ բառերի իմաստների փոփոխությունը, նրանց այս կամ այն կարգի գործածությունը պայմանավորված է մարդկանց կամ պետական մարմինների գործուն միջամտությամբ, գիտակցական հիմքի վրա՝ որոշ նպատակադրումով: Օրինակ՝ ռեկտոր բառը մինչև 1975 թ. գործածվում էր միայն համալսարանների ղեկավար պաշտոնյայի՝ դիրեկտորի համար, բայց կառավարական մարմինների որոշմամբ այժմ գործածվում է ամեն կարգի բուհերի դիրեկտորների համար (նախկին նշանակությունն էր՝ «համալսարանի ղեկավար պաշտոնյա՝ դիրեկտոր», այժմյան նշանակությունը՝ «ամեն կարգի բուհի ղեկավար պաշտոնյա՝ դիրեկտոր»)։— դպրոցի ղեկավար պաշտոնյան կոչվում էր վարիչ: Համակուկուսի Կենտկոմի 1932 թ. որոշմամբ բոլոր կարգի միջնակարգ դպրոցների ղեկավար պաշտոնյան վերանվանվեց դիրեկտոր (դպրոցի դիրեկտոր, ուսումնարանի դիրեկտոր, տեխնիկումի դիրեկտոր և այլն): Դիրեկտոր անվանումն, այդպիսով, տարածվեց նաև միջնակարգ ուսումնական հաստատությունների ղեկավարի վրա: Այս կարգի ակտիվ միջնորդությամբ, գիտակցաբար տեղի ունեցող իմաստային փոփոխությունները, սակայն, ավելի բնորոշ են տերմինաբանությանը: Գիտության, տեխնիկայի, արտադրության տարբեր բնագավառների մասնագետներն իրենց բնագավառի տերմինահամակարգը համալրում են հիմնականում երեք ճանապարհով՝ ա) նոր բառեր կամ բառակապակցություններ կազմելով, բ) փոխառյալ բառերով, գ) լեզվում արդեն գոյություն ունեցող բառերին մասնագիտական տերմինային իմաստ տալով: Այս երրորդ կարգի համալրման դեպքում է, ահա, որ բառերին գիտակցական կերպով այս կամ այն իմաստն է տրվում: Այսպես, օրինակ, խոռոչ գրաբարում ուներ «ծակ, փոս» նշանակությունը: աշխարհաբարում՝ պահպանելով այդ իմաստը, ստացել է նաև «1. ճեղք, բացվածք, 2. ծառի փշակ» նշանակությունները՝ իր պատմական զարգացումով: Բայց դրանց հետ

միաժամանակ նա մեր օրերում ստացել է նաև տերմինային մի քանի նշանակություններ. «1. (կազմախոսական) դատարկ կամ լցված տարածություն կենդանի օրգանիզմի մեջ, որ սահմանադատվում է մարմնի պատերի ներքին մակերեսներով» (օր. կրծքի խոռոչ, քթի խոռոչ), 2. մարմնի որևէ մասի փոս ընկած տեղ, որի մեջ գտնվում է մի այլ գործարան (օր. աչքի խոռոչ), 3. (բժշկական, երկրաբանական, շինարարական և այլն) որևէ մարմնի մեջ զանազան պատճառներով տեղի ունեցող քայքայումից առաջացած դատարկություն (օր. թոքերի խոռոչներ (կավեռներ), լեռնապարի խոռոչ, բյուրեղի խոռոչ, ատամի խոռոչ, փայտանյութի խոռոչ), 4. (ֆիզիկական) անշարժ դրական իոն»։ Այս բոլոր իմաստներն էլ տրվել են խոռոչ բառին համապատասխան մասնագիտությունների տերմինաշինարարների կողմից։ Իմաստների գիտակցական փոփոխությունը տերմինաբանության մեջ ավելի հաճախ է տեղի ունենում գրաբարից կամ բարբառներից փոխառվող բառերում։ Այսպես, ռազմական տերմինաբանության համար գրաբարից վերցվեցին պարեկ, պարետ, ռումբ և շատ այլ բառեր՝ անհրաժեշտ վերաիմաստավորումներով. պարեկ նշանակում էր «պահակ», առնվեց «պատրուկ» բառի նշանակությամբ («զինված ջոկատ որևէ օբյեկտի պաշտպանության կամ հասարակական կարգի ու անվտանգության պահպանության համար»), պարետ՝ «վերակացու, տեսուչ, իշխան», առնվեց կոմենդանտի նշանակությամբ, ռումբ՝ «նետելու քար, մասնավորապես՝ բաբանով նետելու քար. տեգ, նիզակ», առնվեց ճօճճա-ի նշանակությամբ, մարտկոց՝ «աշտարակ, բուրգ» (կովոդների համար), առնվեց բատարեա-ի նշանակությամբ և այլն։ Նույնպես և բարբառներից առնվեցին շմուշկ, դաճուկ շատ ուրիշ բառեր՝ տերմինային վերաիմաստավորումներով (շմուշկ՝ բարբառներում նշանակում էր «պայտած կրունկներով սրաքիթ կոշիկ», դահուկ՝ «մեծ սահնակ՝ ձմեռը սարից խոտ կամ վառելափայտ կրելու համար») և այլն։

11. Իմաստափոխություն իմաստների բաղադրությամբ հետևանքով. — Հաճախ է պատահում, որ երկու բառերի իմաստները շփոթվում են իրար հետ՝ նրանց ձևական օրոշ

նմանության կամ միանման կապակցութիւնների մեջ գործածվելու պատճառով, որով դրանցից մեկը փոխում է իր իմաստը՝ ստանալով մյուսինը. այս երևույթը կոչվում է բաղարկութիւն (կոնտամինացիա)։ Օրինակ մեղանշել բառը նշանակում է «մեղք գործել», բայց խոսակցական լեզվում (որից թափանցում է նաև գրական լեզվի մեջ) այդ բառը գործածվում է նաև «խղճալ, գթալ, զղջալ» իմաստներով՝ մեղա բառի և մեղքը փոխել, մեղք գալ կապակցութիւնների բաղարկությամբ. — կատարելիութիւն «կատարելի լինելը» գործածում են «կատարյալ՝ անթերի լինելը» և պատկանելիութիւն «պատկանելի լինելը»՝ «պատկանելը» իմաստով՝ կատարելիութիւն և պատկանելիութիւն բառերի բաղարկությամբ. — գերադասելիորեն «գերադասելի կերպով, նախապատվութիւն տալով» գործածում են «գերազանցապես» նշանակությամբ՝ գերազանցորեն բառի բաղարկությամբ (հմտ. Հիշյալ հողերի վրա կարող են տեղավորվել 20—30000 հոգի, որոնք գերադասելիորեն պիտի լինեն նոր գաղթականներ. — Մ. Արզումանյան, Նանսենը և Հայաստանը, էջ 191)։ Ավելի հաճախ է տեղի ունենում բառակապակցութիւնների բաղարկութիւնը, որով ստացվում են նոր կապակցութիւններ (դարձվածներ և այլն). — ունենք մի կողմից՝ կախ ընկնել, մյուս կողմից՝ լաց ընկնել և լաց լինել. վերջինիս բաղարկությամբ ստեղծվել է նաև կախ լինել «կախվել, կախ ընկնել»։ — ունենք դեր խաղալ և դեր ունենալ, մյուս կողմից՝ արժեք ունենալ. դեր խաղալ-ի բաղարկությամբ ստեղծվել է արժեք խաղալ. — ախ փաշել և հոգոց հանել կապակցութիւնների բաղարկությամբ ստեղծվել են հոգոց փաշել և ախ հանել կապակցութիւնները. — դասել թվին կամ շարքին (շարքում) և համարել մի բան կապակցութիւնների բաղարկությամբ ստեղծվել է համարել թվին (հմտ. Մենք ձեզ հետ նրանց համարում ենք այն մարդկանց թվին, որոնց անվանում են հայրենադավ. — Գ. Մարգարյան) և այլն։

12. Իմաստափոխութիւն բառագործածության և իմաստների պատճենումով. — լեզվական ազդեցութիւնների ամենասովորական և շոշափելի հետևանքը բառերի փոխառութիւնն է, բառակապակցութիւնը և իմաստային պատճենումը, որ

ազդվող լեզվի բառերի այս կամ այն իմաստն ստանալն է՝ ազդող լեզվի բառերի օրինակով: Այսպես՝ հայերենում երաշխավորել բառն ունի «վստահեցնել որևէ բանում, 2. հանձնարարել՝ իր վրա պատասխանատվություն վերցնելով հանձնարարության կատարման համար, 3. երաշխավորություն տալ».

ռուսերենում рекомендовать նշանակում է «երաշխավորել, հանձնարարել», իսկ դրանից կազմված за-рекомендовать (себя)՝ «իրեն դրսևորել՝ ցուցաբերել».

այս վերջինի պատճենումով էլ, ահա, հայերենում իրեն երաշխավորել գործածում են «իրեն դրսևորել՝ ցուցաբերել» նշանակությամբ (հմմտ. Պամսը իրեն երաշխավորեց որպես ֆրանս-սովետական մերձեցման մեծ կողմնակից, Մ. Արզումանյան, նույն տեղում, 250).—ռուսերենն выпитать «1. ներծծել, 2. տոգորել», пропитать «ծծեցնել, տոգորել, հագեցնել» բառերի ընդօրինակումով գործածում են ներծծվել, հագեցվել բառերը՝ «տոգորվել, համակվել» նշանակությամբ.— ամբարձիչ մեքենան ռուսերենում նմանության զուգորդությամբ կոչեցին журавль, որի պատճենումով էլ՝ հայերեն կոռնկ.—վարկ նշանակում էր «համարում, կարծիք, պատիվ, հեղինակություն», ստացավ «փոխառվություն, մեկին տրամադրվող դրամական միջոցներ» նշանակությունը՝ ռուսերենի кредит բառի իմաստային պատճենումով (ռուսերեն բառն էլ փոխառված է եվրոպական լեզուներից՝ լատիներեն credit).—կոչ «կանչելը, կանչ» բառն ստացել է «ժողովրդական զանգվածներին ուղղված գրավոր կամ բանավոր դիմում» նշանակությունը՝ ռուսերենի призы բառի պատճենումով.— պատենշ բառն արևմտահայերենում ստացել է «բարիկադ» նշանակությունը՝ ֆրանսերենի պատճենումով.— ժողովրդախոսակցական լեզվում գործածվում է բռ բառը՝ «1. կույր, 2. բուլ, ոչ հատու, ոչ սուր». գրական լեզվում էլ դրա պատճենումով գործ են ածում կույր «ոչ հատու, բուլ» նշանակությամբ (հմմտ. դանակը կույր էր, չէր կտրում).—ռուսերեն номер բառի պատճենումով գործածում են հայերեն համար «անսովոր՝ տարօրինակ արարք» իմաստով և այլն: Հատկանշական է, որ այս կարգի պատճենումներն ավելի շատ են տեղմինաբանության մեջ, և դա հասկանալի է:

Մասնագետ-տերմինաշինարարները՝ հայացնելով օտարալեզվյան տերմինները, շատ հաճախ ուղղակիորեն պատճենում են տերմինների իմաստները՝ հայերեն բառերի համար՝ ստուգաբանական հիմունքով, այսինքն՝ օտար լեզվի այս կամ այն տերմինի դիմաց գործածում են ստուգաբանորեն նույնիմաստ հայերեն բառը՝ դրան տալով տերմինային իմաստը (հմմտ. վարկ, կոունկ, խոռոչ և այլն)։

13. Բառի կրած ձևափոխություններով պայմանավորված իմաստափոխություն.— Լեզվի զարգացման ընթացքում հաճախ նույն բառը տարբեր պատճառներով ենթարկվում է տարբեր ձևափոխությունների, այսինքն՝ կրում է տարբեր հնչյունական փոփոխություններ, որի հետևանքով նախնական մեկ բառը ձևապես վերածվում է երկու կամ ավելի տարբեր բառերի, ինչպես՝ համարել և համբել, հուզել և ուզել, կոտրել և կոտորել, հատնել և հատել և այլն։ Այսպիսի բառազույգերի անդամները ժամանակի ընթացքում կամ հոմանիշներ են դառնում՝ ստանալով իմաստային տարբերակում, կամ գործառական տարբերակման են ենթարկվում, կամ մեկը մնում է իբր կենսունակ բառ, մյուսը դուրս է գալիս և այլն, և այլն։ Սակայն հաճախ է տեղի ունենում նաև իմաստների այնպիսի զարգացում, որ հանգեցնում է միևնույն բառից առաջացած տարածե բառերի բոլորովին տարբեր իմաստների, Այսպես, օրինակ, համբել բառը համարել բառից է ստացվել՝ 2-րդ վանկի ա ձայնավորի անկումով, և ձևական տարբերությունը հանգեցրել է տարբեր իմաստների. համարել ստացել է «մի բան կարծել, ընդունել իբրև մի բան», իսկ համբել՝ պահպանել է նախնական իմաստը, այն է՝ «հաշվել, հաշվարկել»։ Այդպես և՛ կտրել, կոտրել և կոտորել, հուզել և ուզել, հատել և հատնել և այլն։ Հայերենում այս կարգի իմաստափոխությունները բավականաչափ շատ են, և դա բացատրվում է այն բանով, որ միևնույն բառը մեր գրական լեզվին է անցել և՛ գրական ժառանգորդությամբ և՛ ժողովրդախոսակցական լեզվից՝ դրան հատուկ ձևափոխություններով ու իմաստային զարգացումով, և՛ բարբառներից կամ էլ գրաբարից (իբրև փոխառություն) ու արևմտահայերենից (արևմտահայերենի համար՝ արևելահա-

յերենից) և այլն: Այս բոլոր ներթափանցումներով ստացվել են հինհայերենյան բառերի ոչ միայն ձևական տարբերակներ ժամանակակից հայերենում, այլև իմաստային տարբեր զարգացում ապրած բառեր. այսպես՝ գրաբարյան հատարմատից ունենք հատել և հատնել, բայց նաև՝ էտ, էտել, էտոց և այլ բառերը՝ ժողովրդախոսակցական լեզվին հատուկ իմաստներով (էտ նշանակում է ծառի ավելորդ ճյուղերի, մասնավորապես խաղողի վազի ավելորդ ոստերի կտրելը). հույզ, հուզել գրաբարյան յոյզ, յուզել բառերի պատմական զարգացումով առաջացած ձևերն են՝ իրենց իմաստներով, իսկ ուզել՝ ժողովրդախոսակցական լեզվի բառ՝ իր ձևով և իմաստով և այլն, և այլն:

14. Բառակազմությունն իբրև իմաստափոխական գործոն. — Բառերի տարբեր իմաստային փոփոխություններն ու փոխանցումները հաճախ պայմանավորված են լինում բառակազմական իրողություններով. իբրև կանոն, բարդությունների և ածանցումների մեջ բաղադրիչները (արմատ, բառ) պահպանում են իրենց անկախ իմաստները, բայց միմյանց զուգորդությամբ ստանում են նոր բառային իմաստ՝ կազմելով նոր բառեր: Սակայն լինում են դեպքեր, երբ նոր (ածանցավոր կամ բարդ) բառի իմաստը հնարավոր չէ բխեցնել բաղադրիչների անկախ իմաստներից կամ նրանց կապակցությունից: Այսպես, եթե տուն բառից կազմված տնակ բառը հեռությամբ կարող է բացատրվել բաղադրիչների իմաստներով տուն+ակ փոքրացուցիչ ածանց «փոքրիկ տուն»), ապա կոնակ բառի իմաստը չի կարող բացատրվել կուն+ակ փոքրացուցիչ ածանց բաղադրիչների նշանակություններով. կոնակ նշանակում է թիկունք, մեջք և չի կարելի բացատրել իբրև փոքրիկ կուռ: Դեղձան նշանակում է «դեղին», բայց դրանից կազմված դեղձանիկ բառը չի կարելի բացատրել դեղին+իկ (դեղին նշանակող բառի քնքշականը), որովհետև դեղձանիկ թշնանուն է. — կոնակ կազմված է կուռ(ն) բառից՝ ալ ածանցով, բայց չի կարելի բացատրել իբրև փոքրիկ կուռ. — գլխաբառ կազմված է գլուխ և բառ բառերից և նշանակում է գլխավոր (հիմնական) բառ (բառարաններում բառահոդվածի հիմնական բառաձևը). գլուխ բառն ստացել է

«գլխավոր, հիմնական» ածականական նշանակությունը և այլն, Իհարկե, այդ բոլոր օրինակներում էլ սովորաբար առկա է պատրաստի իմաստը (այլ լեզվի համապատասխան բառի օրինակով), որով և այդ իմաստը հատկացվում է նորակազմ բառին, ինչպես, օրինակ, ռուս. граната «նուռ» և «նռնակ» բառի օրինակով է կազմվել մեր նռնակ բառը, ռուստի և կարելի է դիտել իբրև իմաստային պատճենում, բայց տվյալ դեպքում կարևորն այդ չէ, այլ այն, որ այս բառակազմությունների մեջ բաղադրիչներից մեկը (բառ կամ ածանց) հանդես է գալիս ոչ իրեն հատուկ նշանակությամբ, այլ ինչ-որ մի նոր նշանակությամբ (հմտ. կռնակ, դեղձանիկ, գլխաբառ և այլն): Իմաստափոխական տեսակետից սա կարևոր է նրանով, որ այսպիսի բառակազմությունները կարող են մեծ տարածում գտնել և ածանցին կամ բարդության արմատական բաղադրիչին տալ մի բոլորովին նոր նշանակություն: Այսպես, օրինակ, զործ բառը հին բաղադրությունների մեջ նշանակում է «գործող, մշակող» (իբրև բաղադրության երկրորդ բաղադրիչ), ինչպես՝ ճողագործ «հողը գործող՝ մշակող», երկրագործ «երկիր գործող՝ մշակող» (գրաբարում երկիր գործել նշանակում է հողը մշակել), այդպես և՛ ժամագործ, գինեգործ, ալգեգործ և նման բազմաթիվ բարդությունների մեջ: Մեր օրերում այդ բառն սկսեցին գործածել նորակազմ բառերի մեջ՝ «մի բանով զբաղվող, արտադրության որևէ ճյուղում աշխատող» նշանակությամբ, ինչպես՝ էլեկտրալամպագործ «էլեկտրալամպերի արտադրության աշխատող», կարելագործ «կարելի արտադրության մեջ աշխատող», ալյումինագործ «ալյումինի արտադրության աշխատող», կաուչուկագործ «կաուչուկի արտադրության աշխատող» և այլն: Այսպիսի բաղադրություններն այնքան տարածվել են այժմ, որ զործ բառն արդեն հանդես է գալիս նաև ածանցի դերով. սակայն դա բոլորը չէ. այն բառերն էլ, որոնք հին կազմություններ են և որոնց մեջ զործ բառը նշանակում է մի գործով զբաղվող, մի գործի մասնագետ-արհեստավոր, պահելով այդ նախկին իմաստը, ստացան նաև նոր՝ «տվյալ բնագավառի աշխատող» նշանակությունը. այսպես՝ ճացագործ նշանակում էր «հացթուխ», այժմ նշանա-

կում է նաև «հացի արտադրության աշխատող», ժամագործ նշանակում էր «ժամացույցի մասնագետ-արհեստավոր, ժամացույցներ վերանորոգող արհեստավոր», այժմ նշանակում է նաև «ժամացույցի գործարանի աշխատող», զինեզործ նշանակում էր «գինի պատրաստող՝ արտադրող», այժմ նշանակում է և՛ «գինի պատրաստելու մասնագետ» (հին նշանակությունը), և՛ «գինու արտադրության աշխատող» (ասվում է՝ Արարատ տրեստի զլխավոր գինեգործ «զլխավոր մասնագետ» նշանակությամբ, և՛ «Արարատ» տրեստի գինեգործները կատարեցին տարեկան պլանը, որի մեջ զինեզործներ նշանակում է գինու արտադրության աշխատողները)։ Այս տեսակետից դիտելով, բառակազմական իրողությունները նույնպես կարելի է դիտել որպես բառերի իմաստափոխության գործոն։

գ. Իմաստափոխության տեսակներն ըստ իմաստային պարզացման արդյունքի

Թվարկված իմաստափոխական հիմունքները ցույց են տալիս որ իմաստափոխությունն ըստ էության ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ որևէ առարկայի (երևույթի, հատկանիշի, գործողության և այլնի) հասկացության անվանման փոխադրումը, տարածումը մի այլ առարկայի (երևույթի, հատկանիշի, գործողության և այլնի) հասկացության վրա, տվյալ բառը մի այլ առարկայի (երևույթի և այլնի) հատկացնելը։ Իրոք, երբ աչք «տեսնելու գործարանը» հասկացության անվանումը գործածում ենք ճրողը՝ հասկացության համար, դարձնում դրա անվանումը, ապա մենք այլ բան չենք կատարում, եթե ոչ «տեսողության գործարան» հասկացության անվանումը փոխադրում նաև բողբոջի հասկացության վրա։ Կոռնկ թռչնանունը գործածելով ամբարձիչ մեքենայի իմաստով՝ այդ անվանումը փոխադրում ենք այլ առարկայի հասկացության վրա. այդպես էլ՝ թև (թռչունի) և թև (ինքնաթիռի), գլուխ (մարմնի) և գլուխ (գրքի), մատ (ձեռքի) և մատ (խաղողի վազի ոստ), վարկ «հեղինակություն, պատիվ», և վարկ «փոխատվություն, տրամադրված միջոցներ», ծաղիկ (բույսերի) և ծաղիկ (հիվանդությունը) և այլն, և այլն։ Գործածվելով այլ առարկայի (երևույթի և այլնի) համար՝ բառը

Ճեռք է բերում դրա հասկացությունը, այսինքն՝ ստանում է մի նոր իմաստ, ըստ որում այդ նոր իմաստը կարող է բառի արդեն ունեցած հասկացության ընդարձակումը լինել, կարող է բուլղորովին նոր հասկացություն լինել, կարող է բառի ունեցած իմաստին զուգորդել, նրա հետ միաժամանակ գոյություն ունենալ, կարող է փոխարինել նրան և այլն, և այլն: Նթե իմաստափոխական հիմունքները ցույց են տալիս բառի իմաստի կրած փոփոխությունների պատճառները, ապա բառի նախկին իմաստի և նոր իմաստի (կամ իմաստների) հարաբերությունները ցույց են տալիս բառիմաստի պատմական զարգացումը, և դրա հետևանքները: Բառիմաստի պատմական զարգացումը, իբրև հետևանք, առաջ է բերում բառիմաստի և բառի բովանդակության հետևյալ փոփոխությունները:

1. Բառիմաստի ընդլայնում. այսինքն՝ իմաստի այնպիսի փոփոխություն (ներ) և զարգացում, որի հետևանքով որևէ առարկայի (երևույթի, գործողության և այլնի) հասկացություն արտահայտող բառն իր բովանդակության մեջ է առնում նորանոր առարկաներ (հատկանիշներ, գործողություններ և այլն), որով և ընդարձակվում է հասկացության ծավալը կամ նոր իմաստներ են առաջանում. օրինակ՝ տուն բառը նախապես նշանակել է «շինություն՝ կառույց բնակության համար», ժամանակակից հայերենում՝ պահպանելով այդ իմաստը, ստացել է նաև առհասարակ «շինություն, շենք» իմաստը. և բոլոր կարգի շենքերն էլ կարելի է անվանել տուն (համտ. բնակելի տուն, պիոներական տուն, գրողների տուն, կառավարական տուն, առևտրի տուն և այլն). իմաստային այս փոփոխությամբ ընդարձակվել, մեծացել է հասկացության (բառիմաստի) ծավալը, որ ներառում է ոչ միայն բնակության, այլև ուրիշ նպատակների համար կառուցված շինությունները: Նույն տուն բառը դեռևս զրաբարում ստացել է «չափական ստեղծագործության կառուցվածքային հատված» իմաստը. —տուր նախապես նշանակել է «հատու», ապա ստացել է նաև «կծու, բարկ» (օր. սուր հոտ), սրամիտ (սուր խոսք), նուրբ, զգայուն (սուր միտք, սուր լսողություն), զիլ «բարակ և բարձր» (սուր ձայն), իսկ մյուս կողմից՝ տուն (զենքը) գոյականական նշանակությունը. — բերան նշանակել

է «երկու շրթունքների բացվածքը և ծնոտների միջև եղած խոռոչը», ապա ստացել է նաև որևէ կարգի խոռոչի մուտք, մուտքի տեղ» իմաստը (կժի բերան, կաթսայի բերան, քարանձավի բերան, ձորի բերան), այնուհետև՝ «զանազան գործիքների կտրող մասը» (կացնի բերան, սղոցի բերան, դանակի բերան) և այլն. — ջուր նշանակում է «թթվածնի ու ջրածնի միացությունը ներկայացնող հեղուկը», ապա այդ հեղուկի հոսող զանգված կամ կուտակություն որևէ տեղում (գետ, լիճ, ծով և այլն), մրգերի հյութ, մարմնի զանազան հյուսվածքներում կուտակված հեղուկ, բերանից կամ քթից հոսող հեղուկ և այլն, և այլն. — ֆաշել (գրբ. քարշել) նախապես՝ «քաշ տալ, ձգել», ապա՝ կշռել, ծխել, տեղ (գնալ-գալը որքա՞ն քաշեց) և այլն. — կշիռ «քաշ», նաև՝ «կարևորություն, նշանակություն». — կախել «կախ տալ», նաև՝ «կախազան հանել, խոնարհել» (զուխը կախել) և այլն. — երես «դեմք», նաև՝ «վերմակի վերևի կողմը և դրա կտորը. զգեստի արտաքին կողմը». իբրև ածական՝ «ոչ խոր, ծանծաղ» և այլն:

Իմաստի ընդլայնում է ներկայացնում նաև հատկանունների հասարակացումը, ինչպես՝ Բուդո (տեղանուն), այդտեղ արտադրվող գինու մի տեսակ (կարմիր գույնի), ապա՝ ընդհանրապես կարմիր գինու մի տեսակ, և վերջապես՝ «մուգ կարմիր գույն», Մեկենաս հատուկ անունից՝ մեկենաս «հովանավոր» և այլն:

2. Բառիմաստի նեղացում և մասնավորում, այսինքն՝ իմաստի այնպիսի զարգացում, որի հետևանքով աստիճանաբար սահմանափակվում է դասի կամ սեռի անվանումը՝ վերածվելով տեսակի կամ անհատի անվանման, ինչպես՝ ֆաշ գրաբարում նշանակել է «լավ» բառիս ընդարձակ իմաստով (առհասարակ դրական հատկանիշով բնութագրվող՝ կտրիճ, անվեհեր, գեղեցիկ, ընտիր, ճարտասան, ճարտար և այլն), ժամանակակից հայերենում այդ բառն ստացել է նեղ իմաստ և նշանակում է «կտրիճ, անվեհեր». այժմ այլևս չի կարելի ասել, օրինակ, ճա ֆաշ մազեր ունի, մինչդեռ գրաբարում կարելի էր (բառի հին իմաստը պահպանվել է ֆաշ գիտեք, ֆաշ տեղյակ էր կապակցություններում): Հավ բառը նշանակում էր «թուշուն», իսկ այժմյան իմաստը նեղացել է՝

դառնալով թուղանների ընտանի մի տեսակի և այն էլ դրան էգի հասկացության անվանումը:

Իմաստի նեղացում ավելի շատ տեղի է ունենում հասկացության ծավալի փոքրացումով՝ բառի գործածության ոլորտի նեղացման և մասնավորման հետ: Այսպես, օրինակ, խոռոչ բառի այն մասնագիտական նշանակությունները, որոնք վերը թվարկեցինք, հետևանք են այն բանի, որ ընդհանուր «ոչ միջանցիկ բացվածք՝ փոստրակ» իմաստը մասնավորվել է բժշկության, կազմախոսության և այլ մասնագիտական տերմինահամակարգերում. օրինակ՝ բժշկության մեջ նա նշանակում է ոչ թե առհասարակ փոս, բացվածք, այլ քայքայման հետևանքով գոյացած դատարկություն մարմնի որևէ գործարանի մեջ. — Այդպես են նաև՝ սեռ ընդհանուր իմաստով և լեզվաբանության մեջ՝ անունների քերականական սեռ և բայերի սեռ, ժամանակ ընդհանրապես, և լեզվաբանական՝ ժամանակ «բայերի ժամանակի քերականական կարգը», տող՝ ընդհանրապես և գրականագիտական՝ «շափական ստեղծագործության կառուցվածքային միավոր», ձագ «առհասարակ կենդանիների ճուտ», իսկ մեղվաբուծության մեջ՝ «մեղվի ընտանիքից առանձնացած նոր՝ երիտասարդ ընտանիք», քիակ «փոքրիկ թի», իսկ կազմախոսության մեջ՝ «եռանկյունաձև լայն ու տափակ ոսկր մեջքի վերին մասում» և այլն, և այլն: Այս կարգի իմաստային մասնավորումները, ինչպես հեշտությամբ կարելի է նկատել, բառի տերմինացման հետևանք են: Իմաստի նեղացման մի տեսակն է ներկայացնում հասարակ անունների հատկանվանացումը, ինչպես՝ վաճ «կրոնական հաստատություն՝ միաբանություն» և վաճ (տեղանուն), կալեր (կալ բառի հոգնակին) և Կալեր (տեղանուն), բերդ (ամրոց) և Բերդ (տեղանուն), վարդերես «վարդագույն երեսով» և Վարդերես (հատուկ անուն), ճագելի «1. նազանք արտահայտող, 2. վայելուչ շարժումներով ու կնքվածքով» և Նագելի (հատուկ անուն) և այլն: Բառերի հատկանվանացման դեպքում հասկացության անվանումը վերածվում է առարկայի անվանման, այսինքն՝ բառի անվանողական դերը փոխարինվում է բառի առարկայական վերաբերությամբ. բառը դառնում է առարկայի անուն, Այս երևույթը բառմաս-

տի նեղացում է այն շափով, որչափով՝ պահպանելով իր բաձռային իմաստը, բառն ստանում է մասնավորված գործածություն իրեն հատուկ անուն. սակայն դա կարող է հանգեցնել նաև բառի իմաստազրկման: Դա տեղի է ունենում այն դեպքում, երբ բառը աստիճանաբար դուրս է գալիս գործածությունից և պահպանվում է միայն որպես հատուկ անուն, կամ էլ տվյալ հատուկ անունը այլևս չի կապվում իրեն հասարակ անուն գործածվող նույն բառի հետ, այսինքն՝ հասարակ անունը և հատուկ անունը վերածվում են իմաստաբանորեն այլևս իրար հետ չկապվող համանունների: Իմաստազրկման համար իբրև օրինակ ունենք՝ ՆՈՐԲ (նշանակել է «նորատունկ ալգի»), Էջմիածին, ԲԱՐԱՏՈՒՆ (նշանակել է «քարե կամուրջ»), ՀԵՐԻՖՆԱԳ (նշանակել է «բավական է նազ անես»), ՀՐԱՅՐ (հուր-այր «տղամարդ») և այլն: Համանունների են վերածվել ապարան(ք)-Ապարան (տեղանունը), աշտարակ-Աշտարակ (տեղանունը), հրաշա-Հրաշյա, կալեր-Կալեր և այլն:

3. Իմաստների քեռացում, այսինքն՝ բառի նախնական իմաստին հակադիր իմաստների (հակադիր բեռների) առաջացում: Այսպես՝ դեղ բառը, ինչպես ասացինք, նշանակել է խոտ, ապա՝ բուժական խոտ, վերջապես՝ բուժական նյութ (թե՛ բուսական և թե՛ քիմիական), սակայն այդ բառը բարբառենում և ժողովրդախոսակցական լեզվում ստացել է նաև թույն նշանակությունը, որից և՛ դեղել «թունավորել». բուժիչ նյութ իմաստից զարգացել է հակառակ իմաստը՝ «սպանող՝ մահացնող նյութ». — աղ բառից զրաբարում ունենք աղու «քաղցր, անուշ» (զրանից է արևմտահայերեն աղվոր բառը). բարբառենների մի մասում այդ բառն ստացել է «դառնահամ. թունավոր. թույն» իմաստները. աղ բառն էլ զրաբարում արդեն ունեւր «աղի, աղահամ տվող. թթու, կծու, դառն» իմաստները, բայց նաև՝ «լավ, անուշ, քաղցր, գեղեցիկ» (հմմտ. ալախոսիկ «քաղցրախոս»). — մեղք նշանակել է հանցանք (որից՝ մեղավոր, մեղադրել բառերը)՝ աշխարհարարում պահպանելով այդ իմաստները կրոնական առումով, ինչպես և՛ «անխիղճ արարք, խղճի դեմ արարք» իմաստը, մյուս կողմից՝ ստացել է «գուլթ, խիղճ, խղճատանք. խղճալի» նշանակությունները (հմմտ. մեղք գալ, մեղք է, մեղքանալ և այլն). — անխայել

նշանակում է «գթալ, ափսոսալ, խնայել», բայց ժողովրդախոսակցական լեզվում ստացել է հակառակ իմաստը՝ «չխնայել, չափսոսալ, չգթալ» և այս իմաստով երբեմն գործածվում է նաև գրականության մեջ, որ, իհարկե, սխալ է և անհանձնարարելի։— Եթե դեռ գրաբարում նշանակում էր «քաջ, առաջամարտիկ, նախահարձակ կտրիճ»։ այդ իմաստից զարգացավ «հանուն մի բանի մարտնչող՝ պայքարող» նշանակությունը, իսկ հետո՝ ժամանակակից հայերենում ստացավ հակադիր իմաստը՝ «թշնամի, ռխերիմ հակառակորդ», մինչդեռ արևմտահայերենում՝ պահպանելով իր նախնական իմաստը, ստացավ նաև «1. մրցակից, մրցորդ, 2. շեմպիոն» նշանակությունները։— Երեկ գրաբարում նշանակում էր երեկո, համապատասխանաբար՝ ցերեկ (ց նախդիր+երեկ) նշանակում էր մինչև երեկո. ժամանակի ընթացքում երեկ ստացավ «նախընթաց օրը», իսկ ցերեկ՝ «օրվա մի մասը՝ առավոտից մինչև երեկո» նշանակությունը. երկու բառերն էլ «երեկոյին» հակադիր իմաստ են արտահայտում։— գրաբարյան այդ «լուսաբաց, առավոտ» բառի այդուց տրական հոլովը նախապես նշանակում էր «առավոտյան», հետագայում էգուց (այ> է պատմական հնչյունափոխություն) ստացավ վաղը նշանակությունը, ինչպես որ բարբառներում էլ առավոտ նշանակում է և՛ «առավոտյան պահը», և՛ «վաղը»։— վաղ բառը նշանակում է «շուտ, կանուխ» և «էգուց, հաջորդ օրը»։

4. Իմաստների փոխհաջորդում, այսինքն՝ բառի հին իմաստի կորուստ, «մահացում» և նոր իմաստի ձեռքբերում, այլ կերպ ասած՝ բառի նախկին իմաստի փոխարինումը նոր՝ ուղղակի իմաստով. օրինակ՝ սեղան նշանակել է «զոհարան, բազին», այժմ այդ իմաստը չունի. ուղղակի իմաստն է «կահույքի մի տեսակ, առարկա»։— ծախել նշանակել է «սպառել, ոչնչացնել», այժմ՝ «վաճառել», խաղալ՝ «շարժվել, ընթանալ», այժմ՝ «խաղ անել», խնդրել՝ «որոնել, փնտրել», այժմ՝ «դիմելով մի բան ուղել, խնդիրք ներկայացնել», հույզ (գրբ. յոյզ)՝ «որոնելը, փնտրտուք», այժմ՝ «հուզմունք, հոգեկան խռովություն. զգացմունք», դեղ նշանակել է խոտ, այժմ այդ իմաստը չի պահպանել և այլն, և այլն։

Իմաստների փոխհաջորդումը կարող է գուգորդվել իմաստի

ընդլայնման, նեղացման կամ բեկեղացման հետ, սակայն՝
 դրանք իմաստի զարգացման տարրեր գործընթացներ են։
 Այսպես, օրինակ, զրաբարյան ակն բառն ստանալով «թան-
 կագին քար, անցք, խոռոչ, անիվ» և այլ նշանակությունները՝
 ենթարկվել է իմաստի ընդլայնման, և սա իմաստի զարգաց-
 ման մեկ գործընթաց է, իսկ այն, որ այդ բառը այլևս իր
 նախկին իմաստով չի պահպանվել, սա էլ մի այլ գործընթաց
 է.— զրաբարյան հավ «թռչուն» բառը իմաստի նեղացում է
 կրել և այժմ նշանակում է «ընտանի թռչունների մի տեսակի
 էգը»։ Քանի որ իմաստի նեղացումը տվյալ դեպքում հանգեց-
 րել է նախկին իմաստի կորուստին, ապա դա նաև իմաստների
 փոխհաջորդում է.— դեղ բառը նշանակել է «խոտ», այժմ
 չունի այդ իմաստը, ուրեմն տեղի է ունեցել իմաստների փոխ-
 հաջորդում, թեև դեղ բառն այժմ շատ ընդլայնված իմաստներ
 ունի.— ունկ (զրաբարյան ունկն) նշանակել է «ականջ. կանթ»
 և այլն. այժմ չունի ականջ իմաստը.— Խառյան նշանակել է
 «քաջապես կռվող, կտրիճ», այժմ նշանակում է «հակառա-
 կորդ, թշնամի»։ Կորցրել է նախկին իմաստը, թեև այժմյան
 իմաստը զգալիորեն ընդլայնվել է (բացի «թշնամի» իմաստից
 ունի նաև «մրցակից, խաղընկեր» նշանակությունները) և
 այլն, և այլն։ Ուրեմն, իմաստների փոխհաջորդումը նախկին
 իմաստի բացասումն է և փոխարինումը մի նոր իմաստով,
 անկախ այն բանից, թե այդ փոխհաջորդումը զուգորդվե՞լ է
 նաև իմաստի ընդլայնումով, նեղացումով կամ բեկեղացումով,
 թե ոչ։ Ըստ այսմ, իմաստների փոխհաջորդումը կարելի է
 դիտել իբրև հետևանքի հետևանք, այսինքն՝ երեք կարգի
 իմաստափոխական իրակությունների (իմաստների քնդլայն-
 ման, նեղացման և բեկեղացման) հետևանք։

*
* *

Իմաստային փոփոխությունների թվարկված չորս տեսակ-
 ները, որպես իմաստի պատմական զարգացման հետևանք-
 ներ, միմյանցից մեկուսացված չեն։ Ավելին. բառիմաստի
 զարգացման պատմական գործընթացում հաճախ միևնույն
 բառի բովանդակության զարգացման մեջ այդ տեսակները

գուգորդում են միմյանց, հանդես գալիս միասնաբար: Այսպես, օրինակ, ակ (գրաբարյան ակն) բառի «անիվ, թանկագին քար, անցք» և այլ իմաստներ ստանալն իմաստի ընդարձակում է, բայց մյուս կողմից՝ նաև իմաստների փոխհաջորդում, քանի որ ակ բառի նախկին ուղղակի իմաստը չի պահպանվել. — հավ բառի այժմյան իմաստը գրաբարյան «թռչուն» իմաստի համեմատությամբ իմաստի նեղացում է, բայց մյուս կողմից դա նաև իմաստների փոխհաջորդում է, քանի որ այլևս «թռչուն» իմաստը չունի. — խոռոչ բառի հիշված մասնագիտական իմաստներից յուրաքանչյուրն, առանձին վերցրած, իմաստի նեղացում է, բայց քանի որ խոռոչ բառը, պահպանելով իր ուղղակի իմաստը, ստացել է նաև մի քանի մասնագիտական (տերմինային) իմաստներ, ապա նա ենթարկվել է իմաստի ընդարձակման և այլն, և այլն:

4. ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԸ

ա. Համառոտ պատմական ակնարկ

Ժամանակակից գրական հայերենը զարգացման, մշակման ու կատարելագործման արդեն պատկառելի պատմություն ունի: Անցնելով կազմավորման շրջանից, հաղթականորեն ելնելով նոր գրականության լեզվի իրավունքների նվաճման համար ծավալված գրապայքարի բովից՝ այն դարձավ մեր դասական ու ժամանակակից գեղարվեստական գրականության հարուստ, ճկուն ու գեղեցիկ լեզուն, մամուլի, հասարակական-քաղաքական կյանքի, գիտության ու տեխնիկայի պահանջները լիովին բավարարող հզոր լեզու: Հանդես գալով իբրև գրական լեզու այն ժամանակ, երբ գրաբարը լիիրավ կերպով գործառում էր որպես գեղարվեստական գրականության, գիտության ու մամուլի լեզուն՝ մեր նոր գրական լեզուն գրական ժառանգորդությամբ յուրացրեց գրաբարի հարուստ ու կենսունակ բառապանծը և միավորեց նոր լեզվի՝ աշխարհաբարի բառապաշարին: Միևնույն ժամանակ, մեր ժողովրդի սերտագույն մշակութային կապերը ռուս և

եվրոպական ժողովուրդների, իսկ հետագայում՝ Սովետական Միության եղբայրական ժողովուրդների հասարակական-քաղաքական կյանքի հետ՝ մեր լեզվի բառապաշարը հարստացրեցին տասնյակ հազարավոր նորակերտ բառերով ու նորագույն փոխառություններով։ Այս բոլոր աղբյուրներից անխուսափելիորեն քաղելով իր համար անհրաժեշտն ու կենսունակը, մեր ժամանակակից գրական լեզվի բառապաշարը ամբողջացավ ու ձևավորվեց իբրև ինքնուրույն համակարգ, իբրև հենց ժամանակակից հայերենի բառապաշար, որ ունենալով իր ընդհանրությունները և՛ գրաբարի, և՛ աշխարհաբար, ժողովրդախոսակցական լեզվի ու առավել մեծատարած ու կենսունակ բարբառների բառապաշարի հետ, ո՛չ նույնանում է դրանցից որևէ մեկին, ո՛չ էլ այդ բոլորի սոսկական հանրագումարը դառնում։

Ինչպես ամեն մի համակարգ, որ պատմականորեն առաջանում ու ձևավորվում է գոյություն ունեցած մի ուրիշ համակարգի հիման վրա, աշխարհաբարի բառապաշարն էլ, իբրև համակարգ, ներկայացնում է պատմական զարգացման երկարատև գործընթացի արդյունք։ Մյուս կողմից՝ լինելով ոչ միայն գրական, այլև կենդանի հաղորդակցման ծառայող լեզվի բառապաշար, այն գտնվում է անընդհատ զարգացման, հարստացման ու կատարելագործման գործընթացում, ուստի և նրան, ինչպես և ամեն մի զարգացող երևույթի, հատուկ են զարգացման գործընթացի բոլոր իրողությունները՝ իրենց հակասականությամբ, շեղումներով, զուգահեռություններով, հնի և նորի, իր դարն ապրածի և զարգացողի տարրերի առկայությամբ ու դրանց ներքին պայքարով, մերժելի և ընդունելի իրականություններով և այլն։ Մեր աշխարհաբար լեզվի բառապաշարի համար այս բոլոր իրողությունների բազմազանությունն ու կենսունակությունը առավել մեծ չափեր են ընդունում պատմա-հասարակական պատճառներով։ Բանն այն է, որ մեր գրական և խոսակցական լեզուները զարգացման, մշակման ու կատարելագործման տարբեր կարգի ներքին (ներլեզվական) և արտաքին (արտալեզվական) գործոնների ու դրանց տարբեր աստիճանի գործունեության ու կենսունակության տենդենցներ են ունեցել

պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում: Այդ տեսակետից առաջին կարևորագույն խնդիրը մեր գրական լեզվի բառապաշարի, իբրև նոր, ինքնուրույն համակարգի, պատմական բնութագրությունն է: Միջին հայերենից հետո մինչև աշխարհաբարի, իբրև նոր գրական լեզվի, հաղթանակը մեր գրականությունը հիմնականում գրաբարալեզու գրականություն էր: Մեզ մոտ պատմականորեն ստեղծվել էր երկու լեզուների՝ գրաբարի և աշխարհաբարի զուգահեռ գործառության վիճակ, առաջինն իբրև գրականության, երկրորդը՝ որպես բանավոր հաղորդակցման կենդանի լեզու: Յուրատեսակ միջին դիրք էին գրավում մի կողմից՝ գերազանցապես աշխարհաբարյան համակարգը ներկայացնող և առավել կամ պակաս չափով բարբառային բնույթի աշուղական գրականությունն ու գործարարական գրագրությունները, որոնք ինչ-ինչ չափով միայն ունեին գրաբարաբանություններ, մյուս կողմից՝ գրաբարախոս միջավայրերի (կրոնական միաբանություններ, եկեղեցու) խոսակցական, գերազանցապես գրաբար լեզուն, որ իր հերթին այս կամ այն չափով աշխարհաբարյան տարրերով էր տոգորված՝ ըստ տեղի, խոսողների կարողության և այլ հանգամանքների: Սակայն ինքը՝ աշխարհաբար խոսակցական լեզուն նույնպես միատարր ու միասնական չէր: Ամենից առաջ, պատմական դեպքերի ու դրանց հետևանքով ստեղծված իրադրության մեջ աշխարհաբար խոսակցական լեզուն բաժանված էր երկու՝ արևելյան ու արևմտյան տարրերականների: Այս երկուսն էլ, սակայն, կարելի է դիտել լոկ իբրև վերացություն, ըստ որում դրանցից յուրաքանչյուրը իրականում զրսևորվում էր կա՛մ բարբառների և կա՛մ առավել կամ պակաս չափով մեծ տարածքներ ընդգրկող տարածքային (արեալային) ժողովրդախոսակցական լեզվատարբերակներով: Արևելյան հատվածի համար ժողովրդախոսակցական լեզուն կարելի է համարել աբաբադյան բաբառի ու դրա խոսվածքների ընդհանրությունը ներկայացնող խոսակցական ընդհանուր լեզուն, որին հարում էր որոշ չափով նաև զարաբադյան տարածքի ժողովրդախոսակցական լեզուն՝ զարաբադյան և զանգեզուրյան բարբառների ընդհանրության հիման վրա: Դրանցից դուրս էին մնում մի քանի առանձնա-

ցած բարբառներ (Ագուլիսի, Մեղրու, Կարճևանի, Կաքավա-
բերդի, Թբիլիսիի և այլն), ըստ որում այս վայրերի բարբա-
ռախոս հայությունն էլ, ըստ էության, տարբեր վիճակներ էր
ներկայացնում: Թբիլիսիի բարբառը, արարատյան բարբառի
հետ ունեցած իր ընդհանրությունների հիմքով, այս կամ այն
չափով հնարավոր էր դարձնում փոխադարձ հաղորդակցումը
արարատյան տարածքի ժողովրդախոսակցական լեզուն
կրողների հետ, մինչդեռ Ագուլիսի, Մեղրու և մի քանի այլ
բարբառների բնակչությունն ավելի մեկուսանում էր դրանցից,
և հաղորդակցման համար անհրաժեշտ էր լինում անցնել
դարձյալ արարատյան կամ ղարաբաղյան տարածքների ժո-
ղովրդախոսակցական տարբերակներին. ստեղծվել էր հա-
ղորդակցման յուրահատուկ վիճակ այս կարգի բարբառնե-
րով խոսող հայության համար, որ կարելի է կոչել միկրո-
երկրեզվության վիճակ: Առօրյայում, իրենց միջավայրում
այդ կարգի բարբառների կրողները խոսում էին իրենց բար-
բառով, իսկ այլ բարբառների կրողների հետ հաղորդակց-
վում էին ժողովրդախոսակցական լեզվով: Մեր ժողովրդի
կյանքում պատմականորեն ստեղծված հասարակական-
տնտեսական ու քաղաքական գործոնների (արարատյան տա-
րածքն իբրև տնտեսական, վարչական ու մշակութային
կենտրոն) թելադրանքով և արարատյան տարածքի ժողովրդ-
ախոսակցական լեզվի հարաբերական ընդհանրության հի-
ման վրա պայմանավորվեց մեր ազգային լեզվի արևելյան
տարբերակի զարգացումը և գրականացումը արարատյան ժո-
ղովրդախոսակցական լեզվի հիմքի վրա: Թբիլիսիի բարբառը,
չնայած Թբիլիսիի հսկայական դերին մեր ազգային մշակույ-
թի զարգացման գործում, իր համակարգի առանձնահատկու-
թյուններով մնաց մի կողմ. նրա և մեր աշխարհաբար գրա-
կան լեզվի ընդհանրությունը պահպանվեց այն չափով, կամ
գրեթե այն չափով, որչափով գոյություն ունեւ այդ բարբառի
և արարատյան տարածքային ժողովրդախոսակցական լեզվի
միջև, եթե հաշվի չառնենք գրական ազդեցությունները Թբի-
լիսիի բարբառի վրա և ինչ-ինչ ներթափանցումներ Թբի-
լիսիի բարբառից մեր գրական լեզվի մեջ:

Գրական և խոսակցական երկու լեզուների (գրաբար և

աշխարհաբար) գոյակցության այս վիճակում ազգային կյանքի ու ազգային նոր գրականության պահանջների բավարարումը առաջ էր քաշում, բնականաբար, նոր գրական լեզվի հարցը. այդ պահանջի արտահայտությունն էր, ինչպես գիտենք, գրապայքարը: Եվ այստեղ, անկախ այն բանից, թե գրապայքարի մեջ ով ինչպես էր ուզում լուծել նոր գրականության լեզվի մշակման հարցը, մեկ խնդրում բոլորն էլ գործնականորեն միևնույն դիրքորոշումին էին հանգում օբյեկտիվորեն. դա բառապաշարի խնդիրն էր: Աշխարհաբարի բառապաշարը խճողված էր «աղավաղումներով» (ինչպես այն ժամանակ հայկաբաններն էին որակում), այսինքն՝ գրաբարյան բառերի զանազան ձևափոխություններով, օտարաբանություններով, մասնավորապես՝ թուրք-պարսկական բառերով:

Մեր գրողների, հայագետների և, առհասարակ, բոլոր ուսյալների առջև էր գրաբարալեզու գրականությունը՝ հարուստ ու մշակված և, մանավանդ, միասնական բառապաշարով, և այդ բառապաշարն էր, որ յուրացրեց գրական լեզուն, և նույնիսկ նրանք, ովքեր գտնում էին, թե մեր նոր գրական լեզվի մակարդակին պետք է բարձրանա «ժողովրդայան կենդանի լեզուն», դրանից չէին կարողանում խուսափել: Այսպես, օրինակ, Մ. Նալբանդյանը, որ այս գծի ներկայացուցիչն էր ու տեսաբանը, իր ստեղծագործությունները գրում էր աշխարհաբարյան քերականությամբ, բայց գերազանցապես գրաբարյան բառապաշարով: Ո՞րն էր գաղտնիքը: Միայն գրական ժառանգորդությունը: Որ գրական ժառանգորդությունը իսկապես կարևոր գործոն էր, դա անուրանալի է և անհերքելի: Բայց կային նաև այլ հանգամանքներ: Դրանցից կարևորագույնն է այն, որ մեր աշխարհաբարի երկու առավել ընդհանրական ժողովրդախոսակցական տարածքային լեզուները (արևելահայ և արևմտահայ աշխարհաբարները), իսկ առավել ևս դրանցից ճյուղավորված բարբառները, հինհայերենյան բառերը պահպանել և գործածում էին պատմական հնչյունափոխություններով առաջացած տարբեր ձևերով (օր. հար-հէր-խէր, հաց-խաց-հօց, փատ-փէտ-փէդ և այլն), մինչդեռ գրականության մեջ գործածվող

գրաբարաձև բառերը, եթե կարելի է այսպես ասել, միջին ընդհանուր ձևերն էին ներկայացնում: Սա ինքնին հնարավոր է, նույնիսկ, անխուսափելի էր դարձնում գրաբարյան բառաձևերն ընդունելը:

Երկրորդ կարևոր հանգամանքն այն էր, որ թեև շատ բառեր պատմական հնչյունափոխությամբ զանազան ձևեր էին ստացել, բայց շատ բառեր էլ պահպանվել էին բոլորովին անփոփոխ ձևով, ըստ որում դրանք այնպիսի բառեր էին, որոնք պատկանում էին բառային կազմի միջուկային շերտին (օր. սար, քար, պատ, խոսել, վազել, քանդել, տեսնել, նայել, շինել, կրել, տանել, մեկ (մի, մին), կանչել, քիթ, ոսկր (ոսկոր, ոսկոռ), մազ, հալ, ձու, խոտ և այլն, և այլն): Այս կարգի բառերին էին միանում այն բազմաթիվ բառերը, որոնք մասնակի փոփոխությունների էին ենթարկվել առանձին բարբառներում և խոսվածքներում, բայց դրանց ընդհանուրը ներկայացնող և գրաբարին մոտեցող ձևերը կենդանի էին և հասկանալի բոլորին. ինչպես՝ սուր (սօր), առու (առու), հարյուր (հարուր, հարուր), աչք (աչկ արտասանությամբ), գլուխ (կ'օխ) և այլն, և այլն: Վերջապես սրանց էին միանում նաև այն բազմաթիվ բառերը, որոնք պատմական ընդհանուր հնչյունափոխությամբ էին տարբերվում գրաբարյան, ավելի ճիշտ՝ հինհայերենյան ձևերից: տարբերվում էին հնչյունաբանորեն (արտասանությամբ), ըստ որում այստեղ գրաբարյան ուղղագրությունն էր պահպանվում ըստ էության, և ոչ թե գրաբարյան բառաձևը՝ հնչյունաբանորեն (օր. մարթ, որթի, կեխտ, բարցր, քախցր, ախչիկ և այլն): Այս բոլորը ժողովրդախոսակցական կենդանի լեզվի ձևեր էին, որոնք ընդհանուր կամ գրեթե ընդհանուր էին և ինքնին հնարավոր էին դարձնում պահպանել ու գործածել նոր գրական լեզվում՝ գրաբարյան ուղղագրությամբ, բայց ժամանակակից արտասանությամբ:

Կարևորագույն հանգամանքներից մեկն էր նաև այսպես կոչված գրաբարյան բառերի «աշխարհաբարացումը»: Հին հայերենը, որ գրաբարի խոսակցական հիմքն էր, դարերի ընթացքում փոփոխությունների ենթարկվեց և քերականական, հնչյունական ու բառային կազմի ծավալվող փոփոխու-

թյունների հետեանքով աստիճանաբար մահացավ՝ իր տեղը
 զիջելով միջինհայերենյան համակարգին, իսկ սա էլ՝ աշ-
 խարհաբարյան համակարգին։ Հինհայերենյան բառերի
 հնչյունական ձևերի փոփոխությունները, որ տվյալ դեպքում
 մեր քննության առարկային են վերաբերում, երկու կարգի են
 բաժանվում՝ ընդհանուր կամ համահայկական և մասնակի
 կամ բարբառային։ Անկախ այն բանից, թե այս երկու կար-
 գի հնչյունափոխություններից ո՞րն է առաջացել հին հայերե-
 նի ընդերքում, ո՞րը ավելի ուշ, դրանցից աշխարհաբարի հա-
 մար կարևորագույնն են առաջին կարգին պատկանողները։
 Այսպես, օրինակ, հին հայերենում ունեինք լոյս, որի մեջ ոչ
 երկբարբառ էր, կազմված ու վանկարար ձայնավորից և ի ոչ
 վանկարար ձայնորդից (oi)։ Ժամանակի ընթացքում այդ երկ-
 բարբառը վերածվեց ույ երկբարբառի, այսինքն՝ առաջին բա-
 ղադրիչը դարձավ ու ձայնավորը և ստացվեց միջինհայերեն-
 յան և աշխարհաբարյան ընդհանուր կամ համաժողովրդա-
 կան լույս ձևը. այս ձևից է, որ առաջացել են մեր արդի բար-
 բառների բազմաթիվ տարբերակները (լուս, լիս, լուիս, լուս
 և այլն), և այս ձևն է, որ պահպանվել էր ոչ միայն աշխար-
 հաբարյան երկու տարածքային ժողովրդախոսակցական լե-
 զուներում, այլև նոր դարերի գրաբարյան արտասանության
 մեջ մինչև մեր օրերը (այժմ էլ գրում ենք գրաբար լոյս,
 կարգում՝ լույս)։ Գրաբարյան բառերի այս արտասանությու-
 նը, ինչպես գիտենք, ունի նաև իր անվանումը՝ գրաբարի
 ավանդական արտասանություն, ըստ որում բոլոր հայերը
 գրաբար կարդում են միայն ավանդական արտասանությամբ։
 Այլ կերպ ասած, համահայկական հնչյունափոխություննե-
 րով առաջացած նոր ձևերը՝ աշխարհաբարյան ձևերը, հան-
 գեցրել էին գրաբարի արտասանության (ընթերցանության)
 աշխարհաբարացման և ամենուրեք սովորեցնում էին գրա-
 բարը հենց այդ աշխարհաբարացած արտասանությամբ։
 Գրության մեջ, ընդհանուր առմամբ, պահպանվում էր հին
 ուղղագրությունը, բացառությամբ գրաբարյան աւ երկբար-
 բառի օ գրով փոխարինումից և առանձին բառերի ուղղա-
 գրական փոփոխություններից, որոնք որոշակի համակարգ
 չեն ներկայացնում և տվյալ դեպքում առանձնակի կարևո-

րությունն չունեն: Թե ի՞նչ նշանակութիւն ունեն գրաբարյան բառերի արտասանութեան «աշխարհաբարացումը», կարելի է պատկերացնել համահայկական պատմական հնչյունափոխութիւններից միայն մի քանիսը թվարկելով: Գրաբարյան երկբարբառները վերացել էին՝ վերածվելով կամ պարզ ձայնավորների (օր. աւ > օ), կամ ձայնավորի ու բաղաձայնի (և հակառակը) կապակցութեան (օր. եա > յա, իւ > յու, ուա > վա). բառակցքում ու և ք պարզ ձայնավորները դարձել էին համապատասխանաբար վո և յե բաղաձայն + ձայնավոր կապակցութիւն. ընկել էր բառավերջի ձայնավորահանջորդ յ կիսաձայնը (տղայ > տղա, գնայ > գնա և այլն), բառակցքի յ կիսաձայնը վերածվել էր և հագագայինին (յիսուն > հիսուն, յարգ > հարգ, յեսան > հեսան և այլն), գրաբարյան երկու լ-երից մեկը վերածվել էր ետնալեզվային ձայնեղ շփականի (ղ) և այլն, և այլն: Այս բոլոր փոփոխված ձևերը, որոնք գրվում էին գրաբարյան ուղղագրութեամբ, բայց կարգացվում էին հնչյունափոխված ձևով, այսինքն՝ աշխարհաբարյան արտասանութեամբ, գրաբարյան բառերի մի զգալի մասին արդեն իսկ տալիս էին աշխարհաբարյան կերպարանք: Դրանց պետք է ավելացնել նաև ձայնեղ պայթականների ու պայթաշփականների խլացում-շնչեղացումը որոշ դիրքերում (օրինակ՝ ր-ից հետո), որ նույնպես ընդհանրական երևույթ էր աշխարհաբարի համար (հաշվի չենք առնում առանձին բարբառները): Ինքնին հասկանալի է, որ թվարկած հանգամանքները բավականաչափ հիմք էին տալիս ուղղակիորեն օգտագործելու գրաբարյան հարուստ բառապաշարի հիմնական մասը հենց այն ձևով, որոնք ընդհանուր էին գրաբարին ու աշխարհաբարին կամ աշխարհաբարին ու «աշխարհաբարացած» գրաբարին: Դրանք ժողովրդախոսակցական կենդանի լեզվի բառեր էին ու դրանց կենդանի արտասանութիւնը՝ հին, ավանդական գրութեամբ:

Վերջապես, ժողովրդախոսակցական լեզվում գործածվող բազմաթիվ բառեր նոր փոխառութիւններ էին, առավելապես թուրք-պարսկական, որոշ դեպքերում միայն՝ ռուսական (ստաքան, ստոլ, ակուշկա (ակոշկա), բոշկա (պոթկա), շաշկա, ստրաժնիկ, շաշկա, կրուշկա, շայնիկ և այլն): Ժողո-

վուրդը, որ գիտեր ադրբեջաներին, ինչ-որ չափով նաև ուս-
սերեն (արևելյան հատվածում) կամ թուրքերեն (արևմտյան
հատվածում), գիտեր նաև, որ դրանք հայերեն բառեր չեն,
իսկ մտավորականությունը՝ առավել ևս. ուստի և դրանց փո-
խարինումը հայերեն, թեկուզև ժողովրդախոսակցական
լեզվում չպահպանված բառերով, միանգամայն օրինաչափ
էր ազգային գրական լեզվի մշակման գործընթացում:

Այս բոլոր հանգամանքների շնորհիվ գրական ժառանգոր-
դությունը օբյեկտիվորեն դառնում էր աշխարհաբար գրա-
կան լեզվի բառապաշարի մշակման, հարստացման ու կա-
տարելագործման հիմնական գործոնը: Բայց բառապաշարը,
այսինքն՝ գոյություն ունեցող բառերի գրական ժառանգոր-
դությունը դեռևս բոլորը չէ: Կար, և այժմ էլ կա, մի ավելի
ծանրակշիռ իրողություն. դա բառակազմական միջոցների
գրաբարյան համակարգի յուրացումն էր: Գրական ժառան-
գորդությամբ ժողովրդախոսակցական բառերի հետ յուրաց-
նելով բառերը գրաբարյան կամ համահայկական ձևերով՝
մեր գրական լեզուն յուրացրեց բառակազմության ոչ միայն
գրաբարյան կաղապարները, այլև նյութական միավորները, և
նույնիսկ բաղադրությունների գրաբարյան հիմքերը, և մեր
լեզվի նորակերտ բառերը կազմվեցին գրաբարյան «տարա-
զով»: Ավելին. սկսվեց ժողովրդախոսակցական լեզվի բառա-
պաշարի գրականացումը, որ արտահայտվեց ոչ միայն ոչ
հայերեն (նաև թյուրիմացաբար այդպես համարվող) բառե-
րի փոխարինումով գրաբարյան կամ նորակերտ հայացի բա-
ռերով, այլև ժողովրդախոսակցական լեզվում գործածվող,
բայց կազմությամբ ոչ գրաբարատիպ բառերի գրականացու-
մով՝ վերածելով դրանք գրաբարատիպ կաղապարների:
Այսպես, ոչ միայն դամբի, նալբանդ, շորան, թամբաֆի
(թամբաֆու), սալբանդ, շուշա և նման բազմաթիվ բառեր
փոխարինվեցին համապատասխանորեն երկաթագործ, պայ-
տաբ, հովիվ, ծխախոտ, սալահատակ, ապակի բառերով,
այլև աչֆի բժիշկ-ը՝ ակնաբույժ-ով, պարտատեր-ը՝ պար-
տատեր-ով, պատշար-ը՝ օրմնադիր-ով, (ծխախոտ) ֆաշել-ը՝
ծխել-ով, ոտատեղ-ը՝ ոտնատեղ-ով, շարաչ-ը՝ շարակն-ով
և այլն, և այլն: Այս երևույթը սկիզբ է առել աշխարհաբարը

գրական մակարդակին բարձրացնելու և գրական մշակման ենթարկելու հենց սկզբից և առաջ է բերել յուրօրինակ երկվություն մեր գեղարվեստական գրականության լեզվի մեջ: Մի կողմից մեր գեղարվեստական գրականության լեզուն մշակվում է գրական լեզվի օրինաչափություններով, իր մեջ առնելով նաև ժողովրդախոսակցական լեզվի բառ ու բանը, դրանք գրականացնելով կամ անփոփոխ կերպով, մյուս կողմից ստեղծվում է ժողովրդախոսակցական լեզվով գրականությունը: Այս ուղղության հիմնադիրն է Խ. Աբովյանը, որի «Վերք Հայաստանի» վեպի լեզուն արևելյան ժողովրդախոսակցական լեզուն է՝ ստեղծագործական բովով անցած և Քանաքեռի բարբառի զգալի ազդեցությամբ: Իր հետագա զարգացումով այս ուղղությունը ստացավ յուրահատուկ գրական գործառություն, հանդես գալով ոչ թե իբրև առանձին հեղինակների նախասիրության կամ մտայնության արտահայտություն, այլ որպես գեղարվեստական գրականության որոշակի ժանրերի ու թեմատիկայի և բուն իսկ ստեղծագործության բնույթով պայմանավորված լեզու: Այս է պատճառը, որ միևնույն հեղինակի միևնույն ժամանակաշրջանում գրած ստեղծագործությունների, նույնիսկ միևնույն ստեղծագործության մեջ մերթ հանդիպում ենք ժողովրդախոսակցական լեզվին, մերթ՝ «մաքուր» գրական լեզվին: Լավագույն օրինակներից մեկն է Հ. Թումանյանի «Անուշ» պոեմը, որ, ամբողջությամբ վերցրած, ժողովրդախոսակցական լեզվի ստեղծագործական մշակման ամենաընտիր նմուշներից մեկն է: Այս ստեղծագործության մեջ ունենք, օրինակ.

1. Ու պարից հետո լեն հրապարակ
Բաց արին մեջտեղն արձակ գլխատան,
Զուռնաչին փռեց կոխի եղանակ,
Ահել ու ջահել իրարով անցան:

2. Ա՛խ, ծաղիկներն էս աշխարհքում
Տանջվում են միշտ էսպես զուր,
Տըրորվում են ու թառամում
Միբտները սև ու տխուր:

3. Էս գիշեր, կեսը կըլներ գիշերվա,
Դեռ չէի կայցրել աչքըս տեղի մեջ.
Քունս էլ է կորել, ջանս էլ էն
վաղվա,
Ամեն մի բանից մնացել եմ խեղճ:
4. Կանչում է կրկին, կանչում անդադար
էն չքնադ երկրի կարոտը անքուն.
Ու, թեքերն ահա փռած տիրաբար,
Թռչում է հոգիս, թռչում դեպի տուն:

Այս շորս հատվածներից առաջին երեքի լեզուն ժողովրդագախոսակցական լեզուն է, իսկ չորրորդը՝ գրական լեզվի վսեմ ոճը, որ թեւադրվել է հատվածի բովանդակությամբ: Կարևոր է այն, որ առաջինը և չորրորդը հեղինակային խոսքն են ներկայացնում և, շնայած դրան, լեզուն որոշակիորեն տարբեր է՝ բովանդակության տարբերության համապատասխան: Եթե ուշադրությամբ դիտարկենք այս հատվածների լեզուն, ապա կտեսնենք, որ լեզվական տարբերությունն ստեղծողը բառերն ու դարձվածներն են: Մի կողմ թողնելով ոճական տարբերությունները, որոնք ծառայում են հերոսների խոսքի տիպականացմանը, և քերականական միակ ժողովրդագախոսակցական ձևը կանոնական գրականի փոխարեն (արհմ փխ. արեցին), ապա առաջին երեք հատվածների ժողովրդագախոսակցական լեզվի հատկանիշներն են հետևյալ բառերն ու դարձվածները. լեն, բաց անել, արծակ «ընդարձակ», գլխատուն, գոտեաշի, փշել «նվազել», կոխ, անել ու ջանել, իրարով անցնել (1), էս, աշխարհմ, էսպես, զուր, սիրամները սև (2), էս, ընել «լինել», աշխ կպցնել, տեղ «անկողին», բունը կորչել, ջան, էն, վաղվա «նախկին», խեղճ մնալ (3):

Ստեղծագործական երկու լեզվական համակարգերի առկայությունը բնորոշ է մեր բոլոր գրողներին, թե՛ արձակագիրներին, թե՛, մանավանդ, բանաստեղծներին, մինչև մեր օրերը: Իհարկե, գրողներից յուրաքանչյուրն ունի առանձնահատկություններ (առավել չափով՝ գրականացրած ժողովրդ-

դախոսակցական լեզու, դեպի բարբառայնություն միտող ժողովրդախոսակցական լեզու և այլն), ինչպես և անհատական ստեղծագործական մշակման ու թեմատիկայի թելադրած առանձնահատկությունները, սակայն այս դեպքում մեզ համար կարևորը դա չէ, այլ սոսկական փաստը: Բառապաշարի համար այս իրողությունը կարևոր է նրանով, որ մեր գրական լեզվի բառապաշարի մի զգալի մասը գալիս է հենց այս՝ ժողովրդախոսակցական լեզվից, դրա բառակազմական միջոցներով ու կաղապարներով: Ուստի և այն ամենին, որ մենք անվանեցինք ժողովրդախոսակցական լեզվի կամ աշխարհաբարի ու գրաբարի համար ընդհանուր բառապաշար, պետք է ավելացնել բուն ժողովրդախոսակցական լեզվից գրական աշխարհաբարին անցած բառերը և, մանավանդ, դարձվածաբանությունը, ըստ որում մեր գրական լեզվի դարձվածաբանության բացարձակապես գերիշխող մասը աշխարհաբարյան է: Վերջապես, աշխարհաբար գրական լեզվին գրական ժառանգորդությամբ անցած գրաբարյան բառերի վիթխարի զանգվածին զուգընթաց մեր գրական լեզվի բառապաշարի մեջ են մտել գրաբարյան փոխառությունները, որոնք հարստացրել ու հարստացնում են մեր գրական լեզվի բառապաշարը բազմաթիվ բառերով:

Այս համառոտ պատմական ակնարկը ցույց է տալիս, թե ինչպիսի ճանապարհ է անցել աշխարհաբարի բառապաշարն իր զարգացման ընթացքում, ինչ աղբյուրներից և ինչպես է օգտվել այդ աղբյուրներից յուրաքանչյուրից ինչպես մինչև գրական լեզվի մակարդակին բարձրանալը, այնպես էլ գրական լեզու դառնալուց հետո, այլ կերպ ասած, ինչպես է գոյացել աշխարհաբար գրական լեզվի բառապաշարը պատմականորեն:

բ. Բառապաշարի ծագումնաբանական դասակարգությունը

Բառապաշարի ծագումնաբանական դասակարգությունը բառերի խմբավորումն է ըստ այն աղբյուրների, որոնց նրանք պատկանել կամ պատկանում են և որոնցից մուտք են գործել աշխարհաբար գրական լեզվի բառային կազմի մեջ:

Այս դեպքում, վերանալով բառապաշարի զարգացման պատմական ընթացքից, բառապաշարը դիտում ենք որպես մի կայուն ամբողջություն, որ իր մեջ է առնում այն բոլոր բառերը, որոնք գործածվել են և կամ գործածվում են աշխարհաբարով գրված ողջ գրականության և մամուլի մեջ, անկախ նրանց գործածականության աստիճանից, գործառական ոլորտից, տարբերակային բնույթից և այլն: Այսպես, օրինակ, հոգնաբեղուն (գրաբար՝ յոգնաբեղուն) բառը գործածվել է աշխարհաբար գրականության մեջ, մասնավորապես պոեզիայում, թեև ոչ մեծ հաճախականությամբ: Իր գործածականության աստիճանով նա կարող է բնութագրվել իբրև սակավ գործածական բառ, գործառական ոլորտով՝ որպես բանաստեղծական լեզվի բառ, իսկ ծագումնաբանական տեսակետից՝ որպես գրաբարյան փոխառություն: Հ. Թումանյանի վերը բերված հատվածներում վաղվա բառը, որ նշանակում է «վաղուցվա, անցյալի, նախկին», ժողովրդախոսակցական լեզվի բառ է, ինչպես և աշխարհք-ը, զխատուն-ը և այլն: Այս մոտեցումով աշխարհաբար գրական լեզվի բառապաշարը կարելի է դասակարգել հետևյալ ձևով.

1. Համաճայկական բառեր.— Այն բոլոր բառերը, որոնք եղել են հին հայերենում, գործածվել են գրաբարում, միջին հայերենում և պահպանվել են ոչ միայն մեր գրական լեզվում, այլև ժողովրդախոսակցական լեզվում և բարբառներում (բոլորում կամ, գոնե, մեծագույն մասում), ինչպես՝ ջուր, հաց, մարդ, եղբայր, տուն, վագել, գործ, բան, աչք, զլուխ, ձեռք և այլն: Այս դեպքում կարևորություն չունեն բառերի տարբեր, հնչյունափոխված ձևերը ժողովրդախոսակցական լեզվում և բարբառներում, ըստ որում դրանք ներկայացնում են համահայկական բառի պատմական ձևափոխությունները: Այս կարգին են պատկանում նաև մինչգրաբարյան այն փոխառությունները, որոնք կենսունակ են և՛ գրաբարում, և՛ մեր գրական լեզվում, և՛ բարբառներում (օր. մանուշակ, հրաման, ձյութ, ոչխար և այլն), ինչպես և այն փոխառությունները, որոնք կատարվել են գրաբարյան դարաշրջանում՝ իբրև կենդանի լեզվի բառ և դարձել ինչպես բարբառների ու աշխարհաբար ժողովրդախոսակցական լե-

զունների, այնպես էլ մեր երկու գրական լեզուների սեփական նությունը (օր. բաւոռն, զմառս, Եպիսկոպոս, կիրակի, մեռոն և այլն):

Այս կարգին պատկանող բառերը, որոնք հսկայական թիվ են ներկայացնում, մեր աշխարհաբար գրական լեզվի բառապաշարի հիմքն են կազմում: Դրանք հայոց լեզվի բառապաշարի այն միջուկն են, որ դարերի ընթացքում ամրացել, հաստատուն կերպով պահպանվել է և հայերենի բոլոր դրսևորումների բառապաշարի հիմքը դարձել: Բացի իրենց քանակային մեծությունից, այդ կարգի մեջ մտնող բառերը բնութագրվում են մեծ կենսունակությամբ և, մանավանդ, բառակազմական հսկայական դերով, ըստ որում զրանց զգալի մասն են կազմում պարզ (արմատական) բառերը և որևէ կարգի ածանցով պահպանված արմատները (օր. ուտ-ել, ձեռ-ք, հանել և այլն): Բավական է ասել, որ միայն գլուխ բառից (գլուխ-որպես առաջին բաղադրիչ) ունենք ավելի քան 150 բաղադրյալ բառ, գործ բառից՝ 176, երկինք բառից՝ 138, երկու (երկ-, երկա-, երկվա-) բառից՝ ավելի քան 550 և այլն¹:

2. Համագրական բառեր.— Այն բոլոր բառերը, որոնք գրաբար մատենագրության մեջ գործածվել են որպես գրական բառեր և կամ մուտք չեն գործել ժողովրդախոսակցական լեզվի մեջ, կամ էլ անցել են դրան և բարբառներին իրրև գրական փոխառությունների, իսկ նոր գրական լեզվի մեջ (երկու տարբերակներում էլ) գործածվել ու գործածվում են գրական ժառանգորդությամբ, ինչպես՝ ծաղկավառ, գաբնանագեղ, աբյունաբբու, շաղակրատել, վարդապետ, շոշափել, ֆերական, փիլիսոփա, հյուլե, բազմաբեղուն, բյուրագգի, բյուրապատիկ, փառահեղ, սփանչելագեղ, հիպոմալլ, հանաչափալլ, ոսկեգեղմ, գեղատեսիլ, գանգրահեռ և այլն: Այս բառերը, ինչպես տեսնում ենք, մեծ մասամբ բաղադրյալ բառեր են կամ էլ գրական փոխառությունների գրաբարում՝ 5-րդ դարից մինչև 10-րդ դարը (հյուլե, փիլիսոփա, գեփյուտ և այլն): Իհարկե, դա չի նշանակում, թե այս կար-

¹ Տվյալները վերցնում ենք էդ. Աղալանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանից»:

գին պատկանող բառերը բոլորն էլ բաղադրյալ բառեր են. ճիշտ է այն, որ իբրև գրական բառեր դրանց մեծագույն մասը բաղադրյալ բառերն են կազմում, և դա կարելի է համարել այս կարգի մեջ մտնող բառերի առաջնակարգ հատկանիշներից մեկը, ըստ որում գիտենք, որ բերված բառերը (գաւնանագեղ, նիագմայլ, սփանչեւագեղ, ճանանչափայլ և այլն) իրոք գրական բառեր են: Սակայն դրանց կողքին ունենք նաև բազմաթիվ պարզ բառեր, որոնք մեր գրական լեզվին են անցել միայն գրական ժառանգորդությամբ և աշխարհաբար ժողովրդախոսակցական լեզվում ու բարբառներում ոչ միայն չեն գործածվել, այլև այժմ ևս չեն գործածվում. այդպիսի բառերից են՝ իղձ, անուրջ, սյուֆ, տենչ, գիւրգ, երանգ, դաստակ, ջինջ, լուրջ, բոսուր, աշխետ, կիրք, ավարտ, գարշ, գես, գեղմ և այլն: Այս պարզ բառերը, սակայն, որոշակիորեն տարբերվում են վերը բերված բաղադրյալ բառերից: Բանն այն է, որ եթե այս վերջինների մասին գիտենք, որ գրական լեզվի բառեր են, ուստի և չեն գործածվել ժողովրդախոսակցական լեզվում նույնիսկ հինհայերենյան շրջանում կամ գործածվել են որպես գրական փոխառություններ, ապա պարզ բառերի մասին այդ բանը ասել չենք կարող. ընդհակառակն, բերված պարզ բառերի մեծագույն մասը հին հայերեն խոսակցական լեզվում գործածական են եղել և դրանից էլ անցել են գրաբարին. դրա ապացույցն է այն, որ բերված բառերի արմատական ձևերը թեև չկան բարբառներում (կամ կան միայն առանձին բարբառներում), ապա նրանցից կազմված ածականներ ու բայեր ունենք և՛ աշխարհաբար ժողովրդախոսակցական լեզվում, և՛ բարբառների մի զգալի մասում (օր. գարշ արմատից՝ գարշել, գարշելի, գլուտ արմատից՝ գտնել և այլն): Այս պատճառով էլ սրանք համագրական բառերի կարգին հատկացնելը որոշ դեպքերում կարող է պայմանական լինել, թեև շատ բառերի մասին, իհարկե, կարող ենք որոշակիորեն այդ բանն ասել (գեղմ, գես, լուրք, իղձ, բոսուր և այլն):

Այս կարգին պատկանող բառերը մեր գեղարվեստական ու գիտական գրականության հարստությունն են կազմում, և նկատի ունենալով դրանց հսկայական քանակությունը, կա-

րելի է ասել, թե դրանք նույնպես մեծ կշիռ ունեն ժամանակակից հայերենի բառապաշարի մեջ:

3. Միջինհայերենյան բառեր.— Այս կարգին են պատկանում այն բառերը, որոնք ավանդվել են միջին հայերենով գրված գրականությանը, որից էլ անցել են աշխարհաբար գրականությանը՝ առավել կամ պակաս գործածականությանը: Այդ կարգի բառերից են. մանչ, մանչուկ, աղեկ, ելակ, աթաբեկ, ակոա, բեղ, խաթուն, տղեկ, ալոն, բեկ, մարաշախտ, նոստ, կտրին և այլն: Այս կարգին պատկանող բառերը կարելի է բաժանել երկու խմբի: Առաջին խումբն են կազմում այն բառերը, որոնք իսկապես միջին հայերենի բառեր կարելի է համարել: Դրանք այն բառերն են, որոնք կազմվել են միջինհայերենյան շրջանում (միջինհայերենյան գրական բառեր), ինչպես՝ մանրուսում, աղվեսագիրք, դատաստանագիրք, կամ էլ փոխառվել են այլ լեզուներից միջինհայերենյան շրջանում, ինչպես՝ բեղ, աթաբեկ, մարաշախտ, ելակ, խաթուն և այլն: Մյուս խումբն են կազմում այն բառերը, որոնք ավանդվել են միայն 10—11-րդ դարերից և ավելի հետո, սակայն ո՛չ միջինհայերենյան բառակազմություններ են, ո՛չ էլ այդ շրջանի փոխառություններ. դրանք հայտնապես եղել են նաև հին հայերենում (ժողովրդախոսակցական լեզվում), բայց մուտք չեն գործել գրական լեզվի (գրաբարի) մեջ: Այդպիսիներից են, օրինակ, թուշ, կեռ, կոանալ, կտրին և այլն: Որ դրանք իսկապես պետք է եղած լինեին հին հայերենում, հաստատվում է դրանց ծագմամբ կամ կազմությանը: Այսպես. թուշ և կեռ հնդեվրոպական ծագումով բառեր են («բնիկ հայերեն» բառեր), որոնք մինչև այսօր էլ գործածական են ոչ միայն բոլոր բարբառներում ու ժողովրդախոսակցական լեզվում, այլև գրական լեզվում. կտրին հին հայերենի բառ է իր կազմությամբ, ըստ որում ինքն ածանցը հին հայերենում էլ (գրաբարյան շրջանում) արդեն կենսունակ չէր, իսկ հետագայում բոլորովին վերացավ. հասկանալի է, որ այդ ածանցով կազմված բառերը պատկանում են հին հայերենին: Բուն միջինհայերենյան բառերը, այսինքն՝ այն բառերը, որոնք կազմվել են միջին հայերեն գրական լեզվում, դեռևս լիովին ուսումնասիրված չեն. բաշ-

ռարաններում դրանք բերվում են հաճախ իբրև գրաբարյան բառեր, այդ պատճառով էլ դժվարանում է միջին հայերենից ժամանակակից գրական լեզվին անցած բառերի որոշումը: Համենայն դեպս, հայտնի բան է, որ այդ բառերի թիվը մեծ չէ, և կարելի է ասել, որ դրանք առանձնապես մեծ դեր չեն խաղում աշխարհաբար գրական լեզվի բառապաշարում:

4. Նոր գրական բառեր.— Այս կարգին են պատկանում բոլոր նորակերտ հայերեն բառերը, որոնք ընդհանուր են թե՛ արևելյան, թե՛ արևմտյան գրական լեզուներին, ինչպես՝ մանրադիտակ, մանրէ, սավառնակ, հաժաճ, օղանավ, հաղթահանողես, կոթողանալ, բարեխիղճ, բարեփոխել, ախտահանել, բուռումնավետ, ծաղկաբույր, գանգատավոր, դաշնամուր, դաշնականաբ, դաշնադուրբյուն և այլն, և այլն: Այս կարգին են պատկանում նաև երկու գրական լեզուների համար ընդհանուր նոր և նորագույն փոխառությունները, ինչպես՝ միլիոն, մաշար, սիմվոլ-սիմբոլ, սովետ (արևմտ. սովիետ), ակադեմիա և այլն:

Այս կարգի մեջ մտնող բառերն իրենց քանակով ամենից ավելի շատ են, և դա զարմանալի չէ. մեր գրական լեզուն զարգացող կենդանի լեզու է, և նրա բառապաշարի հարստացումը, ինչպես ստորև կտեսնենք, տեղի է ունենում առավելապես նորակազմությունների ու փոխառությունների միջոցով:

5. Մասնավոր գրական բառեր.— Այս կարգին պատկանում են այն բառերը, որոնք հատուկ են միայն արևելյան կամ միայն արևմտյան գրական հայերենին, այլ կերպ ասած, սրանք նոր գրական բառերի այն մասն են, որ կազմվել ու գործածվում են երկու գրական լեզուներից միայն մեկում: Դրանցից են. հաղթաթուղթ-հաղթաբարտ, ծրագիր (հանդեսի, երեկույթի)—հայտագիր, հեռախոս-հեռաձայն, հեռուստացույց-հեռացող (հեռապատկեր, հեռառեսիլ), հեծանիվ-հեծելանիվ, պաղպաղակ-սառնաճուղ և այլն: Այս կարգին են պատկանում նաև այն նոր փոխառությունները, որոնք տարբեր աղբյուրներից փոխառված լինելով՝ տարբեր էլ ձև ունեն յուրաքանչյուրում, ինչպես և նրանք, որոնք մեկում գործածվելով, մյուսում փոխարինվել են հայակազմ բառով:

ինչպես՝ բուֆետ-պլուֆե, սպորտսմեն-սքորսմեն, սինդիկատ-սենտիֆա, տանկ-նրասայլ, կապիտալիզմ-դրամատի-ռոլքում, մինիստր-նախարար, անսամբլ-նամուլք և այլն:

6. Աշխարհաբարյան բառեր.— Այն բոլոր բառերը, որոնք չեն գործածվել գրաբարում (հին շրջանում), բայց գործածական են ժողովրդախոսակցական լեզվում և դրանցից էլ անցել են գրական լեզվին, ինչպես՝ մատղաշ, նզմել, կկզել, թոնթորալ, բոթել, լոֆ(տալ), կոլ(տալ), մկըկալ, մուզ, շիվ, պլպլալ, փիփերթ և այլն: Այս բառերի կարգին պետք է հատկացնել նախորդ կարգի այն բառերը, որոնք համարեցինք հին հայերենում գոյություն ունեցած բառեր, ինչպես՝ թուշ, կեռ, կոանալ, կտրին և այլն: Այդպիսին են նաև այն նոր փոխառությունները, որոնք կենդանի հաղորդակցման ճանապարհով անցել են բարբառներին ու ժողովրդախոսակցական լեզվին, իսկ սրանցից էլ՝ գրական աշխարհաբարին, ինչպես՝ ջան, գոզալ, փոդրաթ, վոազ, չալ, լիմոն, շաբուլս և այլն:

Այն հանգամանքը, որ աշխարհաբարյան բառերը, մանա-դեմոդո դրանց արմատական ձևերից շատերը, ունեն պատկառելի հնություն, թույլ կտա հետազայում, դրանց ցանկն ամբողջացնելուց հետո, առանձնացնել դրանք և դիտել որպես համահայկական բառերի ենթախումբ, որ վերը բերվածներից կտարբերվի միայն նրանով, որ գրաբարում (հին շրջանում) չի գործածվել:

Այս շերտին պատկանող բառերը զգալի թիվ են կազմում մեր գրական լեզվում, բայց, ցավոք, մինչև այժմ էլ առանձին ուսումնասիրության առարկա չեն դարձել, և դեռևս դժվար է գրանց ամբողջական ցանկը կազմել:

7. Հին կամ գրաբարյան բառեր.— Այս կարգին են պատկանում այն բառերը, որոնք գործածական են եղել գրաբարում կամ հայտնապես գրաբարյան բարդություններ ու ածանցավորներ են, ժառանգորդաբար չեն անցել մեր գրական լեզվին, այլ գրողների կամ գիտնականների կողմից վերցրվել են ուղղակի գրաբարից և գործածվել առավել կամ պակաս հաճախականությամբ: Այսպես են, օրինակ, կոռուսիշ, կույրգկուրայն, հոգնաբեղուն, ձիադարման, ծիծաղաչ

խիտ, կորովամտութիւն, կարշնեղ, դաշխուրան, կորնչական, հակակայել, հակակայութիւն, պատվասիրել, քաղաքամայր և այլն: Այս բառերը տարբերվում են համագրական բառերից նրանով, որ վերջիններս աշխարհաբար գրական լեզվին են անցել պատմականորեն, գրական ժառանգորդութեամբ, մինչդեռ հին կամ գրաբարյան բառերը ժառանգորդաբար չեն անցել, այլ՝ պարզ փոխառութեամբ: Այսպիսով, այս կարգին պատկանող բառերը, նույնանալով համագրական բառերին իրենց ծագումով ու նախնական գործածութեամբ (գրաբարյան ծագում ունեն և գործածվել են գրաբարում), տարբերվում են նրանցից այն բանով, որ ժառանգորդաբար չեն անցել աշխարհաբար գրական լեզվին. սա, բնականաբար, ենթադրում է որոշ ընդհատում դրանց գործածութեան մեջ: Այսպես, օրինակ, դաշխուրան բառը թեև գործածվել է գրաբար տեքստերում մի քանի անգամ, բայց այնուհետև դադարել է գործածվելուց, իսկ Վարուժանը, ինչպես ասում են, «պնդելով» գրաբարը, վերցրել ու գործածել է իր ստեղծագործութեան մեջ և, իհարկե, շատ հաջող կերպով: Կոպալ բառը գործածվել է գրաբար գրականութեան մեջ, ըստ նոր հայկազյան բառարանի և Արմատական բառարանի տվյալների միայն երկու անգամ (Գրիգոր Մագիստրոսի մոտ, 11-րդ դ., և Վարդանի պատմութեան մեջ, 13-րդ դ.), բայց այդ բառը, առնվելով գրաբարից, գործածվել է թե՛ պոեզիայում (անկոպալ. — Վ. Տերյան, անկոբալ. — Ծ. Չարենց), թե՛, մանավանդ, իբրև ֆինանսական տերմին, որից կազմվել են նաև՝ կոպալային, կոպալավորել և այլն: Պարեկ գրաբարյան բառ է, շատ սակավ գործածութեամբ, որ սակայն վերցվեց իբրև ռազմական տերմին և այժմ շատ գործածական է դարձել և այլն: Մենք դիտավորյալ կերպով բերեցինք մի քանի այնպիսի բառեր միայն, որոնք գրաբարում էլ սովորական բառեր չեն և կարող են դիտվել իբրև հազվագեղ գործածութեամբ բառեր: Դրանց կարելի է ավելացնել բազմաթիվ այնպիսի բառեր, ինչպիսիք են հոգնաթախիժ, հոգնախոնջ, վայրավատին և այլն, և այլն: Այսպիսով, այս կարգին պատկանող բառերի համար կարևորը այն չէ, թե նրանք գրաբարյան բառեր են՝ իրենց բառակազմական, հնչյունական և այլ հատ-

կանիշներով, այլ այն, որ նրանք պատմականորեն դուրս են եկել գործածությունից, եթե կարելի է ասել, նրանց կյանքը դադարել է հենց գրաբարով գրված գրականության մեջ, և այն ժամանակ, երբ մեր նոր գրական լեզուն բարձրանում էր գրականության մակարդակին ու մշակվում, այդ բառերը չէին կարող անմիջականորեն մտնել նրա բառապաշարի մեջ՝ իբրև զուգահեռաբար գործածվող գրաբարի կենսունակ բառեր, ինչպիսիք են այն բազմաթիվ բառերը, որոնք թեև հայտնապես գրաբար, նույնիսկ հունաբանների կերտած, բայց գրաբարից անմիջականորեն անցան աշխարհաբարին իբրև գրական ժառանգություն, ինչպես, օրինակ, ֆեռական, ֆեռականություն, մակեդոնյոյ, հարադրել, ներհակ, վերծանել, տարբերել, բացատրել (գրք. բացադրել), պարունակություն, բաղդատություն, դերանուն, ներգործել, տրամադրություն, ենթադրել և այլն, և այլն, որոնք բոլորն էլ հունաբանների կերտած բառերն են, բայց նոր գրականին են անցել պատմական հաջորդականությամբ, իբրև 18—19-րդ դարերի գրաբարի կենսունակ բառեր:

Այն հանգամանքը, որ այս կարգին (գրաբարյան բառերի շերտ) պատկանող բառերը բնութագրվում են ոչ թե իրենց ձևական, բառակազմական և այլ հատկանիշներով, այլ միայն գործածականությամբ (ավելի ճիշտ՝ ոչ գործածականությամբ՝ նոր շրջանի գրաբարալեզու գրականության մեջ և աշխարհաբարյան գրականության սկզբնական շրջանում) դժվարացնում է նրանց որոշումը. դրա համար անհրաժեշտ էր, մի կողմից՝ աշխարհաբարյան գրականության մեջ գործածված բառերի լիակատար ցանկը՝ ժամանակագրական տվյալներով հանդերձ, մյուս կողմից՝ նոր շրջանի գրաբարյան գրականության (ներառյալ նաև 19-րդ դարի գրականությունը) բառարանը. այդպիսի բառարաններ այժմ չունենք, ուստի և այս կարգին պատկանող բառերի ցանկն էլ, թեև կուզ և մոտավոր ճշգրտությամբ, հնարավոր չէ տալ: Այնուամենայնիվ, կան որոշ կարգի բաղադրություններ, որոնց մասին գիտենք արդեն, թե ուշ շրջանի գրաբարում, ինչպես և 19-րդ դարի աշխարհաբար գրականության մեջ, կենսունակ չեն եղել, ուստի և պետք է դասվեն այս կարգի բառերի շարքում:

դրանցից կարելի էր հիշել՝ հոգն-բաղադրիչով բարդությունների մեծագույն մասը (հոգնաբեղում, հոգնախոնջ, հոգնագեղում, հոգնածիծաղ և այլն), հոլով- (գրբ. յոլով «շատ») բաղադրիչով կազմված բառերի մի զգալի մասը (հոլովաբան, հոլովամարդ, հոլովատեսակ և այլն), երկրորդ (վերջին) եզրում-տեսակ բաղադրիչն ունեցող բառերի մեծագույն մասը, որոնց մեջ տեսակ նշանակում է «կերպ, պես, նման» և կարող է փոխարինվել այդ բաղադրիչներով (ինչպես՝ զագանատեսակ «զագանակերպ», օղատեսակ «օղակերպ», լուսատեսակ «լուսակերպ», բոցատեսակ «բոցակերպ, բոցատեսիլ» և այլն), նառակ բառով կազմված բառերի զգալի մասը (խոզանառակ, խոտանառակ, բոցանառակ և այլն) և այլն:

Հասկանալի է, որ այս կարգին պատկանող բառերը կարող են հաճախական գործածություն ստանալ մեր լեզվում և դառնալ կենսունակ՝ մտնելով նույնիսկ չեզոք բառերի շարքը, բայց դա չի փոխում ծագումնաբանական բնութագիրը. դրանք գրաբարյան փոխառություններ են:

Վերջապես, այս կարգի բառերի որոշման համար նկատի պետք է առնել ևս մի հանգամանք. կան շատ բառեր, որոնք ձևով նույնական են գրաբարյան որևէ բառի հետ, սակայն նույն գրաբարյան բառը չեն, այլ բոլորովին նոր բառ (նորակերտություն). ինչպես՝ հոգեծին (գրբ.) «սուրբ հոգով ծնող՝ ծնված» — հոգեծին (աշխ.) «հոգեկան ծագում ունեցող», համակցել (գրբ.) «հաղորդակցել» — համակցել (աշխ.) «կոմբինացնել», նախաբարբառ (գրբ.) «առաջինը՝ սկզբից խոսող՝ խոսած» — նախաբարբառ (աշխ.) «բարբառի կամ բարբառախմբի նախնական համակարգը ներկայացնող բարբառ» (հմմտ. նախալեզու), մարգավան (գրբ.) «մարդպան» — մարգավան (աշխ.) «մարգական ավան», հորդելակ (գրբ.) «սուր, բարձր, շեշտված» (ձայնի մասին) — հորդելակ (աշխ.) «1. հորդառատ, շատ առատ, փարթամ, 2. պերճ, վսեմ» և այլն: Կարևոր չէ այն, թե աշխարհաբարյան կամ գրաբարյան բերված բառերը որքանով գործածական են. կարևորն այն է, որ այդ զույգերից մեկը՝ առաջինը, գրաբարյան բառ է, որ չի պահպանվել, մյուսը՝ նոր գրական բառ, ուստի և դրանք չպետք

է շփոթել այնպիսի բառերի հետ, որոնք պատմականորեն իմաստափոխվելով բոլորովին նոր իմաստ են ստացել աշխարհաբար գրական լեզվում (նաև ժողովրդախոսակցականում և բարբառներում) և առաջին հայացքից թվում է, թե նրանք ոչ մի կապ չունեն իրար հետ, ինչպես, օրինակ, ծախել (գրք.) «սպառել» — (աշխ.) «վաճառել», դեղ (գրք.) «բույս» — (աշխ.) «ճար» և այլն: Հարկ է նշել, որ բերված գրաբարյան-աշխարհաբարյան համանուններից առաջինները չեն պատկանում ժամանակակից հայերենի բառապաշարին:

8. Բարբառային բառեր. — Այն բոլոր բառերը, որոնք չեն գործածվել գրաբարում, միջին հայերենում, վաղ աշխարհաբարում, հետևաբար և չեն կարող դիտվել նաև որպես ժողովրդախոսակցական բառ և հատկացվել աշխարհաբարյան շերտին: Այս բնութագրությունը ենթադրում է աշխարհաբար գրական լեզվի մեջ թափանցած բառերի գործածության սահմանափակություն, այսինքն՝ այդ բառերի պատկանելությունը մեկ կամ մի քանի բարբառներին: Այդպիսի բառեր են՝ չմուշկ, գետնաճուղ, սելավ, դաճուկ, սիկ, սզնի և այլն: Քանի որ խոսքը վերաբերում է ոչ թե հայերեն բառերի բարբառային տարբերակներին (հէր, լիս, օխտը, արին և այլն) և ոչ էլ այն կարգի բառերին, որոնք ընդհանուր են բարբառների մեծագույն մասին կամ բոլորին, հետևաբար նաև ժողովրդախոսակցական լեզվին (ճզմել, ճղել, էտ, էտել, պոռչ, ճամփա, յար. չոբան և այլն), ապա այս կարգին պատկանող բառերի թիվը զգալիորեն փոքրանում է, և դրանց որոշումն էլ՝ դժվարանում: Սակայն սա չի նսեմացնում բարբառային բառերի արժեքը և, մանավանդ, բարբառների բառազանձի գեղը մեր գրական լեզվի հարստացման գործում: Պետք է նկատի ունենալ, որ բարբառների մեջ էլ ավելի կենսունակ և կարևոր մասն են կազմում հայերեն բառերը՝ բարբառին հատուկ հնչյունափոխություններով, և ընդհանուր բառերը, որ կոչեցինք աշխարհաբարյան անվանումով: Ստորև, մեր լեզվի բառապաշարի ներքին դասակարգման մեջ էլ կտեսնենք, որ բարբառային բառամթերքը իր առանձնահատուկ դերն ունի գրական լեզվում: Այստեղ մեր խոսքը վերաբերում է այն բառերին միայն, որ որևէ բարբառից կամ մի խումբ բար-

բառներից թափանցել են մեր գրական լեզվի մեջ՝ դառնալով նրա սեփականությունը։ Այս տեսակետից ճիշտ չի կարելի համարել այն մոտեցումը, որի համաձայն բարբառային բառերի շարքն են դասվում այնպիսի բառեր, ինչպիսիք են ջան, դուրբան, զաչաղ, մառալ, գոգալ, չորան և այլն։ Մեր բառարաններում այս բառերի դիմաց սովորաբար «բարբառային» նշում է տրվում հասկանալի պատճառով ու նպատակով, ուստի և այդ նշումը չի կարելի հիմք ընդունել մեր լեզվի բառապաշարի պատմական դասակարգումով դրանք բարբառային բառերի շարքը դասելու համար։ Դրանք իրականում ծագումնաբանորեն պատկանում են աշխարհաբարյան բառերի կարգին։

Ավարտելով բառապաշարի ծագումնաբանական դասակարգությունը, հարկ ենք համարում ավելացնել հետևյալը։ Աշխարհաբար գրական լեզվի այսպիսի դասակարգությունը կատարվում է առաջին անգամ և, ինչպես ասացինք, ցույց է տալիս աշխարհաբար գրական լեզվի բառապաշարի պատմական աղբյուրները և դրանցից յուրաքանչյուրի տեղը մեր լեզվի բառապաշարի գոյացման կամ կազմավորման մեջ՝ անկախ բառապաշարի մեջ տեղի ունեցող տեղաշարժերից և անկախ ժամանակային սահմաններից։ Այդ դասակարգումը միաժամանակ ցույց է տալիս, թե այդ աղբյուրներից ո՞րը ինչ դեր և կշիռ ունի աշխարհաբար գրական լեզվի բառապաշարի մեջ ընդհանրապես. հասկանալի կերպով այս տեսակետից առաջնակարգ տեղը պատկանում է համահայկական, համագրական, նոր գրական բառաշերտերին, ըստ որում այս վերջինի տեսակարար կշիռն ավելի ու ավելի է մեծանում բառապաշարի հարստացման գործընթացի մեջ, որի մասին կխոսվի ստորև։ Բուն դասակարգման մասին անհրաժեշտ է ասել հետևյալը։ Թեև դասակարգությունը ցույց է տալիս մեր լեզվի բառապաշարի բաղադրիչ շերտերը, բայց այդ շերտերից մեր լեզվին անցած բառերի սպառիչ քանակային բնութագրությունը տալ դեռևս հնարավոր չէ։ Այս տեսակետից առավել չափով թերի են մնում միջինհայերենյան և բարբառային շերտերը։ Բանն այն է, որ առայժմ չունենք ո՛չ միջինհայերենյան բառերի սպառիչ ուսումնասի-

Գուժիւնն ու բառարանը, ո՛չ էլ՝ բարբառային։ Այն, ինչ որ հայագիտության մեջ մինչև այժմ դիտվել է որպէս բարբառային, իրականում մեծ մասամբ նույնանում է ժողովրդախոսակցական լեզվի բառերի հետ։ Այսպէս՝ Հ. Աճառյանի «Գաղափարական բառարանում» բերված են կծիկ, կծկել, ճղել, ճզմել, խելքամաղ, բացգլուխ և նման հազարավոր բառեր։ Հ. Աճառյանը ճիշտ է վարվել զրանք բառարանի մեջ մուծելով, ըստ որում նրա բառարանի նպատակն է ներկայացնել հայերեն բարբառներում գործածվող այն բոլոր բառերը, որոնք չեն գործածվել հայ հին մատենագրության մեջ։ Սակայն վերը տրված դասակարգության համար այդ սկզբունքը չի կարելի ընդունել, ըստ որում այդ բառերը կարելի է բաժանել առնվազն չորս կարգի. ա) Բառեր, որոնք ընդհանուր են տարածքային ժողովրդախոսակցական լեզուներին և բոլոր բարբառներին կամ, գոնե, դրանց մեծագույն մասին, ինչպէս՝ կծիկ, ճղել, ճզմել, զլխաբաց և այլն. այդ բառերի ստացած տարբեր ձևերը բարբառներից յուրաքանչյուրում (պատմական հնչյունափոխությունների հետեւանքով) այս դեպքում ոչ մի կարեորություն չունեն, քանի որ զրանք մեր գրական լեզվի մեջ են մտել աշխարհաբարին ընդհանուր ձևով կամ էլ տարածքային ժողովրդախոսակցական լեզուներից յուրաքանչյուրի ընդհանուր ձևով։ բ) Բառեր, որոնք ընդհանուր են եղել հին հայերեն ժողովրդախոսակցական լեզվին, բայց հետագայում տեղայնորեն սահմանափակվել են՝ պահպանվելով մեկ կամ մի քանի բարբառներում. օրինակ՝ աֆ ոտք բառը գործածական է եղել հին հայերեն ժողովրդախոսակցական լեզվում. գործածվել է նաև գրաբարում, թեև սակավադեպ, բայց աֆացի, աֆացել բառերի հաճախական գործածությունը գրաբարում և դրանց առկայությունը բարբառների մեծագույն մասում ցույց են տալիս, որ այդ բառը կենսունակ է եղել ամբողջ հայության համար. և շնայած դրան, այդ բառը արմատական ձևով (աֆ կամ հաֆ) պահպանվել է միայն մի քանի բարբառներում (Մեղրիում, ըստ «Արմատականի» նաև՝ Ախալցխայում, Ակնում, Հավարիկում)։ Այդպէս է նաև կոռ «ծուռ, կոր» բառը, որ կոռ բառի տարբերակն է։ գ) Բառեր, որոնք հատուկ են եղել մեկ կամ

մի քանի բարբառների, բայց նոր ժամանակներում, գրական լեզվի միջոցով կամ բարբառախոս զանգվածների տեղափոխության հետևանքով տարածվել և գործածական են դարձել նաև այլ բարբառներում և վերածվել ընդհանուր բառի. օրինակ՝ կորդ, որ գործածվել է գրաբարում շատ սակավադեպ, ըստ «Արմատականի» հատուկ է եղել արևմտյան բարբառների մի խմբի, տարածվել ու ընդհանրացել է նաև արևելյան բարբառներում, ինչպես և՛ մտել է գրական լեզվի բառապաշարի մեջ իբրև տերմինային տարբերակ խոսքան բառի դ) Բառեր, որոնք կազմվել են կամ փոխառվել այլ լեզուներից միայն մեկ կամ տարածականորեն միասնություն կազմող մի քանի բարբառներում և, հետևաբար, հատուկ են եղել միայն այդ բարբառներին. օրինակ՝ սեզնր «սզնիի պտուղը» (Ղարաբաղ—Ջանգեզուր—Մեղրի), որից էլ՝ սզնի, տեալ «ղաուրմա» (Ղարաբաղ—Մեղրի—Ջանգեզուր), գետեանուշ «արախիս բույսը և նրա պտուղը» (միայն Մեղրի), տկողին (միայն Մեղրի) և այլն, և այլն:

Այս շորս կարգերից աշխարհաբար գրական լեզվին անցած բառերը պատկանում են մեր առաջարկած դասակարգության տարբեր շերտերին. առաջինը՝ աշխարհաբարյան (6-րդ) շերտին, երկրորդը, երրորդը և չորրորդը՝ բարբառային (8-րդ) բառերի շերտին, թեև երրորդ շերտից որոշ բառեր կարող են հատկացվել աշխարհաբարյան շերտին, եթե հետագա հետազոտությունները ցույց տան, որ դրանք թեև մեկ կամ մի քանի բարբառներում են գործածվում, բայց այդ բարբառները, տարածականորեն իրարից անշատված լինելով, վկայում են այդ բառերի նախնական ընդհանրության մասին:

Այս տարբեր կարգերին պատկանող բառերը որոշելու համար անհրաժեշտ է բարբառային բառերի պատմական համակողմանի ուսումնասիրությունը, որ առաջիմ շունենք, ուստի և դասակարգության մեջ տրվում է տվյալ շերտի միայն ընդհանուր բնութագրությունը:

Վերջապես, դասակարգության մեջ ներկայացված կարգերը նույնպես վերջնական ու սպառիչ համարել չի կարելի. հնարավոր է այդ կարգերի բնութագրությունը փոխել և ավել-

Այսպես, օրինակ, գրաբարի բառապաշարը կայուն ու փակ համակարգ է. ինչ որ ավանդվել է գրաբարալեզու մատենագրության մեջ, այդքանն էլ կազմում է գրաբարի բառապաշարը¹: Այդպես չէ կենդանի լեզուների բառապաշարը², որ գտնվում է անընդհատական զարգացման պրոցեսում և շարունակ հարստանում ու կատարելագործվում է: Ժամանակակից գրական հայերենը կենդանի, զարգացող լեզու է, և հասկանալի է, որ նրա բառապաշարն էլ հարստացման ու կատարելագործման բուռն պրոցես է ապրում:

Այնուհետև. եթե նույնիսկ պայմանականորեն մեր լեզվի բառապաշարը դիտելու լինենք. իբրև ավարտուն, փակ բազմություն, ապա դարձյալ մենք գործ կունենանք մի այնպիսի բազմության հետ, որի բոլոր միավորները միևնույն դերն ու բնութագրությունը չունեն մեր լեզվի նորմայի մակարդակում: Իբրև ազգային գրական լեզու, ժամանակակից հայերենն ունի իր գոյության տարբերակային ձևերն ու լեզվական տարբեր ոճերը (գրական լեզու, գրական-խոսակցական լեզու, զբաղմունքային «լեզուներ», գիտական լեզու, գրասենյակային լեզու և այլն): Հասկանալի է, որ լեզվի այս տարբերակային ձևերին պատկանող բառերը տարբեր էլ գործառական բնութագրություն կարող են ստանալ: Բացի դրանից, մեր ազգային գրական լեզուն ավելի քան հարյուրամյա պատմություն ունի, որի ընթացքում բառապաշարի մեջ հսկայական տեղաշարժեր են կատարվել. լեզվից դուրս են ընկել զգալի քանակությամբ բառեր և մուտք են գործել ու բառապաշարի կենսունակ տարրը դարձել տասնյակ հազարավոր նոր բառեր: Սա նշանակում է, թե ժամանակակից հայերենի

¹ Մի կողմ ենթ թողնում նորագյուտ բառերը, որոնք բառարաններում տեղ չեն գտել, ըստ որում դրանց թիվը շատ սահմանափակ է, ուստի և գիտական բնութագրության ժամանակ կարելի է անտեսել:

² Մեր «Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը» մեծագրության մեջ մենք լեզվի բառային մակարդակը բնութագրել ենք իբրև հարաբերականորեն փակ համակարգ՝ բոլորովին այլ մոտեցումով, որ կապ չունի այս բնութագրության հետ: Այստեղ փակ համակարգ ասելով նկատի ունենք բառապաշարի հաստատուն, անփոփոխ կազմը, որ ենթակա չէ հարստացման:

բառապաշարը, որ ներառում է ինչպես գործածությունից արդեն դուրս եկած, այնպես էլ նոր մուտք գործած բառերը, այս մոտեցումով կարող է այլ շերտերի բաժանվել: Վերջապես, ժամանակակից գրական հայերենի բառապաշարը, իբրև զարգացող, անընդհատական փոփոխությունների գործընթաց ապրող համակարգ, ունի զարգացման ներքին (ներլեզվական) և արտաքին (արտալեզվական) գործոնների առաջ բերած բառատարբերակները (բառային զույգեր, բառերի ձևական տարբերակներ, բառակազմական տարբեր կաղապարների զուգահեռություններ և այլն), որոնք նույնպես տարբեր գնահատություն ու բնութագրություն են ստանում մեր լեզվական նորմայի տեսակետից: Այդ բոլորը, ահա, թելադրում են լեզվի բառապաշարի դասակարգության այլ սկզբունքներ և այլ եղանակներ, որոնք սկզբունքորեն տարբեր են նախորդ՝ ծագումնաբանական դասակարգության սկզբունքներից: Այս դասակարգությունները կարելի է կոչել բառապաշարի համաժամանակյա դասակարգություն ընդհանուր անվանումով, քանի որ, ի տարբերություն նախորդի, այս դասակարգությունները հիմնվում են լեզվի զարգացման տվյալ փուլում բառերի ունեցած այս կամ այն բնութագրի վրա: Այնուհետև, այս դասակարգումների համար որպես ելակետ ու չափանիշ է ընդունվում մեր լեզվի զարգացման արդի փուլի նորման ու կառուցվածքը, այսինքն՝ բառերը գնահատվում են ըստ այն բանի, թե ի՞նչ հարաբերության մեջ են գտնվում նրանք մեր լեզվի բառակազմական միջոցների ու կաղապարների, հնչյունական-հնչյունափոխական կանոնների, ձևաբանական կառուցվածքի հետ, գործառական ի՞նչ բնութագրի, գործածականության ի՞նչ վիճակ ունեն և այլն: Իսկ սա նշանակում է, թե այս դասակարգումները բառապաշարի ներքին դասակարգություն են, ըստ որում բառապաշարը դիտվում է ինքն իր մեջ, և բառերը խմբավորվում են հենց բառային կազմի մեջ միմյանց նկատմամբ ունեցած հարաբերությամբ՝ մեր գրական լեզվի այժմյան փուլի նորմայի չափանիշներով:

Առաջնորդվելով բառագործածության արդի նորմայի տվյալներով և հիմք ընդունելով բառերի բնութագրության

տարբեր շափանիշները (գործածականություն, գործառական ոլորտ, բառակազմական հատկանիշներ և այլն), աշխարհաբար գրական լեզվի բառապաշարը կարելի է դասակարգել ըստ գործածականության, ըստ սոցիալական տարբերակունների, ըստ գործառության ոլորտների և ըստ ներլեզվական հարաբերությունների:

1. Բառապաշարի դասակարգությունն ըստ գործածականության.— Բառապաշարի այս դասակարգությունը հենվում է մեր գրական լեզվի բառապաշարի պատմական զարգացման ընթացքի և դրա հետևանքը հանդիսացող՝ բառագործածության այժմյան վիճակի վրա: Այս դասակարգության հիմունքը և շափանիշը համաժամանակյա մոտեցումն է, քանի որ բառերը բնութագրվում են գործածականության այժմյան գրական նորմայով, բառերի գործածական կամ անգործածական լինելու այժմյան վիճակով: Մեր ազգային գրական լեզվի բառամթերքի քանակը հասնում է մոտ երկու հարյուր հազարի, որից, սակայն, բացատրական բառարանների մեջ ընդգրկվել է մոտ 150 հազար բառ: Ինքնին հասկանալի է, որ այս բոլոր բառերը, թեև գործածված աշխարհաբար գրականության մեջ, չեն կարող միևնույն բնութագիրն ստանալ կենսունակության ու գործածականության տեսակետից: Այդ բառերի մի զգալի մասը մեկ կամ մի քանի անգամ գործածվել ու մոռացության է մատնվել, մի մասը գործածվել է և կարող է գործածվել ըստ պահանջի, իսկ մեծագույն մասը կենսունակ ու գործածական է եղել և է՝ այժմ էլ: Ահա գործածականության այս տվյալների հաշվառումով մեր գրական լեզվի ամբողջ բառապաշարը կարելի է բաժանել երկու շերտի՝ գործուն բառերի շերտ և ոչ գործուն (պասսիվ) բառերի շերտ:

Գործուն շերտին են պատկանում այն բոլոր բառերը, որոնք սովորական խոսքային իրադրության մեջ գործածական են մեր լեզվի զարգացման արդի փուլում, ինչպես՝ սեղան, բառ, առնել, տուն, կտրել, վերցնել, գնալ, գիտություն, փողոց, մեծապես, տեխնիկա, դպրոց, մայր, հրապարակ, արի, գեղեցիկ, դեղին, կոմբայն, տրակտոր, ըմպան, ուղի, անցանառել, թունելախորշ, վեհոճեն, փառանդ, ժա-

Ճանիվ, ալգորիթմ, լոգարիթմ, մեքենա, կոմունիզմ, ակադեմիա, հեռուստատեսություն, հեռուստացույց, մաֆրեյ, խմեյ, խնամեյ, կամենալ, իմանալ, կոտրեյ, գերան և այլն: Ինչպես կարելի է նկատել, բերված բառերի մեջ կան ամենասովորական, առօրյա գործածության և առտնին հաղորդակցման համար ամենաանհրաժեշտ բառեր (սեղան, քար, տուն, առնել, վերցնել և այլն), գիտության ու տեխնիկայի տարբեր քնազավառներին պատկանող բառեր (լոգարիթմ, ըմպան, անցահատել, ժանանիվ), ինչպես և թե՛ հայակազմ և թե՛ փոխառյալ բառեր (գնալ, գիտություն, գեղեցիկ, ըմպան, անցահատել, կոմունիզմ, կոմբայն, ռադիո, ակադեմիա, լոգարիթմ և այլն): Եվ դա հասկանալի է, որովհետեւ այս կամ այն բառը գործուն շերտին հատկացնելու համար դրանք կարևորություն չունեն: Կարևոր է միայն այն, որ դրանք գործածական են սովորական խոսքային իրադրության մեջ, այսինքն՝ դրանք անհրաժեշտորեն գործածվում են համապատասխան բնագավառի առօրյա գործունեության և դրա հետ կապված հաղորդակցման գործընթացում, և, հետևաբար, դրանք այսպես կոչված կենդանի բառեր են: Ոչ գործուն շերտին են պատկանում այն բառերը, որոնք դուրս են եկել գործածությունից, կամ էլ նորակազմ ու նորամուտ բառեր են, որոնք չեն գործածվում սովորական խոսքային իրադրության մեջ: Այդ բառերը կարող են գործուն շերտին պատկանած լինել մեր լեզվի զարգացման անցած փուլերում, ինչպես, օրինակ, նէպման, բյոխվա, գզիւ, սեպուն, ղամբաւ, լուսաբաւ և այլն, բայց դա նշանակություն չունի որովհետեւ, ինչպես ասացինք, չափանիշը բառագործածության արդի նորման է: Ժամանակի ընթացքում դուրս գալով գործածությունից, այդ բառերը, սակայն, պահպանվում են բառապաշարի ընդհանուր գանձարանում և կարող են գործածվել համապատասխան խոսքային իրադրության մեջ: Այսպես, պատմաբանը՝ խոսելով (կամ գրելով) 5-րդ դարի պատմական իրադարձությունների մասին, պետք է գործածի սպաւապետ, մարզպան, ատյան, սեպուն և նման բազմաթիվ բառեր, կամ եթե գրողը պատմավեպ է գրում 19-րդ դարի իրադարձությունների մասին, պետք է գործածի այդ դարա-

շրջանի զգեստների անվանումներ, կենցաղին, հասարակական կյանքին, վարչական պաշտոններին վերաբերող բազմաթիվ բառեր: Այս բոլոր դեպքերում մենք ունենք ոչ թե սովորական, այլ յուրահատուկ խոսքային իրադրություն, որ պայմանավորում է ոչ գործուն շերտին պատկանող բառերի գործածությունը: Այս շերտին պետք է հատկացնել նաև հազվադեպ գործածությամբ և դիպվածական բառերը, այսինքն՝ այն բառերը, որոնք ստեղծվում ու գործածվում են այս կամ այն անհատի կողմից, բայց չեն գործածվում ուրիշների կողմից և, հետևաբար, չեն ընդունվում և ընդհանրանում, կամ ստեղծվում են հեղինակների կողմից՝ որոշակի նպատակադրումով և չեն ընդհանրանում հենց այն պարզ պատճառով, որ պայմանավորված են տվյալ խոսքային իրադրությամբ ու ստեղծագործական նպատակադրումով: Այսպես, օրինակ, իր «Երկիր Նաիրի» վեպի մեջ Ծ. Չարենցը կազմել է ու գործածել ուղեղասարդ, կենտրոնաուղեղասարդ, թելիկատատանում, գլխավորաբեյ և ուրիշ շատ բառեր, որոնք անմիջականորեն պայմանավորված են ստեղծագործական նպատակադրումով: Հասկանալի է, որ այս բառերը չեն գործածվել ուրիշների կողմից և չեն էլ գործածվի, բացի այն դեպքերից, երբ գրականագետը վերլուծում է այդ ստեղծագործությունը կամ երբ որևէ գրող իր ստեղծագործության մեջ կստեղծի նույնպիսի իրադրություն և անհրաժեշտություն: Ոչ գործուն շերտի բառերն, իրենց հերթին, բաժանվում են հետևյալ մասնաշերտերին կամ ենթաշերտերին:

Ա) Հնացած բառեր. — Այն բոլոր բառերը, որոնք գործածական են եղել մեր գրական լեզվում նրա պատմության անցած էտապներում և այժմ կա՛մ բոլորովին չեն գործածվում, կա՛մ էլ գործածվում են ըստ անհրաժեշտության, ինչպես՝ քաղապետ, թեմ, տանուտեր, գզիր, վերատեսուչ, նահանգապետ, դիվանատուն, գիմնազիա, աստվածուհաց, անքարի, կապա, սկիին, դարանոց, սեմինարիա, դրագուն, նշյաման, կոմբիջ, կոմսնապարծություն, բատրակ, բատրակլով, եմքակոպակ, ապակոպակցում և այլն: Այս մասնաշերտին է պատկանում նաև հազվադեպ և դիպվածական բառերի այն մասը, որ գործածվել է գրական աշխարհաբարի անցած փու-

լերում, ինչպես, օրինակ, Ծ. Չարենցի ստեղծագործությունից բերված բառերը:

Ք) Նոր բառեր կամ նորաբանություններ.— Այն բոլոր նորակազմ ու նորամուտ բառերը և բառային ձևերը, որոնք ունեն միայն առանձնակի գործածություններ ու դեռևս լայն գործածություն չեն ստացել, ինչպես՝ փոշեծուծ, լուցիչ, սորառել (перфорировать), կարգաբերել (упорядочить), մոնոտիպ, էսկալացիա, էսկալատոր և այլն: Այս կարգի բառերը ժամանակի ընթացքում կարող են անցնել գործուն շերտին կամ էլ՝ մոռացության մատնվել. բերվածներից վերջին երեքն արդեն ընդունված տերմիններ են, թեև սակավ գործածությամբ. կարգաբերել ստանում է լայն գործածություն, մինչդեռ լուցիչ, փոշեծուծ (փոշեծծիչ) բառերը դժվար են արմատանում և առայժմ դժվար է որոշել դրանց հետագա բախտը:

Գ) Հին բառեր.— Այն բոլոր բառերը և բառային ձևերը, որոնք փոխառվում են գրաբարից ու միջին հայերենից՝ ստեղծագործական խոսքի պահանջներով և չեն անցնում գործուն շերտին, ինչպես՝ դաշխուրան, աշտե, ապառոշ, ցույան, լյառե, խույր և այլն, ինչպես և այն բազմաթիվ գրաբարյան բառերը, որոնք պատմագիտական տերմինային նշանակություն ունեն և ըստ հարկի գործածվում են բանասիրական, պատմական և այլ կարգի գրականության մեջ (օր. ատենադպիր, բղեշխ, կուսակալ, մարզպան, դրանիկ, մարդպետ, սենեկապան, գունդստաբլ և այլն):

2. Բառապաշարի գործառական դասակարգություն.— Այս դասակարգությունը հենվում է այն բանի վրա, թե մեր լեզվի ընդհանուր բառապաշարի մեջ մտնող այս կամ այն բառը գործածական է գործառական որևէ ոլորտի՞ համար, թե գործածվում է բոլոր ոլորտներում, առանց որևէ սահմանափակող կամ մասնավորեցնող բնութագրի: Քննության առնելով մեր լեզվի բառապաշարը, մենք հեշտությամբ կարող ենք տեսնել, որ կան բազմաթիվ բառեր, որոնք գործածվում են լեզվի գործառության բոլոր ոլորտներում առանց որևէ սահմանափակման: Այսպես, օրինակ, ասել, գնալ, ուտել, խմել, տեսնել, տուն, գլուխ, բերան, ականջ, ձեռք,

ոսֆ, ծառ, բերել, կարմիր, մեծ, լավ, ուրախ, խոտ, հիշտ, շատ, փիչ, կտրել, առնել, առու, գալ, թուլք, մեքենա և նման բազմաթիվ բառեր ընդհանուր են բոլոր նրանց համար, ովքեր խոսում են ժամանակակից հայերենով՝ անկախ նրանց զբաղմունքից, կրթությունից, հասարակության մեջ ունեցած դիրքից, տարիքից, սեռից և այլ հանգամանքներից, ըստ որում գործածվում են բոլոր կարգի խոսքերում՝ գրավոր թե՛ բանավոր, գիտական աշխատություն թե՛ գրական ստեղծագործություն, առտնին խոսակցություն թե՛ գրասենյակային պաշտոնական գրագրություն և այլն, և այլն։ Դրանք և այդ կարգի բազմաթիվ բառեր լեզվի բառապաշարի այն մասն են կազմում, առանց որի հնարավոր չէ հայերեն խոսել, ըստ որում դրանք կենսականորեն անհրաժեշտ են առօրյա հաղորդակցման համար։ Այդ կարգի բառերը կազմում են լեզվի ողջ բառապաշարի միջուկային շերտը, որ կոչվում է չեզոք կամ համագործածական բառերի շերտ։ Բառապաշարի չեզոք շերտի բառերը ամեն մի լեզվի բառագանձի հիմքն են կազմում։ Լինելով լեզվի գործառության բոլոր ոլորտների ու տվյալ լեզուն կրող հասարակության բոլոր անդամների համար ընդհանուր և ամենօրյա հաղորդակցման մեջ օգտագործվող առավել կենսունակ բառեր, դրանք, միևնույն ժամանակ, իբրև հիմք են ծառայում նորանոր բառեր կազմելուն, բառապաշարն անընդհատորեն հարստացնելուն և համալրելուն։ Բացի դրանից, չեզոք շերտի բառերը, հենց այն պատճառով, որ ոչ միայն ընդհանուր են բոլոր խոսողների համար, այլև մշտական գործածության մեջ են, բառապաշարի համեմատաբար կայուն ու մնայուն մասն են ներկայացնում։ Կայունության, մնայունության ու կենսունակության հատկությունն է, որ չեզոք շերտի բառերը դարձնում է լեզվի բառապաշարի հիմքը։ Իհարկե, սրանից չի կարելի բխեցնել այն թյուր ենթադրությունը, թե չեզոք շերտը կայուն և մնայուն լինելով՝ նաև անփոփոխ է։ Իրականում ճիշտ հակառակն է. չեզոք շերտը շարունակ համալրվում ու հարստանում է նորանոր բառերով, և դա օրինաչափ է։ Կյանքի զարգացումը իր հետ բերում է նորանոր առարկաների, գործիքների, մեքենաների ստեղծում, գիտության նորանոր հայտնագործու-

Քյուններ, որոնք ավելի ու ավելի լայն գործածություն ու ճանաչում են ստանում և, ինչպես ասվում է, մտնում են կենցաղի մեջ: Հասկանալի է, որ դրանց անվանումներն էլ, ստանալով առօրյա և ընդհանուր գործածություն, անցնում են չեզոք շերտի բառերի շարքը: Այսպես, օրինակ, թեև հեռուստացույց, հեռուստատեսություն, հեռուստադիտող, տիեզերագնաց, տիեզերագնացություն, տիեզերանավ, արբանյականավ և նման բաղմամբիվ բառեր երկու-երեք տասնամյակների պատմություն ունեն հայերենում, բայց զրանք արդեն չեզոք շերտի բառեր են դարձել: Այնպես որ, բառապաշարի չեզոք շերտը՝ իր կայունությամբ ու մնայունությամբ հանդերձ, անընդհատ հարստանում է նորանոր բառերով: Իհարկե, տեղի է ունենում նաև հակառակը, այսինքն՝ որոշ բառեր էլ ժամանակի ընթացքում դուրս են գալիս չեզոք շերտից և անցնում բառապաշարի այլ շերտերի (հմտ. գրաբարյան աշտե, սեպուհ, ապարոշ, ատյան, գեղարդ, մարդպան և նման բառերը գրաբարում և արդի հայերենում), բայց դրանց տեսակարար կշիռը շատ ավելի փոքր է, քան ավելացող բառերինը, ուստի և չեզոք շերտի համար առավել բնորոշը հարստացումն է:

Չեզոք շերտին հակադրվում է բառապաշարի գործառապես տարբերակված շերտը, որի մեջ մտնում են գործառության ոլորտի որևէ կարգի սահմանափակում ունեցող բառերը, որոնք ընդհանուր անունով կոչում ենք գործառական մասնաշերտի բառեր: Գործառական սահմանափակումները բնորոշում են բառերի որոշակի խմբեր, որոնք ստանում են իրենց հատուկ բնութագրերը և կազմում այս կամ այն գործառական մասնաշերտի բառապաշարը: Գործառական մասնաշերտի բառերը կարող են կենսունակ լինել և շատ գործածական, կարող են հազվագեպ գործածություն ունենալ, կարող են լեզվի զարգացման տվյալ փուլի նորմային համապատասխան լինել կամ շեղվել դրանից, բայց այդ հանգամանքները որևէ կարևորություն չունեն բառերը գործառական այս կամ այն մասնաշերտին հատկացնելու համար: Կարևորն այս դեպքում այն է, որ գործառական մասնաշերտի տվյալ բառերը չեն մտնում չեզոք շերտի մեջ և պատկանում

են բառապաշարի գործառնության որևէ առանձին ոլորտի։ Այսպես, օրինակ, առդիր, սույն, կոպար, լոգարիթմ, կական, լյառն, ցույան, գանգրագիսակ, շֆեղապանժ և բազմաթիվ այլ բառեր գործածվել և գործածվում են մեր գրականության մեջ։ Դրանք չեզոք շերտին չեն պատկանում, որովհետև սովորական խոսքային իրադրության մեջ չեն գործածվում։ Եվ սակայն, դրանք գործածվում են մեր գրական լեզվի որոշակի գործառական ոլորտներում՝ համապատասխան յուրահատուկ խոսքային իրադրության մեջ։ Այսպես, առդիր «հետը դըրված՝ կից», սույն (հմմտ. սույնին կից ուղարկում ենք... սույնով հայտնում ենք...) գրասենյակային-գործարարական գրությունների համար սովորական բառեր են, կոպար ֆինանսական տերմին է, լոգարիթմ՝ մաթեմատիկական, կական (գրաբարյան բառ), լյառն, ցույան (լեռ, ցուրեն բառերի գրաբարածե տարբերակները կամ՝ ավելի ճիշտ, նախաձևերը), գանգրագիսակ, շֆեղապանժ՝ բանաստեղծական բառեր և այլն։ Դրանցից յուրաքանչյուրն իր ոլորտում անհրաժեշտ է և գործածական, ըստ որում լյառն, ցույան, կական թեև մեր գրական լեզվին չեն պատկանում, բայց ազատորեն կարող են գործածվել ու գործածվում են գեղարվեստական գրականության մեջ՝ ստեղծագործական նպատակներով։ Այն հանգամանքը, որ դրանք չեն գործածվում սովորական խոսքային իրադրության մեջ, ինքնին նշանակում է, թե չեն էլ պատկանում չեզոք շերտին։ Սակայն դա չի կարող նշանակել, թե դրանք գործածելի էլ չեն, ըստ որում դրանց մի զգալի մասը՝ տերմինները և բանաստեղծական բառերը իրենց ոլորտների համար այնպիսի անհրաժեշտություն են ներկայացնում, հետևաբար և իրենց ոլորտի համար այնպիսի բառեր են, առանց որոնց չեն կարող գոյություն ունենալ ու զարգանալ այդ ոլորտները։ Բայց դրա հետ միաժամանակ, պարզ է նաև, որ դրանց գործածությունը որոշակի սահմանափակություն ունի, ուստի և պետք է բնութագրվեն այլ չափանիշներով, քան չեզոք շերտի բառերը։ Դա նշանակում է, թե բերված բոլոր բառերը չեն կարող միևնույն գնահատությունն ու բնութագրությունն ստանալ, ըստ որում դրանց գործածության սահմանափակումներն էլ տարբեր են. առ-

դիր, սույն, կոպար, լոգարիթմ բառերն ունեն տերմինային գործառնության սահմանափակում, լյառն, ցոբյան, կական, հետատուկ բառերը՝ լեզվական նորմայի սահմանափակում, իսկ գանգրագիսակ, շֆեդալանծ բառերը՝ ոճական, բայց բոլորն էլ պատկանում են բառապաշարի գործառնական մասնաշերտին: Հետևաբար, գործառնական դասակարգությունը հիմնվում է գրական լեզվի բառերի գործածության ոլորտի վրա, այսինքն՝ այն բանի վրա: Թե տվյալ բառը գրական լեզվի որ բնագավառում է գործածվում՝ ընդհանրական բնույթի գրավոր խոսքում, գիտության ու տեխնիկայի որևէ ճյուղում, գրասենյակային-պաշտոնական գրագրությունների ու փաստաթղթերի մեջ, հրապարակախոսական, թե գեղարվեստական գրականության մեջ: Այս մոտեցումով բառապաշարի գործառնական մասնաշերտը, որ հսկայական քանակությամբ բառեր է ընդգրկում (ավելի շատ, քան շեղոք բառաշերտը), կարելի է բաժանել հետևյալ երկու կարգերին:

Ա) Տերմինաբանություն, որ ներառում է գիտության, տեխնիկայի, ժողովրդական տնտեսության, կենցաղի, հասարակական-քաղաքական, արհեստների, արվեստների, գրասենյակային-պաշտոնական գործառնությունների բոլոր տերմիններն ու տերմինային արժեք ունեցող բառերը: Գիտության, տեխնիկայի, հասարակական-քաղաքական կյանքի, արտադրության բնագավառի տերմինները հատուկ կարգ կազմելով բառապաշարի մեջ, միաժամանակ գիտության ու տեխնիկայի նվաճումների՝ կենցաղի մեջ մտնելուն զուգահեռ, դառնում են մասսայական գործածության բառեր, վերածվելով շեղոք շերտի սովորական բառերի: Այս տեսակետից տերմինաբանության, որպես գործառնական յուրահատուկ մասնաշերտի առանձնացումը արդարանում է միայն գիտական մոտեցումով ու տերմինաբանության մշակման ու տերմինաբանական համակարգերի յուրահատկությունների բազմակողմանի հետազոտության տեսանկյունով:

Բ) Բանաստեղծական մասնաշերտ:— Բոլոր այն բառերը, որոնք գործածվում են միայն գեղարվեստական գրականության մեջ կամ հեռուորական խոսքում ու հրապարակախոսական գրվածքներում՝ խոսքին արտահայտչականություն,

հուզականություն, վսեմություն, ազդեցություն, նպատակասլացություն, պատկերավորություն ու գեղեցկություն տալու և նման նպատակներով: Այլ կերպ ասած, բանաստեղծական ընդհանուր անվանումով ենք կոչում դեռևս չեզոք շերտին չանցած այն բոլոր գրական բառերը, որոնք հատուկ են ստեղծագործական բանավոր կամ գրավոր խոսքին, ինչպես՝ գեղահրաշ, բարձրակարկառ, հորդելակ, ճեմակալանջ, գանգրագիսակ, բիլ, հիւր, լուրք, արյունեհանգ, ողբանվագ սոսկավիթխար, մերկապարանոց, պերճապաճույն, ճանճանջագեղ, գարճանագայր, ծիծաղախիտ և այլն, և այլն: Այս բոլոր բառերը, ինչպես տեսնում ենք, սովորական հայերեն բառեր են հայերենի բառակազմության նորմաներին լիովին համապատասխան, և դրանք, այնուամենայնիվ, չեզոք շերտին չեն պատկանում, որովհետև սովորական խոսքային իրադրություններում չեն գործածվում կամ գործածվում են շատ սակավ դեպքերում, երբ խոսողը հատկապես ձգտում է գեղեցիկ, բարձր գրական ոճին հատուկ բառեր օգտագործել:

Այս մասնաշերտի լեզվաբանական ընդհանուր բնութագիրն այն է, որ դրա մեջ մտնող բառերը հատուկ են ստեղծագործական ոճերին. բանաստեղծ թե՛ վիպասան, գիտնական թե՛ հրապարակախոս, զինվորական թե՛ կուսաշխատող, բանվոր թե՛ կոլտնտեսական, մի խոսքով՝ յուրաքանչյուր մարդ խոսելիս կամ գրելիս ձգտում է ոչ միայն տվյալ լեզվի նորմային համապատասխանեցնել իր խոսքը, այլև հնարավորին չափ գեղեցիկ, պատկերավոր, արտահայտիչ ու ներազդող խոսքով արտահայտվել: Այս ձգտումը մղում է լեզվի ստեղծագործական օգտագործման, որ զգալի չափով պայմանավորում է բառերի ընտրությունը, նոր բառերի կազմությունը, հնարանությունների օգտագործումը և այլն, և այլն: Այս տեսակետից մոտենալով, բառերի այս մասնաշերտը կարելի էր անվանել բառապաշարի ստեղծագործական մասնաշերտ, բայց որովհետև ինքը՝ ստեղծագործական ոճը ամենից ավելի ցայտուն ու անսահմանափակ դրսևորումն ունի բանաստեղծական լեզվաոճում, ուստի և ավելի հարմար ենք գտնում բանաստեղծական անվանումը:

3. Բառապաշարի հասարակական (սոցիալական) դասա-

կարգութիւնը. — Այս դասակարգութիւնը հիմնվում է բառերի գործածութեան հասարակական բնութագրերի վրա, այսինքն՝ այն բանի վրա, թե տվյալ բառը հասարակութեան բոլոր անդամների համար գործածական ու գործածելի՞ է, թե՞ նրա գործածութիւնը սահմանափակվում է որևէ կարգի հասարակական հանգամանքով: Լեզվի բառապաշարը, ամբողջութեամբ վերցրած, ընդգրկում է բոլոր բառերը, անկախ նրանց գործածութեան զանազան սահմանափակումներից ու տարբերակումներից, բայց դա չի նշանակում, թե բոլոր բառերն էլ հավասարապես և անխտիր գործածվում են տվյալ լեզուն կրող հասարակութեան բոլոր անդամների կողմից: Բառապաշարի հիմնական մասը ներկայացնում են, անշուշտ, այն բառերը, որոնք առանց որևէ սահմանափակման ընդհանուր են հասարակութեան բոլոր անդամների համար, անկախ նրանց դիրքից, զբաղմունքից, դասային ու դասակարգային պատկանելութիւնից, կրթութիւնից, սեռից, հասակից: Այդ կարգի բառերը կազմում են բառապաշարի նաստաւակայնորեն ընդհանրական շերտը, որին հակադրվում է նաստաւակայնորեն տարբերակված շերտը: Առաջին կարգին են պատկանում, օրինակ, զնալ, ասել, տեսնել, շենք, տուն, քաւրոն, խոնալ, խնուլի, անցանատել, զուգանեռ, վարսագեղ, շփեղապանծ, փողոց, մեքենա, սեղան և բազմաթիւ այդպիսի բառեր, որոնց գործածութիւնը որևէ հասարակական սահմանափակում չունի: Դրանց հակադրվում են այն բառերը, որոնք հատուկ են հասարակութեան, տվյալ դեպքում հայ ժողովրդի որևէ կարգի հասարակական հատկանիշով բնութագրվող հատվածի կամ խմբավորման: Այսպես, օրինակ, մեր բարբառները ներկայացնում են հայերենի տարածական տարբերակները, որոնցով խոսում են մեր սոցիալիստական ազգի՝ տարածքային հատկանիշով միավորվող խմբերը, իսկ, օրինակ, մանկական «լեզվով»՝ երեխաները միմյանց ու ծնողների և ծնողները երեխաների հետ: Երկու դեպքում էլ ունենք հասարակութեան անդամների միավորում կամ խմբավորում, ըստ որում առաջինը տարածքային միավորում է, իսկ երկրորդը՝ հասակային: Այս սկզբունքով առաջնորդելով՝ ժամանակակից գրական հայերենի բառակազմում կարելի

է առանձնացնել Կասարակայնորեն տարբերակված շերտի հետեյալ մասնաշերտերը:

Ա) Գրական լեզվի խոսակցական տարբերակին պատկանող բառեր և բառային ձևեր, որոնք հակադրվում են գրական բառերին ու բառային ձևերին իրենց իմաստային, կիրառական, ոճական կամ ձևական հատկանիշներով ու որոշակի երանգավորումով, ինչպես՝ էգուց, իրիկուն, վեր «վայր, ցած», ուրծ, խուճում, գեղոգիա, բիւլոգիա, դոնափակ, տկլոր, յոթը, տասերկու, տասերեք, ուրմամյա, ճովելիստ, ժուճալ և այլն: Բերված բառերն ունեն իրենց գրական համապատասխանները և գրավոր խոսքի նորմավորված տեսակներում (գիտական, գիտահանրամատչելի գրականություն, դասագրքեր, գեղարվեստական գրականության մեջ՝ հեղինակային խոսք և այլն), ինչպես և նորմավորում պահանջող բանավոր խոսքում (դասախոսություն, զեկուցում, հանդիսավոր խոսք, պաշտոնական հաղորդակցում և այլն) փոխարինվում են գրանցով (վաղը, երեկո, վայր, արու, գանգուր, երկրաբան, կենսաբանություն, դոնփակ, մերկ, յոթ, տասներկու, տասներեք, ութամյա, ակնարկագիր, հանգես):

Բ) Ժողովրդախոսակցական լեզվի բառեր, ինչպես՝ ճղել, շոքասագ, բոճավոր «բանտարկյալ», բերդ «բանտ», ֆնձոտ «բոսոտ», գիլաս «կեռաս», բուշ, ոտ, ձեռ, պոռշ, դրստել, վեր առնել «վերցնել», բիբար «տաքդեղ», ծակաշփ «աշքածակ», ֆեֆ «խնջույք, տրամադրություն», զանավես(կա) «վարագույր», հեք «հայր», էսօր, էս, էսֆան, էսպես, էն, էնֆան, էդպես և այլն, և այլն: Այս բառերի մի մասն արդեն մերժված է գրական լեզվից, մյուս մասը գրական լեզվում գործածվում է խոսքին որոշակի երանգ հաղորդելու համար, բայց բոլորն էլ, ընդհանուր առմամբ, ժողովրդախոսակցական լեզվի բառեր են, որոնք գրական լեզվի խոսակցական տարբերակում էլ արդեն սովորական չեն, իսկ մի քանիսը, ընդհակառակն, աստիճանաբար ավելի ու ավելի գործածական են դառնում և հավանական է, որ ժամանակի ընթացքում չեզոք շերտին անցնեն: Դրանցից հեռու օգիճակ, ճղել, շոքասագ և այլն:

Գ) Արևմտահայերեն բառեր. — Այն բոլոր բառերը, որոնք գործածվում են արևմտահայերենում և նրանից երբեմն անցնում են մեր գրական լեզվին ու գործածվում ստեղծագործական նպատակներով կամ, պարզապես, կույր ընդօրինակումով, ինչպես՝ հեռաձայն, հեռաձայնել, հայտագիր «ծրագիր», անույշ «մուրաբա», նախարար «մինիստր», համույթ «անսամբլ», ինֆնաշարժ «ավտոմոբիլ», շարժանկար կամ շարժապատկեր «կինո, կինոնկար», զրատուն «1. զրախանութ, 2. զրադարան», ակոա «ատամ» և այլն: Համապատասխանաբար արևելահայերենի բառերն էլ, եթե չեզոք շերտին չեն պատկանում և սովորական գործածություն չունեն արևմտահայերենում, սակայն գործածվում են երբեմն-երբեմն, նույնպիսի տարբերակային բառեր են արևմտահայերենի համար:

Դ) Բարբառային բառեր և բառային ձևեր. ինչպես՝ էֆի «այգի», էթալ «գնալ», խելոել «խենթանալ», թովաֆակել «թառամել, թուլանալ, ուժասպառ լինել», աշել(եշել) «նայել», շիլի(շլի) «շլինք», խեր «հայր», խաց «հաց» և այլն:

Ե) Մանկական լեզվի բառեր. ինչպես՝ ճաշիկ(կ), տիտիկ անել «նստել», շոփ-շոփ կամ շոմփ-շոմփ անել «լողանալ», կակա «պտուղ, միրգ, քաղցրավենիք», պապար «պար» և այլն:

Զ) Մածկալեզվային-ժարգոնային բառեր. ինչպես՝ աքանդա «զգույշ», արանդա կանգնել «հսկել, պահակ կանգնել» (զողովյուն կամ որևէ թաքուն բան անելու ժամանակ), ծայրածաղիկ «ճրագ», փայտվոր «ոստիկան», ճինգո «սիրած», ծրնիկ «դումար խաղալ» և այլն:

Է) Հասարակաբանական և գոեհկաբանական (անարգական, արհամարհական, հայհոյական) բառեր, ինչպես՝ ուխ (փխ. բերան), ֆոֆոալ, սեպերը բացել (բաց անել) «ծիծաղել» (անարգական երանգով), աղալ «ազահաբար ու շարունակ ուտել», փորը լցնել, խժոել, ուղել «ազահաբար ուտելով սպառել՝ մաքրել ուտելիքը» և այլն:

Ը. Բառապաշարի ներլեզվական դասակարգություն. — Այս դասակարգությունը հիմնվում է բառապաշարի մեջ բառային տարբերակների գոյակցության ու զուգահեռ գործած-

ծության վրա: Լեզվի զարգացման ամեն մի փուլում էլ իրար կողքի գործառուում են բառային զույգեր կամ նույնիսկ խումբեր, որոնք տվյալ փուլի բառապաշարի սեփականությունն են կազմում, շատերը՝ նույնիսկ նրա գործուն ու չեզոք շերտին պատկանում: Այդ կարգի բառերի զույգերը կամ բառախմբերը նույնական լինելով իրենց իմաստով, հաճախ նաև գործառությամբ, տարբերվում են միմյանցից իրենց բառակազմական հատկանիշներով, հնչյունակազմով (ձևով) և այլն: Կազմված կամ առաջացած լինելով լեզվի մեջ գործող օրինաչափությունների համաձայն, դրանք, ընդհանուր առմամբ, կարող են դիտվել որպես օրինական բառազույգեր կամ բառախմբեր, որոնց մեջ, սակայն, սովորաբար մեկն է առավել գործածականն ու կանոնականը, իսկ մյուսները՝ դրա տարբերակները, գոնե որոշ ժամանակաշրջանի ընթացքում: Այսպես, օրինակ, մեր գրական լեզվում ունենք հարգաժան-առժանահարգ, սիրագեղ-սիրագեղուն, հաշագեղ-գեղահաշ, սխալմունք-սխալանք, նույնահունք-նույնահունք, երկախոսություն-երկխոսություն, դասակարգում-դասակարգություն և նման բազմաթիվ բառազույգեր: Այդ բոլոր զույգերն էլ ճիշտ կազմություններ են, միանգամայն համապատասխանում են մեր լեզվի նորմայի պահանջներին, և ամեն ոք կարող է կամ ընտրաբար գործածել դրանցից մեկը կամ մյուսը, կամ մերթ՝ մեկը, մերթ՝ մյուսը, ըստ որում այդ զույգերի անդամները միևնույն իմաստի արտահայտության ազատ տարբերակներն են արտահայտության պլանում: Այդ կարգի զույգերի կողքին, սակայն, ունենք այնպիսիները, ինչպիսիք են՝ լսնակուն-լուսնակուն, հատապտղաբան-հատապտղանոց, ջրափոս-ջրփոս, աստղավառ-աստեղավառ, ֆարակուտ-ֆարեկուտ և այլն, որոնց մեջ մեկը կանոնական է, մյուսը՝ ոչ կանոնական, ըստ որում ոչ կանոնականներն էլ տարբեր բնույթի են. լուսնակուն սխալ ձև է, հատապտղանոց թեև ճիշտ ձև է, բայց ընդունվել է նույնքան ճիշտ հատապտղաբան-ը, ջրփոս նույնքան ճիշտ կազմություն է, որքան և ջրափոս-ը, բայց սա բառակազմական գրական կաղապարին է համապատասխանում ու հարազատ է գրական լեզվին, մինչդեռ ջրփոս-ը՝ ժողովրդախոսակցական լեզվին

Պատուի երանգ ունի, աստղավառ նոր ձև է և, համապատասխան լինելով աշխարհաբարյան բառակազմության ընդհանուր կաղապարին (բառի անփոփոխ ձևը որպես բաղադրության մաս), այժմ արդեն առավել կենսունակ ու կանոնական է, մինչդեռ աստեղավառ-ը՝ ժառանգորդական-գրաբարատիպ բառակազմական կաղապարով (բարդության առաջին բաղադրիչը սեռական հոլովով) այժմ արդեն հնացած ձև է, և, վերջապես, փառեկոտ բացահայտորեն սխալ ձև է և պետք է մերժվի, թեև այդ ձևը (ա հոդակապի փոխարեն և հոդակապ) մեր լեզվի արդի փուլում սկսել է տարածվել՝ լեզվի մեջ գործող որոշ գործընթացների ազդեցությամբ:

Այդ հանգամանքները նկատի ունենալով, կարելի է ասել, որ ներլեզվական դասակարգությունը նպատակ ունի վերհանել լեզվի զարգացման տվյալ փուլում զուգահեռաբար գործածվող բառային տարբերակները, դասակարգել դրանք յուրաքանչյուր հատկանիշների հիման վրա և դրանով իսկ ցույց տալ բառատարբերակների տեղն ու դերը մեր լեզվի բառային կազմում: Այս նպատակով առաջին հերթին անհրաժեշտ է հստակորեն բնութագրել ու սահմանել բառային տարբերակներ կամ բառատարբերակներ հասկացությունը: Բառային տարբերակներ կամ բառատարբերակներ ասելով հասկանում ենք միևնույն բառի հնչյունական (ձևական), բառակազմական կամ ձևաբանական այն բոլոր տարբեր ձևերը կամ զուգահեռները, որոնք լեզվի մեջ գործող գործընթացների հետևանքով և որոշակի ներլեզվական օրինաչափությունների թելադրանքով հանդես են գալիս տվյալ փուլում, անկախ նրանց գործածականությունից, կանոնականությունից, գործառական ու սոցիալական բնութագրերից: Օրինակ՝ հատապտղաբան-ի զուգահեռ տարբերակն է հատապտղաճոց-ը՝ կազմված առաջինի-աբան ածանցին համանիշ-անոց ածանցով. երկու բառերը միասին վերցրած՝ բառատարբերակներ են, որոնցից մեկը ընդունվածը, սովորականը, կանոնականն է, մյուսը՝ ոչ կանոնականը, մերժվածը: Այս մոտեցումով լեզվի ամբողջ բառապաշարը կարելի է բաժանել երկու շերտի՝ արժուքային բառերի շերտ և բառատարբերակների շերտ: Արժուքային ենք կոչում այն բոլոր բառերը,

որոնք չունեն իրենց զույգերը (ներլեզվական տարբերակները), ինչպես՝ ծառ, ջուր, գրասեղան, անտառ, հորեքբայր, մորաֆույր, ծառուղի, պատուհան, համալսարան, ինստիտուտ, շինարար, լեռնաշղթա և այլն: Այս բաներից մի քանիսի տարբեր բարբառային ձևերը (օր. հորոխպեր, հորար, հերբար, հրոխպեր. մորքուր, մորուր, մորիր և այլն) ներլեզվական ձևեր չեն, այլ հասարակայնորեն տարբերակված ջերտի բառեր (բարբառային բառեր):

Բառատարբերակների մեծագույն մասն են կազմում բաղադրյալ բառերը (բարդ, ածանցավոր, բարդածանցավոր), շատ փոքր թիվ են կազմում պարզ բառերը, ուստի և բառատարբերակների զանազան տեսակների թվարկումը կսկըսենք բաղադրյալ տարբերակներից:

Ա) Փոխատեղական բաղադրյալ տարբերակներ. — Ժամանակակից հայերենի բառակազմական կաղապարները հնարավորություն են տալիս միևնույն բաղադրիչներով ու բաղադրական նույն հիմքերով բարդ բառեր կազմել բաղադրիչների փոխատեղությամբ, այսինքն՝ առաջին և երկրորդ բաղադրիչների տեղերը փոխելով: Այս կարգի բաղադրությունները լինում են նույնիմաստ և տարիմաստ. նույնիմաստ են, օրինակ, ջլապինդ-պնդաշիլ, հերարծակ-արծակահեր, գանգրահեր-հերագանգուր, միթխարահսկա-հսկաշավիթխար, գեղահրաշ-հրաշագեղ և այլն, իսկ տարիմաստ են, օրինակ, խաղատախտակ-տախտակախաղ, սյունաշար-շարասյուն, դրվագագարդ-գարդադրվագ, գիտաբան-բնագետ և այլն: Հասկանալի է, որ տարիմաստ բառերը կապ չունեն բառային տարբերակների հետ, հետևաբար և չեն պատկանում փոխատեղական բաղադրյալ տարբերակների կարգին: Պետք է նկատել, որ բաղադրիչների հիմքային ձայնավորի ավանդական հնչյունափոխությունն այս տեսակետից որևէ կարևորություն չունի, ուստի և հնչյունափոխված թե՛ անհնչյունափոխ բաղադրիչներով կազմությունները հավասարապես կարող են հատկացվել այս կարգի տարբերակներին, եթե նրանք նույնիմաստ են, ինչպես՝ գանգրամագ-մագագանգուր, մայրաֆաղաֆ-ֆաղաֆամայր և այլն:

ճ) Տարբաղադրիչ համանիշներ. — Այն բաղադրություննե-

որ, որոնց բաղադրիչներին մեկը փոխարինվել է իր համանիշով՝ կազմելով նույնիմաստ բառ, ինչպես՝ արևախաշ-արևախանձ, փաղցրանուշ-փաղցրաղու, որոնց երկրորդ բաղադրիչն է փոխարինվել իր համանիշով, և արտասվախեղդ-արցունքախեղդ, հեռագանգուր-մագագանգուր, որոնց առաջին բաղադրիչն է փոխարինվել իր համանիշով:

Այս կարգի տարբերակային զույգերից մեկը սովորաբար պատկանում է չեզոք շերտին, մյուսը (կամ մյուսները)՝ բանաստեղծական լեզվին, քիչ դեպքերում՝ բոլորն էլ չեզոք շերտին կամ, ընդհակառակն, բոլորն էլ բանաստեղծական լեզվին, իսկ մի մասն էլ իմաստների տարբերակումով ժամանակի ընթացքում վերածվում է զույգ տարիմաստ, անկախ բառերի, ինչպես՝ փաղափային-փաղափական, ծաղկաստան-ծաղկանոց, տնկարան-տնկանոց և այլն: Այս վերջինները, բնականաբար, դուրս են գալիս բառային տարբերակների շարքից, դադարելով համանիշային զույգեր կազմելուց, և զույգ անդամները վերածվում են անկախ արժույթային բառերի:

Գ) Հոդակապային տարբերակներ.— Ժամանակակից հայերենի բառակազմական տեխնիկան հարուստ է հոդակապավոր ու անհոդակապ բարդությունների ու ածանցումների և դրանց հետ կապված զանազան հնչյունափոխական իրողությունների տարբեր տեսակներով: Հոդակապի և դրա հետ կապված հնչյունափոխական բաղմազան իրողություններով պայմանավորվում են բաղադրյալ բառերի տարբերակային զույգերի զանազան տեսակներ, ինչպիսիք են՝ չարալեզու-չարլեզու, շատախոսիկ-շատխոսիկ, գողեգող-գողագող, գյուղեգյուղ-գյուղացյուղ, փառակուլ-փառեկուլ, փոխնիփոխ-փոխնեփոխ, արփիածին-արփեծին, պատանեբար-պատանիբար, գերուրթյուն-գերիւրթյուն, ավիաչոկատ-ավիոչոկատ, սեյսմակտիվ-սեյսմոակտիվ և այլն:

Այս բոլոր ձևերի մեջ, որոնք հոդակապային զույգեր են կազմում, մեկը կանոնական է, մյուսը նորաբանական ձև կամ պարզապես՝ սխալակազմություն:

Դ) Հնչյունափոխական տարբերակներ.— Ժամանակակից հայերենում ավանդական հնչյունափոխության կանոնների

աստիճանական վերացման ուժեղ միտում է նկատվում, որ հանգեցնում է բաղադրական (հաճախ նաև քերականական) հիմքերի անհնչյունափոխ ձևերի կենսունակության ու տարածման: Դրա հետևանքով, ինչպես և այլ կարգի հնչյունափոխական իրողությունների ազդեցությամբ, առաջանում են հնչյունափոխված և անհնչյունափոխ բառազույգեր, ինչպես՝ գարունաբեր-գարնաբեր, պարտիզագործություն-պարտեզագործություն, լուսային-լույսային, մշակութային-մշակութային, բուրգզգիչ-բրդզգիչ, արյունախում-արնախում, ցուրենագույն-ցորենագույն, ձյունաբուխ-ձնաբուխ, սառուցապատ-սառույցապատ, այլուրադաց-ալրադաց և այլն:

Բ) Տարահիմք տարբերակներ.— Այն բառազույգերը, որոնց մեջ բաղադրության բաղադրիչի մեկ հիմքային ձևը փոխարինվում է մի այլ հիմքային ձևով, ինչպես՝ աստղալից-աստեղալից, փոքրական-փույրական, ոտնատեղ-ոտատեղ, սևաչ-սևաչք, ելումուտ-ելումուտ, լուծարել-լուծարել, սյունաշար-սյունաշարք, ոտնակապ-ոտակապ, հիմնամաս-հիմնամաս, հիմնային-հիմնային, ձեռնաբաց-ձեռնաբաց, փոխառել-փոխառնել, նախատեսել-նախատեսնել, վերառնել-վերառել և այլն:

Զ) Հարադրությունների վերածում կցական բարդությունների, ինչպես՝ գործ ածել-գործածել, անց կացնել-անցկացնել, առաջ փառել-առաջափառել, մեջ բերել-մեջբերել և այլն:

Է) Հավելադրական բարդություններ.— Այն բոլոր բարդությունները, որոնց իմաստը նույնանում է երկրորդ բաղադրիչի իմաստին՝ առանձին վերցրած, ինչպես՝ հեղեղ-ջրհեղեղ, երամ-քոչներամ, կիրն-լեռնակիրն և այլն:

Ը) Կեղծ գրական բառեր.— Այն բոլոր բառերը, որոնք լեզվի գործուն օրինաչափությունների տեսակետից սխալ կազմություններ են կամ վերածվել են սխալ կազմությունների, թեև գործառու են առանց այդ սխալների գիտակցման: Այդպիսիք են ժողովրդական ստուգաբանությամբ առաջացած տարբերակները (օր. լսնոսկի-լուսնոսկի «պլատին», լսնակուն-լուսնակուն «ալաբաստ», լսնոտրի-լուսնոտրի «մի բույսի անուն»), որոնք կազմված են լուսն «աչքի փառ, սպիտակ» բառից, որ չի գիտակցվել և փոխարինվել է

լուսին բառով՝ իբր թե լուսին-ա-կում>լուսնակում, լուսին-
ասկի>լուսնասկի, լուսին-տորի>լուսնտորի.—պղպղափա-
րապղպափա (առաջին բաղադրիչն է պղպղ— (պուղ-
«փայլ» բառի կրկնավորը), որ չի գիտակցվել և բացատրվել
է իբրև պղպեղ), հոգաբարձու-հոգեբարձու (կապել են հոգի
բառի հետ, չիմանալով, որ հոգ(ս) բառն է), վարկաբեկեկ-
վարփաբեկեկ (վարկ բաղադրիչը փոխարինվել է վարփ-ով, իբր
թե՝ վարփը կոտրել), անհարկի կամ սխալ նորաբանություն-
ներ՝ գոյություն ունեցող համապատասխան բառը կամ բառի
ճիշտ ձևը չիմանալու հետևանքով (օր. հապալաս «հապալա-
սիի կամ հավամրգիի պտուղը» չիմանալով՝ կազմել են
հավամիրգ, գետաղարձ, գետակից տերմինները չիմանա-
լով՝ կազմել են գետախառնուրդ, գետադուրան.—հավատամփ
«թարգմանիկ են» աշխարհաբար և դարձրել հավատանք և
այլն), կեղծ արմատները (օր. զրկել բայից՝ զիրկ և
զուրկ, որ այժմ կանոնականն է, նկնել բայից՝ հունչ
և հինչ, քնդալ բայից՝ քունդ և քինդ, շող և շավղ (գրաբար-
յան շաղ գրությունը մեխանիկորեն վերածել են նոր ուղղա-
գրության և այլն), կեղծ գրականացումը (օր. տատմեք,
ծաղկամեք, շախափան, չորթանգող, կրկնամեռ ժողովրդա-
խոսակցական լեզվի բառերը, որոնք անցել են նաև գրակա-
նին և հենց այդպես էլ պետք է գործածվեն, «գրականացվել»
են ու ստացել տատմայր, ծաղկամայր, շախափան, չո-
րթանգող, կրկնաման տարբերակները), կեղծ հնաբանու-
թյունները (ինչպես՝ աստեղնաբիբ, որի առաջին բաղադրիչի
աստեղն ձևը իբրև թե գրաբարատիպ է, բայց գրաբարում
այդպիսի ձև գոյություն չունի, վեշտասնամյա և վեցտասն-
ամյա իբրև թե «տասնվեց տարեկան», բայց սխալ է, որով-
հետև առաջինի ճիշտ գրաբարյան ձևն է վեշտասնամյա,
իսկ երկրորդը չի կարող նշանակել տասնվեցամյա. վաղընե-
մատ գործածվել է իբրև թե որպես գրաբար ձև, բայց սխալ
է. գրաբարյան ձևն է վաղամատն և այլն):

Թ) Անբանական տարբերակներ.— Աշխարհաբար գրա-
կան լեզվի ոչ հեռավոր անցյալում գործածական էին գրա-
կան ժառանգորդությամբ գրաբարածե բազմաթիվ բայեր,
դերանվանական ձևեր, հոգնակիի քաղացած ձևեր և այլն.

որոնք թեև արգեն դուրս են եկել սովորական գործածությունից, բայց երբեմն-երբեմն գործածվում են հնատիպություն ստեղծելու և այլ նպատակներով, ինչպես և ավագագույն սերունդի որոշ ներկայացուցիչների կողմից. դրանցից են՝ սոֆա, դոֆա, նոֆա, ծաղկիլ, օծանել, մատուցանել, ծանուցանել և այլն, կանոնական սրանֆ, դրանֆ, նրանֆ, ծաղկել, օծել, մատուցել, ծանուցել և նման ձևերի փոխարեն, Դրանք, Բնափանաբար, հնացած ձևեր են, որոնց գործածությունը պարզ հնաբանություն է:

Այս կարգի մեջ պետք է մտցնել նաև շեզոք սեռի բայերի ներգործածե կանոնական ձևին զուգահեռ կրավորաձևի (վածանցով) ոչ կանոնական կազմությունը, որ վերջին տարիներում զգալիորեն տարածվող երևույթ է դարձել, ինչպես, օրինակ՝ արմատակալել-արմատակալվել, սահել-սահվել, ապրել-ապրվել և այլն:

Ժ) Նորաբանական բազմազանություն.— Ինչպես թարգմանական (երկիզվյան) ու տերմինաբանական բառարաններում, այնպես էլ առօրյա լեզվագործածության ժամանակ, մասնավորապես զրավոր խոսքում, հարկ է լինում այլ լեզուների բառերի ու տերմինների դիմաց կերտել հայակազմ համապատասխանները կամ էլ պարզապես նոր հասկացությունների, գործիքների և այլնի համար նոր բառեր ստեղծել: Բառարաններում այդպիսի դեպքերում գերադասում են հանձնարարել մեկից ավելի բառեր, որպեսզի դրանցից մեկն ու մեկը ընտրեն ու գործածեն: Այդ նույն բանը տեղի է ունենում նաև մամուլում, երբ անհրաժեշտորեն ստիպված են լինում շտապ կարգով թարգմանել որևէ նոր բառ, կամ էլ՝ ստեղծագործողների գործերում, որոնք անհրաժեշտաբար կազմում են նորանոր բառեր: Այսպիսով, ստացվում են միաժամանակ ստեղծված ու առավել կամ նվազ գործածական համանիշներ, որոնցից ժամանակի ընթացքում գիտակցորեն կամ տարերայնորեն ընդհանրանում է մեկը. այդպես են՝ լուցիչ-հրահան-հրահար-հրատուփ-ինֆնավառիչ-վառիչ-կրակվառիչ - ինֆնալույց - կայծահան - կայծավառ ուսերեն зажигалка-ի դիմաց, սրտաբանություն-սրտագիտություն՝ կարդիոլոգիա-ի դիմաց և այլն:

ԺԱ) Ուղղագրական-աւղղախոսական տարբերակներ. — Մեր լեզուն, իբրև կենդանի, զարգացող լեզու, անընդհատական շարժման մեջ է. նրա մեջ տեղի են ունենում ոչ միայն բառակազմական նոր իրողութիւնների առաջացում ու տարածում, ոչ միայն նոր բառերի կազմութիւն ու մուտք՝ այլ լեզուներից կամ մեր լեզվի տարբերակային ձևերից, այլև տեղի են ունենում հնչյունաբանական, ձևաբանական, շարահյուսական բազմազան իրար խաչաձևող գործընթացներ, որոնք իրենց հերթին անխուսափելիորեն անդրադառնում են բառերի վրա, առաջ բերում բառային տարբերակներ: Այսպիսի իրողութիւններից է նաև արտասանական-ուղղագրական երկվութիւնը, որ հետևանք է խոսակցական լեզվի մեջ հնչյունների արտասանութեան զանազան կարգի փոփոխութիւնների, ուղղագրութեան մեջ բարբառային արտասանութեան ներթափանցման կամ սովորական (կանոնական) գրական արտասանութիւնը գրայինով փոխարինելու: Այս կարգի իրողութիւնները բնականաբար առաջ են բերում նաև ուղղագրական-ուղղախոսական տեսակետից տարբեր բառային զույգեր, որոնք ըստ էութեան նույն բառն են, բայց տարբեր ուղղագրութեամբ և, համապատասխանորեն, տարբեր էլ արտասանութեամբ: Այսպես, օրինակ, դեռ հնուց ունենք մանիշակ-մանուշակ տարբերակային ձևերը, որոնցից այսօր կանոնականն է մանուշակ-ը, իսկ մանիշակ-ը կարող է ըստ հարկի գործածվել գեղարվեստական գրականութեան լեզվում, երբեմն նաև բազադրութիւնների մեջ (համառ. ուլտրամանիշակագոյն ձևը): Այդպես են նաև՝ գցել-ֆցել, որոնք արդեն բառային տարբեր արժեք են ստացել, սյուզ-սյուֆ, հեզ-հեֆ, դարպաս-դարբաս, տեգերակին-տեֆերակին, ոսկր-ոսկոր, ջրալոյծ-ջրալուծ (քիմիական գրականութեան մեջ միայն այս երկորորդ ձևն է գործածվում, որ սխալ է) և այլն:

Քննութեան առնելով բառատարբերակների թվարկված տեսակները, կարելի է հանգել հետևյալ ընդհանուր եզրակացութեան: Անկախ այն բանից, թե ինչ հարաբերութեան մեջ են այդ տարբերակների դեռևս անհանձնարարելի կամ նույնիսկ բացահայտորեն սխալ ձևերը մեր լեզվի այժմյան նորմայի հետ, բոլորն էլ բնութագրվում են մեկ ընդհանուր հատկանի-

ջով, այն է՝ բոլորն էլ լեզվի մեջ գործող ներքին գործընթաց-
 ների հետևանք են: Այս տեսակետից բառազույգերի նույնիսկ
 այն տարբերակները, որոնք թվարկման ժամանակ համարել
 ենք սխալ, մերժելի, անգիտության հետևանք և այլն, լեզվի
 մեջ գործող որոշակի գործընթացի դրսևորումն են, որոշ մի-
 տոմի արտահայտությունը: Այսպես, օրինակ, հաշվենկատ-
 հաշվանկատ զույգի մեջ ճիշտը, կանոնականն է հաշվենկատ,
 որովհետև հաշիվ բառը բաղադրությունների մեջ սովորաբար
 մտնում է ավանդական հաշվե- ձևով (հաշվեհարդար, հաշ-
 վեկշիռ, հաշվետու, հաշվետար, հաշվմատյան և այլն).
 սակայն, մյուս կողմից էլ, այդ ձևը չի բացատրվում ոչ մի-
 այն աշխարհաբարի, այլև նույնիսկ գրաբարի օրինաչափու-
 թյուններով (պետք է ենթադրել նախահինհայերենյան հա-
 ջուի ձևը, որի ի-ն ա հոդակապի հետ կտար ե), ուստի և
 միանգամայն օրինաչափ կերպով այդ բաղադրական հիմքը
 փոխարինվում է հաշիվ բառի հնչյունափոխված ձևով
 (հաշվ-), որից էլ կազմվում է հոդակապավոր ձևը, և եթե,
 օրինակ, հաշվանկատ, հաշվատար ձևերը առայժմ սխալ են
 ու մերժելի, ապա հաշվապահ, հաշվակալ, հաշվագետ, հաշ-
 վագիր, հաշվակցել, հաշվասեղան, հաշվամեքենա և շատ
 ուրիշ բառերի ա՛յս ձևերն են ճիշտ, իսկ ե-ով ձևը կամ չկա,
 կամ էլ հանձնարարելի չէ: Բերենք ուրիշ օրինակներ. մեր
 արդի լեզվում չեզոք շերտի բառ է շֆերթ-ը, բայց Ֆիրդուսու
 «Շահնամե»-ի թարգմանության մեջ, դրա հետ միասին, մի
 քանի անգամ գործածվել է շֆաերթ ձևը. բառակազմական
 ընդհանուր կաղապարների գործուն օրինաչափությունների
 տեսակետից դա միանգամայն օրինական ձև է, ինչպիսիք են
 նաև կարմրաերիզ, բարակառտ (բարակոտ կնշանակեր «բա-
 րակավուն», ուստի և անհոդակապը պետք է լինի միայն բա-
 րակոտն ձևը), ամբառտ (չկա ամբոտն ձևը) և այլն: Այս
 կաղապարներին հետևելով թարգմանիչը կազմել է շֆաերթ
 ձևը և գործածել տաղաչափական նկատառումով (վանկա-
 քանակի ավելացում՝ չափը պահպանելու համար): Այդպես
 են նաև քիմը, հիմը և նման կեղծ բառերը, որոնց գործածու-
 թյունը նույնպես բանաստեղծական խոսքի պահանջներով է
 բացատրվում, բայց ինչ էլ որ լինի, դրանց հնարավորությու-

ներ պայմանավորված է ներլիզվական. հանգամանքներով: Վերջապես պետք է նկատի ունենալ, որ ընդհանուր առմամբ բերված բոլոր կարգի տարբերակային ձևերն էլ համապատասխանում են մեր լեզվի բառակազմական ընդհանուր օրինակափություններին, և եթե տվյալ զույգի մեջ մեկ տարբերակը հանձնարարելի չէ, որովհետև նորմայի մակարդակում ամրացել է մյուսը, ապա ուրիշ նմանօրինակ զեպքում նույն կաղապարով կազմվածը կարող է կանոնական լինել, օրինակ՝ լուսային-լույսային զույգի մեջ կանոնականն է լուսային, բայց հնչության-հնչության զույգի մեջ հակառակն է, կանոնական է հնչության, ոչ կանոնական՝ հնչության. նույնպես և՛ եթե կայսերական-կայսրական զույգի մեջ կանոնականն է կայսերական, սպա կայսերություն-կայսրություն զույգի մեջ կանոնականն է կայսրություն և այլն: Այս էլ, ահա, պատճառ է դառնում տարբերակային զուգաձևերի առաջացման և հնարավոր դարձնում նաև նրանց կամընտրական գործածությունը հատկապես ստեղծագործական խոսքում, իսկ որոշ զույգերի համար էլ՝ լեզվի բոլոր տարբերակային ձևերում ու լեզվաոճերում:

Շարադրվածը հաշվի առնելով և բառատարբերակների բոլոր տեսակներն ընդհանուր մոտեցումով գնահատելով՝ մենք կարող ենք նրանք դասակարգել արժույթայնության ու տարբերակայնության հարաբերակցությամբ: Ինչպես արդեն ասել ենք, այն բոլոր բառերը, որոնք չունեն տարբերակներ, արժույթային բառեր են և, միաժամանակ, սահմանել ենք նաև տարբերակային բառերի կամ բառատարբերակների հասկացությունը: Մի կողմ թողնելով առաջին կարգի բառերը (օր. քար, տուն, եղբայր, հյուրանոց, ալեգորիա, բազմաթիվ և այլն), քննության առնենք բառատարբերակների ներքին հարաբերությունը: Այս դեպքում, ամենից առաջ, մենք կարող ենք տարբերակային բառազույգերի կամ բառախմբերի մեջ տեսնել կանոնական—ոչ կանոնական ձևերի հարաբերություն կամ հավասարապես կանոնական ձևերի հարաբերություն, և դրա հիման վրա տարբերակային բառազույգերը բաժանել երկու հիմնական կարգերի:

միայն սուրյեկտիվ նկատառումների վրա, իսկ որոշ դեպքերում էլ նույնիսկ միևնույն հեղինակի մոտ և նույն գրվածքում գտնում ենք գործածված մերթ մեկը, մերթ՝ մյուսը: Այդ նկատի ունենալով էլ այս կարգի բառատարբերակները կոչում ենք կամընթացական փոփոխականեր. բերված գույգերը կամընտրական փոփոխականներ են, քանի որ նույն բառային իմաստի արտահայտման տարբեր ձևերն են արտահայտության պլանում: Սրանից հետևում է այն, որ իբրև անփոփոխակ այս դեպքում պետք է դիտել բառային իմաստը, այսպես, օրինակ, երկթերթ-երկթերթանի գույգերի համար կասեինք՝ «երկու թերթից բաղկացած կամ երկու թերթ ունեցող» իմաստի համար ունենք երկու բառ-փոփոխակ՝ երկթերթ և երկթերթանի, իսկ, օրինակ, ուսերեն ЗАЖИГАЛКА-ի համար՝ 11 բառ-փոփոխակ: Սակայն այսպիսի բնութագրությունը, թեև գիտականորեն միանգամայն ճիշտ, գործնականորեն նպատակահարմար չէ, ուստի և գիտականորեն այդ գրույթն ընդունելով և գիտական հետազոտությունների համար այդպիսի բնութագրությունը հանձնարարելով, կարելի է դիմել գործնականորեն ավելի դյուրին, բայց պայմանական բնութագրության, կամընտրաբար մեկը համարելով պայմանական անփոփոխակ, մյուսը կամ մյուսները՝ պայմանական փոփոխակ(ներ): Այսպես, օրինակ, երկթերթ-երկթերթանի բառատարբերակներ են, որոնցից պայմանական անփոփոխակ է երկթերթ-ը, իսկ պայմանական փոփոխակ՝ երկթերթանի-ն: Հասկանալի է, որ այս «պայմանականը», եթե չունի ինչ-ինչ լեզվաբանական հիմնավորում, բացառապես սուրյեկտիվ է. ЗАЖИГАЛКА-ի համար մենք պայմանական անփոփոխակ կհամարեինք վառիչ-ը, իսկ մի ուրիշը՝ գուցե ինֆնավառիչը կամ լուցիչ-ը:

Անփոփոխով արժույթայնության—տարբերակայնության և անփոփոխակայնության—փոփոխակայնության հարաբերությունների մասին ասվածները, կարելի է հանգել հետևյալին: Լեզվի ամբողջ բառապաշարը ներլեզվական բնութագրություններով բաժանվում է երկու շերտի՝ արժույթային բառերի շերտ և տարբերակային բառերի կամ բառատարբերակների շերտ: Բառատարբերակների շերտն էլ, իր հերթին, անփոփոխակայ-

նություն—փոփոխականութիւն հարաբերութեամբ—ստորաբաժանվում է երկու կարգի՝ անփոփոխականեր—փոփոխականեր և պայմանական անփոփոխականեր—պայմանական փոփոխականեր:

*
* *

Ամփոփելով բառապաշարի տարբեր դասակարգութիւնները՝ հանգում ենք հետևյալ ընդհանուր եզրակացութիւններին: Յուրաքանչյուր լեզվի, հետևաբար նաև ժամանակակից գրական հայերենի, բառապաշարը այդ լեզվում գործածված ու գործածվող բառերի հավաքական ամբողջութիւնը ներկայացնող բազմութիւն է, որ բաղկացած է բազմաթիվ ու բազմաբնույթ շերտերից: Իբրև բազմութիւն, լեզվի բառապաշարը հարաբերականորեն փակ բազմութիւն է: Հարաբերականորեն ենք ասում, որովհետև տեսականորեն կարելի է բառապաշարը հարստացնել անվերջորեն, ուստի և հնարավոր չէ ասել, թե այսինչ լեզուն արդեն ունի այսքան բառ, և դրանով ավարտվում է նրա բառապաշարի հարստացումն ու համալրումը նորանոր բառերով: Սակայն, իրականում ամեն մի լեզվի բառապաշար սահմանափակվում է որոշակի քանակով, և կարելի է կազմել բոլոր բառերի ցանկը (ներառյալ հին և հնացած, նեղ մասնագիտական տերմինները, բոլոր քառատարբերակային ճիշտ ու սխալ բառերը) և ներկայացնել վերջավոր թիվով: Եվ, այնուամենայնիվ, ամեն մի զարգացած լեզվի բառապաշար, իրականում փակ բազմութիւն կազմելով, հսկայական քանակ է ներկայացնում (200—300 հազար բառ), ըստ որում այդ հավաքական ամբողջութիւնը ներառում է տարբեր կարգի այլևայլ բնութագրեր ունեցող բառերի խմբեր, որ մենք շերտեր ու մասնաշերտեր անվանեցինք: Քանի որ այդ շերտերն ու մասնաշերտերը տարբեր բնույթ ունեն, այլ կերպ ասած՝ բազմաբնույթ են, ապա բառապաշարի դասակարգութիւններն էլ անխուսափելիորեն բազմաբնույթ պետք է լինեն, ըստ որում դասակարգութիւններից յուրաքանչյուրն ունի ոչ միայն դասակարգման իր սկզբունքները, այլև իր նպատակներն ու գործնական-կիրա-

ռական նշանակությունը: Այսպես, օրինակ, ժագոմնաբանական դասակարգությունը՝ ցույց տալով, թե ինչ աղբյուրներից է գոյացել մեր լեզվի բառապաշարը, ինչպիսի տեսակարար կշիռ ունեն յուրաքանչյուր աղբյուրից ստացված բառերը ամբողջ բառապաշարի մեջ, միաժամանակ թելադրում է, թե նորակազմ բառերով բառային կազմի հարստացման համար առավել չափով կենսունակ են ու հանձնարարելի համահայկական, համագրական և աշխարհաբարյան (նոր գրական) բառերը, որ փոխառությունների համար շատ ավելի մեծ է ուսերենի դերը՝ այսպես կոչված միջազգային բառերով ըստ անհրաժեշտության մեր լեզվի բառապաշարը համալրելու տեսակետից և այլն, և այլն: Պատմական, հասարակական, գործառական դասակարգությունները գործնականորեն բնութագրում են յուրաքանչյուր շերտի կամ մասնաշերտի բառագործածության ոլորտները, իսկ ներլեզվական դասակարգությունը՝ բառերի բառակազմական-ձևական առանձնահատկությունները և դրանով իսկ գիտական հիմք հանդիսանում բառապաշարի մշակման, կատարելագործման ու նորմավորման համար:

Ունենալով տարբեր կարգի դասակարգությունների հիմունքներն ու դրանց համապատասխան՝ բառապաշարի զանազան շերտերի ու մասնաշերտերի հատկանիշները, մենք կարող ենք գրական աշխարհաբարում գործածված բոլոր բառերը բնութագրել ըստ տարբեր դասակարգությունների և լիակատար գաղափար կազմել նրանցից յուրաքանչյուրի աղբյուրի, գործածականության, գործառական ոլորտի և այլ կողմերի մասին:

5. ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԻ ՁԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

ա. Ընդհանուր գիտելիք

Բառապաշարը լեզվի ամենահարափոփոխ մասն է. նրա մեջ տեղի ունեցող փոփոխություններն անմիջականորեն արտացոլում են հասարակական կյանքում կատարվող փոփո-

խությունները՝ սկսած տնտեսական գործունեությունից, առօրեական հարաբերություններից ու կենցաղից մինչև հոգեկան ու մտավոր գործունեության երևույթները: Կյանքում տեղի ունեցող ամեն մի փոփոխություն, հասարակության մեջ երևան եկող ամեն մի նորույթ իր անմիջական անդրադարձումն է գտնում լեզվի մեջ՝ համապատասխան բառերի առաջացումով կամ գոյություն ունեցող բառերի իմաստային զարգացումով: Սրա հետևանքն է այն, որ մինչդեռ լեզվի մյուս բաղադրիչները (հնչյունական համակարգ, ձևաբանական և շարահյուսական կառուցվածք) փոփոխվում են շատ երկար ժամանակամիջոցում և աննկատելի կերպով, բառապաշարի զարգացումն ու նրանում կատարվող փոփոխությունները տեղի են ունենում շատ ավելի արագ և նկատելի են լինում համեմատաբար շատ կարճ ժամանակամիջոցում էլ:

Բառապաշարի զարգացումը ամբողջությունն է լեզվի բառային կազմում տեղի ունեցող այն բոլոր փոփոխությունների, որոնք ուղղված են բառային կազմի մակարդակի արդիականացմանը, նրա համապատասխանեցմանը մի կողմից հասարակական կեցության ու գիտակցության առավել զարգացած աստիճանին, մյուս կողմից՝ լեզվի տվյալ փուլի կառուցվածքին ու համակարգին: Զարգացման այս ընդհանուր գործընթացն իրացվում է բառապաշարի հարստացումով, բառապաշարի իմաստաբանական զարգացումով և բառապաշարի կատարելագործումով:

բ. Ժամանակակից հայերենի բառապաշարի հարստացումը

1. Նոր բառեր և նորաբանություններ

Բառապաշարի հարստացումը լեզվի բառային կազմի համալրումն է նոր բառերով: Այդ պրոցեսը տեղի է ունենում երկու ճանապարհով՝ ներքին և արտաքին:

Բառապաշարի հարստացման ներքին ճանապարհը տրվելով լեզվի հնարավորություններով նորանոր բառեր կազմելն

է: Ամեն մի լեզու ունի բառակազմական իր միջոցները, բառակազմական օրինաչափություններն ու հնարավորությունները, որոնք թույլ են տալիս ըստ անհրաժեշտության կազմել նորանոր բառեր և դրանցով համալրել ու հարստացնել բառապաշարը:

Բառապաշարի հարստացման արտաքին ճանապարհը լեզվի բառային կազմի համալրումն է ուրիշ լեզուներից կատարվող փոխառություններով: Ժողովուրդների փոխադարձ շփումները, նրանց քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային հարաբերությունները առաջ են բերում լեզվական ազդեցություններ ու փոխազդեցություններ, որոնք առաջին հերթին և առավել շոշափելիորեն արտահայտվում են բառերի փոխառությամբ:

Փոխառությունները լինում են երկու տեսակ՝ անմիջական և միջնորդական: Անմիջական են այն փոխառությունները, որոնք կատարվում են տվյալ բառի սկզբնաղբյուրը հանդիսացող լեզվից. օրինակ՝ սովետ, սովխոզ, բալչևիկ ռուսերեն բառեր են և հայերենը դրանք ուղղակիորեն վերցրել, փոխառել է ռուսերենից, ուստի և դրանք անմիջական փոխառություններ են:

Միջնորդական են այն փոխառությունները, որոնք կատարվում են ոչ թե տվյալ բառի սկզբնաղբյուրը հանդիսացող լեզվից, այլ մի ուրիշ՝ «միջնորդ» լեզվից. օրինակ՝ կորպուս (զորքի միավոր), կապիտալ, կոդեֆա, պլենում բառերը լատինական ծագում ունեն, բայց հայերենը դրանք փոխառել է ոչ թե ուղղակիորեն լատիներենից, այլ ռուսերենից, ուստի և դրանք միջնորդական փոխառություններ են (միջնորդ լեզուն է ռուսերենը):

Փոխառյալ բառերի մեջ յուրահատուկ տեղ են գրավում այսպես կոչված հատկական փոխառությունները: Այդպես են կոչվում այն փոխառյալ բառերը, որոնք ցույց են տալիս այս կամ այն երկրին հատուկ երևույթներ, այս կամ այն ժողովրդին հատուկ սովորույթներ, կենցաղային երևույթներ, իրեր, արտադրանքներ և այլն, և այլն: Օրինակ՝ ռուսերենից վերցված սոնետ, խուտոր, միջինասիական լեզուներից՝ զըշ-

լաղ, իսլանդերենից՝ գեյզեր, ամերիկյան հնդկացիական լեզուներից՝ մոկասիե, ավստրալիական լեզուներից՝ բուվե-
րանգ, ճապոներենից՝ կիմոնո, գեյշա, ուկրաիներենից՝ Ռո-
պալ, վրացերենից՝ պուրի, հայերենից այլ լեզուների՝ լա-
վաշ, մաժուն, հնդկերենից (անգլերենի միջնորդությամբ)՝
շունգլի և այլն, և այլն: Հատկական փոխառությունների
առանձնահատկությունն այն է, որ նրանք մեծ մասամբ
գործածվում են այն դեպքերում, երբ խոսքը վերաբերում է
տվյալ երկրին կամ ժողովրդին, իսկ ավելի հաճախ՝ թարգ-
մանությունների մեջ: օրինակ՝ գեյշա (պանդոկների պրոֆե-
սիոնալ պարուհի և երգչուհի ճապոնիայում) գործածվում է
միայն ճապոնիային վերաբերող գրվածքներում և ճապոնե-
րենից կատարվող թարգմանություններում, մոկասիե՝ երբ
խոսքը վերաբերում է հնդկացիներին և այլն: Այս կարգի
հատկական փոխառություններ շատ կան մեր թարգմանա-
կան գրականության մեջ, որոնք հենց միայն թարգմանու-
թյունների մեջ են հանդիպում, առանց մեր լեզվի բառապա-
շարի գործուն սեփականությունը դառնալու: Սակայն հնա-
րավոր է նաև, որ հատկական փոխառությունը, գիտական
տերմին դառնալով, կամ նրա ցույց տված առարկայի,
նյութի և այլնի տարածումով ստանա սովորական գործածու-
թյուն: Վերը բերված բառերից այդպիսիք են ստեպ, խուտուր,
պուրի, բուվերանգ, կիմոնո, շունգլի, գեյզեր և այլն:

Ամեն մի նոր բառ, սեփական թե փոխառյալ, նախապես
հանդես է գալիս որպես նորաբանություն: Կայն առումով նո-
րաբանություն է կոչվում լեզվական ամեն մի նոր իրակու-
թյուն կամ իրողություն: Նեղ առումով, բառագիտական տե-
սակետից, նորաբանություն է ամեն մի նոր բառ, կայուն
բառակապակցություն, դարձված, առանձնահատուկ արտա-
հայտություն (իդիոմ), բառի նոր իմաստ, բառագործածու-
թյան նոր իրողություն:

Բառապաշարի մեջ ունեցած իրենց դերով նորաբանու-
թյունները բաժանվում են երկու կարգի՝ ընդհանրացող և մե-
կուսացած: Ընդհանրացող նորաբանություններ են այն բոլոր
նոր բառերը, որոնք կարճատև թե երկար ժամանակամիջո-
ցում, անընդհատ կրկնվող գործածությունների հետևանքով

անցնում են բառապաշարի գործուն շերտին և հենց դրանով էլ զագարում նորաբանություն լինելուց. օրինակ՝ հեռուստացույց, տիեզերաճալ, տիեզերագնաց, լուսնաճալ, մոտակել, շրջաճոսել, շրջատաշել, ներդնել, երեսապատել, երեսակել, փայլաբղել, ապահովագրաթուղթ, ապահովագրաթերթ, անվաղող, երեսակ, տնկարկ և բազմաթիվ այլ բառեր իրենց գործածության սկզբնական շրջանում նորաբանություններ էին, որոնք, սակայն, այժմ արդեն մեր գրական լեզվի ու նրա այս կամ այն տերմինահամակարգի գործուն շերտի բառեր են, ուստի և այլևս նորաբանություններ չեն:

Մեկուսացած նորաբանություններ են այն բոլոր բառերը, որոնք գործածվում են այս կամ այն գրվածքում, բայց կրկնվող գործածություններ չեն ունենում, հետևաբար և՛ չեն ընդհանրանում ու չեն անցնում բառապաշարի գործուն շերտին: Մեկուսացած նորաբանություններն են գիսվածական բառերը (օրինակ՝ ճոհարմոնիա, տերեւերեն, հորընկեր, հորեղբայրաբույր և այլն), բանաստեղծական նորակերտ բառերի որոշ մասը, այսպես կոչված՝ ստեղծագործական կամ հեղինակային նորաբանությունները (օր. գմբեթվել, երկնքվել, լուսեղաշ, մաքրաշուշան, հուզակայլակ, տերեւ-դեղին, գարունքվել և այլն), անհարկի փոխառությունները (օր. վելոսիպեդ, վերտուլոտ, տելիվիզոր, շուբա, սպուտնիկ) և այլն, և այլն: Թեև մեկուսացած փոխառությունները գործուն շերտին չեն անցնում, բայց նրանց մի մասը, առանձնապես հեղինակային նորաբանությունները, մնում են, այնուամենայնիվ, բառապաշարի շգործուն շերտում, որպես բառագանձի տարր, ու կարող են ազատորեն գործածվել ըստ անհրաժեշտության և ինչ-որ ժամանակ անցնել գործուն շերտին:

Ըստ իրենց անմիջական աղբյուրների փոխառությունները լինում են ներքին և արտաքին: Արտաքին են այլ լեզուներից կատարվող փոխառությունները, ներքին՝ տվյալ լեզվի տարբերակային համակարգերից կամ պատմականորեն նախորդած գրական լեզուներից կատարվող փոխառությունները:

2. Ժամանակակից հայերենի նորակազմ բառերը

Ժամանակակից հայերենը պատկանում է այն լեզուների թվին, որոնք բառակազմական շատ մեծ հնարավորություններ ունեն։ Բառաբարդման գրեթե անսպառ հնարավորությունները՝ բառակազմական կաղապարների ու բաղադրական հիմքերի բազմազանությունը, ածանցների հարստությունն ու ածանցական բառակազմությունների գրեթե անսահմանափակ հնարավորությունները թույլ են տալիս ազատորեն կազմել նորանոր բառեր ու դրանցով հարստացնել մեր լեզվի բառապաշարը։ Ժամանակակից հայերենի բառակազմական հնարավորություններն է՛լ ավելի մեծանում են նրանով, որ նա, ըստ անհրաժեշտության, օգտագործում է գրաբար և ժողովրդախոսակցական լեզուների բառակազմական կաղապարներն ու բաղադրական հիմքերը։

Բառակազմական այս լայն հնարավորությունների օգտագործումով մեր լեզուն հարստացրել ու հարստացնում է իր բառապաշարը ներքին ճանապարհով։ Այնպիսի բառեր, ինչպիսիք են առերեսել, աշխատաժամանակ, աշխատատար, արվեստաբան, արտադասարանային, բեմավեստ, բարձրացատկ, գործարկել, գրապահոց, գերակատարել, դաճուկավազ, դաճուկորդ, ենթադատ, երկրագիտություն, զրահագնաց, զարդարվեստ, զորացրել, ընթացավարտ, թերաբեռնել, ժանանիվ, ժողովրդագրություն, իմացաբանություն, լուսնագնաց, լուսնախցիկ, խաղավար, ծանրորդ, կերահայքայքում, հանրախանութ, հանրակենցություն, հեռուստացույց, հատույթ, ձայնադարան, ննշաչափ, մոտարկել, մարզադպրոց, ներտաշել, ներարկել, շարժունակ, շարժաբեք, որականիշ, չմուշկասահ, պահակակետ, ջրաբեկ, ջրաշինարար, ուբապաստարան, սարճաշինություն, սահադաշտ, վերակարգել, տնկարկել, տեսագրել, ցրտադիմացկուն, փորձաբեկ, ուժեղաբար, փորձադաշտ, փառաբար, փնտրարկ, օդանավ, օդաչու և այլն, և այլն,— մեր լեզվի հարազատ բառակազմություններն են և բառապաշարի մեջ են մտել մեծ մասամբ վերջին 60 տարիներում, իսկ մի մասը՝ վերջին երկու տասնամյակներում։ Մեր գրական լեզվի այժմյան բա-

ռապաշարի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ վերջին 60 տարիների ընթացքում բառային կազմի մեջ մտած նոր բառերի մեծագույն մասը նոր բառակազմություններ են՝ հայերենի բառակազմական հնարավորությունների օգտագործումով: Սա ցույց է տալիս, որ մեր բառապաշարի հարստացման երկու՝ ներքին և արտաքին ճանապարհներից հիմնականը և մշտապես գործունը ներքին ճանապարհն է:

3. Ժամանակակից հնայերենի ներքին փոխառությունները

Բառապաշարի հարստացման ներքին ճանապարհին պետք է հատկացնել նաև ներքին փոխառությունները: Ժամանակակից հայերենի բառապաշարի հարստացման գործընթացում վիթխարի դեր են խաղացել և խաղում են հայերենի գոյություն տարբերակային համակարգերից կամ պատմական նախորդ շրջանի լեզուներից կատարվող փոխառությունները: Այս տեսակետից գրական աշխարհաբարը պատկանում է աշխարհի բացառիկ լեզուների թվին: Իրոք, մեր գրական աշխարհաբարի արդի երկու ճյուղերը՝ արևելահայերենը և արևմտահայերենը, ազատորեն կարող են ըստ անհրաժեշտության փոխառություններ կատարել և կատարել են միմյանցից, գրաբարից, միջին հայերենից, ժողովրդականացական լեզվից ու բարբառներից: Հիշենք թեկուզ գրաբարյան պարետ, պարեկ, ռումբ, ալան, կիզ(ն) «բուրդ», հետուստ, հեստ «1. անհնազանդ, 2. մոլեգին, կատաղի», ֆայրատ «1. վաժաշոտ, 2. լիրբ», հանձանձանձ «խնամք», արևմտահայ՝ ինֆնաշարժ, հանրախանութ, շարժակար, քոծընթաց, աղչնակ, աղու «բաղցր», սառնաշափար, ժողովրդախոսակցական՝ մրմուտ, մարմանդ, կզել, կոանալ, պոռշ, վազ, բարբառային՝ գետնանուշ, տնալ, չմուշկ, գաֆուկ, կոլոլակ «քուֆթա», կոլոն «գաջի՝ ցեխի կույտ» և այլն, և այլն: Այս կարգի բառերը կարելի է կոչել ներքին փոխառություններ, ըստ որում ժամանակակից հայերենը դրանք պատրաստի կերպով վերցնում է գրաբարից, արևմտահայերենից և այլն: Մյուս կողմից՝ դրանք, անկախ իրենց ծագու-

'մից, այսինքն՝ անկախ հայակազմ կամ այլ լեզուներից
 փոխառյալ բառեր լինելուց, մեր գրական լեզվի մեջ մուտք
 են գործում հայերենի գոյության տարբերակային ձևերից
 (արևմտահայերենից, ժողովրդախոսակցական լեզվից, բար-
 բառներից) կամ էլ հայերենի պատմական զարգացման
 տարբեր համակարգերից, որով և դրանք, անկախ իրենց
 ծագումից, արդեն կարող են որակվել իբրև հայերեն բառեր,
 որ տարբեր աղբյուրներից փոխառում է ժամանակակից հա-
 յերենը: Այս տեսակետից մոտենալով և իբրև փոխառու-
 թյուններ բնութագրելով, մենք ոչ մի տարբերություն չենք
 տեսնում, օրինակ, բարբառներից փոխառված էտ, էտել, է-
 տոց, տհալ, գետնաճուղ և սազ, մանդալ, մաւալ, ջիւրաճ,
 դուրբաճ, վազա, աւաբա, բոզբաշ և այլն բառերի միջև, թեև
 առաջինները բուն հայերեն բառեր են, իսկ երկրորդները՝ այլ
 լեզուներից կատարված, մեծ մասամբ թուրք-պարսկական,
 փոխառություններ: Բանն այն է, որ ժամանակակից հայերե-
 նը այդ փոխառությունները անմիջականորեն վերցրել է բար-
 բառներից կամ ժողովրդախոսակցական լեզվից և ոչ թե
 պարսկերենից կամ թուրքերենից, ուստի և դրանց աղբյուրն
 են բարբառները կամ ժողովրդախոսակցական լեզուն՝ որպես
 միջնորդ լեզուներ: Քանի որ այդ բառերը մեր գրական լեզվի
 մեջ գործածվում են որպես բարբառներից կամ ժողովրդա-
 խոսակցական լեզվից, գրաբարից, միջին հայերենից կամ
 արևմտահայերենից կատարվող փոխառություններ, ապա
 դրանց փոխառությունը մեզ համար բառապաշարի հարս-
 տացման ներքին միջոց է. դրանք հայերենի այս կամ այն
 համակարգից վերցված բառեր են:

Ժամանակակից հայերենի բառապաշարի հարստացման
 գործընթացում ներքին փոխառությունների առաջնակարգ
 աղբյուրներ են գրաբարը և ժողովրդախոսակցական լեզուն:
 Այս երկու աղբյուրներից կատարվող փոխառություններով
 աշխարհաբար գրական լեզուն հարստացել ու հարստանում
 է ազատորեն, ըստ որում այս հարստացումը տեղի է ունե-
 նում ոչ միայն առանձին բառերի փոխառումով, այլև՝ կա-
 յուն բառակապակցությունների, դարձվածների, բաղադրա-
 կան միավորների (արմատական բաղադրական հիմքերի,

ածանցների), թևավոր խոսքերի, հարադրական բաղադրու-
թյունների և այլն:

Ժամանակակից հայերենի բառապաշարի մեջ եղած ներքին
փոխառությունները մեծ մասամբ սկզբնապես հանդես են
գալիս կամ իբրև տերմինաբանական, կամ իբրև բանաստեղ-
ծական բառաշերտերի բառեր, բայց ժամանակի ընթացքում
կարող են անցնել և անցել են շեղոք շերտին (հմմտ. դահուկ,
բրզբաշ, ջան, կռանալ, մրմուռ, գործընթաց, հեռուստ-
(հեռուստատեսություն, հեռուստակառավարում և այլն),
ական, պարեստ և այլն, և այլն): Պետք է նկատի ունենալ, որ
ներքին փոխառություններով մեր գրական լեզուն հարստաց-
նելու գործընթացում ժողովրդախոսակցական լեզվից ու
բարբառներից փոխառվող պարսկա-թուրքական ծագումով
բառերի գործածությունը գրական լեզվի շեղոք, պաշտոնա-
կան ու գիտական ոճերում ընդհանուր առմամբ մեծվում է.
գրքանց գործածությունը, իբրև կանոն, սահմանափակվում է
բանաստեղծական խոսքի ոլորտով՝ ստեղծագործական
նպատակով:

4. Ժամանակակից հայերենի արտաքին փոխառությունները

Ժամանակակից գրական հայերենի արտաքին փոխառու-
թյունների հիմնական աղբյուրն է ռուսերենը: Դա պայմա-
նավորված է մի կողմից Սովետական Միության ժողովուրդ-
ների համերաշխ ընտանիքում ռուս ժողովրդի առաջատար,
գլխավորող դերով, մյուս կողմից՝ ռուսերենի, որպես ազգա-
միջյան լեզվի, դերով՝ սովետական բազմազգ պետության
մեջ: Գիտության ու տեխնիկայի առաջընթացին, հասարա-
կական-քաղաքական կյանքի իրադարձություններին, ժողո-
վրդական տնտեսության նորանոր բնագավառներին և բոլոր
այլ նորություններին Սովետական Միության ժողովուրդնե-
րը հաղորդակից են լինում առաջին հերթին ռուսերենի մի-
ջոցով, ուստի և զարմանալի չէ, որ այդ բոլորի հետ կապված
նոր բառերն էլ, եթե հարկ է լինում փոխառել, փոխառվում
են ռուսերենից:

Ռուսերենից ժամանակակից հայերենին անցած բառերի

Պեծագույն մասը միջնորդական փոխառություններն են, այսպես կոչված միջազգային բառեր, որոնք ուսերենը վերցրել ու վերցնում է եվրոպական լեզուներից. այդպիսի բառերից են՝ կոմունա, կոմունիզմ, ինտերնացիոնալ, սոցիալիզմ, տրակտոր, կոմբայն, կիբեռնետիկա, ռադիո, ավտոմոբիլ, ավտոբուս, տրոլեյբուս, էլեկտրոն, էլեկտրոնիկա, տրամվայ, մոտոցիկլետ, կապիտան, կոմիսար, լեյտենանտ, գեներալ, մարշալ, ֆուտբոլ, բասկետբոլ, մետր, գրամ, լիտր, բրլուզ, մատերիա, դիալեկտիկա, ասֆալտ, բետոն, ցեմենտ, անտեննա, սպորտ, կլինիկա, պոլիկլինիկա, հոսպիտալ, կոմիտե, բյուրո, կոմիսարիատ, ատոմ, փամետ, էներգիա, էգոիզմ, պոեմ, բալլադ, էլեգիա, ինֆորմացիա, արկտիկա, կիճո, ֆիլմ, ինֆարկտ, պոմիդոր, կատաստրոֆ(ա), կասկադ, բարիկադ, դինամիկա, մագնիտոֆոն և այլն, և այլն: Ռուսերենից կատարված անմիջական փոխառություններ են սովետ, բոլշևիկ, շինել, զագս (բառ դարձած և իբրև այդպիսին փոխառված հապավում) և այլն: Ուրիշ լեզուներից, հատկապես սովետական ժողովուրդների լեզուներից փոխառվող բառերը մեծ մասամբ հատկական փոխառություններ են, որոնք մուտք են գործում թարգմանությունների հետ կամ զանազան առարկաների, արտադրանքների, ինչպես և եղբայրական հանրապետություններին նվիրված զեղարվեստական ստեղծագործությունների և գիտական գրականության միջոցով:

Վերցվելով ուսերենից, ինչպես և ուրիշ լեզուներից, փոխառյալ բառերը հայերենում ենթարկվում են հայերենին հատուկ հնչյունական փոփոխություններին, հարմարեցվում հայերենի հնչյունական առանձնահատկություններին և, այսպես ասած, հայացվում են. հայերենն իր հնչյունական հարուստ համակարգով շատ հաճախ ավելի հարազատորեն է կարողանում արտահայտել փոխառյալ բառը՝ սկզբնաղբյուրին համապատասխանեցնելու տեսակետից: Մյուս կողմից, թեև փոխառյալ, բայց դրանք ամբողջապես ենթարկվում են հայերենի քերականության գործող օրինաչափություններին, մերվում հայոց լեզվի բառապաշարին, իսկ դրա հիման վրա էլ դառնում նորանոր բարդությունների ու

ածանցումների բաղադրիչներ: Այսպես, օրինակ, փոխառյալ սովետ բառից ունենք սովետական, սովետականա՛նալ, սովետականացնել, շրջսովետ, քաղսովետ, գյուղսովետ, ավտո բառից՝ ավտոտնտեսություն, ավտովարորդ, ավտոդոդ, ավտոտեսուչ, ավտոպահեստամաս և այլն, և այլն: Այսպիսով, փոխառությունները, ամրանալով մեր լեզվի մեջ, ոչ միայն իրենք իրենց հարստացնում են մեր լեզվի բառապաշարը, համալրում այն նորանոր հասկացություններով, այլև նորանոր բառերի կազմության հիմք դառնում: Այս տեսակետից մեծ դեր են խաղում նաև բաղադրությունների փոխառյալ բաղադրիչները, ինչպես՝ միկրո-, մակրո-, միլի-, ավտո- (ավտոմոբիլային), ավտո- (ինքնա-) և այլն, որոնցով կազմվում են բազմաթիվ նոր բաղադրություններ հայերեն բառերի ու ածանցների օգնությամբ (հմմտ. միկրոաշխարհ, միկրոշրջան, մակրոաշխարհ, ավտոմեքարձիշ, ավտովարորդ և այլն):

Փոխառությունների հետ սերտորեն կապված են պատճենումները: Եթե փոխառությունների դեպքում ուղղակիորեն վերցվում է տվյալ լեզվի (փոխատու լեզվի) պատրաստի բառը, ապա պատճենումների ժամանակ վերցվում են բառի արտահայտած հասկացությունն ու ներքին ձևը, այլ կերպ ասած՝ պատճենման դեպքում օտար բառը պարզապես թարգմանվում է փոխառու լեզվի բառերով կամ բաղադրությունների բաղադրիչներով, ինչպես՝ *ռուս. железная дорога* — հայ. երկաթուղի, *пятилетка* — 5-նգամյակ, *вписать* — ներգրել, *самолёт* — ինֆնաթիռ և այլն: Պատճենվում են ոչ միայն բառերը, այլև կայուն բառակապակցությունները, դարձվածները, առանձնահատուկ արտահայտությունները, ինչպես՝ *пятилетний план* — 5-նգամյա պլան, *народное хозяйство* — ժողովրդական տնտեսություն, *великие стройки коммунизма* — կոմունիզմի մեծ կառույցներ (կառուցումներ), *найти общий язык* — ընդհանուր լեզու գտնել և այլն, և այլն: Պատճենումները, առանձնապես բառերի պատճենումները (բառապատճենումները) մեծ դեր են խաղում լեզվի բառապաշարի, մանավանդ գիտության ու տեխնիկայի տարբեր բնագավառների տերմինահամակարգերի համալրման գոր-

ժողով: Պատճենումների դեպքում օտար բառն իր բաղադրությունամբ ու ներքին ձևով իբրև օրինակ է առնվում համապատասխան հասկացությունն արտահայտող սեփական բառ կազմելու համար, որն զգալիորեն հեշտացնում է նոր բառեր կազմելը:

գ. Ժամանակակից հայերենի բառապաշարի կատարելագործումը

Բառապաշարի կատարելագործում ասելով հասկանում ենք լեզվի բառային կազմի մեջ տեղի ունեցող այնպիսի փոփոխությունների ամբողջությունը, որոնք կարող են բնութագրվել իբրև բառապաշարի որակական զարգացում: Այս բնութագրությունը նշանակում է, թե բառապաշարի կատարելագործումը ենթադրում է ոչ այնքան նոր բառերի մուտքը տվյալ լեզվի բառային կազմի մեջ, որքան արդեն գոյություն ունեցող բառերի և կաշուն բառակապակցությունների զանազան կարգի փոփոխությունները, բառափոխարինումները և այլն, որոնք, ամբողջությամբ վերցրած, ուղղված են լեզվի համակարգայնության ու միօրինակության ծավալմանը, բառագործածությունների ու բառիմաստների ճշգրտմանը, բառակազմական կաղապարների ու տիպերի միասնականացմանը, լեզվի մաքրության ապահովմանը, բառապաշարի որակական արդիականացմանը և այլն:

Այս ընդհանուր դրույթից բխում է, որ ժամանակակից հայերենի համար էլ բառերի ամեն մի փոփոխություն, լինի դա հնչյունական, ձևական-ձևաբանական, գործառական, իմաստային, թե բառակազմական իրողություն, բառապաշարի կատարելագործման ընդհանուր գործընթացի դրսևորում է, եթե դա որևէ տեսանկյունով կարելի է դիտել որպես ժամանակակից հայերենի զարգացման ընդհանուր տենդենցի իրացում:

Ժամանակակից հայերենի բառապաշարը, ինչպես տեսանք, ծագումնաբանական տեսակետից բազմաշերտ է. նրա մեջ համահայկական բառաշերտը միավորվել է գրաբարյան, ժողովրդախոսակցական, արևմտահայերեն, բարբառային

բառաշերտերի հետ: Տարբեր աղբյուրներից մեր լեզվի մեջ մոտք գործած բառերը, բնականաբար, ձևական ու բառակազմական տարբեր հատկանիշներ ունեն: Բառերի ձևական ու բառակազմական տարբերություններ կան նաև մեր գրական լեզվի պատմական որոշ իրողությունների հետևանքով: Այս բոլորը մեր լեզվի բառապաշարի մեջ առաջ են բերել ներլեզվական տարբերակների բազմատեսակ խմբեր: Բառապաշարի զարգացման ընդհանուր գործընթացում տեղի է ունենում բառային տարբերակների մրցակցություն կամ, այլ կերպ ասած, հակադրությունների ներքին պայքար, որ լուծվում է այս կամ այն կերպով: Մի կողմ թողնելով առանձին իրակությունները, կարելի է իբրև օրինակ հիշատակել առավել կենսունակ հետևյալ տարբերակային խմբերի ներքին պայքարը՝ դրա անխուսափելի հետևանքներով:

Ինչպես հայտնի է, գրաբարյան բաղադրական հիմքերի մի զգալի մասը նույնանում է հոլովաձևերի հետ, ինչպես՝ հոգնակայր (հոգ-բաղադրիչը հայր-ի սեռական հոլովն է), քնոգրի (քնո-հոլով-ի սեռ. հոլովն է), ձեռքակալել (ձեռք-ը ձեռն բառի հնատիպ գործիականն է), կենսալից (կենս-բաղադրիչը կեանք բառի հայցական կեանք-ի հնչյունափոխված ձևն է), աստեղատուն (աստեղ-ը աստղ-ի սեռականն է) և այլն: Այս կարգի բազմաթիվ բաղադրություններ անցել են աշխարհաբար գրական լեզվին, որոնց շնորհիվ բաղադրական այդ կարգի հիմքերը կենսունակ են մնացել նաև գրական աշխարհաբարի բաղադրությունների համար: Սակայն աշխարհաբարն ունի իր սեփական բառակազմական օրինաչափությունները, այդ թվում և՛ բաղադրական հիմքերի իր համակարգը: Այդ համակարգի մեջ բաղադրական հիմքերը սովորաբար բառի ուղիղ ձևն են կամ արմատը: Մեր գրական լեզվի այդ գործուն համակարգը թելադրում է բաղադրությունների կազմությունը գործուն օրինաչափությամբ, իսկ դրա հետևանքն է լինում այն, որ առաջ են գալիս նորատիպ կազմություններ՝ ավանդական կազմություններին զուգահեռ, այսինքն հնատիպ բաղադրական հիմքերով կազմված բաղադրությունների կողքին ունենում ենք նաև նորատիպ հիմքերով բաղադրություններ, ինչպես՝ հոգա-

Ֆան—**հայրական**, **հորացու**—**հայրացու**, **աստեղային**—**աստեղային**, **աստեղաբույլ**—**աստղաբույլ**, **աստեղագիտություն**—**աստղագիտություն**, **կենսական**—**կյանքային**, **աղբերաբույս**—**աղբյուրաբույս**, **աղբերաբար**—**աղբյուրաբար**, **աղբերակ(ն)**—**աղբյուրակ(ն)** և **այլն**: **Տարբերակային երկու կարգերի միջև տեղի ունեցող ներքին պայքարը** ժամանակի ընթացքում լուծվում է մեկի կամ մյուսի օգտին, բայց իբրև ընդհանուր երևույթ՝ մեծ մասամբ նորի, կենսունակի օգտին: Այսպես՝ **աստեղ-հնատիպ** և **աստղ-նորատիպ բաղադրական հիմքերով տարբերակների պայքարը** այժմ արդեն ավարտվող իրողություն է՝ **նորատիպ հիմքի հաղթանակով**, ըստ որում այժմ **կենսունակ ձևեր են աստղային, աստղագիտություն, աստղալից, աստղաբաշխություն, աստղագնացություն և այլն, իսկ զրանց աստեղ-հիմքով ձևերը հնացած են**:

Նույն ձևով էլ հորական (հորենական) — հայրական, հորացու—հայրացու, մորական—մայրական և այլ զույգերում հաղթել են հայրական, հայրացու, մայրական և այլն, ըստ որում նորակազմ բաղադրությունները կազմվում են միայն հայր-, մայր-ուղղականաձև հիմքերով (հմատ. հայրիշխանություն, մայրիշխանություն և այլն):

Բաղադրական հիմքերի տարբերությամբ պայմանավորված բառատարբերակների բազմաթիվ խմբեր կան նաև զրաբարյան վերջնահանգ և-ով և դրանից զուրկ զույգերով (օր. գազաթնային—գազաթային, աղեղնային—աղեղային, բաղեղնապատ—բաղեղապատ, բաղեղնազարդ—բաղեղազարդ), վերջահանգի ի ձայնավորի և ա հոդակապի հնչյունափոխությամբ ստացված և ձայնավորով ու անհնչյունափոխ զույգերով (օր. պատանեկան—պատանիական, պատանենալ—պատանիանալ, ոսկեփայլ—ոսկիփայլ), կամ էլ՝ առանց վերջահանգ ի ձայնավորի՝ ա հոդակապով տարբերակներով (օր. աղավնեփոստ—աղավնափոստ, աղավնեծագ—աղավնածագ, կաղնեփայտ—կաղնափայտ) և այլն, հնչյունափոխված և անհնչյունափոխ հիմքերի տարբերակներով (օր. լուսային—լուսային, մշակութային—մշակութային, թրքախոս—թուրքախոս, թրքասեր—թուրքասեր, պարտեզագործություն—պարտիզագործություն, պատենավոր—

պատշանավոր) և այլն, և այլն: Դրանց միջև ևս տեղի ունի ներքին պայքար, որ լուծվում է այս կամ այն ձևով:

Քաղաղրական, բառակազմական և ձևական-ձևաբանական բառատարբերակները բազմազան են. դրանց միջև ծավալվող հակադրությունների ներքին պայքարը հնի, մահացողի և նորի, կենսունակի, զարգացողի պայքար է, կամ էլ՝ գրականի և ոչ գրականի (ժողովրդախոսակցականի, բարբառայինի) պայքար: Դա տեական և անընդհատական պրոցես է, որը տանում է դեպի տարբերակներից մեկի կամ մյուսի հաղթանակը, իսկ դրա հիման վրա էլ, ամբողջությամբ վերցրած, դեպի տարբերակային համակարգերից մեկի կամ մյուսի հաղթանակը: Այդ պրոցեսը, սակայն, ինքն էլ ներքին հակասություններ ունի: Այսպես, աստղ բառից կազմված բաղադրությունների մեջ այժմ արդեն դուրս է մղվել աստեղ-բաղադրական հիմքը և փոխարինվել ուղղականաձև հիմքով, մինչդեռ կայսր բառից ունենք կայսերական և կայսրություն, հայր բառից՝ հորեղբայր, հորափույր և հայրական, հայրացու, հայրիշխանություն, հայրանալ և այլն. եթե աստղ բառի բաղադրությունների մեջ տարբերակային ձևերի պայքարը հանգեցրել է արդեն մեկ բաղադրական հիմքի (աստղ ուղղականաձև հիմքի) հաղթանակին, ապա կայսր, հայր, մայր և այլ բառերի բաղադրությունների տարբերակների պայքարը հանգեցրել է միայն առանձին բառատարբերակների հաղթանակին: Նույնպես և՛ աղավճի բառի բաղադրություններից դուրս է մղվել աղավճն-ձևը և ընդհանրացել աղավճ- բաղադրական հիմքը (հմմտ. աղավճն-ա-բույժ, աղավճն-ա-թև և այլն), որդի, աչքի, աբի բառերի բաղադրություններում ընդհանրացել է ուղղականաձև հիմքը (հմմտ. որդիական, որդիություն, որդիաբար, արիաբար, արիանալ, այրիություն, այրիանալ և այլն), ապա ոսկի, աչգի և այլ բառերի բաղադրություններում առայժմ կանոնական և ընդհանրական են ոսկե-, աչգե- ձևերը (հմմտ. ոսկե-գույն, ոսկե-փայլ, ոսկե-ցող, ոսկե-դրամ, աչգե-գործ, աչգե-պան, աչգե-փոր, աչգե-էտ և այլն).— Բուրբ բառի բաղադրություններում հնչունափոխված հիմքը փոխարինվել է անհնչունափոխ ձևով (օր. թուրքական, թուրքերեն, թուր-

քանալ և այլն), իսկ **Ֆուրդ բառի բաղադրություններում** առաջժամ կանոնականն է հնչյունափոխված **հիմքը** (օր. քրդական, քրդերեն, քրդախոս և այլն): Այս օրինակները ցույց են տալիս, որ բառատարբերակների զանազան խմբերի և նույնիսկ միևնույն բառից կազմված տարբերակների միջև գոյություն ունեցող պայքարը ավարտուն պրոցես չէ, ըստ որում ավարտն էլ կարող է բացարձակապես միօրինակ չլինել: Այսպես, օրինակ, **թեև**, **ինչպես տեսանք**, աստղ բառի աստեղ-բաղադրական հիմքը փոխարինվել է ուղղականի ձևով, բայց նույն բառից ունենք համաստեղ, բազմաստեղ բառերը՝ հնատիպ հիմքով, ըստ որում դրանց համաստղ, բազմաստղ տարբերակային ձևերը դեռևս գոյություն էլ չունեն:

Տարբերակային բառաձևերի միջև եղած պայքարի հետևանքով այս կամ այն տարբերակի հաղթանակը բառապաշարի կատարելագործում է այն տեսակետից, որ դա հանգեցնում է ավելորդ բառազույգերի վերացմանը, երկու տարբեր, բայց զուգահեռաբար գործածվող ձևերից մեկի ընդհանրացմանը, մյուսի մերժմանը և, ընդհանուր առմամբ, բաղադրական հիմքերի, բառակազմության հետ կապված հնչյունափոխական իրողությունների միասնականացմանը և այլն: Այս պրոցեսի հիմնական օրինաչափությունը ժամանակակից հայերենի գործուն օրինաչափությունների ընդհանրացումն է, որից և բխում է հնատիպ ձևերի փոխարինումը նորով (օրինակ՝ աստեղային—աստղային, աղավնեձագ—աղավնաձագ, պատանենալ—պատանխանալ): Հենց այս տեսակետից էլ բառատարբերակների խմբերում նոր ձևերի հաղթանակը ժամանակակից հայերենի բառապաշարի կատարելագործում է: Բայց կա նաև հակառակ երևույթը. բառային հնատիպ տարբերակները սովորաբար գրաբարյան կազմություններ են և գրական գործածության ավելի քան մեկուկես հազարամյակի պատմություն ունեն. գրական ժառանգորդությամբ հասնելով մինչև մեր օրերը, նրանցից շատերը դեռևս լիովին կենսունակ են մնացել, և հաճախ հենց այդ տարբերակներն են հաղթող դուրս գալիս: Այսպես, օրինակ, **եթե** **փուրակաճ**, **փուրաբար**, **փուրությամբ** բաղադրու-

թյունների մեջ հաղթել է անհնչյունափոխ նոր ձևը (ույ-ը չի դարձել ու), ապա լուսային—լուսային, թունափոխ—թունավոր տարբերակներից առաջիմ հաղթել են լուսային և թունավոր հնչյունափոխված ձևերը. հայրական, հայրաբար, հայրություն, հայրանալ բառերի մեջ հաղթել է նոր բաղադրական հիմքը, հորեղբայր, հորափույր, հորապապ բաղադրությունների մեջ՝ հնատիպ հոր— հիմքը և այլն: Այս բոլոր դեպքերում իբրև կատարելագործում պետք է դիտել հենց այդ հնատիպ ձևերի հաղթանակը ոչ կենսունակ, «ապօրինի» նորատիպ տարբերակների նկատմամբ, ըստ որում դրանց կենսունակությունն ու կայունությունն ամրապնդվում է մեր գրական լեզվի ավանդականությամբ:

Այսպիսով, բառապաշարի ներլեզվական տարբերակների միջև գոյություն ունեցող ներքին պայքարը բառապաշարի կատարելագործման անընդհատական պրոցես է, իսկ պայքարի այս կամ այն վախճանը, տարբերակներից մեկի կամ մյուսի հաղթանակը՝ այդ պրոցեսի շնորհիվ տեղի ունեցած կատարելագործման առանձնակի կամ ընդհանրական դրսևվորումը:

Բառապաշարի իմաստաբանական ու գործառական կատարելագործումը բառերի իմաստների ու գործածությունների ճշգրտումները, իմաստային անորոշությունների, շփոթությունների առաջ բերող բազմիմաստությունների վերացումը հոմանիշների գործառական, իմաստային ու ռճական տարբերակումներն են: Այսպես՝ 20—30-ական թվականներին ցուցում և ցուցմունք բառերը հավասարապես գործածվում էին «1. այսպես կամ այնպես վարվելու կամ գործելու պատվեր՝ առաջադրանք՝ խորհուրդ՝ հրահանգ (ռուս. указание), 2. վկաների և մեղադրյալ(ներ)ի՝ ըստ գործի էության տված բացատրությունների ու տեղեկությունների ամբողջությունը (ռուս. показание)» իմաստներով. այդ իմաստները որոշակիորեն տարբեր են, և երկու տարբեր բառերի գործածությունը հավասարապես երկու իմաստների համար շփոթ էր առաջացնում ինչպես դրանց գործածությունների, այնպես էլ, շատ հաճախ, խոսքի ճիշտ հասկացման մեջ: 40-ական թթ. այդ իմաստներն ու գործածություն-

ները տարբերակվեցին. ցուցում բառն սկսեցին գործածել առաջին իմաստի համար, իսկ ցուցմունք-ը՝ երկրորդ իմաստի համար՝ որպես իրավաբանական տերմին. — ամբաստանյալ և մեղադրյալ բառերը գործածվում էին որպես նույնանիշներ. 60-ական թվականներին իմաստային տարբերակման ենթարկվեցին և այժմ ամբաստանյալ գործածվում է «այն անձը, որի մասին դատի տալու որոշում է կայացվել» (ռուս. подсудимый), իսկ մեղադրյալ-ը՝ «այն անձը, որին մեղադրանք է ներկայացվում որևէ հանցագործության համար» (ռուս. обвиняемый) իմաստով. — աստղաբանություն, (աստեղաբանություն), աստղագիտություն (աստեղագիտություն), աստղաբաշխություն (աստեղաբաշխություն) բառերը հավասարապես գործածվում էին միևնույն նշանակություններով (1. երկնային մարմինների ու նրանց համակարգերի ծագման, կառուցվածքի, շարժման օրենքների ու քիմիական կազմի ուսումնասիրությամբ զբաղվող գիտություն. 2. հնում զարգացած կեղծ գիտություն երկրային գործերի ու մարդկանց կյանքի վրա երկնային լուսատուների ազդեցության մասին). 50-ական թվականներին իմաստների ու գործածության սահմանադատում տեղի ունեցավ. աստղագիտություն հատկացվեց առաջին իմաստին, աստղաբաշխություն-ը՝ «աստղագիտության այն ճյուղը, որ ուսումնասիրում է աստղերի ու աստղային համակարգերի բաշխումն ու շարժումները» իմաստին, աստղաբանություն-ը՝ վերը բերված երկրորդ իմաստին (հնում զարգացած կեղծ գիտություն...): — կազմակերպչական բառը գործածվում էր երկու տարբեր իմաստներով՝ «1. կազմակերպչին հատուկ, 2. կազմակերպության հատուկ» (ռուսերեն организаторский և организационный բառերի դիմաց), իմաստների տարբերակման և անորոշության վերացման համար ստեղծվեց կազմակերպչական բառը ռուս. организационный-ի համար, իսկ կազմակերպչական-ը հատկացվեց միայն առաջին իմաստին (ռուս. организаторский). — լեզվաբանական տերմինաբանության մեջ կազմ և կերտ բաղադրիչներով կազմված բարդությունները հավասարապես գործածվում էին թե՛ «կազմված, բաղադրված» և թե՛ «կազմող, բաղադրող» իմաստներով (հմմտ. բայակազմ և

բայակերտ «1. բայ կազմող, 2. բայից կազմված».) վերջին տարիներում զգացվում է դրանք տարբերակելու միտում՝ -կազմ բաղադրիչը «կազմված, բաղադրված» (օր. բայակազմ գոյական «բայից կազմված գոյական»), իսկ -կերտ-ը՝ «կազմող, բաղադրող» իմաստի համար գործածելով (օր. բայակերտ ածանց «բայ կազմող .ածանց».) — հրատարակություն բառը մի ժամանակ գործածվում էր և՛ հրատարակող մարմին, և՛ հրատարակված արտադրանք իմաստներով. իմաստների տարբերակում տեղի ունեցավ՝ առաջինի համար հրատարակություն, իսկ երկրորդի համար՝ հրատարակություն բառերի գործածությունը: Այդ կարգի ճշգրտումների ու տարբերակումների են ենթարկվել նաև՝ գրագետ — գրականագետ, գիտուն — գիտնական, պատմաբան — պատմագետ, լեզվաբան — լեզվագետ և բազմաթիվ այլ բառազույգեր, որոնց մեջ առաջինները գործածվում էին նաև երկրորդների նշանակությամբ (օր. գիտուն բառը, բացի «գիտելիքներով հարուստ, մտավորապես զարգացած» իմաստից, ուներ նաև «գիտնական» իմաստը, գրագետ բացի «գրաճանաչ» իմաստից ուներ նաև «գրականագետ» իմաստը և այլն): Իմաստների ու գործածությունների այսպիսի ճշգրտումները բառապաշարի կատարելագործում են այն տեսակետից, որ վերացնում են իմաստների ու գործածությունների շփոթը, անհարկի համանիշությունները՝ մանավանդ տերմինահամակարգերի մեջ, ու ճշգրտում բառերի գործածությունների սահմաններն ու ոլորտները:

Բազմիմաստությունն ու զրա հետևանքով բառի որոշակիորեն տարբեր իմաստների շփոթությունը, ինչպես և բառերի իմաստային արտակարգ ծանրաբեռնվածությունը վերացնելու համար հաճախ դիմում են այսպես կոչված նոր բառերի սեփման, այսինքն՝ բազմիմաստ բառի այս կամ այն իմաստն արտահայտող բառերի կերտման՝ խոսքի մեջ իմաստը կոնկրետացնող լրացական կապակցությունների հիման վրա. օրինակ՝ նախատ բառը ռազմական տերմինաբանության մեջ գործածվում էր երեք հիմնական իմաստներով՝ «1. այն տարածությունը, որտեղ անմիջականորեն ծավալվում են ռազմական գործողությունները, 2. ռազմադաշտի

որոշ հատված, որ ենթարկվում է մեկ միասնական հրամանատարության, 3. զորքերի մարտական դասավորության առաջնային գիծը, որ գտնվում է հակառակորդի զորքերի դիմացը». ստեղծվել էր տերմինային համանունություն միևնույն տերմինահամակարգի մեջ: Խոսքի մեջ այդ համանունությունը վերացվում էր լրացական կապակցություններով՝ համապատասխան որոշիչների օգնությամբ (օր. ռազմի ճակատ, զորքի ճակատ կամ մարտական դասավորության ճակատ և այլն). համանունությունը վերացվեց երկրորդ իմաստի համար՝ ռազմաճակատ բառի կազմությամբ՝ ռազմի ճակատ կապակցության հիմքի վրա (հիմտ. կովկասյան ռազմաճակատ, Հյուսիսային ռազմաճակատ և այլն): Նույնպես է՝ թև բառը ռազմական տերմինաբանության մեջ զործածվում էր երկու տարբեր իմաստներով՝ «1. զորքերի մարտական դասավորության կենտրոնական մասից աջ և ձախ ընկած հատվածներից յուրաքանչյուրը. 2. զորասյան (շարասյան) կենտրոնական մասի աջ և ձախ հատվածներից յուրաքանչյուրը». տերմինային համանունությունը վերացվեց զորաթև բառի կազմությամբ՝ երկրորդ իմաստի համար: Տերմինային համանունության և, առհասարակ, որոշակիորեն տարբեր հասկացությունները մեկ բազմիմաստ բառով արտահայտելու փոխարեն դրանցից մեկի կամ մի քանիսի համար նոր բառեր կազմելը սովորական նորակազմություններից տարբերվում է նրանով, որ եթե նոր բառերը, որպես ընդհանուր կանոն, կազմվում են նոր առարկաների, երևույթների և այլնի հասկացությունների անվանման համար, ապա բառերի սերումը տեղի է ունենում լեզվի մեջ արդեն իրենց արտահայտությունն ստացած հասկացությունների համար: Այս դեպքում նոր բառը, ըստ էության, արդեն ունեցած բառի մասնավորումն է՝ լեզվի բառակազմական հնարավորությունների օգտագործումով կամ փոխառությունների օգնությամբ, ըստ որում, այս դեպքում էլ, իբրև կանոն, նոր բառը կազմվում է մասնավորեցնող, տարբերակող լրացական կապակցության հիմքի վրա. օրինակ՝ թև բառի վերջ բերած ռազմական տերմինաբանության երկրորդ իմաստը խոսքի մեջ սովորաբար կոնկրետացվում, տարբերակվում էր

գործի քն, գորաւայան քն, շարաւայան քն կապակցութեամբ, ուստի և դրա հիմքի վրա կազմվեց գորաքն բառը:

Բառապաշարի հարստացման ընթացքում հաճախ միևնույն հասկացութիւնն արտահայտելու համար ստեղծվում ու գործածութեան մեջ են դրվում մի քանի բառեր միաժամանակ. հանդես գալով իբրև բացարձակ նույնանիշներ կամ բազմանուններ, այդպիսի բառերը, որպես նորաբանութիւններ, «մրցակցութեան» մեջ են մտնում, և ժամանակի ընթացքում մրցակցութիւնը լուծվում է այս կամ այն հետեանքով: Օրինակ՝ փոխառյալ ցեխ «արտադրամաս» բառը 60-ական թվականներին հայերեն բառով փոխարինելու նպատակով միաժամանակ կազմվեցին ու գործածվել սկսեցին երկու բառեր՝ արտադրամաս և գործամաս, որոնց մրցակցութիւնը շատ կարճ ժամանակամիջոցում լուծվեց հօգուտ արտադրամաս-ի.— գեղեցկագիտութիւն և գեղագիտութիւն բառերը մրցում էին իբրև համապատասխաններ. մրցակցութիւնը լուծվեց գեղագիտութիւն-ի օգտին.— լուցիչ, վառիչ, ինֆնա-վառիչ, ինֆնավառ, հրահան բառերը մրցակցում են իբրև ռուսերեն зажигалка-ի համապատասխաններ. այժմ ավելի ու ավելի տարածվում և ընդհանրանում է վառիչ-ը: Այդ կարգի բազմանունների մրցակցութիւնը կարող է տարբեր հետեանքներ ունենալ. բերված օրինակների մեջ տվյալ տերմինի համար օգտագործվող բառերից մեկն ընդհանրացել է, «հաղթել», մյուսը (կամ մյուսները)՝ դուրս մղվել: Այլ դեպքերում մրցակցող բառերը կարող են իմաստային տարբերակումներ ստանալ, որով և վերանում է մրցակցութիւնը. օրինակ՝ սխտեմ և համակարգ բառերը գործածվում էին հավասարապես՝ միևնույն նշանակութիւններով. մրցակցութիւնը հանգեցրեց այն բանին, որ սխտեմ բառը պահպանվեց որոշակի նշանակութիւնների ու գործածութիւնների համար (ընտրական սխտեմ, ղեկավարման սխտեմ, կառավարման սխտեմ և այլն), իսկ մյուս իմաստները ու գործածութիւնների համար ընդհանրացավ համակարգ բառը (հմտ. լեզվական համակարգ, հոլովման համակարգ, հեռուստակառավարման համակարգ, ջեռուցման համակարգ և այլն).— սպասք և սարք բառերը հաճախ գործածվում էին

մեկը մյուսի նշանակութեամբ. ալժմ մրցակցութիւնը հաշ-
գեցնում է դրանց որոշակի տարբերակման. սպասք-ը՝ «կեն-
ցադային առարկաների համալիր», իսկ սաքք-ը՝ «որեւէ աշ-
խատանքի համար անհրաժեշտ գործիք՝ հարմարանք»
իմաստներով:

Ժամանակակից հայերենի բառապաշարի կատարելա-
գործման ուղիներին մեկն էլ փոխառյալ բառերը հայերեն
բառերով փոխարինելն է: Մեր լեզվի բառապաշարի մշակ-
ման ու հարստացման հիմնական սկզբունքներից մեկն այն
է, որ ըստ անհրաժեշտութեան պետք է դիմել փոխառութիւն-
ների օգնութեան. փոխառութիւնը մեր լեզվի բառապաշարի
հարստացման կենսական աղբյուրներից մեկն է: Դա չի նշա-
նակում, սակայն, թե ամեն օտար բառի փոխառութիւնը
խրախուսելի է. մեր լեզուն իր հարուստ բառապաշարով,
ներաւմշակվածութեամբ, իր բառակազմական անսպառ հնա-
րաձորութիւններով թույլ է տալիս սեփազանք բառերով շար-
տահայտել շատ ու շատ նոր հասկացութիւններ, կազմել
նոր մեքենաների և այլնի հասկացութիւնների անվանու-
մներ, ուստի և այսպես կոչված միջազգային բնույթի տե-
մինների փոխարեն հայերեն նոր բառեր կազմելը կամ ար-
դեն ունեցած բառերը նոր իմաստներով գործածելը նույնպես
սովորական երևույթ է և մեր լեզվի բառապաշարի հարու-
ստացման ու համալրման առաջնակարգ միջոցը: Քանի որ
բառապաշարի հարստացման այս երկու (ներքին և արտա-
քին) ճանապարհներն էլ կենսունակ են, ապա շատ հաճախ
այս կամ այն հասկացութիւնն արտահայտելու համար զու-
գահեռաբար գործածվում են հայացի և փոխառյալ բառերը՝
նույն հասկացութեան արտահայտութեան համար, որոնց
միջև, բնականաբար, տեղի է ունենում մրցակցութիւն, որ
հանգեցնում է մեկի կամ մյուսի հաղթանակին: Հաճախ է
պատահում նաև, որ որոշ ժամանակ գործածվում է միայն
փոխառյալ բառը, մինչև կազմվում է հայերեն հաջող համա-
պատասխանը և դուրս մղում նրան: Այսպես, օրինակ, 20—
30-ական թվականներին գործածվում էին սոլո, օրկեստր,
կոնցերտ, ակֆիլ (ա), կոմենդանտ և բազմաթիւ փոխառյալ
բառեր, որոնց համապատասխան հայակազմ բառեր կամ

դեռևս չէին կազմվել, կամ էլ, եթե կային էլ, չէին գործածվում. ժամանակի ընթացքում սկսեցին գործածվել հայա-կազմ համապատասխանները (մեկնակատարում, նվագախումբ, համերգ, ազդ, պարետ) և դուրս մղեցին օտար բաները.— ցեխ «արտադրամաս» բառը գործածվում էր իբրև միակ կանոնական-գրական բառ, բայց 1965 թվականին փոխարինվեց արտադրամաս բառով.— 40-ական թվականներին գործածվում էին պարտիա «կուսակցություն», կոնստիտուցիա «սահմանադրություն», ռեկլուցիա «հեղափոխություն» և մի քանի այլ բառեր՝ Տերմինաբանական կոմիտեի հատուկ որոշման համաձայն. միտում կար գործածելու նաև ռայոն բառը՝ հայերեն շրջան-ի փոխարեն՝ մասնավորապես քաղաքային շրջանների համար (օր. Երևան քաղաքի Սպանդարյան ռայոն), որով գործածության մեջ մտան նաև ռայկով, ռայսովետ, ռայոնական և այլ բառեր՝ հայերեն համապատասխանների փոխարեն. 50-ական թվականների երկրորդ կեսում այդ բառերը կրկին փոխարինվեցին հայերեն բառերով, և այժմ գործածվում են միայն ճեղափոխություն, սահմանադրություն, շրջան, կուսակցություն և այլն.— մինչև 50-ական թվականների վերջերը թե՛ մամուլում և թե՛ գիտական-մասնագիտական գրականության մեջ գործածվում էր փոխառյալ արախիս բառը, որ փոխարինվեց գեոմանուշ հայերեն բառով և այլն, և այլն: Փոխառությունների մերժման տեսակետից հատուկ վերաբերմունքի առարկա են այսպես կոչված ներքին փոխառությունների մեջ մտնող այն բոլոր բառերը, որոնք մեր բարբառները և ժողովրդախոսակցական լեզուն վերցրել են արևելյան լեզուներից (այսպես կոչված թուրք-պարսկական փոխառություններ). իբրև ընդհանուր կանոն, այդ բառերը դիտվում են որպես բարբառային բառեր և չեն հանձնարարվում գործածության՝ գրական լեզվի լեզուը լեզվաոճում:

Փոխառյալ բառերի փոխարինումը հայերեն համապատասխաններով մեր լեզվի բառապաշարի կատարելագործում է ոչ միայն նրանով, որ անհարկի փոխառությունները դուրս են մղվում մեր լեզվից, այլև նրանով, որ նպաստում են մեր լեզվի բառակազմական հնարավորությունների օգտագործ-

մանը, այդ հնարավորությունների ծավալմանը, ինչպես և՛ զանազան անպատեհությունների վերացմանը: Այսպես, օրինակ, ցեխ բառի գործածությունը հաճախ անհարմար արտահայտությունների պատճառ էր գառնում՝ շփոթվելով հայերեն ցեխ բառի հետ (հմմտ. օր. բանվորներն աշխատում են ցեխում.— արտադրամասում, թե ցեխի մեջ). արտադրամաս բառը, փոխարինելով օտար բառին, վերացրեց այդ կարգի շփոթությունների ու անպատեհությունների հնարավորությունը: Ռուսերենում սույն բառը գործածվում է թե՛ երգի, թե՛ պարի, թե՛ նվագի համար. նույնպես և՛ սոլիստ-ը՝ երգչի, պարողի, նվագչի համար. դրան ավելանում էր նաև այն, որ հայերենում այդ բառից հնարավոր չէր կազմել համապատասխան բայը: Հրաժարվելով դրանցից, հայերենն ունեցավ մենակատարում, մենակատարել, մենակատար ընդհանուր իմաստով բառերը և մեներգ, մեներգիչ, մեներգել, մենանվագ, մենանվագել, մենանվագիչ, մենանվագում, մենանվագային մասնավոր իմաստով բառերը.— նույնը կարելի է ասել նաև կոնցերտ, օրկեստր, աֆիշ(ա), կոմենդանտ բառերին փոխարինած համերգ, նվագախումբ, ազդ, պարետ բառերի մասին (համերգ, համերգել, համերգային, համերգասրահ, համերգավար, նվագախումբ, նվագախմբային, պարետ, պարետատուն, պարետախցիկ, ազդաթերթ, ազդային) և այլն, և այլն: Վերջապես, փոխառյալ բառի փոխարինումը հայերեն բառով կարող է թելադրվել նաև իմաստային կատարելագործման, այսինքն՝ տարբեր իմաստների տարբերակման ու ճշգրտման անհրաժեշտությամբ. այս դեպքում օտար բառը պահպանվում է որոշ իմաստի կամ իմաստների համար, իսկ մյուս իմաստների համար կազմվում կամ գործածության մեջ է դրվում հայերեն բառ. այդպես է տեղի ունեցել կուրս բառի պահպանումով դասընթաց բառի գործածությունը, սխտեմ բառի պահպանումով՝ համակարգ բառի գործածության մեջ դրվելը և այլն, և այլն: Այս երկրորդ կարգի բառերի զուգահեռ գործածությունը, ինչպես վերն ասվեց, իմաստաբանական կատարելագործման պահանջով է տեղի ունենում:

Ժամանակակից հայերենի բառապաշարի կատարելա-

գործման կարևոր իրողություններից է նաև բառակապակցությունների և հարադրական բաղադրությունների բառացումը, այսինքն՝ դրանց վերածումը համադրական կամ հատվածական բաղադրությունների. ինչպես՝ զորական կամ զորքերի միավորում—զորամիավորում, անկյան փար (=գրք. վէմ անկեան)—անկյունափար, գլուխ գործոց—գլուխգործոց, կիր առնել—կիրառել, վեր ածել—վերածել, անց կացնել—անցկացնել, նկատի առնել—նկատառել, միտը (միտքը) պահել—մտապահել, այգեգործական և բանջարաբուծական—այգեբանջարաբուծական, ռազմական հեղափոխական—ռազմահեղափոխական, պրոֆեսորական և դասախոսական—պրոֆեսորադասախոսական, առևտրական և արդյունաբերական—առևտրարդյունաբերական և այլն: Բառակապակցությունների բառացումը կատարելագործում է աչն տեսակետից, որ, իբրև ընդհանուր կանոն, բառակապակցություններն ավելի երկար են, քան նրանց հիմքի վրա կազմված բաղադրությունները, ուստի և դրանով իրացվում է լեզվի մեջ գործող խնայողության սկզբունքը: Հարադրությունների բառացումը, բացի դրանից, կատարելագործում է նաև բառակազմական իրողությունների միասնականացման տեսակետից. ինչպես հայտնի է, ժամանակակից հայերենում հարադրական բայերից բայանուններ ու ածականներ կազմվում են համադրական բաղադրություններով, ինչպես՝ անց կացնել—անցկացում, նկատի առնել—նկատառում, գործ ածել—գործածում, գործածական, գործածություն, առաջ փաշել—առաջփաշում և այլն: Հարադրական բայերի բառացումը, այսինքն՝ նրանց վերածումը բարդությունների, վերացնում է անմիօրինակությունը և ստեղծում բայերի և դրանցից կազմվող բայանունների ու բայածականների կազմության միօրինակություն ու միասնականություն (հմմտ. վերածում—վերածել, գործածական—գործածել, անցկացում—անցկացնել և այլն):

Բառապաշարի կատարելագործման կարևորագույն իրողություններից են բառային կազմի մեջ տեղի ունեցող ներքին տեղաշարժերը, այսինքն՝ գործառական ու լեզվաոճական տարբեր շերտերի պատկանող բառերի փոխանցումը

մեկ շերտից մյուսին: Այդ փոխանցումներն ու ներթափանցումները տեղի են ունենում հիմնականում հետևյալ ուղղություներով:

1. Բառերի տեքմիկացում.— Գիտության, տեխնիկայի, արտադրության, մշակույթի զարգացումը պահանջում է գրանց յուրաքանչյուր ճյուղի, ենթաճյուղի, բնագավառի տեքմիկահամակարգերի հարստացում ու կատարելագործում, որը իրականացվում է ինչպես նոր բառերի կազմությանը կամ փոխառություններով, այնպես էլ արդեն ունեցած բառերի իմաստաբանական զարգացումով, կատարելագործումով և գործառական վերաբաշխումով: Տեքմիկահամակարգերի համալրումը նորակազմ կամ փոխառյալ բառերով մտնում է բառապաշարի հարստացման ընդհանուր գործընթացի մեջ և այստեղ դրան չենք անդրադառնա: Բառերի տեքմիկացում ասելով հասկանում ենք լեզվի մեջ արդեն գոյություն ունեցող և բառապաշարի գործառական կամ պատմական տարբեր շերտերի պատկանող բառերի օգտագործումը որևէ տեքմիկահամակարգի մեջ՝ համապատասխան տեքմիկային իմաստով: Այսպես, օրինակ, քե բառը չեզոք շերտի բառ էր, որ օգտագործվեց ռազմական, տեխնիկական ու սպորտային տեքմիկահամակարգերում, դարձավ տեքմիկ՝ այդ բնագավառներից յուրաքանչյուրին հատուկ գիտական հասկացությունների համար:— Խոտոչ չեզոք շերտի բառն օգտագործվեց երկրաբանության, կազմախոսության (անատոմիայի), բժշկության մեջ որպես տեքմիկ՝ յուրաքանչյուրին հատուկ տեքմիկային իմաստով:— Նոբագոյացում չեզոք շերտի բառ էր, որ օգտագործվեց որպես բժշկական և լեզվաբանական տեքմիկ:— գիրք չեզոք շերտի բառը դարձավ պոլիգրաֆիական ու գրադարանագիտական տեքմիկահամակարգերի բառ:— հեշյուն չեզոք շերտի բառ էր՝ «ձայն» ընդհանուր նշանակությամբ, որ դարձավ ֆիզիկայի և լեզվաբանության տեքմիկ:— էտ, էտել, տնալ, չմուշկ, բիճ, անդալիս, դանուկ, սելավ բարբառային բառեր էին, որոնք դարձան գյուղատնտեսության, սպորտի, սննդարդյունաբերության և այլ ճյուղերի տեքմիկներ:— ալան, մառտկոց, սազավաւտ, ռումբ և այլն գրաբարյան բառեր էին, որոնք դար-

ձան տերմինները և այլն, և այլն: Այս կարգի բառերի տերմինացումը հանգեցնում է՝ ա) շեղոք շերտի բառերի հատկացման տերմինաբանական շերտին (թև, խոռոչ, հնչյուն և այլն), բ) բարբառային շերտին պատկանող բառերի հատկացման որևէ տերմինահամակարգի (սածիլ, էտ, դահուկ, անդալիս և այլն), գ) չգործուն շերտի բառերի անցում գործուն շերտին՝ որպես տերմինային բառեր (գեղմ, խրոց և այլն):

2. Տերմինների քառացում.— Սա նախորդին հակառակ երևույթն է: Շատ բառեր նախապես գործածվում են միայն որպես տերմիններ, բայց ժամանակի ընթացքում հենց այդ տերմինների մասսայականացումը հանգեցնում է այն բանին, որ, պահպանելով իրենց տերմինային իմաստը կամ իմաստները, ստանում են նաև փոխաբերական, ոչ տերմինային իմաստներ և այդ իմաստներով մտնում շեղոք կամ բանաստեղծական բառաշերտերի մեջ: Օրինակ՝ պատվաստել գյուղատնտեսական տերմին էր, որ դարձավ նաև բժշկական տերմին, իսկ հետո ստացավ նաև «1. ներշնչել, արտաքին միջոցներով որևէ զգացում՝ հատկութուն՝ երեւելոյթ առաջացնել, 2. օտարամուտ՝ խորթ մի բան յուրացնել» փոխաբերական իմաստները: Այդպես են նաև՝ կերպար գրականագիտական տերմինը՝ «պատկեր», «կերպարանք» փոխաբերական իմաստով, չարորակ ուտուցք բժշկական տերմինը՝ «վտանգավոր» վնասակար երևույթ» փոխաբերական իմաստով, լիբերալ քաղաքական տերմինը՝ «դատապարտելիորեն բարեհոգի, զիջողամիտ» փոխաբերական իմաստով, լաբախաղաց սպորտային տերմինը՝ «1. չափազանց ճարպիկ, ամեն կարգի նեղ վիճակից խորամանկությամբ՝ աշքակապությամբ դուրս պրծնող մաքդ, 2. ճարպիկ խաբեբա» իմաստներով, բազմապատկել մաթեմատիկական տերմինը՝ «շատացնել, ավելացնել, բազմացնել, մեծացնել» փոխաբերական իմաստներով, նրամաճատառ ռազմական տերմինը՝ «ղեկավար, պարագլուխ» փոխաբերական իմաստով և այլն, և այլն:

Այս կարգի բառերի տեղաշարժումն այն է, որ զրանք, մնալով այս կամ այն տերմինահամակարգում իբրև տերմին-

նաբանական շերտի բառեր, ոչ տերմինային իմաստներով անցնում են չեզոք կամ բանաստեղծական շերտերին, ըստ որում որքան ավելի գիտություն ու տեխնիկայի գիտելիքները լայն մասսաների սեփականությունն են դառնում, որքան ավելի մեծ չափով է տեխնիկան թափանցում կենցաղի մեջ, այնքան ավելի է ծավալվում այդ երևույթը:

3. Ժողովրդախոսակցական և բարբառային բառերի գրականացում.— Մեր գեղարվեստական գրականության մեջ՝ ստեղծագործական նպատակներով, մամուլում, հաճախ նաև գիտահանրամատչելի գրականության մեջ գործածվել ու գործածվում են ժողովրդախոսակցական լեզվի ու բարբառների բազմաթիվ բառեր: Այդ բառերը, ընդհանուր առմամբ, պատկանում են մեր գրական լեզվի բառապաշարի ժողովրդական և բարբառային բառաշերտերին: Սակայն բառապաշարի զարգացման ընթացքում այդ բառերից շատերը ստանում են լայն գործածականություն և ժամանակի ընթացքում բարձրանում գրական լեզվի բառերի շարքը՝ մտնելով նրա չեզոք կամ տերմինաբանական շերտերի մեջ: Բառերի տերմինացման մասին խոսելիս մենք արդեն բերեցինք բարբառային և ժողովրդախոսակցական մի խումբ բառեր, որոնք տերմիններ են դարձել և դրանով իսկ՝ գրականացել: Ժողովրդախոսակցական ու բարբառային բառերի գրականացած ու չեզոք շերտին անցած բազմաթիվ բառերից կարելի է հիշել՝ տաջվա, ալրաթաթախ, ալրամաղ, բաբալիկ, բոփ, բառուր, բացբերան, կռանալ, բաճջաբաղիկ, ձննալ, բողափկ, ջվալ, տկոդին, գայլախեղդ (գելխեղդ), լուսնահաչ, մառդագլուխ, բուկլից, բախեղդ, բաղհան, հնձվուր, ջրվուր, աբջառ, չանչ (խաղողի), ծակաչի, ախանջմուկ (ախանջմտի), աչխալույս, աչխալուսանք, աներանք, հերանք, խնամոնք և այլն, և այլն: Այսպիսի բազմաթիվ բառեր մեր գրական լեզվի համար այժմ այնքան սովորական են դարձել, որ հաճախ դժվար է լինում որոշել՝ իսկապե՞ս դրանք ժողովրդախոսակցական կամ բարբառային բառեր են, թե՞ գրական ժառանգորդությամբ գրաբարից մեր գրական լեզվին անցած բառեր, և դրա ստույգ որոշումը պահանջում է պատմական-բառագիտական հետազոտություն:

4. Բառերի հնացում.— Բառապաշարի զարգացման՝ ընթացքում, զանազան կարգի լեզվական և արտալեզվական պատճառներով, որոշ քանակով բառեր դադարում են գործածվելուց և գործուն շերտից անցնում են բառապաշարի ոչ գործուն շերտին։ Բառերի հնացման երկու գործոնները՝ լեզվական և արտալեզվական, համապատասխանորեն առաջ են բերում բառերի հնացման տարբեր կարգեր, որոնց մասին հանգամանորեն խոսվում է ստորև։

Քանի որ բառապաշարի զարգացման ընդհանուր ուղղվածությունը բառապաշարի արդիականացումն է, այս բառի ամենալայն իմաստով, ապա բառերի հնացումը դրա իրականացման հիմնական ուղիներից մեկն է։ Ինչպես շեղոք շերտի բառերի անցումը ոչ գործուն շերտի պատմաբանների ֆոնդին, այնպես էլ բուն իմաստով հնացած բառերի գործածությունից դուրս գալը բառապաշարի կատարելագործման գործընթացում իրացնում են բառերի «զտումը», ըստ որում պատմաբանների համար այս զտումը հասարակական կյանքում տեղի ունեցող իրույթների, գաղափարների, սովորույթների և այլնի զտման արտահայտությունն է, մինչդեռ բուն հնացած բառերի զտումը՝ լեզվի զարգացման ընդհանուր պրոցեսի արտահայտությունն ու իրացումը։

5. Ոչ գործուն շերտի բառերի գործունացում.— Ինչպես գեղարվեստական գրականության, այնպես էլ տեղմինաբանության պահանջով հաճախ հնացած բառերը վերստին սկսում են գործածվել և, վերականգնանալով, անցնում լեզվի զարգացման տվյալ փուլի գործուն շերտի այս կամ այն մասնաշերտին, ինչպես՝ բագրիֆ, կուպար, հերատուկ, բիլ, լգլխիշ, ծիծաղախիտ, զգետնել, ընդուլնել, դաստակերտ, առաֆել, սաղավարտ և այլն։ Ժամանակակից հայերենի համար այդ կարգի բառերը մեծ մասամբ գրաբարյան բառեր են, որոնք մեր գրողներն ու գիտնականները ուղղակիորեն քաղում են՝ բառարաններից կամ հին մատենագրությունից (օր. ծիծաղախիտ, գեղազանգուր, հիր, հերատուկ), մյուս մասը՝ աշխարհաբար գրական լեզվի նախորդ փուլերի բառեր (գրաբարյան— ժողովագորդական կամ աշխարհաբարյան), որոնք որոշ շրջանում դադարել են գործածվելուց, բայց այժմ

կրկին գործածական են դառնում (օր. դաստակերտ, երիվար, բազրիք, բաղդատել, արգելարան և այլն): Ոչ գործուն շերտի գործածության մեջ մտած բառերը սովորաբար պատկանում են կամ տերմինաբանական, կամ էլ բանաստեղծական շերտերին, թեև չի բացառվում նաև դրանց անցումը շեղոք շերտին (օր. բազրիք, արգելարան, առաքել, սաղավարտ և այլն): Եթե բառերի հնացումը և գործածությունից դուրս գալը գոյություն ունեցող ու գործածվող բառերի մեջ կատարվող գտում է, ապա ոչ գործուն շերտի բառերի վերըստին գործունացումը ընտրություն է հնացած բառերի, նրանց գործածություն նոր մոտեցումով, լեզվի մեջ նոր առաջացած պահանջով և այս տեսակետից էլ բառապաշարի կատարելագործման ընդհանուր պրոցեսի արտահայտություններից մեկն է, ինչպես և, իհարկե, բառապաշարի հարստացման ընդհանուր պրոցեսի իրականացման ուղիներից մեկը:

Ամփոփելով բառապաշարի կատարելագործման մասին վերը շարադրվածը, կարելի է հանգել հետևյալ ընդհանուր եզրակացություններին:

1. Բառապաշարի կատարելագործումը տվյալ լեզվի բառային կազմի ներքին զարգացումն է, որն ուղղված է լեզվի մեջ գոյություն ունեցող բառերի իմաստաբանական, գործառական, ձևական-ձևաբանական և բառակազմական հատկանիշների արդիականացմանը՝ լեզվի մեջ գործող զարգացման ներքին (ներլեզվական) օրինաչափություններին համապատասխան և արտաքին (արտալեզվական) գործոնների թելադրանքով:

Այդ տեսանկյունից դիտելով ժամանակակից հայերենի բառային կազմում տեղի ունեցող գործընթացները, տեսնում ենք, որ դրանք, ամբողջությամբ վերցրած, իրացումն են մեր լեզվի մեջ գործող օրինաչափությունների ծավալման, դրանց իրականացման, բառակազմական, հնչյունաբանական, ձևաբանական և այլ իրողությունների համակարգայնացման ու միասնականացման ընդհանուր իրացումները:

2. Վերը բերված այն բոլոր փոփոխություններն ու դրանց

տեսակները, որոնք վերաբերում են ժամանակակից հայերենի բառապաշարի կատարելագործմանը, չեն սպառում բառապաշարի կատարելագործման բոլոր դրսևորումներն ու իրողութունները: Դրանք առավել ընդհանուր և, ակզ պատճառով էլ, առավել ակնհայտ իրողութուններն են, որոնք ուղղվագծում են միայն մեր լեզվի բառապաշարի կատարելագործման հիմնական դրսևորումները և միտումները:

Յ. Լեզվի զարգացման և ոչ մի փուլում էլ բառապաշարի կատարելագործումը, իր բոլոր դրսևորումներով և ամենամեծ մասշտաբներով հանդերձ, չի կարող դիտվել իբրև ավարտուն գործընթաց. այն, ինչ որ այսօր հանդես է գալիս որպես կատարելագործման իրացում, վաղը կարող է իդ դարն ապրած լինել և փոխարինվել ավելի կատարյալով՝ լեզվի զարգացման վաղվա փուլին համապատասխան: Ժամանակակից հայերենի բառապաշարն այս տեսակետից առավել ևս հարաշարժ ու հարափոփոխ վիճակ է ներկայացնում, ըստ որում, բացի արտալեզվական գործոնների հզոր ներգործությունից (գիտատեխնիկական հեղափոխություն, մշակույթի արդյունաբերության, գյուղատնտեսության արտակարգ զարգացում, արտադրության, գիտության և առհասարակ հասարակական գործունեության նորանոր բնագավառների զարգացում և այլն), կարևորագույն հանգամանք է նաև այն, որ մեր գրական լեզվի բառապաշարի չեզոք շերտի ինչպես և առանձին ոլորտների գործառական բառաշերտերի ստանդարտացումը իր իսկական կենսագործման հուշների մեջ է մտել միայն սովետական իշխանության օրոք: Նախորդ շրջանում, չնայած այդ նպատակին ուղղված բոլոր ջանքերին, բնականաբար չէին կարող ցանկալի արդյունավետությամբ իրականացվել բառապաշարի ստանդարտացման խնդիրները՝ պատմահասարակական հայտնի պայմանների մեջ: Այս տեսակետից կարևոր է բացահայտել ոչ միայն բառապաշարի կատարելագործման վերը թվարկված դրսևորումների դերն ու կշիռը, այլև դրանց ընդհանուր միտումը բառային կազմի զարգացման հեռանկարի տեսակետից՝ ներլեզվական ու արտալեզվական գործոնների արդի պայմաններում:

4. Ուսուցողական նպատակով վերը բերված իրողութիւնները ներկայացվել են որպէս միմյանցից առանձնացած երևույթներ և քննութեան առնվել իրարից անկախ: Հասկանալի է, սակայն, որ լեզվի մեջ դրանք միասնաբար հանդես եկող, շատ հաճախ միմյանց հետ խաչավորվող կամ միևնույն երևույթի տարբեր կողմերը ներկայացնող իրողութիւններ են: Այսպէս, օրինակ, հակադրութիւնների պայքարը ներլեզվական բառատարբերակների այնպիսի զույգերի միջև, ինչպիսիք են աստեղագիտութիւն—աստղագիտութիւն, աղբեւարութիւն—աղբյուրաբութիւն և այլն, պատկերում է, ինչպէս ասացինք, մեկի հաղթանակով, բայց սա ինքնին արդեն նշանակում է, թե պայքարի մյուս հետևանքն էլ բառերի հնացումն է: Եթե բերված բառազույգերի մեջ հաղթանակել ու կանոնական են դարձել աստղագիտութիւն, աղբյուրաբութիւն և այլն, ապա դրանով իսկ աստեղագիտութիւն, աղբեւարութիւն բառերը հնացել են: Ստացվում է այնպէս, որ հակադրութիւնների պայքարը նաև բառերի հնացման, գործածութիւնից դուրս մղվելու գործընթաց է: Դա, իսկապէս, այդպէս էլ է, թեև այդ էլ միակ ելքը չէ. հնարավոր է, որ հակադրութիւնների պայքարը, տվյալ դեպքում բառատարբերակների մրցութիւնը, հանգեցնի այլ հետևանքների, ասենք, իմաստաբանորեն կամ գործառնական տարբերակված բառերի առաջացման:

Այնուհետև. բերված զույգերի մեջ աստղ-, աղբյուր- բաղադրիչներով, որպէս նորատիպ բաղադրական հիմքերով, կազմված բարդութիւնների հաղթանակն ու կանոնականացումը մենք դիտեցինք որպէս աշխարհաբարի բառակազմական օրինաչափութիւնների գրսեւորում. դա ճիշտ է, իհարկեւ: Սակայն, դրա հետ միաժամանակ, այդ բանում կարելի է դիտարկել նաև մի մասնավոր, հենց այդ բառերին հատուկ իրողութիւն, այն, որ աստղ, աղբյուր բառերի սեռական աստեղ, աղբեւ ձևերը մահացած ձևեր են, որի հետևանքով աստեղ-, աղբեւ- բաղադրական հիմքերն էլ հեշտութեամբ են «զիջել» իրենց տեղը աստղ, աղբյուր հիմքերին: Այս հանգամանքն էլ, սակայն, իր հերթին կապվում է մեր լեզվի մեջ պատմականորեն գործած ու գործող ներքին օրինաչափու-

թյան՝ հոլովների ու հոլովման համակարգի պատմական զարգացման ընդհանուր պրոցեսի հետ: Սա նշանակում է, թե քննության առնելով բառապաշարի կատարելագործման զանազան իրողություններն ու դրանց ինչպես ընդհանուր, այնպես էլ մասնակի բնույթ կրող դրսևորումները, անհրաժեշտ է դիտարկել դրանք իրենց փոխադարձ կապերի ու պայմանավորվածության մեջ, իսկ մյուս կողմից՝ դրանց և լեզվի տարբեր բաղադրիչների համակարգերում գործող զարգացման ընդհանուր օրինաչափությունների կապի ու պայմանավորվածության մեջ:

դ. Ժամանակակից հայերենի բառապաշարի իմաստաբանական վարգացումը

Բառապաշարի իմաստաբանական զարգացումը բառերի իմաստափոխական այն իրողությունների ամբողջությունն է, որի մասին հանգամանորեն խոսեցինք իմաստաբանության մեջ: Եթե բառապաշարի հարստացումը նոր բառերի օգնությամբ համալրում է լեզվի բառային կազմը նորանոր հասկացությունների անվանումներով, դրանով իսկ ամրագրելով լեզվի մեջ մարդկային մտքի առաջընթացը հասարակական գործունեության բոլոր բնագավառներում, ապա բառերի իմաստների փոփոխությունները հարստացնում, համալրում են լեզվի բառապաշարը դարձյալ նորանոր հասկացություններով՝ արդեն ունեցած բառերի իմաստների հարստացումով: Այն փաստը, որ մեկ բառի օգնությամբ մենք կարողանում ենք արտահայտել բազմաթիվ իմաստներ, այսինքն՝ մեկ բառն օգտագործել բազմաթիվ առարկաների, երևույթների և հատկանիշների հասկացությունների անվանման համար, ինքնին ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ բառապաշարի հարստացում ու համալրում: Ըստ էության ոչ մի տարբերություն չկա այն բանի մեջ, թե նոր հասկացության համար մենք նոր բառ ենք կազմում, թե՞ արդեն ունեցած բառն օգտագործում ենք նաև դրա արտահայտման համար: Ավելին. բառերի բազմիմաստությունը որոշակիորեն խնայողություն է բառերի քանակային սահմանափակման տեսակետից, ի՞նչ կլիներ մարդու

վիճակը, եթե ամեն մի իմաստի համար լեզուն տրամադրեք միայն մեկ բառ, այլ կերպ ասած, եթե լեզուն ունենար միայն մենիմաստ բառեր: Մենք յտիպված կլինեինք այդ դեպքում անսահմանափակ թվով բառեր կազմել և ստեղծել մարդու միտքը ծանրաբեռնող այնպիսի բառաքանակ, որ, զգալիորեն կոժվարացնեի լեզվին տիրապետելու գործը և մարդկանց կողմից գոնե ամենօրյա հաղորդակցման համար անհրաժեշտ բառերի յուրացումը: Անշուշտ բառապաշարի իմաստաբանական զարգացումը ոչ միայն բառերի նորանոր իմաստներ ստանալն է, այլև որոշ իմաստների հնացումը, սակայն իմաստաբանական զարգացման համար առավել էականը և գերակշռողը նոր իմաստների առաջացումն է: Բառապաշարի իմաստաբանական զարգացման ընդհանուր օրինաչափությունը կարելի է համարել բառերի բազմիմաստացման պրոցեսը: Այդ պրոցեսը, ինչպես տեսանք, տեղի է ունենում հիմնականում խոսքի մեջ բառերի տարբեր փոխաբերական գործածություններով, որ հանգեցնում է փոխաբերական նշանակությունները բառիմաստի վերածելուն: Որքան ավելի զարգացած են հասարակությունը, նրա տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային կյանքը, այնքան ավելի բազմակողմանի են ոչ միայն մարդկանց գիտելիքները, այլև դրանց միջև եղած կապերը, մերձավոր ու հեռավոր նմանությունները, համեմատելի եզրերը, որոնք հիմք են դառնում զանազան կարգի համեմատությունների ու փոխաբերությունների համար: Մյուս կողմից, որքան ավելի բուռն ընթացք է ունենում հասարակական կյանքը, որքան ավելի բուռն թափով են զարգանում գիտությունը, տեխնիկան, տնտեսությունը, մշակույթը, որքան դրանց նվաճումները ավելի մասսայական են դառնում և որքան ավելի բարձրանում է տվյալ լեզվով խոսող հասարակության կրթական մակարդակը՝ միջնակարգ ու բարձրագույն կրթության զարգացմամբ, այնքան ավելի բուռն, բազմակողմանիորեն և արդյունավետ կերպով է ընթանում բառապաշարի իմաստաբանական զարգացումը: Հենց այդպիսի պայմաններում է ընթացել ժամանակակից հայերենի բառապաշարի իմաստաբանական զարգացումը սովետական կարգերի օրոք և, մասնա-

վանդ, վերջին 30 տարիները ընթացքում: Գիտատեխնիկական հեղափոխությունը, պարտադիր յոթնամյա կրթության իրականացումը և անցումը տասնամյա պարտադիր կրթության իրականացմանը, բուհական լայն ցանցի ստեղծումը մեր լեզվի բառապաշարի ոչ միայն վիթխարի հարստացման, այլև իմաստաբանական բուռն զարգացման կայուն գործոնները դարձան: Ժամանակակից հայերենի բառապաշարի իմաստաբանական զարգացման մասին գաղափար կազմելու համար կարելի է բերել հետևյալ տվյալները: Ստ. Մալխասյանցի բառարանը լույս է տեսել 1944—1945 թվականներին և բառերի նշանակությունների ճյուղավորումներով (բառերի բազմիմաստություններ) ներկայացնում է մինչև այդ թվականների վիճակը. ժամանակակից հայերենի երկու նոր բացատրական բառարանները լույս են տեսել վերջին տասնամյակում և արտացոլում են բառապաշարի իմաստաբանական զարգացման այժմյան վիճակը: Մի քանի բառերի իմաստների համեմատությունը հետևյալ պատկերն է ներկայացնում:

Բառեր	Նշանակություններ	
	Ստ. Մալխասյանցի բառարանում	Նոր բառարաններում
անցնել	15	31
թև	18	37
թույլ	5	39
թոսել	13	33
կտրել	25	35
հանել	41	40
մնալ	11	20
նստել	15	31
պահել	22	45
պատմություն	9	18
պատրաստել	9	24
ջախջախում	2	13
վերջնել	10	34
տալ	31	62
օղակ	5	29

Թերված 15 բառերի համար Ստ. Մալխապետյանցի բառա-
բանում տրված է ընդամենը 224 նշանակություն, իսկ նոր
բառարաններում՝ 491, որ նշանակում է, թե վերջին երեսն-
ամյակում բառերի իմաստաբանական զարգացումը հանգեց-
րել է նշանակությունների կրկնապատկմանը: Ընդհանուր
առմամբ նոր բառարանների մեջ բառերի նշանակություն-
ների ճյուղավորումները արտակարգորեն հարուստ են, որ ոչ
այլ ինչի հետևանք է, քան բառերի բազմիմաստացման:

Բառապաշարի իմաստաբանական զարգացման պրոցեսը,
ինչպես ասացինք, ենթադրում է ոչ միայն բառերի բազմիմաս-
տացում, այսինքն՝ նորանոր իմաստների առաջացում, այլև
որոշ քանակով բառերի արդեն ունեցած իմաստների հնա-
ցում, դրանց մոռացում: Դրա հետևանքն է լինում որոշ քա-
նակով բառերի՝ անցյալում ունեցած որոշակի գործածու-
թյունների ու իմաստաբանական ճյուղավորումների նվա-
զում, որը, սակայն, փոխհատուցվում է հենց նույն բառերի
նորանոր իմաստների ձեռքբերումով:

Վերջապես, իմաստաբանական զարգացման դրսևորում-
ներից մեկն էլ բառերի փոխաբերական գործածությունների,
դրանք պայմանավորող զուգորդությունների փոփոխություն-
ներն են, որոնք հաճախ հանգեցնում են փոխաբերություն-
ների ողջ համակարգի առաջացման: Այս տեսակետից
առանձնապես կարևոր են քաղաքական-գաղափարական
պատկերացումներով պայմանավորված փոխաբերություննե-
րը: Գաղափարական-քաղաքական, ինչպես և գիտական ըմ-
բռնումների հիմքի վրա տեղի ունեցած պատկերացումների
ողջ համակարգի վերափոխման համար ավելի ցայտուն է
կրոնական պատկերացումների, հին հայկական և, մանա-
վանդ, հին հունական դիցաբանության, որպես գեղարվես-
տական պատկերների և փոխաբերությունների հիմքերի, վե-
րափոխումը նոր ըմբռնումներով, նոր պատկերացումներով:
Մինչսովետական շրջանի մեր գեղարվեստական (որոշ չա-
փով նաև գիտական) գրականության մեջ փոխաբերություն-
ների համար շատ սովորական են Աստվածաշնչից քաղված
դեպքերի ու դեմքերի հետ կատարվող համեմատությունները
և կրոնական պատկերացումներով պայմանավորված փոխա-

բերութիւնները: Սովետական կարգերի օրոք այդ պատկերացումները փոխարինվեցին նոր ըմբռնումներով, իսկ դրա հետևանքով՝ նաև փոխաբերութիւնների համար որպես հիմք հանդիսացող նոր երևութներով և մարդկանց նոր պատկերացումներով:

Ե. Ժամանակակից հայերենի հնացած բառերը և հնաբանութիւնները

1. Բառերի հնացումը և դրա պատճառները

Բառերի հնացումը տեղի է ունենում լեզվական և արտալեզվական գործոնների թելադրանքով:

Լեզվական են այն բոլոր գործոնները, որոնք զանազան կարգի փոփոխութիւններ են առաջացնում բառապաշարի մեջ՝ բառապաշարի կատարելագործման ու մշակման ներքին պահանջների թելադրանքով: Այսպես, օրինակ, Բաֆֆու զարաշրջանում գործածական էր կախարհողապետ մակբայը, և Բաֆֆին գործածել է այն. այժմ այդ բառը չի գործածվում, քստ որում նա փոխարինվել է կախարդակաճորհն բառով: Առաջին բառի հնացումը բացատրվում է մեր գրական լեզվի մեջ գործող մի ընդհանուր միտումով, այն է՝ ենթակայական գերբայից կազմվող մակբայների փոխարինում ածականներից կազմվող մակբայներով (հմմտ. գործողապես-գործունորեն, ստիպողապես-ստիպողականորեն, հարկադրողաբար-հարկադրաբար, հարկադրականորեն և այլն).—մարմարիոն բառը հնացել է՝ փոխարինվելով մարմար-ով, որովհետև քիմիական տարրերի, մետաղների, հանքանյութերի անվանումների —ոն(-իոն) վերջնամասը փոխարինվել է —ում (-իում) վերջնամասով (հմմտ. մագնեզիոն-մագնեզիում, ալիումինիոն-ալյումին, ալյումինիում և այլն).— կառուցանել հնացել է և փոխարինվել կառուցել-ով, որովհետև մեր լեզվում գործող օրինաչափությամբ պատճառական բայերի մեջ —ուցանել-ը փոխարինվել է ուցել-ով (հմմտ. սնուցանել-սնուցել, ծանուցանել-ծանուցել, հարուցանել-հարուցել և այլն). —փերեզակ բառը հնացել է, որովհետև իբրև գրաբարյան ժառանգորդական-գրքային բառ չդիմացավ ժողովրդախոսակցական լեզվի շարչի բառի մրցակցութեանը և այլն:

Արտալեզվական գործոններն են հասարակական կյանքում երևան եկող այն բոլոր հանգամանքները, որոնք առաջ են բերում իրույթների, գաղափարների, կենցաղի, սովորույթների, քաղաքական կյանքի փոփոխություններ: Արտալեզվական գործոնների թելադրանքով հնանում են ոչ թե բառերը, այլ նրանց ցույց տված առարկաները, երևույթները, գաղափարները, պետական-վարչական մարմինները և այլն, և այլն: Այսպես, օրինակ, 30—30-ական թվականներին գործածական էին նէպ, նէպման, կուլակ, ենթակուլակ, լիկկայան, ուոնացած տնտեսություն, ապակուլակացնել և այլն. մեր հասարակության զարգացումով վերացավ նէպը, հետևաբար և՛ նէպմանը. անգրագիտության վերացումով վերացան նաև լիկկայանները, շահագործող դասակարգերի վերացումով մեր երկրում այլևս չկան կուլակներ, չկան և բառերակներ. ապակուլակացումը կուլակության, որպես դասակարգի, վերացումն էր, որ ավարտվեց, և այժմ, երբ կուլակություն չկա, չի կարող լինել նաև ապակուլակացում և այլն, և այլն: Մինչև սովետական կարգերի հաստատումը գործածական էին ֆյոխվա, գզիւր, տանուտեւ, ճաճանգապետ բառերը. սովետական իշխանությունը վերացրեց դրանց ցույց տված պաշտոնները, որի հետևանքով էլ այդ բառերը դուրս եկան բառապաշարի գործուն շերտից

Քննության առնելով հիշյալ երկու գործոնների ազդեցությամբ բառապաշարի գործուն շերտից դուրս եկած բառերը՝ տեսնում ենք, որ իսկապես հնացած կարելի է համարել միայն առաջին կարգի բառերը (մարմարիոն, փերեզակ, կառուցանել և այլն), մինչդեռ երկրորդ կարգի բառերը միայն պայմանականորեն կարելի է համարել հնացած: Դրանք հնացած կարելի է համարել այն տեսակետից, որ մեր լեզվի այժմյան բառապաշարի գործուն շերտին չեն պատկանում և չեն գործածվում արդի հասարակական կյանքին վերաբերող խոսքում: Սակայն դրանք գործածվում են այն բոլոր դեպքերում, երբ խոսքը վերաբերում է համապատասխան ժամանակներին (20—30-ական թվականներին, նախասովետական շրջանին և այլն): Այլ կերպ ասած՝ առաջին դեպքում հնանում են բառերը, երկրորդ դեպքում՝ բառերի ցույց տված

իրույթները, երևույթները և այլն. առաջին դեպքում բառը կամ նրա ձևը ճեմանում է և փոխարինվում նորով, իրույթը մնում է և ստանում բառային նոր ձև կամ նոր անվանում (հմմտ. մարմարիոն-մարմար, փերեզակ-չարի), երկրորդ դեպքում իրույթը (երևույթը և այլն) դուրս է գալիս գործածությունից, վերանում է կամ մահանում, մինչդեռ բառը պահպանվում է և գործածվում այն բոլոր դեպքերում, երբ զգացվում է դրա անհրաժեշտությունը: Առաջին դեպքում մենք ունենք ըստ էության իրար հաջորդող նույնանիշներ, երկրորդ դեպքում միևնույն բառը՝ առանց դրա ցույց տված իրույթի (երևույթի և այլն) առկայության: Այս բոլորից ելնելով, հնացած բառեր են կոչում միայն առաջինները, իսկ երկրորդները անվանում են պատմաբառեր (խստորիզմներ):

2. Ժամանակակից հայերենի պատմաբառերը

Ժամանակակից հայերենի պատմաբառերն են այն բոլոր բառերը, որոնք ցույց են տալիս անցած շրջաններին ու դարաշրջաններին հատուկ իրույթներ, սովորույթներ, գաղափարներ և այլն: Ժամանակագրական և լեզվապատմական տեսակետից ժամանակակից հայերենի պատմաբառերը բաժանվում են երկու կարգի՝ նախաաշխարհաբարյան և աշխարհաբարյան:

Նախաաշխարհաբարյան են այն պատմաբառերը, որոնք գոյություն են ունեցել աշխարհաբարի կազմավորումից առաջ: Այդ բառերն էլ իրենց հերթին բաժանվում են գրաբարյան և միջինհայերենյան շերտերի: Գրաբարյան են մինչև 11—12-րդ դարերի պատմաբառերը, ինչպես՝ բղնշխ, մարգպան, սեպուռ, մարդպետ, դրանիկ, աշտե, գեղարդ(ն), վառչամակ, մեհյան, բագին, նոխագ, ատենագիր, ատենադպիր, գոնագմ, սպարապետ և այլն: Միջինհայերենյան են այն պատմաբառերը, որոնք վերաբերում են 12—16-րդ դարերին, մասնավորապես՝ կիլիկյան թագավորության շրջանին, ինչպես՝ պալլ, գունդստաբլ, մարաջախտ, սենեշալ, ապուր (հարկի մի տեսակ) և այլն:

Աշխարհաբարյան են այն պատմաբառերը, որոնք գործածվել են 16—17-րդ դարերից հետո ընկած ժամանակա-

շրջանում: Այս բառերն էլ ժամանակագրորեն բաժանվում են երկու շերտի՝ մինչսովետական շրջանի և նոր պատմական: Մինչսովետական շրջանի պատմաբառերն են սովետական իշխանության հաստատումից առաջ գոյություն ունեցած պատմական երևույթների, պետական-վարչական և այլ կարգի մարմինների, գործիքների, գաղափարների և այլնի անվանումները, ինչպես՝ մելիք, ֆյոխվա, ստարշինա, ուրյադնիկ, սինդ, պալի, նակատանոց, հոգաբարձու և այլն: Նոր պատմական են այն պատմաբառերը, որոնք ցույց են տալիս սովետական կարգերի հաստատումից հետո ծագած, բայց այժմ արդեն գոյություն չունեցող իրույթներ, հարաբերություններ, մարմիններ և այլն, ինչպես՝ նէպ, լիկկայան, կոմունա, կոմունարկա, ապակուլակացում, գալիֆե, ժողկոմ, քատրակկոմ, ձայնագուրկ, չեկա և այլն, և այլն:

8. Ժամանակակից հայերենի հնաբանությունները

Ինչպես վերը տեսանք, հնացած են այն բոլոր բառերը, որոնք ինչ-որ ժամանակ գործածվել են աշխարհաբար արևելյան գրական լեզվում, ապա դուրս եկել գործածությունից՝ փոխարինվելով այլ բառերով կամ բառային այլ ձևերով:

Այդ բառերի գործածությունը ժամանակակից հայերենով արտահայտված գրավոր կամ բանավոր խոսքում՝ հնաբանություն է: Օրինակ, Ծ. Չարենցի «Օ՛, չի եղել մեր գայլը պղնձյա, և ո՛չ մարմարոնյա, և ո՛չ անգամ քարե» հատվածի մեջ մարմարոնյա բառի գործածությունը հնաբանություն է, որովհետև ժամանակակից լեզվի համապատասխան բառն է մարմարյա:

Ժամանակակից հայերենի հնաբանություններն ունեն հետևյալ տեսակները:

1. Ձևական-ձևաբանական.— Այն հնաբանությունները, որոնց մեջ փոխվել է բառի ձևը՝ հնչյունական զանազան փոփոխություններով, կամ բառի ձևաբանական կառուցվածքը, ինչպես՝ աղավենձագ-աղավնաձագ, սերմնացու-սերմացու, ծանուցանել-ծանուցել, օծանել-օծել, քվիլ-քվալ, գիմնա-

զիռն-գիմնագիտ և այլն, որոնցից առաջինները հնացած բառային ձևերն են, երկրորդները՝ ժամանակակից:

2. Բաղադրական.— Այն հնաբանությունները, որոնց մեջ փոխվել է բաղադրության տեսակը, ինչպես՝ կիր առնել-կիրառել, գործ դնել-գործադրել, ի միջի այլոց-իմիջիայլոց, վերածել-վերածել, ասել-կոսել-ասելկոսել, զուլս գործոց-զուլսգործոց և այլն: Այս օրինակների մեջ վերլուծական բաղադրությունները վերածվել են համադրական բաղադրությունների ու փոխարինվել դրանցով:

3. Բառային.— Այն հնաբանությունները, որոնք փոխարինվել են բոլորովին այլ բառով, ինչպես՝ գործավոր-բանվոր, արար-գործողություն (ներկայացման), դրամատի-րություն-կապիտալիզմ և այլն:

4. Իմաստաբանական.— Այն հնաբանությունները, որոնց տվյալ իմաստն այժմ այլևս չի պահպանվել, ինչպես՝ ձևակերպել բայի «ձևավորել, պատկերել» իմաստը, տեսիլ բառի «տեսարան» նշանակությունը, գրադարան բառի «գրապահարան», գրագետ բառի «գրականագետ», դրություն բառի «համակարգ, սիստեմ», երևալ բառի «լույս տեսնել», ժողովուրդ բառի «եկեղեցական համայնք», կանգնել բառի «կանգնեցնել, կառուցել» նշանակությունը և այլն: Բառերի հնացած իմաստները կարող են նաև պատմական իրողություններ ցույց տալ, և այդ դեպքում տվյալ իմաստով տվյալ բառը պատմաբան է. օրինակ՝ ձայնավոր բառը «դումայում ձայն ունեցող» իմաստով պատմաբան է կամ, որ նույնն է, այդ իմաստը պատմաբանային իմաստ է: Այդպես են նաև՝ բլիշ «Համկ(բ)Կ և ՀամկԵՄ սկզբնական կազմակերպությունների անվանումը մինչև 1934 թ.», ձայնագրուկ՝ «բնութական և քաղաքացիական այլ իրավունքներից զուրկ մարդ» և այլն:

4. Ժամանակակից հայերենի գրաբարաբանությունները

Գրաբարաբանություն է գրաբարյան բառերի, բառային ձևերի, քերականական ձևերի, բառակապակցությունների ու դաբձվածների զործածությունը ստեղծագործական նպա-

տակներով: Օրինակ՝ «Դեպի լեռն Մասիս», «Աստ հանգչի», «Հանդիսական այրեր մեծարգո» (Ե. Չարենց), «Բյուր մարգոց մեջ, պաղ մարդոց մեջ» (Վ. Տերյան), «Նա այս զգացմունքն ու ոգին իր կաթի հետ ջամբել ու ներշնչել է ինձ» (Հ. Թումանյան): Այս օրինակների մեջ լեռն, այրեր, աստ հանգչի, մարդոց, ջամբել գրաբարաբանություններ են:

Մեր գրականության, մասնավորապես չափածոյի մեջ սովորական դարձած գրաբարաբանություններ են՝ ջամբել, նոֆա, սոֆա, դոֆա, աստ, այր, փաղափամայր, ոստան, ակն ընդ ակն (և) ատամն ընդ ատաման, հրեքացս ժամանակի, դափր, խայտախարիվ, խնդրո առաւկա և այլն:

Գրաբարաբանությունները գրաբարյան փոխառություններից տարբերվում են նրանով, որ այս վերջիններս, վերցված լինելով գրաբարից, մտնում են գործուն շերտի մեջ որպես տերմին կամ սովորական գործածության բառ և դրանով իսկ կորցնում իրենց ոճական արժեքը (հմտ. մարտկոց, պարետ և այլն), մինչդեռ գրաբարաբանությունները գործածվում են հենց ոճաբանական նպատակներով՝ խոսքին վսեմություն, հնատիպություն հաղորդելու, հնության և հին միջավայրի կամ պատմական իրադրության տպավորություն ստեղծելու և այլնի համար: Գրաբարաբանություններն էլ, սակայն, հաճախական գործածությամբ, կարող են կորցնել իրենց ոճական առանձնահատկությունները և դառնալ գործուն շերտի գրքային կամ բանաստեղծական բառեր. այդպիսի բառերից են՝ քիլ, բազում, փաղափամայր, ըստ այսմ, ընդ որում, ի թիվս այլոց, համեմայն դեպս և այլն: Այս գեպքում գրաբարաբանություններն արդեն վերածվում են գրաբարյան փոխառությունների:

6. ԲԱՌԱԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆ

ա. Բառակազմության առարկան

«Բառակազմություն» բառը, որպես լեզվաբանական տերմին, գործածվում է երկու իմաստով. 1. տվյալ լեզվի բառակազմական համակարգը, 2. բառագիտության մի բա-

ժինը, որ ուսումնասիրում է տվյալ լեզվի բառակազմական համակարգը:

Բառակազմական համակարգը ներկայացնում է տվյալ լեզվի բառակազմական միջոցների ու եղանակների, բառակազմական միավորների, բառակազմական տիպերի ու դրանց կաղապարների և բառերի կազմության հետ կապված հնչյունաբանական ու քերականական իրողությունների ամբողջությունը: Ամեն մի լեզու իր պատմական զարգացման ընթացքում ստեղծում է բառեր կազմելու իր միջոցները, բառակազմական միավորների համակցություններում հանդես եկող ձևաբանական ու հնչյունաբանական զանազան կարգի օրինաչափությունները, բառերի կազմության հետ կապված քերականական իրողությունները և այլն: Դրա հետ միաժամանակ, բառապաշարի պատմականորեն ժառանգվող շերտի հետ, լեզվի զարգացման ամեն մի փուլում պահպանվում են նախորդ փուլերի բառակազմական համակարգերի իրողությունները՝ առավել կամ պակաս կենսունակությամբ, կենսունակությունից զրկվում կամ իսպառ վերանում են բառակազմական միավորները, երևան են գալիս նորերը և այլն: Այս բոլորի ուսումնասիրությամբ է ղեկավարվում բառակազմությունը՝ որպես տվյալ լեզվի բառակազմական համակարգի ընդհանուր տեսություն:

Իբրև բառակազմական համակարգի ուսումնասիրություն, բառակազմությունը կարող է լինել պատմական և համաժամանակյա: Պատմական բառակազմությունն ուսումնասիրում է տվյալ լեզվի բառակազմական համակարգը սկզբից մինչև տվյալ փուլը՝ իր պատմական զարգացման մեջ: Համաժամանակյա բառակազմությունն ուսումնասիրում է տվյալ լեզվի պատմության տվյալ փուլի բառակազմական համակարգը: Համապատասխանորեն հայերենի բառակազմությունն էլ, իբրև հայերենի բառակազմական համակարգի ուսումնասիրություն, կարող է հետազոտել հայերենի այդ համակարգն իր պատմական զարգացման մեջ՝ սկսելով հինհայերենյան շրջանից և հասցնելով մեր ժամանակին, կարող է ուսումնասիրել հայերենի առանձին շրջանների բառակազմական համակարգի պատմությունը, և, վերջապես, կարող է ուսում-

նասիրել միայն որևէ շրջանի (գրաբարի, միջին հայերենի, ժամանակակից հայերենի) բառակազմական համակարգը համաժամանակյա մոտեցմամբ: Այս դեպքում բառակազմական համակարգը նկարագրվում ու քննության է առնվում ինքն իր մեջ, իբրև կայուն համակարգ, անկախ նրա մեջ տեղի ունեցած և տեղի ունեցող փոփոխություններից: Ժամանակակից հայերենի համաժամանակյա նկարագրությունը ներկայացնող այս դասընթացի մեջ, բնականաբար, ուսումնասիրվում է ժամանակակից հայերենի բառակազմական համակարգը՝ համաժամանակյա մոտեցումով:

բ. Ձևույթներ

Բառերը կարելի է վերլուծել, բաղադրիչների բաժանել. օրինակ՝ հյուրասիրություններից բառը կարող ենք բաժանել հյուր-ա-սիր-ույթուն-ներ-ից, բանաստեղծություն-ը՝ բան-ա-ստեղծ-ություն, գրադարանավարական-ը՝ գր-ա-դարան-ա-վար-ական, վերադասավորում (է)-ն՝ վեր-ա-դաս-ա-վոր-ում- (է), հեռագրասյուն-ը՝ հեռ-ա-գր-ա-սյուն, արտասանել-ը՝ արտ-աս-ան-ել, հեռասականորեն-ը՝ հեռոս-ական-որեն բաղադրիչների: Բառերի վերլուծումը բաղադրիչների պարզում է բառերի կազմը, ցույց տալիս, թե ինչ միավորներից են կազմված բառերը և նրանց տվյալ ձևերը: Եթե այդ բաղադրիչները վերցնենք առանձին-առանձին, անկախ տվյալ բառերից, օրինակ՝ բան, ստեղծ, դարան, ավոր, ություն և այլն, կտեսնենք, որ դրանք բոլորն էլ որոշ իմաստ ունեն, իսկ այդ բաղադրիչներից որևէ հնչյուն հեռացնելու դեպքում դրանք կամ բոլորովին կզրկվեն իմաստից, կամ էլ մի ուրիշ իմաստ կունենան: Այսպես՝ ստեղծ բաղադրիչից ս հնչյունը հեռացնելու դեպքում կստանանք տեղծ, որ ոչ մի իմաստ չունի, դարան բաղադրիչից հեռացնելով ն-ն՝ կստանանք դարա, որ դարձյալ իմաստից զուրկ է, իսկ բան բառից բ հնչյունը հեռացնելով կստանանք ան, որ այլևս չի արտահայտում բան բաղադրիչի իմաստը, թեև այդ ձևով ունենք ան- ժխտական ածանցը: Նշանակում է, բառը բաղադրիչների ըաժանելով մենք ոչ միայն պարզում ենք բառի կազմը, այլև

ստանում ենք այնպիսի միավորներ, որոնք այլևս կազմությամբ վերլուծելի, բաժանելի չեն և տվյալ հնչյունակազմով ու տվյալ իմաստով լեզվական անբաժանելի միավորներ են, ձևի և իմաստի անխախտելի միասնություն կազմող նվազագույն միավորներ: Այդ միավորները մեկական հնչյուններ են կամ մեկից ավելի հնչյունների կապակցություններ, որոնք արտահայտում են որոշ իմաստ. դրանք նվազագույն իմաստակիր միավորներ են և ավելի փոքր մասերի կամ բաղադրիչների չենք կարող բաժանել՝ առանց դրանց իմաստները խախտելու:

Ձևի և իմաստի միասնություն կազմող նվազագույն լեզվական միավորները կօչվում են ձևույթներ. վերը բերված գր (գիր), սիր (սեր), ություն, ներ, ից, բան, վառ, ստեղծ, սյուն, դաս, ում և այլ բաղադրիչները ձևույթներ են:

Ուղադրությամբ դիտելով այդ ձևույթները՝ հեշտությամբ կարող ենք նկատել, որ դրանցից մի քանիսը ինքնուրույն բառեր են, ինչպես՝ բան, դաս, սյուն, մի քանիսը՝ նոր իմաստով բառեր կազմող միավորներ, ինչպես՝ վեր-, -ավուր, -ական և այլն, իսկ մի քանիսն էլ՝ բառի այս կամ այն քերականական ձևը կազմող միավորներ, ինչպես՝ -ից, -ում, -իր և այլն: Համապատասխանորեն այդ ձևույթների դերն ու իմաստներն էլ տարբեր են. ստեղծ ձևույթն, օրինակ, արտահայտում է բառային շտաբերակված իմաստ, որ ընդհանուր և հիմնական գաղափարն է ստեղծել, ստեղծում, անստեղծ բառերի. այդպես էլ՝ դասավորել, դասային, դասել, ստորադասել, գերադասել բառերի ընդհանուր և հիմնական գաղափարն է արտահայտում դաս ձևույթը, վազգ, վագել, վագորդ, վազգային բառերինը՝ վազ և այլն: Այն ձևույթները, որոնք արտահայտում են շտաբերակված բառային իմաստ, կոչվում են ճիմնական կամ արմատական ձևույթներ (արմատներ): Քանի որ բառերի իմաստային հիմքն են կազմում շտաբերակված բառային իմաստները, իսկ այդպիսի իմաստներ արտահայտում են հիմնական ձևույթները, ապա ինքնին հասկանալի է, որ բառեր չեն կարող լինել առանց հիմնական ձևույթների: Սա նշանակում է, թե արմատը (արմատական կամ հիմնական ձևույթը) բառի անհրաժեշտ բա-

դադրիչն է կամ հենց ինքը՝ բառը: Բառերը կազմվում են արմատներից, կամ էլ արմատները (արմատական կամ հիմնական ձևությոնները) ինքնին գործածվում են որպես բառ՝ տարբերակված բառային իմաստով: Այսպես՝ վազել, վազորդ, վազք, վազգային բառերը կազմված են վազ-արմատից, հեռանալ, հեռու, հեռվություն, հեռացում բառերը՝ հեռ- արմատից և այլն, իսկ ծառ, պատ, լույս, մարդ բառերը հենց արմատներ են, այսինքն՝ հիմնական կամ արմատական ձևությոններ: Միայն հիմնական (արմատական) ձևությոններից բաղկացած բառերը կոչվում են արմատական բառեր:

Մյուս ձևությոնները (օր. -ություն, -որդ, -ական, -ել և այլն), ի տարբերություն արմատների, չեն կարող բառերի հիմքը դառնալ, քանի որ չտարբերակված ընդհանուր բանաչին իմաստ չեն արտահայտում: Այսպես, օրինակ, -որդ (վար-որդ, վազ-որդ, հեծանվ-որդ և այլն) ձևությոն չենք կարող կազմել, ասենք, որդություն, որդական, -աբաբ-ից (հերոսաբար, ազնվաբար, քաջաբար և այլն) չենք կարող կազմել, ասենք, աբաբություն, աբաբել և այլն: Այդ ձևությոնները արտահայտում են ոչ թե բառային չտարբերակված իմաստներ, այլ քերականական իմաստներ, այսինքն՝ բանաչին չտարբերակված իմաստները վերածում են տարբերակված իմաստների (ինչպես՝ վազ-ք, վազ-ել, վազ-որդ և այլն), բառերի արդեն տարբերակված իմաստներին այս կամ այն նոր տարբերակումն են տալիս (ինչպես՝ բույս—բուսական, լույս—լուսավոր, վազք—վազքային, հումք—հումքային և այլն) և կամ էլ, վերջապես, բառերի քերականական հարաբերություններն են ցույց տալիս, առանց նրանց բառային իմաստը փոխելու (ինչպես՝ բույս—բույս-ի, բույս-ով, գրել—գր-ում եմ, գր-ե-ց-ի, գր-իր և այլն): Այն բոլոր ձևվոյթները, որոնք արտահայտում են քերականական իմաստներ, կոչվում են քերականական ձևությոններ կամ մասնիկներ: Թերված օրինակներում -ի, -ել, -որդ, -ական, -ավոր, -ային, -ի, -ով, -ում, -ե, -ց, -ի, -իր ձևությոններ երկրորդական ձևությոններ (մասնիկներ) են:

Երկրորդական ձևությոնները իրենց հերթին բաժանվում են երկու կարգի: Կան երկրորդական ձևությոններ, որոնք տարբ-

բակում են ու կոնկրետացնում հիմնական ձևույթների իմաստները՝ կազմելով բառ, կամ էլ արդեն ունեցած արմատական կամ ոչ արմատական բառից կազմում են մի նոր բառ՝ իմաստային նոր տարբերակումով: Այսպես՝ հեռ-ու, հեռ-ավոր, հեռ-ան-ալ բառերը կազմվել են հեռ- հիմնական ձևույթից (արմատից)՝ -ու, -ավոր, -ան-ալ երկրորդական ձևույթներով. հեռ- հիմնական ձևույթն իբրև արմատական բառ չի գործածվում, ուրեմն և ունի ոչ թե բառային տարբերակված իմաստ, այլ՝ շտարբերակված ընդհանուր գաղափար. -ու, -ավոր, -ան-ալ մասնիկները տարբերակում են այդ ընդհանուր գաղափարը՝ վերածելով բառային տարբերակված իմաստի, և կազմում այս կամ այն իմաստն ունեցող բառերը (հեռու, հեռավոր, հեռանալ): Այդպես են նաև ընթերց-առան, վազ-ֆ, խոս-ֆ, ան-ստեղծ բառերի -առան, -ֆ, ան- երկրորդական ձևույթները, որոնք միանալով ընթերց-, խոս-, ստեղծ- ձևույթներին (արմատներին), տարբերակում են դրանց արտահայտած ընդհանուր գաղափարները, վերածում բառային տարբերակված իմաստների և դրանով իսկ կազմում բառեր: Այլ իրողություն են ներկայացնում հուս-ֆ, երգ-իչ, ընկեր-ություն, բան-ավոր, ան-երես, դժ-գույն և նման բազմաթիվ բառերն իրենց -ֆ, -իչ, -ություն, -ավոր, ան-, դժ- երկրորդական ձևույթներով: Այդ բառերի հուս, երգ, ընկեր, բան, երես, գույն բաղադրիչները հիմնական ձևույթներ են, որոնք գործածվում են որպես ինքնուրույն բառեր. դրանք արմատական բառեր են և ունեն իրենց բառային տարբերակված իմաստը, ուստի և նրանց ափելացած երկրորդական ձևույթները (-ք, -իչ, -ություն, -ավոր և այլն) ոչ թե տարբերակում են հիմնական ձևույթի ընդհանուր գաղափարը, այլ նոր տարբերակման են ենթարկում հուս, երգ, ընկեր, բան, երես, գույն բառերի տարբերակված իմաստները՝ արդեն ունեցած բառերից նոր իմաստով բառեր կազմելով: Այսպիսով, հիշված բոլոր երկրորդական ձևույթներին կարելի է վերագրել մեկ ընդհանուր դեր, այն է՝ բառեր կազմելը, անկախ այն բանից, թե նոր բառեր են կազմում արմատական բառերից, թե իբրև ինքնուրույն բառ չգործածվող արմատներից (հիմնական ձևույթներից): Այն

բոլոր երկրորդական ձևայթճերը, որոնք ծառայում են բառեր կազմելուն, կոչվում են բառակազմական երկրորդական ձևայթճեր կամ ածանցներ: Բառակազմական երկրորդական ձևայթճների (ածանցների) արտահայտած քերականական իմաստը կոչվում է ածանցական իմաստ:

Երկրորդական ձևայթճների մյուս մասը ոչ թե բառեր է կազմում, այլ՝ բառերի քերականական ձևեր. օրինակ՝ սեղան-ի, սեղան-ից սեղան-ներ-ի ձևերի մեջ մենք ունենք մի կողմից սեղան բառը, մյուս կողմից՝ -ի, -ից, -ներ երկրորդական ձևայթճերը, որոնք նոր բառեր չեն կազմում, այլ՝ սեղան բառի հոլովական ձևերը՝ եզակի կամ հոգնակի թվով: Այն բոլոր երկրորդական ձևայթճերը, որոնք կազմում են բառերի ֆեռականական ձևեր, կոչվում են բառաճարաբերական ձևայթճեր կամ բեֆույթներ: Բառաճարաբերական երկրորդական ձևայթճների (թեքույթների) իմաստը կոչվում է վերաբերական իմաստ, որովհետև այդ ձևայթճերը ոչ թե նոր իմաստային տարբերակում են տալիս բառային իմաստին, այլ արտահայտում են բառերի քերականական հարաբերությունները՝ առանց բառի իմաստը փոխելու: Այսպես, օրինակ, սեղան-ի, սեղան-ից, սեղան-ներ ձևերի մեջ -ի, -ից, -ներ ձևայթճերը չեն փոխում սեղան բառի իմաստը, այլ արտահայտում են սեռական-տրական, բացառական հոլովների և հոգնակի թվի վերաբերական իմաստները:

Չնայած ձևայթճների այս բաժանումներին (հիմնական ձևայթճեր և երկրորդական ձևայթճեր, բառակազմական երկրորդական ձևայթճեր և բառաճարաբերական երկրորդական ձևայթճեր), լեզուների մեջ շատ ձևայթճեր կան, որոնք երկակի բնույթ ունեն: Այսպես, օրինակ, բայերի անորոշ դերբայը կազմող -ել ձևայթճը կարելի է դիտել և՛ իբրև բառակազմական երկրորդական ձևայթճ, և՛ իբրև բառաճարաբերական երկրորդական ձևայթճ, և դա տարօրինակ չէ: Այդ երկգիմույթունը հետևանք է այն բանի, որ այդ երկրորդական ձևայթճը, բառ կազմելու հետ միաժամանակ, կազմում է նաև բայի քերականական ձև՝ անորոշ դերբայ: Եթե այդ ձևայթճը քննության առնենք բառակազմական համակարգի մեջ և դիտենք իբրև բառակազմական միավոր, ապա կրնո-

րողներ որպէս բառակազմական երկրորդական ձևույթ, այսինքն՝ ածանց, իսկ եթե քննության առնենք բայի խոնարհման համակարգում, դերբայների հարացույցի մեջ՝ ձևաբանական մոտեցումով և դիտենք իբրև ձևաբանական միավոր, ապա կրնութազրենք որպէս բառահարաբերական երկրորդական ձևույթ, այսինքն՝ թեքույթ: Նույնպիսի երկդիմություն կարող է լինել նաև ածանցների (բառակազմական երկրորդական ձևույթների) և արմատների (հիմնական ձևույթների) կամ նույնիսկ՝ ածանցների և բառերի միջև: Այսպես, օրինակ, նամուրեն (հմմտ. Այգն համորեն կծփար, Մ. Մեծարենց), նամայն, նամույթ բառերի մեջ համ- ձևույթը արմատ է, իսկ համընդհանուր, համամիութենական, համաֆաղաֆաջի և այլ բառերի մեջ նույն համ ձևույթը ածանց է.— նախ ինքնուրույն բառ է (հմմտ. նախ մտածի՛ր, հետո՛ խոսիր), հետևաբար և՛ հիմնական ձևույթ (հմմտ. նաև նախապես, նախորդ, նախնի, նախավոր և այլն), բայց նախագուշակել, նախադասել, նախօրյակ և նման բառերի մեջ ածանց է.— գործ արմատական բառ է, բայց ալլումինագործ, ավտոդողագործ, պանծոյագործ, էլեկտրալամպագործ և նման բառերի մեջ նա նշանակում է «տվյալ զբաղմունքով զբաղվող, արտադրության տվյալ բնագավառի աշխատող», այսինքն՝ ստացել է ածանցական իմաստ և դրան համապատասխան էլ կարող է դիտվել որպէս բառակազմական երկրորդական ձևույթ, այսինքն՝ ածանց.— ստոր արմատական բառ է, իբրև այդպիսին՝ հիմնական ձևույթ (հմմտ. նաև ստորին, ստորև և այլն), բայց ստորագրել, ստորադասել, ստորակարգել, ստորադրյալ և նման բառերի մեջ նա հանդես է գալիս որպէս ածանց՝ «մի բանի տակ, մի բանից ցած» ածանցական իմաստով և, հետևաբար, ածանց է.— մեջ ինքնուրույն բառ է՝ «միջուկ, միջնամաս, ներսը, ներքին տարածություն» իմաստով (հմմտ. ընկույզի մեջ, ձմերուկի մեջ և այլն), բայց նա գործածվում է նաև որպէս կապ և կազմում է գոյականների ներգոյական հոլով (հմմտ. մարդու մեջ, Սուրենի մեջ, իմ մեջ և այլն) և իբրև այդպիսին նա արտահայտում է վերաբերական իմաստ՝ հանդես գալով իբրև բառահարաբերական երկրորդական ձևույթ: Այս բոլոր օրինակ-

Կերը ցույց են տալիս, որ ինչպես լեզվի բոլոր միավորներն, առհասարակ, այնպես էլ, մասնավորապես, ձևույթները բնութագրվում են բազմիմաստությամբ ու բազմաբնույթ գործառություններով (ֆունկցիաներով)։ Տվյալ ձևույթը (արմատ, արմատական բառ, ածանց և այլն) կարող է խոսքի մեջ, ինչպես և բառակազմական ու ձևաբանական համակարգում, բացի իրեն հատուկ հիմնական գործածությունից, հանդես գալ նաև մի այլ, երկրորդային գործածությամբ և համապատասխանորեն ստանալ այդ երկրորդային գործածությանը հատուկ իմաստը, որով և նա կվերածվի այլ կարգի ձևույթի. հիշենք վերի օրինակներից ստոր և զործ բառերը, որոնք տարբերակված բառային իմաստով արմատական բառեր են, ուստի և՛ հիմնական ձևույթներ, բայց միևնույն ժամանակ գործածվում են նաև որպես բառակազմական երկրորդական ձևույթներ՝ ածանցական իմաստներով։ Քանի դեռ այդ բառերի և նրանց բառային իմաստների ու ածանցական իմաստների միջև խզում չի առաջացել, և հեշտությամբ բացահայտվում է դրանց միասնությունը, ապա այդպիսի ձևույթները կարելի է դիտել որպես բազմագործառությի (բազմաֆունկցիոնալ) ու բազմիմաստ ձևույթներ՝ մեկ գործառությով ու իմաստով հատկացնելով ձևույթների մի կարգին (տվյալ դեպքում՝ հիմնական ձևույթների կարգին), մյուս գործառությամբ ու իմաստով՝ ձևույթների մի այլ կարգի (տվյալ դեպքում՝ բառակազմական երկրորդական ձևույթների կարգին)։ Այն դեպքերում, երբ զարգացման պատմական ընթացքում խախտվում է իմաստային միասնությունը և մթագնվում բառային իմաստի կամ ընդհանուր գաղափարի և ածանցական իմաստի կապը, նախնական միևնույն բազմագործառությի ու բազմիմաստ ձևույթը վերածվում է երկու կամ ավելի ինքնուրույն ձևույթների, մեկը՝ որպես հիմնական, մյուսը՝ որպես երկրորդական ձևույթ։ Այդպիսիք են, օրինակ, տար- «տարբեր, այլ, ուրիշ» բառակազմական երկրորդական ձևույթը (հմմտ. տար-ածել, տարա-մերժ, տար-ա-գիր, տար-ա-սեռ, տար-ա-տեսակ և այլն) և տար- «տանող» հիմնական ձևույթը (հմմտ. բեռն-ա-տար, ապրանք-ա-տար, աշխատ-ա-տար, հոսան-ա-տար և այլն),

որոնք թեև ծագումով նույնական են, բայց ժամանակակից լեզվում միմյանցից անկախ ձևույթներ, են: Այդպիսի դեպքերում ծագումնաբանորեն նույնական ձևույթները դառնում են համանուն ձևույթներ:

գ. Բառերի ձևաբանական, ձևաբանական և բառակազմական վերլուծություն

Վերակազմավորվեցին բառը, կարելի է վերլուծել ըստ բաղադրիչների և ստանալ հետևյալ ձևույթները՝ վեր-ա-կազմ-ավոր-վ-ե-ց-ին. ստացված ձևույթներն էլ կարող ենք խմբավորել ըստ տեսակների (հիմնական, երկրորդական, բառակազմական երկրորդական, բառահարաբերական երկրորդական) և, վերջապես, բնութագրել դրանցից յուրաքանչյուրն ըստ իր իմաստի ու գործառույթի (ֆունկցիայի): Այսպես, սկսելով առաջին բաղադրիչից՝ վեր-, կբնութագրենք այն իբրև բառակազմական երկրորդական ձևույթ՝ «նորից, կրկին, վերստին» ածանցական իմաստով, որի ճշտությամբ կարող ենք համոզվել վեր-ստացալ, վեր-ա-միավորվել, վեր-ընթերցել և այլ բառերի նույնիմաստ վեր բաղադրիչի հետ համեմատելով. — կազմ- կբնութագրենք իբրև հիմնական ձևույթ, որ գործածվում է իբրև արմատական բառ (հմմտ. աշխատողների կազմ, հրամանատարական կազմ և այլն), -ավոր՝ որպես բառակազմական երկրորդական ձևույթ (հմմտ. թե-ավոր, անվ-ավոր, հրացան-ավոր և այլն), -վ-ն՝ իբրև բառակազմական և բառահարաբերական երկրորդական ձևույթ, -ե, -ց, -ին ձևույթները՝ որպես բառահարաբերական երկրորդական ձևույթներ, ըստ որում՝ -ե-ն՝ իբրև հիմքակազմիչ ձևույթ, -ց-ն՝ իբրև անցյալի հիմքի վերջավորություն, -ին-ը՝ իբրև դիմային (երրորդ դեմքի), թվային (հոգնակի թվի) և ժամանակային (անցյալ ժամանակի) վերջավորություն: Այս վերլուծությամբ մենք մի կողմից պարզեցինք վերակազմավորվեցին բառաձևի ձևաբանական կազմը, առանձնացնելով բոլոր ձևույթները, մյուս կողմից՝ բնութագրեցինք ձևույթներից յուրաքանչյուրն իր դերով ու իմաստով, ըստ որում մենք վերլուծությունը

կատարեցինք անկախ քերականական ու բառակազմական համակարգերից, տվյալ բառաձևը վերցնելով ինքնին, անկախ կերպով: Իհարկե, մեր վերլուծությունը, այսպես թե այնպես, կարելի է համարել և՛ ձևաբանական, և՛ բառակազմական համակարգերի հիմքի վրա կատարված վերլուծություն, քանի որ դա հիմնված է մեր արդեն ունեցած լեզվական գիտելիքների վրա: Սակայն այժմ դա էական նշանակություն չունի. մենք կարող ենք նույնպիսի վերլուծություն կատարել նաև այդպիսի գիտելիքներ չունենալու դեպքում էլ՝ համեմատության մեջ առնելով մեր լեզվի զանազան բառեր ու բառաձևեր: Այսպես. վերակազմավորվեցին բառաձևը կհամեմատենք մի կողմից վերակազմավորվեց (օր. զորամասը վերակազմավորվեց), մյուս կողմից՝ գրվեց և գրվեցին, զգուշացվեց և զգուշացվեցին և այլ բառերի համապատասխան ձևերի հետ, որով և կարգենք, որ առանձին ձևույթներ են վեր-ա-կազմ-ա-վոր-վ-ե-ց-ին: Ինչպես տեսնում ենք, մենք կարող ենք տրված բառաձևի կամ, ավելի վերացական և ընդհանուր մոտեցումով. հնչյունների տվյալ հաջորդականության մեջ առանձնացնել բոլոր ձևույթները, առանց դիմելու ձևաբանական ու բառակազմական հարացույցներին, դրանցից անկախ, նույնիսկ մեր նախապես ունեցած գիտելիքներն էլ մի կողմ թողնելով, և համեմատելով մեզ տրված զանազան բառերի ու բառաձևերի հետ զուգահեռելով կամ հակադրելով նրանցից յուրաքանչյուրին: Տվյալ հնչյունական հաջորդականությունների (բառերի, բառաձևերի, բառակապակցությունների, բառաշարքի, նախադասության) վերլուծությունը՝ ձևույթների որոշման, առանձնացման և գործառական ու իմաստային բնութագրության նպատակով, կոչվում է ձևայնացման վերլուծություն: Այդ կարգի վերլուծության են դիմում այն բոլոր գեպքերում, երբ հետազոտողին անհրաժեշտ է լինում տվյալ հնչյունական հաջորդականության ձևայնացման կազմի բացահայտումը: Այդպիսի անհրաժեշտություն ծագում է ինչպես լեզվի ձևայնացման մակարդակի ուսումնասիրության, այնպես էլ շատ ուրիշ դեպքերում, երբ հարկ է լինում վերծանել ան-

ժանոթ լեզվով գրվածքներ կամ ուսումնասիրել մի որևէ լեզու, որ չգիտենք:

Նույն վերակազմավորվեցին բառաձևը կարելի է վերլուծել նաև այլ մոտեցումով: Մենք գիտենք, թե այդ բառաձևը ինչ է նշանակում, գիտենք նաև, որ դա բայի անցյալ կատարյալի երրորդ դեմքի հոգնակիի ձևն է, ուստի և մեզ հետաքրքրում է միայն, թե տրված բայաձևի մեջ ինչ բառահարաբերական երկրորդական ձևույթների կան և դրանցից որը ի՞նչ դեր և իմաստ ունի: Այս դեպքում մենք վերակազմավորվեցին բառաձևը կվերլուծենք վերակազմավոր-վ-ե-ց-յ-ին բաղադրիչներին որոնցից -ին-ը՝ դիմային, թվային ու ժամանակային վերջավորությունն է, -ց-ն՝ անցյալի հիմքակազմիչ վերջավորությունը, -ե-ն՝ խոնարհման հիմքակազմիչը (խոնարհիչը), -վ-ն՝ կրավորական սեռի մասնիկը և ամբողջ վերակազմավոր- բաղադրիչը՝ բայահիմքը: Ինչպես տեսնում ենք, այս վերլուծությամբ մենք առանձնացնում ու որոշում ենք տրված բառաձևի միայն ձևաբանական միավորները (բայահիմք, խոնարհիչ, անցյալի հիմքակազմիչ և այլն), առանց ուշադրություն դարձնելու բառի կազմում եղած այլ կարգի ձևույթների վրա, ինչպես և՛ հաշվի չառնելով, թե վերակազմավոր- բաղադրիչը արմատական բա՞ռ է, թե ոչ: Բառերի վերլուծությունը՝ ձևաբանական միավորների բացառությամբ նպատակով, կոչվում է ձևաբանական վերլուծություն: Այդ կարգի վերլուծության են դիմում ձևաբանական համակարգի ուսումնասիրության մեջ, երբ անհրաժեշտ է լինում պարզել. թե տվյալ հնչյունական հաջորդականությունն ի՞նչ քերականական ձև է (բայի եղանակային ձև, դերբայ, գոյականի հոլովական ձև և այլն), և բացահայտել ու բնութագրել տվյալ բառաձևը բաղադրող բոլոր ձևաբանական միավորները:

Վերջապես, նույն վերակազմավորվեցին բառաձևը կարող ենք վերլուծել նաև երրորդ՝ բառակազմական տեսանկյունով. դժա համար մենք մի կողմ կթողնենք բոլոր այն թեքույթները, որոնք առանձնացրել ենք ձևաբանական վերլուծության ժամանակ, հեշտության համար կվերցնենք բայաձևի անորոշ դերբայը՝ վերակազմավորվել, և կառանձնացնենք միայն

այն ձևությամբ, որոնք բառակազմական դեր ունեն։ Այդպիսի վերլուծությամբ մենք կստանանք վեր-ա-կազմ-ա-վոր-վ-ել ձևությամբ և ապա՝ կրնու՞թա՞գրենք զրանցից յուրաքանչյուրն իր դերով ու իմաստով՝ կատարելով հիմնական և երկրորդական ձևությամբի գասակարգում։ Այս վերլուծությունը, ինչպես հեշտությամբ կարելի է տեսնել, նպատակ ունի պարզելու բառի կազմությունը և բացահայտելու տրված հնչունական հաջորդականության բառակազմական միավորները։ Մեր վերցրած վեր-ա-կազմ-ա-վոր-վ-ել բառում ունենք կազմ հիմնական ձևությամբ կամ արմատը, և վեր-վոր, -վ-, -ել երկրորդական բառակազմական ձևությամբ և ա հոդակապը։ Հնչունական հաջորդականությունների վերլուծությունը՝ բառի կազմությունը որոշելու և բառակազմական միավորները բացահայտելու ու բնութագրելու նպատակով, կոչվում է բառակազմական վերլուծություն։ Իբրև ընդհանուր կանոն, բառի բառակազմական վերլուծությունն սկսվում է այնտեղից, որտեղ ավարտվում է ձևաբանական վերլուծությունը. օրինակ՝ կազմակերպությունների բառակազմական վերլուծությամբ բաժանվում է -ն (հոդ), -ի (տրական հոլովի վերջավորություն), -ներ (հոգնակերտ վերջավորություն) և կազմակերպություն (հոլովական հիմք) բազադրիչներին։ Բառակազմական վերլուծության դեպքում, մի կողմ թողնելով բառահարաբերական ձևությամբ, վերցնում ենք կազմակերպություն բազադրիչը (հոլովական հիմքը), որ տվյալ դեպքում նույնանում է ուղղական հոլովի և բառի բառարանային (եղականային) ձևի հետ, և վերլուծում ըստ բառակազմական միավորների՝ կազմ-ա-կերպ-ություն կան դեպքեր էլ, սակայն, երբ ձևաբանական և բառակազմական վերլուծությունները խաչաձևվում են, այսինքն՝ միևնույն ձևությամբ հանդես է գալիս որպես ն՝ ձևաբանական, և՝ բառակազմական միավոր։ ըստ որում, երբեմն ձևաբանական տարբեր միավորներ կարող են բառակազմական վերլուծության մեջ առնվել որպես մեկ բառակազմական միավոր, և հակառակը։ Այսպես, օրինակ, վերակազմավորվել բառի ձևաբանական վերլուծությամբ ունենք վերակազմավոր-վ-ել-միավորները, որոնցից վերակազմավոր-ը հիմքն է, վ-ն՝ կրավորա-

կան սեռի ձևույթը, -ե-ն՝ հիմքակազմիչ ձևույթը (խոնարհիչը) և -լ-ն՝ անորոշ դերբայի ձևույթը (անորոշի վերջավորությունը), մինչդեռ բառակազմական վերլուծության ժամանակ կատանանք վեր-ա-կազմ-ա-վոր-վ-ել, որոնցից -վ-ն և -ել-ը կդիտվեն նույնպես իբրև ածանցներ. -ել-ը այս դեպքում չենք առանձնացնի և և չառանձին ձևույթների, որովհետև դրանք առանձին-առանձին բառակազմական ինքնուրույն դեր և իմաստ չունեն։ Ինչպես տեսնում ենք, ձևաբանական և բառակազմական վերլուծությունները տարբեր ելակետներ ունենալով և դրան համապատասխան էլ՝ ձևույթների տարբերակման ու բնութագրության տարբեր չափանիշներ։

Հիշյալ երեք կարգի վերլուծություններից առաջինը վերաբերում է ձևույթաբանությանը, որի մասին տարրական գիտելիքներ տրվեցին «Ձևույթներ» հատվածում, երկրորդը՝ ձևաբանությանը, որի մասին անհրաժեշտ գիտելիքներ կտրվեն «Ձևաբանություն» բաժնում, իսկ երրորդը՝ բառակազմական վերլուծությունը, վերաբերում է բառակազմությանը, որ այս գլխի ուսումնասիրության առարկան է։

դ. Բառերի տեսակներն ըստ կազմության

Ընկելով բառերի բառակազմական վերլուծությունից՝ լեզվի բոլոր բառերը կարող ենք բաժանել երկու կարգի. ա) պարզ բառեր, որոնք բաղկացած են միայն մեկ ձևույթից և բառակազմական ու ձևույթաբանական տեսակետից վերլուծելի չեն, ինչպես՝ պատ, ծառ, տուն, սառ, առու, մատ, հրաման, պալատ և այլն, բ) բաղադրյալ բառեր, որոնք իրենց կազմում ունեն մեկից ավելի ձևույթներ և, հետևաբար, բառակազմական վերլուծությամբ կարող են վերածվել մեկից ավելի բաղադրիչների, ինչպես՝ կազմ-ա-կերպ-ուրյուն, մանկ-ա-վարժ-ակաճ, ուս-ան-ող-ուրյուն, հերոս-ակաճ-որեն և այլն։

Ինչպես ցույց են տալիս բերված օրինակները, պարզ բառերը մենաձևույթ, արմատական բառեր են, իսկ բաղադրյալ բառերը՝ մեկից ավելի ձևույթների բաղադրություններ, ըստ որում բաղադրությունը կազմող ձևույթներից մեկը պարտադիր կերպով պետք է լինի հիմնական ձևույթ, քանի որ առանց

Հիմնական ձևույթի ու միայն բաղադրյալ, այլև առհասարակ բառ չի կարող լինել: Ինչ վերաբերում է բաղադրությունը կազմող մյուս ձևույթներին, ապա նրանք կարող են լինել և՛ հիմնական, և՛ երկրորդական ձևույթներ: Այսպես, օրինակ, գրասեղան բաղադրությունը բաղկացած է երկու ձևույթից, երկուսն էլ՝ հիմնական, իսկ գրակն բաղադրությունը՝ մեկ հիմնական և մեկ երկրորդական ձևույթից, գրադարանավար բառը՝ երեք հիմնական ձևույթից, իսկ արտադրողականություն՝ մեկ հիմնական և չորս երկրորդական ձևույթից, անթույլատրելիորեն բառը՝ երկու հիմնական և հինգ երկրորդական ձևույթից և այլն:

Մանրություն: Ժամանակակից հայերենի պարզ և բաղադրյալ բառերի տարբերակումը հիմնվում է համաժամանակյա մոտեցման վրա. եթե տվյալ բառը ժամանակակից հայերենի ձևային բանական ու բառակազմական վերլուծությանը կարող է բաղադրիչների բաժանվել, ապա բաղադրյալ բառ է, իսկ եթե ժամանակակից հայերենի ձևային բանական համակարգը հնարավորություն չի տալիս բաղադրիչների բաժանել, ապա՝ պարզ բառ է: Օրինակ՝ գիրք, ֆարային, անվակ բառերը ժամանակակից հայերենի բառակազմական օրինաչափությունների ու ձևային համակարգի տվյալների հիման վրա կարող ենք վերլուծել գիր-ք, ֆար-ային, անվ-(անիվ)-ակ բաղադրիչներին, որից և կեզրակացնենք, որ դրանք բաղադրյալ բառեր են, մինչդեռ ընկեր, դունչ, գարմ, արմատ, զատ, արյուն, գարուն բառերը չենք կարող բաժանել բաղադրիչների, քանի որ ժամանակակից հայերենով չենք կարող բացատրել, ասենք, դունչ, գարուն բառերի կազմությունը ունչ, գար արմատներից, որովհետև այդպիսի վերլուծության դեպքում եթե կարող ենք ունչ-ը բնութագրել իբրև արմատական բառ, -ուն բաղադրիչը որպես ածանց, ապա այդ բառերի մյուս բաղադրիչները՝ դ-, գար-, ժամանակակից հայերենի համար անբացատրելի կմնային: Իհարկե, լեզվական հարուստ գիտելիքներ ունեցող և մասնավանդ, պատմական բառագիտությանը տեղյակ մարդը կարող է իմանալ, որ այդ բառերը կազմվել են ընդ-ունչ, գար-ուն, ընդ-կեր, արմատ, գ-արմ, գ-ատ բաղադրիչներից (արմատներից և ածանց-

ներից կամ նախդիրներից), բայց հենց այն հանգամանքը, որ այդ բաղադրիչների առանձնացումը և գիտակցումը պահանջում է պատմական տվյալների իմացում և, հետևաբար, պատմական մոտեցում, նշանակում է, թե համաժամանակյա մոտեցումով դրանք բաղադրյալ բառեր համարելու բավարար հիմքեր չկան: Ուստի և՛ քնկեր, դուռչ, զարմ, արմատ, գարուն, արյուն, զատ և նման բազմաթիվ բառեր ժամանակակից հայերենի համար պարզ, միաձևույթ բառեր են, թեև հայոց լեզվի պատմության անցյալ փուլերում բաղադրյալ բառեր են եղել:

Ժամանակակից հայերենի բաղադրությունները բազմազան են թե՛ իրենց կազմության եղանակներով ու միջոցներով, թե՛ իրենց կառուցվածքով: Հիմնվելով ամենաընդհանուր բառակազմական հատկանիշների վրա՝ ժամանակակից հայերենի բոլոր բաղադրությունները կարելի է բաժանել երեք տիպի՝ վերլուծական, համադրական և հապավական:

ե. Վերլուծական բաղադրություններ

Վերլուծական են այն բաղադրությունները, որոնց բաղադրիչները պահպանում են իրենց բառային ինքնուրույնությունը, այսինքն՝ արտասանվում ու գրվում են որպես առանձին բառեր և մեծ մասամբ ստանում են անկախ բառային շեշտ, թեև ամբողջությամբ արտահայտում են մեկ բառային իմաստ, ինչպես՝ բարև տալ, շուռ գալ, պար գալ, ցրիվ տալ, մեջ բերել, առաջ քաշել, կարգին-սարքին, մեծ-մեծ, փունջ-փունջ, մեծ մասամբ (կամ մեծավ մասամբ), թե ու թիկունք, տուն առ տուն, մերթ ընդ մերթ և այլն: Այդ բաղադրությունների մեջ ունենք տարբեր եղանակներով կազմված բաղադրյալ բառեր, որոնք բաղկացած են երկուական կամ երեքական բաղադրիչներից, ըստ որում այդ բաղադրիչներն իրար չեն միացել, պահպանել են իրենց բառային ինքնուրույնությունը: Այս կարգի բարդությունների ամենաէական հատկանիշն է այն, որ բաղադրության բոլոր բաղադրիչներն էլ բառեր են, անկախ այն բանից, թե այդ բառերը պարզ են, թե բաղադրու-

գալ, բառային տարբերակված իմաստով բառեր են (լիմաստ բառեր), թե ձևական բառեր (կապ, շաղկապ և այլն)։ Այսպես, առաջ փաշել վերլուծական բաղադրությունը կազմված է երկու բառից՝ առաջ, փաշել, որոնցից երկրորդը բաղադրյալ բառ է, կարգին-սա, ինչ բաղադրության երկու բաղադրիչներն էլ բաղադրյալ են (կարգ-ին, սար-ք-ին), թե ու թիկունք բաղադրությունն ունի երեք բաղադրիչ՝ թե, ու, թիկունք, որոնցից երկրորդը ու շաղկապն է, երրորդը՝ բաղադրյալ բառ (թիկունք) և այլն։

Ժամանակակից հայերենի վերլուծական բաղադրությունները չորս տեսակ են՝ հարադրական, կրկնավոր, կայուն բառակապակցություններ և հատվածական բաղադրություններ։

1. Հարադրական բաղադրություններ կամ հարադրություններ.— Հարադրական են այն վերլուծական բաղադրությունները, որոնք ներկայացնում են բառերի կապակցություն՝ մեկ բառային իմաստով, ինչպես՝ առաջ գալ, սիրտ անել, բարև տալ, լաց լինել, ոտնակոխ անել, մեկ առ մեկ, մերթ ընդ մերթ, տուն ու տեղ, ծեր ու մաճուի, գիշեր-ցերեկ և այլն։

Հարադրությունները լինում են բայական և անվանական։

Ա) Բայական հարադրություններ.— Բայական են այն հարադրությունները, որոնք, ամբողջությամբ վերցրած, բայիմաստ են արտահայտում, ինչպես՝ առաջ գալ, բարև տալ, լաց լինել, ոտնատակ տալ, պար գալ, ման ածել, ասել-խոսել, հագնել-կապել, աղաչել-պաղատել և այլն։ Բայական հարադրություններն ըստ իրենց բառակազմական, իմաստաբանական և քերականական հատկանիշների բաժանվում են երկու կարգի՝ հարադրավոր բայեր և զուգորդական բայեր։

Հարադրավոր բայեր են այն բայական հարադրությունները, որոնց մեկ բաղադրիչն է միայն բայ, իսկ մյուսը անուն է կամ մակբայ, ինչպես՝ առաջ գալ, դուրս գալ, բարև տալ, պար ածել, ոտնատակ տալ, բոռ ու փուլ անել, վայր ընկնել, անց կենալ, լաց լինել, թափ տալ, առյուծ կտրել, կրակ տալ, ձեռքից զնալ և այլն։ Այս կարգի հարադրությունները, անկախ բաղադրող բառերի քանակից, ունեն երկու անդամ՝ հարադիր և հարադրյալ։ Հարադիրը, որ կարող է լինել գոյական, ածական, դերանուն, մակբայ, կապական բառ, հարադրավոր բայերի մեծագույն մասում արտահայտում է հարադրության

բառային իմաստը, իսկ հարադրյալը, որ բայական անդամն է, արտահայտում է բայի քերականական կարգերը (սեռ, գերբայական (կերպային կամ վիճակային) իմաստ, խոնարհված ձևերում՝ եղանակ, ժամանակ, դեմք, քիվ)։ Այսպես, օրինակ, պար գալ հարադրավոր բայում ունենք պար գոյականը, որ արտահայտում է ամբողջ հարադրության բառային իմաստը, և գալ հարադրյալը, որ արտահայտում է բայական քերականական կարգերը։ Ըստ այսմ, հարադրավոր բայերի մեջ հարադրյալ բայն իր դերով նույնանում է բայական վերջավորությունների հետ և արտահայտում է դրանց քերականական իմաստները (հմմտ. պար գալ=պարել, առաջ գալ=առաջանալ, կրակ տալ=կրակել, հրդեհել, առյուծ կտրել=առյուծանալ, լաց լինել=լացել, բաց անել=բացել և այլն), այլ կերպ ասած, այդ կարգի հարադրությունների մեջ հարադրյալը գրկվում է իր բառային իմաստից և պահպանում միայն քերականական իմաստները։

Հարադրավոր բառերի մյուս մասում հարադիրները մականեր են, որոնց հարադրյալները պահպանում են իրենց բայական իմաստը, բայց այս դեպքում հարադիրը գառնում է հավելադրություն։ Այսպես, օրինակ, ցած իջնել, ցած բնկնել, վայր բնկնել (վեր բնկնել), վայր գցել (վեր գցել) հարադրավոր բայերի մեջ հարադրյալները արդեն արտահայտում են հարադիրների իմաստը։ իջնել, բնկնել, գցել բայերը ցույց են տալիս դեպի ներքև ուղղված գործողություն, և ցած, վայր/ վեր, հարադիրները նոր իմաստ չեն տալիս հարադրյալ բայերին, այլ սուսկ գորացնում են դրանց իմաստները։ Այդպես են նաև՝ ետ վերադառնալ, վեր (վերև) բարձրացնալ, վեր ելնել, ետ նստանշել, ետ բնկրկել, ներս մտնել, ցած ճակվել, ցած խոնարհվել և այլն։ Հարադրավոր բայերի առաջին խմբում հարադրության բառային իմաստը հարադիրների իմաստն է, և ամբողջ հարադրությունը հավասար է հարադրից կազմված բային, ինչպես՝ առաջ գալ-առաջանալ, պար գալ-պարել, ծափ տալ-ծափահարել, կրակ տալ-կրակել և այլն, մինչդեռ երկրորդ խմբի հարադրություններում բառային իմաստը հարադրյալին է, յստիքին՝ բայինը։ ամբողջ հարադրությունը հավասար է հարադրվող բային, ինչպես՝ ցած իջնել=իջնել, վայր

(վեր) զցել = զցել, եւ վերադառնալ = վերադառնալ, վերադառնալ = քարհանալ և այլն: Մշակով իմաստային աշտարհնութիւնից, առաջին խմբի հարադրութիւնները կարելի է կոչել բուն կամ իսկական հարադրավոր քայեր, իսկ երկրորդ խմբի հարադրավոր քայերը՝ հաճելիադրական հարադրավոր քայեր:

Հարադրավոր քայերն ունեն մեկ բառի արժեք և անխտիր մուծվում են բառարանների մեջ:

Զուգորդական են երկու (սակավ դեպքերում երեք) քայերի կապակցութիւն ներկայացնող բայական հարադրութիւնները, ինչպես՝ առնել-փախել, տանել-խոսել, մեռնել-պրծնել, հագնել-կապել, գալ-հասնել, զնալ-հեռանալ, գալ-մտանալ, ուտել-խմել, գալ-անցնել-զնալ, տղաչել-պաղատել, բռնել-բազումել, պառկել-ենել, անել-գորանալ, բռնել-տնցնել, էլնել-տաննել և այլն: Զուգորդական բայական հարադրութիւնները կազմվում են հոմանիշ կամ մերձանիշ (մերձիմաստ) քայերի հարակցութեամբ կամ էլ՝ սովորաբար միմյանց զուգորդող կամ հաջորդող գործողութիւններ ցույց տվող բայերից: Այսպես, տղաչել-պաղատել, բռնել-բառամել հարադրութիւնները կազմված են հոմանիշ քայերից, տանել-խոսել, գալ-հասնել, զնալ-հեռանալ, անել-գորանալ հարադրութիւնները՝ մերձիմաստ քայերից, ուտել-խմել, հագնել-կապել՝ միմյանց զուգորդող գործողութիւններ ցույց տվող բայերից, էլնել-տաննել, պառկել-ենել, տանել-փախել, վերցնել-զնալ՝ հաջորդական գործողութիւններ ցույց տվող բայերից: Զուգորդական բայական հարադրութիւնների էական բնութագիրն այն է, որ գրանք ցույց են տալիս միմյանց հետ զուգորդվող գործողութիւնների միասնութիւն, այսինքն՝ երկու (երեք) գործողութիւններ դիտվում են իբրեւ մեկ միասնական պրոցես: Այսպես, օրինակ, Հեղեղը էլնեց, տարավ (կամ էլնեց և տարավ) արմատախիլ ծառերը նախադասութեան մեջ էլնեց և տարավ քայերը անբառվել են միմյանցից, չտարբանչուրը ցույց է տալիս մյուսից անկախ գործողութիւն, թեւ գրանք հաջորդել են իրար, միեւրեւ Հեղեղը էլնեց-տարավ արմատախիլ ծառերը նախադասութեան մեջ երկու քայերը զուգորդվել, միավորվել են իրար հետ և ցույց են տալիս երկու գործողութիւնների

միասնությունը, նրանց միաժամանակությունը, Սրանով է պայմանավորված այն, որ զուգորդական բայական հարադրությունների երկու անդամներն էլ հավասարապես խոնարհվելով՝ ունենում են ժամանակային համաձայնություն, ինչպես՝ առավ-փախավ, պառկեց-ֆնեց, պառկել-ֆնել է, պառկում-ֆնում է և այլն, Այնպիսի ձևերում, ինչպիսիք են առել-փախչում է, պառկել-ֆնում է, եկել-հասնում է, եկել-հասնելու է, գալիս-հասնում էք և այլն, կա կերպային տարբերություն, բայց ոչ ժամանակային, ըստ որում եկել-հասնում է, առել-փախչում է և այլ հարադրություններում ունենք ներկա ժամանակաձև, կատարյալ (վաղակատար) և շարունակական կերպերով, Սա նշանակում է, թե զուգորդական բայական հարադրությունների անդամները չեն կարող տարբեր ժամանակներով գործածվել. այն դեպքերում, երբ հարադրության անդամները տարբեր ժամանակներով են գործածվում, խախտվում է հարադրությունը, և ստացվում է տարբեր բայերի շարահյուսական կապակցություն (սովորաբար բազմակի ստորոգյալներով միավորյալ նախադասություն)։ Այսպես, օրինակ, առավ-փախչում է, թողեց-հեռանում է, եկավ-հասնում է և նման ժամանակային անհամապատասխանությունները առնել-փախչել, թողնել-հեռանալ, գալ-հասնել հարադրությունները լուծում, խախտում են, վերածելով անկախ բալթի շարահյուսական կապակցության. այդպիսի կապակցությունները չպետք է դիտել որպես զուգորդական հարադրություններ, ուստի և ճիշտ չէ գծիկով միավորելը, դրանց միջև պետք է ստորակետ դնել։ Զուգորդական բայական հարադրությունները՝ առնվելով իրեն բայանուններ, ստանում են հոգեր և հոլովվում, ինչպես բայերի անորոշ դերբայն առհասարակ. թե՛ հոգ ստանալու և թե՛ հոլովվելու դեպքում սովորաբար հոգն ստանում ու հոլովվում է միայն երկրորդ (երրորդ) անդամը, ինչպես՝ գնալ-գալը, առել-խոսելը, գալ-հասնելս, պառկել-ֆնելը, թողնել-հեռանալը, գնալ-գալով, առել-խոսելուց, պառկել-ֆնելու և այլն։ Զի բացառվում, սակայն, նաև երկու (երեք) անդամների միաժամանակ հոգ ստանալն ու հոլովվելը, ինչպես՝ գալուց-գնալուց, անցնելուց-դառնալուց, անցնելով-դառնալով, պառկելը-ֆնելը և այլն,

թեև, այնուամենայնիվ, այդպիսի գործածությունները սովորական չեն:

Ջուգորդական բայական հարադրությունների առաջին բաղադրիչը կարելի է փոխարկել նույն բայի անորոշ դերբայի գործիական հոլովաձևով և հարադրությունը վերածել լրացական կապակցության, ինչպես՝ առնելով փախչել, մեռնելով պրծնել, թռչնելով թառամել, գալով հասնել, զնալով հեռանալ և այլն: Այդպիսի փոխարկում, սակայն, հնարավոր չէ այն դեպքերում, երբ զուգորդական հարադրությունն ստացել է փոխաբերական իմաստ և ցույց է տալիս մեկ գործողություն, որի բաղադրիչներից են զուգորդվող բայերի գործողությունները, ինչպես, օրինակ, եփել-թափել չի նշանակում «եփելով թափել, եփել և թափել», այլ՝ «տնային զանազան գործերով զբաղվել, տան զանազան գործեր անել», այդպես էլ՝ ասել-խոսել նշանակում է «զրուցել», հագնել-կապել՝ «զգեստավորվել», ուտել-ուրանալ՝ «երախտամոռ լինել, երախտիքը մոռանալ» և այլն: Առաջին կարգի զուգորդական բայական հարադրությունները ազատ հարակցություններ են և խոսքի մեջ ազատորեն կարող են կազմվել ըստ խոսողի (զրողի) ցանկության կամ ըստ խոսքային իրադրության, եթե զուգորդվող բայերն ունեն վերը նշված իմաստային հատկանիշները (հոմանիշ կամ մերձիմաստ բայեր, առնչակից կամ հաջորդական գործողություններ ցույց տվող բայեր), ինչպես՝ գալ-ժամանել, գալ-նստել, գալ-կանգնել, գալ-պառկել, գալ-վերցնել, փախչել-տանել, փախչել-հանել, փախչել-բերել, փախչել-մոտեցնել, վերցնել-տանել, վերցնել-զնալ, վերցնել-գալ և այլն: Դրանց հակառակ, երկրորդ կարգի զուգորդական բայական հարադրությունները, ոչոք չեն կարող փոխարկվել լրացական կապակցությամբ, կայուն հարադրություններ են և ունեն բառային արժեք: այս կարգի հարադրությունները սովորաբար մուծվում են բառարանների մեջ, մինչդեռ փոխարկելի (ազատ) հարադրությունները չեն մուծվում:

Մ. Աբեղյանը, իսկ նրա հետևողությամբ և նրանից հետո՝ նաև ուրիշներ, բայական հարադրություններ են համարում նաև տալ բայով կազմվող վերլուծական պատճառական բայերը, սակայն դա ընդունելի չէ: Ասել տալ, բերել տալ, խոսել

տալ, խոսեցնել տալ, կտրեք տալ և նման բազադրութիւնները պատճառական բայերի վերլուծական կազմութիւններ են և ներկայացնում են բաշխագումբյան որոշակի հարացոյց-իրենց փերականական բովանդակութեամբ և գործառութեամբ նրանք հիմնականում նույնանում են —ցն— պատճառական-կերտ ձեռլթիւն (հմմտ. խոսել տալ—խոսեցնել, ուտել տալ—կերցնել, վազել տալ—վազեցնել և այլն): Անշուշտ տալ բա-յով կազմվող՝ պատճառականի վերլուծական ձևերը շատ ավե-լի հարուստ են և՛ ըովանդակութեամբ, և՛ գործառութեամբ, բայց սա չի կարող ասել տալ, գնալ տալ, բերել տալ և նման կազմութիւնները բառակազմական իրողութիւն համարելու հիմք դառնալ: Տալ—ով կազմվող պատճառականի վերլուծա-կան ձևերը ձևաբանական կառույցներ են, ինչպես նաև՝ տեսած լինել, լսած լինել, գնալիս լինել, գնալու լինել բաղա-դրելու բաշխական ձևերը (բայի երկրորդական բաղադրելու ձե-վերը), կապական կառույցները՝ կապ + կապի խնդիր (սովոր-բիւր համար, ուսման համար, հանուն գործի, աշխատանքի մասին) և այլն, և, հետևաբար, քննութեան պետք է առնվեն ձևաբանութեան մէջ: Այս տեսակետից միանգամայն ճիշտ են վարվում բառաբանագիրները, որոնք բառալին միավոր չեն համարում պատճառականի տալ—ով կազմութիւնները և գը-րանք բառաբանների մէջ չեն մտնում:

Ֆ) Անվանական նաբադրութիւններ. — Անվանական հա-բադրութիւնները ներկայացնում են անունների (գոյականնե-րի, ածականների, թվականների) հարակցութիւններ, որոնք բաղադրիչների միասնութեամբ արտահայտում են նաև իմաստ-ների միասնութիւն: Ինչպես՝ օր ու ցփրեր, լուս ու մութը, ամ ու ղող, ծեռ ու մանուկ, անց ու գարն, խնդն ու կրակ, շինն ու շնորհ: Կարգիւն—սարգիւն, կանաչ—կարմիր, ճիւղ—վնջ, խան-նրեանն, կորած—մոլորած, ձյուն—ձմեռ, աշակերտ—աշակերտ-անք, բանվոր—բանվորուհի և այլն:

Ըստ բաղադրիչների կապակցութեան եղանակի տեղանա-կան հարադրութիւնները լինում են շաղկապական, նաբակ-ցական և կապակցական:

Շաղկապական են այն տեղանական հարադրութիւնները, որոնց բաղադրիչները կապակցվում են ու (սակապ դեպքե-

քում՝ և) շաղկապով, ինչպես՝ թե ու թիկունք, հայր ու մայր, անց ու գարձ, սար ու ձոր, օր ու գիշեր, մեր և մանուկ (մեր ու մանուկ), տուր և առ, դաշտ և անտառ և այլն:

Հարակցական են այն հարադրությունները, որոնց բաղադրիչները կապակցվում են ուղղակի հարակցությամբ՝ միացման գծիկով, ինչպես՝ գիշեր-ցերեկ, ամառ-ձմեռ, ջահել-չիվան, դուռ-դրվից, բնիկ-բնիկում, բանվոր-բանվորուհի, բնիկ-բանիկամ և այլն:

Կապակցական են այն անվանական հարադրությունները, որոնք ներկայացնում են շարահյուսական բառակապակցություն՝ բաղադրիչների համապատասխան քերականական ձևավորումով, ինչպես՝ առից պալիս, տակից գլխից (դուռ տալ), ջուռվ-ձնոռվ (կուրչիլ), բոռով-բարձռով, ձնոռվ-առռվ (տենել) և այլն:

Անվանական հարադրությունների բաղադրիչներն իմաստաբանական հարաբերակցությամբ լինում են. տունչակից (սար ու ձոր, դաշտ ու անտառ, անց ու գարձ, թե ու թիկունք, տենով-տենզով, ոտով-ձնոռվ և այլն), Ֆակտենիշ (ծիր ու մանուկ, գիշեր-ցերեկ, լար ու բարի, վեր ու վայր, տակ ու գլուխ, ամառ-ձմեռ և այլն), Ֆամենիշ (ջահել-չիվան, հալ ու մաշ, ցիր ու ցան, լոկի-միշիկ, տի ու վախ, գոռում-գոլում, ահ ա սարսափ և այլն): Առնչակից առարկաներ (երևույթներ, հատկանիշներ) ցույց տվող անուններից և հականիշներից կազմված հարադրություններն արտահայտում են միասնության, ածքողջության, հաժաքականության իմաստ (Հմմտ. սար ու ձոր, գել ու գաղան, գիշեր-ցերեկ, բնիկ-բնիկություններ, հայր ու մայր և այլն), հոմանիշ բաղադրիչներից կազմված հարադրությունները՝ իմաստի սաստկացում (Հմմտ. ցիր ու ցան, ջահել-չիվան, հալ ու մաշ, հեղ ու հանգարտ, լոկի-միշիկ, զուգված-գարգարված, կորած-մոլորած և այլն): Իմաստաբանական տեսակետից առանձին խումբ են կազմում թվականների հարակցական հարադրությունները, որոնք արտահայտում են մոտավորության իմաստ, ինչպես՝ ճինգ-վեց, տասը-հասն, հիսուն-վաթսուն, հարյուր-երկուսեայսուր և այլն: Այս կարգի հարադրությունների զուգահեռն են կազմում թվականների կապակցական հարադրությունները, որոնց առաջին

բաղադրող գրվում է բացառական հոլովով, ինչպես՝ նինգիզվեց, տաարց-հսան, ճիսունից-հարյուր, հարյուրից-երկու հարյուր և այլն:

Անվանական հարադրությունները հոգ են ստանում, հոգնակի կազմում և հոլովվում միասնաբար, իբրև մեկ բառ, ինչպես՝ անց ու դարձը, անց ու դարձից, անց ու դարձով, տուն ու տեղը, տուն ու տեղից, տուն ու տեղով, ծառ ու ճյուղը, ծառ ու ճյուղից, ծառ ու ճյուղի, շենք ու շենքից, շենք ու շենքից, փան-երեսունի, դես ու դենը, դես ու դենից, բանվոր-բանվորներից, բանվոր-բանվորներից և այլն: Հաճախ հոգ են ստանում և հոլովվում երկու թաղադրիչներն էլ միաժամանակ, բայց այդ դեպքում շաղկապական հարադրությունները սովորաբար վերածվում են հարակցականի, ինչպես՝ դես ու դենից կամ դեսից-դենից, հայր ու մայրը կամ հայրը-մայրը, հորից-մորից, հորով-մորով, տուն ու տեղը կամ տունը-տեղը, տնից-տեղից, տնով-տեղով, սար ու ձորը, կամ սարը-ձորը, սարից-ձորից, սարով-ձորով, սարեր-ձորեր և այլն: Ըստ այսմ այն բոլոր դեպքերում, երբ շաղկապական հարադրությունների երկու բաղադրիչներն էլ հոլովվում են կամ հոգ են ստանում՝ շաղկապի պահպանումով, հարադրությունը լուծվում է և վերածվում շարահյուսական բառակապակցության, ինչպես՝ հայրն ու մայրը, սարն ու ձորը, սարից ու ձորից, սարեր ու ձորեր, սարերէն ու ձորերը և այլն: Հատկանշական է, որ այդ դեպքում ու շաղկապն էլ ազատորեն կարող է փոխարինվել և-ով, ինչպես՝ հորից և մորից, սարերը և ձորերը, սարերով և ձորերով և այլն:

2. Կրկնավոր բաղադրություններ կամ բառակրկնություններ.— Կրկնավոր վերլուծական բաղադրությունները ներկայացնում են նույն բառի փոփոխված կամ անփոփոխ, ամբողջական կամ հատվածական կրկնությունը, ինչպես՝ արագ-արագ, մեծ-մեծ, հատ-հատ, գունդ-գունդ, գույգ-գույգ, մարդ-մարդ, սխալ-միսալ, աման-չաման, շիփ-շիտակ, ալար-դալար և այլն:

Բառակրկնությունները բազմազան են թե՛ կրկնության եղանակով, թե՛ իմաստային առումով: Բառակազմական տեսակետից պետք է տարբերել բառային հարակրկնություն-

ները կրկնավոր բաղադրություններից: Հարակրկնությունը խոսքի արտահայտչական միջոցներից մեկն է, որ ներկայացնում է բառի, բառակապակցության, շարահյուսական կառուցվածքի և, նույնիսկ, ամբողջ նախադասության կրկնությունը խոսքի մեջ, ինչպես՝

Հիշում եմ դեմքը քո ծեր, մայր իմ անուշ ու անգին,
Լույս խորշումներ ու գծեր, մայր իմ անուշ ու անգին:
(Ն. Զարենց)

Դեպի ուղամի դաշտ, դեպ հերոսացում,
Դեպի ուղամի դաշտ, տուրբ դրոշի տակ... (Ավ. Իսահակյան)

Բառային հարակրկնությունն, ուրեմն, հարակրկնության մի տեսակն է, որ ունի ոճական արժեք, բայց ոչ՝ բառակազմական: Այսպես, օրինակ, Հ. Սահյանի

Իմ հեռո՛ւ, հեռո՛ւ, հեռո՛ւ նաիրյան դալար բարդի
բանաստեղծական տողում երեք անգամ կրկնվել է հեռու բառը. դա հարակրկնություն է, բայց ոչ բաղադրական կրկնություն, որովհետև բառերի կրկնությամբ բաղադրյալ բառ չի կազմվում:

Դրան հակառակ, կրկնավոր բաղադրությունները, իրենց տարբեր տեսակներով, ներկայացնում են կրկնվող բառերի հարակցությունը որպես մեկ ամբողջական բաղադրություն, ինչպես՝ մեկ-մեկ, տեսակ-տեսակ, փունջ-փունջ, ծուռ ու մուռ, տեղ-տեղ և այլն:

Կրկնավոր բաղադրություններով արտահայտվում են հետևյալ իմաստները.

ա) Բազմակիություն, ինչպես՝ գունդ-գունդ (գորգեր) «շատ գեղերից բաղկացած (գորգեր)», տեսակ-տեսակ (ուտեստներ)՝ «բազմատեսակ (ուտեստներ)», դեզ-դեզ (գերաններ) «շատ դեղերով (գերաններ)», հագար-հագար «բազմահագար» և այլն:

բ) Բաշխականություն, ինչպես՝ հինգ-հինգ, տասը-տասը. գունդ առ գունդ, հարյուր-հարյուր, դասակ առ դասակ, խումբ առ խումբ և այլն:

գ) Անորոշություն—զանազանություն, ինչպես՝ տեղ-տեղ «որոշ տեղեր», տուն առ տուն «յուրաքանչյուր տուն», մեկ-

մեկ «երբեմն», մերք ընդ մերք «երբեմնակի», ժամանակ առ ժամանակ և այլն:

դ) Սաստկություն—ամբողջականություն, ինչպես՝ սուր-սուր, մեծ-մեծ, խակ-խակ, կանաչ-կանաչ և այլն:

ե) Առանձնություն, ինչպես՝ ես ու ես, քեզ ու քեզ, մեռակ-մեռակ, իրեն-իրեն, մենք-մենք (մենք ու մենք), մեզ ու մեզ և այլն:

զ) Հավաքականություն—միասնություն, ինչպես՝ աման-չաման, մարդ-մուրդ, ծակ-ծուկ (ծակ ու ծուկ), դրամ-մրամ, հաց-մաց և այլն:

է) Փաղաքշանք—նվազականություն, ինչպես՝ սիրունիկ-միրունիկ, լավիկ-մավիկ, հեզ ու մեզ, հեզիկ-մեզիկ, նագուկ-մագուկ, տաճուկ-մաճուկ, բարալիկ-մարալիկ, նազիկ-մազիկ և այլն:

Ըստ գրգնվող ձգրծրի ծխացման եղանակի կրկնավոր բաղադրությունները լինում են՝ հարակցական (օր. տեսակ-տեսակ, գունդ-գունդ, հինգ-հինգ, այլար-դայլար, սպառ-սպառ, կաս-կարմիր և այլն), շղկապական (օր. շուռ ու մուռ, ծակ ու ծուկ, ինձ ու ինձ, մենք ու մենք, ինչ և ինչ, ձեն ու ձեն, սուտ ու մուտ և այլն), նախադրական (օր. գունդ առ գունդ, փոխ առ փոխ, տող առ տող, թուփ առ թուփ, մերթ ընդ մերթ, կաղ ի կաղ, շար ի շար, փոխ ի փոխ, թափ ընդ թափ, մեջ ընդ մեջ և այլն):

Մանրություն.— Վերջին մի քանի տասնամյակներում մեծ տարածում է ստացել գրաբարյան բացառական հոլովի ե (է) վերջավորությամբ կրկնավոր կապակցությունների գործածությունը, որ զարգանում է դեպի կրկնության մի առանձին ձև (հմտ. տեղե տեղ, քաղաքե քաղաք, գյուղե գյուղ, տնե տուն, փողոցե փողոց, թփե թուփ, ծաղկե ծաղիկ և այլն): Այդ կապակցություններին համապատասխան է ժամանակակից հայերենի բացառականով կազմությունը (տեղից տեղ, թփից թուփ, փողոցից փողոց, գյուղից գյուղ և այլն), որ շարահյուսական կառույց է և չի կարող դիտվել որպես կրկնավոր հարադրություն: Գրաբարատիպ բացառականով կազմությունները, սակայն, ստանում են բառակազմական արժեք, ուստի և ճիշտ կլինի դրանք ևս համարել կրկնավոր

հարադրություններ, ըստ որում դրանք-շատ հաճախ գրվում են միասին, իբրև կրկնավոր բարդություն, ինչպես՝ տնետուն, սարեսար, գլուղեգլուղ, Վատեպատ և այլն։ Նկատելի է, որ գրարարյան ի նախդրով կազմված կրկնավոր բարդությունների մի մասի մեջ էլ ի-ն փոխվել է ե-ով, ինչպես՝ շաբեշաբ, փոխեփոխ, պատեպատ, կաղեկաղ և այլն։

Բաղադրական կրկնությունների մի առանձին տեսակ են ներկայացնում բայական կրկնավոր հարադրությունները, որոնց մեջ բայն առաջին եզրում գրվում է անորոշ դերբայի գործիական հոլովով, ինչպես՝ սիրելով սիրել, մոռանալով մոռանալ, ուրանալով ուրանալ, անիծելով անիծել, ատելով ատել, հեռանալով հեռանալ և այլն (խոնարհված ձևերով՝ սիրելով սիրեցի, անիծելով անիծեց, մոռանալով մոռացավ, ուրանալով ուրացավ և այլն)։ Այս եղանակով կազմվող բայական կրկնավոր հարադրություններն արտահայտում են իմաստի սաստկացում՝ «բոլորովին, իսպառ» նշանակությամբ (մոռանալով մոռանալ «բոլորովին մոռանալ», կոտորելով կոտորել «իսպառ կոտորել, բնաջնջել» և այլն)։

Բայական կրկնավոր բաղադրությունների մի այլ տեսակ պետք է համարել բայի կրկնությունը դրական և ժխտական ձևերի հարակցությամբ, ինչպես՝ եկավ-չեկավ, տեսավ-չտեսավ, եղավ-չեղավ, գնաց-չգնաց և այլն։ Այսպիսի կրկնավորները արտահայտում են անմիջականության իմաստ, ինչպես՝ Նկավ-չեկավ՝ թափվեցին վրան, Տեսավ-չտեսավ՝ հարձակվեց և այլն (կարելի է փոխարինել՝ հենց որ եկավ (կամ գալուն պես) թափվեցին վրան, հենց որ տեսավ (կամ տեսնելուն պես) հարձակվեց)։ Այսպիսի կրկնությունների հարակատար դերբայով կազմվում են անվանական հարադրություններ՝ ինչպես՝ եղած-չեղած, ունեցած-չունեցած, կերած-չկերած, տեսած-չտեսած, բերած-չբերած և այլն (հմտ. Ունեցած-չունեցածը մի բան չի, Տեսած-չտեսածը գլխի չի ընկել, Կերած-չկերածը մի կտոր չոր հաց է)։

Կրկնավոր հարադրությունների մեջ կրկնվող ճառը կարող է անփոփոխ մնալ, կարող է և զանազան փոփոխությունների ենթարկվել։ Անփոփոխ կրկնություններ են՝ կամաց-կամաց

կանաչ-կանաչ, մեծ-մեծ, հինգ-հինգ, երեքմե-երեքմե, առանձին-առանձին և այլն:

Փոփոխված ձևերով կրկնություններն ունեն հետևյալ տեսակները.

1) Ա ձայնավորը երկրորդ եզրում դառնում է ու, ինչպես՝ մարդ-մուրդ, աղփատ-ուղփատ կամ աղփատ-ուղփուտ, ծակ-ծուկ կամ ծակ ու ծուկ, մանր-մուր, փալաս-փուլաս կամ փալաս-փուլուս, փասա-փուսա, սպառ-սպուռ, հայ-հույ, հարայ-հուրայ, խաքս-խուքս կամ խար-խուր, սարփ-սուրփ, տաշ-տուշ կամ տաշի-տուշի, ձայն-ձույն կամ ձեն-ձուն, շափ-շուփ, հանգ-հունգ կամ հանգ ու հունգ և այլն:

2) Բառասկզբի բաղաձայնը երկրորդ եզրում փոխվում է մ-ի, սակավ դեպքերում՝ ուրիշ բաղաձայնի, ինչպես՝ բարակ-մարակ, փոքր-մոքր, հաց-մաց, սուտ-մուտ, հաճ-մաճ, բանջար-մանջար, պտուղ-մտուղ, սևիկ-մեիկ, պարապ-սարապ, սուսիկ-փուսիկ, սուտ-փուտ և այլն:

3) Զայնավորով սկսվող բառերը երկրորդ եզրում սկզբից ստանում են մ կամ, սակավ դեպքերում, ուրիշ բաղաձայն, ինչպես՝ աղ-մաղ, ալյուր-մալյուր, ախա-մախա, ուրագ-մուրագ, առու-մառու, ավել-մավել, ընկեր-մընկեր, ոտ-մոտ, օրենք-մօրենք, աման-շաման, առակ-պառակ (նաև՝ առակ-շառակ) և այլն:

4) Առաջին եզրում ընկնում է բառասկզբի բաղաձայնը, ինչպես՝ ալար-դալար, ախտ ու բախտ, արուն-գարուն, առոփ-փառոփ, առփ-փառփ (առփ ու փառփ), ալան-քալան, այլուն-փայլուն, ավալ-քավալ, արալ-մարալ, արավ-ծարավ, արան-շարան, առակ-քառակ, ապաղ-ճապաղ (ապաղ-ճապաղի գալ «հանկարծամահ լինել»), ուն ու բուն և այլն: Այս կարգի կրկնավորները սակավաթիվ են և գրեթե սպառվում են բերվածներով. նկատելի է, որ մեծագույն մասի միջին բաղաձայնն է լ կամ ր: Միավանկ բառերի կրկնվող մասերը միանում են ու շաղկապով:

5) Առաջին եզրը ներկայացնում է մեկ վանկ, որի սկզբի բաղաձայնն ու հաջորդող ձայնավորը կրկնվող բառին են, իսկ երրորդ՝ բաղաձայն հնչյունն է փ կամ ս, ինչպես՝ ճեփ-ճեփմակ (նաև՝ ճիփ-ճեփմակ), սեփ-սե, սիփ-սիպտակ (նաև՝

սիւյ-սիւյտակ՝ փ>պ առնմանական հնչյունափոխութեամբ. այժմ սիւյտակ ժողովրդախոսակցական ձևը փոխարինվել է սպիտակ ձևով՝ սիփ-սպիտակ կամ սիւյ-սպիտակ), շիփ-շիտակ, լեփ-լեցուն, լիփ-լիք, կափ-կանաչ, կափ-կապույտ, կափ-կարմիր, կաս-կարմիր, արևատահայերենում՝ նըս-նման, մըս-մոայլ, միս-մինակ, կըս-կլոր, մուս-մութ, պաս-պարապ և այլն: Այս կարգի կրկնությունները սահմանափակ են և կազմվում են առավելապես գունանուններից, շատ սակավ դեպքերում՝ ուրիշ ածականներից (նման, մոայլ, մութ, կլոր, շիտակ, լեցուն, լիքը, մինակ, պարապ և այլն):

Ջանազան փոփոխություններով կազմվող կրկնավոր հարադրությունների այդ հինգ տեսակներից առաջինը, երկրորդը և երրորդը արտահայտում են հավաքականության իմաստ՝ կրկնվող բառի ցույց տված առարկան (երևույթը և այլն) իր նմանների կամ հարակից իրերի հետ միասին առնելված (օր. աման-շաման ճամաններ և նման պարագաներ), շոր-մոր «զանազան կարգի շորեր», աղքատ-ուղքատ ճաղքատներ և նմաններ» և այլն): Երկրորդ տեսակի կրկնավորները հաճախ ունենում են նաև արհամարհական, նվաստական կամ փաղաքշական իմաստ: Զորորդը և հինգերորդ կրկնավորները արտահայտում են սաստկական իմաստ (օր. ալլուն-փալլուն «շատ փալլուն», ալար-գալար «շատ գալաշ», շիփ-շիտակ «բոլորովին շիտակ», կաս-կարմիր «բոլորովին կարմիր»):

Նկատելի է, որ ինչպես անվանական հարադրությունների բաղադրիչները, այնպես էլ կրկնավոր հարադրությունների կրկնվող բառերը միավանկ և երկվանկ բառեր են, բացի հնչյունափոխությամբ կրկնավորների երրորդ տեսակից, որի կրկնվող բառի վանկերի քանակը սահմանափակում չունի (հմմտ. արտասահման-մարտասահման, բաղաքացի-մաղաքացի և այլն):

Կրկնավոր հարադրությունների մի առանձին տեսակ սլետք է համարել այն բաղադրական բառակապակցությունները, որոնց առաջին բաղադրիչն է որևէ գոյական, իսկ երկրորդը՝ այդ գոյականից կազմված՝ անձ ցույց տվող ածանցավոր կամ բարդ բառ, ինչպես՝ դուռ-դրկից, գյուղ-

գյուղացի, տուն-տնեցի, եզ-եզատեր, այծ-այծատեր, հաճը-հաճըվոր, կալ-կալվոր և այլն: Այս կարգի կրկնավոր հարադրություններն արտահայտում են բազմակիության, հավաքականության և միասնության իմաստ (գյուղ-գյուղացի «գյուղացիներն ամբողջությամբ», դուռ-դրկից չբոլոր հարկվաներ», եզ-եզնատեր «եզներն ու եզնատերերը»):

3. Կայուն բառակապակցություններ. — Բաղադրյալ բառերի յուրահատուկ տիպ են ներկայացնում այն բառակապակցությունները, որոնք անբաժանելի, կայուն միասնություն են կազմում որպես մի բառային իմաստ արտահայտող բաղադրություն, այլ կերպ ասած՝ բառակապակցությունը ամբողջությամբ վերցրած, ստացել է անվանողական դեր: Այսպես, օրինակ, Սուրենը ուր ուր է կգա նախադասության մեջ ուր օր է բառակապակցությունը գործածվել է որպես նախադասության մեկ անդամ (պարագա), իբրև մեկ բառային միավոր՝ «շուտով, անմիջապես» նշանակությամբ, ուստի և նա կայուն բառակապակցություն է: Եթե իմաստային տեսակետից, որպես բաղադրյալ բառեր, կայուն բառակապակցությունները բնութագրվում են որպես մեկ բառային իմաստ (մեկ հասկացություն) արտահայտող միավոր, բառային գործառություն՝ անվանողական դերով, ապա շարահյուսական տեսակետից բնութագրվում են նրանով, որ նախադասության մեջ նրանք, իրենց բոլոր բաղադրիչներով միասին, հանդես են գալիս որպես նախադասության մեկ անդամ: Այդ բանը ցայտուն կերպով կարելի է ցույց տալ հետևյալ օրինակով. բերված նախադասության մեջ օր օր է կայուն բառակապակցություն է՝ մեկ բառային իմաստով և ամբողջությամբ հանդես է գալիս որպես նախադասության մեկ անդամ: Սակայն նույն բառակապակցությունը կարող է հանդիպել նաև այսպիսի նախադասության մեջ. «Ուր որ է՝ ինձ չի հետաքրքրում»: Այս նախադասության մեջ «ուր օր է» երկրորդական նախադասություն է և նշանակում է «որտեղ էլ լինի, որտեղ էլ գտնվելիս լինի»: իբրև նախադասություն «ուր որ է» կարող է շարահյուսորեն վերլուծվել (ենթական՝ նա, որ զեղչվել է: ևր որ է՝ բաղադրյալ ստորոգյալ): այդ երկրորդական նախադասությունը կարելի է կրճատել, որով կստանանք Ուր լինելը

(կամ՝ որտեղ գտնվելը) ինձ՝ չի հետաքրքրում: Նշանակում է՝ այս դեպքում «Ուր որ է»-ն կայուն բառակապակցություն չէ: Այսպիսով՝ կայուն բառակապակցություններ երկու և ավելի բառերի կապակցություններ են, որոնք անդամների միասնությամբ արտահայտում են մեկ բառային իմաստ, ունեն անվանողական դեր և նախադասության մեջ հանդես են գալիս իբրև նախադասության մեկ անդամ: Որպես նախադասության անդամ կայուն բառակապակցությունները տվյալ նախադասության կազմում իրենց անդամներով շարահյուսորեն վերլուծելի չեն, անկախ այն բանից, թե նրանք խոսքից դուրս, իբրև բառակապակցություն, ինչպիսի կառուցվածք ունեն: Կայուն բառակապակցություններն, ուրեմն, կարող են խոսքից դուրս վերլուծվել որպես բառերի կապակցություններ և դրանցով ստեղծված որոշակի կառույցներ: Այդպիսի կայուն բառակապակցություններ են. ուր որ է «շուտով, իսկույն»⁴ ինչ և է «որևէ բան առանց խտրության», որտեղ որ է «շուտով», ամեն մեկ(ը) «յուրաքանչյուր», զուլի գործոց «1. Գլխավոր երկ՝ ստեղծագործություն, 2. առհասարակ՝ մեծարժեք երկ՝ ստեղծագործություն», կարմիր անկյուն, պատի բերք, օսկի փաղաղ «հաջողության խորհրդանիշ», անպոչ գդալ «անհարկի միջամտող մարդ», ամեն կերպ, ամեն ինչ, ուղիղ խնդիր: Խոսքի մաս, Միավորված ազգերի կազմակերպություն, հավելյալ արժեք, աշխատանքի ճասարակական բաժանում և այլն, զբաղմունք ժառանգված՝ այնուհանդերձ, ըստ այսմ, ճշմարիտ ժամանակի, ի միջի այլոց և այլն:

Ըստ իմաստային առանձնահատկությունների և ըստ իրենց առաջացման գործընթացի, կայուն կապակցությունները, որպես վերլուծական բաղադրություններ, բաժանվում են երկու տեսակի՝ դարձվածային և բաղադրական:

Դարձվածային են այն կայուն բառակապակցությունները, որոնք իրենց առաջացմամբ կապվում են խոսքի հետ, այսինքն՝ նախապես եղել են սովորական շարահյուսական կապակցություններ և հետագայում, գործածվելով փոխաբերաբար՝ աստիճանաբար վերածվել են ինքնուրույն բառակապակցության ու ստացել բառային իմաստ հենց այդ փոխաբերական նշանակությամբ՝ ձեռք բերելով բառին հատուկ անվանողա-

կան դերու Ըստ այսմ, դարձվածային կայուն բառակապակցությունների բառային իմաստը նախապես եղել է փոխաբերական իմաստ, որ հետո դարձել է տվյալ կայուն բառակապակցության բառային իմաստը: Հատկանշական է, որ շարահյուսական ազատ կապակցությունը, դառնալով դարձվածային կայուն բառակապակցություն՝ փոխաբերական նշանակությամբ, իր ուղղակի նշանակությամբ ազատորեն կարող է դարձյալ գործածվել որպես վերլուծելի շարահյուսական կապակցություն: Այսպես, օրինակ, կրակի կտոր «1. չափազանց եռանդուն՝ աշխույժ, 2. մոլեգին, կատաղի (մարդ)», անհոտ ծաղիկ «հարազատների՝ մերձավորների նկատմամբ անսուրբեր՝ ոչ սրտացավ ու օգտակար մարդ», անպոչ գդալ «անհարկի միջամտող, անտեղի մեջ ընկնող մարդ», առյուծի կաթ «օղի», որանդ օր է «շուտով» դարձվածային կայուն բառակապակցություններ են՝ բերված փոխաբերական իմաստներով, բայց նույն բառակապակցությունները կարող են գործածվել նաև իրենց ուղղակի իմաստներով, որպես ազատ շարահյուսական կապակցություններ, և այդ դեպքում նրանք կդադարեն կայուն բառակապակցություններ լինելուց (հմտ. Երեխան պոկել էր մի շատ գեղեցիկ, բայց անհոտ ծաղիկ. — Մայրը պահում էր այդ անպոչ գդալը որպես իր տատի թանկագին հիշատակներից մեկը — որոնց մեջ անհոտ ծաղիկ գործածվել է «հոտ չունեցող ծաղիկ», իսկ անպոչ գդալ՝ «պոչ չունեցող (պոչը կտրված) գդալ» նշանակությամբ):

Բաղադրական են այն կայուն բառակապակցությունները, որոնք կազմվում են խոսքից անկախ, որպես բաղադրյալ (բազմանդամ) տեքմիներ և բաղադրյալ անուններ, ինչպես՝ ուղիղ խնդիր, հատուկ գոյական անուն, աշխատանքի հասարակական բաժանում, Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միություն, Սովետական Միության կոմունիստական կուսակցություն, Երևանի պետական համալսարան և այլն: Բաղադրական կայուն բառակապակցությունների, որպես վերլուծական բաղադրությունների, իմաստը տվյալ կապակցության անդամների միասնությամբ ստեղծվող ուղղակի իմաստն է: Թեև այս կարգի կայուն բառակա-

պակցութիւնները ևս կարող են առանձին դեպքերում գործած-
վել փոխաբերաբար և համապատասխանորեն ստանալ
փոխաբերական իմաստ, սակայն նրանց հիմնական իմաստը
ուղղակի իմաստն է, մինչդեռ դարձվածային կայուն բառ-
կապակցութիւնների իմաստային հիմքը փոխաբերական
նշանակութիւնն է, որ կապակցութիւնների ինքնուրույնաց-
մամբ դառնում է դարձվածային բառակապակցութեան
հիմնական իմաստը: Բաղադրական կայուն բառակապակցու-
թիւնները, ընդհանուր առմամբ, անվանական բառակապակ-
ցութիւններ են՝ լրացում լրացյալ հարաբերութեամբ, մինչդեռ
դարձվածային կայուն բառակապակցութիւնները կարող են
լինել և՛ անվանական, և՛ բայական, և՛ ածականական, և՛ կա-
պական կառուցներ, ինչպես և՛ նույնիսկ ամբողջ նախադա-
սութիւն: Վերջապես, բաղադրական կայուն բառակապակ-
ցութիւնները, որպէս բաղադրյալ տերմիններ և բաղադրյալ
անուններ, ընդհանուր հասկացութիւններն ու անվանումները
վերածում են մասնավոր (դասային, սեռային, տեսակային)
հասկացութիւնների ու անվանումների՝ ստեղծելով տերմինա-
յին և անվանակարգային ստորակարգութիւն: Այսպէս, օրի-
նակ, խնդիր քերականական տերմինը մասնավորվում է ուղիղ
խնդիր և անուղղակի խնդիր բաղադրյալ տերմիններով, ան-
ուղղակի խնդիր-ը՝ հանգման անուղղակի խնդիր, անջատման
անուղղակի խնդիր, մատուցման անուղղակի խնդիր և միջոցի
անուղղակի խնդիր բաղադրութիւններով (կայուն բառակա-
պակցութիւններով) և այլն: Այդպէս էլ՝ ինստիտուտ ընդհանուր
անվանում է. մանկավարժական ինստիտուտ, գյուղատնտե-
սական ինստիտուտ, արվեստի ինստիտուտ և նման բաղա-
դրութիւններով այդ ընդհանուր անվանումը վերածվում է
մասնավոր՝ ճշուղային անվանումների, իսկ, օրինակ, ՅՐԵԱՆԻ
Խ. Արովյանի անվան հայկական մանկավարժական ինստի-
տուտ բաղադրութեամբ էլ դառնում արդեն հատուկ անուն:

Բաղադրական կայուն բառակապակցութիւններ պետք է
համարել նաև գծիկով միավորվող երկանգամ (քիչ դեպքերում՝
եռանգամ) ածականական այնպիսի կապակցութիւնները,
որոնք միասնաբար, որպէս կապակցութեան համազոր անդամ-
ներ են հանդես գալիս գոյականական բառակապակցութիւն-

ներում, ինչպես՝ հասարակական-ֆազաֆական (աշխատանք-ներ), դատական-դատախազական (մարմիններ), տնտեսա-պան-արտադրական (բնութագիր), գիտական-հետազոտական (աշխատանք), դասագրքային-ուսուցողական (ձևակերպում-ներ) և այլն: Այսպիսի կայուն բառակապակցությունների մեծագույն մասն այժմ արդեն վերածվել է հատվածական բաղադրությունների, դրանցից էլ՝ հատվածական բաղադրությունների:

4. Հատվածական բաղադրություններ. — Քսաներորդ դարում հայերենում, ինչպես և այլ լեզուներում, մեծ զարգացում ստացավ վերլուծական բաղադրությունների յուրահատուկ մի տեսակ, որի բաղադրիչները նույնական կամ նույնիմաստ ածականակերտ ածանցներով կազմված և իրար հետ ստորադասության, համադասության կամ փոխադարձության հարաբերությամբ կապակցված բառեր են: Այդպիսի բառակապակցություններն ստորադաս հարաբերության դեպքում լինում են սովորաբար որոշիչ-որոշյալ կապակցություններ, իսկ համադասության դեպքում՝ երկուսը միասին (սովորաբար և կամ ու շաղկապով միավորված)՝ մեկ որոշյալի որոշիչները: Այսպես, օրինակ, ռազմական ծովային նավատորմ, պատմական հնչյունաբանական ուսումնառություն, հարավային-արևելյան կողմ բառակապակցություններից առաջինում ռազմական բառը լրացումն է ծովային նավատորմ կայուն բառակապակցության (բաղադրյալ տերմինի), երկրորդում հարավային-ը լրացումն է արևելյան-ի, իսկ սա էլ՝ կողմ-ի, երրորդում՝ պատմական-ը՝ հնչյունաբանական-ի, հնչյունաբանական-ը՝ ուսումնառություն-ի: Դրանցից տարբեր են՝ պատմական և բանասիրական ուսումնառություններ, աղտաբուծական և բանջարաբուծական տնտեսություն, զինեզործական և այգեզործական ինստիտուտ բառակապակցությունների մեջ և շաղկապով միավորված ածականները, որոնք միասին որոշիչներն են մեկ որոշյալի:

Այդ կարգի ածականական բառակապակցությունները մինչև մեր դարի 20—30-ական թվականները առնվում էին կամ իբրև շարահյուսական բառակապակցություններ և գրվում բաղադրիչների պահպանումով, առանց որևէ կետադրական

ճշանի, ինչպես՝ ռազմական ծավալին վաւերութիւն, գիտական քննադատական աշխատանք, պատմական հնչյունաբանական ուսումնասիրութիւն, կամ առնվում էին իբրև երկու ածականների միասնութիւն ու միավորվում գծիկով կամ շաղկապով, ինչպես՝ հարաձային-արեւելաց (կողմ), նյութսային-արեւելյան (փամի), ռուսերեն-հայերեն (բառարան), բառաֆնական և աղբյուրագիտական ֆննութիւն, և կամ, վերջապես, առնվելով իբրև միասնական բառակապակցութիւն՝ գրվում դարձյալ գծիկով, առաջին անդամի ածանցը կրճատելով, ինչպես՝ ռուս-թուրքական (պատերազմ), գերմանա-ֆրանսիական (գինադադար), պարսկա-հայկական (հաւաքերություններ), հայ-ռուսերեն (բառարան), ֆրանս-հայերեն (գրուցատրութիւն) և այլն: Այս կարգի բառակապակցութիւնները 19-րդ դարում և մեր դարի սկզբում շատ չէին, ուստի և նրանց կապակցութեան եղանակների ու գրութեան բազմազանութիւնը առանձնապէս ուշադրութիւն չէր գրավում: Մեր դարի քսանական-երեսնական թվականներից չլսած այդպիսի բառակապակցութիւնները մեծ տարածում ստացան. այդ գործընթացն է՛լ ավելի զարգացավ 50-ական թվականներից սկսած՝ առանձնապէս գիտատեխնիկական և քաղաքական տերմինաբանութեան մեջ: Հետեւեալն այն եղավ, որ ամենօրյա գործածութեան մեջ մտած հազարավոր այդպիսի բառակապակցութեաններն աստիճանաբար վերածվեցին կայուն բառակապակցութեանների, մանավանդ՝ բազադրյալ տերմինների ու անվանումների արժեք ունեցողները: Այս հանգամանքն էլ, իր հերթին, հզոր գործոն հանդիսացավ վերջ բերված երեք տեսակներից վերջինի, որպէս առավելագոյն չափով խնայողական ու կարճաոտ տիպի, զարգացման ու ծավալման: Քանի որ լեզվի մեջ արդեն գործածական էին պարսկա-հայկական, գերմանա-ֆրանսիական, իտալա-աւստրիական և նման կապակցութեաններ, ապա դրանց համաբանութեամբ էլ ստեղծվեցին նորանոր այդպիսի բառակապակցութիւններ: Քսանական թվականներին արդեն գործածութեան մեջ էին մտել այնպիսի նորակազմութիւններ, ինչպիսիք են՝ պատմա-տնտեսագիտական, բանվորա-գյուղացիական, ռազմա-հեղափոխական, ռազմա-ֆաղափական,

լեզվա-գրական, պատմա-լեզվա-գրական և այլն, Այսպիսով՝ լեզվի մեջ նախկինում եղած սահմանափակ յուրատեսակ ածականական բառակապակցությունները, որոնք է՛լ ավելի սահմանափակ բնագավառների վերաբերող բառեր էին ընդգրկում (հիմնականում՝ ժողովուրդների, երկրների, լեզուների անվանումներ), կապակցության իրենց կաղապարով շատ կենսունակ գտնվեցին և նույնպիսի բաղադրությունների հիմք դարձան: Հասկանալի է, որ այդ տեսակետից շատ մեծ է նաև ռուսերենի դերը, որը նույնպիսի բառակապակցություններով վիթխարի չափով հարստացավ սովետական դարաշրջանում և մեր Միության ժողովուրդների լեզուներին մատակարարեց բազմաթիվ այդպիսի բառակապակցություններ (մեծ մասամբ պատճենումների կամ թարգմանությունների միջոցով), որոնք և խթանեցին ազգային լեզուներում, տվյալ դեպքում՝ հայերենում, այդ կարգի բաղադրությունների տարածմանն ու կենսունակությանը: Այդ վերլուծական բաղադրությունները, որոնք մենք կոչում ենք ճատվածական բաղադրություններ, ստացվում են նույնական կամ համանիշ ածանցներով կազմված ածականների համադասական կամ ստորադասական կապակցություններից՝ առաջին անգամի ածանցի կրճատումով և շաղկապի վերացումով, ինչպես՝ ռազմական և ֆաղափական կամ ռազմական-ֆաղափական <ռազմա-ֆաղափական, պատմական և բանասիրական> պատմա-բանասիրական, լեզվական և գրական > լեզվա-գրական, ռազմական-ծովային > ռազմա-ծովային, գիտական և տեխնիկական > գիտա-տեխնիկական, տեխնիկական և տնտեսական > տեխնիկա-տնտեսական և այլն: Այդպիսի բաղադրություններ կազմվում են նաև նույնական կամ համանիշ ածանցներով կազմված այնպիսի բարդածանց բառերից, որոնց հիմքը հանդիսացող բարդ բառերի վերջին բաղադրիչը նույնպես նույնական է կամ հոմանիշ: Այս դեպքում կրճատվում է առաջին բաղադրիչի ոչ միայն ածանցը, այլև բարդության վերջին բաղադրիչը, ինչպես՝ պտղա-բանջարաբուծական (<պտղա-բուծական և բանջարաբուծական>), այգե-գինեգործական (<այգեգործական և գինեգործական>), դաշտա-այգեգործական (<դաշտավարական և այգեգործական>), այգե-բանջարաբուծական

(«այգե-գործական և բանջարաբուծական»), կենսա-մատենագիտական (<կենսագրական և մատենագիտական) և այլն: Կան նաև եռանդամ կապակցություններից կազմված սակավաթիվ հատվածական բաղադրություններ, որոնք տարածվելու միտում ունեն (հմմտ. խաղողա-պտղա-բանջարաբուծական, այգե-բանջարա-բոստանային, պատմա-լեզվա-գրական և այլն):

Հատվածական բաղադրություններն իրենց անդամների քերականական հարաբերությամբ լինում են երեք տեսակ՝ համադասական, ստորադասական և փոխադարձ: Համադասական են նրանք, որոնց բաղադրիչները միմյանց լրացում չեն, այլ համազոր, համադաս անդամների մի բառակապակցություն, որը նախադասության մեջ միասնաբար դառնում է գոյականական անդամ: Լրացում, ինչպես՝ պատմա-բանասիրական, ռազմա-հայրենասիրական, այգե-բանջարաբուծական, տեխնիկա-տնտեսական և այլն: Ստորադասական են նրանք, որոնց բաղադրիչներից մեկը՝ առաջինը, մյուսի լրացումն է, ինչպես՝ ռազմա-օդային նավատորմ (= $\text{ռազմական նպատակների ծառայող օդային նավատորմ}$), պատմա-հնչյունաբանական հետազոտություն (= $\text{պատմական բնույթի հնչյունաբանական հետազոտություն}$), գերմանա-ֆաշիստական հորդաններ (= $\text{գերմանական ֆաշիստական հորդաններ}$), արևմտա-եվրոպական գրականություն (= $\text{արևմրտյան եվրոպական գրականություն}$) և այլն: Փոխադարձ են նրանք, որոնց բաղադրիչները ցույց են տալիս երկու (երբեմն երեք) անդամների երկկողմանի (եռակողմ) հարաբերություն (փոխադարձություն, զուգադրություն և այլն), ինչպես՝ հայ-ռուսերեն (բառարան), ռուս-թուրքական (պատերազմ), սովետա-ֆրանսիական (դաշնագիր), հայ-վրացական բարեկամություն, լատին-ռուս-հայերեն (բառարան) և այլն:

Սովետական Միության ժողովուրդների լեզուն ի զարգացման առանձնահատկություններից մեկը ազգային լեզվի գրական և խոսակցական տարբերակների մերձեցման, խոսակցական տարբերակը գրականի մակարդակին բարձրացնելու գործընթացն է: Այս գործընթացի արտահայտություններից մեկն է այն, որ գրական լեզվի մեջ երևան եկող ամեն մի

իրողություն համեմատաբար կարճ ժամանակում, իսկ շատ հաճախ էլ հենց անմիջապես, անցնում է խոսակցական տարբերակին ու դառնում տվյալ լեզուն կրող հանրության սեփականությունը, նրա կենդանի խոսքի գործուն տարրը։ Անշուշտ այս իրողությունն իր հիմքում ունի հասարակական նախապայմաններ, որոնցից, տվյալ դեպքում, առավել կարեւորներն են երեքը. ա) համատարած, համընդհանուր գրագիտությունը, որ հետեանք է պարտադիր կրթության (նախապես՝ տարրական, ապա՝ ինքնամյա, այժմ՝ միջնակարգ պարտադիր ուսուցում), բ) իրազեկման (ինֆորմացիայի) աղբյուրների բազմազանությունն ու մասսայականությունը (մամուլ, գեղարվեստական բազմաբովանդակ ու բազմաբնույթ գրականություն, գիտահանրամատչելի գրականություն, ռադիո, հեռուստատեսություն և այլն), գ) գիտության ու տեխնիկայի նվաճումների մուտքը կենցաղի մեջ։ Ինքնին հասկանալի է, որ այդ գործընթացը շատ ավելի ուժեղ է տեղի ունենում լեզվի առավել շարժունակ մասի՝ բառապաշարի մեջ, և նույնքան էլ հասկանալի, որ հատվածական բաղադրությունները ևս կարճ ժամանակամիջոցում, եթե ոչ անմիջապես, մուտք են գործում խոսակցական տարբերակի մեջ, դառնում ամենօրյա գործածության միավորներ։ Այս էլ, ահա, առաջ է բերել հատվածական բաղադրությունների զարգացման նոր միտում. գրավոր խոսքի մեջ պտղաբուծական և բանջարաբուծական բառակապակցությունները պտղա-բանջարաբուծական զարձնելը խնայողություն է գրելու (և տեղի) տեսակետից, ինչպես և բանավոր խոսքում՝ բառերը համառոտելու տեսակետից։ Սակայն, դրա հետ միաժամանակ, բաղադրիչների առանձին-առանձին (բառանջատ զաղարով) արտասանելը և շեշտելը, այնուամենայնիվ, լրացուցիչ արտասանական ճիգ են պահանջում, ուստի և բանավոր խոսքում այդ բաղադրությունները միավորելու և մեկ հիմնական շեշտով, իբրև մեկ բառ արտասանելու միտում է առաջանում։ Այս միտումը, բնականաբար, իր իրացումն է գտնում առաջին հերթին համեմատաբար կարճ բաղադրությունների մեջ, ինչպիսիք են, օրինակ, պատմա-գրական, լեզվա-գրական, ռազմա-ծովային, մանկա-պատանեկան, դատա-բնեշական,

վարչա-բաղաճակաճե և ալլն: Բայց մի տեղամ որ այդ միտու-
 մը երևան է գալիս լեզվում և իրացվում թեկուզ և սահմանա-
 փակ թվով բաղադրությունների մեջ, այնուհետև սկիզբ առած
 երևույթը հետզհետե տարածվում է ուրիշ բաղադրությունների
 վրա, ծավալվում և ձգտում իրեն ենթարկելու բոլորը: Եվ
 բոլորովին էլ պատահական չէ, որ 50—60-ական թվական-
 ներից, հատկաժական բաղադրությունների բուռն զարգացման
 շրջանից սկսած, բանավոր խոսքի մեջ, հաճախ էլ գրավոր
 խոսքում, գրանց բառացումը մեծ թափ ստացավ: Հետևանքն
 այն եղավ, որ շփոթ ստեղծվեց գրանց գրության մեջ և
 անհամապատասխանություն՝ արտասանության ու գրության
 միջև: Գործածության համեմատաբար «երկար ճանապարհ»
 անցած և հաճախական գործածություն ունեցող հատկաժա-
 կան բաղադրությունները գրվում և արտասանվում էին որպես
 մեկ բառ (բարդություն), իսկ նորաբանություններն ու
 համեմատաբար քիչ գործածականները գրվում էին որպես
 վերլուծական բաղադրություններ՝ բաղադրիչների անջատու-
 մով գծիկի միջոցով: Այդպես ունեինք, մի կողմից, լեզվա-
 գրական, ռազմածովային, պատմագրական, գիտահետազո-
 տական, վարչատնտեսական և ալլն, մյուս կողմից՝ լեզվա-
 մածոնդական, ռազմա-ստրատեգիական, պատմա-բանասի-
 րական, գիտա-տեխնիկական, վարչա-դիվանագիտական,
 ինչպես և՛ լեզվա-գրական, ռազմա-ծովային, պատմա-գրա-
 կան, գիտա-հետազոտական, վարչա-տնտեսական և ալլն
 զուգահեռ գրությունները, ըստ որում, բանավոր խոսքում
 սովորական էր դառնում բաղադրիչների, որպես մեկ բարդ
 բառի, միասնական արտասանությունը՝ մեկ հիմնական
 բառային շեշտով (հաճախ առաջին բաղադրիչի երկրորդական
 շեշտով) նաև այն դեպքերում, երբ գրության մեջ դրանք
 անջատվում էին գծիկով, այսինքն՝ թեև գրվում էին լեզվա-
 գրական, պատմա-գրական, ռազմա-ստրատեգիական, դատա-
 վարչական և ալլն, բայց արտասանվում էին լեզվագրական,
 պատմաբանասիրական, պատմագրական, ռազմաստրատեգի-
 ական, դատավարչական և ալլն: Այսպիսով, բաղադրիչների
 ստորադասական և համադասական հարաբերությամբ հատ-
 կաժական վերլուծական բաղադրությունները վերածվում են

բարդությունների և որպես բուն հատվածական վերլուծական բաղադրություններ առայժմ մնում են միայն փոխադարձ հարաբերություն արտահայտողները (հայ-ուսական, իտալահունական, հայ-ուսերեն, հայ-ուս-անգլերեն և այլն):

դ. Համադրական բաղադրություններ

Համադրական են կոչվում այն բաղադրությունները, որոնց բաղադրիչները միմյանց միանալով մեկ բառ են կազմում և ստանում են մեկ հիմնական բառային շեշտ: Այսպես, օրինակ, գրադարանավառ, զանգրանեռ, տնային, այգեգործ բառերը մեկական բառ են. դրանց բաղադրիչները, անկախ իրենց քանակից ու բնույթից, գրվում են միասին և արտասանվում մեկ հիմնական բառային շեշտով, առանց բառանշատ դադարի: Համադրական բաղադրությունները լինում են երկու տեսակ՝ բարդություններ և ածանցումներ:

1. Բաղադրական հիմքեր

Համադրական բաղադրությունները, անկախ իրենց կազմում եղած ձևույթների քանակից ու բնույթից, բաղկացած են երկու բաղադրական միավորից: Այսպես, գրադարան բարդությունը բաղկացած է երկու հիմնական ձևույթից, գրադարանագետ՝ երեք հիմնական ձևույթից, գրադարանագիտություն՝ երեք հիմնական և մեկ երկրորդական ձևույթից, բայց, շնայած դրան, բոլոր այդ համադրական բաղադրություններն էլ, բարդություն թե ածանցում, բաղկացած են երկու բաղադրական միավորից. գր-ա-դարան, գրադարան-ա-գետ, գրադարանագիտ-ություն: Համադրական բաղադրությունների այսպիսի բնութագրությունը հենվում է այն բանի վրա, որ բարդ բառի կամ ածանցման կազմության դեպքում բաղադրությունը կազմող ամեն մի մասը մեկ միավոր է: Այսպես, գրադարան բառի մեջ ունենք գր- և դարան բաղադրական միավորները, գրադարանագետ բառի մեջ՝ գրադարան- և գետ միավորները, իսկ գրադարանագիտություն բառի մեջ՝ գրադարանագիտ-ություն միավորները: Բերված օրինակների մեջ, ինչպես հեշտ է նկատել, առաջինում ունենք երկու հիմնական ձևույթների

միավորում, երկրորդում՝ դրանցից կազմված բառի միավորում մի այլ հիմնական ձևույթի հետ, երրորդում՝ երեք հիմնական ձևույթներից կազմված բառի միավորում երկրորդական ձևույթի հետ: Նույնպես և՛ անսպառ բառում ան- երկրորդական ձևույթը միացել է սպառ բառին, անսպառություն բառում՝ -ություն ձևույթը՝ անսպառ բառին և այլն: Ինչպես տեսնում ենք, պարզագույն, երկձևույթ համադրական բաղադրություններից հաջորդականորեն կազմվում են նորանոր բաղադրություններ՝ հիմնական կամ երկրորդական ձևույթների հավելումով. զրադարան բառը հիմք է հանդիսացել զրադարանագետ, իսկ այս էլ՝ զրադարանագիտություն բառի համար. սպառ բառը հիմք է հանդիսացել ան-սպառ, իսկ սա էլ՝ անսպառ-ություն բառի համար և այլն: Ըստ բաղադրությունների կազմության հաջորդականության բարդություններն ու ածանցումները լինում են երկու կարգի՝ առաջնային և երկրորդային: Առաջնային են այն համադրական բաղադրությունները, որոնք կազմված են միայն երկու ձևույթից և որոնցից կազմվում են կամ կարող են կազմվել նորանոր բաղադրություններ. այդպիսի բաղադրություններ են՝ զրադարան, անսպառ, կյանք, հումք, առատաձեռն, ծառատունկ, անտառապատ և այլն: Երկրորդային են այն բաղադրությունները, որոնք կազմվում են առաջնայիններից, ինչպես՝ զրադարանագետ, անտառապատել, անսպառություն, հումքային, առատաձեռնություն, ծառատնկում և այլն: Առաջնային բաղադրությունները կոչվում են նաև սկզբնատիպ կամ ճախատիպ բաղադրություններ:

Քանի որ համադրական բաղադրությունները բաժանում ենք երկու միավորի կամ մասերի, անկախ այդ մասերի ձևույթային կազմից, ապա ինքնին ծագում է բաղադրական կամ բառակազմական հիմքերի գաղափարը: Բաղադրական հիմք է կոչվում համադրական բաղադրության երկու մասերից յուրաքանչյուրը. այսպես, օրինակ, զրադարան բարդության հիմքերն են զր- և դարան, զրադարանագետ բառի հիմքերը՝ զրադարան և գետ, զրադարանագիտություն բառի հիմքերը՝ զրադարանագետ և -ություն, անսպառ բառինը՝ ան- և սպառ և այլն:

Մանրություն.— Թեև ածանցումների երկրորդական

բառակազմական, ձևույթները տնտեսականորեն կարելի է նույն-
պես բաղադրական հիմք համարել, ինչպես բխում է նաև
բաղադրական հիմքերի մեր բնորոշումից, սակայն զա գործ-
նականորեն որևէ անհրաժեշտություն չի ներկայացնում
ածանցական բաղադրությունների բառակազմական վերլու-
ծությունների համար, ուստի և կընդունենք, որ բարդ բառերի
երկու մասերն էլ բաղադրական հիմքեր են, քսկ ածանցում-
ների մեջ՝ միայն այն մասը, որին ավելանում է տվյալ
ածանցը: Ըստ այսմ, գրադարանագիտական բառի բաղադրա-
կան հիմքը կհամարենք միայն գրադարանագետ-, անսպառ
բառինը՝ -սպառ, անսպառություն բառինը՝ անսպառ- և այլն:
Այդպիսի մոտեցումը արդարանում է նաև նրանով, որ ածան-
ցումների մեջ հաջորդաբար ունենք մեկական ածանցի հավե-
լում, ուստի և եթե այդ ածանցը կոչինք բաղադրական հիմք,
բառ էություն ածանցն ու բաղադրական հիմքը կնույնացնենք,
մինչդեռ այդպիսի նույնացում չի կարող լինել բարդություն-
ների հիմքերի և բառի, արմատի կամ բառաձևի միջև, քանի
որ իբրև բաղադրական հիմք կարող են հանդես գալ և՛
արմատը, և՛ բառը, և՛ ածանցումները, և՛ բառերի քերականա-
կան ձևերը և այլն: Այսպիսով, բարդություններն ունենում են
երկուական բաղադրական հիմքեր, իսկ ածանցումները՝ մեկ
բաղադրական հիմք և դրան ավելացող ածանց:

Բաղադրական հիմքերն իրենց կազմությամբ լինում են
պարզ և բաղադրյալ: Պարզ են այն հիմքերը, որոնք բառա-
կազմական վերլուծության շին ենթարկվում. դրանք մենա-
ձևույթ հիմքեր են, ինչպես՝ սար-ա-հարթ, տն-ա-մերձ, գոյ-
ական, գր-ա-սեղան բառերի սար-, -հարթ. տն-, -մերձ, գոյ-,
գր-, -սեղան հիմքերը: Բաղադրյալ են այն հիմքերը, որոնք
բաղկացած են մեկից ավելի ձևույթներից, ինչպես՝ մարդկա-
լին, հեռախոսափող, լեզվաբանություն, մինչհեղափոխական,
օրենսդրական, վարորդական, հերոսականորեն բառերի
մարդկ-, հեռախոս-, լեզվաբան-, հեղափոխական-, օրենսդր-,
հերոսական-, վարորդ- հիմքերը:

Ըստ իրենց բառակազմական դերի բաղադրական հիմքերը
բաժանվում են երկու կարգի՝ սերող և բաղադրող: Սերող է

այն բաղադրական հիմքը, որին ավելանում է որևէ այլ բաղադրական հիմք կամ ածանց՝ կազմելով նոր բառ. օրինակ՝ տնամերձ բարդություն սերող հիմքն է տն-, որին ավելացել է -մերձ հիմքը՝ կազմելով մի նոր բառ, հեռախոսալար բառինը՝ հեռախոս բաղադրյալ հիմքը, բուսաբան-ինը՝ բուս-, մարդկային-ինը՝ մարդկ- և այլն: Առաջնային բաղադրությունների (բարդությունների ու ածանցումների) մեջ երկու ձևույթներից առաջինը սերող հիմքն է: Բաղադրող հիմքը բառի այն մասն է (այն-բաղադրական հիմքը), որ ավելանում է սերող հիմքին և կազմում նոր բաղադրություն (բարդություն), ինչպես՝ բուսաբան, տնամերձ, հեռախոսալար բառերի -բան, -մերձ, -լար հիմքերը: Ըստ հաջորդականության բարդ բառերի սովորաբար վերջին բաղադրական հիմքը բաղադրող հիմքն է, իսկ դրան նախորդող հիմքը՝ սերող: Այսպես՝ լուսամփոփ, դարձվածաբան, հոգվածագիր, տնտեսագետ, հեռագրասյունաշար, գրադարանավար բառերի մեջ -ամփոփ, -բան, -գիր, -գետ, -շար, -վար բաղադրող հիմքեր են, իսկ դրանց նախորդող մասերը՝ լուս-, դարձված-, հոգված-, տնտես-, հեռագրասյուն-, գրադարան- սերող հիմքեր: Այլ կերպ ասած, իբրև կանոն, բարդ բառերի աջակողմյան բաղադրիչը բաղադրող հիմք է, ձախակողմյան հիմքը՝ սերող. օրինակ՝ հեռակառավարում բառի հիմքերն են՝ հեռ- (սերող հիմք) և -կառավարում (բաղադրող հիմք), որովհետև կառավարում բառը գոյություն ունի իբրև անկախ բառ, որից և կազմվել է հեռակառավարում-ը, մինչդեռ հեռակառավար- բառ չունենք, որ իբրև առաջնային բաղադրություն գիտվեր և համարվեր սերող հիմք: Նույնպես և՛ մինչպատերազմական, տեսածայնագրություն բառերի սերող հիմքերն են մինչ-, տես-, իսկ բաղադրող հիմքերը՝ պատերազմական, ձայնագրություն, քանի որ չունենք մինչպատերազմ-, տեսածայն- առաջնային բաղադրությունները, որոնք գիտենք իբրև սերող հիմքեր: Այդպես չէ, սակայն, ածանցումների մեջ. քանի որ ածանցները կարող են դրվել ինչպես սերող հիմքի վերջից (վերջաածանցներ), այնպես էլ՝ սկզբից (նախածանցներ), ապա պարզ է, որ սերող հիմքն էլ կարող է լինել ինչպես ածանցին նախորդող, այնպես էլ հաջորդող մասը. օրինակ՝ համագումարային,

մատչելիություն, ակնբախություն, կուսակցական ածանցում-
ների մեջ -ային, -ություն, -ական ածանցներն ավելացել են
համագումար-, ակնբախ-, կուսակց- սերող հիմքերին (սերող
հիմքը նախորդում է ածանցին), իսկ անմատչելիություն,
անկուսակցական, նախահամագումարային, վերընտրություն
բառերի մեջ սերող հիմքերն են -մատչելիություն, -կուսակ-
ցական, -համագումարային, -ընտրություն (սերող հիմքերը
հաջորդում են ածանցին):

Ծանոթություն.— 1. Նախաածանցավոր բաղադրությունների
մեջ հաճախ դժվար է լինում որոշել, թե որն է սերող հիմքը՝
նախաածանցող՝, թե՞ առանց նախաածանցի մասը, ըստ՝ որում
շատ դեպքերում հնարավոր է թե՛ մեկը և թե՛ մյուսը: Այսպես,
օրինակ, անկուսակցականություն, անմատչելիություն, տգի-
տություն, անհասկանալիություն բառերի համար կարելի է ըն-
դունել անկուսակցական-, անմատչելի-, տգետ-, անհաս-
կա-
նա- սերող հիմքերը, որոնցից կազմվել են այդ բառերը ու-
թյուն ածանցով, կարելի է ընդունել նաև -կուսակցականություն,
-մատչելիություն, -գիտություն, -հասկանալիություն սերող
հիմքերը, որոնց՝ համապատասխանորեն ավելացել է ան-
կամ տ- ածանցը: Դրանցից մեկի կամ մյուսի ճշգրիտ որոշու-
մը հնարավոր է միայն պատմական այնպիսի տվյալներով,
որոնք կպարզեն, թե, օրինակ, կուսակցականություն, մատ-
չելիություն, տգիտություն, հասկանալիություն բառե՞րն են
ավելի շուտ գործածվել լեզվի մեջ, թե անկուսակցական, ան-
մատչելի, տգետ, անհասկանալի բառերը: Այսպիսի տվյալներ
կարող են լինել առանձին բառերի համար (օր. գիտենք, որ
անկուսակցական ավելի շուտ է գործածվել, քան անկուսակ-
ցականություն և, նույնիսկ, կուսակցականություն), բայց ոչ
այդ կարգի բոլոր բառերի համար, քանի դեռ չունենք լիակա-
տար պատմական բառարան. առանձին դեպքերում կարելի
է նաև իմաստային վերլուծությամբ որոշել. օրինակ՝ տգիտու-
թյուն բառի սերող հիմքն է տգետ-, որովհետև այդ բառի
իմաստը շնք կարող թխեցնել գիտություն բառից (տգիտու-
թյուն նշանակում է «տգետ լինելը», ոչ թե «առանց գիտու-
թյան»): այդպես է նաև՝ անգիտություն (հմտ. անգիտ-
անալ, անգիտ-որեն): Այդպիսի դեպքերն էլ, սակայն, քիչ

են: Նկատի ունենալով թե՛ պատմական տվյալների բացակայությունը և թե՛ իմաստային վերլուծութամբ սերող հիմքերը որոշելու հնարավորության սահմանափակությունը, կարելի է, իբրև գործնական միջոց ընդունել հետևյալը. այն բոլոր բնույթներում, երբ մեր արդի լեզվում առկա է նախածանցով կազմված բառի առանց նախածանցի ձևը, սերող հիմքը պետք է համարել նախածանցին հաջորդող մասը, ինչպես՝ վերընտրություն, նախահամագումարային, համընդհանրություն, հակահեղափոխություն բառերի համար իբրև սերող հիմք պետք է ընդունել -ընտրություն, -համագումարային, -ընդհանրություն, -հեղափոխություն բաղադրիչները, որոնք մեր լեզվում կան իբրև անկախ բառեր: Դրան հակառակ՝ նախածանցավոր մասը պետք է համարել սերող հիմք, եթե առանց նախածանցի կազմությունը գոյություն չունի. օրինակ՝ դժկամություն, տգեղություն, արտասահմանյան, անսկիզբություն, անառիկություն բառերի սերող հիմքերը կլինեն դժկամ-, տգեղ-, արտասահման-, անըսկիզբ-, անառիկ-, քանի որ չունենք կամություն, գեղություն, սահմանյան, սկիզբություն, առիկություն բառերը, որոնցից կազմվել են դժկամություն, տգեղություն, արտասահմանյան և այլն:

2. Նույնպիսի անորոշություն և երկվություն կարող է ծագել նաև բարդածանց բառերի հիմքերը որոշելիս. օրինակ՝ ակնբախուրեն, ակնհայտուրեն, հետգրություն, մինչպատմական բառերում սերող հիմքեր պետք է համարել ակն-, հետ-, մինչ- ձևույթները, թե՛ ակնբախ-, ակնհայտ-, հետգր-, մինչպատմագր-: Այսպիսի դեպքերում էլ ելակետը նույնն է. ակնբախություն, ակնհայտուրեն բառերում սերող հիմքերն են ակնհայտ-, ակնբախ-, որովհետև չկան -բախություն, -հայտուրեն բառերը, իսկ ետգրություն, մինչպատմական բառերի սերող հիմքերն են ետ-, մինչ-, որովհետև կան գրություն, պատմական բառերը, և չկան ետգր-, մինչպատմ- բառերը, որոնցից հնարավոր լինել կազմել ետգրություն, մինչպատմական բառերը՝ ուրյուն ածանցի հավելումով:

Ժամանակակից հայերենի, ինչպես և առհասարակ հայերենի համար սերող և բաղադրող հիմքերի տարբերակումը

կարևոր է նրանով, որ սերող հիմքերն ունեն բազմատեսակ տարբերակներ, մինչդեռ բազադրող հիմքերը միայն առանձին դեպքերում են ունենում այդպիսիք. օրինակ՝ կյանք բառն իբրև սերող հիմք ունի կյան- (օր. կյան-ք), կեն- (օր. կենա-րար), կենս- (օր. կենսատու), կեց- (օր. կեցություն), մինչդեռ որպես բազադրող հիմք ունի միայն կյանք (օր. անկյանք) և կյաց (օր. մենակյաց) տարբերակները:

Ինչպես ասվել է բառապաշարի դասակարգության մեջ, ժամանակակից հայերենի բառապաշարը ծագումնաբանական տարբեր շերտեր է ընդգրկում: Տարբեր աղբյուրներից մեր արդի լեզվի բառապաշարին անցած բառերը ոչ միայն պարզ, այլև բազադրյալ բառեր են, ըստ որում բազադրյալ բառերն էլ իրենց բառակազմական առանձնահատկություններով համապատասխանում են բազադրությունների կազմության այն կանոններին, որոնք գործել են կամ գործում են հայերենի տվյալ պատմական շրջանում կամ ժամանակակից հայոց լեզվի տվյալ տարբերակում: Այս հանգամանքն էլ, ահա, պատճառ է դարձել այն բանի, որ ժամանակակից հայերենի բազադրությունների մեջ ստեղծվել է բազադրական հիմքերի բազմազանություն: Մյուս կողմից, ինչպես ասել ենք, գրական ճանապարհով ժառանգելով գրաբարյան բազադրությունները, աշխարհաբար գրական լեզուն յուրացրեց նաև գրաբարյան բազադրությունների կազապարներն ու բազադրական հիմքերը, իսկ գրաբարյան բազադրական հիմքերը, ինչպես հայտնի է, հենց գրաբարում (և առհասարակ հին հայերենում) բազմազան էին բառակազմական ներքին օրինաչափությամբ: Այս բոլորի հետևանքով էլ, ահա, ժամանակակից հայերենի բազադրական հիմքերը բնորոշվում են տիպաբանական, հնչյունաբանական և պատմական բնույթի տարբերակային ձևերի բազմազանությամբ:

Բազադրական ճիմֆեռի տարբերակներ են միևնույն ձևույթի (աճմատի) կամ բառի այն տարբեր ձևերը, որոնք նույնական են իրենց իմաստով, ինչպես՝ կյան- բազադրական հիմքի կեն-, կենս-, կյաց-, կեց-, կյանք- տարբերակները, օրեն հիմքի օրենս- և օրին- տարբերակները (հմմտ. անօրեն,

օրենսգիրք, օրինագիծ), ձեռ- բաղադրական հիմքի ձեռն- (ձեռնտու, առատաձեռն), ձեռք- (ձերբազատ, ձերբակալել), ձեռք- (ձեռքափակ), ձեռաց- (ձեռացագիր, ձեռացափոխ) տարբերակները և այլն:

Ա) Տիպաբանական տարբերակներ.— Տիպաբանական են կոչվում այն տարբերակները, որոնք հիմքի զանազան քերականական ձևերն են կամ նրա բաղադրյալ բառային ձևը: Օրինակ, ձեռ- բաղադրական հիմքի ձեռաց- տաքբերակը գրաբարյան հոգնակի սեռական և տրական հոլովների ձևն է, ձեռն-ը՝ գրաբարյան եզակի ուղղականի ձևը, ձեռք- տարբերակը՝ հինհայերենյան գործիականի ձևը, ձեռք-ը՝ ժամանակակից հայերենի ուղղական հոլովի ձևը (բաղադրյալ հիմք), մառդ բառի բաղադրական հիմքերն են մառդ- (մարդամոտ, մարդասեր) և մառդկ- (մարդկային, մարդկություն), որ հոգնակիի մառդիկ ձևն է. -կյան- բաղադրական հիմքի կենս-ը՝ գրաբարյան հոգն. հայցականի ձևն է, կյաց-ը՝ գրաբարյան կեամ բայի անցյալ կատարյալի հիմքը և այլն: Տալիս ենք բաղադրական հիմքերի այդ կարգի տարբերակներին մի փոքրիկ ցանկ որպես գործնական ուղեցույց՝ տիպաբանական տարբերակների որոշման համար:

Հայր- (հայրական, հայրապետ, հայրիշխանություն), հոր- (հորաքույր, հորեղբայր). առաջինը՝ ուղղական, երկրորդը՝ սեռական հոլովաձև:

Քույր- (քույրաբար, հորաքույր), բռն- (բռնական), բեռ- (ֆեռորդի, քեռայր). առաջինը՝ ուղղականի, երկրորդը՝ ժամանակակից հայերենի սեռականի, երրորդը՝ գրաբարյան սեռականի հոլովաձևը:

Աստղ- (աստղասփյուռ, աստղավառ), աստեղ- (աստեղատուն, համաստեղ). առաջինը՝ աշխարհի ուղղականի ձևը, երկրորդը՝ գրաբարյան սեռականի:

Կա- (առկա, հեռակա), կայ- (կայարան, կայուն), կաց- (կացարան, կացություն). առաջինը և երկրորդը՝ բայահիմք, երրորդը՝ անցյալի հիմք:

Մատ- (ցուցամատ, մատանեմատ, անմատ), մատն- (մատնանիշ, մատնացույց), մատան- (մատանի). առաջինը՝

պարզական արմատ¹, երկրորդը՝ զրաբարյան ուղղականի ձև, երրորդը՝ զրաբարյան սեռականի ձև:

Կին- (կնամեծար, քեռեկին), կանաց/կանանց- (կանացի, կանանցածին), կնոջ- (կնոջական, կնոջածին). պարզական արմատ, զրբ. հոգն. սեռ. -տր., արդի սեռ.:

Տալ- (տալացով), տու- (զրբ. անց. կտր. հիմք. խորհրդատու, ձեռնտու), տուր- (զրբ. անվանական հիմք և հրամայականի ձև. պարգևատրել, պարենմասնատրում, թույլատրել), տաց- (զրբ. երկրորդ ապառնիի հիմք. տացք):

Կայսր- (կայսրութուն, կայսրենտիր, կայսրանալ), կայսեր- (սեռ. հոլով. կայսերական, կայսերազարդ):

Բերված բաղադրական հիմքերի տարբեր ձևերը տիպաբանական տարբերակներ ենք կոչում այն պատճառով, որ դրանք, իբրև քերականական ձևեր կամ բաղադրյալ հիմքեր ու բաղադրյալ բառեր, տիպաբանորեն տարբեր կառուցվածքներ են ներկայացնում. այսպես, օրինակ, ձեռն, ձեռք և ձեռք հիմքերը ձևակազմական տեսակետից մեկ տիպ են ներկայացնում, իսկ ձեռաց՝ մի այլ տիպ, նույնպես և՛ բռն և՛ փռն, կնոջ և կանաց- և այլն:

Բ) Հնչյունաբանական տարբերակներ.— Հնչյունաբանական են կոչվում բաղադրական հիմքերի այն տարբերակները, որոնց մեջ առկա է որևէ կարգի հնչյունափոխություն: Այսպես, օրինակ, ամենագետ, բնագետ բառերի մեջ -գետ հիմքն ունի արմատական ե (զրաբարյան է) ձայնավորը, իսկ գիտություն, գիտենալ բառերի մեջ՝ ի ձայնավորը.— մատնանիշ, մատնացույց բառերի մեջ ունենք մատն, իսկ ցուցամատ, անմատ բառերի մեջ՝ մատ.— կյանք, անկյանք բառերի մեջ ունենք կյան-, կենաբար, կենակից բառերի մեջ կեն-, մենակյաց բառում ունենք կյաց-, կեցություն, բարեկեցիկ բառերում՝ կեց-, փեռեկին, տիկին բառերում ունենք կին, կնամեծար,

¹ Գրաբարյան և ձայնորդահանգ բառերի ուղղականի ձևը համաժամանակյա մոտեցումով պետք է համարել բաղադրյալ ձև, իբրև եզակի ուղղականի հիմք, քանի որ այդ կարգի բառերի մի ղզալի մասն ունի առանց ե-ի պարզական արմատը ինչպես բաղադրությունների, այնպես էլ հոլովական ձևերի մեջ (հմտ. ոտն, հոգն. ոտք, ձեռն, ձեռք, մատն, երկմատնանի, հարսնմատ):

կնատյաց բառերի մեջ՝ կն—, կանացի, կանանցածին բառերում՝ կան,—դունապան, դունաբաց բառերում՝ դուն—, դրացի, դր—կից բառերում՝ դր—, շֆաղուտ, երկաթաղուտ բառերում՝ դուտ և այլն: Այս տարբերակների մի մասը ներկայացնում է հայերենի պատմության նախորդ շրջաններում որոշակի օրինաչափություններով տեղի ունեցած հնչյունական փոփոխություններ, որոնք, սակայն, ժամանակակից հայերենում այլևս չեն գործում և չեն կարող մեր լեզվի այժմեական իրողություններով բացատրվել. այդպիսիք են, օրինակ, դուտ— հիմքի դր— տարբերակը (ն—ի փոխարեն ր), փույր— հիմքի փեռ— տարբերակը (ր—ի փոխարեն ո), կին— հիմքի կանաց— տարբերակը (ի—ի փոխարեն ա), աղ— (աղի, աղահանք) հիմքի ալ— (անալի) տարբերակը և այլն: Այս կարգի տարբերակները պայմանականորեն կկոչենք արմատական տարբերակներ և կընդունենք իբրև մեզ ավանդված հիմքեր (կենսունակ կամ ոչ կենսունակ)՝ առանց խորանալու դրանց տեսակների և առաջացման պատճառների մեջ: Դրանք այնքան էլ շատ չեն և կարող են ներկայացվել առանձին ցուցակներով:

Ինչ վերաբերում է մեր արդի լեզվում այս կամ այն չափով գործուն հնչյունափոխական իրողություններով պայմանավորված տարբերակներին, ապա դրանք կարելի է ներկայացնել հետևյալ հիմնական տեսակներով:

ա) Շեշտափոխական հերթագայության տարբերակներ.— Հնչյունաբանությունից գիտենք, որ ու, ի, որոշ բառերում՝ ե (գրաբարյան է) ձայնավորները և յա, ույ հնչյունակապակցությունները («երկհնչյուններ») զրկվելով շեշտից և նախաշեշտ դիրք գրավելով, սղվում կամ ամփոփվում են (ու, ի > ը կամ զրո, ե (է) > ի, յա > ե, ույ > ու). դրա հետևանքով ե (է), ի, ու ձայնավորներով և յա, ույ հնչյունակապակցություններով բաղադրական հիմքերն ունենում են երկուական դիրքային տարբերակ՝ անհնչյունափոխ և հնչյունափոխված, առաջինը՝ շեշտի տակ, երկրորդը՝ անշեշտ (նախաշեշտ դիրք), ինչպես՝ գետ-/գիտ- (բնագետ, գիտություն), շեն-/շին- (քարաշեն, շինարար), սիրտ/սրտ- (բարեսիրտ, սրտոտ), կից-/կց- (ընկերակից, կցասալակ), ջուր/ջր- (առատաջուր, ջրկիր), տուն-/տն- (առանձնատուն, տնարար), մատյան-/մատեն-

(զասամատյան, մատենագիր); կյաց-/կեց- (մենակյաց, կեցություն), լույս-/լուս- (վերջալույս, լուսատու), գույն-/գուն- (ոսկեգույն, գունագեղ) և այլն:

բ) Պատմահնչյունափոխական տարբերակներ. — Հայերենի պատմական հնչյունափոխությունների հետևանքով որոշ բաղադրական հիմքեր տարբեր դիրքերում տարբեր ձևեր են ստացել, որով և առաջացել են հիմքերի դիրքային տարբերակներ: Այդ կարգի տարբերակներից առավել կարևորագույնները հետևյալներն են:

1. Բառասկզբում հինհայերենյան *ն* և *ո* պարզ ձայնավորները վերածվել են համապատասխանաբար *յ* է և *վ* օ հնչյունակապակցությունների, իսկ բառամիջում պահպանվել են անփոփոխ (հմմտ. երագ, որդի, որոնց մեջ *ն* և *ո* գրաբարում արտասանվում էին էրագ, օրդի, իսկ այժմ՝ յերագ, վօրդի, և քերան, գործ, որոնց մեջ *ն* և *ո* ձայնավորներն արտասանվում են որպես պարզ ձայնավորներ, ինչպես գրաբարում էր): Այս հնչյունափոխության հետևանքով առաջացել են *ն* և *ո* հնչյունակապակցություններով սկսվող բաղադրական հիմքերի երկուական տարբերակներ. բաղադրությունների սկզբում և միջում, ձայնավորներից հետո՝ հնչյունակապակցություններով ձև (հմմտ. երջանկաբեր (յէրջանկաբեր), ամենաերջանիկ (ամենայէրջանիկ), որականիշ (վօրականիշ), ամենաորակյալ (ամենավօրակյալ), որոնց մեջ բաղադրական հիմքերն են յէրջանիկ- (յէրջանկ-, վօրակ-, վօրակյալ), և գերերջանիկ (գերէրջանիկ), բարձրորակ (բարձրօրակ), որոնց մեջ նույն բաղադրական հիմքերի ձևերն են էրջանիկ, օրակ:

2. Գրաբարում բազմաթիվ բառեր վերջավորվում էին բաղաձայն և հնչյունակապակցությամբ, ինչպես՝ բեռն, ձեռն, մատն, հարսն, նուռն, դուռն, ձուկն, աղեղն, գագաթն, մուկն, ասեղն, յոթն, տասն, ոտն և այլն: Պատմական հնչյունափոխությամբ վերջահանգ և ձայնորդն ընկել է և այդ բառերի այժմյան բառային ձևն է ձեռ(ք), մատ, հարս, նուռ, դուռ, գագաթ, աղեղ, մուկ, յոթ, տաս(ը), ոտ(ք) և այլն: Գրաբարյան բաղադրություններում, եթե այդ բառերը բաղադրությունների մեջ էին մտնում ուղղականաձև հիմքով, ապա սովորաբար պահպանում էին և ձայնորդը, ինչպես՝ աղեղնաձիգ:

ձեռնառու, մատնացույց, տասնապատիկ, վարդամատն, բարակոտն, առատածեռն և այլն: Ժամանակակից հայերենում այդ կանոնը դեռևս գործում է նման բառերի մեծ մասի բաղադրական հիմքերում՝ գլխավորապես բաղադրությունների առաջին եզրում, ինչպես՝ ձկնկիթ, ձկնաբուծարան, յոթնամյակ, նոնագույն, հարսնաքույր, մկնդեղ, բեռնատար, ձեռնագնդակ և այլն: Դրան հակառակ, բաղադրությունների վերջում հիմքը լինում է առանց ն-ի, և նույնիսկ այն դեպքում, երբ տվյալ բաղադրությունը ժառանգվել է գրաբարից՝ ն ձայնորդով, այժմ մեծ մասամբ ընկել է, ինչպես՝ նորահարս, դաշտամուկ, գետածուկ, ծանրաբեռ (հմմտ. ծանրաբեռնել), տասական, յոթական, լեռնագագաթ և այլն: Ընդհանուր առմամբ այս տարբերակները նույնպես կարելի է դիտել որպես գիրքային տարբերակներ՝ ն-ով ձևը բառամիջում, առանց ն-ի ձևը՝ բաղադրության վերջում (հմմտ. աղեղնավոր, աղեղնալար, մատնանիշ, մկնագույն, ձեռնաշղթա, դռնատեղ, ոտնատեղ, ձկնաբուծարան, հարսնաքույր, բեռնակիր, բայց՝ կիսաղեղ, քնքշամատ, անձեռ, բազմոտանի, դաշտամուկ, նրկաթադուռ, շքադուռ, գետածուկ, նորահարս, ծանրաբեռ և այլն): Մակայն այս ընդհանուր բանաձևը շատ դեպքերում խախտվում է, ըստ որում խախտումներ կային արդեն նաև գրաբարում (հմմտ. ձեռագործ, ձեռագիր (առանց ն-ի հիմք՝ առաջին եզրում) և առատածեռն (ն-ով հիմք՝ վերջին եզրում), հետիոտ «պառկելատեղի ոտքերի կողմը, սնարի հակառակ կողմը» և հետիոտն, ստորոտ (առանց ն-ի՝ վերջին եզրում) և բոկոտն (ն-ով՝ վերջին եզրում) և այլն). աշխարհաբարում այսպիսի շեղումները շատ ավելի շատ են (հմմտ. գագաթային, ոտաբորիկ, ոտատեղ, սերմացու, եղյամաբեր, աղեղային և այլն), ուստի և տրված բանաձևումը պետք է ընդունել վերապահությամբ:

3. Բազմաթիվ բաղադրությունների մեջ մի շարք բառերի բաղադրական հիմքերի տարբերակներ են ստեղծվում ժամանակակից հայերենի ուղղականաձև հիմքի և արմատական հիմքի տարբերությամբ, ըստ որում ուղղականաձև հիմքը ունենում է ֆ (բաղադրյալ հիմք), իսկ արմատական հիմքը՝ ոչ, ինչպես՝ աշխարաց, աշխածակ և գեղալյա, նեղալք և շեղ-

աչ, գրքային, գրքասեր և գրադարակ, գրապահոց, հետքանշան և անհետանալ, ձեռքաբաց և անձեռ, ձեռագործ, վանքապատկան և վանահայր, մուտքագրել և ելամտական, վերքոտել, վերքապատվել և վիրաբույժ, վիրահատել (որոնց մեջ կա նաև շեշտափոխական հերթագայություն) և այլն, և այլն: Կան դեպքեր, երբ միևնույն բաղադրությունն ունի երկու տարբերակներով ձևերը (հմմտ. մտքամոլոր-մտամոլոր, ոտքատեղ-ոտատեղ և այլն): Եթե բառի ուղղականը գրաբարում ունեցել է վերջահանգ և, ապա հանդես է գալիս նաև երրորդ տարբերակը՝ գրաբարյան ուղղականաձև (և ձայնորդով) տարբերակը, ինչպես՝ հիմքակազմ, բազմահիմք-հիմնավոր, անհիմն և հիմույթ.— ձեռքաբաց-ձեռնագնդակ և ձեռագործ և այլն: Այս կարգի տարբերակների հետ չպետք է շփոթել այն բաղադրական հիմքերը, որոնք քաժանցով և առանց գրա տարբեր բառեր են, ինչպես հաճածո, հաճույք և հաճագործ, հաճախյալ, հուժանք (նաև՝ հմակեր) և հուժամառակարարում և այլն: Այսպիսի դեպքերում ունենք իրարից անկախ, ինքնուրույն բաղադրական հիմքեր՝ տարբեր իմաստներով:

Ինչպես ցույց են տալիս բերված օրինակները, երկու կամ երեք հիմքային տարբերակներից (արմատական, ք-ով և ն-ով) ք-ով տարբերակը ընդհանուր առմամբ հանդես է գալիս նորակազմությունների մեջ, մյուսները՝ ավանդական, ըստ որում նորակազմություններից շատերը ժողովրդախոսակցական լեզվից են գալիս (մտքամոլոր, ոտքատեղ, ձեռքաբաց, ծակաչք և այլն), այնպես որ այս դեպքում ունենք նաև գրական-ավանդական բաղադրական հիմքեր և ժողովրդախոսակցական լեզվի բաղադրական հիմքեր տարբերակները:

4. Համակցական (կոմբինացիոն) տարբերակներ.— Բաղադրական հիմքերի միացման սահմանագծում՝ առաջին (սերող) հիմքի վերջնահնչյունի և բաղադրող հիմքի սկզբնահնչյունի կամ հոդակապի հանդիպման դեպքում առաջ են գալիս միմյանց հանդիպող հնչյունների համակցված, երկուսի միավորումով պայմանավորված կամ դրանց փոխազդեցությամբ տեղի ունեցող հնչյունափոխություններ, որոնցով ստացվում են սերող հիմքի հնչյունաբանական տարբերակներ:

Այդպիսի հնչյունափոխությունների ենթարկվում են սերող հիմքի վերջին ի և ու ձայնավորները՝ հետևյալ կանոնների համաձայն: Սերող հիմքի վերջնահանգ ի ձայնավորը՝ ա) ա-ով սկսվող միավանկ բաղադրող հիմքերից և ածանցներից առաջ վերածվում է յ-ի, ինչպես՝ պատանի-ակ > պատանյակ, որդի-ակ > որդյակ, կղզի-ակ > կղզյակ, հոգի-ակ > հոգյակ, աղավ-նի-ակ > աղավնյակ, ամոթ-լի «ամոթով լցված՝ համակված» + ած > ամոթլած (հմտ. գրաբարյան երկի-ամ > երկեամ) և այլն: բ) ա ձայնավորով սկսվող բաղմավանկ բառերի ա-ի հետ կամ ա հոդակապի հետ միանալով՝ տալիս է ե, ինչպես՝ ոսկի-արիչ > ոսկերիչ, բարի-արար > բարերար, որդի-ա-սեր > որդեսեր, այգի-ա-վետ > այգեվետ, պատանի-ական > պատանեկան և այլն: գ) Նույն հանգամանքներում ի ձայնավորը հաճախ պահպանվում է, ինչպես՝ որդի-ական > որդիական, այրի-անալ > այրիանալ, ոսկի-անալ > ոսկիանալ և այլն: դ) ու ձայնավորով սկսվող ածանցներից առաջ ի ձայնավորը, առանց որոշակի կանոնի, ընկնում կամ պահպանվում է անփոփոխ, ինչպես՝ տմարդի-ություն > տմարդություն և տմարդիություն, որդիություն, շանորդություն, պատանի-ություն > պատանություն և պատանիություն, բարի-ություն > բարություն, արի-ություն > արիություն և այլն: Այսպիսով, ի ձայնավորով վերջացող սերող հիմքերը կարող են ունենալ մինչև չորս տարբերակներ, ինչպես՝ որդի-, որդյ-, որդե-, պատանի-, պատանյ-, պատանե-, պատան- և այլն:

Ու ձայնավորով վերջացող սերող հիմքերից մի քանիսում այդ ու-ն հոդակապից և բաղադրող հիմքի սկզբի որևէ ձայնավորից առաջ դառնում է վ, ինչպես՝ թույլ-տու-ություն > թույլտվություն, տու-իչ > տվիչ, բու-եճ > բվեճ, լու-իճ > լվիճ, չու-ացուցակ > չվացուցակ, ձու-ա-ձև > ձվաձև, առու-ակ > առվակ, բերքատու-ություն > բերքատվություն, ուրու-ական > ուրվական, լեզու-աբան > լեզվաբան, թթու-ա-համ > թթվա-համ, երկու-ություն > երկվություն, մեղու-ա-բույծ > մեղվա-բույծ, կծու-ա-համ > կծվահամ, արու-ա-մոլ > արվամոլ, չորսու-ակ > չորսվակ, կատու-ա-ձագ > կատվաձագ և այլն: Այս կանոնին ենթարկվում են միայն միավանկ և երկվանկ բաղադրական հիմքերը և այն էլ ոչ բոլորը (հմտ. հուժկու-

ություն, ազդուութիւն)։ Որպէս կանոն, անփոփոխ են մնում -ածու-, արկու- բաղադրիչներով կազմված բաղադրյալ սերող հիմքերը (օր. թեկնածու-ական, կատարածուական, վերարկու-ացու, ահարկու-ութիւն և այլն)։ Առնել բայի արմատից ու ածանցով կազմված բաղադրյալ հիմքերում (-առու «առնող, ստացող, վերցնող») շատ բառերի մեջ ու ածանցն ընկնում է -ական, -ութիւն և այլ ածանցներից առաջ, ինչպես՝ խընդրառու> խնդրառութիւն, խնդրառու-ական> խնդրառական, հանձնառու-ութիւն> հանձնառութիւն, շրջանառու-ութիւն> շրջանառութիւն, վրիժառու-ութիւն> վրիժառութիւն և այլն։ Այս ձևերի մասին կարելի է մտածել նաև, թե բաղադրական հիմքի դերում հանդես է գալիս պարզապես առնել բայի արմատը, որի համար իբրև ապացոյց կարելի է բերել շրջանառել, վրիժառել, հանձնառել բայերը։

Բաղադրական տարբերակներ առաջ բերող և առայժմ իբրև օրինաչափութիւն գործող այս շորս իրողութիւններից բացի կան նաև առանձին բառերի վերաբերող հնչյունափոխական դեպքեր, ինչպես՝ անտառահատ, փայտահատ և փայտատ, անդամահատել և անդամատել, որոնց մեջ ունենք -հատ- բաղադրիչի -ատ- տարբերակը, անաչադիմութիւն և հառաչադիմութիւն (առաչ- և հառաչ-), հետադարձ և ետադարձ (հետ- և ետ), ձյունաբեր և ձնագնդի, ձնհալք (ձյուն- և ձն-) և այլն։ Այսպիսի դեպքերի մի մասում այժմ արդեն օրինականացվել է միայն մեկը (օր. արեւիահայերենում՝ առաչ-, արեւտահայերենում՝ հառաչ), մյուսները վերաբերում են մասնակի դեպքերի, ուստի և դրանց շնորհադառնալ։

գ) Պատմական բնույթի տարբերակներ.— Մինչև այժմ թվարկեցինք բաղադրական հիմքերի տիպաբանական ու հնչյունաբանական տարբերակները՝ առանց հաշվի առնելու, թե այդ տարբերակներից ո՞րը ի՞նչ դեր ունի ժամանակակից գրական հայերենում, ինչ չափով է կապվում ժամանակակից հայերենի հնչյունաբանական, բառակազմական ու ձևաբանական օրինաչափութիւնների հետ, մինչդեռ դրանցից շատերի մակերեսային դիտարկումն իսկ բավական է, որպեսզի պարզ լինի, որ դրանք մեր արդի լեզվի համար մեկուսացած ձևեր են, որոնք հանդես են գալիս միայն հին հայերենից

ժառանգված մի քանի համադրական բաղադրությունների մեջ: Այսպես, օրինակ, ձեռք բառի, որպես բաղադրական հիմքի, վերը բերված ձեռք- տարբերակը ունենք արդի լեզվում գործածվող միայն երկու բառում՝ ձեռքազատ (որից՝ ձեռքազատել, ձեռքազատում), ձեռքակալ (որից՝ ձեռքակալել, ձեռքակալություն, ձեռքակալում): Այդ բաղադրական հիմքը գրաբարում էլ, ըստ բառարանների տվյալների, ունեցել ենք, բացի վերը բերված երկու բաղադրությունից, ևս երեք բաղադրությունների մեջ միայն (ձեռքաձգություն, ձեռքասուն, ձեռքացի): Սա ինքնին նշանակում է, թե այդ տարբերակը ոչ միայն ժամանակակից հայերենի, այլև գրաբարի դասական շրջանի համար կենսունակ չէր. ավելին. այդ ձևը արդեն չէր կարող բացատրվել գրաբարում գործող ձևակազմական օրինաչափություններով, ըստ որում և հանգող բառերի գործիական հոլովը, իբրև գործող կանոն, կազմվում էր սովորաբար -ամբ վերջամասով (ձեռամբ, հարսամբ, մատամբ և այլն): Այդպես են նաև կիճ բառի կան-, ֆայր բառի ֆեռ-, տալ բայի տաց-, կամ բայի կաց- հիմքերը, որոնք թեև գրաբարում կենսունակ էին իբրև ձևաբանական ու բաղադրական հիմքեր, սակայն կարող են բացատրվել միայն համեմատական քերականության օգնությամբ, բայց ոչ գրաբարի գործուն օրինաչափություններով: Հասկանալի է, որ եթե այդպես է գրաբարի համար, ապա բաղադրական հիմքերի այդ տարբերակները առավել ևս անբացատրելի են ժամանակակից հայերենի համար: Իրոք էլ, ժամանակակից հայերենի ձևակազմության, հնչյունաբանության ու բառակազմության ոչ մի կանոնով չենք կարող իմանալ, թե ինչու կիճ բառի ի ձայնավորը դարձել է տ, թե ինչպես են կազմվել կաց-, տաց-, ֆեռ- բաղադրական հիմքերը և այլն: Ահա այս հանգամանքը նկատի ունենալով, բաղադրական հիմքերը և դրանց տարբերակները պատմական հայեցակետով կարող ենք բաժանել երկու կարգի՝ ավանդական և արդիական: Ավանդական են այն բաղադրական հիմքերն ու դրանց տարբերակները, որոնք, անկախ իրենց գործածականությունից, ժառանգված են գրաբարից և իրենց կազմությամբ չեն կարող բացատրվել ժամանակակից հայերենի օրինաչափություններով: Այդպիսի

հիմքեր են, բացի վերը հիշվածներից, նաև տու- և տուր-, կենս-, կենդ-, կյաց-, աստեղ-, կայսեր-, մատան-, ն-ով հանգող բառերի գրաբարյան ուղղականաձև հիմքերը (ձեռն-, մատն-, հոտն-, նուռն-, ձուկն- և այլն), ինչպես և՛ շեշտափոխական հերթագայությամբ հնչյունափոխված հիմքերը, ըստ որում շեշտի հետ կապված հնչյունական հերթագայությունները ևս, ինչպես գիտենք, ավանդական հնչյունափոխություններ են։ Արդիական են այն բաղադրական հիմքերը և դրանց տարբերակները, որոնք ձևավորվել են աշխարհաբարում և կարող են բացատրվել աշխարհաբարում գործող կամ գործած օրինաչափություններով, ինչպես՝ կնոջական, բրոջական, ձեռքաբաց, աչքածակ, ոտաբորիկ, գրքագետ բաղադրությունների կնոջ-, բռջ-, ձեռն-, աչք-, ոտ-, գրք- հիմքերը, հնչյունաբանական այնպիսի տարբերակները, ինչպիսիք են եգրագիծ և ծովեգր, օրոշարկել և բախտօրոշ և նման բառերի յեգր- և էգր-, վօրոշ և օրոշ հիմքերը և այլն, և այլն։

Բաղադրական հիմքերի թվարկված բոլոր կարգի տարբերակները կարելի է քննությանը ու դասակարգել նաև համաժամանակյա մոտեցումով՝ հիմք ընդունելով այդ տարբերակների գործածականությունը ժամանակակից հայերենի բառակազմության մեջ։ Այդ հատկանիշով բաղադրական հիմքերը և դրանց տարբերակները բաժանվում են երկու խմբի՝ կենսունակ (կենդանի) և անկենսունակ (ֆառացած կամ մահացած)։ Կենսունակ են այն հիմքերը և դրանց տարբերակները, որոնցով նորանոր բաղադրություններ են կազմվում։ Այսպես, օրինակ, բեռնավտո, բեռնունակություն, բեռնաշրջանառություն, բեռնատարողություն և ծանրաբեռ, ուղտաբեռ, ոտնատեղ, ստնահետք, ոտնատակ, և բազմոտանի, օտատեղ, օտաբորիկ, օտաշուր, տեղակայել, տեղակայանք, մեծակա, կնաթող, կնածին, կնահան և եղբայրակին, տագեռակին /տագերկին, հիմնակազմ, տարահիմք, հիմնային և հիմնատակ, հիմնային և նման բազմաթիվ բաղադրություններ, որոնց մեջ ունենք բեռ- և բեռն, օտ- և օտն-, կայ և կա-, կն- և կին-, հիմք- և հիմն- բաղադրական հիմքատարբերակները, բոլորն էլ գրեթե նորակազմություններ են (տվյալ դեպքում՝ գրաբարի համեմատությամբ)։ քանի որ դրանցով

հավասարապես կարող են կազմվել նորաձև բաղադրություններ, ապա դրանք կենսունակ տարբերակներ են:

Անկենսունակ (քարացած, մահացած) են այն բաղադրական հիմքերն ու դրանց տարբերակները, որոնցով այլևս նոր բաղադրություններ չեն կազմվում, թեև դրանք առկա են մեր արդի լեզվում գործածվող բաղադրությունների մեջ, ինչպես՝ ֆեռ-, մատան-, կանաց-/կանանց, ձեռաց-, ձեռք-, կենդ- և այլն: Այս հիմքերով կազմված բոլոր բաղադրությունները, բարդություններ թե ածանցումներ, ժառանգվել են գրաբարից (առանձին բառեր՝ ժողովրդախոսակցական լեզվում պահպանված հինհայերենյան շերտից), նույնիսկ այնպիսի հիմքեր, ինչպիսիք են հոր-, մոր-, աստեղ-, որոնցով կազմված բաղադրությունները (հորեղբայր, մորաքույր, աստեղավառ, բազմաստեղ և այլն) շատ գործածական են կամ եղել են այդպիսիք մոտիկ անցյալում, դարձյալ կենսունակ չեն, որովհետև դրանցով այլևս նոր բաղադրություններ չեն կազմվում. ավելին. ոչ միայն նոր բաղադրությունները կազմվում են դրանց հայր-, մայր-, աստղ- տարբերակներով, այլև գրաբարում կազմված և աշխարհաբար գրականության մեջ էլ գործածված շատ բառեր արդեն «արդիականացվել» են, այսինքն՝ հոր-, մոր-, աստեղ- հիմքերով ձևերը փոխարինվել են հայր-, մայր-, աստղ- հիմքերով (օր. հայրաբարո, մայրենի փիլ. գրաբարյան հորաբարո, մորենական և այլ բառերի):

2. Հոդակապ

Գործավար, սահմանապահ, սեղանատուն, հեռագրասյուն, հեռագրասյունաշար բարդությունները կազմված են երկու, երեք կամ չորս հիմնական ձևույթներից, որոնք իրար միացել են ա ձայնավորով: Բարդությունների բաղադրիչներն իրար կապող, միավորող ա ձայնավորը կոչվում է հոդակապ: Հայերենի, մանավանդ ժամանակակից հայերենի բառակազմական օրինաչափությունները թույլ են տալիս բարդությունները կազմել բաղադրիչների՝ հոդակապով միավորումով և առանց դրան՝ բաղադրիչների ուղղակի միավորումով: Այսպես, օրինակ, գործ-ա-վար, սահման-ա-պահ, սյուն-ա-շար, կազմ-ա-տուն, ընկեր-ա-կից բարդությունների բաղադրիչները իրար հետ կապվել, միավորվել են հոդակապով, իսկ դրկից,

ջրկիր, հացքովս, բռնորս, խաղրնկեր, կազմաբար բառերը՝ բաղադրիչների ուղղակի միացումով, կցումով, առանց հոդակապի։ Հոդակապ ունեցող բարդութիւնները կոչվում են հոդակապով բարդութիւններ, իսկ հոդակապից զուրկ բարդութիւնները՝ անհոդակապ բարդութիւններ։

Հոդակապը զուրկ է իմաստից և, որպէս կանոն, իմաստալիս տարբերակում առաջ չի բերում միեւնոյն բաղադրիչներից կազմված բարդութիւնի հոդակապով և անհոդակապ տարբերակներում (հմմտ. հացատուն-հացտուն, դոնբաց-դոնաբաց, բյուրահանճար-բյուրհանճար և այլն), այդ պատճառով էլ հոդակապը, որպէս ձևույթ, կոչվում է գործառական ձևույթ (ֆունկցիոնալ ձևույթ)։ Առանձին դեպքերում, սակայն, պատմական զարգացման ընթացքում հոդակապով և անհոդակապ տարբերակները կարող են տարբերակվել նաև իմաստով՝ վերածվելով տարբեր բառերի, ինչպես՝ հացքովս «հաց թխելը»—հացաքովս «հաց թխելով զբաղվող մարդ, հացադործ», բանավոր «բերանացի»—բանվոր և այլն։ Հայերենի բառակազմական կանոնների համաձայն, ձայնավորով սկսվող բաղադրող հիմքերը հոդ չեն ընդունում, ինչպես՝ զովաբընտել, տասնամյա, արեգընդդեմ, բազմիմաստ, պարտույց, վայրէջք, հանրօգուտ և այլն։ Հոդ չեն ստանում նաև ե, օ (= յէ, վօ) հնչյունակապակցութիւններով սկսվող բաղադրող հիմքերը, ըստ որում այդպիսի բարդութիւնների մեջ դրանք արտասանվում են որպէս է, օ պարզ ձայնավորներ, ինչպես՝ գետեզ, վերելք, բարձրօրակ, բախտօրոշ և այլն։ Վերջին տարիներում, սակայն, միտում է նկատվում այդ կարգի բաղադրական հիմքերով բարդութիւնները նույնպէս կազմել հոդակապով, ինչպես՝ խորաիմաստ, բազմաէջ, հանրօգուտ, հայրենապաճաճ, բազրաբազ, շխերթ, եղնիկառտ, քնաօրոշ (!), լավաօրակ և այլն։ Եթե ե և օ տառերով (= յէ և վօ հնչյունակապակցութիւններով) սկսվող բաղադրող հիմքերի համար ինչ-որ չափով արդարանում է հոդակապի առկայութիւնը նրանով, որ դրանք իրենց արդի արտասանութիւնք բաղաձայնով սկսվող հիմքեր են (երազ-յէրազ, որոշ-վօրոշ և այլն), ապա ա, է, ը, ի, ու, օ ձայնավորներով սկսվող հիմքերի համար հոդակապով կազմութիւնները բացարձակ

կապես սխալ են. սխալ է նաև **ե** և **ռ** սկզբնատառերով (**ա**յէ և **վ**օ **հնչյունակապակցություններով**) բաղադրող հիմքերով հնուց ավանդված և մեր լեզվում վաղուց ի վեր գործածված ու արմատավորված անհոդակապ բարդությունները փոխարինել հոդակապով բարդություններով և ստեղծել այնպիսի խժալուր բառեր, ինչպիսիք են բնառոշ, լավառակ, առվա-եզր, գետեզր և այլն, փոխանակ՝ բնոռոշ, լավոռակ, առվեզր, գետեզր բարեհունչ բառերի, եթե դա չի թեւադրվում ստեղծագործական անհրաժեշտությամբ՝ գեղարվեստական ստեղծագործությունների մեջ:

Մանրություն.— 1. Հինհայերենյան շրջանից մինչև այժմ էլ հայերենի միակ կենսունակ հոդակապն է ա ձայնավորը: Գրաբարում ունենք բարդություններ, որոնց մեջ առերևույթ հոդակապի դերով հանդես են գալիս **ա**, **ե**, **ու**, **ի** ձայնավորները (**օր**. երկոտասան, հնգետասան). դրանք, սակայն, հոդակապ չեն, այլ հնագույն շրջանից պահպանված ձայնավոր բներ, որոնք վկայում են, որ ա հոդակապն էլ նախապես եղել է բնի ձայնավոր: Պատմական զարգացման ընթացքում ձայնավորական բներն ընկել են և հին հայերենում առավել տարածված ա բնով բաղադրությունների մեջ այդ **ա-ն** գիտակցվել է որպես բառից անկախ, բաղադրության հիմքերն իրար կապող, միավորող ձայնավոր, այսինքն՝ հոդակապ: Այնուամենայնիվ, որոշ բարդությունների մեջ հանդես է գալիս նաև **ե** ձայնավորը հոդակապի դերով (հմտ. ծաղկեփունջ, հաշվեմատյան, այցնտոմս, քարետախտակ, խաբեպատիր և այլն): Հոդակապի դերում հանդես եկող այդ **ե** ձայնավորը տարբեր բաղադրություններում տարբեր էլ ծագում ունի: **ա**) Ամենից տարածվածն ու կանոնականն այն **ե** ձայնավորն է, որ ստացվում է սերող հիմքի վերջահանգ ի ձայնավորի և հոդակապի կամ բաղադրող հիմքի սկզբնահնչյուն **ա-ի** միավորումով (**ի+ա>յա**, գրաբարյան **եա**) և այդ հնչյունակապակցության (գրաբարի **եա** երկբարբառի) շեշտափոխական հերթագայությամբ (գրաբարյան **եա>ե**), ինչպես՝ այգի-**ա-գործ>**այգեգործ, օսկի-**ա-ծույլ>**օսկեծույլ, քարի-**առաւ>**քարեռաւ, բնտանի-**ա-կան>**բնտանեկան և այլն: **բ**) Որոշ բառերի մեջ այդ **ե-ն** **ե** կամ **յա** (գրբ. **եա**)

ածանցն է, որով կազմված ածականը, որպես կայուն բառակապակցության բաղադրիչ, ուղղակի կերպով կցվել, միացել է գոյականին, ինչպես՝ ծաղկե փունջ > ծաղկեփունջ, ֆարյա (գրբ. քարեայ) տախտակ > ֆարետախտակ (գրբ. քարտախտակ), ֆարյա գրիչ (գրբ. քարեայ գրիչ) > ֆարեգրիչ (գրբ. քարէգրիչ), կաշվե գնդակ > կաշվեգնդակ, բրոնզե փայլ > բրոնզեփայլ (գոյականական նշանակությամբ՝ «բրոնզե փայլ»), ֆարե դար (նաև քարեդար)-ֆարեդարյան, բրոնզե դար-բրոնզեդարյան և այլն (այժմ քարե դար, բրոնզե դար կայուն բառակապակցությունները փոխարինվում են բրոնզի դար, քարի դար ձևերով, բայց քարեդարյան և բրոնզեդարյան դեռևս մնում են և կարող են մնալ՝ գիտակցվելով որպես բրոնզի-ա-դարյան, քարի-ա-դարյան հոդակապով բաղադրություններ): գ) Առանձին բառերում ե-ն հնագույն ձայնավորական բունն է, ինչպես՝ հինգե-բուրդ (որի համաբանությամբ էլ՝ վեցերորդ, յոթներորդ և այլն), շահեկան, խաբե-պատիւր և այլն: դ) Ինչպես վերը նշվեց, ե ձայնավորն առերևույթ հոդակապի դերում է հանդես գալիս գրաբարյան բացառական հոլովով կրկնավորների մեջ, ինչպես՝ գյուղե-գյուղ, սարե-սար, քարե-քար և այլն: ե) Վերջապես, շատ դեպքերում էլ ե հոդակապով բաղադրություններ առաջացել են վերը բերված կանոնավոր կազմությունների, հատկապես ա և բ կետերում նշված ե ձայնավորով բաղադրությունների համաբանությամբ, ինչպես՝ այցետոմս, ծաղկեպսակ, երկաթեդուռ, ֆարեսիւրտ, բրոնզեծուլ և այլն: Այս կարգի բաղադրությունները սխալակազմություններ են, որոնց գործածությունը հանձնարարելի չէ (պետք է գործածել այցատոմս, ծաղկապսակ, երկաթադուռ, քարասիւրտ, բրոնզածուլ և այլն), թեև դրանցից մի քանիսն արդեն կանոնական են դարձել (այցետոմս, հաշվետար (բայց՝ հաշվապահ), հաշվեհարդար և այլն):

2. Ածանցումների մեջ հոդակապը ժամանակի ընթացքում միացել է ածանցին և շատ դեպքերում այլևս չի գիտակցվում որպես ալոպիսին: Քանի որ «հոդակապը», ինչպես ասացինք, երբեմնի ձայնավորական բունն է, իսկ ալոպիսիք կարող էին լինել ա, ե, ու, ի, օ ձայնավորները, ապա ածանցներին

միանալով՝ դրանք տվել են տարբեր ձայնավորներով ձևեր, ինչպես՝ -ցի (առանց «հոդակապի»), եցի (ե «հոդակապով») և -ացի (ա «հոդակապով» հմմտ. լեռնցի, գավառցի, երևանցի. — էջմիածնցի, վանեցի, կարնեցի, գառնեցի. — քաղաքացի, օտարերկրացի, տեղացի). -ստ (օր. զգաստ, իմաստ), -եստ (գովեստ, պահեստ), իստ (հանգիստ), ուստ (հագուստ, գալուստ) և այլն:

3. Ե «հոդակապով» բաղադրությունների առաջին կետում նշված ե ձայնավորով բարդությունների այդ ե-ն պատկանում է սերող հիմքին, ինչպես՝ այգե-գործ, ոսկե-ծուլ, ընտանեսեր, բարե-կամ և այլն: Անշուշտ, ճշգրիտ վերլուծությունը կպահանջեր վերականգնել ի ձայնավորը և հիմքերը համարել այգի-, ոսկի-, ընտանի-, բարի- և այլն, սակայն գործածականորեն ավելի նպատակահարմար է ե-ով ձևն ընդունել որպես հիմք: Նույն մոտեցումը պետք է ունենալ նաև խաբեպառիկ և նման բաղադրությունների նկատմամբ (գ կետ), բայց ոչ ածանցումների դեպքում, ըստ որում հինգերորդ, վեցերորդ և նման ածանցումների ե ձայնավորը միացել է ածանցին, ինչպես՝ -եցի/-ացի, -եստ/-ուստ և այլ ածանցներում:

3. Բարդություններ

Բարդություն է կոչվում այն համադրական բաղադրությունը, որ իր կազմում միավորում է երկու կամ ավելի հիմնական ձևություններ, ինչպես՝ գանգրահեք (= գանգր- և հեք), գրադարանավար (գր-, դարան, -վար), այգեպան (այգե-, պան), դասատու (դաս, տու), հեռագրասլուսաչար (հեռ-, -գր-, -սլուս, -չար), լացուկոծ (լաց, կոծ), գունդագունդ (գունդ, գունդ), մերթընդմերթ (մերթ, ընդ, մերթ) և այլն:

Ըստ կառուցվածքի, կազմության եղանակի, իմաստային առանձնահատկությունների և բաղադրիչների ներքին քերականական հարաբերությունների բարդությունները տարբեր տեսակներ ունեն: Այդ տեսակների բնութագրությունը տարբեր հատկանիշների ու չափանիշների վրա է հիմնվում, ուստի և նպատակահարմար է ժամանակակից հայերենի բարդությունների տարբեր տեսակները քննության առնել բնորոշման տարբեր հիմունքների համաձայն՝ առանձին-առանձին:

Ա. Բարդություններն տեսակներն ըստ կազմության.—

Ուսումնասիրելով հայերենի բառակազմությունը՝ գրաբարի, աշխարհաբարի (գրական և ժողովրդախոսակցական), այլև բարբառների հարուստ նյութի հիման վրա, Մ. Աբեղյանը հայերենի բարդությունները բաժանում է երեք տեսակի՝ հարադրական, կցական և իսկական: Ըստ Մ. Աբեղյանի բնութագրությունների, առաջին կարգին պատկանում են բոլոր հարադրությունները, երկրորդ կարգին՝ հարադրությունների բաղադրիչների միավորումով, իրար կցվելով կազմված բարդությունները (գործածել, մեջբերում, առաջնաշում, անցուղարձ, պեսպես և այլն), երրորդ կարգին՝ այն բարդ բառերը, որոնք միանգամից կազմվել են որպես բարդություն՝ հայերենի բառակազմական շրինջափոխությունների համաձայն (զորագունդ, թանաքաման, երկրագունդ, թռչնորս և այլն): Հետագայում, յուրացնելով Մ. Աբեղյանի այս դասակարգումը, մեր լեզվաբանները, առանձնապես Գ. Սևակը, մասնակիորեն զարգացրին այս դասակարգումը՝ ավելացնելով նաև 4-րդ տեսակը, այն է՝ հապավական բաղադրությունները «նորագույն հապավումներ» անվանումով: Միևնույն ժամանակ, Մ. Աբեղյանի եռյակ բաժանումը վերափոխեցին երկյակ բաժանման՝ իսկական բարդություններ և անիսկական բարդություններ հակադրությամբ, անիսկական բարդությունների տեսակները համարելով բոլոր հարադրությունները, կրկնավորները և կցական բարդությունները: Բարդությունների այս դասակարգումը ժամանակի ընթացքում տարածվեց և մուտք գործեց նաև դպրոցական դասագրքերի մեջ: Վերջին տասնամյակում, սակայն, քննադատական մոտեցում է ցուցաբերվում ինչպես Մ. Աբեղյանի, այնպես էլ հաջորդների որոշ դրույթների նկատմամբ: Մ. Աբեղյանի բառակազմական ուսմունքի նկատմամբ քննադատական վերաբերմունքն արտահայտվում է հիմնականում իսկական և կցական անվանումների նկատմամբ, ըստ որում ավելի սուր քննադատության առարկա են դառնում այդ անվանումների հետագա զարգացումը և ծայրահեղացումը ներկայացնող իսկական և անիսկական բարդություններ անվանումները: Մեր կարծիքով, սակայն, այնքան քննադատելի չեն իսկական, կցական անվանումները, որքան այն, որ բարդություն ընդհանուր

անվանումով են կոչվում ինչպես հարադրությունները՝ իրենց բոլոր տեսակներով, այնպես էլ բուն բարդությունները։ Այս մոտեցումով բաղադրվում տերմինը տարածվում է բոլոր կարգի բաղադրությունների վրա, որ և մթազնում է բաղադրվալ բառերի կառուցվածքային տարբերությունները։ Մյուս կողմից, այդ ընդհանրացումը անկարելի է դարձնում իբրև բառակազմական իրողություննե՛ք դիտել այնպիսի բառակապակցությունները, ինչպիսիք են բռնգի դար, գլուխ գործոց բաղադրվալ անվանումներն ու տերմինները, մինչդեռ սկզբ-բունքային ոչ մի տարբերություն չկա, օրինակ, դեմ դուրս գալ, առաջ ընկնել, ման գալ հարադրությունների, որպես կայուն կապակցությունների, և, ասենք, կառմիւ անկյուն, թել պանիր, փառի դար կայուն բառակապակցությունների միջև։ Բառակազմական տեսակետից դրանք բաղադրություններ են, որոնք կազմված են մեկից ավելի բառերից, բայց արտահայտում են մեկ բառային իմաստ։ Հենց այդպես էլ բնորոշում է Մ. Աբեղյանը հայերենի հարադրությունները։ Մնում է ավելացնել, որ ինչպես Մ. Աբեղյանը, այնպես էլ Գ. Սևակը բարդությունների դասակարգման գլխավոր հիմունքն են համարում պատմական մոտեցումը։ Նրանց հիշվալ դասակարգումները նպատակ ունեն ներկայացնելու բարդ բառերի կազմության տեխնիկայի զարգացման աստիճանները կամ աստիճանավորումները, ինչպես կոչում է Մ. Աբեղյանը։ Ըստ որում, այդ աստիճանավորումներն էլ վերաբերում են ոչ թե միայն հայերենին, այլ ընդհանրապես՝ լեզուներին։ Ժամանակակից հայերենի բառակազմության ուսումնասիրությունը, սակայն, հազիվ թե հնարավորություն տա լուսաբանելու լեզուների մեջ բարդությունների առաջացման ու զարգացման ընդհանուր օրինաչափությունները և նույնիսկ՝ հայերենի հեռավոր անցյալի իրողությունները։

Ժամանակակից հայերենի բաղադրվալ բառերի քննությունը համաժամանակյա ուսումնասիրության առարկա է։ Համաժամանակյա հայեցակետով և բաղադրվալ բառերի կառուցվածքային-բառակազմական հիմնական առանձնահատկություններով, բաղադրվալ բառերը թաժանվում են երկու տեսակի՝ վերլուծական և համադրական բաղադրությունների։ Դրանով իսկ բաղադրվում տերմինը տրվում է միայն այն բառերին, որոնք ներկայացնում են երկու կամ ավելի հիմնա-

կան ձևությոնների միավորումը մեկ բառում: Բարդությունների այդ ընդհանուր բնութագրին միանում են նաև հենց դրանով պայմանավորված երկու ալլ բնութագրեր՝ 1. ամեն մի բարդություն, իբրև մեկ բառ, արտասանվում է և գրվում բաղադրիչների միասնությամբ՝ առանց բառանջատ դադարի, 2. ամեն մի բարդ բառ ունենում է մեկ հիմնական բառային շեշտ՝ վերջավանկի վրա, որի հետ միասին կարող է լինել նաև երկրորդական թույլ շեշտ առաջին բաղադրիչի վրա՝ մասնավորապես երկար բարդությունների մեջ (հմմտ. էլեկտրոսարքավորում, բազմակացութաձևություն, աշխարհաճանաչողություն, օրինազանցություն և այլն): Այսպիսով, այն, ինչ որ նախորդների դասակարգումների մեջ գործածվում էր իբրև բաղադրությունների ընդհանուր անվանում, դառնում է դրանց մի տեսակի անվանումը միայն, ըստ որում այդ անվանման տակ են առնվում ինչպես «խսկական», այնպես էլ «կցական» կոչված բարդությունները: Ինչ վերաբերում է բարդությունների տեսակներին՝ ըստ իրենց բառակազմական եղանակների ու կառուցվածքային առանձնահատկությունների, ապա բոլոր բարդությունները բաժանվում են չորս տեսակի՝ բուն կամ իսկական, կցական կամ կապակցական, կրկնական և հատվածական:

1. Բուն կամ իսկական բարդություններ.— Պահպանելով Մ. Աբեղյանի տերմինը (իսկական), մենք, այնուամենայնիվ, գերադասում ենք բուն բարդություն անվանումը, որովհետև «իսկական» անվանումը ենթադրում է նաև ոչ իսկական (անիսկական) բարդությունների գոյությունը, որ և, ինչպես ցույց տվինք, պայմանավորել է բարդությունների բաժանումը իսկական և անիսկական տեսակների: Մինչդեռ մեր բնութագրությունների համաձայն, բոլոր կարգի բարդություններն էլ իսկական են հենց նրանով, որ համադրական բաղադրություններ են՝ կազմված երկու կամ ավելի ձևությոնների միավորումով: Ամեն մի բարդ բառ մեկ բառ է, անկախ այն բանից, թե կցական է, կրկնական թե հատվածական: Անցնելով բուն բարդություններին, ապա պետք է նկատել ունենալ, որ այս դեպքում «բուն» կամ «իսկական» անվանումները նշանակում են միայն, թե այս կարգի բարդությունները լեզվի մեջ հենց սկզբից ևեթ հանդես են գալիս իբրև բարդ բառեր, կազմվում են իբրև ալոպիսիք: Բնորոշելով իսկական բարդությունները, Մ. Աբեղյանը գրում է. «իսկական բարդությունների երկու բաղադրիչ մասերը միշտ միացած իբրև մեկ բառ են գրվում, և երկուսը միասին մեկ նշանակություն ունին»: Եվ այնուհետև՝ «իսկական բարդությունները կազմվում են

այս ընդհանուր կանոնով. 1) Բարդության երկու մասերի մեջ մտնում է Ա ձայնավորը, որ կոչվում է հոդակապ... 2) Բարդության առաջին մասի համար առնվում է եզակի ուղղական հոլովը... 3) Բարդության առաջին անդամի վերջի փակ վանկի ձայնավորները, մնալով անշեշտ՝ կրում են ձայնափոխություն»¹։ Այս հատկանիշներից ոչ մեկն էլ, սակայն, չի կարող դիտվել որպես բուն կամ իսկապես բարդությունների էական հատկանիշ։ Բարդության բաղադրիչ մասերի միացած, իբրև մեկ բառ գրվելը և երկուսը միասին մեկ նշանակություն ունենալը միմիայն «իսկական» բարդությունների բնութագիրը չէ. կցական բարդությունները նույնպես իբրև մեկ բառ են գրվում և մեկ բառային իմաստ ունեն։ Այլ կերպ ասած, դա բարդությունների բոլոր տեսակների ընդհանուր հատկանիշն է, որ ընդունեցինք որպես հիմք՝ բարդության բնորոշման համար։ Իսկական բարդությունների կազմության համար Մ. Աբեղյանի սահմանած երեք կանոնները նույնպես պետք է ընդունել վերապահությամբ։ Այդ կանոններից ոչ մեկը չի կարող բուն կամ իսկական բարդությունների էական հատկանիշ համարվել։ Հոդակապի մասին արդեն խոսել ենք. բարդությունները կարող են կազմվել նաև առանց հոդակապի։ Ինքը՝ Մ. Աբեղյանն էլ իսկական բարդությունների մեջ իբրև օրինակ բերում է քոչնոցս բառը, որ նշանակում է, թե նա նույնպես որոշ անհոդակապ բարդություններ ընդունում է որպես իսկական բարդություններ։ Իբրև ընդհանուր սկզբունք կարելի է ընդունել, որ հոդակապով բարդությունները, ինչ ճանապարհով էլ առաջացած լինեն, բուն կամ իսկական բարդություններ են, բայց հակառակը չի կարելի ասել (այսինքն՝ չի կարելի ասել, թե առանց հոդակապի բարդությունները բուն կամ իսկական բարդություններ չեն)։ Երկրորդը՝ ձայնավորների փոփոխությունները ժամանակակից հայերենի համար մասամբ միայն կարելի է ընդունելի համարել. բարդությունների մեջ, որպես ընդհանուր կանոն, բաղադրական հիմքերը հանդես են գալիս ուղղական հոլովի ձևով, եթե այդ հիմքերն իբրև բառ գոյություն ունեն։ Բայց կան բազմաթիվ բաղադրական հիմքեր, որոնք արմատական ձևով չեն գործածվում իբրև բառ, ինչպես,

¹ Նույն տեղում, էջ 153—154։

օրինակ, գիտակից, հասարակագետ, գիտակարգ, հեռահար, հեռավարում, հեռուստատեսություն բառերի գետ/գիտ և հեռ հիմքերը: Հայտնի է նաև, որ բայերի բաղադրական հիմքերի մի զգալի մասը այդպիսի հիմքերն են կազմում, ինչպես՝ -խույս/խուս- (խուսանավել, կենտրոնախույս), -սույզ/սուզ- (ջրասույզ, սուզանավ), -թիռ (ինքնաթիռ), -տար (զազատար) և այլն: Վերջապես, ունենք բաղմաթիվ բաղադրական հիմքեր, որոնք հոլովաձևեր կամ բայահիմքեր են, ինչպես՝ աշնանա-ցան (աշնան- սեռ. հոլով), աշխարհագրագիտություն (զգաց-բայահիմք), իմացաբանություն (իմաց- բայահիմք) և այլն: Պետք է հիշել նաև կենս-, կյան-, տու- և նման բաղմաթիվ հիմքերը, որոնք թեև ավանդական հիմքեր են, բայց այս դեպքում դա որևէ կարևորություն չունի, որովհետև դրանք կենսունակ են ժամանակակից հայերենում: Ի վերջո, երրորդ հատկանիշը (կանոնը) նույնպես պարտադիր հատկանիշ չէ, այլ ուղեկցող հնչյունափոխական իրողություն, ըստ որում այդ փոփոխություններին ենթարկվում են ոչ բոլոր հիմքերը: Ավելին. նույնիսկ այն հիմքերում, որոնց մեջ սովորաբար կատարվում են հերթագայական հնչյունափոխությունները, կարող են բարդությունների մեջ մտնել նաև առանց հնչյունափոխության, մասնավորապես նորակազմ բարդություններում, ինչպես՝ հումալիե (նաև՝ հմակիր), գուլաշափ, հնչույթաբանություն և այլն:

Այսպիսով, նշված հատկանիշները չեն կարող բուն կամ իսկական բարդությունների բնորոշման հիմքը հանդիսանալ: Իբրև այդպիսի հիմք կարելի է համարել միայն այն, որ բուն կամ իսկական բարդությունները, կազմության եղանակով ու կառուցվածքային առանձնահատկությամբ, բնութագրվում են երկու բաղադրական հիմքերի՝ սերող և բաղադրող հիմքերի անպայման առկայությամբ: Առանց այդ երկու հիմքերի բուն կամ իսկական բարդություն չկա: Ըստ այսմ՝ սերող և բաղադրող հիմքերով կազմված ամեն մի բաղադրություն բուն բարդություն է, ինչպես՝ տնամերձ, այգեգետ, խորհրդակից, զարձակետ, թղնոս, հեռախոսալար, բանիմաց, հեռուստա-կառավարում, զրադարանագետ և այլն: Հեշտ է նկատել, որ սերված բոլոր բառերն էլ բարդ բառեր են և այն էլ՝ բուն

բարդութիւններ, ըստ որում բոլորն էլ բաղկացած են երկու հիմքերից՝ սերող և բաղադրող (օր. տն-մերձ, ալգե-վետ, խորհրդ-կից, դարձ-կետ, թուշ-որս, հեռախոս-լար, գրադարան-գետ. բան-իմաց և այլն), Բաղադրիչների (բաղադրական հիմքերի) ուղղական հոլովածեով, թեք հոլովներով կամ բայահիմքով լինելը բնութագրում են բաղադրութեան հիմքերը և դրանց զանազան տարբերակները և ոչ թե բարդութիւնները: Այսպիսով, եթե բուն բարդութիւնների կառուցվածքային հատկանիշն է այն, որ նրանք կազմվում են բաղադրական հիմքերից, ապա կազմութեան եղանակի էական հատկանիշն է բաղադրիչների համադրումը (սինթեզը) մեկ անբաժանելի միասնութեան մեջ: Այս նկատի ունենալով, բուն բարդութիւնները կարելի է կոչել նաև համադրական բարդութիւններ:

2. Կցական բարդութիւններ.— Կցական են այն բարդութիւնները, որոնք ստացվել կամ ստացվում են վերլուծական բաղադրութիւններից՝ նրանց բաղադրիչների միավորումով, կցումով: Ըստ այսմ, նրանք բարդութիւն են և նույնանում են բոլոր բարդութիւններին նրանով, որ մեկ բառ են կազմում, և տարբերվում են նրանով, որ այդ մեկ բառն ստացվում է բառերից կազմված կապակցութիւններից: Վերջին հաշիւով, հարադրութիւնները, բայական թե անվանական, կայուն բառակապակցութիւնները և հատվածական բաղադրութիւնները, այլ կերպ ասած, բոլոր վերլուծական բաղադրութիւնները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ բառակապակցութիւններ: Երբ բառակապակցութիւնը բաղադրիչների միավորումով վերածվում է մեկ բառի, հանդես է գալիս արդեն որպէս բարդութիւն: Այսպես, օրինակ, անց կենալ, առաջ փաշում, գլուխ գործոց, չորս հարկանի, ի միջի այլոց, կես օր, փառե գրիչ, բրոնզի դար, խոսքի մասային մեկ բառ չեն կազմում. դրանց բաղադրիչները պահպանում են իրենց բառային ինքնուրույնութիւնը, համապատասխանաբար՝ նաև բառանշատ դադարը և բառային անկախ շեշտը, հետևաբար և բառակապակցութիւններ են, կամ՝ բառակազմական տեսակետից՝ վերլուծական բաղադրութիւններ: Սակայն երբ այդ բաղադրիչների միավորումով ստացվում են անցկացնել, առաջփաշում, գլուխգործոց, չորսհարկանի, իմիջիպալաց, կեսօր, փառեգրիչ,

րոնգեղար, խոսքի մասային բառերը որպես մեկական բառ,
 այդ բառակապակցությունները վերածվում են բարդության
 մի տեսակի, այն է՝ կցական բարդության: Կցական և բուն
 բարդությունների էական տարբերությունն է այն, որ բուն
 բարդությունները կազմվում են բաղադրական (սերող և
 բաղադրող) հիմքերից, մինչդեռ կցական բարդությունները
 զուրկ են բաղադրական հիմքերից. նրանք կազմվում են
 բառակապակցությունների անդամների միավորումով, որոնք
 չենք կարող դիտել որպես բաղադրական հիմքեր, թեև այդ
 անդամները կարող են իրենց ձևով համընկնել բաղադրական
 հիմքերին (հմտ. գնդացի բուն բարդության -ցի բաղա-
 դրող հիմք և ցիրուցան ֆցական բարդության ցի բաղադրիչը,
 որ ցի բառն է): Այն հանգամանքը, որ կցական բարդություն-
 ները ստացվում են բառակապակցություններից (հարադրու-
 թյուններ, կայուն բառակապակցություններ և այլն), հնարա-
 վոր է դարձնում դրանց՝ մերթ որպես հարադրություն կամ
 կայուն բառակապակցություն, մերթ իբրև կցական
 բարդություն գործածելը, ինչպես՝ ի միջի այլոց/ի միջի այլոց,
 այնու ամենայնիվ/այնուամենայնիվ, այսու ճանդերձ/այսու-
 ճանդերձ, մեկ ընդ մեջ/մեկընդմեջ, մեջ բերում/մեջբերում,
 գործ ածել/գործածել, չորս աչքանի/չորսաչքանի, ճինգ մե-
 րանոց/հինգմետրանոց, այս տեղ/այստեղ, մին ու երեք/մինու-
 երեք, թեկ պանիր/թեկպանիր, խոսքի մասային/խոսքի մասային
 և այլն: Այսպիսի զուգահեռ գործածություններով ժամանակի
 ընթացքում սովորական է դառնում բաղադրիչների, այսինքն՝
 բառակապակցության անդամների, միահար, որպես մեկ բառ
 արտասանելը և գրելը, որով և աստիճանաբար հաղթանակում
 է մեկ բառի, այսինքն՝ կցական բարդության վերածված ձևը:
 Բերված օրինակների մի մասում արդեն հաղթանակել է
 միասին գրությունը (ի միջի այլոց, այնուամենայնիվ, մեկընդ-
 մեջ, մեջբերում, այստեղ, մինուճար), մի մասում առայժմ
 ավելի սովորական է բաղադրիչների առանձին-առանձին
 գրությունը, թեև միասին գրությունը ևս օրինական է, որ
 նշանակում է, թե դրանք դեռևս բաղադրյալ բառերի տարբե-
 րակային ձևերի հարաբերակցության մեջ են:

Իբրև կցական բարդությունների լրացուցիչ հատկանիշ

այլն: Մ. Աբեղյանն էլ, խոսելով կցական բարդությունների մասին, գրում է. «Մի անգամ, որ կան առանց հոգակապի բազմաթիվ բառեր, ինչպիսի ծագում էլ դրանք ունենան, դրանց անալոգիայով են կազմվել, անշուշտ, վերևի բառերի մի մասը, և կազմվում են ուրիշ նոր բառեր: Այսպիսով իսկական բարդությունը նույնանում է կցական բարդության հետ»¹: Այս նկատի ունենալով էլ, գործնականորեն նպատակահարմար է կցականները բուն բարդություններից տարբերելու համար առաջնորդվել վերը տրված կանոնով: Այս դեպքում հնարավոր է ոչ միայն նախկին կցական բարդությունների բնութագրությունը իբրև բուն բարդություն, այլև հակառակը. օրինակ՝ ճորեղբայր բառը հին հայերենում կարող է դիտվել որպես բուն բարդություն (և ծագումնաբանորեն այդպես է), բայց արդի հայերենում նա կարող է դիտվել իբրև կցական քանի որ կարող ենք ազատորեն վերածել ճորեղբայր բառակապեցության:

3. Կրկնական բարդություններ. — Կրկնական են այն բարդությունները, որոնք ներկայացնում են ամբողջական բառի կամ նրա մի մասի կրկնությունը մեկ բառի կազմում, ինչպես՝ կցկցել, կցմցել, կափկափել, վազվզել, փայլփլել, շաշառել, գունդագունդ, ծուռուծուռ (նաև՝ ծուռմուռ), բազմաբազում, կարմրակարմիր, մեծամեծ, շառաշառ և այլն: Ինչպես կրկնավոր հարադրությունները, այնպես էլ կրկնական բարդությունները կարող են կազմվել բառի անփոփոխ կրկնությամբ, ինչպես՝ գունդագունդ, ծանրածանր, մեծամեծ, կափկափել, կամ էլ՝ փոփոխված ձևերով, ինչպես՝ փայլփլել, վազվզել, կցմցել, մարմնել, խրխնջալ, կասկարմնել և այլն: Իրենց փոփոխություններով կրկնական բարդությունները շատ ավելի բազմազան են, քան կրկնավոր հարադրությունները: Վերջապես, կրկնական բարդությունները կարող են ներկայացնել կրկնավոր հարադրությունների միավորումը մեկ բարդության մեջ՝ կցման եղանակով, կամ էլ կազմվել իբրև բուն բարդություն՝ կրկնության բաղադրիչների համադրումով, հաճախ

¹ Նույն աեղում, էջ 158:

նաև հոգակապ ստանալով, Այսպես՝ շարշարել, մոտմոտել, գյուղեգյուղ, մեկընդմեջ, տնետուն, ծուռուժուռ, ծակուծուկ, կասկարմբել, մեկառմեկ կցումով միավորված բարդ բառեր են, ստացված շար-շար, մատ-մատ, գյուղե-գյուղ, մեկ ընդ մեջ, տնե-տուն, ծուռ ու մուռ, ծակ ու ծուկ, կաս-կարմիր, մեկ առ մեկ կրկնավոր հարադրություններից, իսկ շար-ա-շար, բազմ-ա-բազում, կարմր-ա-կարմիր, բողբոջ, շոշափ, խրխինջ կրկնական բարդությունները այդ կարգի հարադրությունների միավորումը չեն, այլ բառի կամ նրա մի մասի կրկնությունը՝ մեկ բարդ բառի կազմում: Ըստ այսմ, կրկնական բարդությունները իրենց կազմության եղանակով կարող են լինել թե՛ կցական և թե՛ համադրական: Երկու դեպքում էլ, սակայն, կրկնական բարդությունները որոշակիորեն տարբերվում են և՛ բուն բարդություններից, և՛ կցականներից: Բուն բարդություններից տարբերվում են նրանով, որ կրկնական բարդությունները, ինչ եղանակով էլ կազմված լինեն, չունեն բաղադրական հիմքեր. կրկնական բարդությունների բաղադրիչները պարզապես կրկնվող բառն ինքն է՝ ամբողջությամբ կամ մի մասով միայն: Կցական բարդություններից տարբերվում են նրանով, որ կրկնավոր հարադրությունները բառակապակցություններ չեն, հետևաբար և չունեն կապակցության քերականորեն միմյանց հետ կապված անդամներ. բառակրկնությունները, որպես վերլուծական բաղադրություններ, ունեն կրկնության եզրեր կամ մասեր, որոնց միավորումով էլ կազմվում են կցական բնույթի կրկնական բարդությունները:

4. Հատվածական բարդություններ. — Այս բարդությունները, ինչպես ասվել է, հատվածական բաղադրությունների բաղադրիչների միավորումով կազմվող բարդություններն են: Իրենց կազմության եղանակով դրանք նույնանում են կցական բարդությունների հետ, բայց տարբերվում են նրանցից, ինչպես և բարդության մյուս տեսակներից, իրենց բաղադրական հիմքերի յուրահատկությամբ: Հատվածական բարդությունների բաղադրող հիմքը միշտ բաղադրյալ է, սովորաբար — ական, — ային, —յան ածանցով կազմված ածական, սակավ դեպքերում՝ —ություն ածանցով կազմված գոյական, այսպես՝ ազգմաօղային, պատմատեոսագիտական, պատմահամեմա-

տական, անտառամարգագետնային, դաշտաայգեգործական, պտղաբանջարաբուծություն բարդությունների բաղադրող հիմքերն են օդային, տնտեսագիտական, - համեմատական, մարգագետնային, այգեգործական, բանջարաբուծություն բառերը: Սերող հիմքը, դրան հակառակ, ածականի կամ գոյականի հատված, կրճատված մասն է, որը նկատի ունենալով էլ կոչում ենք հատվածական հիմք, ըստ որում կրճատվել, հատվել կարող է, ինչպես արդեն ասվել է, ոչ միայն նույնական կամ հոմանիշ ածանցը, այլև բարդության նույնական կամ հոմանիշ հիմնական ձևույթը: Այսպես, օրինակ, բերված հատվածական բարդությունների սերող հիմքերն են ռազմա-, պատմա-, անտառ-, դաշտա-, պտղա-, որոնք կրճատված մասերն են ռազմական, պատմական, անտառային, դաշտավարական, պտղաբուծություն բառերի: Որպես հատվածական սերող հիմքերի ուրույն հատկանիշ պետք է ընդունել այն, որ նրանք, իբրև ընդհանուր կանոն, հողակապ են ունենում, ըստ որում հողակապը միշտ էլ սերող հիմքի տարրն է, ինչպես՝ պտղա- (պտղաբանջարաբուծական), լեզվա- (լեզվագրական), ռազմա- (ռազմաքաղաքական), պատմա- (պատմատնտեսագիտական), անտառա- (անտառամարգագետնային), դաշտա- (դաշտաայգեգործական), առևտրա- (առևտրաարդյունաբերական) և այլն: Ստացված լինելով ածանցավոր և բարդածանց բառերի կրճատումով, հատվածական սերող հիմքերը պահպանում են նաև բարդության կամ ածանցման մեջ կրած հնչյունափոխությունները, ինչպես՝ առևտրաարդյունաբերական, պտղաբանջարաբուծական, բժշկականախտաբանական, լեզվագրական և այլն, որոնց մեջ առևտրա-, պտղա-, բժշկա-, լեզվա- հատվածական սերող հիմքերը պահպանել են առևտրական, պտղաբուծական, բժշկական, լեզվա(բանա)կան բառերի մեջ պտուղ, առևտուր, բժիշկ, լեզու բառերի կրած հնչյունափոխությունները: Այս երկու հատկանիշները թույլ են տալիս տարբերելու հատվածական բարդությունները այնպիսի բառերից, ինչպիսիք են պտուղբանջարառ, անտառտնտեսություն, գյուղխորհուրդ, գյուղինստիտուտ, հարավսլավոնական, հյուսիսամերիկյան, հարավլիետնամական և այլն, որոնց պտուղ-, բանջար- և անտառ-, գյուղ-, հա-

բավ—, հյուսիս— բաղադրիչները պտղեղենի (կամ պտուղ-
ների), բանջարեղենի, անտառային, գյուղական, գյուղատըն-
տեսական, հարավային, հյուսիսային բառերի կրճատումներն
են, Այս կպրգի բաղադրությունները, հենց այն պատճառով,
որ շունեն ա հոգակապով հատվածական հիմք, ինչպես և՛
չեն պահել կրճատված բառի հնչյունական փոփոխությունը
(օր. պտղեղեն, բայց՝ պտուղբանջարառ), պետք է դիտվեն
որպես յուրահատուկ հապավական բաղադրություններ:

բ. Բարդությունների տեսակներն ըստ բաղադրիչների քե-
րականական հարաբերության.— Բուն բարդությունների
բաղադրիչները միմյանց հետ որոշակի շարահյուսական
հարաբերության մեջ են գտնվում, որով և բաղադրվում է
բարդության ներքին ձևը: Այսպես, օրինակ, զրադարան բառի
ներքին ձևն է «զրքերի դարան», որի առաջին անդամը լրա-
ցումն է երկրորդի. երկուսը միասին ներկայացնում են հատկա-
ցուցիչ-հատկացյալ կապակցություն. այդպես և՛ զանգրամազ
«զանգուր մազերով, գանգուր մազեր ունեցող» (զանգուր՝
որոշիչ), մատենագիր «մատյան գրող» (մատյան՝ ուղիղ
խնդիր), զրաճապատ «զրահով պատված» (զրահով՝ անուղ-
ղակի խնդիր), ջրակյաց «ջրում ապրող» (ջրում՝ տեղի պարա-
գա), մեծավիթխար «մեծ և վիթխարի» (համադասական
կապակցություն) և այլն:

Բարդությունների բաղադրիչների շարահյուսական հարա-
բերությունները լինում են համադասական և ստորադասական:

Համադասական հարաբերություն են արտահայտում
շաղկապական ու հարակցական հարադրություններից ստաց-
ված կցական բարդությունները և հատվածական բարդություն-
ների մեծագույն մասը, ինչպես՝ անցուղաբ, կերուխում,
տունտետեղ կամ տունտեղ, գիտանետագոտական, հողակլի-
մայական և այլն: Բաղադրիչների համադասական հարաբե-
րությամբ բուն բարդությունները քիչ են, ըստ որում եղած-
ներն էլ հոմանիշ կամ մերձիմաստ բաղադրական հիմքեր
ունեն, ինչպես՝ ազգատոհմ (ազգ և տոհմ), մեծավիթխար
(մեծ և վիթխարի), ահագարգանդ (ահ և զարգանդ ազդող),
բյուրաբազում (բյուր և բազում) և այլն:

Ստորադասական հարաբերություն են արտահայտում բուն

բարդութիւնների մեծագույն մասի բաղադրիչները, ինչպես ե՛կցական ու հատվածական բարդութիւններից նրանք, որոնք ստացվել են ստորադասութիւնամբ կապված հարադրութիւնների ու հատվածական բաղադրութիւնների բաղադրիչների միավորումով, ինչպես՝ գետափ (=գետի ափ.-հատկացուցիչ-հատկացյալ), երկարավիզ (=երկար վզով.-որոշիչ-որոշյալ), հողագործ (=հողը գործող՝ մշակող (հողը՝ խնդիր), իրաւանցում (=իրար անցնելը.-հարադրութիւն), սուտասան (=սուտ ասել-ից), ֆիզիկաաշխարհագրական (ֆիզիկական աշխարհագրական.-ֆիզիկական աշխարհագրութիւն վերաբերող), լեզվահնչաբանութիւն (լեզվաբանական հնչաբանութիւն) և այլն:

Հայերենի բարդութիւնների մեջ, իբրև կանոն, լրացյալն է ստորադասութիւն արտահայտող բուն բարդութիւնների բաղադրող հիմքը, իսկ կցական և հատվածական բարդութիւնների մեջ՝ վերջին բաղադրիչը: Այսպես՝ բերված օրինակների մեջ լրացյալներն են -ափ, -վիզ, -գործ, -անցում, -ազան, աշխարհագրական, -հնչաբանութիւն, իսկ սերող հիմքերը (կցական ու հատվածական բարդութիւնների նախորդող բաղադրիչները)՝ լրացումներ են, ինչպես՝ գետ-, երկար-, հող-, իրար-, սուտ-, ֆիզիկա-, լեզվա- բաղադրիչները: Կան գրաբարից ժառանգված սակավաթիվ բուն բարդութիւններ, հունարենի պատճենումով կազմված, որոնց բաղադրիչներից առաջինն է լրացյալը, ինչպես՝ մայրաքաղաք, արժանապատիվ, արժանահավատ. սրանցից առաջինը գիտակցվում է իբրև «մայր քաղաք», այսինքն՝ մայր բաղադրիչն ընդունվում է որպես գոյական որոշիչ, ուստի ե՛կ լրացում, իսկ քաղաք-ը՝ լրացյալ. մյուս երկուսը դիտվում են իբրև շրջուն կապակցութիւն՝ արժանի հավատի, արժանի պատվի, ըստ որում արժանի բառը սովորական խոսքի մեջ էլ հաճախ ստանում է հտադաս լրացյալ (հմտ. արժանի մի բանի, արժանի բարձր գնահատականի, արժանի է խրախուսանքի և այլն): Նույնպիսի շրջուն շարադասութիւնամբ կարող են լինել նաև կայուն բառակապակցութիւնների բաղադրիչները, ինչպես՝ գլուխ գործոց, ի միջի ալլոց, որոնք, սակայն, գրաբարատիպ կապակցութիւններ են: Այսպիսով, նույնիսկ այն

բարդութիւնները, որոնք օտարաբան կազմութիւններն են եղել, այժմ արդեն հասկացվում են իբրև ճիշտ կազմութիւնների՝ բաղադրիչների կապակցութեան օրինաչափ հարաբերութեամբ:

4. Ածանցում, ածանցավոր բառեր և ածանցներ

Ածանցումներն այն համադրական բաղադրութիւններն են, որոնք իրենց կազմում ունեն մեկ կամ ավելի ածանցներ (երկրորդական բառակազմական ձևութիւններ), ինչպես՝ տնային (տուն+ային), գործարանային (գործ+արան+ային), հեռուականորեն (հեռու+ական+որեն), տնտեսավարական (տնտես+վար+ական), անգործածականութիւն (ան-գործած+ական+ութիւն) և այլն: Իրենց կազմում ածանց կամ ածանցներ ունեցող համադրական բաղադրութիւնները կոչվում են ածանցավոր բառեր: Ածանցների քանակային հատկանիշով ածանցավոր բառերը լինում են մեկաձանց, այսինքն՝ իրենց կազմում միայն մեկ ածանց ունեցող բառեր (տն-ային, գիրք, ան-լար, շարժ-ում, ուժ-գին և այլն), և բազմաձանց՝ իրենց կազմում մեկից ավելի ածանցներ ունեցող ածանցավոր բառեր (հեռու-ական-որեն, գործ-արան-ային, դպր-ոց-ական, ան-գործած-ական-ութիւն, մտ-ավոր-ական-ութիւն և այլն):

Ամեն մի ածանցում, որպես բաղադրութիւն, ունի երկու բառակազմական միավոր՝ բաղադրական հիմք և ածանց: Ըստ այսմ՝ յուրաքանչյուր բազմաձանց բառ ներկայացնում է իր կազմում եղած ածանցների թվով հաջորդական ածանցումների շարք: Այսպես. անսկզբունհայնութիւն բազմաձանց բառը կարելի է ներկայացնել ածանցումների հետևյալ հաջորդական շարքով. սկիզբ+ունք > սկզբունք+ային > սկզբունքային + ութիւն > սկզբունքայնութիւն+ան- > անսկզբունքայնութիւն. այգպես էլ՝ համա+կարգ > համակարգ+ային > համակարգային + ութիւն > համակարգայնութիւն+ան- > անհամակարգայնութիւն.— գործ+արան > գործարան+ային > գործարանային+ներ- > ներգործարանային և այլն:

Ինչպես բարդութիւնների, այնպես էլ ածանցումների

բաղադրական հիմքերը կարող են լինել պարզ և բաղադրյալ. օրինակ՝ տնային, հումք, ձեռնոց, դասարան ածանցումների տն- (տուն), հում-, ձեռն-, դաս- հիմքերը պարզ են, իսկ դասարանային, գրքային, անկողնակալ, տնտեսվարություն ածանցումների դասարան-, գրք- (գիրք), -կողմնակալ, տնտեսվար- հիմքերը՝ բաղադրյալ. Ածանցումների բառակազմական բնութագրության համար, սակայն, գործնականորեն նպատակահարմար է բաղադրյալ հիմքերը ևս տարբերակել ըստ բաղադրության բնույթի, այն է՝ ածանցավոր ու բարդ, որի համաձայն ածանցումների հիմքերը կբաժանենք երեք կարգի՝ պարզ, ածանցավոր և բարդ, ինչպես՝ աչ-ք, դասարան, ձեռնոց (պարզ հիմքերով ածանցումներ), դասարանային, գրք-ային, պատկերավոր-ություն, ան-կյանք (ածանցավոր բաղադրյալ հիմքերով ածանցումներ), տնտեսվարական, կուսակց-ություն, ան-կարգապահ, գրադարան-ային (բարդ բաղադրյալ հիմքերով ածանցումներ): Բաղադրական հիմքերի այդ տեսակների հիման վրա էլ կարելի է տարբերել ածանցումների երեք տեսակ. ա) պարզածանցավոր (պարզ հիմքերով բաղադրված ածանցավոր բառեր), ինչպես՝ աչք, դասարան, ձեռնոց, շարք, անտուն, դժգույն և այլն, բ) հարաձայնցավոր (ածանցավոր հիմքով ածանցումներ), ինչպես՝ դասարան-ային, պատկերավոր-ություն, ան-կյանք և այլն, գ) բարդաձայնցավոր (բարդ հիմքերով ածանցումներ), ինչպես՝ տնտեսվար-ական, կուսակց-ություն, ան-կարգապահ, գրադարան-ային և այլն: Պարզածանցավոր բառերը մենաձայն են, հարաձայնցավոր բառերը՝ բազմաձայն, իսկ բարդաձայնցավոր բառերը կարող են լինել և՛ մենաձայն, և՛ բազմաձայն, ինչպես՝ տնտեսվար-ություն, գրադարան-ային, ան-կարգապահ, երկդիմ-ություն, բարեհոգ-ություն (մենաձայն բառեր) և ան-տնտեսվար-ություն, ան-կարգապահ-ություն, ներկուսակց-ական, առաջադիմ-ական-ություն (բազմաձայն բառեր): Բերված բարդաձայնցավոր բառերը այնպիսի հիմքեր ունեն, որոնք կազմված են միայն հիմնական ձևույթներից (բառերից կամ արմատներից), բայց հնարավոր է, որ բարդ բաղադրյալ հիմքի կազմում արդեն լինի ածանց, այսինքն՝ բարդության սերող հիմքը ածանցավոր հիմք լինի, ինչպես՝

շարժացան-ային, հնչյունաբան-ական, հեռուստացույց-ային և այլն։ Հասկանալի է, որ այդ բարդածանցավոր բառերի հիմքերը, այն է՝ շարժացան, հնչյունաբան, հեռուստացույց-բարդածանցավոր բառեր են, ուստի և դրանցից նոր ածանցումներով կազմված բառերը արդեն բազմածանց բառեր են իբրև բարդածանցավորներ։

Ածանցները կարող են բաղադրական հիմքին միանալ սկզբից կամ վերջից, ինչպես՝ ան-չար, դժ-գոհ, ենթա-դաս, հակա-դիր և կարգ-ին, ձեռն-ոց, քաղ-ուրջուն, դեղձ-ենի և այլն։ Հիմքի սկզբից դրվող ածանցները նախածանցներ են, վերջից միացող ածանցները՝ վերջածանցներ։ Դրան համապատասխան էլ նախածանցով կազմված ածանցումները կոչվում են նախածանցավոր, վերջածանցներով կազմված ածանցումները՝ վերջածանցավոր, իսկ միաժամանակ և՛ նախածանց, և՛ վերջածանց ունեցողները՝ նախածանցավոր-վերջածանցավոր, ինչպես՝ ան-չար, դժ-գոհ, ենթա-դաս, հակա-դիր (նախածանցավոր բառեր), կարգ-ին, ձեռն-ոց, քաղ-ուրջուն, դեղձ-ենի (վերջածանցավոր բառեր), ան-սար-ք-ուրջուն, տար-ընթերց-ում, ան-սկզբ-ուն-ի-այն-ուրջուն, դժ-բախտ-աբար (նախածանցավոր-վերջածանցավոր բառեր)։

Ժամանակակից հայերենի վերջածանցների մեծագույն մասը ձայնավորով է սկսվում, որով և վերանում է հիմքը և ածանցն իրար միացնող հոդակապի անհրաժեշտությունը, ինչպես՝ ծով-ակ, հարգ-անք, քթ-ենի, հող-եղեն, բազմ-ոց, պահ-առան և այլն։ Համեմատաբար փոքր թիվ են կազմում բաղաձայնով սկսվող վերջածանցները, որոնք հիմքին են միանում ա հոդակապով, քիչ դեպքերում՝ առանց հոդակապի, ինչպես՝ Վր-աստան, Ռուս-աստան, բայց՝ Թաջիկստան, Ուզբեկ-ստան, գնդիկավոր, թիկնոցավոր, գութանավոր, բայց՝ հայցվոր, հնձվոր և այլն։

Ինչպես վերը ասվել է, բարդությունների հոդակապը գործնականորեն նպատակահարմար է հատկացնել սերող հիմքին, իսկ ածանցումների մեջ՝ ածանցներին։ Ածանցների համար սա ունի նաև այն արդարացումը, որ շատ դեպքերում հոդակապը դարձել է արդեն ածանցի անբաժան տարրը, իսկ անհոդակապ ձևն այլևս չի գործածվում, ինչպես օրինակ՝

ային ածանցները, որոնց անհոդակապ ձևերն այլևս գործածական չեն, Շատ ածանցների հոդակապավոր և անհոդակապ ձևերը, ինչպես և նախնական բնի տարբեր ձայնավորներով ձևերը հանդես են գալիս որպես միեկնույն ածանցի տարբերակներ, ինչպես՝ -անոց/-նոց (գլխ-անոց, ճակատանոց, թև-նոց, թիկ-նոց), աստան, -ստան (շալ-աստան, Ռուս-աստան, Քրդ-ստան, Հաբեշ-ստան), -ավոր/-վոր (գովաճաճավոր, սայլ-վոր), -ացի -եցի/-ցի (շիրակ-ացի, մեղր-եցի, լեռն-ցի), ացու/-ցու (մս-ացու, տոլմա-ցու, փեսա-ցու), -եստ/ -խտ/ -ուտ (գով-եստ, հանգ-խտ, փախ-ուտ) և այլն:

Ժամանակակից հայերենի նախաածանցները, վերջածանցների համեմատությամբ, փոքրաթիվ են՝ և կարող են ներկայացվել հետևյալ ցուցակով:

Ան-. ան-կեղծ, ան-սովոր, ան-զեն, ան-տուն, ան-կայուն
Անդր-/անդրա-. անդրծովյան, անդրովկիանոսյան, անդրադարձ, անդրաձիգ

Ապ-/ապա-. ապերջանիկ, ապուշ, ապաքախտ, ապակենտ-րոնացնել

Առ-/առա-. առի, առկայծել, առինքնել, առադրել, առատպել
Արտ-/արտա-. արտածել, արտասանել, արտաժամ (յա), արտասանդուղք

Բաց-/բացա-. բացարձակ, բացթիկան, բացազատել, բացակա, բացառել

Դեր-. դերանուն, դերբայ, դերկոմս

Դժ-. դժբախտ, դժգոհ, դժկամ

Ենթ-/ենթա-. ենթանրակային, ենթադրել, ենթադասել, ենթաշրջան, ենթավարպետ

Ընդ-. ընդգծել, ընդհատել, ընդառաջ, ընդհանուր, ընդհատակյա, ընդդատյա

Հակ-/հակա-. հակասություն, հակազդել, հակադիր, հակահարված

Համ-/համա-. համընդհանուր, համարժեք, համամիտ, համատեղել

Հար-/հարա-. հարասություն, հարածանցավոր, հարակից, հարադրել

Մակ-/մակա-. մակդիր, մակերես, մակնիշ, մակագրել, մակակար
 Ներ-/ներա-. ներդիր, ներարկել, ներկուսակցական, ներակա, ներազննել
 Զ-. չհաս, չգործուն, չխոսկան, չկամ, չգիտություն
 Ստոր-/ստորա-. ստորերկրյա, ստորջրյա, ստորակարգ, ստորաբաժանում
 Վեր-/վերա-. վերստանալ, վերցնթերցել, վերագրել, վերադառնալ
 Ց-. տգետ, տհաս, տհաճ, տկար, տձե, տմարդի
 Տար-/տարա-. տարբերանալ, տարհամոզել, տարատեսակ, տարափոխիկ
 Տրամ-/տրամա-. տրամանցում, տրամաբանել, տրամադիծ, տրամադիր, տրամախաչել
 Փոխ-/փոխա-. փոխըմբռնում, փոխհրաձգություն, փոխադրել, փոխատեղել

Ածանցների գործառնական և ձևաբանական դասակարգությունը

Բառապաշարը, ինչպես առվել է, լեզվի առավել հարստփոփոխ մասն է, բայց մյուս կողմից էլ նա լեզվի առավել ավանդապատ գանձարանն է։ Ժամանակակից լեզուների բառապաշարի միջուկային բառաֆոնդին պատկանող բառերի մի զգալի մասը, մասնավորապես արմատները և արմատական բառերը, խոր հնագաբից են գալիս։ Դա, բնականորեն, վերաբերում է նաև հայերենին. այնպիսի բառեր, ինչպիսիք են ոտք, ձեռք, աչք, գլուխ, ուս, հաց, սիրտ, մարդ, ծնել, բերել, աժել, առնել, կի՛ն, հայր, մայր, եղբայր, քույր և այլն, գոյություն են ունեցել ոչ միայն հին հայերենում ու նախահայերենում, այլև այսպես կոչված հնդեվրոպական նախալեզվում (հնդեվրոպական միասնության շրջանում), այսինքն՝ մեզանից 7—8 հազարամյակ (եթե ոչ ավելի) առաջ, թեև, իհարկե, առավել կամ նվազ տարբեր ձևերով։ Ժառանգված լինելով լեզվի պատմության հնագույն շրջաններից, բառերը ենթարկվում են զանազան ձևափոխությունների, որի հետևանքով մթագնվում է

նաև նրանց կազմությունը: Մյուս կողմից, լեզվի պոստական զարգացման ընթացքում գործածությունից դուրս են գալիս որոշ ածանցներ և առաջանում են նորերը, որով և փոփոխվում է ածանցների համակարգը: Սրա անխուսափելի հետևականներից մեկն է այն, որ նախկինում գործածված շատ ածանցներ հետագայում ոչ միայն չեն գործածվում նոր ածանցումներ կազմելու համար, այլև առհասարակ չեն գիտակցվում իբրև ածանց և դառնում են արմատի անբաժանելի տարրը: Այս հանգամանքը նկատի ունենալով, ածանցների գործառական դասակարգությունից առաջ պետք է տարբերել գիտակցվող և չգիտակցվող ածանցները: Ժամանակակից հայերենի համար այդ տարբերակման համար իբրև հիմք է ծառայում ոչ թե լեզվաբանական վերլուծությունը, այլ խոսողների լեզվագիտությունն ու լեզվագրացողությունը: Լեզվաբանական վերլուծությունը մեզ համար պարզ է դարձնում, որ, օրինակ, դալար բառը կազմվել է դալ- արմատից և -ար ածանցից, ընկեր բառը՝ ընդ-կեր, զգաստ-ը՝ զա- արմատից և գ-, -ստ ածանցներից և այլն, բայց խոսող հանրության անդամները, եթե հատկապես չեն ծանոթացել լեզվաբանական այդ վերլուծություններին, չեն էլ գիտակցում այդ բառերի կազմությունը, հետևաբար և՛ ածանցների առկայությունը դրանց կազմում:

Զգիտակցվող և գիտակցվող ածանցները գործնականորեն տարբերելու համար կարելի է հիմնվել հետևյալ տվյալների վրա. ա) եթե տվյալ բառի մի հատվածը որոշակիորեն գիտակցվում է որպես բառը կազմող բաղադրիչ և իբրև այդպիսին հանդես է գալիս նաև այլ դեպքերում, ապա մյուս բաղադրիչն էլ առանձնանում է, որով և գիտակցվում են բառի կազմում եղած հիմնական ու երկրորդական ձևույթները: Օրինակ՝ զգետնել, զգլխել բառերի գ- նախածանցը (գրաբարյան նախդիրը) կարելի է համարել գիտակցվող, որովհետև այդ բառերի գետն- (գետին), գլխ- (գլուխ) հատվածները որոշակիորեն նույնանում են գետին և գլուխ բառերի հետ, որոնք հանդես են գալիս նաև գետնել, գետնանուշ, գետնահարե, գետնափռ, գլխել, անգլուխ, գլխավոր և բաղմամբիվ ուրիշ բաղադրությունների մեջ: Այդպես և՛ դժգոհ,

դժգույն և այլ բառերի կազմում մի կողմից առանձնանում են գռն, գույն բառերը, մյուս կողմից՝ դժ- հատվածը, որ ունենք նաև դժբախտ, դժկամ, դժմիտ, դժպատեհն բառերի մեջ: Նույնը չենք կարող ասել, սակայն, դալար, մատաղ, զարկ և նման բառերի մասին, որոնց դալ- և -ար, մատ- և -աղ, զ- և արկ (հարկ-) հատվածներից ոչ մեկը չի գիտակցվում ու չի առանձնանում որպես բառը կազմող մաս: Բ) Եթե բառը հատվածների բաժանելիս պարզվում է նրա ներքին ձևը և կամ առանց դրան էլ ներքին ձևը հայտնի է, ապա գիտակցվում է նրա կազմությունը, հետևաբար և՛ առանձնանում ու գիտակցվում են նրա բաղադրիչները. օրինակ՝ շաղկապ, շաղկապել բառերի կապ, կապել հատվածներն առանձնանում են իբրև բաղադրիչ և ամբողջ բառի իմաստի հիման վրա բացահայտում ներքին ձևը՝ «միմյանց հետ կապող՝ միացնող», իսկ դրանով էլ՝ ածանցի իմաստը. -պարագիծ, պարագա բաղադրությունների մեջ գիծ, գա բաղադրիչների առանձնացումով բացահայտվում է այդ բառերի ներքին ձևը («շուրջը քաշվող կամ քաշված գիծ», «շուրջը եկող՝ դարձող»), իսկ դրանով էլ՝ պար- բաղադրիչի ածանցական իմաստը: Դրանց հակառակ, սղոց բառի երկու բաղադրիչներն էլ թեև կարող են առանձին-առանձին կապվել սուղ և -ոց բաղադրիչների հետ (հմմտ. սուղ, սղել, -ոց—կտրոց, էտոց, խտրոց) հետ, բայց քանի որ այդ կապը չի ամրապնդվում սղոց բառի այժմյան իմաստով և, հետևաբար, չի էլ բացահայտում ներքին ձևը, ուրեմն այդ ածանցը չի գիտակցվում: Ընկեր բառի ըն- և կեր հատվածները կարող են կապվել ընտանի, ընկալել և կերավ, մարդակեր, կերաբաժի՞ն բառերի ըն- և կեր բաղադրիչների հետ, բայց ընկեր բառի այժմյան իմաստը հնարավորություն չի տալիս այդ բաղադրիչների հիման վրա բացահայտել «հետը ուտող, միասին ուտող» ներքին ձևը, ուստի և այդ ածանցը այդ բառի մեջ չի գիտակցվում:

Մի կողմ թողնելով բոլոր չգիտակցվող ածանցները, ժամանակակից հայերենի ածանցները գործառական տեսակետից կարելի է բաժանել երկու կարգի՝ գործուն (կենսունակ) և չգործուն (անկենսունակ): Գործուն են այն ածանցները, որոնցով աշատորեն կազմվում են նորանոր ածանցումներ.

այդպիսի ածանցներ են. ան-, համ-, -ական, -ային, -ություն, -եղեն, -ի, -յա, -ում, -անի, -աբար և այլն: Զգործուն են այն ածանցները, որոնք որոշ քանակով բառերի մեջ ծառանգված լինելով հնից, թեև լիովին գիտակցվում են որպես որոշակի ածանցական իմաստով երկրորդական ձևություններ, բայց զրկվել են բառակազմական գործառութվունից, այսինքն՝ դրանցով այլևս նոր ածանցումներ չեն կազմվում: Այդպիսի ածանցներ են. դժ, ա, շ, պար (ա)–, դեր–, –եստ (–եստ) –ուտ, –արդ (գմբեթարդ, խորանարդ, կորնթարդ), –ոտի (հընոտի, ցնցոտի), –ունի (արքունի, ժերունի) և այլն: Քանի որ շգործուն ածանցները լիովին գիտակցվում են, ապա լեզվի մեջ ծաղած անհրաժեշտության թելադրանքով նրանք կարող են համաբանական կազմություններով աստիճանաբար «վերա-կենդանանալ» և անցնել գործուն ածանցների շարքը: Այդպիսի ածանցներից են. –ույթ, ապ-/ապա–, բաց-/բացա–, մակ-/մա-կա–, առ– և այլն, որոնք կենսունակ ածանցներ են դարձել վերջին հիսնամյակում և շատ արգասավոր են զանազան տերմինահամակարգերում. կենսունակ դառնալու միտում ունի նաև –արդ ածանցը, որով ունենք ձվարդ, սեղանարդ, կոնարդ, անկյունարդ, խաչարդ նորակազմ տերմինները:

Ածանցների ձևաիմաստային հարաբերությունները բնութագրվում են հոմանշության, հականշության, համանունության և բազմիմաստության բնութագրերով: Քանի որ այդ բնութագրերը հատուկ են լեզվի բոլոր մակարդակների միավորներին, ապա ընդհանուր առմամբ ածանցների վրա էլ տարածվում են նույն շափանիշները, որոնք կիրառել ենք բառերի նկատմամբ: Սակայն այդ ընդհանուր շափանիշները ածանցների նկատմամբ կիրառելիս անհրաժեշտ է հաշվի առնել հետևյալ առանձնահատկությունները:

1. Ածանցների տարբեր մասնավոր իմաստները շատ հաճախ պայմանավորված են լինում բաղադրական հիմքով. այսպես՝ –իկ ածանցն արտահայտում է փոքրության իմաստ և հասկանալի է, որ պետք է ցույց տա բաղադրական հիմքով արտահայտվող գոյականի փոքր լինելը, ինչպես՝ թմբիկ «փոքր թումբ», քերթիկ «փոքր թերթ», սալիկ «փոքրիկ սալ», մազիկ «փոքր, այսինքն՝ բարակ, նուրբ մազ» և այլն: Սակայն

գործընթացումը կարող է որակվել որպես դրական, հաճելի, բայց նաև՝ արհամարհելի հատկություն: Այստեղից էլ, ահա, նույն ինչ ածանցը կարող է արտահայտել քնքշանք, փաղաքշանք և արհամարհանք, ինչպես՝ ճայրիկ, փուլրիկ, քոռեիկ, բալիկ, վզիկ, շնիկ (փաղաքշական) և ճոթոիկ, կուզիկ և այլն, ըստ որում շատ հաճախ միևնույն ածանցումը խոսքի մեջ կարող է թե՛ քնքշական և թե՛ արհամարհական-նվաստական իմաստով գործածվել (հմտ. Մի բարի կուզիկ էր նա.—Վիթխարի մարմնին՝ մի երկար ու բարակ, տանձի պուշ հիշեցնող վզիկ):

2. Բոլոր ածանցներն ունեն խոսքամասային քերականական իմաստ (կատեգորիալ իմաստ) և այդ տեսակետից հոմանիշներ են գոյականակերտ ածանցները միմյանց նկատմամբ, ածականակերտ ածանցները միմյանց նկատմամբ և այլն: Հասկանալի է, որ ածանցական իմաստների նույնությունը կամ մերձավորությունը որոշելու համար խոսքամասային քերականական իմաստները չպետք է հաշվի առնել, մինչդեռ համանունության ու բազմիմաստության համար դա առաջնակարգ նշանակություն ունի:

3. Ածանցումները, իբրև բառեր, ենթակա են իմաստային զարգացման, իսկ դրա հետևանքները կարող են տարբեր լինել: Այսպես, հնարավոր է, որ պատմական փոփոխություններով միևնույն ածանցը երկու տարբեր ածանցումների մեջ՝ դրանց իմաստների պատմական փոփոխություններով բոլորովին տարբեր ածանցական իմաստներ արտահայտի և, ընդհակառակն, երկու տարբեր ածանցներ միևնույն ածանցական իմաստը ձեռք բերեն: Օրինակ՝ -ակաճ և -ային նույնանիշ ածանցներ են, բայց կուսակցական նշանակում է «կուսակցության անդամ», իսկ կուսակցային «կուսակիցներին՝ կողմնակիցներին հատուկ». նույնպես և՛ բանավոր նշանակում է «բերանացի», և թվում է, թե կարող է համարվել մտացի, նշանացի, բառացի, բերանացի, հաբանացի ածանցումների -ացի/-ցի ածանցներին հոմանիշ, մյուս կողմից՝ համանուն քնավոր, հոգեվոր, կարիքավոր ածանցումների -ավոր ածանցի համար: Իհարկե, այսպիսի մոտեցումը ճիշտ չի լինի, որովհետև ելակետը պատմականորեն կրած իմաս-

տալին զարգացման հետեանքն է և ոչ թե նախնական, բուն ածանցական իմաստը. կուսակցական նշանակել է և այժմ էլ նշանակում է «կուսակցության անդամին և կուսակցությանը հատուկ» և հետո, երկրորդաբար՝ «կուսանդամ».— քանավոր նշանակել է «բանով (խոսքով) օժտված» և հետո միայն՝ «բերանացի, ոչ գրավոր ձևով, այլ խոսելով» և այլն: Հետևաբար, ածանցների իմաստային հարաբերակցությունները որոշելու համար պետք է հենվել բուն ածանցական իմաստի և ոչ թե առանձին բառերի իմաստափոխությունը պայմանավորված իմաստների վրա:

Այս հիմնական առանձնահատկություններին կարող են ավելացվել նաև մասնավոր յուրահատկություններ, որոնք վերաբերում են ածանցների այս կամ այն խմբին կամ զույգին, սակայն դրանց այստեղ չենք անդրադառնա:

Ա. Համանունություն և բազմիմաստություն.— Անոց/—նոց ածանցն ունենք հիվանդանոց, արվեստանոց, դարբնոց, հյուսնոց—զլխանոց, թիկնոց, թենոց—տասանոց, մետրանոց, փրանոց, կոպեկանոց ածանցումների մեջ. առաջին շորս օրինակներում —անոց/—նոց ածանցի իմաստն է «որևէ բանով զբաղվելու, որևէ կարգի մարդկանց հատկացված, որևէ բանով բնութագրվող տեղ», երկրորդ խմբում՝ «մարմնի որևէ մասը ծածկելու շոր», երրորդ խմբում՝ «որևէ կարգի միավոր պարունակող (թվականի ցույց տված բանակով կամ չափի միավորի չափով)»: Առաջին երկու խմբում ածանցը գոյականներից կազմում է գոյականներ, երրորդում՝ գոյականներից՝ ածականներ և փոխանվանաբար՝ գոյականներ. խոսքամասային քերականական տարբերությունը բավական է, որ արվեստանոց և մետրանոց ածանցումների ածանցները համարենք տարբեր ձևույթներ, որոնք ձևապես նույնական են. նշանակում է՝ այդ երկու ածանցները համանուններ են: Առաջին երկու խմբի ածանցումները հավասարապես գոյականներ են, ուստի և խոսքամասային իմաստի հակադրություն չկա, բայց դրանց միջև կա իմաստային բացահայտ հակադրություն. առաջին շարքի բառերը ցույց են տալիս որևէ բանի հատկացված տեղ, որևէ բանով բնորոշվող տեղ, երկրորդ շարքի բառերը՝ զգեստ կամ

դգեստի մաս, որն է բանի ծառայող շոր. իմաստներն այնքան տարբեր են, որ հնարավոր չէ նույն ածանցը համարել, ուստի և համանուններ են: Գառնենի, այծենի, ընձենի, հօրթենի— դեղձենի, թզենի, նոնենի, թթենի ածանցումների առաջին խմբում —ենի ածանցը կազմում է բուսանուններ՝ պտուղների անուններից: Երկրորդ խմբում՝ կենդանիների անուններից կազմում է դրանց մորթը կամ միսը նշանակող գոյականներ: « առաջին շարքում ածանցը կերտում է գոյականներ, որոնցից ծագում, ստացվում է ածանցման հիմքի ցույց տված գոյականը (պտուղը), երկրորդ շարքում՝ գոյականներ, որոնք ստացվում են ածանցման հիմքի ցույց տված գոյականներից (կենդանուց), այլ կերպ ասած՝ առաջին շարքի ածանցումները ցույց են տալիս աղբյուրը (բույսը), երկրորդները՝ արդյունքը, մթերքը (մորթը կամ միսը). իմաստները հակադիր են միմյանց, չեն կարող նույնացվել, ուստի և համանուններ են: Նույն —ենի ածանցն ունենք ֆնֆշենի, նազենի, նրբենի, հայրենի, մայրենի, փաղֆենի, լրբենի և այլ բառերում, որոնք ածականներ են. այդ բառերի մեջ —ենի ածանցը նշանակում է՝ «մեկին, մի բանի հատուկ» (նազենի «նազին՝ նազանքին հատուկ, նազանք պարունակող», նրբենի «նուրբին հատուկ», մայրենի «մորը հատուկ՝ պատկանող» և այլն). Եթե այս ածանցը համեմատենք գառնենի, ընձենի և նման ածանցումների —ենի ածանցի հետ, ապա դժվար չի լինի համոզվել, որ դրանք նույն ածանցներն են, քանի որ դրանք էլ նշանակում են «գառան հատուկ՝ պատկանող», «ինձին հատուկ՝ պատկանող» (հմմտ. արծվենի հայացք, այծեմենի պարանոց և այլն): Նշանակում է՝ մայրենի, ֆնֆշենի և գառնենի, արծվենի ածանցումների մեջ ունենք նույն ածանցը, որ կենդանիների անուններից կազմում է ածականներ, իսկ երկրորդաբար (փոխանունություն)՝ գոյականներ: Աշակերտություն, գյուղացիություն—խիզախություն, զեղեցկություն—հմայություն, զենություն ածանցումներից առաջին զույգում —ություն ածանցը ցույց է տալիս հավաքականություն, երկրորդներում՝ առարկայացած հատկություն, երրորդներում՝ գործողություն. տարբեր իմաստները պայմանավորված են բաղադրական հիմքով (առաջինները՝ գոյական, երկրորդները՝

ածական, երրորդները՝ բայահիմք)։ ուրեմն -ուրջուն ածանցը կարող ենք համարել բազմիմաստ ածանց, որ ունի հավաքականության հատկության, գործողության ածանցական իմաստներ։

Այսպիսով, ածանցների համանունությունը և բազմիմաստությունը որոշելու համար պետք է ընդունել հետևյալ չափանիշները. ա) Եթե ձևապես նույնական ածանցները կազմում են երկու տարբեր հարացույցներ, ինչպես՝ -անոց/-նոց ածանցները դարբնոց և թիկնոց ածանցումներում, ապա դրանք համանուններ են։ բ) Եթե միևնույն խոսքի մասին են պատկանում, բայց որոշակիորեն տարբեր և նույնիսկ հակադիր իմաստներ ունեն, ինչպես՝ -ենի ածանցը զառնենի և թզենի ածանցումներում։ գ) Եթե միևնույն հարացույցին պատկանող ձևապես նույնական ածանցները տարբեր հիմքերից կազմվող ածանցումներում տարբեր ածանցական իմաստներ են ստանում, ապա ունենք բազմիմաստ ածանց, ինչպես՝ -ուրջուն ածանցը բերված օրինակներում, -ուկ ածանցը ճորթուկ, ձագուկ և մարդուկ, խղճուկ ածանցումներում և այլն։

Բ. Համանիշություն.—Համանիշ են այն ածանցները, որոնք՝ 1) նույնական են իրենց իմաստով, ինչպես՝ -ական, -ալին ածանցները ջերմալին, դաշտալին և մետաղական, զյուղական ածանցումներում, -ուրջուն և -ում ածանցները որպես բայանուններ (հմայություն, զննություն—հմայում, զննում), բուսանուններ կազմող -ի և -ենի ածանցները (թթենի, նոնենի—թթի, նոնի) և այլն։ 2) Մտնում են զուգահեռ հարացույցների մեջ արտահայտության պլանում, միևնույն հարացույցի մեջ՝ բովանդակության պլանում, ինչպես՝ -աբան և -անոց ածանցները առողջաբան, գործաբան և հիվանդանոց, դարբնոց ածանցումներում, -ակ, -իկ, -ուկ ածանցները տնակ, առվակ—ուլիկ, խցիկ—ծագուկ, զառնուկ ածանցումներում և այլն։ 3) Կարող են փոխարինել միմյանց նույն հիմքից կազմվող ածանցումներում թեկուզ և մի քանի դեպքերում, առանց իմաստի փոփոխության, ինչպես՝ -աբար և -որեն ածանցները հերոսաբար—հերոսորեն, եղբայրաբար—եղբայրորեն և նման ածանցումներում, -աստան/-ստան և

«անոց ածանցները՝ վարդանոց—վարդաստան, մենաստան—մենանոց և նման ածանցումներում և այլն:

Գ. Հականիշություն.—Ածանցների հականիշությունն արտահայտվում է երկու կամ ավելի այնպիսի ածանցների զուգահեռությամբ, որոնցից մեկը (կամ մի բանիսը) բացասում, ժխտում է մյուս (ներ)ի ածանցական իմաստը, ինչպես՝ —ավոր/—վոր և ան— ածանցները (թեւավոր—անթեւ, ողնաշարավոր—անողնաշար, գանգավորներ—անգանգներ), —ուն և ան— (գիտում—անգետ, խոսում—անխոս), —ակ և ան— (տեղյակ—անտեղյակ, գիտակ—անգետ), գեր— /թեր— (գերակատարել—թերակատարել, գերակշռել—թերակշռել) և այլն:

Է. Հապավական բաղադրություններ

Ընդհանուր գիտելիք

Հապավումը բաղադրյալ անվանումների ու տերմինների կրճատված մասերի միավորումով բաղադրություններ կազմելու եղանակն է, ինչպես և՛ այդ եղանակով կազմված բաղադրությունները, ինչպես՝ ՍՄԿԿ (Սովետական Միության կոմունիստական կուսակցություն), ՀԱՄԿԽ (Հայաստանի արհեստակցական միությունների կենտրոնական խորհուրդ), կենտկոմ (կենտրոնական կոմիտե), կենտվարչություն (կենտրոնական վարչություն) և այլն: Ինչպես ցույց են տալիս բերված օրինակները, ՍՄԿԿ, ՀԱՄԿԽ, կենտկոմ, կենտվարչություն բառակերպ բաղադրությունները որոշակի բաղադրյալ անվանումների զանազան կարգի կրճատումներով են կազմվել և ներկայացնում են այդ բաղադրյալ անվանումները:

Հապավումները մեծ զարգացում ստացան 20-րդ դարում: 19-րդ դարում արդեն բավականաչափ տարածում ստացել էին տառաչին հապավումները, և հայագիտության մեջ սովորական գործածություն ունեին ու համընդհանուր ճանաչում էին ստացել այնպիսի հապավումներ, ինչպիսիք են, օրինակ, ՀԱ («Հանդէս ամսօրեայ»), ՀՀԲ (Հին հայկազյան բառարան), ՆՀԲ (Նոր հայկազյան բառարան), ԱԲ (Առձեռն բառարան), ԲԸ (բարեգործական ընկերություն) և այլն:

Ինչպես ուրիշ լեզուներում, այնպես էլ հայերենում հապավումներն սկզբնապես առաջացել են համառոտագրությունների հիմքի վրա. նախապես գրում էին, օրինակ, Հ. Ա. (Հանդէս ամսօրեայ), բզմ. («Բազմապէս»), Ն. Դ. («Նոր դար») և այլն: Այդ նույն համառոտագրությունները հետագայում սկսեցին գրել առանց կետերի, որոնք կրճատման (համառոտագրության) նշանների կամ ցուցիչների դեր էին կատարում: Կետերի բացթողումն էլ, ահա, հանգեցրեց համառոտագրությունների նոր եղանակի՝ համառոտագրված բառերի սկզբնատառերի միասին գրելուն և դրանով իսկ առաջին քայլը կատարվեց հապավումների, իբրև յուրատեսակ համառոտագրության, զարգացման գործընթացում: Կապիտալիզմի զարգացումը, կապիտալիստական բազմաթիվ արդյունաբերական միավորումների, ընկերությունների, հասարակական կազմակերպությունների, իրազեկման աղբյուրների (թերթերի, հանդեսների, պարբերական ժողովածուների և այլնի) զարգացումը և դրա հետ կապված՝ բազմաթիվ բաղադրյալ անվանումների երևան գալը հզոր խթան հանդիսացան հապավումների ծավալման ու զարգացման համար: Եվ բոլորովին էլ զարմանալի չէ, որ ֆրանսերենում, անգլերենում, գերմաներենում և շատ այլ լեզուներում այժմ էլ գերակշռում են թերթերի, հանդեսների, արդյունաբերական ձեռնարկությունների, ընկերությունների, զանազան կոնցեռնների և նման միավորումների բաղադրյալ անվանումների, ինչպես և՛ միջազգային զանազան կազմակերպությունների և ընկերությունների բաղադրյալ անվանումների հապավումները (Հմմտ. Ֆիֆա, Ֆիդե, Ուեֆա, Յունեսկո և այլն): Սովետական Միության ժողովուրդների լեզուներում, և առաջին հերթին ռուսերենում, հապավումների բուռն զարգացումը որոշակիորեն տարբերվում է ինչպես հասարակական-քաղաքական գործողների, այնպես էլ բուն իսկ հապավումների բնույթով: Սովետական իշխանությունը կյանքի կոչեց պետական կառավարման նոր սիստեմ, ստեղծեց հասարակական-քաղաքական ու տնտեսական նոր հարաբերություններ: Ինքնին հասկանալի է, որ կառավարման նոր մարմինները, տնտեսական քաղաքականության մեջ երևան եկած նոր երևույթներն

Շտապան իրենց անվանումները, որոնք մեծ մասամբ բաղա-
 գրելալ անուններ էին: Հասարակական տեսակետից այդ նոր
 մարմինների և կազմակերպությունների առանձնահատկու-
 թյուններից մեկն էր այն, որ դրանք իրենց ամենօրյա գոր-
 ծունեություններ սերտ շփման մեջ էին աշխատավորական հոծ
 զանգվածների հետ, որ և պայմանավորում էր դրանց անվա-
 նումների անմիջական մասսայականացումը և այդ անվա-
 նումների ամենօրյա գործածությունը ժողովրդական ամենա-
 լայն խավերի առօրյա հաղորդակցման մեջ: Այս հանգամանքը
 հասարակական հիմքը հանդիսացավ այն բանի, որ բազմա-
 թիվ պետական ու կուսակցական մարմինների անվանումները
 զանազան կարգի հապավված ձևերով գրվեն: Սա նշանակում
 է, թե ինչպես եվրոպական շատ լեզուներում, այնպես էլ
 ռուսերենում և Սովետական Միության ժողովուրդների լե-
 զուներում թե՛ մինչև սովետական կարգերի հաստատումը,
 թե՛ դրանից հետո հապավումները, իբրև համառոտագրու-
 թյունների նոր եղանակ, հանդես են եկել նախ և առաջ գրավոր
 ձևով, գրական լեզուների մեջ: Սակայն հենց այն պատճառով,
 որ նորաստեղծ սովետական իշխանության այդ մարմիններն
 իրենց ամենօրյա գործունեությամբ սերտորեն կապված էին
 ժողովրդի ամենալայն խավերի հետ, ավելին՝ իրենց ամեն-
 օրյա գործունեության մեջ էին ներգրավում և ներգրավում
 են աշխատավոր ժողովրդի հոծ զանգվածներին, գրավոր ձևով
 առաջ եկած հապավումներն անմիջականորեն անցնում էին
 և անցնում են բանավոր խոսքին, դառնում ժողովրդական
 լայն զանգվածների առօրյա խոսքում գործածվող հապավված
 բառեր: Այս տեսակետից բոլորովին էլ զարմանալի չէ, որ
 ինչպես ռուսերենում, այնպես էլ հայերենում և ՍՍՀՄ մյուս
 ժողովուրդների ազգային լեզուներում սովետական իշխանու-
 թյան հաստատման հենց առաջին տարիներին և դեռ դրանից
 էլ առաջ, հեղափոխության ու քաղաքացիական պատերազմ-
 ների տարիներին, խոսակցական լեզվի մեջ արդեն սովորա-
 կան գործածություն ունեին բազմաթիվ հապավումներ (հմմտ.
 զինկոմ, հեղկոմ, ռազմհեղկոմ, կադետ, էսէո և այլն): Քա-
 նական թվականներին հայերենում, ինչպես գրավոր, այնպես
 էլ բանավոր խոսքում արդեն շատ սովորական գործածու-

Թյուն ունենին, բերված օրինականներից բացի, բանկոմ, բառ-
 րակկոմ, լիկկայան, գյուղկոոպ, բանկոոպ, ՓՕԴ, հոգօգկոմ,
 ժողկոմ, ժողկոմատ (բոլոր ժողկոմների ու ժողկոմատների
 ճյուղային անվանումների հապավումներով հանդերձ, ինչ-
 պես՝ հողօղկոմ, լուսօղկոմ և այլն), կենտկոմ, կենտգործ-
 կոմ, ժողկոմխորհ, ուսերենից փոխառյալ՝ չեկա, զազա, նէպ,
 գէս և այլն, և այլն: Մեր կյանքի բուռն զարգացումը,
 սովետական ժողովուրդների տնտեսական, գիտատեխնիկա-
 կան ու մշակութային աննախընթաց վերելքը հզոր գործոն
 հանգիսացավ հապավումների ծավալման ու բազմացման
 համար: Երեսնական թվականներին հապավումներով կազմ-
 ված բաղադրություններն արդեն այնպիսի չափերի էին
 հասել, որ հապավումների, որպես բաղադրությունների նոր,
 բայց լիովին կենսունակ ու արդյունավետ եղանակի վրա հա-
 տուկ ուղարկություն դարձնելու անհրաժեշտություն զգացվեց:
 Այն, ինչ որ մինչև սովետական իշխանության հաստատումը
 դեռևս որակ չէր կազմում լեզվի մեջ և այդ պատճառով էլ
 կարող էր դիտվել իբրև սովորական համառոտագրությունների
 մի տեսակը, մանավանդ որ եղած փոքրաթիվ հապավումները
 սոսկ գրավոր խոսքում էին գործածվում ու զուրկ էին մաս-
 ալականությունից (ինչպես և առհասարակ գրականությունն
 ու մամուլը), սովետական իշխանության հաստատումից
 հետո զարգացման մեծ թափ ստացավ ու հանդես եկավ
 որպես նոր որակ, լեզվի մեջ իր հաստատուն տեղն ու
 դերը նվաճած երևույթ: Եվ բոլորովին պատահական չէ, որ
 արդեն 1934 թվականին, միջնակարգ դպրոցի հայոց լեզվի
 քերականության նոր դասագրքի հեղինակ Ա. Ղարիբյանը
 «Բառակազմություն» բաժնում «նորագույն հապավումներ»
 վերնագրի տակ անհրաժեշտ գիտելիքներ է տալիս հապա-
 վումների ու դրանց տեսակների մասին, իսկ հետագայում
 Գ. Սևակը հատուկ ուսումնասիրության առարկա է դարձ-
 նում ժամանակակից հայերենի հապավումները:

Հապավումների է՛լ ավելի բուռն զարգացման շրջանը
 կապվում է գիտատեխնիկական հեղափոխության հետ. գի-
 տության ու տեխնիկայի վիթխարի առաջընթացը և որակա-
 կան թռիչքը, տեխնիկայի, արտադրության և գիտության

Շտրանտր ճյուղերի ու միջճյուղերի առաջացումը նոր թափ հաղորդեցին բազմաթիվ բնագավառների տերմինահամակարգերի զարգացմանը, իսկ դա էլ, իր հերթին, հապավումների վիթխարի բազմացմանը: Այժմ ստեղծվել է արդեն այնպիսի վիճակ, որ ոչ միայն անհրաժեշտ է դարձել տարբեր լեզուների, այդ թվում և հայերենի, հապավական բաղադրուկությունների ընդհանուր բառարանների կազմությունն ու հրապարակությունը, այլև ճյուղային-մասնագիտական տերմինարաններում ու տերմինաբանական բառարաններում զետեղելու սովյալ բնագավառի հապավական բաղադրուկունները, որոնց մեծ մասը չի կարող մուծվել ընդհանուր բառարանների մեջ:

Այսպիսով, հապավումը որպես յուրահատուկ տիպի բառային բաղադրուկությունների եղանակ, նոր երևույթ է և իբրև այդպիսին կապվում է 20-րդ դարի հետ, թեև 19-րդ դարում էլ նա, ինչպես ասացինք, արդեն սկզբնավորվել էր իբրև համառոտագրության մի նոր տեսակ: Հայերենում, ինչպես և ռուսերենում ու Սովետական Միության մյուս ազգային լեզուներում, հապավումն իր իսկական զարգացումն է ստանում սովետական կարգերի հաստատումից հետո:

Համառոտագրություն և հապավում

Ինչպես ասվեց, հապավումը հանդես է եկել ու զարգացել համառոտագրությունների հիմքի վրա: Համառոտագրությունները հին դարերից են գալիս. հայերենում գործածվել են համառոտագրությունների տարբեր տեսակներ: Այդ տեսակներից հնում ամենատարածվածն է եղել պատվագրությունը, մասամբ՝ սյուն և երկվորյակ նշաններով գրությունը¹,

1 Պատվագրությունը բառերի կրճատ գրությունն էր պատվի կոչված նշանով, որ դրվում էր տառի վրա (օր. ՏՂ=տէր, աժ=աստուած, քաջութ. = քաջութիւն և այլն): Սյուն կոչվում էր այժմյան շեշտի նման նշանը, որ դրվում էր բաց թողնվող ա տառի փոխարեն (օր. խ՛ղ=խաղաղ, ժ՛մ՛ն՛կ=ժամանակ և այլն): Երկվորյակ կամ երկնաշյուն էր կոչվում այժմյան շակերտի նման նշանը, որ դրվում էր բաց թողնվող ձայնավորի տեղը՝ նախորդ բաղաձայնանիշ տառի աջ կողմը՝ վերևից (օր. խ՛ն՛ն՛ր՛՛թիւն = խոնարհութիւն):

Թրոնը 19-րդ դարի երկրորդ կեսում դուրս մղվեցին տպագիր
 խոսքից, իսկ 20-րդ դարում՝ նաև ձեռագիր գրվածքներից։
 Քուն համառոտագրությունն, այսպիսով, դարձավ բառերի
 (հատուկ և հասարակ անունների) կրճատ գրության ընդհա-
 նուր անվանում, ըստ որում, թեև բառերի կրճատման եղա-
 նակները տարբեր էին (սկզբնատառային, երկտառ, բազ-
 մատառ, ինչպես՝ թ. = թիվ, թվական, պր. = պարոն, օր. =
 օրիորդ, Հովհ. = Հովհաննես), բայց բոլորն էլ ունեին մեկ
 ընդհանուր հատկանիշ. բոլոր կարգի կրճատումներն էլ
 գրավոր խոսքում գրվում էին կետով։ որը ծառայում էր
 որպես կրճատման նշան, իսկ կարգալիս արտասանվում էր
 համապատասխան բառն ամբողջությամբ. ինչպես որ այժմ
 է (հմտ. ընկ. = ընկեր, թ. = թվական և այլն)։ Դարի վեր-
 ջում ձևից բաժանված հապավական գրությունը որպես դարձյալ
 համառոտագրության տեսակ. դրա առանձնահատկությունն
 այն էր, որ համառոտագրվում էին բաղադրյալ անունների բա-
 ղադրիչները, ըստ որում այդ դեպքում այլևս կետ չէր գրվում,
 որի հետևանքով հապավված բաղադրիչներն էլ չէին անջատ-
 վում միմյանցից, այլ գրվում էին միահար, ինչպես՝ ՀԱ,
 ՆՀՐ և այլն։ Այդ հապավումները նույնպես սովորաբար
 կարդացվում էին լրիվ բառերով, բայց առանձին դեպքերում՝
 նաև տառերի անվանումներով (ինչպես, ասենք, ՆՀՐ արտա-
 սանեինք ՆՈՒՀՈՐԾՆ), Այս կարգի համառոտագրություններն
 էին, որ հապավումների ու հապավական բաղադրությունների
 անմիջական հիմքը հանդիսացան։ Եվ սա է, որ թույլ է
 տալիս ասելու, թե հապավումներն առհասարակ առաջացել
 են համառոտագրությունների հիմքի վրա։ Մագած լինելով
 համառոտագրություններից, հապավումները զարգացան դե-
 պի առանձնահատուկ կրճատ գրություն բաղադրյալ անվա-
 նումների և հանդես եկան ոչ միայն որպես համառոտագրու-
 թյան յուրահատուկ տիպ, այլև բառակազմական հատուկ
 եղանակ։ Համառոտագրությունների և հապավական բաղա-
 դրությունների հիմնական տարբերությունները հետևյալներն
 են։ 1) Համառոտագրվել կարող են ոչ միայն բառակապակ-
 ցություններ, բաղադրյալ անուններ ու տերմիններ, հատուկ
 անուններ (հմտ. նախկին՝ Կ. Բ. = Կարմիր բանակ, Հ. Ս. Ն.

Ն. = Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետություն, Ուղ. հ. (կամ հոլ., հլ.) = ուղղական հոլով, Հ. Թ. = Հովհաննես Թումանյան, հյց հլ. = հայցական հոլով և այլն), այլև առանձին բառեր, ինչպես՝ Թ. = Թվական Ժ. = Ժամ, ընկ. = ընկեր ուս. = ուսանող, քաղ. = քաղաքացի և այլն, մինչդեռ հապավումները ինչպիսիք էլ լինեն, պետք է բաղկացած լինեն առնվազն երկու բաղադրիչից 2) Համառոտագրվող բառերն, իբրև կանոն, կարդացվում են ամբողջությամբ, առանց կրճատման, մինչդեռ հապավումներից վանկային և վանկաբառայինները, շատ հաճախ նաև ամենատարածված տառային հապավումները, Թե՛ գրավոր խոսքը կարդալիս, Թե՛ բանավոր խոսքում արտասանվում են հապավված ձևով, 3) Համառոտագրությունների մեջ բաղադրությունների համառոտագրվող մասերը գրվում են առանձին-առանձին՝ կրճատման նշան հանդիսացող կետով, մինչդեռ հապավումների բաղադրիչները գրվում են միասին՝ առանց կետերի: Վերջապես, այդ բոլորից էլ առաջացել է ամենակարևոր տարբերությունը՝ համառոտագրություններով բառեր չեն ստեղծվում, մինչդեռ հապավումներով ստեղծվում են առանձնահատուկ տիպի բաղադրյալ բառեր:

Հապավական բաղադրությունների տեսակները

Հապավական բաղադրությունները տարբեր տեսակներ են ցերեկայացնում ինչպես իրենց բաղադրիչների բնույթով, այնպես էլ դրանցով բաղադրվող բառային միավորներով: ՀՍՍՀ և կուսկով հապավական բաղադրություններ են, որոնք կազմվել են Հայաստանի Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետություն և կուսակցական կոմիտե բաղադրյալ անվանումների բաղադրիչների կրճատված մասերով, ըստ որում առաջինը կազմվել է բաղադրիչների սկզբնատառերով, իսկ երկրորդը՝ բաղադրիչների բառամասերով: Թե՛ առաջինում, Թե՛ երկրորդում հապավական բաղադրությունների բաղադրիչները կրճատված, հապավված բառերի մասեր են: Բառերի հապավված մասերը, որոնցով կազմվում են հապավական բաղադրություններ, կոչում ենք հապավույթներ: Բերված

օրինականների մեջ Հ, Ս, Ս, Հ, կուս, կոմ բաղադրիչները հապավույթներ են: Հապավույթները լինում են՝ ա) սկզբնառա-
նային (կամ պարզապես՝ տառային), բ) բառամասային կամ
վանկային, գ) հատվածական:

Տառային հապավույթները հապավվող բառերի սկզբնա-
տառներն են, ինչպես՝ Ս(ովետական) Մ(իության) Կ(ոմունիս-
տական) Կ(ուսակցություն) — ՍՄԿԿ, է(լեկտրոնային) հ(աշվիչ)
մ(եքենա) — էհմ, բ(արժրագույն) ու(սումնական) հ(աստա-
տություն) — բուհ, Մ(իավորված) Ա (զգերի) Կ(ազմակերպու-
թյուն) — ՄԱԿ և այլն:

Բառամասային կամ վանկային հապավույթները բառերի
սկզբնամասեր են, որոնք կազմում են մեկ, քիչ ղեպքերում՝
երկու վանկ, ինչպես՝ ղին(վորական) կոմ(իսար) — ղինկոմ,
քաղ(աքական) ղեկ(ավար) — քաղղեկ, կոմ(ունիստական)
երիտ(ասարդական) միություն — կոմերիտմիություն, ժող
(ովորդական) կրթ(ության) բաժ(նի) վար(իչ) — ժողկրթբաժ-
վար և այլն: Վանկային հապավույթները անխտիր փակ
վանկեր են կազմում, իսկ դա հանգեցնում է բառերի սկզբ-
նավանկերի և վանկային հապավույթների հետևյալ հարաբե-
րակցություններին:

ա) Վանկային հապավույթները համընկնում են հապավ-
վող բառի առաջին վանկին, եթե փակ վանկ է, ինչպես՝ տեխ-
նիկական, հապավույթը՝ տեխ- (տեխմիեմում), կենտ-րոնա-
կան՝ կենտ- (կենտկոմ), բան-վորական՝ բան- (բանավան),
արդ-յունաբերական — արդ- (տեղարդ), պատ-մություն —
պատ- (պատմատ), զին-վորական — զին- (զինկոմ) և այլն:

բ) Այն ղեպքերում, երբ հապավվող բառի փակ վանկը
հանգում է որևէ ձայնորդով կամ շփական բաղաձայնով, հա-
պավույթը հավասար է լինում առաջին վանկին + անմիջապես
հաջորդող բաղաձայնը (հաջորդող վանկի առաջին բաղա-
ձայնը), ինչպես՝ աշ-խատանքային — աշխ- (աշխուկերվներ),
տըն-տե-ական — տնտ- (տնտմաս), կր-թության — կրթ-
(ժողկրթբաժին), վար-կային — վարկ- (վարկընկերություն),
ար-հեստակցական — արհ- (արհկոմ), գոր-ծադիր — գործ-
(գործկոմ), խմբ-բազրական — խմբ- (խմբկոմ), ման-կավար-
ժական — մանկ- (մանկխորհուրդ), կազ-մակերպչական —

կազմ- (կազմկոմիտե), ռազ-մական—ռազմ- (ռազմհեղկոմ),
հաշ-մանդամների—հաշմ- (հաշմկոոպ), շրբ-ջանային—շրջ-
(շրջկոմ), ար-տաքին—արտ- (արտգործմինիստրություն) և
այլն:

Այս կանոնից շեղվում են բան- (բան-վորական) և զին-
(զին-վորական) հապավույթները, որոնք կազմվել են առաջին
կետի համաձայն, այն պարզ պատճառով, որ հայերենում -նվ
հնչյունակապակցությամբ ավարտվող վանկ չի կարող լինել:

զ) Եթե հապավվող բառի սկզբնավանկը բաց վանկ է,
ապա վանկային հապավույթը հավասար է առաջին վանկին +
հաջորդող բաղաձայնը (երկրորդ վանկի առաջին բաղաձայ-
նը), ինչպես՝ կո-միտե—կոմ-(արհկոմ), ֆա-դաքային—ֆադ-
(քաղկոմ), հա-նապարհային—հան- (հանշինվարչություն),
ժո-ղովրդական—ժող- (ժողդատարան), պե-տական—պետ-
(պետհամալսարան), կու-սակցական—կուս- (կուսկոմ), կո-
մունիստական—կոմ- (կոմկուս) և այլն:

Երկու վանկ կազմող բառամասային (վանկային) հապա-
վույթները շատ քիչ են և դրանք էլ կազմվում են նույն կա-
նոնների համաձայն, ինչպես՝ սպա-ռողական—սպառ-
(սպառկոոպ), երի-տասարդական—երիտ- (կոմերիտ-ական),
խը-հա-յողական—խնայ-(խնայգրամարկդ), հը-րա-տարակ-
չություն—հրատ- (պետհրատ), երկ-րա-մասային—երկր- (ար-
տասանվում է երկրը-, երկրկոմ), տը-րանս-(կամ տրանս-)
-պորտ—տրանս-(հանտրանս) և այլն:

Վանկային հապավույթների գաղտնավանկը ձայնավորը
չի գրվում, ինչպես՝ խմբկու, երկրկոմ, ժողկրթբաժին, շրջմիլ-
բաժին և այլն:

Վերը բերված կանոնները ցույց են տալիս, որ հայերենի
վանկային հապավույթների կազմությունը նշտոբեն համընկ-
նում է հայերենի փակ վանկերի կառուցվածքին, իսկ սա
նշանակում է, թե հայերենի վանկային հապավույթների
կազմության համար իբրև հիմնական սկզբունք է ծառայում
հայերենի վանկակազմությունը և ոչ թե համառոտագրությու-
նը, թեև, իհարկե, ինչպես ասվել է, անժխտելի է հապա-
վումների կապը, ավելին՝ ծագումն ու զարգացումը համա-
ռոտագրությունից: Սակայն, ծագելով համառոտագրությու-

ների հիմքի վրա, հապավումը, մասնավորապես վանկային հապավումների կազմության մեջ, իբրև հենարան է ունեցել վանկակազմությունը, Բանն այն է, որ համառոտագրությունների մեջ վանկ կազմող գրությունները ազատորեն շեղվում են վանկակազմության կանոններից, ինչպես՝ Աբդ. (Աբգիու), Պետր. (Պետրոս), Անյ. (Անյաղթ = Անհաղթ), եբր. (եբրայեցի), Եփր. (Եփրեմ) և այլն:

Հատվածական հապավումները ածանցավոր կամ բարդ-ածանցավոր բառերի այնպիսի հապավված մասեր են, որոնք նույնանում են իբրև անկախ բառ գործածվող բաղադրական հիմքի ուղիղ ձևի հետ, ինչպես՝ գյուղմինիստություն (գյուղատնտեսության մինիստություն), անտառտնտեսություն (անտառային տնտեսություն), պտուղբանջարառ (պտուղների) (կամ պտղեղենի) և բանջարեղենի առևտրի վարչություն), գործարհկոմ (գործարանային արհեստակցական (միության) կոմիտե), Երհագուստառ (Երևանի հագուստեղենի առևտրի վարչություն) և այլն: Այս հապավական բաղադրությունների գյուղ-, պտուղ-, բանջար-, հագուստ-, անտառ-, գործ- բաղադրիչները գյուղատնտեսության, անտառային, բանջարեղենի, պտուղների (կամ պտղեղենի), գործարհային, հագուստեղենի բառերի հապավումներն են, որոնք համընկնում են գյուղ, անտառ, պտուղ, բանջար, գործ, հագուստ բառերին: Այդ կարգի հապավումների կազմությունը նույնանում է հատվածական բաղադրությունների հիմքերի (հատվածական հիմքերի) կազմությանը այն տարբերությամբ, որ հատվածական հիմքերը պահպանում են հոդակապը, իսկ հատվածական հապավումները՝ ոչ: Մյուս կողմից, դրանք բառակերպ հապավումներ են, որովհետև բաղադրությունների (ածանցումների, բարդությունների, բառաձևերի) հիմքերը լինելով՝ նույնանում են համապատասխան բառերին (հմտ. գյուղ, անտառ բառերը և գյուղ- (գյուղական, գյուղատնտեսության), անտառ-(անտառային) հապավումները):

Հապավական բաղադրությունները կազմվում են հապավումների զանազան համակցություններով, Այսպես. ՀՍՍՀ հապավական բաղադրությունը կազմվել է տառային հապավումներից, ՀԿԿ Կենտկոմ՝ տառային և վանկային հապա-

Վույթներից, ժողկրթբաժին՝ վանկային հապավույթներից ու ամբողջական բառից: Ըստ հապավույթների տարբեր համակցությունների հապավական բաղադրությունները լինում են չորս տեսակ:

1. Տառային, ինչպես՝ ՍՄԿԿ, ՀՍՍՀ, ՄԱԿ, ԼԿԵՄ, հօպ, բուհ, պապ և այլն: Միայն բաղաձայններից կազմված տառային հապավումների բոլոր բաղադրիչներն արտասանվում են ը հենարանով, ինչպես՝ ՍըՄըԿըԿը, ՀըՍըՍըՀը և այլն: Զայնավոր ունեցող տառային հապավումների մեջ բաղաձայնների համար հենարան է դառնում ձայնավոր հապավույթը, ուստի և նրանք արտասանվում են առանց ը հենարանի. ինչպես՝ ջէկ (ջերմային էլեկտրակայան), հօպ (հակաօդային պաշտպանություն), պապ (պատրաստ աշխատանքի և պաշտպանության), բուհ (բարձրագույն ուսումնական հաստատություն) և այլն: Եթե տառային հապավույթների սկզբում, ձայնավորից առաջ կան մի քանի բաղաձայն հապավույթներ, ապա նրանք ստանում են ը հենարանը, բացի ձայնավորին անմիջապես նախորդողից, ինչպես՝ լըկըյեմ. վերջապես, ը ձայնավորը հենարան է արտասանվում նաև այն դեպքում, երբ ձայնավորին հաջորդում է մեկից ավելի բաղաձայն, ինչպես՝ ՈՐՖ—որակի բարձրացման ֆակուլտետ (արտասանվում է վօբըֆը), ԱՌԿ—աշխատանքային ռեզերվների կոմիտե (արտասանվում է առըկը) և այլն: Ե և Ո տառերով սկսվող բառերի տառային հապավույթները տառային են գրային տեսակետից, վանկային՝ արտասանությանը, ինչպես՝ ԼԿԵՄ (արտասանվում է լըկըյեմ), ՈՐՖ (արտասանվում է վօբըֆը) և այլն:

2. Վանկատառային, ինչպես՝ ՀամԼԿԵՄ (առաջին հապավույթն է համ—համամիութենական), ՀայԳՏ (Հայաստանի «Գյուղտեխնիկա» միավորում), գործածությունից դուրս եկած պաշը (պաշտպանության աջակցության ընկերություն—երկրորդ հապավույթն է աջ—աջակցություն), ջրէկ—ջրային էլեկտրակայան (առաջին հապավույթն է ջր—ջրային) և այլն:

3. Վանկային, ինչպես՝ աշխդեկ (աշխատանքի ղեկավար), գործկոմ (գործադիր կոմիտե), կուսկոմ (կուսակցական կո-

միտե), պարտուս (պարտադիր ուսում՝ ուսուցում), հաշմկոոպ (հաշմանդամների կոոպերատիվ) և այլն:

**4. Վանկաբառային, ինչպես՝ պետհամալսարան, ժող-
կրթբաժին, պետբանկ, քաղսովետ, շրջմիլբաժին, ժողգատա-
րան և այլն:**

Հապավույթների տարբեր տեսակների զանազան համակ-
ցություններով պայմանավորվում են նաև հապավական
բաղադրությունների, որպես բառային միավորների, տարբեր
տեսակները: Այսպես, ՊԲՀ (Պատմաբանասիրական հանդես),
ՀՍԳՄ (Հայաստանի սովետական գրողների միություն),
ժողկրթբաժին, Հայկական ՍՍՀ, ՍՍՀ Միություն, ԳԱ (գիտու-
թյունների ակադեմիա), բուհ հավասարապես հապավական
բաղադրություններ կամ պարզապես հապավումներ են, բայց
որպես բաղադրություն դրանք միմյանցից տարբեր են. ժող-
կրթբաժին, գործկոմ, բուհ հապավումները բառեր են, Հայ-
կական ՍՍՀ, ՍՍՀ Միություն՝ բառի և հապավման կապակ-
ցություն, իսկ ՀՍԳՄ և ԳԱ՝ տառային հապավույթների
միավորում: Այդ տարբերությունները հիմք են դնելով՝
հապավական բաղադրությունները կարելի է բաժանել երեք
տեսակի:

1) Սիմվոլային հապավումներ.— Բոլոր բաղաձայնական
տառային հապավույթներով կազմված, ինչպես և՛ մի քանի
բաղաձայն հապավույթներից ու միայն մեկ ձայնավորից
բաղկացած հապավական բաղադրությունները, ինչպես՝ ՊԲՀ,
ՀՍԳՄ, ՍՄԿԿ, ԼԿԵՄ, ՈՐՖ, ԲՇԳ և այլն: Այս կարգի հապավա-
կան բաղադրությունները կարելի է համեմատել քիմիական
սիմվոլային բանաձևերի հետ. օրինակ՝ H_2O բանաձևը սիմվոլ
է ծառայում ջուր բառի, թեև ներկայացնում է ջրի քիմիական
բաղադրությունը: Այդպես են նաև բաղաձայնական տառային
հապավույթներից կազմված հապավումները, որոնք հենց
սիմվոլներով ներկայացնում են բաղադրյալ անվանումը, ըստ
որում միևնույն տառային հապավույթը, այսինքն՝ միևնույն
տառը, կարող է հանդես գալ որպես զանազան բառերի
սիմվոլ (հմտ. ՍՄԿԿ, որի երկու Կ-երը տարբեր բառեր են
ներկայացնում): Իբրև կանոն, սիմվոլային հապավումները
կարգացվում են բաղադրիչների վերականգնումով՝ ամբողջ-

ջական բառերով, բացի շատ գործածական և դրանով իսկ սովորական դարձած փոքրաթիվ տառային (բաղաձայնական) հապավումներից, ինչպես՝ ՍՄԿԿ, ՀՍՍՀ, ՍՍՀՄ և այլն, թեև դրանց այդպիսի ընթերցումն էլ չի հանձնարարվում:

2) **Բառային հապավական բաղադրություններ կամ բառային հապավումներ.**— Այն բոլոր հապավական բաղադրությունները, որոնք գրվում և արտասանվում են որպես մեկ բառ, անկախ իրենց հապավումների բնույթից, ինչպես՝ բուհ, ջէկ, պապ, ՄԱԿ, գործկոմ, ժողկրթբաժվար, կոլտնտեսություն, պտուղբանջարառ, շինվարչություն, պետբանկ և այլն: Այս հապավումներից մի քանիսը տառային հապավումներ ունեն (ջէկ, պապ, ՄԱԿ, բուհ), մի քանիսը՝ վանկային (գործկոմ, ժողկրթբաժվար), մյուսները՝ վանկային կամ հատվածական հապավումներ, որոնց միացել են ամբողջական բառեր (կոլտնտեսություն, շինվարչություն, պետբանկ և այլն), բայց, չնայած դրան, բոլորն էլ բնութագրվում են մեկ ընդհանուր հատկանիշով՝ բոլորն էլ բառեր են: Կարելի է, այնուամենայնիվ, դրանք էլ ստորաբաժանել երկու տեսակի. բառակերպ հապավումներ (բուհ, ջէկ, ՄԱԿ, պապ) և հապավական բաղադրումներ (գործկոմ, ժողկրթբաժվար, պտուղբանջարառ, կոլտնտեսություն, շինվարչություն, պետբանկ):

3) **Բառակապակցական կամ բաղադրյալ հապավումներ.**— Այն բոլոր բաղադրյալ անվանումները, որոնք ներկայացնում են. ա) երկու տարբեր սիմվոլային հապավումների, որպես մեկ բաղադրյալ անվան, կապակցություն, ինչպես՝ ՀՍՍՀ ԳԱ, ԵՊՀ ՀԿ (Երևանի պետական համալսարանի հաշվողական կենտրոն), ՀԼԿԵՄ Կենտկոմ և այլն: բ) Սիմվոլային և բառային հապավումների կապակցում, ինչպես՝ ՍՄԿԿ Կենտկոմ, ՀՍՍՀ պետբանկ, ՍՍՀՄ Պետպլան, ՀԿԿ Երթադկոմ և այլն: գ) Սիմվոլային հապավման (հապավումների) կապակցություն չհապավված բառերի հետ, ինչպես՝ Հայկական ՍՍՀ, ՀՍՍՀ ԳԱ նախագահություն, ՍՍՀՄ Գերագույն Սովետ, ՀՍԳՄ վարչություն և այլն: դ) Բառային հապավումների կապակցություն չհապավված բառերի հետ, ինչպես՝ Երթադսովետի

գործադիր կոմիտե, շրջկոմի բյուրո, պետքանկի կառավարչություն, բանակի հրամկազմ և այլն:

Քառակապակցական հապավումների ընդհանուր հատկանիշն այն է, որ դրանք բաղկացած են երկու (երեք, չորս և այլն) միմյանցից անջատված, առանձին-առանձին գրվող մասերից կամ բաղադրիչներից, որոնք և, անկախ իրենց բնույթից (չհապավված բառ, սիմվոլային հապավում և այլն), միմյանց հետ կապակցվում են և ստեղծում բաղադրյալ անուններ: Այսպես, օրինակ, ՀԼԿԵՄ կկ կազմված է երկու բաղադրիչից (երկուսն էլ սիմվոլային հապավումներ), որոնք գրվում են իրարից անջատված, որովհետև դրանցից յուրաքանչյուրը մի ինքնուրույն բաղադրյալ անվան հապավումն է (Հայաստանի լենինյան կոմունիստական երիտասարդական միություն և կենտրոնական կոմիտե) և ինչպես չհապավված բաղադրյալ անունների, այնպես էլ դրանց հապավումների կապակցությամբ ստեղծվում է մի նոր բաղադրյալ անվանում (Հայաստանի լենինյան կոմունիստական երիտասարդական միության կենտրոնական կոմիտե): Ծիշտ այդպես էլ բառակապակցական հապավումների մյուս տեսակները ներկայացնում են բաղադրյալ անուններ կազմող հապավական կապակցություններ՝ առնվազն երկու ինքնուրույն բաղադրյալ անվանումների միավորումով (հմտ. Գերագույն Սովետ, բայց՝ ՍՍՀՄ Գերագույն Սովետ, ՀՍՍՀ Գերագույն Սովետ):

Քառային և բառակապակցական հապավումների մեջ կարող են բաց թողնվել բաղադրյալ անվան մեկ կամ մի քանի բաղադրիչներ՝ հապավումը «բեռնաթափելու», համեմատաբար կարճացնելու նպատակով: Այսպես՝ արհեստակցական միության կոմիտե բաղադրյալ անվան հապավումն է արհկոմ, որի մեջ զեղչվել է միությունը բառը. — (ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդի) հրատարակչությունների (պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի) պետական կոմիտե — հրատպետկոմ (հապավումը կազմվել է միայն երեք բառից). — (ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդի) պրոֆեսիոնալ-տեխնիկական (կրթության) պետական կոմիտե — պրոֆտեխպետկոմ, (ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդի) պետական պլանային կոմիտե — պետպլան

Ք այլն, Այսպիսի հապավումները, որոնք ալ. Գ. Սեակը անվանում է կրկնաճապավումներ կամ զեղչումով հապավումներ, հաճախ բաղադրյալ անվանումների այնքան կրճատ հապավումն են ներկայացնում, որ դժվար է լինում հապավումները լրիվ բառերով փոխարինելիս ամբողջական բաղադրյալ անվանումն իմանալ (հմտ. պետական, հրատպետկոմ, գյուղտեխնիկա և այլն): Այս հապավումները վերացարկվելով իրենց ամբողջական բաղադրյալ անվանումից, ժամանակի ընթացքում կարող են վերածվել հատուկ անունների, ինչպես՝ «Գյուղտեխնիկա» միավորում, «Սընընդառի» խանութ, «Քիմարդ» և այլն:

Հապավական բաղադրությունների կարևորագույն բնութագրերից մեկը նրանց գործածականությունն է: Ընդունված է ասել, թե հապավումները գրային ծագում ունեն, այսինքն՝ ամեն մի հապավում նախապես երևան է գալիս գրավոր խոսքի մեջ: Սա, իհարկե, իբրև ընդհանուր կանոն, ճշմարիտ է: Սակայն կարևոր հանգամանք է նաև այն, թե ինչպիսի գործածություն ունեն հապավումները բանավոր խոսքում, ինչպես և գրավոր խոսքի տարբեր ոլորտներում (տարբեր լեզվաոճերում): Այդ տեսանկյունով բոլոր հապավական բաղադրությունները կարելի է բաժանել երկու շերտի՝ համագործաշակաճ հապավումներ և տեմինային-զբաղմունքային հապավումներ:

Համագործաշակաճ հապավումների շերտին են պատկանում այն բոլոր հապավական բաղադրությունները, որոնք, ինչպես շեղոք շերտի բառերը, գործածվում են բոլորի կողմից՝ սովորական խոսքային իրադրության մեջ, առօրեական խոսքում (թե՛ գրավոր և թե՛ բանավոր), ինչպես՝ քաղսովետ, շրջկոմ, կենտկոմ, ՀԱՄԿև, կոլտնտեսություն, աշխղեկ, տնտհաշվարկ, բուհ, առբաժին, ՍՍՀՄ, ՀԼԿԵՄ, սոցապ, պետապ, սոցմրցում, քաղպարապմունք, զինկոմ, պետավտոտեսչություն, կուսանդամ, տեղկոմ, արհկոմ, գործկոմ և այլն:

Տեմինային-զբաղմունքային շերտին են պատկանում այն հապավական բաղադրությունները, որոնք գործածվում են գիտության, տեխնիկայի, արտադրության, զբաղմունքի տվյալ բնագավառում և

սովորաբար այդ բնագավառի հետ շփում չունեցող մարդկանց համար ոչ միայն անգործածական, այլև շատ հաճախ անհասկանալի են, ինչպես՝ ԳՀՍ (գիտահետազոտական սեկտոր), ԽՀԽ (խմբագրական-հրատարակչական խորհուրդ), ռազմա-չություն (ռազմական վարչություն), ՊՔՀ (պետական քրեական հանձնաժողով), ՇՆՄ (շարահյուսական նվազագույն միավոր) և այլն: Այս կարգի հապավումները, որոնք մեծ մասամբ սիմվոլային հապավումներ են, գործածվում են տվյալ ճյուղի գիտական ու գործարարական գրականության, զեկուցումների, հաշվետվությունների և նման կարգի վավերագրերի մեջ:

Գործառական տեսակետից ավելի կարևոր է այն, թե ինչ դեր ունեն հապավումները գեղարվեստական խոսքի մեջ: Թեև այս խնդիրն առաջով ռազմաօդային շփման հանգամանքներն, բայց և այնպես կարելի է հետևյալ ընդհանուր իրողությունն արձանագրել: Գեղարվեստական գրականության մեջ սովորական գործածություն ունեն բառային հապավումները (աշխգեկ, առթաժին, արհկոմ, շրջկոմ, սոցմրցում և այլն) և խիստ սահմանափակ գործածություն՝ սիմվոլային հապավումները՝ մանավանդ չափածոյի մեջ:

Փոխառյալ հապավումներ

Փոխառվել կարող են ոչ միայն բառերը, այլև հապավման բաղադրությունները, Ժամանակակից հայերենի համար որպես հապավումների փոխառության աղբյուր է ծառայում ռուսերենը:

Փոխառյալ հապավումները կարելի է բաժանել երկու կարգի. ռուսերեն հապավումներ և օտարալեզու հապավումներ, որոնք, ինչպես միջնորդական փոխառությունները, հայերենին են անցնում սովորաբար ռուսերենի միջոցով: Ռուսերեն փոխառություններ են, օրինակ, նէպ (ռուս. нэп—Новая Экономическая Политика), զագս (загс—Запись Актов Гражданского Состояния), լավսան (лаван—Лаборатория Высших Органических Соединений Академии Наук СССР), չեկա (чэка—Чрезвычайная Комиссия), գէս (гэс—

Гидро электрическая станция), *սովխոզ* (советское хозяйство), *ՏԱՍՍ* (ТАСС—Телеграфное Агентство Советского Союза). *գլավլիտ* (главлит—Главное управление по делам литературы и издательства), *ԴՕՍԱԱՖ* (ДОСААФ—Добровольное Общество Содействия Армии, Aviации и Флоту) և այլն:

Ռուսերենի միջոցով փոխառված օտարալեզու հապավումներ են.
լազեր (անգլ. light amplification stimulated emission of radiation— լույսի ուժեղացում ազդակավորված (ստիմուլավորված) ճառագայթման միջոցով):

ՅՈՒՆԵՍԿՈ (անգլ. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation — Միավորված Ազգերի՝ Լուսավորության, գիտության և մշակույթի կազմակերպություն):

ՆԱՏՕ (անգլ. North Atlantic Treaty Organisation— Հյուսիսատլանտյան դաշինքի կազմակերպություն):

ՍԵՆՏՕ (անգլ. Sentral Treaty Organisation— կենտրոնական դաշինքի կազմակերպություն):

ՖԻՖԱ (ֆրանս. Fédération internationale de football associations— ֆուտբոլի ասոցիացիաների միջազգային ֆեդերացիա):

ՖԻԴԵ (ֆրանս. Fédération internationale des échecs— շախմատի միջազգային ֆեդերացիա):

Հապավումներին նվիրված ուսումնասիրությունների մեջ խոսվում է նաև հապավումների պատճենումների մասին. ըստ որում իբրև պատճենումների օրինակներ են բերվում ջրջկոմ (райком), պետբանկ (госбанк), ՍՍՀՄ—СССР և նման հապավական բաղադրությունները, Սակայն հազիվ թե այդ կարգի հապավումները կարելի լինեի պատճենումներ համարել. դրանք սովորական հապավումներ են և ոչնչով չեն պայմանավորվում ռուսերենի համանման հապավումներով, Բերված օրինակներում պատճենում կարելի է համարել ոչ թե հապավումները, այլ դրանց համապատասխան չհապավված բաղադրյալ անունները, որոնք սովորաբար կազմվում են ռուսերեն բաղադրյալ անվան թարգմանությամբ: Պատճենում կարելի է համարել այնպիսի հապավումները, որոնք բաղադրյալ անունների գեղղումներով ընդօրինակումն են ռուսերենի, ինչպես՝ պետպլան պատճենումն է

ռուսերեն ГОСПЛАН հապավման, որովհետև հապավման մեջ զեղչված անդամները և հապավման համար պահպանվածները համընկնում են իրար, ըստ որում հայերենը հետևում է ռուսերենին. ռուսերենից անկախ լինելու դեպքում հայերենում կարող էր կազմվել, ասենք, պլանպետկոմ կամ պլանկոմ կամ պետպլանկոմ. այդպիսի պատճենումներ են՝ հրատպետկոմ, պետգրբառ, գյուղտնտիկնախուտ, որոնք պատճենված են ռուսերեն ГОСКОМИЗДАТ, ГОСКИНОТОРГ, СЕЛХОЗИНСТИТУТ հապավումներից. հատկապես վերջին օրինակն այդ տեսակետից շատ ցայտուն է, որովհետև ունենք շատ սովորական և ոչ պատճենված գյուղինստիտուտ հայկական հապավումը:

Փոխառյալ հապավումները հայերենում հանդես են գալիս որպես պարզ բառեր, այլ կերպ ասած, զգալ, լավսան, լազեր և այլն հայերենի համար այլևս հապավումներ չեն, այլ սովորական փոխառյալ բառեր, ինչպիսիք են, ասենք, սովետ, կոմբայն, տրակտոր և այլն: Այս կարգի փոխառյալ հապավական բաղադրությունները, որոնք իսկական փոխառություններ կարելի է համարել, պետք է տարբերել բանավոր խոսքում իբրև ռուսաբանություն գործածվող ճեկա, Սովմին, ռայկոմ պոլիտբյուրո գենսեկ, կապէէսէս և նման հապավումներից: Այդ հապավումների գործածությունը, որ հատուկ է միայն շանավոր խոսքին, նույնքան խոտելի ու մերժելի է, որքան Ռեմեն, խալադիլնիկ, պրիչոսկա, ռեմոնտ, մոստ և նման բառերի գործածությունը ժադգոնատիպ հայերեն խոսքի մեջ: Ինչ վերաբերում է մեր լեզվի մեջ արմատավորված զգալ, նէպ, լավսան, լազեր, ֆիդե, ֆիֆա և նման բառերին, ապա դրանք իրոք մեր լեզվի սեփականությունը դարձած, մեր բառապաշարը հարստացնող փոխառություններ են:

7. ԴԱՐՉՎԱԾԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Թեև դարձվածքները¹, իբրև լեզվի պատրաստի միավորներ, դիտված են վաղուց, սակայն դարձվածաբանությունը

¹ Հայագիտության մեջ գործածվում են և՛ դարձվածք, և՛ դարձված տերմինները: Նախընտրելի է դարձվածք տերմինը գործածել դարձվածաբանական միավորի նշանակությամբ, իսկ դարձվածը՝ դերբայական դարձվածի համար՝ նկատի ունենալով, այս վերջինի հանրածանոթ բնույթը քեռականագիտության մեջ:

ձեռավորվել է 20-րդ դարում ֆրանսիացի լեզվաբան Շ. Բալլիի կողմից:

Դարձվածաբանությունը հայ լեզվաբանության (և ոչ միայն հայ) ամենաերիտասարդ բնագավառներից է: Դրանով պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ դարձվածաբանության բազմաթիվ հարցեր առայժմ չեն լուծված: Նույնիսկ վեճի առարկա է դարձվածաբանության տեղի հարցը լեզվաբանության բաժինների շարքում: Ամենատարածված կարծիքի համաձայն դարձվածաբանությունը բառագիտության մեջ է մտնում իբրև նրա ենթաբաժին: Այս դեպքում նկատի է առնվում այն հանգամանքը, որ դարձվածքը իր նշանակությամբ բառի արժեք ունի: Սակայն դարձվածաբանությունը սերտորեն առնչվում է նաև շարահյուսությանը՝ միաժամանակ շփման եզրեր ունենալով բառակապակցությունների (և նախադասության) հետ, որոնք դարձվածքների առաջացման գործում սկզբնաղբյուրի արժեք ունեն:

Դարձվածաբանությունը սերտ կապ ունի նաև ոճաբանության հետ, քանի որ դարձվածքները (հիմնականում իդիոմատիկ դարձվածքները) պատկանում են լեզվի պատկերավորման միջոցների թվին: Այսպիսով, նշանակությամբ, ծագմամբ և խոսքի մեջ ունեցած յուրահատուկ դերով պայմանավորված՝ դարձվածքները գտնվում են բառագիտության, շարահյուսության և ոճաբանության հատման կետում, և բնական է դարձվածաբանության տեղի վերաբերյալ վեճը:

Անշուշտ, դարձվածաբանությունը լեզվի տարրեր բաժինների հետ սերտ առնչություն ունեցող բնագավառ է, սակայն, այնուամենայնիվ, այն չի կարելի հատկացնել ոչ շարահյուսությանը և ոչ էլ ոճաբանությանը: Դարձվածքը առաջին հերթին բառային նշանակությամբ օժտված լեզվական միավոր է, թեև այն տարանջատ ձեռավորվածություն ունի: Դարձվածքի բաղադրիչները սոսկ հնչյունապես են նման առանձին բառերին, իրականում դրանք բառի արժեք չունեն: Այսպես, ծալը պակաս, հոգին բուռը հավաքել և նման դեպքերում ծալը, պակաս, հոգին բուռը, հավաքել բաղադրիչները չունեն բառային ինքնուրույնություն քանի որ հանդես չեն գալիս բառային այնպիսի նշանակությամբ, ինչպես, ասենք, «Այս

հագուստի ծալը ճիշտ չի ստացվել», «Գրքերից մեկը պակաս է», «Հոգի՛ն և մարմինը միասնություն են կազմում», «Նա ջուր խմեց բոռվ», «Հավաքեցի գրքերս և դուրս եկա» նախադասություններում: Դարձվածքի բաղադրիչները զրկվում են բառային նշանակությունից, ուստի և նրանք ունեն մոտավորապես այնպիսի դեր, ինչպիսին ունենում են ձևույթները բառի մեջ:

Դարձվածքի կառուցվածքը սոսկ արտաքուստ է նման բառակապակցությանը կամ նախադասությանը: Հետևապես, դարձվածաբանությունը շարահյուսությանը չի պատկանում: Մի քիչ այլ է դարձվածաբանության և ոճաբանության փոխհարաբերությունը: Անշուշտ անժխտելի է իդիոմատիկ կապակցությունների դերը խոսքի ոճավորման գործում, նույնիսկ ոմանք դարձվածքի բնորոշ կողմերից մեկը հուզարտահայտչականությունն են համարում: Խոսքի արտահայտչականությունը, ոճավորմանը կարող են ծառայել լեզվական զանազան միավորներ, սակայն դրանք բոլորը չեն պատկանում ոճաբանությանը: Ուստի, նշելով հանդերձ դարձվածքների ոճական նշանակությունը, դարձվածաբանությունը չենք կարող հատկացնել ոճաբանությանը¹:

Այսպիսով, պետք է ընդունել, որ դարձվածաբանությունը բառագիտության մի բնագավառն է, ուստի և դարձվածքները պետք է ուսումնասիրվեն բառային կազմի մեջ՝ իրրե առանձին ենթաբաժին:

Հայ լեզվաբանության մեջ դարձվածքի ըմբռնման, նրա տեսակների արժեքավորման հարցում միասնական կարծիք

1 Ռուս լեզվաբանության մեջ կարծիքներ են հայտնվել դարձվածաբանության՝ իրրե լեզվաբանության ինքնուրույն բնագավառ լինելու վերաբերյալ: Այսպես, Ա. Կունինը «Английская фразеология» (1970) գրքում որոշակիորեն այն միտքն է զարգացնում, թե դարձվածաբանությունը լեզվի համակարգի մեջ մտնում է իրրե միկրոհամակարգ, քանի որ դարձվածքը ոչ բառին է հավասար, ոչ բառակապակցությանը, ոչ էլ նախադասությանը: Իհարկե, այս դրույթը վիճելի է: Բանն այն է, որ դարձվածքի բաղադրիչները բառային մակարդակի միավորներ են, և դարձվածքները մեծ մասամբ ծառայում են հասկացություն արտահայտելուն՝ դրանով իսկ մոտենալով առանձին բառերին:

լկա¹։ Տրված են դարձվածքի տարբեր սահմանումներ Առաջին սահմանումը Մ. Աբեղյանինն է։ Խոսելով դարձվածքների մասին, նա նշում է, որ դրանք առաջանում են բառերի ազատ կապակցություններից՝ իմաստափոխությամբ։ ՔՐԱ-ների այսպիսի նորիմաստ կապակցությունները սովորաբար կոչվում են դարձվածքներ, որոնք, սակայն, մի բառի նշանակություն են ստանում և կարող են նաև մի բարդ բառ համարվել²։

Տալով այս սահմանումը՝ նա բերում է մի շարք օրինակների (ձեռք փաշել, երեսից ընկնել, երես ունենալ, երես տալ, ձեռք առնել, գլուխ տալ և այլն)։ Նույնն ասում է հաբսոգրական բայերի առնչությամբ՝ դրանց մի մասը դարձվածքային համարելով (վրեժ խնդրել, երես առնել, ձայն տալ և այլն)։

Երկրորդ ըմբռնման համաձայն դարձվածք է ամեն մի կայուն բառակապակցություն։ Այս դեպքում հավասարության նշան է դրվում բուն դարձվածքի և կայուն բառակապակցությունների այլ տեսակների միջև։

Ուրիշ լեզվաբաններ ևս դարձվածք են համարում ոչ միայն իդիոմատիկ կապակցությունները, այլև հարադրական կազմություն ունեցող բառերը, առածները, ասացվածքները, թեմվոր խոսքերը, նույնիսկ բաղադրյալ տերմինները՝ դրանով իսկ շատ լայնացնելով դարձվածքի սահմանները։

Ոմանք, ընդհակառակը, նեղացնում են դարձվածքի ըմբռնումը, դրանց հատկացնելով միայն իդիոմատիկ կապակցությունները։ Ուրիշները դարձվածքի սահմաններից դուրս են թողնում միայն բաղադրյալ տերմինները և որոշ քարացած կառուցվածքներ, իսկ առածները, ասացվածքները, թեմվոր խոսքերը համարում են դարձվածքներ։ Ոմանք տարբերակում են դարձվածքները մյուս կայուն կապակցություններից, իսկ մյուսները դարձվածքները համարում են կայուն բառակապակցությունների տեսակ, ընդ որում կայուն բառակապակցությունները հասկանալով շատ լայն՝ բաղադրյալ անվանումներից (ոմանք համարում են բառամիավորում)

1 Միասնական ըմբռնում չկա նաև ընդհանուր լեզվաշահական գրականության մեջ։

2 «Հայոց լեզվի տեսություն», 1965, էջ 151։

մինչև առածները, ասացվածքները և նույնիսկ հարադրական բարդութիւնները:

Հասկանալի է, որ դարձվածք տեքմինը գործածվում է լայն և նեղ իմաստներով: Անշուշտ, լայն իմաստով դարձվածքն ընդգրկում է ոչ միայն իդիոմատիկ դարձվածքները, այլև կայուն բառակապակցութիւնների բոլոր տեսակները (որոնց մեջ չեն մտնում հարադրական բարդութիւնները): Իսկ նեղ իմաստով դարձվածք պետք է համարվեն միայն իդիոմատիկ դարձվածքները: Այս առումով էլ դարձվածքի քիչ թե շատ ընդունելի սահմանումը տրված է Ն. Գևորգյանի «Հայերենի դարձվածքները» գրքում. «Փոխաբերական-այլաբանական իմաստ ունեցող ամեն մի կայուն բառակապակցութիւն կոչվում է դարձվածք» (էջ 18):

Այս սահմանումը թերևս պետք է լրացվի դարձվածքի մյուս էական հատկանիշների նշումով, այն է՝ դարձվածքը բառային անբաժանելի, պատրաստի վերարտադրելի միավոր է, որը իմաստային միասնութիւն է պարունակում, հետ այսմ դարձվածք պետք է համարել փոխաբերական-այլաբանական միասնական իմաստ ունեցող ամեն մի կայուն բառային անբաժանելի, պատրաստի վերարտադրելի կապակցութիւնը:

Դարձվածքների տեսակների հարցում առաջնորդվելով ոռու լեզվաբանութեան մեջ գերիշխող կարծիքով՝ պետք է ընդունենք, որ հայերենում ևս դրանք լինում են 3 տեսակ:

1. Դարձվածաբանական սերտանում: Սրան պատկանում են այն դարձվածքները, որոնց իմաստը չի որոշվում բաղադրիչների իմաստով, ինչպես՝ գլխին շան լափ թափել, գլուխ դնել, գլուխ տանել, գլխին յօտ փել, գլուխը կոցցնել, գլխի ընկնել, աչից ընկնել, աչքով տալ, սիրտը շանել, աստղը խավարեցնել, արևը սևացնել, ձեռքը պակաս, երեսի ջուր, երես առնել, սարի աճառուն, աչի գրող, առյուծի բաժին, էջի մարտիրոսութիւն և այլն:

2. Դարձվածաբանական միասնութիւն.— Սրանք այն դարձվածքներն են, որոնց նշանակութիւնը ինչ-որ չափով պատճառաբանված է բաղադրիչների իմաստով, ինչպես՝ բերանը քաց, գլխին տալ, արշունը թափել, արշունը ծծել, դուռը

ներսին փակել, երես դարձնել, լեզուն կապ ընկնել, խելքը գլխին, տան մուտք, վերեից մայել, վերջին շապիկը խել, ըունջ ֆաշել, պիճո օսկոր, օտփերն ընկնել և այլն:

Յ. Դարձվածաբանական կապակցություն.— Սրանց ընդհանուր նշանակությունը լիովին կախված է բաղադրիչների նշանակությունից: Սրանք կազմվում են ազատ և դարձվածաբանորեն կապված բաղադրիչներից, ինչպես՝ գլուխը կախել, հոնփերը կիտել, կամաչ ճանապարհ, մի բանի նվիրվել, ատամները սրել, փիթը շաբել, սեղան բացել, պիճո սիրտ, տեղը բռնել, ուռել-փվել, ֆրտինք թափել և այլն:

Իմաստալի տեսակետից դարձվածքները երկու տեսակ են: 1) Հասկացություն արտահայտող դարձվածքներ, որոնք համարժեք են առանձին բառին կամ բառակապակցությանը, ինչպես՝ ճակատի քրտինք - վաստակ, (մեկի) ճանապարհին քար գցել - խանգարել, մեծ կտորը ականջը թողնել - ջախջախել, ոչնչացնել, մեջք մեջքի տալ - իրար օգնել, պաշտպանել և այլն:

2) Նախադասություն դարձվածքներ, որոնք ձևով չեն տարբերվում սովորական նախադասություններից, ստորոգում են պարունակում, ինչպես՝ աստված չանի, բերանում լոբի չի թրջվի, գրող չարժե, սատանի ականջը խուլ և այլն:

ա. Դարձվածքների հարաբերությունը առածների, ասացվածքների և իմաստալից կամ թևավոր խոսքերի (աֆորիզմների) հետ

Լեզվաբանության մեջ վեճի տեղիք է տվել առածները, ասացվածքները, իմաստալից կամ թևավոր խոսքերը (աֆորիզմները)՝ դարձվածք համարելու կարծիքը: Ոմանք հակված են դրանք դարձվածք համարելու, իսկ մյուսները մերժում են այդ կարծիքը: Անշուշտ, ընդհանրություն կա դրանց միջև: Դա այն է, որ առածները, ասացվածքները, թևավոր խոսքերը ևս պատրաստի միավորներ են և ոչ թե ստեղծվում են հաղորդակցման պրոցեսում (ինչպես ազատ բառակապակցությունները):

Դրանք արտահայտելով ժողովրդական իմաստություն,

հիմնականում նախադասություններ են և տրամաբանորեն համապատասխանում են դատողությանը:

Առաժը սեղմ ու պատկերավոր խրատական ասույթ է, այլաբանական դատողություն: Օրինակներ՝ «Մի ձեռք ծափ չի տա», «Տաշած քարը գետնին չի մնա», «Երկաթը տաք-տաք կծծեն», «Ավազի վրա տուն չեն շինի» և այլն:

Ասացվածքները սեղմ ու արտահայտիչ ձևով բնութագրում են կյանքի այս կամ այն երևույթը: Սրանք առածներից տարբերվում են նրանով, որ չունեն այլաբանություն: Օրինակներ՝ «Քանի լեզու գիտես, այնքա՛մ ֆարդ ես», «Խելքը լավ է, քան հարստությունը» «Խելքը բնովի է և ոչ թե գնովի», «Անց-կացածը ետ չի գա»: «Ամեն բան իր ժամանակն ունի»:

Թևավոր խոսքերը (աֆորիզմ) սեղմ, լակոնիկ ոճով արտահայտված, չավարժուն, ինքնատիպ և խոր մտքեր են: Սրանք կարող են լինել՝ ժողովրդական ստեղծագործություն (Ահը վեր է, քան մահը. Հին դարմանը քամուն չեն տա), և՛ առանձին գրողների ստեղծագործություն (Սահմանք քաջաց՝ զենն յուրյանց, Մահ իմացյալ անմահություն է: Մահը մերն է, Մենք մահինը, Մարդու գործն է միշտ անմահ: Լավ է կույր աչոք, քան կույր մտոք):

Այս բոլորը, սակայն, դարձվածք համարել չի կարելի առաջին հերթին այն պատճառով, որ դրանք շարահյուսորեն վերլուծելի կառուցվածքներ են, և դրանց բաղադրիչները բառային տեսակետից ինքնուրույն են: Դրանք բառային առանձին միավորներ են: Մինչդեռ բուն դարձվածքների բաղադրիչները չունեն բառային անկախություն: Այս էական տարբերությունից զատ կարելի է նշել նաև մասնակի տարբերություններ: Առածները և ասացվածքները որոշակիորեն նախադասություն են, որոնց իմաստը համապատասխանում է բաղադրիչների իմաստին, իսկ դարձվածքը բառային մի ամբողջություն է և տարրալուծելի չէ իմաստային և շարահյուսական տեսակետից:

Այստեղից էլ նրանց մյուս տարբերությունը. եթե առածները և ասացվածքները նախադասություն են, ապա դարձվածքները մեծ մասամբ նախադասության անդամ են կամ միակազմ նախադասությանը համարժեք մի կառույց, և նրանց

իմաստը հնարավոր է արտահայտել մեկ բառով, այսինքն դարձվածքը կարող է ունենալ հոմանիշներ (բառով կամ դարձվածքով), իսկ առածների ու ասացվածքների բովանդակությունը, որպես կանոն, հնարավոր չէ արտահայտել մեկ բառով:

Թեև վոր խոսքերի տարբերությունը դարձվածքից առավել ակնհայտ է: Դրանք դիպուկ խոսքեր են, առանձին արտահայտություններ, որոնք սովորաբար դրսևորվում են ծավալուն նախադասություններով, և առավել, քան առածներն ու ասացվածքները, վերլուծելի են:

Նրանց իմաստը ոչ մի դեպքում չի կարելի հավասարեցնել բառին: Սակայն նշելով հանդերձ առածների, ասացվածքների և թեև վոր խոսքի տարբերությունը դարձվածքներից՝ չի կարելի անտեսել այն հանգամանքը, որ ինչ-որ շարժող դրանք շփման եզր ունեն: Բանն այն է, որ մի շարք դեպքերում կարող է անցում կատարվել առածից դեպի դարձվածք (ինչպես առհասարակ լեզվական բազմաթիվ իրողություններից կարող են կազմվել դարձվածքներ):

Առածները կարող են ձևափոխվելով վերածվել դարձվածքի: Այսպես, Ավագի վրա տուն չեն շինի առածը վերածվում է դարձվածքի՝ Ավագի վրա տուն շինող մարդ չէ նա նախադասության մեջ: Այս եղանակով առաջացած մի շարք դարձվածքներ ըստ էության առածից ծավալով էլ չեն տարբերվում: Կաղ էշով փառավանի կիսառնվի (առած) — կաղ էշով փառավանի խառնվել (դարձվածք), մկան ծակը հազար թումանով է առնում (առած) — մկան ծակը հազար թումանով առնել (դարձվածք):

Պետք է նշել նաև, որ առածների, ասացվածքների, թեև վոր խոսքերի, աֆորիզմների կազմում կարող են լինել նաև դարձվածքներ: Այսպես. «Աստված որ ուզում է մեկի տունը փանդել, առաջ խելքն է առնում» առածի կազմում երկու դարձվածք կա: Դարձվածքներ են նաև հետևյալ առածների ընդգծված մասերը. «Պատիկի լեզուն կարն կլինի», «Գինին մարդու չի մեռցնի, բայց շան օրը կգցի», «Ավելի համբերությունը իշի մարտիրոսություն է», «Կալ մտնող աղվեսը

արյունն աչքի տակ կառնի»: «Հենց խոսք կա, որ մի փութ՝ մեղրով չի ուտվի»:

Ակնհայտ է նաև, որ մի շարք դարձվածքներ առաջացել են առածների և ասացվածքների հիման վրա: Այսպես, պղտոր ջրում ձուկ բռնել դարձվածքն առաջացել է «Մինչև ջուրը չպղտորվի, ձուկ չի բռնվի»-ից, «Գալլի գլխին ավետարան կարդացին, ասաց՝ շուտ արեք, ոչխարը գնաց»-ից, «Ձեռքը փրփուրներին գցել»-ը՝ «Յուզն ընկնողը փրփուրին էլ ձեռ կգցի»-ից, «Ջուր ծեծել»-ը՝ «Ջուրը լցրել են սանդը, ծեծում են»-ից և այլն:

բ. Դարձվածք և բառակապակցություն

Դարձվածքները թեև ձևով նման են բառակապակցությաններին, սակայն միայն ծագմամբ են կապվում նրանց հետ (այն էլ՝ ոչ բոլորը և ոչ նույն շափով): Ուստի դարձվածքների կապը բառակապակցությունների հետ հենվում է ոչ թե լեզվի արդի վիճակի, այլ պատմական ընթացքի, նրանց ծագման վրա: Դարձվածքների մի մասը ձևավորվում է պատմականորեն՝ ազատ բառակապակցությունների վերաիմաստավորմամբ: Ժամանակի ընթացքում, երբ կոնկրետ բառակապակցությունների բաղադրիչների հարաբերությունը մթագնում է, և պահպանվում է վերացական իմաստը, ազատ բառակապակցությունը վերածվում է դարձվածքի: Հօգուտ այս դրույթի վկայում են բազմաթիվ այն դեպքերը, երբ հավասարապես գործածական են նույնատիպ ազատ բառակապակցությունները և դարձվածքները: Այսպես, կարելի է ասել լեզուն կծել (Նա ճաշելիս անզգուշորեն լեզուն կծեց)՝ և լեզուն կծել (Ախելով այդ լուրը՝ նա լեզուն կծեց): Երկրորդ դեպքում լեզուն կծել դարձվածք է, որ նշանակում է լռել: Կամ՝ կրակը գցել ազատ բառակապակցությունը և կրակը գցել դարձվածքը (հմտ. «Թղթերը գցեց կրակը» և «Նա ինձ գցեց կրակը՝ հայտնելով այդ լուրը»), Կամ՝ ձեռքերը լվանալ (հմտ. «Թիշկը վերահատելուց առաջ օճառով լվանում է ձեռքերը» և «Իր բաժինն ստանալով՝ ձեռքերը

լվաճում է, մի կողմ կանգնում»)։ Կամ՝ շարֆից դուրս գալ «Զինվորը սպայի հրամանով դուրս եկավ շարֆից» և «Մերենան վատ խնամքի պատճառով շուտով շարֆից դուրս եկավ» (այսինքն՝ փշացավ)։ Դարձվածքի և ազատ բառակապակցության փոխհարաբերության բացահայտման տեսակետից պետք է նկատի ունենալ նաև այն երևույթը, որ մի շարք ազատ բառակապակցություններ կայունացել են, սակայն դեռևս չեն վերածվել դարձվածքի և գտնվում են անցման վիճակում։ Այսպես են՝ մի բանից (մեկից) օգտվել (օգուտ փաղել), (երեխային) կրծֆից կտրել, մեկից (մի բանից) ֆաշվել, մեկից հաշիվ պահանջել և այլն։

Դարձվածքը բառակապակցություն չէ նախ իր կառուցվածքով։ Բանն այն է, որ բառակապակցության բաղադրիչներն ունեն բառական ինքնուրույնություն, քերականական ձև, մինչդեռ դարձվածքի բաղադրիչները զուրկ են բառական ինքնուրույնությունից և հավասարվում են ձևույթներին՝ բառի կազմում, այսինքն դրանք կատարում են այն դերը, ինչ որ ձևույթը բառի մեջ։ Դարձվածքի բաղադրիչները ծագմամբ սկզբնապես բառաձևեր լինելով՝ ժամանակին կորցնում են բառական ինքնուրույնությունը։

Դարձվածքի և բառակապակցության փոխհարաբերությունը հասկանալու համար պետք է նկատի ունենալ նաև հետևյալ հանգամանքները.

1. Դարձվածքը կարող է առաջանալ ոչ միայն բառակապակցությունից, պատմական երկարատև պրոցեսում, այլև կարող է կազմվել միանգամից՝ որևէ բառակապակցության օրինակով (մոդելով)։ Օրինակ, սրտից ջուր խմել, սիրտը քերանով գալ, սիրտը խոցել, ֆաբից հաց ֆամել և այլ դարձվածքներ կազմվել են միանգամից և ոչ թե առաջացել ազատ բառակապակցությունների պատմական զարգացման ընթացքում։

2. Դարձվածքն ունի բառային մեկ իմաստ և համարվում է բառակազմական մեկ միավոր։ Մինչդեռ բառակապակցությունն օժտված չէ մեկ բառային իմաստով։ Իհարկե, անժխտելի է, որ բառակապակցությունները ևս վերջին հաշվով ծառայում են խոսքի ընթացքում ձևավորվող հասկացություն-

ների արտահայտմանը, սակայն այդ հասկացությունը անդամագատ է դրսևորվում, Բառակապակցությունը միասնական բառիմաստից զուրկ է:

3. Ինչպես հայտնի է, բառակապակցությունը կազմվում է երկու և ավելի լիմաստ բառերից: Մինչդեռ դարձվածքները կարող են կազմված լինել ոչ միայն 2 լիմաստ բառերից, այլև մեկ լիմաստ և մեկ սպասարկու բառերից: Այսպես են՝ քի առաջ (առջև), քի տակ. ականջի տակ, աչքի (ս) վրա, զլխի (ս) վրա, այսօրվա պես, ծախ նման և այլն:

գ. Դարձվածք և նախադասություն

Դարձվածքների մի մասը պատմականորեն հանգում է նախադասություններին, առաջացել է նրանցից: Քիչ չեն այն դարձվածքները, որոնք ծագմամբ նախադասություն են եղել (պարզ կամ բարդ), ինչպես՝ դու մի ասի, աստված հեռու տանի, աստված շանի, աստված մի արացե, աստված տա, ո՞վ կտա. տեղը որ գա. արի տես(որ), տեղի խնդա, ու՞մ էի մի կտոր հաց տվել՝ առաջս եկավ, երագով ման գաս՝ շես գտնի և այլն:

Սակայն լեզվի արդի փուլում այդպիսի դարձվածքներն այլևս նախադասություն համարել չի կարելի: Ձևականորեն դրանք կարող են կատարել միջանկյալ նախադասության դեր, երբեմն նույնիսկ հանդես գալ գլխավոր նախադասության դերում, սակայն նրանց նշանակությունը դարձվածքային է: Այդ նշանակում է, որ նախադասության կերպարանք ունեցող դարձվածքը չի արտահայտում նույնատիպ նախադասության ուղղակի բովանդակությունը, այլ պատկերավոր ձևով՝ ուրիշ նշանակություն: Այսպես, երբ ասում ենք, «Աստված շանի», որ նա իմանա ալդ լուրը», ապա Աստված շանի այստեղ նշանակում է լավ չի լինի:

Պետք է նշել նաև, որ դարձվածքների մի մասը սահմանափակված է հարաքուցային ձևերի տեսակետից: Այսպես, նշված աստված շանի դարձվածքը այլ ձևեր չունի (հնարավոր չէ ասել՝ աստված չի անում,— չի արել,— չպիտի անի,— անում է և այլն): Կամ Աստված հեռու տանի դարձվածքը

այլ ձևեր չունի (աստիճան աստիճան հետևում է տաճարում,— հետևում պիտի տանի,— հետևում կտանի,— հետևում է տաճարի և այլն)։ Խոսքը չի վերաբերում, անշուշտ, սովորական նախադասություններին։ Իբրև սովորական նախադասություն, դրանք բոլոր ձևերով էլ կարող են գործածվել, սակայն դարձվածք լինել չեն կարող։ Բայական մի շարք դարձվածքներ գործածական են և՛ դերբայական, և՛ դիմավոր ձևերով։ Այսպիսին են արյունը եռալ, արյունը քափել, արյունն ընկնել, առաջն առնել, աշխատանք կատարել, (մեկի հետ) աղուհաց ուտել, երես դարձնել, ծայրը ծայրին հասցնել և այլն։ Սրանք հնարավոր բոլոր ձևերով գործածելիս դարձվածքային արժեք ունեն։ Այսպես, «Նա հաղթել է ծայրը ծայրին հասցնում», «Մի կերպ ծայրը ծայրին կհասցնի», «Դրանով ծայրը ծայրին է հասցրել», «Պիտի ծայրը ծայրին հասցնեմ» և այլն։

դ. Դարձվածք և բառ

Դարձվածքը և բառն ունեն ընդհանուր հատկանիշներ, այն է՝ բառային իմաստ և քերականական կարգեր։ Բառը և դարձվածքը նման են նրանով, որ երկուսն էլ արտահայտում են հասկացություն։ Նույն հասկացությունը մի դեպքում կարող է արտահայտվել բառով, մյուս դեպքում՝ դարձվածքով։ Այսպես, նույն հասկացության դրսևորմանն են ծառայում մի կողմից, հասկանալ և, մյուս կողմից, խելքը կտրել, գլխի ընկնել և այլն։ Ի՞նչ տարբերություն կա, սակայն, բառի և դարձվածքի միջև հասկացության արտահայտման տեսակետից։ Դարձվածքը հուզարտահայտչական տեսակետից գունավորում, պատկերավորում է տվյալ հասկացությունը։ Դարձվածքի և բառի իմաստային ընդհանրությունը կասկած չի հարուցում։ Այստեղից էլ դարձվածքների և բառերի հոմանիշությունն այն բազմաթիվ շարքերի գոյությունը, որոնք արտահայտվում են տարբեր տեսակի բառարաններում (սիրտը զոդ ընկնել—վախենալ, թոկից փախած, կապը կտրած, երես առած—սառնաճաճակ, իրեն կորցնել, գլուխը կորցնել—շփոթվել, հոգի ազատել, գլուխն ազատել, գլխի ճարը տեսնել—փրկվել, ազատվել և այլն)։

Դարձվածքի և բառի իմաստային ընդհանրությամբ պետք է բացատրել այն երևույթը, որ երբեմն որոշ դարձվածքներից բառեր են կազմվում: Այսպես, մեկի հետ աղ ու հաց ուտել դարձվածքից կազմվել է աղօնացիներ (մարդ), սիրտը պատռելից՝ սրտապատռո, հոգի հանող-նոգեման, սիրտը բաց-սրտաբաց, բար սիրտ-ֆարափրտ, երեսը պինդ-պնդեմես, աչքը ծակ-աչքածակ, աչքերը կապել - աչքակապություն, տուն քանդել - տնաֆանդություն և այլն:

Բառը և հոմանիշ դարձվածքը ընդհանրություն ունեն նաև գործառական - քերականական տեսակետից, այսինքն երկուսն էլ կարող են ունենալ քերականական համապատասխան ձև և նախադասության մեջ կատարել այս կամ այն պաշտոնը: Երբ ասում ենք «Նա հասկացավ կատարվածը» և «Նա գլխի ընկավ կատարվածը», ապա դրանցում հասկացավ բառը և գլխի ընկավ դարձվածքը նույն դերն ունեն: Բառի և դարձվածքի քերականական հատկանիշները ընդհանրություն ունենալով, միաժամանակ և տարբեր են: Դարձվածքը երբեմն հոմանիշ բառերից տարբերվող հատկություններ կարող է ունենալ: Այսպես, եթե գլխի ընկնել դարձվածքը հասկանալ բային նման է սեռով և խնդրառությամբ, ապա հասկանալ բայի մյուս հոմանիշը՝ խելքը կտրել, ունի խնդրառական յուրահատկություն. «Նրա խելքը չէր կտրում կատարվածից», որտեղ խելքը կտրել ստացել է բացառականով խնդիր:

Իհարկե, արձանագրելով դարձվածքի և բառի իմաստային, գործառական-քերականական ընդհանրությունները, չենք նույնացնում այդ երկուսը: Բառը և դարձվածքն ունեն էական տարբերություններ: Դարձվածքը բնորոշ է նրանով, որ տարանջատ ձևավորվածություն ունի, մինչդեռ բառը միասնական է իր ձևով (խոսքը չի վերաբերում վերլուծական կազմություն ունեցող բառերին (հարադրական բարդություններին)):

Բառին հատուկ է մեկ շեշտ (նկատի չունենք երկրորդական շեշտերը), մինչդեռ դարձվածքի կազմում կան մեկից ավելի շեշտակիր միավորներ:

Շեշտելով հանդերձ դարձվածքի և բառի տարբերությունները, միաժամանակ չի կարելի անտեսել այն երևույթը, ոչ

ոմանք դարձվածք են համարել բառի որոշ տեսակներ, մասնավորապես վերլուծական կազմություն ունեցող բառերը՝ հարադրական բարդությունները և բաղադրյալ տերմինները:

Հայ բերականագիտությունը, սկսած Մ. Աբեղյանից, հարադրությունները դիտում է իբրև բարդ բառի մի տեսակ. Այսպես, ման գալ, պար գալ, դուրս գալ (ստացվել, առաջանալ), եփ գալ, ետ ընկնել, մեջ բերել, թույլ տալ, կախ ընկնել, փուլ գալ, հով անել և այլ ձևեր բայական, տուն ու տեղ, ձեռ ու ոտ, մարդ ու կին անվանական (գոյականական), մեծ-մեծ, ծակ-ծակ, մանր-մունր՝ ածականական, ափալ-բափալ, ախուր-աւտում՝ մակբայական հարադրական բարդություններ են, և դրանց բառային մեկ միավոր լինելը կասկած չի հարուցում:

Այս կարգի ձևերը չի կարելի շփոթել դարձվածքների հետ: Հարադրական բարդությունները դարձվածքներից տարբերելու համար պետք է հաշվի առնել հետևյալ հանգամանքները.

1. Հարադրական բարդության բաղադրիչները սոսկ ձևականորեն են պահպանում բառային տեսքը (այն էլ ոչ միշտ), մինչդեռ դարձվածքի բաղադրիչները մեծ մասամբ ինքնուրույն բառաձև են: Այսպես, անց կենալ, թույլ տալ, կանգ առնել, իմաց անել, կախ ընկնել, ման գալ և այլ հարադրությունների անց, թույլ, կանգ, իմաց, կախ, ման բաղադրիչները առանձին վերցրած անկախ գործածություն էլ չունեն, և նրանց բառային տեսքը միայն պայմանական է: Իբրև բարդ բառ, ամբողջ հարադրությունը մեկ շեշտ ունի: Մինչդեռ գլխին կրակ վառվել, երեսից ընկնել, աչքին երևալ, շուն ու կատու դառնալ, ոսկի ձեռքեր ունենալ, չորն ու թացը խառնել դարձվածքների բաղադրիչների բառային տեսքը կասկած չի հարուցում:

2. Հարադրական բարդության բառային միասնական իմաստը բխում է բաղադրիչների իմաստից, պայմանավորված է նրանցով: Մինչդեռ դարձվածքի իմաստը մեծ մասամբ այդպիսին չէ (տե՛ս ներածական հատվածը):

3. Հարադրական բարդության բաղադրիչների իմաստը պա-

Վ. Ոմանք դարձվածքի բաղադրիչները համարում են ձևային, ինչպիսիք առկա են բառի ներսում:

կաս արտահայտչականություն ունի, մինչդեռ դարձվածքների բաղադրիչների իմաստը որոշակի հուզարտահայտչական գունավորում ունի:

Առավել հստակ պետք է զանազանվեն դարձվածքները և բաղադրյալ տերմինները: Հայ քերականագիտության մեջ վերջին շրջանում բաղադրյալ տերմինները բաղադրյալ անվան տակ որոշակիորեն զատվում են կայուն բառակապակցությունների մյուս տեսակներից: Ընդ որում տարբերվում են նախ բաղադրյալ հատուկ (Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միություն, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ, Միավորված ազգերի կազմակերպություն) և հասարակ (բարձրագույն ուսումնական հաստատություն, գյուղական սովետ, շրջանային գործադիր կոմիտե) անունները¹:

Կան նաև բաղադրյալ այլ տերմիններ (ազոտային թթու, լեռնամիջուկային էներգիա և այլն)²: Ուստի քերականագիտության մեջ ոմանք բաղադրյալ տերմինները համարում են դարձվածքներ:

Պետք է նկատի ունենալ, որ բաղադրյալ տերմինները, ինչպիսին էլ լինի նրանց կազմությունը, չի կարելի դարձվածք համարել: Դրանք իրոք բառակապակցություն են իրենց արդի վիճակով (կայուն բառակապակցություն): Մինչդեռ դարձվածքը, ինչպես նշվեց վերևում, չի կարելի բառակապակցություն համարել:

Բաղադրյալ տերմինների բաղադրիչները ինքնուրույն բառեր են՝ օժտված բառային իմաստով և քերականական ձևով, մինչդեռ դարձվածքի բաղադրիչները ինքնուրույն բառ չեն:

1 Բաղադրյալ անունների հիման վրա ծագել են հապավումները, որոնք կայուն բառակապակցության այս տեսակի բառային համարժեքն են:

2 Որոնք, իմիջիայոց, երկու տեսակ են ընդունվում՝ ա) բաղադրյալ տերմիններ, որոնց իմաստը արտահայտված է բաղադրիչներով՝ атомный вес, космическое пространство, северный полюс և այլն, բ) բաղադրյալ տերմիններ, որոնց իմաստը մթափնած է այս կամ այն լափով՝ анютинны глазки (ծաղիկ), козья ножка (ատամնաբույժի գործիք) և այլն:

Մյուս կողմից, եթե դարձվածքն օժտված է հուզարտահայտչականությամբ, պատկերավորությամբ, ապա բաղադրյալ տերմինները զուրկ են դրանցից:

Այսպիսով, թեև որոշակի ընդհանրություն կա, մի կողմից, բառի և, մյուս կողմից՝ դարձվածքի միջև, սակայն դրանք նույնական չեն, և պետք է հստակորեն տարբերվեն բառը իր տարատեսակներով և դարձվածքը:

Անհրաժեշտ է քննել նաև դարձվածքի բաղադրիչի և բառի փոխհարաբերության հարցը: Կարելի՞ է, արդյոք, դարձվածքի բաղադրիչը բառ համարել: Այլ առիթով արդեն նշվել է, որ դարձվածքի բաղադրիչը սոսկ հնչյունական արտաքին տեսքով է բառի նման, քանի որ բառային շեշտ ունի, իսկ իրականում այն կորցրել է բառային ինքնուրույնությունը: Բանն այն է, որ, դարձվածքի կազմում հանդես գալով, այն շունի ո՛չ բառային իմաստ, ո՛չ ձևաբանական և ո՛չ շարահյուսական ինքնուրույնություն: Բաղադրիչն ըստ էության ձևույթի դեր է կատարում, ընդ որում այն մի դեպքում կարող է լինել քարացած բառածեղ, ինչպես արացեղ (աստված մի արացեղ), մահու (մահու տալ), մտո՛ք (խղճի մտոք), կենաց (մահու և կենաց կռիվ), սրբոց (սրբություն սրբոց), կո՛խ (կռիվ տալ), բարբառո հանապատի (ձայն բարբառո հանապատի) և այլն, իսկ մեծ մասամբ դարձվածքի բաղադրիչները ձևով չեն տարբերվում նույնարմատ բառածեղերից: Նույնիսկ հնացած բառածեղերով կազմված դարձվածքները ժամանակին վերակառուցվում են լեզվի գործող օրինաչափություններով: Այսպես, աստված մի արացեղ դարձվածքի հետ համասարապես, գուցե և ավելի, գործածվում են աշխարհաբարյան ձև ունեցող բաղադրիչով կազմված աստված շանի, աստված ոչ անի դարձվածքները: Դարձվածքի բաղադրիչների միջև սկզբնապես եղած քերականական հարաբերությունների զերսևորման ձևերը պատմականորեն կարող են փոփոխվել: Այսպես, գրաբարյան երթալ առ սոս (ուսեթ), հանել ընդ սուր դարձվածքների փոխարեն այժմ գործածական են (մեկի) թա՛քը գնալ, սրի փաշել, սրի տալ դարձվածքները:

Ե. Դարձվածքների առաջացման ուղիները

Իրենց ծագմամբ դարձվածքները հիմնականում ժողովրդական մտածողությանն են պատկանում, նախ առաջանում են խոսակցական լեզվում և ապա այնտեղից թափանցում գրական լեզու, Դրանք օգնում են միտքը ավելի պատկերավոր արտահայտելուն, Պատահական չէ, որ գրողները խոսքին կենդանություն, պատկերավորություն, հուզարտահայտչականություն տալու նպատակով դիմում են դարձվածքներին:

Դարձվածքների առաջացումը պայմանավորված է բառակապակցությունների (և նախադասությունների) վերախմաստավորմամբ, ընդ որում այդ երևույթը կատարվում է պատկերավորման միջոցների գործադրմամբ: Դիտված է, որ դարձվածքների կազմավորման գործում դեր են խաղում ոճական և արտահայտչական մի շարք հնարներ՝ փոխաբերությունը, փոխանունությունը, համեմատությունը, չափազանցումը, շրջասությունը, պարադոքսը կամ հակադրությունը, կրկնությունը, հոմանիշների գործածությունը, հանգավորումը և այլն: Այսպես, անուր մոտեղ (սևացնել), անվանը գեխ (կեղտ) կպցնել=վարկաբեկել, լուռ ուղտ դարձնել (շինել)=չափազանցնել, օգոստոսի աղվես դառնալ=նիհարել դարձվածքներում առկա է փոխաբերությունը: Բերանը փոխել=խոսքը փոխել, լեզու դարձնել=հակաճառել, ոտքը կտրել=գնալ գալը դադարեցնել, լեղի ունենալ=համարձակվել, փառ լինել դարձվածքները կազմված են փոխանունության հիման վրա: Զրի պես գնալ, ավագի պես մնալ=գնալը ձգձգել, հինգ մատի պես իմանալ, կատվի պես մեջքին շրնկնել=նեղ վիճակից դուրս գալ, կրիայի փայլերով=շատ դանդաղ, մկան սիրտ ունենալ=վախկոտ լինել դարձվածքները կազմված են համեմատության սկզբունքով: Իսկ ասեղ մաշկել=ժլատ լինել, ասեղ գցելու տեղ շլինել=խիստ նեղվածք լինել, ձայնը աշխարհով մեկ գցել=բարձր գոռալ, մկան ծակը հազար թումանով առնել=շատ վախկոտ լինել, մազե կամուրջ անցնել=մեծ դժվարությունների հաղթահարել դարձվածքներում առկա է չափազանցությունը: Կռունկները ցույց տալ=փախչել, գրպանում մկները խա-

զալ—աղբառ լինել, աչք ունիք կիտել—մոայլվել, աչեք
 քաց մնալ—ապշել, գլուխը հաստ—չհասկացող, ձեռք
 քաց—առատածեռն, ձեռք փակ—ժլատ դարձվածքները
 կազմվել են շրջասության հիման վրա: Անդամակ մորթել—
 տանջել, խուլի ականջիմ փառզ կարգալ—իզուր հորդորել,
 կա—չկա—անշուշտ, հավանաբար, ուղտիմ գդալով ջրել—
 մեծ պահանջը փոքր միջոցով բավարարել դարձվածքները
 կազմված են հակադրության սկզբունքով: Խելք—խելփի տալ—
 խորհրդակցել, մեջք մեջքի, գլուխ գլխի—միաբերան, փք
 քքի—միասին, մատը մատին շխփել—ուշինչ շանել դարձ-
 վածքները կազմված են կրկնության միջոցով: Կրկնության
 մի տեսակն էլ հոմանիշների համատեղ գործածությունն է,
 որի դեպքում շեշտվում է իմաստը: Այսպես են՝ թել ու դեր-
 ձան դառնալ—շատ նիհարել, կյանքն ու արևը մեկին բաշ-
 խել—մեռնել, մազ ու մորուխով—մեծահասակ, ուշք ու
 միտքը մի քանի տալ—կլանվել, ուշք ու միտքը հետը տա-
 նել—սիրով համակել, ուտչել փվվել—խռովել, 2. հոխորտալ,
 քոռ ու փուչ անել—անտեղի վատնել, փուն ու դադար չու-
 նենալ—շատ աշխատել և այլ դարձվածքներ: Քար փաղել,
 ավազ մաղել—կողոպտել, լրիվ թալանել, կամ աղն է պա-
 կաս, կամ մաղը—որևէ խնդիրք ունի, հրով ու սրով—դա-
 ժան բռնությանը դարձվածքները կազմված են բաղադրիչ-
 ների հանգավորմամբ:

Դարձվածքների առաջացման ուղիների մասին խոսելիս
 չի կարելի անտեսել կրճատման երևույթը: Բանն այն է, որ
 զեղչումը, կրճատումը (էլիպսիս) առհասարակ մեծ դեր ունի
 շարահյուսական կառուցվածքի մեջ:

Պատահում է, որ ամբողջական դարձվածքի մեջ զեղչվում
 են որոշ բառեր, և ստացվածը վերածվում է նոր դարձվածքի:
 Այսպես, ականջը ձայնի պանել դարձվածքի բաղադրիչներից
 մեկի զեղչումով առաջացել է ականջը ձայնի դարձվածքը,
 որը իմաստով չի տարբերվում իր սկզբնաձևից: Այսպես են
 առաջացել ականջը կախ—լուռ, ուշադիր՝ ականջը կախ անել-
 ից, գլխիս վրա—սիրով՝ գլխի վրա տեղ ունենալ-ից, գլուխը
 փառը՝ գլուխը փառը տալ-ից, գլխիդ մատաղ՝ գլխիդ մատաղ
 լինեմ-ից, դուրս տալ՝ գլխից դուրս տալ-ից, լեզուն կարճ՝

լեզուն կարճ լինել (է)-ից, խելքը գլխին՝ խելքը գլխին լինել (է)-ից և այլն:

Դարձվածքները մեծ մասամբ ստեղծվում են առանձին անհատների կողմից, ապա և անցնում ընդհանուր լեզվին: Նրանց տարածման աստիճանը պայմանավորված է դարձվածքների հուզարտահայտչական նշանակությամբ. որքան պատկերավոր, արտահայտիչ է դարձվածքը, այնքան արագ տարածվելու հնարավորություն ունի: Այսպես, առանձին գրական ստեղծագործություններից են գրական լեզու թափանցել Նազարի քախտ, մեկից ֆարվան կտրող դուրս չի գա, Կիկոսի մանը դառնալ, Անբաճ Հուռի (Հ. Թումանյան), Տեր Թողիկի դպրոց (Րաֆֆի), Արու Հասանի մաշիկներ (Ստ. Լիսիցյան), Կասպարյանի շարագրություն (Միմակ), մեծապատիվ մուրացկաններ (Հ. Պարոնյան) դարձվածքները:

Դարձվածքների մի մասը ծագում է ժողովրդական բանահյուսությունից: Այդպիսին են ոչ միայն տվյալ ժողովրդի ստեղծագործությունից ծագած, այլև տարբեր ժողովուրդների գրական փոխազդեցության, կրոնի միջոցով տարածված դարձվածքները (Մարա Մելիֆի ֆուն, Դավթի քրի նման, յոթ սարի ետև, ձնում հեծնող, զշի քեով և այլն): Մեծ թիվ են կազմում ժողովրդական բանահյուսության որոշակի տեսակից՝ առածներից առաջացած դարձվածքները¹:

Բազմաթիվ դարձվածքներ ծագում են ժողովրդական ավանդույթներից, սովորույթներից, հավատալիքներից, ինչպես՝ մեջներով սև կատու անցնել, քախտավոր աստղի տակ ծնվել, մեկի խաշով խաշվել, շար աչֆի պատահել, աչֆով տալ, մեկի գործը աչ գնալ, մեկի գործը ձախ գնալ, մեկի գլխին գալի ավետարան կարդալ և այլն:

Բազմաթիվ են այն դարձվածքները, որոնք «Աստվածաշնչից» են անցել տարբեր լեզուներին և կազմում են դարձվածքների միջազգային շերտի մի մասը: Դրանք ըստ էության դարձվածքային պատճենումներ են՝ մեծ մասամբ կուտարված այն լեզվից, որից թարգմանվել է «Աստվածա-

¹ Դրանց մասին խոսել ենք դարձվածքների, առածների և ասացվածքների փոխհարաբերության կապակցությամբ:

շունչը: Դրանցից կարելի է նշել Բաքեյունյան աշտարակաշինություն (կամ Բաքեյունյան խառնակություն), Ադամ Եվայի ծամանակից, Ադամից սկսել, արգելված պտուղ, Եդեմական խնձոր, Նոյի ագռավ, օձի խորամանկություն, Բաբելոնյան աշտարակ, Սողոմոն և Գոմոր, գայթակության Բաբելոնյան աշտարակ և այլն:

Մի շարք դարձվածքներ կապված են հին հունական դիցաբանության և գրականության հետ և իբրև պատճենումներ հունարենից անցել են այս կամ այն լեզվին: Դրանցից են՝ աֆրիկեսյան գարշապար, առատության եղջյուր, դանայան տակառ, ավգյան ախոռ, Բաբելոնյան խնձոր, Գոգոյան հանգուց, դամոկլյան սուր, դրակոնյան օրենքներ, Պրոկրուստի մահիճ, սիզիֆյան աշխատանք և այլն:

Համաշխարհային դասական գրականության միջոցով նույնպես տարածվում են որոշ դարձվածքներ, դարձյալ պատճենվելով այս կամ այն լեզվով: Այսպես, եվրոպական գրականության մի շարք երկերի մեջ գործածված բազմաթիվ դարձվածքներ անցել են այլ լեզուների, այդ թվում և հայերենին, ինչպես՝ հոգմադացների դեմ կռիվ (Սերվանտես), լինել թե չլինել (Շեքսպիր), որտեղ է թաղված շառլոտ (Գեթե), վերջին մոնիկան (Կուպեր), կոտրած տաշտակի առաջ կանգնել (Պուշկին), արջի ծառայությունը մատուցել, սիրամարգի փետուրներով ագռավ (Կոլիով) և այլն:

Միջազգային են դարձել մի շարք այնպիսի դարձվածքներ, որոնց առաջացումը կապված է պատմական որոշակի իրադարձությունների և դրանց արժեքավորման հետ՝ նշանավոր գործիչների կողմից: Այդպիսիք են՝ Ռուսիկոնն անցնել, Ամերիկա հայտնաբերել, կոլումբոսյան ձու, փոթորիկ մի բաժակ ջրում, պյուրոսյան հաղթանակ և այլն:

Միջազգային դարձվածքների մի մասը գործածական է առանց թարգմանվելու: Այս դեպքում դրանք մեջբերման ձևով են հանդես գալիս, ընդ որում դրանցից մի քանիսի համար կա նաև թարգմանված ձևը: Այդպես են՝ հավերժական շառժուր՝ պերպետուում մոբիլե, զոն և փոթորիկ՝ շտուրմ ունդ դրանգ, եկա, տեսա, հաղթեցի՝ վենի, վիդի, վիցի, անգրել տախտակ՝ տաբուլա ռադա: Իսկ մի քանիսը գործածվում են միայն փոխառու լեզվի ձևով, ինչպես՝ ալմա

Պատեր, դեֆակտո, դեյուսե, պոստ ֆակտում, պերսոնա գրատա, հոնորիս կաուզա, մագիստեր դիֆսիտ, պոսա սկրիպտում, ստատուս ֆլո, տերրա ինկոգնիտա և այլն:

Զթարգմանվող դարձվածքները գրության մեջ հաճախ արտահայտվում են փոխատու լեզվով (ավելի շատ՝ լատիներենով), ինչպես՝ *perpetuum mobile*, *Sturm und Drang*, *veni, vidi, vici*, *tabula rasa*, *alma mater*, *de facto*, *de jure*, *post factum*, *post scriptum*, *persona grata*, *honoris causa*, *magister dixit*, *status quo*, *terra incognita*:

Պատահում է նաև, որ դարձվածքի մի մասը կամ որևէ բառ երկարատև գործածության շնորհիվ ձեռք է բերում ամբողջական դարձվածքի նշանակություն և կապակցվում քի բառերի հետ՝ դրանով իսկ առաջացնելով նոր դարձվածք: Այսպես, սեփե սապոնն ինչ անի, խեփն՝ խրատը առածից խեփն խրատը ոչինչ չի անի դարձվածքն է առաջացել¹: Այսպես, կես ճանապարհին կանգ առնել դարձվածքի կես ճանապարհին մասը գործածվում է իբրև առանձին դարձվածք: Մարդկանց շարք մտնել (անցնել) դարձվածքի հիման վրա մարդկանց շարք (շարքում) դարձվածքն է գործածվում:

դ. Դարձվածքային տարբերակ, դարձվածքային հոմանիշ, դարձվածքային համանուն

Դարձվածքների մեծ մասը սովորաբար ունի կայուն ձև: Սակայն առանձին բառերի նման դարձվածքները ևս կարող են հանդես գալ տարբերակով: Այսպես, երբեմն որևէ բաղադրիչ դարձվածքի կազմում կարող է հանդես գալ քերականական տարբեր ձևերով (նույն իմաստն արտահայտելով): Պոլիսը ֆարը||ֆարովը տալ, արյունը գլուխը||գլխին գարկել, պրոկրուստի||պրոկրուստյան մահին, Բաբելոնի||Բաբելոնյան աշտարակ, բերանի ջուրը||ջրերը գնալ, հողին||հողերին||հողի ճեղ հավասարեցնել, ձեռքերը||ձեռքին շղթա: Դարձվածքա-

¹ Տե՛ս «Սովետական Հայաստան» թերթ, 1973, մարտի 27, № 72:

յին տարբերակներից մեկը կարող է արեւելահայ, իսկ մյուսը արեւմտահայ գրական լեզվի ձևը լինել, ինչպես՝ գլխի գցել||ծգել, ատամները||ակռաները հանել, գետին զարկել||զարնել, գետնի տակը մտնել||անցնել, կյանք առնել||առնուլ, թիկունքից||կոնակից հարվածել||խփել, հասակն առնել||հաշել, հոգին դուրս գալ||ելնել, մորից||մորե մեկ լինել և այլն:

Դարձվածքային տարբերակներից մեկի բաղադրիչը գրաբարյան, մյուսը՝ արդի գրական ձև կարող է լինել, ինչպես՝ աստված ընդ քեզ||քեզ հետ, տեր ընդ քեզ||քեզ հետ, արյուն քո ի գլուխ քո||քո արյունը քո գլուխը, կենաց-մահու ճարգ||կյանքի ու մահվան հարց, աստված մի արասցե||աստված չանի:

Դարձվածքային տարբերակները բաղադրիչները կարող են պատկանել գրական լեզվին և բարբառներին: Այդպես են՝ մեկի գլխին ընկույզ||պոպոֆ կոտրել, աչիքն փոշի||թոզ փշել, մեկի գլխին սառը ջուր ածել||լցնել (մաղել), մեկի պնակը||թեփշին լիզել, մի բանի հետ խաղալ||խաղ անել, կաշին քերթել||պլուկել, վերեից նայել||մտիկ անել և այլ դարձվածքներ:

Դարձվածքային տարբերակները կարող են կազմվել տվյալ դարձվածքների մեջ նույն իմաստն արտահայտող և գրական լեզվին հավասարապես հարազատ հոմանիշ բաղադրիչներով: Այդպես են՝ ափիլեսյան զարշապար||կրունկ, մեկի դուդուկի տակ պարել||պար գալ, արյունը եռալ||եռ գալ, հետը աղունաց ուտել||կտրել, ականջները լարել||սրել, աչիքը լայն բացել||բաց անել, աչքը ջուր կտրել||զառնալ, աչքի պոչով||ծայրով||տակով, գույնը գցել||նետել, երեւ դարձնել||թեփել||շուտ տալ, գլխին փարոզ||նառ կարգալ և այլն:

Դարձվածքային տարբերակներ պետք է համարել նույն դարձվածքի որևէ բաղադրիչի կրճատմամբ առաջացած ելակետային ձևերը: Դրանցից են՝ մեկի գլխին սառը ջուր լցնել (մաղել) և մեկի գլխին ջուր լցնել (մաղել), մի կտոր չոր հաց և չոր հաց, մինչև հոգու խորքը թափանցել և հոգու խորքը թափանցել, սև հողը մտնել և հողը մտնել, սրտին

մոտ (մոտիկ) լինել և արտին մոտ, ինքը տերը միայն գիտե
և տերը գիտե, մեկի դառն քաղցր օտոնել կամ մեկի քր-
տինն օտոնել և ալլել: Ընդ որում պետք է նշել, որ ոմանք
այդպիսի տարբերակները հոմանիշներ են համարում:

Երբեմն դարձվածքային տարբերակներ ստեղծվում են
առանձին գրողների կողմից: Այսպես, մատենի արանից
(արանով) նայել դարձվածքի հիման վրա Բաֆֆին գործա-
ծել է մատենի միջից նայել դարձվածքը («Նա առհասարակ
մատենի միջից է նայում իրենց փոքրիկ այս տեսակ հա-
մեստությունների վրա» (Բ, 4, 1958 թ., 408—409): Կամ
ոտփի ելնել (կանգնել), ոտփի լինել դարձվածքի հիման վրա
որոշ գրողներ (Շիրվանզադե, Վրթ. Փափազյան) ստեղծել
են ոտփի թռչել դարձվածքը («Ամենքը ոտփի թռան և միմյանց
նայեցին» — Վ. Փափազյան, 4, 1959, 136), իսկ Վ. Խեչում-
յանը՝ ոտփի ցատկել: Ս. Խանզադյանը հոգեբանական տեղ
աչքն էլ հանել դարձվածքի հիման վրա ստեղծել է հոգեբան
շինելու տեղ աչքը թափել դարձվածքը («Մխիթար Սպարա-
պետ», 1961, 162):

Անհրաժեշտ է նկատել, որ դարձվածքային տարբերակ-
ները համեմատաբար սահմանափակ են, իսկ տարբերակա-
յին շարքերը՝ ոչ երկար: Բանն այն է, որ դարձվածքային
տարբերակները գրական լեզվում կիրառական ոլորտների
ընդարձակման և բարբառների գործառական սահմանափակ-
ման պայմաններում աստիճանաբար պակասում են: Այդ
երևույթը պայմանավորված է լեզվի հաղորդակցական բնույ-
թով. բառային տարբերակները ևս անցնում են նույն ուղին:
Եթե նույն հասկացությանը ծառայում են մեկից ավելի
տարբերակներ (բառային կամ դարձվածքային), ապա դա
ինչ-որ շարժում ավելցուկային կարգ է, որը միտում ունի
վերանալու, կամ տարբերակներից մեկն ու մեկը վերած-
վում է հոմանիշի (ըստ անհրաժեշտության):

Դարձվածքները կարող են հոմանշային հարաբերության
մեջ գտնվել ինչպես առանձին բառերի, այնպես էլ իրար
հետ, ընդ որում խոսքը վերաբերում է հասկացությունն ար-
տահայտող դարձվածքներին: Նախադասության տեսք ունե-
ցող դարձվածքի հոմանշությունը բառի հետ հնարավոր չէ,

Հասկացութիւնն արտահայտող դարձվածքները անխտիր ունեն բառերով կամ բառակապակցութիւններով արտահայտված հոմանիշներ:

Դարձվածքը և բառը, ինչպես հայտնի է, հոմանշային հարաբերութեան մեջ լինելով՝ տարբերվում են հուզարտահայտչական երանգով: Իրենց էութեամբ պայմանավորված՝ դարձվածքները պատկերավորմամբ են արտահայտում տրվելու հասկացութիւնը: Այսպես, հոմանիշներ են օրվա հացի կարոտ||աղբատ, շունեռ, չփափոք, ներսը սատանա՝ դուրսը փանա||խառդախ, խաբեքա, նենգ, օտփից թեթև||արագաշարժ, օգոստոսի աղվես||շատ նիհար, կրիայի փայլերով||շատ դանդաղ, բերան ծռել||խնդրել, աղաչել, տակից գլխից դուրս տալ||շաղակաւտել, շատախոսել:

Սակայն, ինչպես նշվեց, դարձվածքները կարող են հոմանշային հարաբերութեան մեջ լինել ոչ միայն առանձին բառերի և բառակապակցութիւնների, այլև իրար հետ: Ինչպե՞ս է որոշվում դարձվածքների հոմանշութիւնը, և որո՞նք են դարձվածքային հոմանիշները:

Պետք է նշել, որ դարձվածքային հոմանշութիւնը նույն չափանիշներն ունի, ինչ որ բառերինը: Հոմանիշներ պետք է համարել այն դարձվածքները, որոնք ունեն նույն կամ մոտ իմաստներ, որոշակի բնագրերում կարող են փոխարինվել իրարով կամ իրենց համարժեք բառերով, սակայն հիմնականում տարբերվում են ոճական և հուզարտահայտչական նրբերանգներով: Ընդ որում կարող են լինել և՛ նույնանիշ, և՛ համանիշ դարձվածքներ: Դարձվածքային հոմանիշները նույն քերականական հատկանիշներով են օժտված, և ներքանց բաղադրիչները փոխադարձաբար փոխարինելի չեն: Այսպես, վախենալ, շատ վախենալ իմաստով լեղին պատրվել, արյունը ջուր դառնալ, սիրտը փորձ ընկնել հոմանիշ դարձվածքները ընդհանուր են նաև նրանով, որ բայական են, ունեն գոյականի ուղղական + բայ կառուցվածք, և նրանց բաղադրիչները փոխադարձաբար փոխարինելի չեն:

Դարձվածքների հոմանշութիւնը քննելիս պետք է նկատի ունենալ, որ հոմանշային շարքերի մեջ մտնում են նույն կառուցվածքն ունեցող դարձվածքները:

Նախադասության կառուցվածք ունեցող դարձվածքները կազմում են առանձին հոմանշային շարքեր: Այսպես, հոմանիշներ են հետևյալ նախադասություն-դարձվածքները. աստված հեռու տանի || աստված հեռու պահի - աստված չանի (ոչ անի || աստված ազատի || աստված մի արասցե || տեր մի արասցե, արևիդ մեռնեմ || արևիդ մատաղ || կյանքդ երկարի || երկար լինի || գլխիդ մեռնեմ || գլխիդ մատաղ (փառաշահ է), բերանում տաք ջուր չի մնա || բերանում թան չի մնա || բերանում լոբի (ոսպ, սիսեռ, չիր) չի մնա (չի թըրջվի) = բացբերան է, գաղտնիք պահել չգիտե:

Իսկ հասկացություն արտահայտող դարձվածքները հոմանշային շարքեր են կազմում իրար հետ, ընդ որում դարձվածքները մի դեպքում կարող են լինել նույնանիշ կամ համանիշ. այսպես, նույնանիշ են խաղողի արյուն || կարմիր ջուր || ծերոց գավազան || ծերունյան կաթ || գինի, ձեռքը ծուռ || ձեռքից քաշ || աչքից սուրմա (ծարիր) թոցնող || աչքից մաղ հանող = գող, ծալքը պակաս || տախտակը պակաս || վերնատունը դատարկ || վերին հարկը դատարկ || խելքի տոպրակ || խելքից բորիկ || կատարը դատարկ = հիմար, ապուշ, անխելք և այլն:

Անշուշտ ավելի շատ են համանիշ դարձվածքները: Առհասարակ հայերենը հարուստ է դարձվածքային համանիշներով: Քիչ են համանիշ չունեցող դարձվածքները: Սովորաբար դարձվածքային համանիշների շարքերն ունենում են երեք և ավելի բաղադրիչներ: Ամենից շատ դարձվածքային համանիշների շարքեր ունենում են մարդկային բնավորության գծերի բնութագրմանը նվիրված համանիշները, ինչպես՝ աշխատասիրություն, վախկոտություն, ժլատություն, ազահություն, անզթություն, անպարկեշտություն, խելամուծություն, քաջություն, խորամանկություն, հիմարություն, թեթեվամտություն, ճարպկություն և այլն: Դրանց բնութագրմանը նվիրված են հարյուրավոր դարձվածքային համանիշներ՝ համապատասխան վերաբերմունքով (արհամարհական, չարամտության, փառաշահական, հիացական, նողկանքի և այլն): Այսպես, խաբդախ, նենգ, խաբեբա իմաստներով գործածվում են դաբմանի տակի ջուր, մաբմանդ գետ, հոգի՛ն

սատանային ծախած, սատանայի հետ սոխ ու սխտոր ուտող, սատանայից յոթ օր շուտ (առաջ) ծնված, ծուռ նամփոփ գնացող, միտքը ծուռ: Ընդ որում այդ իմաստները տարբեր նրբերանգներով են օգտագործվում: Այսպես, դարմանի տակի ջուր դարձվածքը ավելի շատ խորամանկություն նրբերանգով նենգ է նշանակում, մինչդեռ, ասենք, հոգին սատանային ծախած, միտքը ծուռ ավելի շատ խաբեբա են նշանակում:

Դարձվածքների հոմանշության երևույթը սերտորեն կապված է դարձվածքների բազմիմաստության հետ: Բանն այն է, որ առանձին բառերի նման դարձվածքները ևս կարող են լինել մենիմաստ և բազմիմաստ: Իհարկե, յուրաքանչյուր դարձվածք իր ստեղծման շրջանում մենիմաստ է լինում, նույն իմաստի համար այլ դարձվածքի առկայությամբ նորը չէր ստեղծվի: Սակայն ժամանակի ընթացքում տարբեր դարձվածքների միջև ստեղծվում են հոմանշային հարաբերություններ: Իսկ այս պրոցեսը կատարվում է զանազան պատճառներով, որոնցից հիմնականն այն է, որ տվյալ դարձվածքն ստեղծելիս նույնիմաստ այլ դարձվածքների գոյությունն անժանոթ է լինում նոր ստեղծողներին: Այսպես՝ հոմանիշ դարձվածքներից մեկը կարող է խոսակցական լեզվինը լինել, մյուսը կամ մյուսները՝ գրական կամ գրաբարյան կամ փոխառյալ, կամ գրանք կարող են պատկանել տարբեր բարբառային միջավայրերի:

Դարձվածքների բազմիմաստությունն ունի հետևյալ առանձնահատկությունները:

1) Համեմատաբար սակավաթիվ են բազմիմաստ դարձվածքները: Նրանք մեծ մասամբ մենիմաստ են:

2) Դարձվածքները առանձին բառերի համեմատությամբ քիչ իմաստներ են ունենում: Սովորաբար բազմիմաստ դարձվածքները ունենում են երկու կամ երեք իմաստ:

3) Նույնիսկ դարձվածքների մեկից ավելի իմաստները իրարից շատ չեն տարբերվում: Այսպես, աչքի(աչքերի) առաջ (առջև) դարձվածքը նշանակում է մեկի ներկայությամբ, պարզ տեսանելի, հսկողությամբ տակ, բացահայտ, որոնք բոլորն էլ իրար մոտ են: Կամ՝ ետ գալ դարձվածքը նշանակում է նախկին վիճակը վերստանալ և վերակենդանանալ, որոնք

իրարից շատ էլ հեռու չեն: Կամ՝ գլուխ բարձրացնել, դարձվածքը նշանակում է ա) զարթնել, հառնել, ծագել, բ) իրեն զգալ տալ, աշխուժանալ, գ) ըմբոստանալ, ընդվզել: Պարզ է, որ այս իմաստներն իրար կից են:

Դարձվածքների բազմիմաստությունն երևույթի հետ կապված է նաև դարձվածքային համանունությունը, որը, իմիջիայ-լոց, քիչ է հանդիպում: Նույնիսկ ոմանք դրանք իրարից չեն տարբերում: Դարձվածքների բազմիմաստությունը երբեմն կարող է հանգեցնել համանունության: Այս դեպքում դարձվածքի նախկին և նոր իմաստները (ինչպես և առանձին բառերի դեպքում է) այնքան են հեռանում իրարից, որ այլևս չեն կապվում նույն դարձվածքի հետ և դիտվում են իբրև համանուն դարձվածքներ: Այսպես, երես դարձնել մի դեպքում նշանակում է անտեսել, արհամարհել, խուսափել, խռովել, կապերը խզել, իսկ երկրորդ դեպքում՝ ընկրկել, նահանջել¹: Աստժո կրակ մի դեպքում նշանակում է փորձանք, աղետ, իսկ երկրորդ դեպքում՝ շատ ճարպիկ, աշխույժ: Կամ՝ կրակ կտրել մի դեպքում նշանակում է խիստ ոգևորվել, ոգեշնչվել, իսկ երկրորդ դեպքում՝ սաստիկ գայլաճալ: Իրականում սրանք բազմիմաստությունից համանունության անցած դարձվածքներ են:

Համանունությունը կարող է ունենալ տարբեր պատճառներ.

1) Համանուն դարձվածքները կարող են կազմված լինել բաղադրիչների բազմիմաստության հիման վրա: Այդ նշանակում է, որ համանուններից մեկը հենվում է բաղադրիչի մեկ, մյուսը՝ այլ իմաստի վրա: Այսպես, ձեռք փաշել դարձվածքը նշանակում է հրաժարվել, զրկվել, իսկ նույն կառուցվածքով ձեռք փաշել խոսակցական լեզվի դարձվածք է, որը նշանակում է ստորագրել: Այստեղ փաշել բաղադրիչը առաջինում գործածված է դեպի իրեն տանել իմաստով, իսկ երկրորդում՝ գծել-գրել իմաստներով: Ոտքի ելնել (փայլել սկսել, ինչպես և՛ սկսել ապափնվել) դարձվածքը համանուն

1 Դարձվածքների ոչ բոլոր իմաստներն ենք նշում, այլ՝ առաջադիր խնդիրներին ծառայողները:

է ոտքի ելնել (ընդվզել-ըմբոստանալ-ապստամբել) դարձվածքին, ընդ որում, առաջինում ելնել գործածված է կանգնել, իսկ երկրորդում՝ բարձրանալ իմաստներով: Մեկի հացը կտրել (մեկից ապրուստը խել) դարձվածքը համանուն է մեկի հացը կտրել (մեկին սեղանակից լինել) դարձվածքին, ընդ որում, առաջինում կտրել գործածվել է վերացնել իմաստով, հաց՝ ապրուստ իմաստով, իսկ երկրորդում կտրել՝ գործածվել է ուտել իմաստով: Մեկի վրա նստել (մեկին հարմարվել) դարձվածքը համանուն է մեկի վրա նստել (արժենալ) դարձվածքին, ընդ որում, առաջինում նստել գործածվել է հարմարվել, երկրորդում՝ արժենալ իմաստով:

2) Դարձվածքների համանունությունը կարող է հետևանք լինել նաև ծագման աղբյուրների տարբերության: Այսպես, գլուխ բերել դարձվածքը ավարտին հասցնել, հաջողեցնել իմաստներով հակադրվում է գլուխ բերել դարձվածքին, որ նշանակում է մեծ գործ կատարել, ընդ որում, առաջինում գլուխ բառը գրաբարյան ի նախդիրով և հայցականով կապակցությունից է գալիս (ի գլուխ բերել), իսկ երկրորդում՝ խնդրային հայցական է եղել (հնում պատերազմից վերադառնալիս թշնամու գլուխը կտրելով բերում էին՝ ի նշան քաջագործության): Նույն ձևով և գլուխ տանել (ձանձրացնել) դարձվածքը համանուն է հնացած գլուխ տանել (հաջողեցնել) դարձվածքին, ընդ որում առաջինում գլուխ բառը հայցականից է ծագել, իսկ երկրորդում՝ ի նախդրի և հայցականի կապակցությունից: Այսպես է նաև ձեռք տալ (ձեռնտու լինել) դարձվածքը, որն ունի երկու համանուն ևս՝ դիպչել, խլել և օգնել, օգնության հասնել իմաստներով, ընդ որում, վերջինը արևմտահայերենում է գործածվում, իսկ նախորդները՝ արևելահայերենում:

3) Համանունությունը կարող է առաջանալ տարբեր դարձվածքների բաղադրիչների ձևական նույնությամբ: Այս դեպքում ըստ էության առկա է նույնաձևությունը լայն առումով: Այսպես, ձեռքը բռնել դարձվածքը արգելել իմաստով նման է ձեռքը բռնել (կարողանալ, գորել, ի վիճակի լինել) դարձվածքին: Իրականում, սակայն, առաջինում ձեռքը բաղադրիչը ծագել է հայցականով կապակցությունից (մեկի

ձեռք բռնել, ոտք բռնել և այլն յիպի), իսկ երկրորդում ձեռք բաղադրիչը ծագել է ուղղականից (ձեռք բռնել, երես բռնել տիպի)։ Այսպես նաև երես բռնել (շամաշել, հանդգնել) դարձվածքը համանուն է երես բռնել (ծածկել) դարձվածքին, ընդ որում առաջին դեպքում երես ծագում է ուղղականից, իսկ երկրորդում՝ հայցականից։

Է. Դարձվածքների կառուցվածքը

1. Ըստ եիմնական բաղադրիչի իմաստի

Սովորաբար դարձվածքի բաղադրիչները հավասար դեր չեն կատարում։ դրանց մի մասը դարձվածքի հիմնական իմաստը կրողն է, իսկ մյուսները միջոց են դառնում դրա արտահայտման համար։ Առաջիններն էլ ընդունված է անվանել հիմնական բաղադրիչ։

Դարձվածքները կազմվում են ոչ ամեն բառով. կան բառեր, որոնք շատ են մասնակցում դարձվածքների կազմությանը։ Դարձվածքի բաղադրիչ դառնում են առաջին հերթին բառային հիմնական ֆոնդին պատկանող և հաճախակի գործածվող մի շարք բառեր։ Դիտված է, որ դարձվածքները առավել շատ կազմվել են մարմնի մասերի անուններով (գլուխ, ձեռք, մատ, ատամ, քիթ, լեզու, ոտ, աչք, երես, ականջ, մեջք, սիրտ և այլն)։ Սրանք այսպես կոչված սովորական դարձվածքներն են (որոնք, ի միջի այլոց, աշխարհի շատ լեզուներում ինչ-որ չափով համընկնում են)։ Մոտավոր հաշվումներով գլուխ բառով կազմված են՝ 650, աչքով՝ 600, սիրտ բառով՝ 400, ձեռք(ֆ)-ով՝ 350, ոտ(ֆ)-ով՝ 336, բերանով՝ 260, երես-ով՝ 180, լեզու-ով՝ 175, քիթ-ով՝ 158, ականջով՝ 150 և այլն¹։ Ինչո՞վ է բացատրվում այս երևույթը։ Բանն այն է, որ պատկերավորության, արտահայտչականության համար մարդը գործածում է առավել մատչելի բառեր, իսկ այդպիսիք մարմնի մասերի անուններն են։ Համեմատու-

¹ Տե՛ս Ա. Մ. Սուխայան, Ս. Ա. Գալստյան, Հայոց լեզվի դարձվածաբանական բառարան, Երևան, 1975։

թյունն առավել պատկերավոր է զգայական նշանակության դեպքում: Այսպես, սիրտ բառը հիմք է դառնում ամենաբազմապիսի դարձվածքների կազմության համար, ինչպես՝ սիրտ անել, սիրտ ունենալ, սիրտը առնել, սիրտը բանալ (բացել), սիրտը բարակ, սիրտը բռնել, սիրտը դատարկել, սիրտը կպչել, սիրտը այրել, սիրտը մաշել, սիրտը լիք լինել, սիրտը կրակ գցել, սիրտը հովանալ, սիրտը մարել, սիրտը նեղանալ, սիրտը շանել, սիրտը շուտ տալ, սիրտը պինդ պանել, սիրտը պղտորել, սիրտը վկայել, սիրտը տալ, սիրտը տեղն ընկնել, սրտին դժվար գալ, սրտին դիպչել, սրտի թելը կտրվել, սրտին յուզ փել, սրտին կպչել, սրտի հետ գնալ, սրտի խորհում, մեծ սրտի տեր, սրտիցն անցնել, սրտիցն արյուն գնալ, մեկի սրտից խոսել, սրտից ջուր խմել, սրտովը գնալ, սրտովը լինել և այլն:

Դարձվածքի հիմնական բաղադրիչ են դառնում նաև բնության առարկաներ (աշխարհ, գետին, ծով, քար, ջուր, հող, կրակ, արև, երկինք, օդ, քամի, լույս և այլն), կենդանիների (առյուծ, ագռավ, հավ, ծիտ, էջ, մուկ, շուն, օձ, կատու, ուղտ և այլն), կենցաղային առարկաներ (աստղ, աղ, բաժակ, դուռ, հաց, սեղան, տուն և այլն), շատ գործածական վերացական հասկացություն (հատված, բան, գործ, կյանք, խելք, խիղճ, խոսք, շունչ, հոգի, միտք, սատանա և այլն) արտահայտող բառեր:

2. Ըստ հիմնական բաղադրիչի խոսքի մասային պատկանելության

Հասկացություն արտահայտող դարձվածքները ըստ հիմնական բաղադրիչի խոսքի մասային պատկանելության լինում են բայական, գոյականական, ածականական և այլ տեսակների:

Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ դարձվածքի հիմնական բաղադրիչը և ամբողջ դարձվածքը խոսքի մասային պատկանելությամբ կարող են համընկնել կամ տարբերվել: Այդ նշանակում է, որ, օրինակ, բայով կազմված (բայական) դարձվածքը կարող է բայական արժեքով հանդես գալ կամ

ուրիշ (ասենք՝ ածականական)։ Նույն ձևով գոյականով կազմված դարձվածքը կարող է գոյականի կամ ածականի արժեք ունենալ։

1. Բայական դարձվածքներ.— Հայերենում շատ են բայերով կազմված դարձվածքները։ Ընդ որում նկատելի է, որ մի շարք բայեր ամենից շատ են հանդես գալիս դարձվածքների կազմում։ Այսպես, անել, բացել, բերել, գալ, գցել, դառնալ, կտրել, տալ, տանել, ուտել, մնալ, ընկնել, հանել, թողնել, տեսնել, պահել բայերով կազմվում են բազմաթիվ դարձվածքներ։

Տալ բայով կազմված դարձվածքների թիվը հայերենում հարյուրի է հասնում։ Դրանցից են՝ աչք(աչքով) տալ, աստված տա, բերան տալ, գլխին տալ, իրար գլխով տալ, մեկի գլխով տալ, գլուխը տալ, գլուխը փառովը տալ, դաս տալ, երես տալ, դուրս տալ, խելքը տալ, խոփ տալ, խոսք տալ, համ տալ, հաշիվ տալ, հոգի տալ, հոգին տալ, հույ տալ, ձեռք տալ, ձեռքը տալ, մարդու տալ, սրի տակ տալ, պարտք տալ, ֆամուս տալ և այլն։

Հիմնականում բայական բաղադրիչով դարձվածքներն օժտված են բայական բոլոր ձևերն ունենալու, հարացուցային բոլոր ձևերով դրսևորվելու հատկությամբ։ Այսպես՝ «Արտերը ձեռքից գնում են» (ՍԶ, 9, 166), «Ես երկյուղ եմ կրում, որ մի գուցե դյուրությամբ ձեռք բերած կարողությունը ձեռքից գնա» (ՆԴ, 1, 470)։ «Երկու հարյուր մանեթ, որպեսզի մեր Հայրենական փոքրիկ այգին և պարտեզը ձեռքից չգնար» (ՊՊ, 3, 258)։ «Հոր մահից և քարվանսարան ձեռքից գնալուց հետո էլ նա չքաշվեց ազգից օժանդակություն ուզելու» (ՀԹ, 4, 1951, 360—361)։ «Հայ ուսանողն ընկնելով Փարիզի քառսի մեջ, բուրդովին իր գլուխը կորցնում է» (Բ, 9, 449)։ «Նա գլուխը կորցրել էր» (ՍԽԶ, 1957, 340)։ «Իսկ երբ Գարեգինը գնաց դեպի Արևիկի սենյակը, նա գլուխը միանգամայն կորցրեց» (Ն. տ. 91)։ «Գլուխը կորցրած Հասրաթյանը աչքերն էր ճաճալում» (Ն. տ. 150)։ «Քարի գլխից նա աչք էր ածել քաղհանավորներին» (Բակ., 436)։ «Արքայի տղան մեղմությամբ ասաց, Աչք ածեց բակի ամեն մի անկյուն» (ԳՍԾԺ, 2, 1961, 182)։ «Պատանին մի կողմից

շների հետ կովելով, մյուս կողմից իր շուրջը աչք ածելով, դիմեց դեպի կանչող ձայնը» (Բ, 4, 1956, 170),

Սակայն կան դարձվածքներ, որոնք բայական սահմանափակ ձևով են կազմվում, Այսպես, գլուխը հաստանալ, երգը երգված լինել, երկինքը գլխին փռվ գալ, լեզուն կապ ընկնել (կապվել), լեզին պատռվել, լեռը չորանալ և բազմաթիվ այլ դարձվածքներ չունեն բաղադրիչ բայերի հարացուցային բոլոր ձևերը։ Որպես կանոն՝ դրանք բոլորն էլ գուրկ են հրամայական եղանակի ձևերից, իսկ մի բանիսը գործածական են բայական բաղադրիչի խիստ սահմանափակ ձևերով։ Օրինակ՝ երգը երգված լինել, գրպանում մկներ խաղալ սովորաբար գործածվում են ներկա ժամանակի ձևերով։

Մի շարք դարձվածքներ կազմվում են միայն բայի ժխտական ձևերով, ինչպես՝ աչք չբացել, սիրտ չունենալ, բուն ու դադար չունենալ, փար փարի վրա չմնալ, փար փարի վրա չթողնել և այլն¹։

Առանձին պետք է նշել այն դեպքը, երբ դարձվածքների կազմում հանդես են գալիս բայի դերբայական այս կամ այն ձևերը (հարակատար, ենթակայական, ապառնի)՝ դրանց ածականական կիրառությամբ։

Այդպիսի դարձվածքներից կարելի է նշել՝ ասեղ մաշկող, ասածու օրհնած, բերանը պատռած, քո ասած, ընկած-ելած, թոկից փախած, ասածու երեսիցն ընկած, կապը կտրած, ձնում հեծնող, ձու խուզող, կուրեկ ծակող, մի խաշով խաշվելու, մի թոկով խեղդվելու և այլն։

Այսպիսի կազմություն ունեցող մեք մեջ ասած դարձվածքը ունի եղանակավորող բառակապակցության արժեք կամ ավելի ճիշտ՝ միջանկյալ կիրառություն։

1 Նույնը պետք է ասել նաև նախադասություն-դարձվածքների կազմում բայերի հարացուցային ձևերի մասին։ Դրանք, իբրև կանոն, կազմվում են մեկ ժամանակային ձևով, Այսպես, աստված գիտե դարձվածքը այլ ձևով չի կարող գործածվել (ասենք, աստված պիտի գիտենա, աստված գիտցավ և այլն)։ Այդպես են նաև աստված տա, աստված է՝ տվել, աստված հեռու տանի, աստված շանի (նաև հնից եկած աստված մի արացեք), փարք չի դիմանա, մեկ էլ տեսաք, ո՞վ կտա, տերդ խնդա, դու մի ասի և այլն։

Սրանցից մի քանիսի բաղադրիչներով կարող են կազմվել նաև այլ դարձվածքներ, սակայն ակնհայտ է այդ երկու կարգի դարձվածքների տարբերությունը։ Այսպես են ասածու օրհնած և ասված է օրհնել դարձվածքները։

Ածականական կիրառություն։ կարող են ունենալ նաև բայական մյուս դարձվածքների համապատասխան ձևերը, ինչպես՝ անկողին ընկնել-անկողին ընկած, աշխարհ մտնել-աշխարհ մտած, աշխարհ տեսնել-աշխարհ տեսած, աչքերը չուլ-աչքերը չոած, աչքի ընկնել -աչքի ընկած, աչքից ընկնել-աչքից ընկած, գետինը մտնել-գետինը մտած, երես առնել-երես առած և այլն։

2) Ածականական դարձվածքներ.— Մի շարք դարձվածքների հիմնական բաղադրիչը ածականն է, և ամբողջ դարձվածքն ունենում է ածականի խոսքի մասային արժեք։ Այդպիսիք են՝ աչքը ծակ, աչքը կուշտ, արյան ծառավ, արյունը փողք, արյունը պաղ, գլուխը դատարկ, գլուխը հաստ, երեսը բաց, երեսը ներմակ, երեսը պինդ, երեսը սև, ձեռքը բաց, ձեռքը գոց, ձեռքը ծուռ, ձեռքը մափուր, ձեռքը պակաս, մորից մերկ, մեջքը պինդ, միտքը ծուռ, շապիկը կարճ, ոտքը թեթև, ոտներն ամպոտ և այլն։

3. Գոյականական դարձվածքներ.— Սրանց զգալի մասը կազմված է գոյականական լրացում-լրացյալ բառակապակցություններից, ինչպես՝ առյուծի բաժին, արջի ծառայություն, արյան ծով, փառքի դափնի, էշի||իշի հարսանիք (շատ ձգձգված գործ), էշի||իշի մարտիրոսություն||նաճատակություն, ծովի խելք, կյանքի աշուն, կարապի երգ, ծաղիկ հասակ, կյանքի ու մահվան||կենաց և մահու հարց, օրվա հերոս, հոգու լար, տան նրազ, տան տղա, փողոցի աղբիկ, կոկորդիլոսի արցունքներ և այլն։

Գոյականական դարձվածքները կարող են կազմվել նաև ածական կամ թվական լրացում-գոյական լրացյալով, ինչպես՝ լուսառու աստղ, կանաչ արև, սև գրող, նեղ ժամ, անկոշ ճյուղ, երկսայրի սուր, առաջին ֆար, սև օր, կարմիր օր, հին երգ, աֆիլեսյան զարշապար, բաբելոնյան աշտարակաշինություն, չորս պատ, յոթերորդ երկինք, հին գայլ և այլն։ Այսպիսի որոշ դարձվածքներ էլ հավասարապես ունեն

գոյականի և ածականի արժեք, ինչպես՝ շուր գլուխ (1. Քիայնակ, դժբախտ անձ, 2. համառ, կամակոր), աստծու կրակ (1. փորձանք; պատիժ, աղետ, 2. շատ ճարպիկ, աշխույժ):

Գոյականով կազմված մի շարք դարձվածքներ ածականի արժեք ունեն, ինչպես՝ գլուխը դդում, գլուխը դուռ, ծեր աղվես, սարի անասուն, կրակի գին, կրակի կտոր, ջրի գին, մազ ու մորուխով, սատանայի նուտ, փար սիրտ, օձի նուտ և այլն:

Գոյականով կազմված մի շարք դարձվածքներ էլ մակբայի արժեք ունեն, ինչպես՝ տակից-գլխից, փակ աչքերով (էջ), աչքի պոչով||ծայրով, տակով, տակից, հոգու խորքում, ամբողջ ձայնով, մի շնչով||շնչում, ռոտով - գլխով, տնով - տեղով, սրտի խորքից, բաց սրտով, ամբողջ սրտով, սրտի դողով, ի՞նչ երեսով և այլն, որոնցում գոյականի հորովածեանքը պարագայական իմաստներով են հանդես գալիս:

Մակբայի արժեքով են հանդես գալիս նաև գոյականական այն դարձվածքները որոնք առաջացել են դերբայական դարձվածքից՝ դերբայի գեղչումով, ինչպես՝ ականջը մի բանի (ականջը ձայնի), աչքը ճամփին, ձեռքերը ծոցին, ձեռքերին շղթա: գլուխ գլխի և այլն:

Մակբայի արժեք ունեցող գոյականական մի շարք դարձվածքներ կապային կառույցներ են, ինչպես՝ ականջի տակ, այսօրվա պես, աչքի (աչքերի) առաջ, աչքի (աչքերի) դեմ, աչքի լույսի պես, բեղի տակ, ծտի նման, կայծակի նման, մինչև վերջին շունչը, ջրի պես, քթի առաջ (առջև), քթի տակ և այլն:

4. Խիստ սակավաթիվ են մակբայներից կազմված դարձվածքները (ջատ թե քիչ, շատից քչից, էգուց-էլօր, աչքից հեռու, խելքից-մտքից դուրս, իրենից դուրս, յոթ սարից դենը և այլն):

3. Ըստ բաղադրիչների քանակի

Դարձվածքների ծավալը

Նասկացություն արտահայտող դարձվածքները սովորաբար Լրկու-երեք բաղադրիչ են ունենում: Այդպես են՝ ական-

չը մտնել, աշխով տալ, աչքի ընկնել, իրար անցնել, արյան ծարավի, բաց աշխով, առյուծի բաժին, քո ասած, ծեր աղվես, հին գալլ, աչքի առաջ գալ, աշխով մազ բուսնել, աստված հեռու տանի, բերանում լոբի շթրջվել, մինչև վերջին շունչը և այլն:

Նկատելի է, որ հայերենում երկու - երեք բաղադրիչով դարձվածքները ճնշող մեծամասնություն են կազմում: Չորս և ավելի բաղադրիչով դարձվածքները սովորաբար նախադասություն-դարձվածք են և հիմնականում առած-ասացվածքների ձևափոխության արդյունք են: Այդպես են՝ սերներս, ներմակը դուստ, գալլի գլխին ավետարան կարդալ, կրակի մոտ չախմախին տալ, հին դարմանը փամուռ տալ, ողջ գլուխը ավետարանի տակ դնել, ջրի պես գնալ, ավազի պես մնալ, ունքը շինելու տեղ աչքն էլ հանել, մկան ծակը հագար թուամեով առնել, երկու ռոֆ ունենալ, երկուսն էլ փոխ առնել:

Սովորաբար դարձվածքի կազմում առավելագույնը լինում է վեց բաղադրիչ, ընդ որում սակավաթիվ են այդպիսի դարձվածքները. ակն ընդ ական՝ ատամն ընդ ատաման, աղ ու հացը ոտի տակ տալ, գալլի հետ ուտել՝ տիրոջ հետ վայ կանչել, իր ձեռով իր աչքի լույսը հանել, ջրի պես գնալ, ավազի պես մնալ: Իսկ յոթ և ավելի բաղադրիչով հասուկենտ դարձվածքներ կան: Դրանցից է՝ ռոֆի տակից պեժ ու կրակ վայր թափել, առաջնորդը ես եմ, բակլան խաշած եմ ցամում, մի ձեռքը յուղի, մյուսը մեղրի մեջ լինել:

Դարձվածքների ծավալի սահմանափակ լինելը բխում է նրանց էությունից: Դրանք կարճ, դիպուկ, պատկերավոր խոսք են, որոնք փոքր ծավալով մեծ իմաստություն են արտահայտում: Ուստի, ծավալի սեղմությունը դարձվածքի համար առավելություն է:

Ասվածը չի վերաբերում առածներին և ասացվածքներին, որոնք համեմատաբար ծավալուն են: Ինչպես նշվել է, դրանցից ևս դարձվածքներ են առաջանում: Այդ դեպքում նրանք կարող են ավելի մեծ ծավալ ունենալ: Օրինակներ՝ գալլի գլխին ավետարան կարդացին՝ ասաց թողե՛ք, ոչխարը սառն

անցավ, խորամանկ աղվեսը երկու ոտով է բակարդը ընկնում, մի ձեռքը ձեռք է լվանում, երկու ձեռք՝ երես, շան հետ ախպերանալ, հիպոտը ձեռքից բաց չթողնել և այլն:

ը. Դարձվածքների կիրառությունը խոսքի մեջ

1. Դարձվածքն իբրև նախադասության անդամ և դարձվածքային շրջապատ

Հասկացությունն արտահայտող դարձվածքները նախադասության մեջ հանդես են գալիս որևէ անդամի պաշտոնով: Դարձվածքի՝ նախադասության այս կամ այն անդամ դառնալը պայմանավորված է այն բանով, թե ինչ խոսքի մասի ազդեցով է ալն հանդես գալիս:

1. Գոյականական դարձվածքները կարող են կատարել բոլոր այն պաշտոնները, ինչ որ գոյականները:

Այսպես, կարմիր օր դարձվածքը ենթակա է («Կարմիր օրս երբ սեացավ, եվ պարտք մնաց թեև բիշ...» (ՂԱ), տաճ նրազ դարձվածքը՝ ստորոգելիական վերադիր («Ամեն մինը մի տաճ նրազ»—ՀԹ), կյանքի աշուն դարձվածքը՝ հատկացուցիչ («Հասել են կյանքիս աշնան օրերը»—ՀԹ), աստծու կրակ դարձվածքը՝ ուղիղ խնդիր («էլ ի՞նչ աստծու կրակ են ուզում»—ՊՊ) և այլն:

2. Բայական դարձվածքները կարող են կատարել ստորոգյալի պաշտոն: Այսպես, մտքից հանել դարձվածքը ստորոգյալ է («Թե մորդ անգամ մտքից հանես, Քո մայր լեզուն չմոռանաս»—ՍԿ): Բայական դարձվածքները կարող են կատարել նաև այլ պաշտոններ, ինչպես՝ պարագայի («Երեխան տմբտմբացրեց գլուխը և աչքերը շուրս շինած՝ հառեց թասի ջրին»—(ՆԴ), «Այժմ նա տուն էր գնում հույսը բոլորովին կտրած»—(ՆԴ), «Մանասը երբեմն միտք էր անում, թե Առաքելը ոխը հանելու համար գնաց տանուտեր դարձալ»—(Բակ.), «Մանասը փափախը գետնով տալ շէր ուզում, չլի իր հին ասածն էր կրկնում»—(Բակ.), «Պապս այնքան էր պատմել իր գլխով անցածը մեզ և հյուրերին»—(Բակ.), հատկացուցիչ

(«Գայլավաշտերը հրաման ստացան նախանշի նախապահը բռնելու» (Բակ.), որոշի («Դիւան դայու միտքն էլ տարուբեր էր լինում, ինչպես քամիներէ բերանն ընկած չոր տերեւ» — (Բակ.), «Եվ իսկապես, հարեանների դռներն ընկնելու կարիք էլ չունեին» — (ՀԹ) և այլն:

3. Ածականական դարձվածքները լինում են որոշիչ և ստորոգելիական վերադիր: Օրինակ՝ «Դա շատ զուխը հաստ մարդ է» (որոշիչ), «Նրա դուռը բաց է» (ստորոգելիական վերադիր):

4. Գոյականական դարձվածքները գործածվում են ենթակայի («Ախր ինչ էլ որ լինեիր, էլի այն ժամանակ մի կենդանի շունչ կար մտոր» — ՆԴ), խնդրի («Քանի-քանի անգամ արցունքն աչքերին փորձ էր արել խրատելու Արտեմին, որ հեռանա վատ նախապահից» — ՆԴ), ստորոգելիական վերադրի («Նա իմ աչքի լույսն է»), պարագայի («Աչքի ծայրով նայեց ներս մտնողին») և այլն պաշտոններով:

5. Դարձվածքները ևս առանձին բառերի նման կարող են կոչական դառնալ: «Տո, հե՛ր օրհնած, էդպես ասա, էդ բարկանալդ էլ ընչի՞ս ա» (ՀԹ): «Տո՛ Զենով Օհան, տո՛ մանի տարած, էս խենթը բերիր արի՛ր գառնարած» (ՀԹ): «Բավական է, ծե՛ր աղվես, Գոնն հիշի՛ր, որ դու մեր հյուրն ես» (Բ):

Կան որոշ դարձվածքներ, որոնք հիմնականում իբրև կոչական են գործածվում: Այդպես են՝ մարդ աստծո, խելի պուտուկ, խելի տուպրակ, հե՛ր օրհնած և այլն:

Այն հանգամանքը, որ դարձվածքները նախադասության անդամ են դառնում, պայմանավորում է դարձվածքի հիմնական բաղադրիչի կապակցությունը նախադասության մյուս անդամների հետ: Դարձվածքը իր հիմնական բաղադրիչի միջոցով կապակցության մեջ է մտնում նախադասության անդամների հետ: Ընդ որում այդ կապակցությունը երբեմն այնքան սերտ է, որ նույնիսկ որոշակի դարձվածքներ կապակցվում են որոշակի իմաստային խմբի պատկանող սահմանափակ թվով բառերի հետ: Նույն դարձվածքի հետ սովորաբար հանդես եկող բառերը կոչվում են օղեկցող բառեր: Այսպես, աչքի պոչով (ծայրով, տակով, տակից),

դարձվածքը սովորաբար գործածվում է նայել, նետնել, տեսնել բայերի հետ՝ «Աղջիկը սովալլուկ հայացքով աչքի տակից նայեց հոր դատարկ ձեռներին» (ՆԴ)։ Աչքի լույսի պես դարձվածքը սովորաբար գործածվում է պաճել, պաճապաճել, սիրել և սակավաթիվ այլ բայերի հետ։ Աչք պաճել դարձվածքը սովորաբար գործածվում է տրականով լրացմամբ (աչք պահել մի բանի), աչք շրացել դարձվածքը առանց բացառականի չի գործածվում (աչք շրացել մի բանից), աչքը քաղցր լինել դարձվածքը առանց մեկի (մի բանի վրա) կապի ու կապի խնդրի չի գործածվում (աչքը քաղցր լինի մեկի (մի բանի) վրա), ոտքը զնալ դարձվածքը գործածվում է սեռական հոլովով լրացման հետ (մեկի ոտքը զնալ)։ «Գնացինք թավաղի ոտքը խնդիրքով» (ՀԹ)։ Պոչը տակը լինել դարձվածքը գործածվում է սեռականով երկու լրացումների հետ՝ մեկի պաշը մյուսի տակը լինել)։ «Մեր տանուտերն էլ, աստված է օրհնել, էսպես մի բան էր պակաս նրան էլ, Մեկի պոչը միշտ մեկելի տակին, Եկավ տաքացած՝ ճիպոտը ձեռքին» (ՀԹ)։ Զան առել, շան լսել դարձվածքը գործածվում է տրականով լրացման հետ (իրար, միմյանց, մեկը մյուսին և այլն)։

2. Դարձվածքը որպես նախադասություն

Նախադասության արժեք ունեցող դարձվածքները խոսքի մեջ կարող են հանդես գալ տարբեր վիճակներով։ Դրանք մի դեպքում ունեն անկախ կիրառություն, ընդ որում առաջին հերթին դառնում են առանձին նախադասություններ։

Դարձվածքը կարող է լինել պարզ նախադասություն։ Կան նաև սակավաթիվ բարդ նախադասություն-դարձվածքներ։ «Գողն էլ մի կըռնից, գելն էլ մյուս կըռնից, Աչքդ քեֆեցիրբանիդ տերք չես» (ՀԹ)։ «Ի՞նչ ես կոցրեւի-լընչի ման գալի, — Խոսեց ծերունին դառը խնդալով» (ՀԹ)։ «Ձին թողնում է, ընկնում ճամփի տակի անտառն ու՝ երկու ոտն ուներ, երկուսն էլ փոխ է առնում՝ փախչում» (ՀԹ)։ «Անտանելի մարդ է, երես ավեցիր՝ աստառ կուզի»։ «Շատ է նիհար, ինչպես ասում են՝ քթից բոճես, հոգին կփչի»։

Շատ են դարձվածք-պարզ նախադասութիւնները: «Ես հիմա պիտոնք չեմ, արդեն ինստիտուտ եմ ավարտել»: «Աստ-ված շնորհավոր անի, բարով թագ ու պսակի արժանանաս» (Շիրվ.): «Արեղ ապրի, շարժի ակապեր, էդ անունը բերան մի բեր» (ՀԹ): «Բախտդ սիրեմ, Քաջ Նազար, գոռգոռալով գալիս է, տեսնում մի թամբած ձի ճամփի մեջտեղը կանգ-նած իրեն է սպասում» (ՀԹ): «Այդ օրից հետո շատ ջրեր են հոսել» (Խ. Գյուլնազարյան): «Քանի աչքս բաց եմ անում, էս քո արածը տեսնում, սիրտս կրակ ա դառնում, աչքս ծով» (Խ. Աբովյան):

Անկախ դարձվածք-նախադասութիւնը երբեմն կարող է հանդես գալ միջանկյալ կիրառութեամբ: Ընդ որում մի դեպ-քում գործ ունենք եղանակավորող իմաստ ունեցող դարձվածք-նախադասութիւնների հետ, ինչպես՝ աստված մի արասցե, աստված հեռու տանի, աստվածդ սիրես, բա չես ասի, էլ ինչ մեղքս թաքցնեմ, արեղ ապրի, խոսքդ շաքարով կտրեմ, տունդ շինվի, տեղդ խնդա, մերը մեռնի, գործիդ կաց, բանիդ գնա. սրանք արտահայտում են խոսողի վերաբերմունքը խոսակցի կամ հաղորդման որևէ կողմի նկատմամբ, այն է՝ վախ, արհամարհանք, բարեմաղթանք և այլն: «Բայց ինձ զբաղեց-նում էին կանաչք, ինչ մեղքս թաքցնեմ, ես ձգտում էի ծա-նոթանալ այդ քնքուշ կոչված սեռի հետ» (Շիրվ.):

Երկրորդ դեպքում միջանկյալ կարող են դառնալ ուրիշ նշանակութիւն ունեցող դարձվածք-նախադասութիւնները: Այսպես, «Խոսք եմ տվել, ու, խոսքս խոսք է, պետք է կա-տարեմ, ինչ էլ որ սիրտդ ուզի, լեզուդ ասի» (ՀԹ) նախա-դասութեան մեջ միջանկյալ է խոսքս խոսք է դարձվածքը:

Ըստ էութեան դարձվածք-միջանկյալ նախադասութիւն-ներից չեն տարբերվում դարձվածք միջանկյալ կապակցու-թիւնները: Այդպես են՝ գլխիդ մատաղ (գլխիդ մատաղ լինեմ-ից), գլխիդ ձյուն (գլխիդ ձյուն գա-ից), գլուխը քաղ (գլուխը քաղիմ տալ-ից), մեր մեջ առած և այլն: «Գլուխը քաղ, գոնե փող լիներ, էլ ինչու՞ էսքան մարդ գանգատ կաներ» (ՀԹ):

Դարձվածք-նախադասութիւնները (և առհասարակ դարձ-վածքները) ունեն կապակցելիութեան այնպիսի հատկութիւն-

ներ, ինչպիսիք բնորոշ են սովորական նախադասութիւններին, Այս տեսակետից էլ պատահական չէ, որ դարձվածք-նախադասութիւնները ևս բարդ նախադասութիւն կազմում կարող են կապակցվել մյուս նախադասութիւնների հետ և՛ համադասական, և՛ ստորադասական հարաբերությամբ: Ընդ որում անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ կապակցելիութիւն տեսակետից էական տարբերութիւն չկա բուն դարձվածք-նախադասութիւնների և բայական այն դարձվածքների միջև, որոնցում բայը հանդես է գալիս դիմավոր ձևերով: Այլ կերպ ասած, վերջիններս իրենց արժեքով հավասարվում են առանձին գործածվող դարձվածք-նախադասութիւններին: Այսպես, հետևյալ բարդ նախադասութիւններում դարձվածք նախադասութիւնը հանդես է եկել համադասական հարաբերությամբ: «Բայց որ նրա հորթն եմ կերել: — Բկիդ կանգնեւ, լավ չես արել» (Խնկո-Ապեր): «Լավ գին է, ես իմ աստված» (Բաղ.): «Մուկը գետինն առավ, օտքը խաղաղվեց, ամեն մարդ մտավ յուր սենյակը» (ՊՊ): «Գլխարկն առավ ու շոքեց, խմեց, սիրտը հովացավ» (ՀԹ): «Եկան իրարու, խոսք խոսքի ճառով, Չատին մի քանի կոշտ խոսքեր ասավ» (ՀԹ): «Լեզին ջուր կտրեց, կապ ընկավ լեզուն, Հարայ կանչելով՝ փախավ ընկավ տուն (ՀԹ): «Մին էլ կտեսնես բռնեցին ու գլխիդ գեյի ավետարան կարգացին» (ՀԹ):

Դարձվածքները կարող են հանդես գալ նաև իբրև գլխավոր նախադասութիւն: «Բայց Տերն ազատեւ, թե որ բարկանար (ՂԱ), «Ով սուտ ասի՝ գետինը մտնի — երգվեց Գիքորը» (ՀԹ): «Բայց արի տես, որ ամբողջ երկու ժամ խոսում էր» (ՆԴ):

Դարձվածքները կարող են նաև հանդես գալ իբրև երկրորդական նախադասութիւններ, ինչպես՝ «Ոսկին պահել եմ Մելիքի համար, Որ փողքը լինի աչքը մեզ վրա» (ՀԹ): «Աստված կսիրես՝ դիր ուրիշ բանի, թե չէ էս խախին լեղաճաք կանի» (ՀԹ): «Ի՞նչ պետք է անի քեզ մի երեխա, Թեկուզ իր տեղով Հենց կրակ դառնա» (ՀԹ): «Հա՛, որ ձեռք հալալ է՝ մարդ կդառնա» (ՀԹ): «Մուկուշը վեր է կենում, մի քիչ սպասում է, որ շունչը տեղը բերի» (Արագի): «Թեև վանին գուշակեց, որ մեռելի պես կ'ենենք, բայց իմ քունը բոլորովին չտարավ» (ՍԶ):

Նախադասություն-դարձվածքները ևս հասկացություն արտահայտող դարձվածքների նման ունեն դարձվածքային շրջապատ և ուղեկցող բառեր: Այսպես, այլ պայմաններում միայնակ գործածվող դարձվածքները կարող են նաև այլ բառերի հետ կապակցված հանդես գալ: «Ամենքի գրպանում էլ մկներն էին խաղում» (ՆԴ): «Թորքով լեզվիս մինչ կապերը Արձակվեցան, բացվեցան...» (Նալբ.): «Քեզ պես տիրոջ շվաքը գլխիցս անպակաս լինի, աղա ջան» (ՊՊ): «Էստեղ Խազարի շունը տեղն է գալիս, նստում է իր ձին» (ՀԹ): «Պախսեց ուժը իմ ռախի, Պետք է մեռնեմ անոթի» (Խնկո-Ապեր): «Տարինը հետո, երբ ոտքս նորից ընկավ Օղեսսա, շատ որոնեցի ժերուկուն» (Իս.): «Էս որ տեսավ Մըսրա բանակ, Զուր կըտրվեց աճ ու վախից» (ՀԹ):

8. ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԲԱՌԱՐԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Բառարանագրությունը բառարաններ կազմելը և բառարանների տարբեր տիպերի կազմության սկզբունքների, եղանակների մշակումն ու դրանց գործնական կիրառությունն է: Ամեն մի բառարանագիր, իր կազմելիք բառարանի բնույթին ու բովանդակության համապատասխան, մշակում է բառերի ընտրության, նրանց բացատրության, դասավորության, զանազան կարգի բնութագրությունների ցործնական սկզբունքները: Բառարանագրական ամեն մի հուշարձան, այսպիսով, ներկայացնում է որոշակի կառուցվածք, բառերի ընտրության, դասավորության, բացատրությունների, օրինակների և այլնի իր համակարգը, որ և դառնում է բառարանագիտության ուսումնասիրության առարկան:

Բառարանագիտությունն ուսումնասիրում է բառարանների տարբեր տեսակները, նրանց գիտական ու գործնական նպատակադրումն ու դրան համապատասխան՝ նրանց կազմության ընդհանուր սկզբունքները, ինչպես և՛ բառարանագրության պատմությունը: Հիմնվելով արդեն գոյություն ունեցող բառարանների ուսումնասիրության վրա, բառարանագիտությունը ընդհանրացնում է կուտակված փորձը, սը,

շակում ընդհանուր տեսություն բառարանների տարբեր տեսակների, յուրաքանչյուրի գիտական ու գործնական խորնդիրների մասին և դրանով իսկ իբրև տեսական հիմք հանդիսանում ավելի ամբողջական, առավել կատարյալ բառարանների կազմության համար:

Բառարանների տեսակները

Բառարանները լինում են երկու տիպի՝ հանրագիտական և բանասիրական կամ լեզվաբանական: Բառարանների այս երկու տիպերի գլխավոր տարբերությունն այն է, որ հանրագիտական բառարաններում նկարագրվում են իրույթները (այսինքն՝ առարկաները, երևույթները), պատմական իրադարձությունները և այլն, մինչդեռ բանասիրական բառարաններում բացատրվում են կամ բնութագրվում բառերը: Բացի դրանից, հանրագիտական բառարանները ընդգրկում են ոչ թե տվյալ լեզվի բոլոր բառերը՝ առհասարակ, այլ, իբրև կանոն, տերմինաբանությունն ու պատմաբառերը, ինչպես և՛ պատմական դեպքեր, դեմքեր, աշխարհագրական անուններ և այլն, և այլն:

Հստ իրենց բովանդակության հանրագիտական բառարանները լինում են ընդհանուր և մասնավոր կամ ճյուղային: Ընդհանուր են այն հանրագիտական բառարանները, որոնք բովանդակում են բոլոր գիտությունների, արհեստների, արվեստների, հասարակական կյանքի բոլոր բնագավառների իրողությունները, իրույթները, հիմնական գիտական հասկացությունները և այլն, և այլն: Այդպիսի հանրագիտական բառարան է՝ «Հայկական սովետական հանրագիտարան»-ը, որ պետք է բաղկացած լինի 10 հատորից, որոնցից առաջիմ միայն հինգ հատորն է լույս տեսել. մամուլի տակ է 6-րդ հատորը:

Ճյուղային են այն հանրագիտական բառարանները, որոնք վերաբերում են գիտության, տնտեսության, արվեստի և այլնի որևէ ճյուղի. օրինակ՝ արվեստների հանրագիտարան, բժշկական հանրագիտարան, գրական հանրագիտարան և

այլն: Այդպիսի հանրագիտարան է Հր. Աճառյանի «Հայոց անձնանունների բառարան»-ը:

Հայերեն հանրագիտական բառարաններ են.

Մանվել Քաջունի, Բաղդիրք արուեստից և գիտութեանց և գեղեցիկ դարութեանց, Վենետիկ, 1891: Եռահատոր բառարան է՝ 1—2 հատորները ֆրանսերենից-հայերեն (բացատրությունները՝ գրաբար), 3-րդը՝ հայերեն-ֆրանսերեն:

Համբարձում Առաքելյան, Հանրամատչելի հանրագիտական բառարան, Թիֆլիս, 1912, հ. 1 (2-րդ հատորը լույս չի տեսել՝ հեղինակի մահվան պատճառով):

Սուբիաս Էփրիկյան, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. 1, Վենետիկ, 1900 (Բ հրատ. 1905), հ. 2, 4. Պոլիս, 1905:

Մկրտիչ Պոտուրյան, Հայ հանրագիտակ, հ. 1 (1—5 պրակ), Պուրբեշ, 1938—40:

Հրաչյա Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 1—5, Երևան, 1942—1962:

Բանասիրական կամ լեզվաբանական բառարանները բազմատեսակ են, ըստ որում յուրաքանչյուր տեսակն ինքնին արդեն կանխորոշում է ինչպես բառարանի բովանդակությունը, այնպես էլ բառերի բնութագրության, բնութագրությունների ու բացատրությունների առկայության կամ բացակայության սկզբունքները և այլն: Բանասիրական բառարանների առավել մեծ տարածում գտած տեսակներն են՝ բացատրական, թարգմանական կամ զուգադրական, բառագիտական և տեղեկատու-գործնական բառարանները:

Ա) Բացատրական բառարաններ. — Բացատրական բառարաններ են այն բոլոր բառարանները, որոնց մեջ, անկախ իրենց պարունակած բառերի քանակությունից և բնութագրության սկզբունքներից, բացատրվում են տվյալ լեզվի բառերը հենց տվյալ լեզվով: Բացատրական բազմաթիվ ու բազմաբնույթ բառարանները կարելի է բաժանել երկու կարգի՝ ընդհանուր և մասնագիտական: Ընդհանուր են այն բացատրական բառարանները, որոնք բովանդակում են տվյալ լեզվի կամ նրա զարգացման որևէ փուլի բառերն ընդհանրապես՝ առանց որևէ կարգի ձևադասի կամ մասնագիտական սահմանափակման:

Այդպիսի բառարաններ են, օրինակ, «Նոր հայկադյան», Ստ. Մալխասյանցի, Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի բաղմահատոր բացատրական, է. Աղայանի բառարանները։ Ընդհանուր բառարաններն էլ կարող են լինել ընդարձակ կամ համառոտ։ Համառոտ բառարանները սովորաբար ծավալը փոքրացնելու և դրանով իսկ դյուրակիր ու հանրամատչելի դարձնելու նպատակով կամ բացատրություններն են համառոտում, հաճախ բացատրության փոխարեն ավելի գործածական ու բոլորին հասկանալի հոմանիշը տալով (օրինակ՝ պարանոց, վիզ), կամ էլ, դրա հետ միաժամանակ՝ նաև որոշակի ընտրություն բառացանկը կրճատելով։ Առաջին սկզբունքով է կազմվել «Առձեռն բառարան»-ը, որի բառացանկը ավելի հարուստ է, քան երկհատորյա Հայկադյանինը, երկրորդ սկզբունքով՝ Տեր-Խաչատրյանի, Հ. Գյանդրունու և Փ. Տոնիկյանի բառարանը։

Մասնագիտական բացատրական բառարանները բովանդակում են գիտության, տեխնիկայի, արվեստների, արհեստների և, առհասարակ, զբաղմունքի որևէ բնագավառի բառերը (տերմինները և անվանակարգությունը)՝ իրենց բացատրություններով (այդպիսին է, օրինակ, «Գրականագիտական բառարան»-ը)։ Մասնագիտական բառարանները իրենց բովանդակությամբ կարող են մոտենալ նաև մասնավոր հանրագիտական բառարաններին, երբ նրանք, բացի տվյալ ճյուղի տերմինաբանությունից ու անվանակարգությունից, ներկայացնում են նաև այդ բնագավառի գործիչների, գիտնականների, ինչպես և՛ պատմական երևույթների բնութագրությունները, բացատրությունները, կենսագրական տեղեկություններ և այլն (այդպիսին է, օրինակ, «Փիլիսոփայական բառարան»-ը)։ Մասնագիտական բառարանները կարող են նաև տերմինաբանական բառարանի բնույթ ստանալ, վերածվել մասնագիտական բացատրական-տերմինաբանական բառարանի, եթե նրանց մեջ տերմինների բացատրություններից բացի տրվում են նաև դրանց համապատասխանները որևէ այլ լեզվով կամ մի քանի լեզուներով (այդպիսին է, օրինակ, «Լեզվաբանական բառարան»-ը)։

Հայերենի ամենահին բացատրական բառարանն է Երեմիա

Մեղրեցու «Բառգիրք հայոց»-ը (Ա. տպ. Ալիկոռնա, 1698, Բ. տպ. Պոլիս, 1779): Պարունակում է մոտ 10 հազար բառ, որի մի մասը հայ հին մատենագրության մեջ չի գործածվել: Տպագրությունը սխալաշատ է, աղավաղումներով լի: Նույնը՝ միջնադարյան տարբեր ձեռագիր բառարանների համեմատությամբ, բանասիրական ու լեզվաբանական քննությամբ ու ձեզրտումներով հրատարակեց Հ. Մ. Ամալյանը՝ 1975 թ.: Հայերեն բացատրական ընդհանուր բառարաններից լավագույններն են՝

«Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի», Վենետիկ, 1936—37. երկհատորյա բառարան է, որի հեղինակներն են Գաբրիել Ավետիքյանը, Խաչատուր Սյուրմելյանը և Մկրտիչ Ավգերյանը: Պարունակում է հայ հին մատենագրության մեջ գործածված բառերը. բացատրությունները գրաբար են. բառերի մեծագույն մասի մոտ տրվում են նաև հունարեն, լատիներեն, թուրքերեն համապատասխանները, որով նա ստանում է նաև բազմալեզվյան բառարանի բնույթ: Բառերի գործածության համար վկայություններ են բերվում հայ հին մատենագրությունից: Գրաբարի ամենաընտիր բառարանն է: Տրվում են նաև որոշ քանակով բառերի ստուգաբանություններ, որոնց մի փոքր մասն է միայն ձեռոտ:

«Առձեռն բառարան հայկազեան լեզուի», Նախորդի համառոտությամբ ու բաց թողնված բառերի հավելումով կազմել է Մկրտիչ Ավգերյանը. պարունակում է 56410 բառ: Ունի երկու հրատարակություն՝ առաջինը 1846, երկրորդը՝ 1865 թվականին, Վենետիկում:

Միմոն Գարամաճյան, Նոր բառգիրք հայերեն լեզվի, Կ. Պոլիս, Ա. հրատ. 1892, Բ. հրատ. 1910, Գ. հրատ., Բեյրութ, 1953: Առաջին հրատարակությունը պարունակում է մոտ 30 հազար բառ, երկրորդը և երրորդը (հետմահու)՝ շուրջ 70 հազար: Բովանդակում է գրաբարյան, աշխարհաբարյան գրական և բարբառային բառեր: Բացատրությունները տրվում են աշխարհաբար լեզվով:

Ստեփան Մալխասյանց, Հայերեն բացատրական բառարան, 4 հատոր, Երևան, 1944—45 թթ.: Բովանդակում է Նոր հայկազյան, Առձեռն, Հր. Աճառյանի «Գավառական բառա-

րանի», Ամատունու «Հայոց բառ ու բանի» և զանազան բացատրական, հանրագիտական ու թարգմանական բառարանների բառերը՝ մոտ 120 հազար բառ: Իր ժամանակի համար բավականաչափ լավ է մշակված իմաստաբանությունը, բացատրությունները պարզ են ու մատչելի. բերվում են օրինակներ բառերի զանազան նշանակությունների համար. օրինակների մեծագույն մասը կազմողի հեղինակությունն են, քիչ դեպքերում՝ գրական աղբյուրներից քաղված նախադասություններ: Այս բառարանի առավելությունն է այն, որ նա ամփոփում է տարբեր բառարաններում հավաքված բառերը (գրաբարյան, միջինհայերենյան, աշխարհաբար գրական, բարբառային). շատ հարուստ է դարձվածաբանությունը: Համեմատաբար թերի է աշխարհաբար գրական լեզվի բառազանձը: Իբրև հայերեն բառարանների ամփոփում ու հանրագումար՝ անփոխարինելի է ու մշտապես մնալուն:

Պետրոս վարդապետ Ճիզմեճյան, Հայերեն աշխարհաբար լեզվի լիակատար բառարան, Հալեպ, Ա. հատոր, 1954, Բ հատոր, 1957. պարունակում է 60627 բառ: Բացատրությունները համառոտ են, մատչելի. բովանդակում է հիմնականում արևմտահայ գրական լեզվում գործածված բառերը. թերի է արևելահայ և սովետական գրականության բառազանձը:

Արտաշես Տեր-Խաչատրյան, Հրանդ Գանգրունի, Փարամազ Կ. Տոնիկյան, Հայոց լեզվի նոր բառարան, Բեյրութ, 1968: Համառոտ բառարան է, որ պարունակում է շուրջ 40 հազար բառ, գլխավորապես արևմտյան գրական լեզվի բառերը, ինչպես և՛ նոր գրականության մեջ գործածված գրաբարյան ու բարբառային որոշ բանավոր բառեր:

Էդուարդ Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան, 1976 (երկու գրքով): Բովանդակում է արևելահայ և արևմտահայ գրական աշխարհաբարի բառերը՝ սկզբից մինչև մեր օրերը (135 հազար բառ և 11 հազար դարձվածաբանական միավոր): Աշխարհաբար գրական լեզվի առավել հարուստ բառարանն է՝ ընդարձակ բացատրություններով և, ըստ անհրաժեշտության, հակիրճ օրինակներով, որոնք քաղված են գրականությունից:

«Ժամանակակից հայերենի բացատրական բառարան».

կազմել է Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի հեղինակային կոլեկտիվը. լույս են տեսել 1-ին (1969), 2-րդ (1972), 3-րդ (1974) հատորները, 4-րդ հատորը մամուլի տակ է: Առաջին երեք հատորները պարունակում են մոտ 80 հազար բառ: Իր բնույթով ու բովանդակությամբ գրեթե նույնանում է նախորդի հետ. հիմնական տարբերությունն այն է, որ նախորդում բերվում են հեղինակային օրինակներ միայն առանձին դեպքերում՝ անհրաժեշտության թևադրանքով. իսկ այստեղ յուրաքանչյուր բառի ու նրա յուրաքանչյուր նշանակության համար բերվում են հեղինակային օրինակներ, և սա բառարանի կազմության հիմնական սկզբունքներից մեկն է (այս սկզբունքը, սակայն, հնարավոր չի եղել լիովին կիրառել):

Այս երկու բառարաններն էլ, նախորդների համեմատությամբ, բնութագրվում են իրենց բովանդակած բառերի որոշակի ընտրությամբ. սրանք աշխարհաբար գրական լեզվի բառարաններ են և պարունակում են, իբրև սկզբունք, այն բոլոր բառերը, որոնք գործածվել են մեր նոր գեղարվեստական ու գիտական գրականության մեջ, մամուլում, ինչպես և գրական լեզվի բանավոր տարբերակում: Առանձնապես հարուստ են նորակերտ և նորամուտ բառերով: Երկրորդ բառարանը շատ հարուստ է դարձվածաբանությամբ, թեև դրանց մի զգալի մասը չի վկայված հեղինակային օրինակներով:

Հայերենի բացատրական բառարանների շարքը պետք է դասել նաև հետևյալները:

Սահակ Ամատունի, Հայոց բառ ու բան, Վաղարշապատ, 1912: Բովանդակում է հայերեն բարբառների բառերն ու արարատյան բարբառի դարձվածաբանությունը՝ դրանց բացատրություններով, օրինակներով ու գրական աղբյուրների նշումով:

Հրաչյա Աճառյան, Հայերեն գավառական բառարան, Մոսկվա, 1913: Պարունակում է մոտ 30 բարբառների բառերը՝ իմաստների առավել լիակատար բացատրությամբ ու բառերի լեզվաբանական-բառադիտական թուլթազրույթությամբ:

Աշոտ Սուբիասյան, Սերգեյ Գալստյան, Հայոց լեզվի

դարձվածաբանական բառարան, Երևան, 1975: Բովանդակում է ժամանակակից հայոց գրական լեզվի դարձվածները, խոսակցական լեզվում գործածվող դարձվածներ ու բարբառային դարձվածներ, որոնք գործածվել են գրականության մեջ: Դարձվածները բացատրվում են և յուրաքանչյուր նշանակության համար բերվում են գրականությունից քաղված օրինակներ:

Հայերեն բացատրական մասնագիտական բառարաններից են՝

Էզվարդ Զրբաշյան, Հենրիկ Մախչանյան, Գրականագիտական բառարան, Երևան, 1975

Հրանտ Պետրոսյան, Սերգեյ Գալստյան, Թերեզա Ղարապետյան, Լեզվաբանական բառարան, Երևան, 1975

«Փիլիսոփայական բառարան», Թարգմ. ուսերեն 3-րդ հրատարակությունից, Վոլոդյա Բաղդասարյանի թարգմանությամբ, Երևան, 1975:

Բ) Թարգմանական կամ զուգադրական բառաբաններ. — Այն բոլոր բառարանները, որոնց մեջ լեզվի բառերը թարգմանվում են մի այլ լեզվի բառերով. այսպիսի բառարաններում սովորաբար բառերը չեն բացատրվում, այլ ամեն մի բառի դիմաց տրվում է մի որևէ ուրիշ լեզվի նույնանիշ բառը, թեև առանձին դեպքերում չի բացատրվում նաև որոշ բառերի բացատրությունը հատկապես այն դեպքերում, երբ տվյալ բառը իր համապատասխանը չունի թարգմանելի լեզվում: Թարգմանական (լուզադրական) բառարանները լինում են երկլեզվյան և բազմալեզվյան (երեքլեզվյան, չորեքլեզվյան, հինգլեզվյան և այլն): Հայերենի թարգմանական բառարաններից նշանավորներն են հետևյալները:

Հարություն Դադբաշյան, Լիակատար բառարան ուսերենից հայերեն, Թիֆլիս, 1903

Նույնի՝ Լիակատար բառարան հայերենից ուսերեն, Թիֆլիս, 1911

Թադևոս Ավդալբեգյան, Պողոս Սոսնիկյան, Երվանդ Տեր-Մինասյան, Վարդան Փոթեկյան, Ռուս-հայերեն նոր բառարան, Ա հատոր, 1933, Բ հատոր, 1935

ՀՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտի հեղինակների կուլեկտիվ,
Ռուս-հայերեն բառարան, 4 հատոր, Երևան, 1954—58:

Արարատ Ղարիբյան, Ռուս-հայերեն բառարան, Երևան,
1968

Նորայր Բյուզանդացի, Բառագիրք ի զաղղիիւրնէ ի հա-
յերէն, Կ. Պոլիս, 1884. Ֆրանսերենից հայերեն բառարան է,
թարգմանական մասը՝ գրաբար:

Ավետիք Վ. Կոյլավյան, Բառագիրք գերմաներէն-հայերէն,
Վենետիկ, 1884

Հ. Հ. Չազմագճյան, Ընդարձակ բառարան անգլիերեն-հա-
յերեն, Բոստոն, 1922

Գրիգոր Անդրեասյան, Գերմաներեն-հայերեն բառարան,
Երևան, 1976

Մեսրոպ Գույումճյան, Ընդարձակ բառարան հայերեն-
անգլիերեն, Գահիրե, 1950

Նույնի՝ Ընդարձակ բառարան անգլիերեն-հայերեն, Գա-
հիրե, 1961

Բազմալեզվյան թարգմանական բառարաններ են՝

Արիստակես և Ստեփանոս Աղարյաններ, Նոր բառգիրք
հունարեն-իտալերեն-հայերեն-տաճկերեն, Վիեննա, 1848:

Ռուբեն Աբրահամյան, Պահլավերեն-պարսկերեն-հայե-
րեն-ռուսերեն-անգլերեն բառարան, Երևան, 1965

Թարգմանական (զուգադրական) են նաև այն մասնա-
գիտական բառարանները, որոնք բովանդակում են գիտու-
թյան, տեխնիկայի և այլնի որևէ ճյուղի տերմինների ցանկը՝
մեկ լեզվից մի այլ լեզվի (լեզուների) թարգմանությամբ:
Դրանք կոչվում են նաև տերմինաբանական բառարաններ
կամ տերմինարաններ: Այդ կարգի բազմաթիվ բառարան-
ներից են՝

Հովհաննես Հովհաննիսյան, Ռուս-հայերեն իրավաբանական
բառարան, Եր., 1924

Մանուկ Աբեղյան, Ռուս-հայերեն ռազմական բառարան,
Եր. 1925

Հրաչյա Աճառյան, Հայրապետ Զարգարյան, Գավիթ Հակոբ-
ջանյան, Արշակ Տոնյան, Հովհաննես Քաջազնունի, Ռուս-
հայերեն բառարան շինարարական կառուցվածքների, Եր.
1928

Ստեփան Մալխասյանց, Նիկողայոս Մամիկոնյան, Ներսես Տեր-Միքայելյան, Ռուս-Հայերեն բառարան երկաթուղային տերմինների, Եր. 1925

Նույն հեղինակների՝ Հայ-ռուսերեն բառարան երկաթուղային տերմինների, Եր. 1927

Խաղեոս Ավդալբեգյան, Ռուս-Հայերեն տնտեսագիտական տերմինների բառարան, Եր. 1964

Հեղինակների կողեկտիվ, Ռուս-Հայերեն սյուլիտեխնիկական բառարան, Եր. 1957

Բազմալեզվյան տերմինաբանական բառարաններ են՝ Ղևոնդ Ալիշան, Հայբուսակ կամ հայկական բուսաբանություն, Վենետիկ, 1895: Բուսանունների բառարան է՝ հայերեն-լատիներեն-ֆրանսերեն-տաճկերեն և արաբերեն:

Մանուկ Աբեղյան, Լևոն Հովհաննիսյան, Աշոտ Տեր-Պողոսյան, Արշակ Ղազարյան, Լատին-ռուս-հայերեն բժշկական բառարան, Եր. 1951

Վահան Արծրունի, Ռուս-լատին-հայ բժշկագիտական բառարան, 1956 (որոշ տերմիններ ունեն նաև համառոտ բացատրություններ)

Արշակ Տոնյան, Վահան Տոնյան, Մաթեմատիկական տերմինների տերմինաբանական բառարան (անգլերեն-ռուսերեն-հայերեն-գերմաներեն-ֆրանսերեն), Եր. 1965:

Գ) Բառագիտական բառաբաններ.— Բառագիտական բառարանները տվյալ լեզվի բառերի պատմական, ստուգաբանական, բառակազմական բացատրությունները ներկայացնող բառարաններն են: Հայերենի համար այդ կարգի մեծարժեք բառարան է Հրաչյա Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարան»-ը, որ հեղինակը հրատարակել է ապակետիպ տրպագրությամբ՝ 7 հատորով, 1927—35 թթ. ընթացքում: Բառարանը վերահրատարակվեց Երևանի պետական համալսարանի հրատարակչության կողմից՝ չորս հատորով (I հ. 1971—IV հ. 1980): Հր. Աճառյանի այս բառարանը իրավամբ համարվում է հայկական բառագիտության հանրագիտարանը. բառարանի յուրաքանչյուր բառահոգված բաղկացած է հինգ բաժնից. ա) բառագիտություն, բ) ստուգաբանություն, գ)

ստուգաբանությունների պատմություն, դ) գլխաբառի բարբառային ձևեր, ե) հայերենից կատարված փոխառություններ:

Դ) Տեղեկատու-գործնական բառաբաններ.— Այդպիսիք են այն բոլոր բառարանները, որոնց մեջ ներկայացվում են տվյալ լեզվի բառերը որևէ կարգի տեղեկություններով՝ ուսուցողական, զանազան կարգի գործնական-հետազոտական և այլ նպատակներով: Օրինակ՝ ուղղագրական բառարանները նպատակ ունեն անհրաժեշտ տեղեկություններ տալ բառերի ու բառաձևերի ուղղագրության մասին և դրանով իսկ օգնել օգտագործողներին՝ բառերի ճիշտ գրությունը սովորելու:

Հայերենի տեղեկատու-գործնական բառարանները կարելի է բաժանել հետևյալ տեսակների.

1. Ուղղագրական-ուղղախոսական բառաբաններ, որոնք անհրաժեշտ տեղեկություններ են տալիս բառերի ու բառաձևերի գրության և արտասանության մասին: Այդպիսի բառարաններ են.

Նշան Ալլահվերդյան, Նոր ուղղագրական բառարան, Եր. 1930 (դժվարըմբռնելի համարված բառերն ունեն հակիրճ բացատրություններ)

Արարատ Ղարիբյան, Գուրգեն Շեկյան, Դպրոցական ուղղագրական բառարան, Եր. 1965, Բ հրատ. 1968

Հովհաննես Բարսեղյան, Հայերեն ուղղագրական-ուղղախոսական սերմինաբանական բառարան, Եր. 1973 (ներկայացնում է հայերենի ամենահարուստ բառացանկը՝ ավելի քան 152 հազար բառ՝ ուղղագրական, ուղղախոսական, ձևաբանական և գործածելիության մասին անհրաժեշտ տեղեկություններով):

2. Հոմանշային բառաբաններ, որոնց մեջ յուրաքանչյուր բառահոգվածք ներկայացնում է մեկ հոմանշային շարք: Այդպիսի բառարաններ են.

էդուարդ Հյուբնուդյան, Բառգիրք յաշխարհաբար է ի գրաբար, Վենետիկ, 1359. Մեկ, ըստ վերնագրի, թարգմանական բառարան է, բայց ըստ էության հոմանշային է, քանի որ աշխարհաբարյան գլխաբառի դիմաց տրվում է դրա գրաբարյան ամբողջ հոմանշային շարքը:

Հովհաննես Գալստյան, Բառարան-գանձարան հայ լեզվի հոմանիշներու, Գահիրե, 1938

Աշոտ Սուրիասյան, Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան, Եր. 1967:

3. Համաբարբառներ կամ հեղինակային բառաբաններ, որոնք պարունակում են որևէ գրքի կամ որևէ հեղինակի ստեղծագործությունների բոլոր բառերը՝ այն բոլոր նախադասություններով կամ կապակցություններով, որոնց մեջ գործածվել է տվյալ բառը՝ գրքի մեջ դրա գործածության էջերի նշումով: Այս կարգի բառարանները, ներկայացնելով բառերը նախադասություններով կամ կապակցություններով, հնարավորություն են տալիս սլարգելու բառերի զանազան իմաստները խոսքի մեջ, նրանց քերականական ձևերը, կապակցական-շարահյուսական առանձնահատկությունները և այլն, և այլն: Այդպիսի բառարաններ են՝

Թադևոս Աստվածատուրյան, Համաբարբառ հին և նոր կտակարանաց, Երուսաղեմ, 1895

Լիզա Պետրոսյան, Հովհ. Թումանյանի զեղարվեստական երկերի բառարան, Եր. 1976:

Հայ հին մասենագրության լավագույն երկերի համաբարբառների մի ամբողջ շարք է հրատարակել ՀՍՍՀ ԳԱ նախագահության կից համաբարբառների խորհուրդը (այժմ՝ ՀՍՍՀ ԳԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի համաբարբառների և քարտարանի քաժին): Այդ համաբարբառները հրատարակվել են դարձատիպային (ռոտապրինտային) տպագրությամբ, սահմանափակ տպաքանակով, «Հայկական համաբարբառ» ընդհանուր վերնագրով: Առայժմ լույս են տեսել Եղնիկի, Փավստոսի, Ագաթանգեղոսի, Եղիշեի, Խորենացու, Ղազար Փարպեցու, Նարեկացու երկերի համաբարբառները:

4. Հանգաբառարաններ կամ հանգարաններ, որոնց մեջ բերվում է տվյալ լեզվի բառացանկը՝ ըստ բառերի վերջնահանգերի. բառերը այբբենական կարգով դասավորվում են բառավերջի հնչյունների հաջորդականությամբ: Հանգաբառարաններն ունեն լեզվաբանական գործնական նպատակներ, որոնցից կարևորագույնն է՝ բառերի վերջավորություն-

ների, վերջածանցների, բարդ բառերի վերջին բաղադրիչների ուսումնասիրությունը: Վերջին սլանամյակներում հանգաբառարանների կազմումը մեծ թափ ստացավ մեքենական թարգմանության ուղղությամբ ծավալված աշխատանքների թելադրանքով: Գործնական նպատակներից մեկն է նաև միևնույն հանգն ունեցող բառերի ցանկերով օգնել բանաստեղծներին ու թարգմանիչներին՝ չափաժող ստեղծագործությունների հանգավորման գործում:

Այդպիսի բառարաններ են՝

Խորեն Գալֆայան, Յանգարան կամ բառգիրք յանգաց հայկազեան լեզուի, Թեոդոսիա, 1862

Պ. Խ. Թերգյան, Հանգարան նույնաձայն և նույնահանգ բառերու, Պոլիս, 1905

Խաչատուր Աթանասյան, Հանգարան և թանգարան հայ լեզվի, Բեյրութ, 1961

ՀՍՍՀ ԳԱ և պետական համալսարանի հաշվողական կենտրոն, Հայոց լեզվի հանգաբառարան, Եր. 1976:

* * *

Բառարանների թվարկված տեսակներով, չեն սպառվում հայերենի (ինչպես և այլ լեզուների) բառարանները. կան բազմաթիվ մասնակի բնույթի բառարաններ: Հայերենի բոլոր կարգի բառարանների, ինչպես և նրանց կազմողների ու հրատարակության մասին կարելի է անհրաժեշտ տեղեկություններ ֆաղել Գ. Կ. Գասպարյանի «Հայ բառարանագրության պատմություն» (Եր. 1968) գրքից:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

1. ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆ ԼԵՁՈՒՆ	3
Ա. Արևելահայ գրական լեզուն որպես հայոց լեզվի գոյածն	3
Բ. Արևելահայ գրական լեզվի կառուցվածք-տիպաբանական բնութագիրը	8
2. ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆ ԼԵՁՎԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ	18
Ա. Հայոց լեզվի զարգացման շրջանները	18
Բ. Վաղ աշխարհաբար (XVII դ. սկզբներից մինչև 1858 թ.)	19
Դ. Արևելահայ գրական լեզվի զարգացումն ու մշակումը Երկնյուղ աշխարհաբարի ենթաշրջանում (1858—1920)	30
Դ. Արևելահայ գրական լեզվի զարգացման ժամանակակից (սովետական) ենթաշրջանը (1920 թվականից մինչև մեր օրերը)	35
3. ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆ ԼԵՁՎԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	36
Ա. Ժամանակակից հայերենի կառուցվածքի ուսումնասիրություն. Բերական- ոություններ	36
Բ. Բառարանագրություն	73

ՀՆԶՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՀՆԶՅՈՒՆԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ, ՈՒՂԱԽՈՍՈՒ- ԹՅՈՒՆ ԵՎ ՈՒՂԱԿՐՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՀՆԶՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	84
Ա. Ընդհանուր գիտելիք	84
Բ. Հնչյունաբանությունն իբրև գիտակարգ	85
Դ. Հնչույթ	88
Դ. Հայերենի հնչույթները	93
Ե. Ձայնավորներ	94
Զ. Բաղաձայններ	98
Է. Բաղաձայնների արտաբերական բնութագիրը	101
Ը. Բաղաձայնների դիրքային հատկանիշները	108
Թ. Թույլ և ուժեղ դիրքեր և հնչյունական օրենք	110
Ժ. Վանկ	112
ԺԱ. Հնչյունի ամանակ, շեշտ և հնչեղանգ	123
2. ՀՆԶՅՈՒՆԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ	127
1. Դիրքային հնչյունափոխություն	131
Ա. Ձայնավորների շեշտափոխական հնչյունափոխությունը	131
Բ. Բաղաձայնների դիրքային հնչյունափոխությունը	148
Դ. Հնչյունափոխություն բառակազմում	151
Դ. Հնչյունափոխություն բառամիջում	152
Ե. Հնչյունափոխություն բառավերջում	153
2. Փոխադրեցական հնչյունափոխություն	155
Ա. Առնմանություն	156

Բ. Տարեմանություն	158
Գ. Համաքանություն	158
Դ. Տարաքանություն	159
Ե. Ամփոփում	160
Զ. Արտակարգ հնչյունափոխություն	160
Է. Հավելում	161
Ը. Պարտադրված հնչյունափոխություն	162

3. ՈՒՂՂԱԿՐՈՒԹՅՈՒՆ, ԵՎ ՈՒՂՂԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

1. Այբբուքն	163
2. Ուղղագրություն	168
3. Ուղղախոսություն	175
Ա. Ուղղախոսության հիմունքները	176
Բ. Բաղաձայնների ուղղախոսությունը	180
Գ. Առաքերության ռեբը	184

Բ Ա Ռ Ա Կ Ի Տ Ո Ւ Թ Յ ՈՒ Ն

1. ԸՆԻՀԱՆՈՒՐ ԳԻՏՆԻՔ	187
Ա. Բառագիտության առարկան	187
Բ. Բառի սահմանումը	188
Գ. Բառի ձև և բառաձևեր	194

2. ԻՄԱՍՏԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. Բառիմաստի բնորոշումը	198
Բ. Բառի անվանողական դեր և առարկայական վերաբերություն	201
Գ. Բեխմաստ և բառի ներքին ձև	204
Դ. Բառի սուբյեկտիվ իմաստ	211
Ե. Բառի բերականական իմաստ	213
Զ. Բառի բազմիմաստություն	215
Է. Բառերի ուղղակի և փոխաբերական իմաստներ	217
Ը. Փոխաբերություն և փոխաբերական իմաստ	218
Թ. Փոխանունություն	227
Ժ. Համըմբռնում	232
ԺԱ. Համանուններ	234
ԺԲ. Հոմանիշներ	236
ԺԳ. Հականիշներ	241

3. ԻՄԱՍՏԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. Ժամանակակից հայերենի իմաստափոխությունները	242
Բ. Գրական աշխարհաբարի իմաստափոխությունների տեսակներն ըստ իմաստափոխական հիմունքների	247
Գ. Իմաստափոխության տեսակներն ըստ իմաստային զարգացման արդյունքի	268

4. ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԸ

Ա. Համառոտ պատմական ակնարկ	275
Բ. Բառապաշարի ծագումնաբանական դասակարգությունը	286
Գ. Բառապաշարի համաժամանակյա ներքին դասակարգություն	300

5. ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԻ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ 328

Ա. Ընդհանուր գիտելիք	328
Բ. Ժամանակակից հայերենի բառապաշարի հարստացումը	368
1. Նոր բառեր և նորաբանություններ	329
2. Ժամանակակից հայերենի նորակազմ բառերը	333
3. Ժամանակակից հայերենի ներքին փոխառությունները	334
4. Ժամանակակից հայերենի արտաքին փոխառությունները	336
Գ. Ժամանակակից հայերենի բառապաշարի կառաւելագործումը	339
Դ. Ժամանակակից հայերենի բառապաշարի իմաստաբանական զարգացումը	360
Ե. Ժամանակակից հայերենի հնացած բառերը և հնաբանությունները	364
1. Բառերի հնացումը և դրա պատճառը	364
2. Ժամանակակից հայերենի պատմաբառերը	366
3. Ժամանակակից հայերենի հնաբանությունները	367
Բ. Ժամանակակից հայերենի բառապաշարի հարստացումը	368

6. ԲԱՌԱԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. Բառակազմության առարկան	369
Բ. Զեռյուներ	371
Գ. Բառերի ձևայնաբանական, ձևաբանական և բառակազմական վերլուծություն	378
Դ. Բառերի տեսակներն ըստ կազմության	382
Ե. Վերլուծական բաղադրություններ	384
Զ. Համադրական բաղադրություններ	408
1. Բաղադրական հիմքեր	408
2. Հոդակապ	425
3. Բարդություններ	429
4. Ածանցում, ածանցավոր բառեր և ածանցներ	443
Է. Հասկանալի բաղադրություններ	455
7. ԴԱՐՁՎԱԾԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	472
Ա. Դարձվածքների հարաբերությունը առածների, ասացվածքների և իմաստալից կամ քնավոր խոսքերի (աֆորիզմների) հետ	477
Բ. Դարձվածք և բառակազմակցություն	480
Գ. Դարձվածք և նախադասություն	482
Դ. Դարձվածք և բառ	483
Ե. Դարձվածքների առաջացման ուղիները	488
Զ. Դարձվածքային տարբերակ, դարձվածքային հոմանիշ, դարձվածքային համանուն	492
Է. Դարձվածքների կառուցվածք	500

1. Ըստ հիմնական բաղադրիչի իմաստի	500
2. Ըստ հիմնական բաղադրիչի խոսքի մասային պատկանելության	501
3. Ըստ բաղադրիչների ֆանակի	505
Ը. Դարձվածքների կիրառությունը խոսքի մեջ	507
1. Դարձվածքն իբրև նախադասության անդամ և դարձվածքային շրջապատ	507
2. Դարձվածքը որպես նախադասություն	509
8. ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԲԱՌԱՐԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ	512
Բառաբանների տեսակները	513

Փետրգ. Բեգլարի Ջահուկյան, Էդուարդ Բագրատի Աղայան, Վարազ
Դավթի Առաքելյան, Վաղարշակ Արկումանի Քոսյան

ՀԱՅՈՑ ԼԵՁՈՒ

Առաջին մաս, Ա պրակ

Խմբագիր՝ Ն. Ա. Պառնասյան
Հրատ. խմբագիր՝ Է. Ա. Հանեսոլյան
Նկարիչ՝ Հ. Վ. Մնացականյան
Դեղ. խմբագիր՝ Խ. Հ. Գյուլամիրյան
Տեխն. խմբագիր՝ Ռ. Ն. Ախիրյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Ա. Հ. Գունեգուլյան

Պատվեր 392

Տպագրանակ 15000

Հանձնված է շարվածքի 25.04.80 թ.:

Ատորագրված է տպագրության 18.9.80 թ.:

Թուղթ № 3, 84×108¹/₃₂: Բարձր տպագրություն, տառատեսակը՝ գրքի
տոմրական: Տպ. 16,5 մամ., պայմ. 27,72 մամ., հրատ. 24,4 մամ.:

Գինը՝ 1 ոտր. 10 կոպ.:

ИБ № 669

«Լույս» հրատարակչություն, Երևան—9, Կիրովի փող. 19ա:

Издательство «Луйс», Ереван-9, ул. Кирова, 19а.

ՀՍՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի
պետական կոմիտեի № 1 տպարան, Երևան, Ալավերդյան 65:

Типография № 1 Госкомитета Арм. ССР по делам издательств,
полиграфии и книжной торговли. Ереван, ул. Алавердяна, 65.